

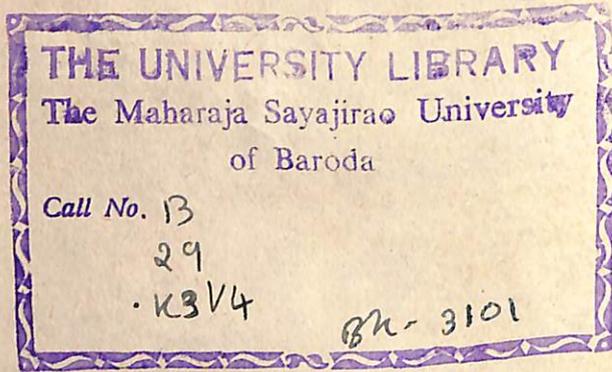
વિવેક અને સાધના

લેખક
કેદારનાથ

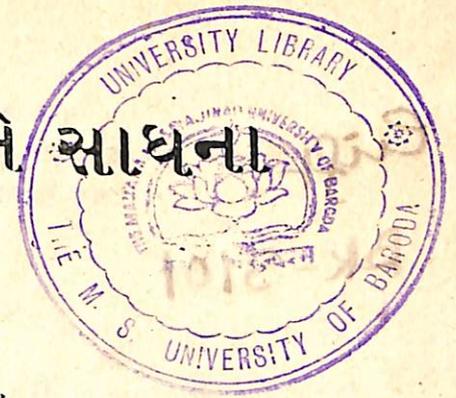
સંપાદકો
કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરૂવાળા
રમણીકલાલ મગનલાલ મોદી

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

વિવેક અને સાધના

લેખક
કેદારનાથ

સંપાદકો
કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરૂવાળા
રમણીકલાલ મગનલાલ મોદી

નવજવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

Eight

Bk-3101

मुद्रक अने प्रकाशक
ज्वलज्ज डाल्हाभाध हेसाध
नवज्जवन मुद्रज्जालय, अमदावाह-८

B
29
K3V4
आ आवृत्ति सिवायना सर्व डक लेभकने आधीन छ.
[आ पुस्तकमांनां लभाणुनेो डेअरि पणु प्रकारे उपयोग
करता पडेवां लेभकनी परवानगी लेवी आवश्यक छ.]

पडेवी आवृत्ति, प्रत २,०००

आर इपिया

मे, १९५१

पितृ-स्मरण

देश अने धरिधर विषेनी मारी लावनाओने लीधे जेभने
संसारमां सौथी वधारे सहन करुं पड्युं अने जेभणे
पुत्रवात्सल्यथी ते अंधुं संतोषथी सहन क्युं ते मारा
तीर्थरूप पिताश्रीनुं अत्यंत नम्रता अने कृतज्ञतापूर्वक स्मरण.

डेहारनाथ

સંપાદકોનું નિવેદન

પરમ પૂજ્ય શ્રી કેદારનાથજીનું આ પુસ્તક વાચકો આગળ મૂકતાં અમને અનેક રીતે આત્મસંતોષ થાય છે. અમે એમને ટૂંકામાં નાથ કે નાથજી જ કહીએ છીએ, તેથી હવે પછી તે ટૂંકું નામ જ વાપરું છે. પૂ. નાથનો બુદ્ધિપૂર્વક સત્સંગ શરૂ કર્યો અમને લગભગ ૩૦ વર્ષ થયાં. તેમના ઉપદેશથી અને સમાગમથી અમારા વિચારોમાં ભારે પરિવર્તન થયું; બુદ્ધિમાં સ્પષ્ટતા આવી; ભાવનાઓની શુદ્ધિ થઈ; જીવનના ધ્યેયમાં અને સાધનોની પસંદગીમાં ફરક પડી ગયો; શું કરવું, કેમ કરવું, શું કામ કરવું વગેરે પ્રશ્નોથી મૂંઝાતું મન સ્થિર થયું; એ મૂંઝવણને લીધે અમારી પોતાની વ્યાકુળતાનો અસંતોષ અને તેનાં પરિણામરૂપે અમારા ગૃહસંસાર તથા અમારી સંસ્થાઓ અને સાથીઓ સાથે અમને થતા કલેશોમાં ઘટાડો થયો; જે મહાત્માની સેવામાં અને સંસ્થામાં અમે પ્રસિદ્ધપણે કામ કરતા હતા અને જેમના જીવનકાર્યને આજે પણ આગળ ચલાવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ, તેને કરવાની અમારી લાયકાત વધી. અનેક પ્રકારના ભ્રમો અને કલ્પનાથી બનાવેલી જાળમાં ફસાવાની, કે કાલ્પનિક ભયોથી ડરી તેમાંથી છૂટવા માટે કાંઈ મારવાની ટેવ અને જાળમાંથી છૂટ્યા. જે વસ્તુ જેમ હોય તેમ જ જેવાની હિંમત આવી.

*

*

*

આ બધાં શુભ પરિણામોને માટે અમને અમારા મનમાં તેમને વિષે ગુરુબુદ્ધિ, અને અત્યંત કૃતજાબુદ્ધિ હોય તેમાં આશ્રય શું ?

૫

છતાં, ભારતવર્ષમાં સામાન્ય રીતે ગુરુશિષ્યસંબંધની જે કલ્પના છે, તે કરતાં નાથજી અને અમારી વચ્ચેનો ગુરુશિષ્યસંબંધ કાંઈક જુદા પ્રકારનો રહ્યો છે. એનું શ્રેય અમને છે, તે કરતાં પૂં નાથજી અને પૂં ગાંધીજીને વધારે છે. અમારી ઉછેરના સંસ્કારો તો સામાન્ય રીતે આપણા દેશના જિજ્ઞાસુઓમાં હોય છે તેવા જ હતા. અમારી ઉંમર ત્રીસ વર્ષથી ઓછી હતી. બુદ્ધિ પકવ થયેલી નહોતી. જ્ઞાન, ભક્તિ, વૈરાગ્ય વગેરેના અમારા સંસ્કારો નૂતની સાંપ્રદાયિક ઘરેડના જ હતા. એક બાબુથી જે બે જુદા સંપ્રદાયોમાં અમે ભિન્ન થઈ હતા, તેમાં અમારી જુદી જુદી બુદ્ધિ મુજબ ધર્મ, જ્ઞાન અને મોક્ષની સંપૂર્ણ અર્થેતિ છે અને તેની તોલે કોઈ બીજા સંપ્રદાય, દર્શન વગેરે આવી શકે નહીં, એવી દૃઢ શ્રદ્ધા હતી. બીજી બાબુથી ગુરુ વિના જ્ઞાન નહીં, જ્ઞાન વિના મોક્ષ નહીં—એ પણ અમારી ભાવના હતી. આથી સંપ્રદાયના ચોકકામાં જ અમે ગુરુને શોધતા. ગૃહ, સંસાર, સમાજ વગેરેને અમે સ્વાર્થના અને મિથ્યા, નાશવંત, સંબંધો માનતા; તેમાંથી નાસ્તી છૂટવાની અમારી વૃત્તિ હતી. આ બંધાની મનમાં ઘણી ગડમથલો ચાલતી હતી, તેટલામાં અમને પૂં નાથની નવા રૂપે ઓળખાણ થઈ. આમ તો તેઓ અમે સાખરમતી આશ્રમમાં જોડાયા, તે પહેલાંથી જ ત્યાં આવતા જતા હતા, એટલે કાકાસાહેબના એક મહારાષ્ટ્રી મિત્ર અને આશ્રમ પ્રત્યે સદ્ભાવ ધરાવનાર ગૃહસ્થ તરીકે સામાન્યપણે અમે તેમને ઓળખતા હતા. પણ પછી અમને અનાયાસે ખબર પડી કે તેમણે હિમાલયમાં અનેક વર્ષો ગાળી, યોગ વગેરે સાધી ‘આત્મસાક્ષાત્કાર’ કર્યો છે. આ એમનો નવી દૃષ્ટિએ પરિચય થયો, અને અમે તેમને એક સિદ્ધયોગી તથા અદ્વાનિષ્ઠ પુરુષ તરીકે વળગ્યા. આથી તેઓ ધારત તો અમારા શ્રદ્ધાળુપણાનો અને શિષ્યપણાનો લાભ લઈ—જેમ અનેક શિષ્યો પોતાના સદ્ગુરુને ભગવાન કરી તેમના સંપ્રદાય-પ્રવર્તક બની જાય છે તેમ—તેઓ અમને પોતાના શિષ્ય બનાવી એક પંથ ચલાવી શકત. તેઓ અમને ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિથી પરાહ્મુખ પણ કરી

શકત. સાથે જ ગાંધીજી પણ મહાત્માપણાનો અહંકાર ધરાવનારા અને તેથી બીજા ‘મહાત્મા’ને પોતાની સંસ્થામાં ખરદાસ્ત ન કરી શકનારા હોત તો તેઓએ પૂં નાથને પોતાની સંસ્થામાં આવતા અટકાવી દીધા હોત. કારણ કે, પૂં નાથ અને અમારા બેમાંથી પહેલ કરનાર કિશોરલાલની વચ્ચે ગુરુશિષ્ય જેવો સંબંધ બંધાઈ ગયો છે એ વાત સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં જાની રહી નહોતી. તેને પરિણામે આશ્રમમાંથી અનેક જણા તેમનો સમાગમ કરવા લાગ્યા હતા, અને તે બંધાને વિષે કેટલોક વખત જાણે ‘બે ગુરુના ચેલા’ જેવો ભાસ ઊકતો હતો. પણ ગાંધીજીમાં મહાત્માપણાના ભાનનો અભાવ હતો તેથી એમને કદી નાથની ઈર્ષ્યા થઈ નહીં. ઊલટું, તેમને આશ્વાસન મળ્યું કે એવા એક સત્પુરુષ એમની પાસે આવતા રહે છે જે એમની ગેરહાજરીમાં આશ્રમવાસીઓને માર્ગદર્શક થઈ શકશે. એમણે સદાયે નાથજીના સાખરમતી આવવા જવા અને રહેવાને ઉત્તેજન આપ્યું. દાંડીકૂચ વખતે એમની પાસે આશ્રમ પર નજર રાખવાનું અને વારંવાર મુલાકાત લેવાનું વચન લીધું. બીજી બાબુથી નાથજીમાં ગુરુપણાના અહંકારે કદી સ્પર્શ કરેલો ન હોવાથી જે કોઈ ભાઈબહેનો આશ્રમની કે બીજી પ્રવૃત્તિ કરતા હતા, તેમાંથી તેમને કદી ખેંચવાનો કે મોળા પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહીં. ઊલટું, તે કામ કરવાની તેમની લાયકાત વધે તે રીતે જ પ્રયત્ન કર્યો.

આનું કારણ એ નહોતું કે, જેમ વિનોબાજી, કાકાસાહેબ વગેરે વિષે કહી શકાય તેમ, પૂં નાથને ગાંધીજીના કાર્યકર્તા કે સાથી ગણાય તેવો એમનો ગાંધીજી સાથેનો સંબંધ હતો. તેઓ એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ હતા; કેટલીક આખતમાં ગાંધીજીથી જુદી રીતે વિચાર કરનારા પણ હતા; ગાંધીજીને અમાન્ય થાય એવા વિચારો પણ ધરાવતા હતા. છતાં બંનેના અંતિમ આશયો ઉચ્ચ, મહાન અને સમાન હોવાથી દરેક વ્યક્તિના ઉપર નાથજીના સમાગમનું પરિણામ ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિઓને મદદગાર જ થયું.

પૂ૦ નાથનું મહારાષ્ટ્રમાં એક મિત્રમંડળ હતું. તેમણે પોતાના 'આત્મપરિચય'માં જણાવ્યું છે તેમ તેઓ યુવાવસ્થામાં વ્યાયામની તથા ક્ષાન્તિવાદી પ્રવૃત્તિ કરતા હતા. તેને લીધે તથા કૌટુંબિક સંબંધોમાંથી એ મિત્રમંડળ અનેહું હતું. તેમનામાંના ઘણાને નાથનો નાનપણથી પરિચય અને તેમની યોગ્યતાનો અનુભવ હતો. અને તેઓ પણ એમનો સમાગમ કરવા ઉત્સુક રહેતા. આ બધામાં કેટલાય એવા છે જે પૂ૦ નાથને લગભગ પોતાના ગુરુ જેવા માને છે, છતાં જેમને અમે નામે પણ ઓળખતા નથી, અને જેઓ અમને ઓળખતા નથી. કોઈ વાર અણુધારી રીતે ક્યાંક મેળાપ થઈ જાય ત્યારે જ પહેલો પરિચય થાય અને ખબર પડે કે તેઓ તો નાથને અનેક વર્ષોથી ઓળખે છે.

આમ નાથનો સત્સંગ સ્વતંત્રપણે જ દરેકે કર્યો છે. અમારા જેની બાબતમાં પણ કંઈક અંશે તો એમ જ અનેહું. અમે બન્ને સાબરમતી આશ્રમના જ સેવકો હતા. બન્ને એમની દોરવણી નીચે કાંઈક ધ્યાન વગેરેનો અભ્યાસ કરતા. છતાં ઘણાં વર્ષ સુધી અમે ખીજની સાથે થતા પત્રવ્યવહાર, ચર્ચાતા વિષયો વગેરે બાબતમાં બહુ વિગતવાર જાણતા નહીં. ત્રણમાંથી કેઈનું કશું ગુપ્ત નહોતું, પણ ત્રણમાંથી કોઈનો સ્વભાવ એવો નહીં કે નકામું કુતુહલ સેવી કોની જોડે શી ચર્ચા ચાલે છે તે જાણવા-જણાવવા પ્રયત્ન કરવો. ગુપ્તતાનો કદી આશય જ ન હોવાથી અનાયાસે અને ધીમે ધીમે એકબીજાની સાથેની ચર્ચાઓ, પત્રવ્યવહારો વગેરેની જાણ અમને થતી ગઈ. આમ પૂ૦ નાથના ખીજ સમાગમ કરનારાઓ વિષે પણ થયું. સહેજે જ કેટલાંક સંભાષણો, ચર્ચાઓ વગેરેમાં હાજર રહેવાના, તેમની જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં હાજર રહેવાના, કાંઈક બધાને ઉપયોગી હોય એવા પત્રવ્યવહારો, તથા પૂ૦ નાથની નોંધપોથીઓ વગેરે વાંચવા-સાંભળવાના પ્રસંગો આવ્યા. અમારા પોતાના જીવનને જે લાભ થયો હતો તેનો અમને પ્રત્યક્ષ અનુભવ હતો, અને આ સમાગમ કરનારાઓના સંતોષને પણ અમે જોઈ શકતા હતા. કેટલાકની મુશ્કેલી અને શંકાઓનું અમે

સમાધાન કરી શકતા નહીં ત્યારે અમે તેમને નાથ પાસે મોકલતા, અને ઘણુંબહુ તેઓ તેમનાથી સંતુષ્ટ થતા એટલું જ નહીં, પણ પાછળથી તેમને કદી છોડતા નહીં.

* * *
આ બધી ચર્ચાઓ, વાર્તાલાપો વગેરેની નોંધ રાખવાની રમણીકલાને ટેવ છે. કિશોરલાલને તેની ટેવ નથી. પણ એ પૂ૦ નાથ પાસેથી જે લાભ લીધો હોય, તેને પચાવી લઈ વાચકો આગળ મૂક્યા કરે છે જ. વાચક આ પુસ્તક વાંચતાં વાંચતાં જ શોધી શકશે કે એમાંના ઘણા વિચારો વિસ્તારથી કે ટૂંકાણમાં કિશોરલાલના કેલ્ચરણીના પાયા, જીવનશોધન, સંસાર અને ધર્મ વગેરે પુસ્તકોમાં તથા અનેક લેખોમાં રજૂ થયા છે. પણ એ પૂ૦ નાથની ઢબે કે એમનો આધાર ટાંકાને નહીં, પણ કિશોરલાલની પોતાની ઢબે અને પોતાની જવાબદારી પર હોય તે રીતે થયા છે. કિશોરલાલની સ્વતંત્ર વિચારક તરીકે ખ્યાતિ છે, પણ એનાં પુસ્તકોની અર્પણપત્રિકા, પ્રસ્તાવના વગેરેમાં એણે પોતાના વિચારો માટે પૂ૦ નાથનું ઋણ સ્વીકાર્યું છે. એ ઋણ કેટલું બધું છે તે નાથજીનું આ પુસ્તક વાંચતાં જણાઈ આવશે. સાથે જ કિશોરલાલના વિચારો ઉપર ગાંધીજીનીયે છાયા છે. અને તે એવી જોતપ્રોત છે કે એ લખાણોની પાછળ ગાંધીજી, નાથજી અને પોતાની બુદ્ધિનો કેટકેટલો ફાળો છે તે છૂટું પાડવું મુશ્કેલ છે.

પણ, રમણીકલાને પોતાની નોંધ લેવી, પત્રવ્યવહાર સાચવવો વગેરે ટેવને લીધે એવું ઠીક ઠીક સંગૃહીત કર્યું હતું. પૂ૦ નાથ પાસે પણ કેટલીક નોંધો, કાગળો વગેરેનો સંગ્રહ હતો. તે બધાને રીતસર ગોઠવી તેમાંથી તારણ કાઢવા વગેરે માટે રમણીકલાને ઉત્સાહ હતો.

* * *
કેટલાંક વર્ષોથી અમને લાગતું હતું કે પૂ૦ નાથના વિચારો પુસ્તક-બદ્ધ થાય તો સારું. એમના સમાગમમાં આવેલા ખીજ મિત્રોની પણ એવી ઇચ્છા હતી. જોકે અમે માનીએ છીએ કે સત્પુરુષનો પ્રત્યક્ષ

સમાગમ જ જીવનમાં મોટે અંશે અને અનેક રીતે લાભદાયી થાય છે, છતાં સમાગમ શક્ય ન હોય તેને માટે તેમ જ સમાગમમાં પ્રાપ્ત કરેલા બોધનું સ્મરણ તાબું કરવા માટે તેમના વિચારો પુસ્તકરૂપે હોય તો તે પણ ઘણા ઉપયોગી છે. દરરોજના વાચનમનનમાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકે. આવા કંઈક વિચારથી પ્રેરાઈ ૧૯૪૨ની કિશોરલાલની જેલ દરમ્યાન અમારી વચ્ચેના પત્રવ્યવહારમાં પૂં નાથના વિચારોની નોંધો, પત્રો વગેરે જે કાંઈ ભેગું કરી શકાય એમ હોય તે મેળવી તેને પ્રકટ કરવાની કંપના ઉત્પન્ન થઈ, અને તે માટે પૂં નાથની સંમતિ મેળવી તેનો પહેલો કાગ્યો સંગ્રહ તૈયાર કર્યો. તે પછી કિશોરલાલના દુષ્ટવા પછી તેની જેડે તપાસતાં એમ લાગ્યું કે એ નોંધો, પત્રો વગેરે સંગ્રહમાં, કોઈક વાર માત્ર સૂત્રરૂપે, તથા કોઈ વાર પૂર્વાં પર સંબંધ ન જાણે તેને સહેજે બોધ ન થાય એવા રૂપમાં હોવાથી તે અધું જેમનું તેમ છાપવાથી પૂરતો લાભ થાય એમ નથી. તેથી પહેલાં તો અમે જ્યાં જ્યાં સ્પષ્ટ ન હોય ત્યાં ત્યાં પૂં નાથની પાસે સ્પષ્ટતા કરનારી પુસ્તકો આપવા માંડી. પણ એ અધામાં એટલા અધા વિવિધ અને છતાં અરસપરસ સંકળાયેલા વિષયો હતા કે તેને ગોઠવવા જતાં કિલ્લિટતા વધી જતી લાગી. તે વિષે પૂં નાથ સાથે ચર્ચા દરમ્યાન એમને લાગ્યું કે એ નોંધો તથા પત્રો વગેરેની વ્યવસ્થામાં ન પડતાં એમાંના મહત્વના વિષયો પર સંવાદ અથવા પ્રશ્નોત્તરી રૂપે તેમણે લેખો તૈયાર કરવા. તેમ તેમણે થોડાક કર્યાં પણ. તેમાંના કેટલાક તે વર્ષોના શિક્ષણ અને સાહિત્ય માસિકમાં પ્રસિદ્ધ પણ થયા છે. દરમ્યાન કિશોરલાલનું સંસાર અને ધર્મ પુસ્તક છપાતું હતું. તેની પૂર્તિરૂપે કંઈક લખવા એમ તેમને વિનંતી કરી. તેમાં તેમણે ત્રણ પ્રકરણો લખ્યાં તે એ પુસ્તકમાં આવી જ ગયાં છે.

પણ વધુ વિચાર કરતાં એ સંવાદો વગેરેની રીતનું નિરૂપણ પૂં નાથને સંતોષપ્રદ થયેલું ન લાગ્યું. એટલે ફરી વાર મહેનત કરવી પડે તોયે કરીને પોતાના વિચારોને સંગઠન અને વ્યવસ્થાપૂર્વક લખાવવા કરવાનો વિચાર ઉત્પન્ન થયો. પૂં નાથ પાસે એમ એ વાર તો મહેનત

કરાવેલી. એમનો દરેક વિષયમાં ઝીણવટમાં ઊતરવાનો સ્વભાવ, તેને સુંદર અક્ષરે મરાઠીમાં પોતાને હાથે લખી કાઢવાની ચીવટ, અનેક મગનારા આવે તેમને આપવો પડતો વખત, અવારનવાર વધી પડતો ખરજવાનો ઉપદ્રવ, વચ્ચે વચ્ચે પ્રવાસ, બહાર પ્રવૃત્તિઓ, હાથે જ રાંધવા-કપડાં ધોવાં વગેરેની કરવી પડતી વ્યવસ્થા, માંદાની સેવા એમનો સ્વભાવસિદ્ધ વ્યવસાય હોવાથી સગાંવહાલાં, સ્નેહી વગેરેની આવી પડતી શુશ્રૂષાઓ અને ચિંતાઓ, અને છપાવવાની દૃષ્ટિએ લખવાનો મહાવરો ન હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ સિદ્ધ લેખકો કરતાં એમાં જતો વધારે સમય - એ અધાં કારણોને લીધે આમ ફરી લખી કાઢવામાં એમને ઘણો શ્રમ પડ્યો અને વખત પણ ઘણો ગયો. એ મરાઠીમાં લખે, પાકું કરે, તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર થાય, તેને તે તપાસે વગેરેમાં સારી પેઠે સમય ગયો. એમને ખૂબ પરિશ્રમ પણ પડ્યો. પણ તેની ઉપયોગિતાની તેમને ખાતરી થયેલી હોવાથી આવી પ્રવૃત્તિ વિષે જે સંકોચ તેઓ એક કાળે સેવતા તે તેમણે છોડ્યો, અને ખુશીથી અધા પરિશ્રમ કર્યો. એ પરિશ્રમનું ફળ તે આ પુસ્તક છે.

આમાં આવેલા વિચારો એક રીતે સ્વતંત્રપણે જ લખાયા છે. જે નોંધો - પત્રો વગેરેનો ખરડો પહેલાં કરેલો હતો, તેની જ આ નવી વ્યવસ્થા છે એમ નહીં કહેવાય. એ અધામાં ખીજ રૂપે તો એ વિચારો વેરાયેલા પડ્યા જ છે. પણ જે રીતે એ આમાં વિકસ્યા છે તે રીતે એ જૂની નોંધોમાંથી નહીં મળે. નોંધો, પત્રો વગેરેને ઊંચા મૂકી દઈને જ આ લખ્યું છે એમ કહેવાને હરકત નથી. જેમ જેમ વિચારો આવતા ગયા તેમ તેમ લખતા ગયા છે, અને અધું લખાઈ ગયા પછી તેની સંકલના કરી છે. મહત્વના પત્રોનો આમાં સમાવેશ કર્યો છે. આથી, એક રીતે દરેક પ્રકરણ સ્વતંત્ર પણ છે; અને અધાને આધારરૂપ કેટલાક સિદ્ધાન્તરૂપ વિચારોનો દઢ પાયો છે.

આ પાયાના સિદ્ધાન્તરૂપ વિચારો ક્યા તેનું થોડું મનન કરવું વાચકને મદદકર્તા થશે.

પહેલાં તો આ પુસ્તક કોને માટે છે, તેનો થોડોક ખુલાસો કરવો ઠીક છે. અમારા ગુરુસ્થાને નાથજી છે એવી રીતે સમાજમાં તેમનો પરિચય થયેલો હોવાથી સાધારણ રીતે વાચકોનો એવો ખ્યાલ થવા સંભવ છે કે આ પુસ્તક મુખ્યત્વે વેદાન્તજ્ઞાન, ભક્તિ, ધ્યાન, યોગસાધના, સિદ્ધિ, સાક્ષાત્કાર, તપ, વૈરાગ્ય વગેરે વિષયોના નિરૂપણનું હશે, અને તેવા માર્ગના સાધકો, જિજ્ઞાસુઓ, મુમુક્ષુઓ અને અધિકારીઓ વગેરેના કામનું જ હશે. પણ જેઓ કોઈ પ્રકારની ખાસ સાધના કે મોક્ષેચ્છા કે સંસારનો ત્યાગ કરવાની ખાવેશ ન ધરાવતા હોય, કે ચાર દેહ, પંચ કોષ, ચોવીસ તત્ત્વ વગેરેની ચર્ચાઓમાં રસ ન લેતા હોય, મન, બુદ્ધિ, વિજ્ઞાન વગેરેની ભૂમિકાઓ, જ્ઞાતજ્ઞતની સમાધિ, આનંદ, સાક્ષાત્કાર વગેરે પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા ન રાખતા હોય, પણ સમાજમાં શી રીતે સદાચારથી રહેવું, વર્તવું, ગૃહસ્થાશ્રમનાં અને જીવનનાં કર્તવ્યો અન્નવવાં, જનસેવા કરવી, સારા વાતાવરણને સેવવું અને ક્રમે ક્રમે પોતાની વિવિધ રીતે યોગ્યતા વધારવી એટલી જ સહૃદયિત્તિ રાખતા હોય, તેમને માટે કદાચ આ પુસ્તક નહીં હોય એવી કલ્પના થવા સંભવ છે. આથી આ બંને પ્રકારના જિજ્ઞાસુઓને જણાવવું ઠીક થશે કે આ પુસ્તક બંનેને માટે છે. પહેલા વર્ગના સાધકોને અનેક ભ્રમો, કલ્પનાઓ, ગૂઢ તત્ત્વો વગેરેમાં ગૂંચાઈ જતા અટકાવી, જેટલા સાધનમાર્ગની જે રીતે અને જે દૃષ્ટિએ તે કરવાની જરૂર છે તેટલાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવા, તથા જે ખીજ વર્ગના સત્સંગાર્થીઓ છે તેમને તેમની પોતાની વિવેકબુદ્ધિ જાગ્રત કરી તે વાપરતાં શીખવામાં અને પોતાનાં જ્ઞાત, કુટુંબ તથા સમાજ સાથેના સંબંધો શુદ્ધ રાખવામાં તથા કર્તવ્યો અન્નવવામાં ઉપયોગી થવામાં આ પુસ્તક મદદગાર થશે. એમાં કોઈ વિષય એવો નથી જે કેવળ પૂં નાથના ઉપર કે પૂં નાથે માનેલા કોઈ શાસ્ત્ર ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને જ માની લેવાનો હોય, અથવા જે

પૂં નાથ કે કોઈ ખીજને પોતાની જ્ઞાત, તન-મન-ધન સમર્પણ કરીને જ પ્રાપ્ત કરી શકાય એવો હોય, અથવા જે કોઈ ગૂઢ ભૂમિકા પર આરૂઢ થયા પછી જ સમજી શકાય એવો હોય. આથી જે કોઈને સન્માર્ગે જવાની થોડી પણ વૃત્તિ છે, અથવા જેને કોઈક સાધનમાર્ગનો પ્રયત્ન કરવાની અભિલાષા છે તે બેઉને માટે આ પુસ્તક માર્ગદર્શક થશે. એમાં વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિની, પતિપત્ની, નવદંપતી, સમાજસેવક વગેરે સર્વેને સ્પર્શતા વિષયો પર વિચારપ્રેરક અને ઉત્સાહવર્ધક પ્રકરણો મળશે. આટલું આ પુસ્તક વિષે નિશ્ચયપૂર્વક કહેતાં અમને સંકેચ થતો નથી.

તરેહતરેહના ધર્મો, સંપ્રદાયો, રૂઢિઓ, શ્રદ્ધાઓ વગેરેના બળવાન સંસ્કારો તળે બિચરેલા વાચકને આ પુસ્તક કંઈક આઘાત પહેંચાડે એવો સંભવ છે ખરો. કંઈક એવા વિચારો પણ એના વાંચવામાં આવશે કે જેની એણે અપેક્ષા ન કરી હોય, અને તેથી કદાચ પ્રારંભમાં એને અસંતોષ થાય, ભાવના દુભાય અથવા મન સંશયના વમળમાં સપડાય અને મૂંઝાઈ જાય. અમે પોતે પૂં નાથ સાથેના પ્રારંભિક પરિચયમાં સારી પેઠે મૂંઝવણમાં પડ્યા હતા. અમારા સંપ્રદાયો વિષે જેટલી અમારી દૃઢ ભક્તિ અને શ્રદ્ધા હતી, તેટલા જ અમારા આઘાત પણ અમને તીવ્ર લાગ્યા. નાથના વિચારો સાચા કે અમારા સંપ્રદાયના મતો સાચા, તે ન ઠરાવી શક્યા ત્યાં સુધી તેની મૂંઝવણમાં અમે કેટલીયે વાર આંસુ ગાળ્યાં. પણ છેવટે અમે નિઃશંકતાથી પ્રાપ્ત થતી પ્રસન્નતા અને સ્થિરતા પણ અનુભવી. આથી અમને કહેવાને હરકત લાગતી નથી કે જે વાચકમાં નીડરપણે સત્યને જાણવાનો અને વળગવાનો નિશ્ચય અને હિંમત હશે, તો તે એ આઘાતો અને સંશયોને વટાવી જશે અને વિવેકયુક્ત નિશ્ચય પ્રાપ્ત કર્યાનો સંતોષ અનુભવશે.

*

*

*

આપણા દેશને શ્રેષ્ઠ આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ નિર્માણ કર્યાનું માન છે. નીતિ અને તત્ત્વવિચારના ક્ષેત્રમાં ભારતના વિચારકોએ

ને સ્વતંત્રતા ખતાવી છે અને પરાક્રાહ કરેલી છે, તે ખીજા સર્વે દેશો કરતાં ચડી જમ છે. આ દાવો આપણે પોતે જ આપણે માટે કર્યો છે એમ નહીં, પણ જગતના સર્વે દેશોના મહાન ફિલસૂફોએ તે સ્વીકારેલો છે. સ્વાભાવિક રીતે જ આપણને તે માટે અભિમાન અને ધન્યતા લાગે છે.

વળી, ભારતવર્ષની પ્રજા જગતની સર્વે પ્રજાઓ કરતાં ઘણી વધારે ધર્મપરાયણ અને જગતની ભૌતિક વસ્તુઓ અને મોટાઈ કરતાં ધર્મને વધુ મહત્ત્વ આપનારી છે, એવી આપણી ખ્યાલિ છે. સંસારના સર્વે વિષયો અને કર્મોની આપણે કેવળ ભૌતિક લાભહાનિથી કિંમત આંકતા નથી, પણ તેનાં આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક અથવા નૈતિક પરિણામો પ્રમાણે કિંમત આંકીએ છીએ, એવું આપણે માટે કહેવાય છે. આપણે માટેની આ માન્યતાનોય આપણને ગર્વ થાય છે.

આમ આપણને આપણી સંસ્કૃતિ વિષે પ્રાચીનતા અને શ્રેષ્ઠતાનું અને આપણી ધર્મભાવનાનું તીવ્રપણે ભાન છે, અને તે ભાનનો કેદ પણ છે. એ કેદના જોરમાં આપણે એમ પણ કહી નાખીએ છીએ કે એવી આખોમાં તો આપણે જગતના ગુરુસ્થાને છીએ; ખીજા કોઈ દેશ આપણને કશું નવું શીખવી કે આપી શકે એમ નથી. ઊલટું, ખીજા સંસ્કૃતિઓમાંથીયે કોઈ લેવા જેવું છે એમ લાગવું તે જ આપણામાં પેસતો મોટો દોષ છે. જે કોઈ અહારથી પેસી ગયું છે તેને કાઢી નાખવાનો આપણો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ.

આપણી દષ્ટિથી આપણો આટલો અધો મહિમા હોવા છતાં પ્રજા તરીકે આપણી કેવી દયાજનક અને કોઈને અદેખાઈ ન થાય એવી કંગાળ હાલત છે! કેવો પરતંત્રતા અને ગુલામીથી ભરેલો આપણો સદીઓ ને સદીઓ સુધીનો ઇતિહાસ છે! કેટલી વિષમતા, દરિદ્રતા, સંકુચિતતા, ભેદદષ્ટિ અને અખંધત્વ છે! કેટલાં નાનાં નાનાં એકપ્રીજા સાથે સદૈવ લડ્યા કરતાં રાજ્યો, પંથો અને ન્યાતજનો છે! અગિયાને હાથે

નિર્ભાગ પર જીલમ, દીન અને સ્ત્રી જાતિનું દલન જમાના સુધી વણ-થોભ્યું ચાલતું રહ્યું છે!

જો બુદ્ધિ, સંસ્કારિતા અને ધર્મભાવનામાં આપણે ઘણા ઉપર ચડેલા અને આગળ વધેલા છીએ, તો આપણું સાર્વજનિક જીવન—રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક, આરોગ્ય વગેરે સર્વે ક્ષેત્રોમાં—આટલું બધું કંગાળ કેમ? ધર્મ, અર્થ અને કામનું ધૂણું સ્પષ્ટ અને સૂક્ષ્મ દર્શન પામેલા સમાજનું આટલું પતન થઈ જ કેમ શક્ય? કદાચ અણુધારેલી આપત્તિથી થોડા વર્ષ માટે દુઃખનું મોજું ફરી જમ્ય એ સમજી શકાય. પણ સેંકડો વરસ સુધી હાસ જ ચાલ્યા કરે અને કરોડોની જનસંખ્યા છતાં, અર્થપ્રાપ્તિનાં કુદરતી સાધનોની વિપુલતા છતાં તથા બુદ્ધિમાન અને વીર સ્ત્રીપુરુષોની પરંપરા અણતૂટ રહેવા છતાં, આપણો દેશ તે ખેડીઓને તોડી ન શકે, ઊલટો એક પછી એક નવા નવા વિજેતાઓથી પાદકાંત થતો જમ્ય એ શક્ય જ કેમ થયું? કયા પાપથી આપણે પરાભૂત થયા, અથવા કયા સત્યનો લોપ કરવાથી આપણે શાપિત થયા અને હજારો વર્ષ સુધી દુઃખનાં દરિયામાં સપડાતા જ ગયા? વચ્ચે વચ્ચે ઈશ્વરના અવતાર સમા લાગે એવા પરાક્રમી પુરુષો, ઈશ્વર સાથે એકતા સાધેલા બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માઓ અને પરમ કૃપાળુ સંતવૃત્તિના પુરુષોના વારંવાર પ્રયત્નો છતાં, જેમ રબરની પટ્ટી ખેંચી રાખીએ ત્યાં સુધી જ મોટી થયેલી દેખાય પણ છોડી દેતાં જ સંકોચાઈ જમ્ય તેમ, આપણી પ્રજા તેવા ઉદ્ધારકોનાં જીવન સમાપ્ત થતાં જ પાછી વિપત્તિ અને દુષ્ટતાની શિકાર જ બન્યા કરી, એવું કયું પાપ આપણા જીવનને વળગી ગયું હતું અને હજીયે વળગેલું હોય એમ લાગે છે?

કેટલાક કહે છે કે આપણે ધર્મને જીવનમાં ઘણું મહત્ત્વનું સ્થાન આપનાર પ્રજા હોવાથી જ સંસારમાં પાછળ પડી ગયા છીએ અને આગળ વધી શકતા નથી. જો ધર્મને ગૌણ કરી નાખીએ તો આપણે સાંસારિક દષ્ટિએ વધુ પ્રગતિ કરી શકીએ. શું આ સત્ય છે? શક્ય પણ છે? જો એમ કહો કે ધર્મ તેને પાળનાર પ્રજાને મોટાં સામ્રાજ્યો જીતવામાં

અને સ્થાપવામાં, કુરોડાધિપતિ બનવામાં, એશઆરામ અને ભોગોમાં રમમાણુ રહેવામાં આડે આવનારી વસ્તુ છે, તો તે સમજી શકાય. પણ શું ધર્મ મનુષ્યના વાગ્મી અર્થ અને કામનોય શત્રુ હોઈ શકે? શું એ અન્ન અને દાંત વચ્ચે વેર થાય એટલો તેના પાળનારને કંગાળ બનાવનાર, તેમ જ ગમે તે એને ડારો દર્ષ એણે કરકસર અને મહેનત કરી પ્રાપ્ત કરેલી વસ્તુ ઝૂંટવી લઈ જઈ શકે, એને છેતરી શકે, નજીવી કરામતોથી ફોસલાઈ જાય એવો ભોગો અને મૂર્ખ રાખી શકે, એને સહીઓ સુધી દાસ બનાવી મૂકી શકે, નાની મોટી બધી આવશ્યકતાઓ માટે ખીજ પર આશા માંડી ખેસનારો રાંક વૃત્તિનો કરી મૂકે, એવો હોઈ શકે ખરો? જો એવું જ પરિણામ આવે તો કાં તો આપણે ધર્મપરાયણ પ્રજા છીએ એ માન્યતામાં ભ્રમ છે, અથવા જેને આપણે ધર્મ સમજીને વળગીએ છીએ તે ધર્મ જ નથી, કાંઈક ભ્રમ જ છે. કાં તો “ ધર્માદર્શથ કામથ ” (ધર્મ દ્વારા જ અર્થ અને કામ સિદ્ધ થાય છે) એ વ્યાસવચન ખોટું છે, અથવા આપણે ધર્મપરાયણ પ્રજા છીએ એ આપણામાં રહેલો અભરખો ખોટો છે.

કેટલાક ધર્મ અને ઈશ્વરનો અભેદ કરી, ધર્મ વિષે જે ઉપર શંકા બતાવી, તેને ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે શંકાના રૂપમાં પ્રગટ કરી પુછે છે કે જે ઈશ્વર હોય તો આવા અન્યાય દુઃખ વગેરે કેમ હોય? ઈશ્વર આ અંધું કેમ સાંખી શકે છે? માટે કાં તો ઈશ્વર છે જ નહીં, અથવા જેને ઈશ્વર તરીકે માની ખેડા છીએ, તે કરતાં ઈશ્વર કોઈ જુદી શક્તિ છે.

આમ એક બાબુ ધર્મ અથવા ઈશ્વર અને ખીજ બાબુ અર્થકામ વચ્ચેનો વિરોધ ધણીને મૂંઝવતો આવ્યો છે. ધર્મ, ભક્તિ, જ્ઞાન, અધ્યાત્મશાસ્ત્રો, દર્શનો વગેરેના ગ્રંથોમાં તેનો ખુલાસો મળતો નથી. જેમાં પડવાનું સામાન્ય માણસનું ગળું નથી, જેનો એ જાતે પ્રયોગ કે અભ્યાસ કરી સ્વાનુભવથી પુરાવો મેળવી શકે એમ નથી, તેવા યોગાભ્યાસો, સિદ્ધિઓ, અગમ્ય શબ્દો, તત્ત્વો, તત્ત્વોનાં ગણિતો,

પંચીકરણો વગેરેની તેમાં ઘણી ઘણી વાતો છે. કદી ન ખૂટનારા આનંદ અને કલ્પનામાં આવી ન શકે એવા પ્રકાશો અને કિરણોનો તેમાં ઉલ્લેખ છે. હજારો વર્ષની સમાધિઓ અને મરણુ બાદ પ્રાપ્ત થનારા લોકોની, કલ્પે કલ્પે થતા રામકૃષ્ણાદિ અવતારોની કથાઓ તેમાં છે. સ્વપ્નમાં સ્વપ્ન, તેમાં પાછું સ્વપ્ન, અને તેમાં પાછું સ્વપ્ન; બ્રહ્માંડમાં ઓરડો, ઓરડામાં અણુ, તે અણુમાં ખીજાં બ્રહ્માંડો વગેરેની અદ્ભુત કથાઓ પણ તેમાં છે. દુઃખના આત્મતિક નાશની અને સુખની ખાતરીઓ છે, યજ્ઞકર્મો અને વિધિઓના સૂક્ષ્મ નિયમો છે. પણ ભારતવર્ષની પ્રજાનાં અતિ કડુણ દુઃખોના નાશ અને સાધારણ સુખી તથા સ્વાભિમાન-યુક્ત જીવનયાત્રા માટે પુરુષાર્થ પ્રેરનાર ધર્મ અને સંસ્કૃતિ ક્યાં તેનો તેમાંથી ખોધ થતો નથી.

દર્શનકારોએ તો જગત દુઃખરૂપ જ છે અને રહેવાનું, અને જીવન ક્ષણભંગુર હોવાથી તેટલું સહન કરી લેવું એવું કહી નાખી, જે દુઃખ ઓછાં કરી શકાય એમ હોય તેટલાનાયે નિવારણનો પ્રયાસ કરવાનો વિચાર કર્યો નહીં. આમ, આપણા ધર્મવિચાર અને સંસ્કૃતિ-વિચારમાં કઈ ખામીઓ ઉત્પન્ન થઈ અને કેવી રીતે થઈ અને ટકેલી છે તે કોઈ કહેવું નથી.

અમને લાગે છે કે આ મૂંઝવણોનો ઉકેલ શોધનારને આ પુસ્તક અતિશય મદદગાર થશે. તેની વિચારશક્તિને એ નવીન પ્રેરણા આપશે, તેની યુદ્ધિને સ્વતંત્ર બનાવશે, અને તેનાં મંતવ્યોનું શોધન કરાવશે. એ વ્યક્તિ અને સમાજનો અન્યોન્યાય અતાવે છે, વ્યક્તિનો સમાજનો સેવક બનવાનો અને તે પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો અગ્રવવાનો જે ધર્મ લુલાઈ ગયો છે અને ખીજતો અટકી ગયો છે તે તરફ ધ્યાન ખેંચે છે. પશુના જેવો જ ઈયાછોકરાં ઉછેરવાવાળો, કામાદિ વાસનાઓથી પ્રેરાનારો, અને તે માટે ધન રળનારો રહેતાં છતાં ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મો પ્રત્યે વિમુખ થયેલા ભોગપરાયણ તેમ જ પરંપરાગત ધર્મ-ભક્તિપરાયણ સંસારીને ઢંઢેળીને જાગ્રત કરે છે. જેટલું ઓછું સમજાય તેટલું જ

વધારે જોરથી પકડી રાખનારી શ્રદ્ધાને આ પુસ્તક વિવેકની દૃષ્ટિ આપવા પ્રયત્ન કરે છે. સાથે જ જેને યોગ, ભક્તિ, કર્મ કે જ્ઞાનના માર્ગોમાં અભ્યાસ અને સાધના કરવાની હેાંશ છે, તેને એની વિવેકયુક્ત રીતે ખતાવે છે, તેમાં પ્રેરણા પણ આપે છે અને સાથે સાથે તે અધી સાધનાઓનો હેતુ અને સાધ્ય પણ સ્પષ્ટ કરી આપે છે.

ચારસો પાનાંના પુસ્તકમાં આટલી અધી વસ્તુઓનો સમાવેશ હોવાથી એ એક જ વાચન કરી ઊંચું મૂકી દર્ઠ શકાય એવું નથી. એમાં કેટલીક વાર પુનરુક્તિ હોવાનું લાગશે. પણ પુનરુક્તિ જેવાંયે તે વાક્યોને વાચક સરખાવશે તો જોશે કે દરેક વાક્યમાં કોઈક નવા ભાવ કે વિચાર પર વાચકનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે, માત્ર વાચાળતાની પુનરુક્તિ નથી.

*

*

*

પૂ૦ નાથની આવું પુસ્તક લખવા માટે યોગ્યતા કેટલી છે તે જાણવાની વાચકને સ્વાભાવિક રીતે જ જિજ્ઞાસા થાય. એમના જીવનની વિગતો એમની તથા એમના આળમિત્રો, કુટુંબીજનો વગેરેની પાસેથી મેળવી ટૂંકું ચરિત્ર લખવું એવી અમને પહેલાં ઇચ્છા થઈ. પણ એમાં કુટુંબીજનો તો ધરગતુ વિવિધ વિગતો જ આપી શકે. એ વાંચની ગમે એવી રીતે ભલે શણગારી શકાય. પણ એવી વિગતોને જો સમાજના કલ્યાણાર્થે ખાસ ઉપયોગ ન હોય તો તે આપવાની શી જરૂર, અને તે મેળવવા માટે સમય અને શ્રમ કરવાની શી જરૂર એવો પૂ૦ નાથનો મત થયો. જે વિગતો જાણવાથી વાચકને તથા સમાજને લાભ થાય એમ હોય, જે પુસ્તકને વાંચવા, સમજવા તથા શા માટે અને કેવી રીતે પૂ૦ નાથ અમુક વિચારો ઉપર આવ્યા તે જાણવા માટે ઉપયોગી હોય, તેવી વિગતો આપી હોય તો તે યોગ્ય ગણાય. તેવી વિગતો તો એ પોતે જ આપી શકે. મિત્રો, કુટુંબીજનો વગેરે પાસેથી એમણે કરેલી સાધનાઓ, એકાન્તના અભ્યાસો, વિવિધ ગુરુઓ વગેરેના સમાગમો, મનનાં મંથનો વગેરેની વિગતો મળી શકે

નહીં. કાકાસાહેબ, સ્વામી આનંદ, વગેરે જેવા કેટલાક મિત્રો જે એમની સાધનાના કાળ દરમ્યાન જ એમને ઓળખતા થયા, તેઓ પણ એમને માત્ર એક વ્યાકુળ સાધક તરીકે જ ખતાવી શકે એમ એમને લાગ્યું. તેમના અંતરમાં ભારે વલોપાત હતો, કાળાંતરે તે શમી ગયો, અને શમી ગયા પછી તેમણે પોતાના સર્વે મિત્રોને જણાવી દીધું કે તેમની વ્યાકુળતા શમી ગઈ છે અને શોધ પૂરી થઈ છે. પણ શી વ્યાકુળતા હતી, શી રીતે શમી ગઈ તે વિષે એમને એ મિત્રો સાથે પણ ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ પડ્યો નહોતો. આથી એ જેટલું પોતે કહી શકે તેટલાથી અમારે સંતોષ માનવાનો હતો. એ વિષે કોઈક અંગત માહિતી આવશ્યક હતી એ વાત એમણે સ્વીકારી અને સામાન્ય રીતે પોતા વિષે ન કહેવાનો સંકેત્ય છોડી, પોતાનો પરિચય જાતે જ લખી આપવાનું સ્વીકાર્યું. આમ પુસ્તક સાથે એમનો અંગત પરિચય પણ એમને જ હાથે લખાયેલો વાચકને પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં થોડું અમારા અંગત પરિચય-માંથી અમે ઉમેરીએ તો તે વાચકને અયોગ્ય નહીં લાગે એવી આશા રાખીએ છીએ.

પૂ૦ નાથનો અમને પહેલો પરિચય થયો ત્યારે તેમની ઉંમર ચાળીસથી ઓછી હતી અને ઊંચું વ્યાયામથી કસાયેલું, મજબૂત શરીર ઉંમર હતી તે કરતાંયે નાની દેખાડતું. હવે લગભગ ૭૦ વર્ષના થયા છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ દેખાવમાં ઘણો ફરક પડી ગયો છે. અનેક મંદવાડો અને સખત જીવનને લીધે એટલી શક્તિ નથી રહી છતાં મૂળ મજબૂત ખાંધો તો કોઈ પણ જોઈ શકે છે.

પૂ૦ નાથની નૈસર્ગિક પ્રકૃતિ ક્ષત્રિયની ગણાય. કોઈ આંખ લાલ કરીને એમને ઘિવડાવી નહીં શકે; કોઈનાથી તે અંગ્નય કે તેની શેહમાં તણાય તેવા નથી. ઈશ્વરભાવ — એટલે ખીજને અનુશાસનમાં રાખવાની શક્તિ — જરૂર પ્રમાણે વાપરતાં એમને આવડે છે નિયમોનું પાલન કરાવવામાં ધારે તો કઠોર થઈ શકે છે. એક ખજવાન સેના ઊભી કરી, અંગ્રેજ સરકારને લડાઈ આપી દેશને સ્વતંત્ર કરવાની યુવાવસ્થાની

મહત્વાકાંક્ષા હોવાથી સેનાપતિને માટે આવશ્યક ગુણો એમણે પ્રયત્નપૂર્વક કેળવ્યા પણુ હતા. એટલે કે સાથીઓ પર દાબ રાખવો, પોતાની યોગ્યતાઓ અથવા પોતે કરેલાં કામો વિષે જ્યાં ત્યાં વાતો કરવી નહીં, ખડકે પોતાના હાથ નીચેના માણસોને પણુ જેને જેટલી જરૂર હોય તેટલી જ વાત કરવી. કના કામની વાત સુને ન કરવી, સના કામની વાત કને ન કરવી, કાઈ કાઈ પૂછે તો પૂછ્યું માટે કહેવું જ એમ નહીં, ઉત્તર આપવા જેવું લાગે તો જ કહેવું, અને પૂછે તેટલું જ કહેવું.

આ સ્વભાવ ત્રીસ વર્ષ પર હતો, પણુ હવે તે સ્વભાવ રાખવાનું પ્રયોજન ન રહેવાથી ઘણો ફરક પડી ગયો છે ખરો. છતાં તેની ઝળક આજે પણુ જોઈ શકાય. આ સ્વભાવને લીધે અમને શરૂઆતમાં અમારી મુંઝવણો દૂર કરાવવામાં કાંઈક મુશ્કેલીઓ પણુ નડતી. એમનું શાસન કડક પણુ લાગતું. અને પોતાની મેળે તો ભાગ્યે જ કશું કહે તેથી આ પુસ્તકમાં જે વિચારો ઘણી સ્પષ્ટતાથી અને જોર દઈને કહ્યા છે, તે અમે પોતે તો વર્ષો દરમ્યાનમાં છૂટક છૂટક રીતે જ જાણ્યા છે અને કેટલાક તો છેલ્લાં થોડાં વર્ષમાં જ વધારે સ્પષ્ટ થયા છે.

*

*

*

ત્રણેમાં ધૈર્યની ગુણરૂપે ઉપાસના અનેક રીતની બતાવવામાં આવી છે. જેમ કે, સત્યરૂપે, પ્રેમરૂપે, આનંદરૂપે, અહિંસારૂપે, સૌંદર્યરૂપે, જ્ઞાનરૂપે વગેરે. પૂર્વે નાથે ધૈર્યની સાધના કરુણામૂર્તિરૂપે કરી છે. કરુણાશીલતા એ એમના સ્વભાવનું તરી આવતું અંગ કહી શકાય. સંસારમાં સ્વાર્થ, દુઃખ અને કપટ જ ભરેલાં છે; મા, આપ, બંધુ બધાં સ્વાર્થનાં સર્ગાં છે, એમ જોઈ ઘણા સાધકો સંસારથી ત્રાસી, કંટાળી તેના પર રીસે ભરાઈ, ઉદ્વિગ્ન થઈ, તેનો ત્યાગ કરી, બધાંથી જુદા પડીને રહેવાનો માર્ગ લે છે. નાથે જોયું કે બીજા દેશની વાત તો બીજા દેશવાળા જાણે, ભારતની પ્રજાનું જીવન તો અવશ્ય આ દોષોથી ભરેલું છે. પણુ તેમને પોતાને સર્ગાંવહાલાં પાસેથી કાંઈ મેળવવું નહોતું, તેમને પોતાની દિકર નહોતી. તેથી પોતાને માટે જગત પર કે સર્ગારનેહીઓ

પર રીસ કરવાની જરૂર નહોતી. તે માટે તેમનો ત્યાગ કરવાનીયે જરૂર નહોતી. પરંતુ આ ખામીઓને લીધે ભારતની પ્રજા પરતંત્ર, દુઃખી, દરિદ્રી, પુરુષાર્થહીન, કાયર, અંતઃકલહોથી કૂટેલી, અને દયાજનક સ્થિતિમાં છે. જેનામાં કાંઈક સાધુતા છે, ઉદાત્ત ભાવનાઓ છે, તીવ્ર ધૈર્યશ્રદ્ધા તથા ઉચ્ચ જીવન માટે વ્યાકુળતા છે, તે બધા તે સંસારનો ત્યાગ કરવાની જ આધ્યાત્મિકતા સ્વીકારે, તો એ પ્રજા કદપને અંતે પણુ શી રીતે બીચે આવે? આમ સંસારનાં દુઃખનું જે દર્શન અનેક સાધુઓને તેનો ત્યાગ કરવાની પ્રેરણા આપનારું થઈ પડે છે, તેણે નાથમાં કરુણાભાવે તેની સેવા કરવાની અને તેની મુક્તિનો માર્ગ જોળવા માટે ધૈર્યને શોધવાની પ્રેરણા કરી. લોકો પોતપોતાના કર્માનુસાર માયામાં ગોથાં ખાતા રહે તેમને છોડાવવાનો અભરખો છોડી દેવો, પોતાનું આત્મરાજ્ય મેળવી લઈ નિવૃત્તિનું અને બ્રહ્મનું અખંડ સુખ અને બધાં દુઃખોનો નાશ કરનારું મોક્ષવું ધ્યેય સર કરી લેવું, અને તેવા અધિકારીઓને જ જીવનનો શેષ કાળમાં મદદ કરવી, અને બને તો તેમને પણુ કર્મમાર્ગથી ખેંચી લેવા, એવા ધ્યેયથી એમને સંતોષ ન થયો.

*

*

*

એમણે અમને જે નવું ધ્યેય આપ્યું તે આ; અને તેમના સમાગમમાં જેઓ જેઓ આવે છે, તેમને એક રીતે કે બીજી રીતે જે તેઓ સમજાવવા ઇચ્છે તે આ જ. તમારામાં જે કાંઈ સહૃદયો છે, મુમુક્ષુતા છે તેનો ઉપયોગ બીજાનાં દુઃખો ઓછાં કરવામાં કરો; સમાજને તમારા સહૃદયોને ચેપ લગાડો; તમારા ગુણોથી અલ્પ સંતુષ્ટ ન રહો; તેને સતત વધારતા રહો; તમારી વિવેકબુદ્ધિને સદાય સરાણુ પર ધસેલી રાખો; તે માટે ચિત્તની અપાર શક્તિઓનું શોધન કરો અને તે કેળવો, ધ્યાન વગેરેનો અભ્યાસ કરો; શરીર કસો, અને યોગાભ્યાસ વગેરેને તેનાં સાધન માનો. પણુ ધૈર્યનો કે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો, આનંદમાં નિમગ્ન થઈ જવું, ગંગાતીરે હિમગિરિશિલા પર પદ્માસન વાળી

નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં ડૂબી જવું વગેરે ધ્યેયોમાં રમમાણ ન રહો. ઈશ્વર અને આત્માનો નિશ્ચય કરી લઈ, તેમાં નિષ્ઠા રાખો. ઈશ્વરનિષ્ઠા તથા આત્મનિષ્ઠાનું જે મહત્ત્વ છે તે જગતને સુખી કરવા, સમાજને ઉન્નત કરવા અને તમારી મનુષ્યતાનો વિકાસ કરવા માટે છે. સર્વ જીવોનું સુખ, સમાજની ઉન્નતિ, મનુષ્યમાં માણસાઈનો વિકાસ — એનું જીવન માટે મહત્ત્વ છે. સાક્ષાત્કાર, મુક્તિ, નિર્વિકલ્પ સમાધિ એ જીવનનાં ધ્યેય નથી. તેમાં તો સ્વચ્છંદ પણ હોય, અને તે દંભનાં સાધન પણ થઈ શકે.

આ એમના ઉપદેશના પાયા છે. એની વિશદતા આ પુસ્તકમાં કરેલી જોવામાં આવશે.

*

*

*

કરુણારૂપે ઈશ્વરની આવી ઉપાસનાનું નાથના સ્વભાવ પર એક મોટું પરિણામ એ આવ્યું છે કે માંદાની શુશ્રૂષા, અને સગાંઓના મંદવાડ તથા મરણથી વિપત્તિમાં સંડોવાયેલા કુટુંબીજનોની ફિકર અને તેમને માટે પરિશ્રમ એ એમના જીવનનો સૌથી મહત્ત્વનો વ્યવસાય બની ગયો છે. સગાંવહાલાં, સ્નેહી વગેરેના સુખના પ્રસંગોમાં એ હાજર હોય જ એમ ન કહેવાય. પણ કોઈક માંદું છે, અને યોગ્ય શુશ્રૂષાને અભાવે અથવા સમભાવી સ્નેહીઓને અભાવે મૂંઝવણમાં છે, તેની એમને ખબર પડે છતાં પોતે જાન્ય નહીં એમ ન બને. અને નાથની શુશ્રૂષા મા પણ ન કરી શકે એટલી કાળજીભરેલી હોય. ઘણાં વર્ષ ઉપર એમની શુશ્રૂષાનો અનુભવ કરનાર એક મિત્રે કહ્યું હતું કે જો નાથ શુશ્રૂષા કરવા મળે તો તે માટે ફરીથી માંદા પડવાનું મન થાય એવું છે! પૂં નાથ કોઈ સંસ્થા ચલાવવાની કે ખીજ મોટી પ્રવૃત્તિમાં પડી શક્યા નહીં, તેનું એક મહત્ત્વનું કારણ વારંવાર આવી પડતી માંદાઓની શુશ્રૂષા-પરિચર્યા કહી શકાય.

ક્ષાત્ર સ્વભાવ, કરુણા અને યોગીપણાની ખ્યાતિ જેને માટે હોય અને પુસ્તકના વાચનથી જ જે તેમનો પરિચય કરે, તેને નાથ એક

ઉત્ર-ગંભીર, ખીડેલા હોઠવાળા પુરુષ હશે એવી કલ્પના થવા સંભવ છે. પણ એવો ભય રાખવાનું કારણ નથી. નાથ પાસે ન ખૂટનારો વિનોદ પણ રહે છે, અને ગંભીર ચર્ચા અને હાસ્યના કુવારાનો મનોહર મેળ થાય છે.

પુસ્તકના સંપાદનમાં અમને નવજીવન કાર્યાલયની જે મદદ મળી છે, અને ખાસ કરીને શ્રી પાંકુરંગ દેશપાંડેએ અનુવાદ જોઈ જવામાં જે શ્રમ કર્યો છે તેનો અમારે ઉલ્લેખ કરવો જ જોઈએ.

*

*

*

અમે આશા રાખીએ છીએ કે જેમ અમને પોતાને આ પુસ્તક તૈયાર કરતાં કૃતાર્થતા લાગી છે, તેમ વાચકને પણ તેનું અધ્યયન સંતોષપ્રદ થશે.

તા. ૨૮-૪-'૫૧

કિશોરલાલ ઘં મશરૂવાળા
રમણીકલાલ મં મોદી

પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તકમાં જે લેખો અને વિચારો આપવામાં આવ્યા છે તે જીવન વિષેના અનેક પ્રકારના અનુભવો પરથી લખવામાં આવ્યા છે. અનેક વિચારશીલ વ્યક્તિઓ સાથે થયેલી વાતચીતમાંથી પણ મને જ્ઞાન મળ્યું છે. તે જ્ઞાનને વિવેકની દૃષ્ટિથી પારખ્યા પછી જ મેં તેને મહત્ત્વ આપ્યું છે. તેથી અનુમાન, તર્ક, કલ્પના કે શ્રદ્ધાને આધારે આમાં ભાગ્યે જ કશું લખવામાં આવ્યું હશે. આ વિચારો વાંચીને શ્રદ્ધાવાન ભાવિકોના, કેઈ તત્ત્વજ્ઞાનીઓના તેમ જ પરંપરાગત માન્યતા પ્રમાણે ધર્મ, અધ્યાત્મ, ઈશ્વર વિષે આસ્તિકતા રાખનારાઓનાં મન દુભાવાનો સંભવ છે. પણ તે અંધાને મારી નમ્ર વિનંતી છે કે આ પુસ્તકમાં લખેલા મારા કેઈ પણ શબ્દ પર તેઓ ભલે વિશ્વાસ ન રાખે; પણ મારે પોતાને વિષે હું જે નીચેના વાક્યો નીચે લખું છું તે પર તેઓ અવશ્ય વિશ્વાસ રાખે : “શ્રદ્ધા અને ભાવિકતાની પરાકાષ્ટા, તત્ત્વજ્ઞાન અને સંતવચનો પર અનન્ય નિષ્ઠા, ધર્મ, અધ્યાત્મ, ઈશ્વર વગેરેની આખતમાં અપાર આસ્તિકતા, વગેરે અંધી ભૂમિકાઓના અનુભવોમાંથી અને તે અનુભવો માટે અનેક પ્રકારે સહન કરીને હું અહીં દર્શાવેલા વિચારો પર આવ્યો છું. આધ્યાત્મિક હેતુને માટે મારે જેમ અજ્ઞાનને કારણે નકામું સહન કરવું પડ્યું તેવી રીતે કેઈને સહન ન કરવું પડે એ એક કરુણાપૂર્ણ ઉદ્દેશ આ અધ્યાત્મિક પાઠ્ય મુખ્યત્વે છે. ઉપરાંત, માનવજાતિનો ઉત્કર્ષ અને ઉન્નતિ કરવામાં આ વિચારો અનેક રીતે ઉપયોગી થઈ શકશે એમ અનેક લોકો સ્વાતુભવથી કહેવા લાગ્યા તે પરથી હું તે પ્રસિદ્ધ કરવા તૈયાર થયો છું આ વિચારો સમાજ આગળ રજૂ કરવા માટે હું ઉતાવળ કરી રહ્યો છું એમ પણ મને લાગતું નથી.

ઉદાત્ત હેતુની પાછળ પચાસ વર્ષ સાધનામાં અને પ્રત્યક્ષ સેવાકાર્યમાં ગાળ્યા પછી અને અનેકોનાં જીવન પર તેમની સારી અસર થયેલી દેખાયા પછી જ મેં આ કામ હાથમાં લીધું છે.”

એ અનુભવો ક્યા, તે કેમ કેમ થતા ગયા અને તેમાંથી મેં શા શા સાર કાઢ્યો વગેરેનો કંઈક ખ્યાલ આગ્યા વિના મારી વિચારસરણી અને તેની યોગ્યાયોગ્યતા વિષે તેઓ ગોટાળામાં પડી ન્ય એવો સંભવ છે. તેથી મારા જીવન વિષે તેમ જ સાધના વિષે કંઈક લખવું મને અનિવાર્ય લાગે છે. અને એટલા માટે જ પુસ્તકની શરૂઆતમાં મેં મારા ‘આત્મપરિચય’નું પ્રકરણ આપ્યું છે.

આ પુસ્તકમાં દર્શાવેલા વિચારો વાચકો વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજી શકે એ રીતે રજૂ થાય તે માટે વખતોવખત સૂચના કરીને મારા મિત્ર શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળા અને શ્રી રમણીકલાલ મોદીએ મને જે પ્રેમ-પૂર્વક મદદ કરી તેનો નિર્દેશ આ સ્થળે કરવો મને જરૂરનો લાગે છે. ખાસ કરીને શ્રી રમણીકલાલ મોદીએ દરેક મહત્વના વિચારની મારા તરફથી સ્પષ્ટતા થાય તે માટે જે સહમતા, દૂરદર્શિતા, પૃથક્કરણશક્તિ, અને વાચકો માટે કાળજીભરી લાગણી ખતાવી તે અધાનો પ્રસ્તુત પુસ્તક લખવામાં ઘણો ઉપયોગ થયો છે.

મારામાં વિદ્વતા અને લેખનકૌશલ્ય ન હોવાથી એ દૃષ્ટિથી વાચકોને પુસ્તકમાં કેટલીક જાણપો જણાવાનો સંભવ છે. તેમ છતાં એમાં મનન કરવા યોગ્ય, આદરણીય અને આચરણીય જે જે કંઈ વાચકોને જણાય તે અધાનું કૃત્વ વિશ્વચાલક પરમાત્માનું છે. તે માટે હૃદયપૂર્વક અત્યંત કૃતજ્ઞપણે અને વિનમ્રપણે હાથ જોડીને માથું નમાવવા ઉપરાંત હું શું કરી શકું?

શાંતિકુંજ, નાયગાંવ કોસરોડ

દાદર, મુંબઈ ૧૪

૪-૧૨-૫૦

કેદારનાથ

આત્મપરિચય

૧. જીવનની રૂપરેખા

મારા પિતાશ્રીનું નામ આપ્પાજી અળવંત. અટક કુળકણી. કાર્ય અંગે દેશપાંડે પણ કહેવાતા. કુલાખા જિલ્લાનું પાલી અમારા પૂર્વજોનું ઘણું વર્ષોથી રહેવાનું ગામ. ત્યાંનું મુખીપણું અને ખીન્ન વતન પણ વંશપરંપરાથી અમારા કુટુંબમાં ચાલતાં આવેલાં. મારા પિતાશ્રી અને તેમના પાંચ ભાઈ અને એ અધાનો પરિવાર મળીને અમારું કુટુંબ ઘણું વિશાળ હતું. પિતાશ્રીને સરકારી નોકરીને કારણે બહાર ગામ રહેવું પડતું. થાણા, રત્નાગિરિ, ખાનદેશ વગેરે જિલ્લાઓમાં અનેક જગ્યાએ તેમને નોકરી અંગે રહેવાનું થયું હતું. મારું આગપણ આ ત્રણ ચાર જિલ્લાઓમાં ગયું છે. મારો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૩માં થયો.

અમે કુલ છ ભાઈઓ અને ત્રણ બહેનો મળીને નવ ભાંડુઓ હતાં. ઘરની સ્થિતિ મધ્યમ હોવાથી અમારી રહેણી શિક્ષણ પણ સાદી હતી. અમારાં માતૃશ્રી હું નવદશ વર્ષનો હતો ત્યારે અવસાન પામ્યાં. ત્યારથી અમારી સંભાળ

દેવાની અંધી જવાબદારી પિતાશ્રી પર પડી. માતૃશ્રીના મૃત્યુ પછી અમે અંધા ભાઈઓ અને એક નાની બહેન પૂતા રહેવા ગયાં. ત્યાં મારું થોડુંક ભણતર થયું. ૧૮૯૩થી '૯૭ સુધીનો મારો સમય પૂતામાં ગયો. ત્યાર પછી ખાનદેશમાં શિરપુર અને ધૂળિયામાં મારું થોડુંક શિક્ષણ થયું. ધૂળિયામાં અંગ્રેજી પાંચમીમાં હતો ત્યારે મેં શાળા છોડી. ૧૯૦૧ની સાલ હશે. મારી ઉંમર તે વખતે સત્તર વર્ષની હશે.

મેં શિક્ષણ છોડ્યું તે વખતે કોઈ પણ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ દેશમાં ચાલુ નહોતી. રાષ્ટ્રીય મહાસભાની પ્રવૃત્તિ ત્યારે વેણપ્રેમના સંસ્કાર એટલી સંકુચિત હતી કે તેનો વિદ્યાર્થીવર્ગ સાથે કશો જ સંબંધ આવતો ન હતો. વર્તમાનપત્રો

કે ભાષણોનો પણ તે કાળ નહોતો. નાનપણમાં ચારપાંચ ભાષણો સાંભળવાના પ્રસંગો મને યાદ છે. તેમાંનાં બેત્રણ સ્વદેશી પર હતાં. ઇતિહાસના વાચન પરથી આપણા દેશ અને પૂર્વજો વિષે અભિમાન અને ચાલુ પરિસ્થિતિ વિષે દુઃખ થતું, એવું મને સ્મરણ છે. કયાં કારણો કે સંસ્કારોને લીધે તે હું નક્કી કહી શકતો નથી, પણ આઠમા વરસથી મારા મનમાં સ્વતંત્રતાની ભાવના અસ્પષ્ટપણે પેદા થવાનું મને યાદ આવે છે. મને એ પણ યાદ આવે છે કે તે વખતે હું રત્નાગિરિ જિલ્લામાં રાજપુર ગામે હતો. તે વખતે પિતાશ્રી પાસે એક ગૃહસ્થ આવતા. તેઓ ૧૮૫૭ના બળવામાં હતા અને તેમણે પોતાનું નામ બદલી નાખ્યું હતું. તેમના તરફથી અગ્નિપણે કોઈ સંસ્કારો મને મળ્યા હતા કે કેમ તે મને અત્યારે યાદ આવતું નથી. તે કાળે ઉદ્ભવેલી તે ભાવનાનું પોષણ પૂના આવ્યા પછી થયું. રૅડ અને આયર્સ્ટોનાં ખૂન થયાં ત્યારે હું પૂનામાં હતો. ૧૮૯૭ અને '૯૯ના દુકાળ વખતની લોકસ્થિતિ જોઈને અને સાંભળીને મન બહુ વ્યાકુળ થતું. તેર ચૌદ વર્ષોના થયો ત્યારથી દેશ સ્વતંત્ર થવો જોઈએ એમ સ્પષ્ટપણે લાગવા માંડ્યું હતું. એ જ ભાવના આગળ જતાં વધુ ને વધુ પ્રબળ થતી ગઈ. ચાલુ શિક્ષણથી દેશને સ્વતંત્ર કરી શકવાનો નથી એમ ખાતરીપૂર્વક સમજવા પછી એ જ શિક્ષણ લેતાં રહેવું મને અસહ્ય થઈ પડ્યું. અને તેનું જ પરિણામ છેવટે શિક્ષણ છોડવામાં આવ્યું.

શિક્ષણમાં પ્રથમ કોટિના વિદ્યાર્થીઓમાં મારી ગણના નહોતી થતી. એવી અભિલાષા પણ મને નહોતી. તેમ છતાં આદર્શ વિષે મારી વર્ગમાં મારો નંબર સાધારણ રીતે ઉપર જ રહેતો. કલ્પના ક્રિકેટ અને ખીણ કેટલીક રમતોમાં માત્ર મારી ખરોખરીના વિદ્યાર્થીઓમાં હું પહેલા વર્ગનો હતો. પણ દેશના વિચારો જેમ જેમ મનમાં વધારે ને વધારે આવવા લાગ્યા, સ્વાતંત્ર્ય માટે આપણે કંઈક કરવું જોઈએ, કંઈક ત્યાગ, સાહસ, પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ, વગેરે વિચારો જેમ જેમ આવવા લાગ્યા તેમ

તેમ રમતગમતનો શોખ ઓછો થવા માંડ્યો, અને વ્યાયામ તથા તેને અંગેના શિક્ષણની જરૂર જણાવા લાગી; અને એ જ હેતુથી તે શિક્ષણ લેવા લાગ્યો. શાળાનું ભણતર છોડી દીધા પછી તરત જ વ્યાયામની મારફત જીવાનોમાં બળ અને ઉત્સાહ પેદા કરી તેમને રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરવાનો પ્રયત્ન મેં શરૂ કર્યો. જાતે સ્વદેશી વ્રત લીધું અને ખીજ પાસે પણ તે લેવડાવવા લાગ્યો. પચાસ વર્ષ પહેલાંના તે જમાનામાં સમાજમાં મારા વિચાર પ્રમાણેની કોઈ પણ આદર્શ વ્યક્તિ મારી જાણમાં નહોતી તેથી સમર્થ રામદાસ અને છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ મને આદર્શ વિશ્રૂતિઓ લાગતા. મારા રાષ્ટ્રીય વિચારોનું વલણ લગભગ તેમના વિચારોને અનુરૂપ હતું. ઈશ્વર, ધર્મ, નીતિ, ચારિત્ર્ય, શીલ અને સદાચાર પર મારી પહેલેથી જ શ્રદ્ધા હતી. પોતાના સુખ માટે રુચિ નહોતી. સેવાવૃત્તિ હતી. દાસવોધ, મનાચે શ્લોક, અને સંત તુકારામના અભંગોની ખૂબ ઊંડી અસર મન પર તે જ કાળે થયેલી. પિતાશ્રીને મોટે કોઈ કોઈ વાર સાંભળવા મળતાં ભક્તિનાં પદો અને શ્લોકોને લીધે એ જ સંસ્કારો દઢ થતા ગયા.

વ્યાયામ દ્વારા શરીરબળ અને ઈશ્વર, સદાચાર વગેરે પરની શ્રદ્ધાને લીધે ચારિત્ર્યબળનો વિકાસ થવા વગર ચારિત્ર્યનો સંસ્કાર આપણે દેશનું કાર્ય કરી શકીશું નહીં, એવી શરૂઆતથી જ મારી દઢ માન્યતા હોવાથી, એ જ જાતના સંસ્કારો પોતાના પર તેમ જ સમાજ પર પાડવાનો મારો પ્રયત્ન મારી શક્તિ પ્રમાણે ચાલુ હતો. એ જ અરસામાં શસ્ત્રવિદ્યામાં પારંગત એવા એક ગૃહસ્થની સોબત મને થઈ. તેઓ પોલીસખાતામાં સરકારી નોકર હતા અને પેન્શન લેવાની તૈયારીમાં હતા. જાતે મરાઠા હતા. તેમનું શરીર કસાયેલું હતું. જીવાનીમાં સરકારની સામે બળવો કરેલો. તેમાં સરકારે તેમને માફી બક્ષીને પોલીસ ખાતામાં નોકરી આપેલી. મારા પર તેઓ બહુ પ્રસન્ન હતા. મને શીખવવા માટે તેઓ કોઈ કોઈ વખત વ્યાયામશાળામાં આવતા. શસ્ત્રવિદ્યામાંની તેમની પ્રવીણતા જોઈને

મને તેમને માટે ધણો આદર લાગતો. પણ તે કરતાંય વધારે આદર તેમની આશિષપરની નિષ્ઠા જોઈને થતો. પેન્શન લઈને પોતાને ગામ જતી વખતે તેમણે અમારામાંના કેટલાક ખાસ ભાઈઓને જે ઉપદેશ કર્યો તે મારા ધ્યાનમાં કાયમનો રહ્યો છે. તેમણે કહ્યું, “ મારા પિતાશ્રીએ મારી ભરજીવાનીમાં મને કરેલા ઉપદેશના શબ્દો હું આજે તમને કહું છું. તેમનો હું એકનો એક દીકરો હતો. તેમણે મને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું હતું કે ‘ત્રીસ વર્ષનો થાય તે પહેલાં તું લગ્ન કરીશ નહીં. શરીર અને મન દૃઢ અને પવિત્ર રાખજે. વ્યાયામ કદી છોડીશ નહીં. તારું શરીર એવું ખડતલ અને મજબૂત થવું જોઈએ કે તારે પથ્થર પર પડવાનો પ્રસંગ આવે તો પથ્થરને તારો ડર લાગે પણ તને તેનો ડર ન લાગવો જોઈએ. સદાચાર અને શીલ પર શ્રદ્ધા રાખજે. ધનથી લોભાઈશ નહીં. સ્ત્રીઓને વિષે આદર અને પવિત્ર ભાવ રાખજે. ઈશ્વરને કદી ભૂલીશ નહીં. પોતાને સુખી કરવા કરતાં ખીજને સુખી કરવામાં આનંદ માનજે. આ રીતે વતીંશ તો તારું જીવન ધન્ય થશે.’ તેમનો મને આ ઉપદેશ હતો. હું પણ આ જ વસ્તુ તમને આગ્રહપૂર્વક કહું છું. આ પ્રમાણે વર્તવામાં તમારું કદમાણ્ય છે.” આટલું કહીને તેઓ આગળ બોલ્યા : “પિતાશ્રીના મૃત્યુ પછી કેટલીક કૌટુંબિક મુશ્કેલીઓને લીધે મારે અદ્વાવીસમે વરસે લગ્ન કરવું પડ્યું. પણ તેમણે કહેલો ઉપદેશ ભૂલીને હું કદીયે વત્યો નથી.” આવા અર્થનો ઉપદેશ તેમણે ટૂંકમાં અમને આપ્યો. વ્યાયામ અને ખીજને ઉપયોગી થવા વિષે તેમાં આગ્રહ હોવાથી મને તે તરત જ ગળે ઊતરી ગયો. દ્રવ્ય અને સ્ત્રી વિષેનો મોહ એ શી આપતો છે એનું મને તે ઉંમરે ભાન સરખું ન હતું. છતાં તે વિષેના ઉપદેશમાં પણ મને ઘણી ગંભીરતા લાગ્યા વિના રહી નહીં. ત્યાગ અને સાદાઈ પ્રત્યે પહેલેથી જ મને કંઈક અંશે આકર્ષણ હોવું જોઈએ એમ મારું જીવન તપાસતાં લાગે છે. અંગ્રેજી ખીજમાં હતો ત્યારે હું ટરના ઇતિહાસમાંથી ગૌતમ બુદ્ધના ગૃહભાગનું વર્ણન વાંચતાં જ તેની છાપ મારા મન પર પડી હતી. તે જ પ્રમાણે શંકરાચાર્ય, જ્ઞાનેશ્વર,

રામદાસ વગેરેનાં જીવનચરિત્રોની પણ મારા મન પર અસર થઈ હતી. ત્યાગી પુરુષોનાં જીવનની અસર નાનપણથી જ મારા મન પર વિશેષ થતી. આવા જ કોઈ કારણસર ઉપર આપેલા ઉપદેશની મારા મન પર ઊંડી અસર થઈ હશે. આપણા સમાજમાં આપે દીકરાને આવી જાતનો ઉપદેશ કર્યાના દાખલા ભાગ્યે જ મળશે.

વ્યાયામ અને તેને જ અંગે ખીજ કેટલીક પ્રવૃત્તિ થોડા સમય

ખાનદેશમાં કર્યા પછી હું અમારા મૂળ ગામ પાલી

મારી પ્રવૃત્તિ આગ્યો અને ત્યાં તે જ પ્રવૃત્તિ અને સાથે સાથે

ધરની ખેતી વગેરેનું કામ પણ કરવા લાગ્યો. મારી

પ્રવૃત્તિને અંગે હું અવારનવાર બહારગામ પણ જતો. તે સમયની મારા

મનની સ્થિતિનો વિચાર કરતાં મને આજે પણ લાગે છે કે મારામાં

આત્મવિશ્વાસ ઘણો જ હતો. દેશસેવાના અને કાર્યના હેતુથી જેમને

જેમને હું મળ્યો, મારા કામમાં જોડાવા માટે જેમને જેમને મેં આગ્રહ

કર્યો તેમાંથી ઘણું કરીને કોઈએ પણ મને નાકારો દીધો નહીં. તેમાંના

ઘણા અનેક દષ્ટિથી મારા કરતાં મોટા અને શ્રેષ્ઠ હતા, તેમ છતાં

દરેકના મન પર મારા બોલવાની છાપ પડ્યા વગર રહેતી નહીં. તેથી

મારામાં આત્મવિશ્વાસ સારી પેઠે વધતો ગયો.

આવી સ્થિતિમાં ત્રણ ચાર વરસ વીતી ગયા પછી મને લાગવા

માંડ્યું કે મારા સંકલિપત હેતુની પાછળ પૂરેપૂરી

ગૃહસ્થાગ અને રીતે લાગ્યા વગર એ કામ પાર નહીં પડે. આવા

પુનરાગમન વિચાર કરીને હું પિતાશ્રીને પૂછ્યા વગર, કોઈને

જણાવ્યા વગર, ઈ. સ. ૧૯૦૪માં ઘર છોડીને

ચાલી નીકળ્યો. પિતાશ્રીને છોડીને જવું ઘણું કઠણ લાગતું હતું. પિતૃસેવાની

ભાવના અને મારા જવાને લીધે પિતાશ્રીને થનારા દુઃખની કલ્પના મનને

અત્યંત વ્યાકુળ કરતી હતી. મનની એવી સ્થિતિમાં આશરે દોઢસો

માઈલ ઉઘાડે પગે પ્રવાસ કરીને સાધુવેષે સજ્જતગઢ પર ગયો. સમર્થ

રામદાસની સમાધિનું દર્શન કર્યું. ત્યાં જ થોડા દિવસ રહી પૂરા

આત્મવિશ્વાસથી ત્યાંથી નીકળ્યો. મારી ઉંમર, સંસ્કારો, જ્ઞાન, અનુભવ, સ્વભાવ અને આત્મવિશ્વાસ—એ બધાંને અનુરૂપ એવી જ મારા કાર્યની યોજના હતી. તે પાર પાડવાના ઉદ્દેશથી ફરતો હતો તે દરમ્યાન, તે સમયના સતારા જિલ્લાના એક આગળપડતા આગેવાન ગૃહસ્થને મળ્યો. મારી ઉંમર તે વખતે ૨૦-૨૧ વરસની અને તેમની ૫૦-૫૨ વરસની હતી. મેં મારા વિચારો તેમને કહ્યા, પણ તે અમલમાં મૂકવા તેમને અશક્ય લાગ્યું. અને તેમ કરવા જતાં મારો માત્ર એકસ વિનાશ થશે એમ લાગવાથી તેમને મારી દયા આવી હોય, અથવા મારે વિષે વાત્સલ્ય લાગ્યું હોય, તેમણે એ વિચારોથી મને પાછો વાળવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. અને હું તેમનું માનતો નથી એમ જોઈને આ સાધુવેષ છોડ્યા વગર હું તને અહીંથી જવા દેવાનો નથી એવો તેમણે આગ્રહ પકડ્યો. દેશને ઉપયોગી થાય એવું કંઈક શીખવા આપત તેમણે મને ઉપદેશ કર્યો. તે માટે વ્યવસ્થા કરવાની બંધી જવાબદારી પોતાને માથે લેવા તેઓ તૈયાર થયા. છેવટે તેમની આગળ મારું કશું ચાલશે નહીં એમ જોઈને મેં મારાં વસ્ત્રો તેમને હવાલે કર્યાં.* ત્યાંથી નીકળ્યા પછી ફરીને સાધુવેષ લેવાનો મારો વિચાર હતો; પણ એટલામાં મારા એક મિત્ર પાલીમાં ઘણા ખીમાર હોવાની મને ખબર પડી એટલે હું ફરી ઘેર ગયો. પિતાશ્રીને બંધી હકીકત કહી. તે જરાય ગુસ્સે થયા નહીં. મિત્ર સાંભળે થયો. હું ફરી પાછો પહેલાંની જેમ થોડીક મારી પોતાની પ્રવૃત્તિ અને ધરની ખેતીનું કામ કરવા લાગ્યો.

* ત્યાર બાદ પાંચ વરસ પછી આ જ ગૃહસ્થ એક મોટી પરિષદમાં પ્રમુખ તરીકે આવ્યા હતા ત્યારે મારી તેમની સાથે મુલાકાત થઈ. તે વખતે મારે વિષે તેમને સહેજે ઘણું જાણવાનું મળ્યું ત્યારે, પાંચ વરસ પહેલાં મને જાણખ્યા વિના કરેલા ઉપદેશ બદલ તેમને દુઃખ થયું. મારાં વસ્ત્રો દેવધરમાં રાખ્યાં છે અને પોતે તેનાં રોજ દર્શન કરે છે એમ તેમણે મને કહ્યું.

આ જ અરસામાં અંગાળના ભાગલાને લીધે પેદા થયેલા પ્રક્ષોભમાંથી સ્વદેશીનું આદોલન ઊઠ્યું. લોકજનગતિની દૃષ્ટિથી વંગાલના ભાગલા અને મને તે સારું લાગ્યું. લોકોમાં દેશભિમાન અને દેશ અમારી નિરાશા માટે સહન કરવાની વૃત્તિ પેદા થતી જોઈને ભાવિને વિષે મારા મનમાં આશા બંધાવા લાગી. થોડાંક સાહસભર્યાં કામો પણ તે કાળમાં થયાં. પણ ઓમ્મ કે ગોળીની મદદથી કોઈ વ્યક્તિનું ખૂન કરવાને માર્ગે આપણો હેતુ પાર પડવાનો નથી એમ મને લાગતું હોવાથી તે સાધનો હાથમાં હોવા છતાં તે માર્ગે જવાની મને ઇચ્છા થઈ નહીં. ૧૯૦૮-૦૯ સુધી દેશનું વાતાવરણ ક્ષુબ્ધ જ રહ્યું. પણ ત્યાર પછી સરકારની ઉચ્ચ દમનનીતિને લીધે બધે ભયનું વાતાવરણ ફેલાયું. દેશકાર્યની આખતમાં બધે શિથિલતા આવી. અમે જે માર્ગે જવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા તે માર્ગે જવાની ઘણી વ્યક્તિઓ નિરાશ થઈને પોતપોતાના જીવનવ્યવસાયમાં લાગી ગઈ.

આવી સ્થિતિમાં મને મારી શક્તિનો અને લોકમાનસનો અંદાજ આવ્યો. અને આપણે ઇચ્છીએ છીએ તે પ્રમાણે એકાંતનો નિશ્ચય કરવાની મારા પોતાનામાં કે ખીજા કોઈમાં પણ પાત્રતા નથી એ મને સમજાયું. હવે પછી શું કરવું એ સવાલ મારી સામે ઉપસ્થિત થયો. દેશવિષયક કે સમાજવિષયક ધ્યેય છોડીને કેવળ વ્યક્તિગત કાર્યમાં જીવન ગાળવા જેવી મારા મનની સ્થિતિ ન હતી. મને કશું સૂઝતું નહોતું. રસ્તો દેખાતો નહોતો. દેશની સ્થિતિ દિવસે દિવસે અસહ્ય થવા લાગી. એ સ્થિતિમાં સુખથી સમાધાનપૂર્વક દિવસ કાઢવાનું મારે માટે અશક્ય થયું. પરમેશ્વરની કૃપા સિવાય હવે આપણે માટે ખીજો આધાર નથી અને આશા નથી એમ લાગવા માંડ્યું. દાસવોધ, જ્ઞાનેશ્વરી વાંચવાનો રિવાજ પહેલેથી જ હતો. એ સંસ્કાર આ વખતે પ્રબળ થયો. એકાંતમાં જઈ પરમેશ્વરનો આદેશ મેળવવો અને એ જ હવે આપણને આગળનો રસ્તો ખતાવશે, એવા વિચારથી અને નિશ્ચયથી હું તેની આરાધનાને માર્ગે લાગ્યો.

ઉપવાસ, પારામણ્ય, અનુશાન, ચિંતન, ધ્યાન વગેરે સાધનો દ્વારા
 મેં એકાંતમાં આરાધના શરૂ કરી. ઈ. સ. ૧૯૧૦
 સાધના અને કેટલાક સુધી ખાનદેશ અને સતારા જિલ્લામાં, કચારેક ભાગેની
 અનુભવો ગુફામાં રહ્યા. પણ લાંબ મને જોઈ એ તેવી
 નિરુપાધિકતા મળતી નથી એમ લાગવાથી ૧૯૧૧માં
 હું હાંપીકેશ તરફ જઈને ત્યાં એકાંતમાં રહેવા લાગ્યો. આસનોનો
 અભ્યાસ પહેલેથી જ હતો. પ્રાણાયામનું પણ થોડુંક જ્ઞાન હતું. તે જ
 અભ્યાસ આગળ ચલાવ્યો. તેમાંથી જ આગળ ધારણા અને ધ્યાન પર
 ગયો. એ સ્થિતિમાં માનસિક શક્તિ વધવાના અનેક અનુભવો થયા. પરંતુ
 જે મુખ્ય હેતુ માટે મેં આ અધો પ્રયત્ન ચલાવ્યો હતો તે સિદ્ધ ન થયો.
 સાધનામાં થતા જુદા જુદા અને વધતા અનુભવોને લીધે મારા વિચારમાં
 અને તાત્કાલિક સાધ્યમાં પણ આગળ જતાં ફરક પડતો ગયો. ઈશ્વરનો
 આદેશ, તેનું દર્શન, તેનો સાક્ષાત્કાર, એ સાધ્યો ગૌણ પડી જઈ તેનું 'જ્ઞાન'
 મેળવવું એ સાધ્ય પર હું પકી આવ્યો. એ અધા કાળ દરમ્યાન વ્યાકુળતા
 વધતી ગઈ. વચમાં વચમાં ભયંકર નિરાશા પણ થતી. તે વખતે કોઈ
 માર્ગદર્શક મળે તો સારું એમ થતું. તેની કૃપાથી પણ આપણું સાધ્ય
 આપણને પ્રાપ્ત થશે એ વિચારથી એવો પ્રયત્ન પણ મેં ચાલુ રાખ્યો.
 એક સત્પુરુષના સમાગમમાં કેટલાક દિવસ ગાળ્યા પણ ખરા. મારા પર તેઓ
 પ્રસન્ન હતા, પણ તેમનું ધ્યેય કેવળ સંન્યાસ પર હોવાથી તેમને માર્ગે
 જવાની મને ઇચ્છા થઈ નહીં. સંસાર અને વહેવાર છોડીને વૈરાગ્ય અને
 પરમાર્થને નામે હજારો માણસોને સંન્યાસીની ઢાંચે જીવન ગાળતા તે
 કાળે મેં જોયા. તેમાં કેટલાકનો મારી સાથે ઓછોવધતો સંબંધ પણ
 આવ્યો. તેથી મારા જીવનધ્યેયની દૃષ્ટિથી મને કશો લાભ ન થયો તોય
 તેમનાં વિચાર, રહેણી, ટેવો, સંસ્કાર, સ્વભાવ, તેમનાં ધ્યેયો વગેરેની
 મને માહિતી મળી. જુદા જુદા સંપ્રદાયો, પથો, ગુરુશિષ્યસંબંધો
 અને પરંપરાઓ, જુદાં જુદાં સાધનો, શક્તિપાત શક્તિસંચરણ વિદ્યાઓ,
 દૂરદૃષ્ટિ, દૂરશ્રવણ જેવી સિદ્ધિઓ વગેરે વિષે મને થોડુંક જ્ઞાન થયું.

ભક્તિ અને અધ્યાત્મ વિષેની આપણી જુદી જુદી કલ્પનાઓ, ભાવનાઓ,
 માન્યતાઓ, તર્કો અને તત્ત્વજ્ઞાનની જુદી જુદી પ્રણાલીઓ વગેરે ધણી
 આવતો હું જાણી શક્યો. વૈરાગ્યના ખરા ખોટા પ્રકારો; તેનાં જુદાં જુદાં
 કારણો; ભ્રમ, દંભ તેમ જ સાધુવૈરાગીઓના અખાડ, તે અધા વિષેનું
 તેમનું અભિમાન, તેમના ઠાક, તેમના આડંબર, તેમનાં વ્યસનો અને
 તેનાં કારણો વગેરેની માહિતી મને તે કાળમાં જ થઈ. આવી રીતે સમાજ
 અને અધ્યાત્મ વિષેના મારા જ્ઞાનમાં એકંદરે ઉમેરો થયો. સાધનાના
 ઉદ્દેશથી મારે એ ત્રણ વાર હાંપીકેશ તરફ જવું પડ્યું. એક વાર જમ્નેત્રી,
 ગંગોત્રી, કેદાર અને અદરીનારાયણ સુધી હું ભ્રમણ કરી આવ્યો. એ
 પ્રવાસ દરમ્યાન કેટલીક સારી વ્યક્તિઓ સંન્યાસપદ્ધતિથી રહી પોતાની
 વિચારસરણી પ્રમાણે સાધન અને અભ્યાસ કરતી હતી, તેમની સાથે
 મારે મુલાકાત થઈ. તેમના અને મારા જીવનધ્યેયમાં જોડે ફરક હતો.
 તોય તેમની શાંતિ અને પ્રસન્નતા જોઈને મને આનંદ થયો. ભ્રમણ
 કરી રહ્યા હતાં ત્યારે જ મને સમજાયું કે પોતાના ઉદ્દેશ માટે જેને
 કોઈ સાધન મળ્યું હોય છે તે તે છોડીને રખડ્યા કરતો નથી. સાધનમાં
 ગતિ અટક્યા પછી જ મારી વૃત્તિ ચંચળ બની અને ત્યારે જ હું કરી
 જ્ઞાનપ્રાપ્તિની આશા ન હોવા છતાં સેંકડો માઈલ નિરર્થક ફરતો રહ્યો.

સત્યનો નિર્ણય થયા વગર આપણો ધર્મ અને આપણું આ કાળે
 સમાજવિષયક કર્તવ્ય શું છે અને તે કેમ પાર પાડી શકાય તે આપણને
 નહીં સૂઝે એવી સમજણને લીધે ઉત્તરેતર થયેલા અનુભવો પરથી મારાં
 તાત્કાલિક સાધ્યો અદલાતાં ગયાં, એ હું અગાઉ કહી ગયાં છું. આગળ
 અભ્યાસ કરતાં આત્મજ્ઞાન, બ્રહ્મજ્ઞાન, અદ્વૈતાનુભવ, ચિત્તનો લય વગેરે
 સાધ્યો પર પણ હું ધીમે ધીમે પ્રગતિ કરતો ગયો. અંધપ્રામાણ્ય એટલે અંધ
 પરથી પોતે કે તે વિષયમાં જ્ઞાની ગણાયેલાઓએ કરેલી કલ્પનાઓને
 પ્રમાણભૂત માનતો આવ્યો હોવાથી જે વખતે જે કલ્પના મને સાત્ત
 જણાઈ તેની પાછળ હું પડ્યો. જીવનનાં પૂર ઉમંગ અને ઉત્સાહનાં
 લગભગ દસ વરસ સતત આ જ પ્રયત્નની પાછળ અત્યંત વ્યાકુળતામાં

આમાં જુદી જુદી ભૂમિકાઓ સાધીને મેં જુદા જુદા અનુભવો લીધા. પણ એટલું કરવા છતાં તે પરથી હું મારો ધર્મ કે મારું કર્તવ્ય નક્કી કરી શક્યો નહીં, અથવા જે કાર્ય કરવું જોઈએ એમ મને પહેલેથી લાગતું હતું તે કરવાની શક્તિ અથવા પાત્રતા પણ મારામાં આવી નહીં.

ઈશ્વર સાક્ષાત્ દર્શન આપીને આપણને જ્ઞાન, અળ અને સામર્થ્ય આપે છે એ શ્રદ્ધાથી હું પ્રથમ તેના દર્શન પાછળ

અનુભવોનું પડ્યો. શ્રદ્ધા, સતત ચિંતન, ધ્યાન, અનુસંધાન, વૃથાકરણ એકાગ્રતા અને ખીન્ન સાધનોને લીધે દર્શનના જેવા અનેક અનુભવો મને થયા. પણ તે આપણી જ

કલ્પનાથી નિર્માણ કરેલા થોડા વખત પૂરતા અર્ધજન્યત અવસ્થાના આભાસો માત્ર છે, એવું તે અનુભવોને વિવેકદષ્ટિથી બધી આજુબેથી તપાસતાં મને જણાયું. તે બધા અનુભવોને રંગ, રૂપ, મેં જ આપેલાં હોવાથી તે બધાનો કર્તા હું જ છું એ મારા ધ્યાનમાં આવ્યું. તે જ પ્રમાણે આત્મા અને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર, દર્શન, અદ્વૈતાનુભવ વગેરેની આખતમાં પણ પ્રયત્ન કર્યા પછી તેમાં પણ ભ્રમ કયો, અને સત્ય શું, એનો મને યોધ થયો. ઈશ્વર, આત્મા, બ્રહ્મ એ તત્ત્વો જુદાં જુદાં નથી; પરંતુ એક જ મહાન વ્યાપક તત્ત્વને આપણે આપેલા જુદા જુદા સંકેત કે નામ છે. એ તત્ત્વ દેખાય તેવું નથી, ભાસે તેવું નથી. તેમાંથી જ જગત અને આપણે બધાં નિર્માણ થયાં છીએ અને તે જ આપણા બધાનો આધાર છે, એ વાત તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી અને જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના નિરીક્ષણથી મારા ધ્યાનમાં આવી. અને વિવેક અને નિશ્ચયથી એ વિચાર પર હું દૃઢ પણ થઈ શક્યો. અનંત વિશ્વના વ્યાપારમાં, તેમ જ આપણાં શરીર, સુદ્ધિ અને મનના દરેક કર્મમાં એ જ મહાન તત્ત્વ—એ જ શક્તિ—પ્રેરણા આપીને કામ કરે છે. તેનું કાર્ય દેખાઈ આવે છે પણ તે શક્તિ પોતે અલગ દેખાવી શક્ય નથી. આપણે પોતે પણ તે જ શક્તિ છીએ. તેથી આપણું જ આપણને દર્શન થાય એ સંભવિત નથી, એ મને સમજાયું. ધ્યાન

ધારણાના અભ્યાસથી ચિત્તની એક પંછી એક ભૂમિકા સાધતાં સાધતાં છેવટે તેનો લય પણ સાધી શકાય છે. તેમ જ ઈશ્વર વિષેની ભાવનામાં તે ચિંતનમાં ચિત્તને તૂટી પડી શકાય છે એ પણ મને સમજાયું. પરંતુ ઉપર દર્શાવેલી કોઈ પણ ભૂમિકા કે અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાથી, અથવા બંધી ભૂમિકાઓ અને અવસ્થાઓ સિદ્ધ કરવાથી પણ માનવી કર્તવ્ય પૂરું થતું નથી, એમ લાગવાથી તે અનુભવો પૈકી એકથી મારું સમાધાન થયું નહીં કે મને ધન્યતા લાગી નહીં. મારા સહભાગ્યે મને ક્યાંક સારા પ્રામાણિક સાધકો પણ મળ્યા. તેમાંના કોઈ એક ભૂમિકામાં, તે ખીન્ન તેનાથી જુદી જ અવસ્થામાં મગ્ન રહેતા. કોઈ સાક્ષી અવસ્થાને સર્વશ્રેષ્ઠ માનતા. કોઈ લયાવસ્થાને, ઉન્નત અવસ્થાને, જ આત્માનુભવ કે બ્રહ્માનુભવ સમજતા. કોઈ દિવ્ય શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની પાછળ પડ્યા હતા. પણ તેમાંના ઘણાખરાની સ્થિતિ તપાસતાં તેઓ પોતાની જ કલ્પનાને, વૃત્તિને અથવા નિવૃત્ત સ્થિતિને કે પોતાની જ માનસિક શક્તિને ઈશ્વર, આત્મા, બ્રહ્મ કે દિવ્યત્વ સમજીને તેમાં જ કૃતાર્થતા માનતા હોય એમ દેખાતું. આવા સાધકો સાથે વાતચીત કરવાનો મને પ્રસંગ આવતો ત્યારે કેટલાકના ધ્યાનમાં તેમની પોતાની ભ્રાંતિ આવતી, તે કેટલાક પોતાની સ્થિતિને જ આગ્રહપૂર્વક વળગી રહેતા.

સાધનોને કારણે સાધકને પહેલાં કદી ન થયેલા અને ક્યારેક તદ્દન અકલ્પિત એવા જુદી જુદી જગતના અનુભવો થાય છે. સાધનમાં ચિત્તની થતી જુદી જુદી સૂક્ષ્મ અવસ્થાઓનાં તે પરિણામ હોય છે. પણ સાધકને એ વાત ન સમજવાથી તેમાંના કોઈ પણ રમ્ય, ભગ્ય કે આકર્ષક અનુભવને જ મુખ્ય માનીને તેમાં તે તલ્લીન કે મગ્ન રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ સ્થિતિમાં તેને એક જગતનો આનંદ અને શાંતિ મળે છે. સાધકનું ધ્યેય તેથી ઉદ્દાત્ત હોય તો તે સ્થિતિને તે સર્વશ્રેષ્ઠ માનતો નથી. સુખ, આનંદ, ઉન્નતિ, લાભ વગેરે દરેક આખતનો કે સ્થિતિનો સામુદાયિક લાભ અને હિતની દષ્ટિથી જે વિચાર કરે છે તેનું ગમે તેટલા મોટા વ્યક્તિગત લાભથી સમાધાન થતું નથી.

૨. અનુભવોનો સાર

મારા જીવનનું ધ્યેય પહેલેથી જ વ્યાપક અને સામુદાયિક હોવાથી સાધનાના દરેક અનુભવને અને તે વખતની ચિત્તની વિવેકદષ્ટિ અને ભૂમિકાને હું એ જ દષ્ટિથી તપાસવા લાગ્યો. અને મહાજાગ્રત અવસ્થા તે પરથી અધાને તપાસનારી, પારખનારી, સર્વ-હિતકારી વિવેકદષ્ટિ સથી શ્રેષ્ઠ છે એવું હું સમજ્યો. ઘણા સાધકો, ઘણા સાધુસંન્યાસીઓ તેમ જ પોતાને અવતાર માનનારા અને પોતાના અનુયાયીઓ પાસે પોતાને ઈશ્વર કહેવડાવનારા લોકોને અનુભવ અને તેમની ભૂમિકાઓ સમજી લેવાના અને પારખવાના પ્રસંગો મને આવ્યા. તે પરથી પણ મને આજ વાત વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજવા લાગી. કોઈ પણ ભ્રમમાં, વ્યસનમાં કે અનર્થમાં પોતાની જાતને ન ફસાવા દેતાં અથવા કોઈ પણ શ્રેષ્ઠ કે દિવ્ય ગણાતા અનુભવમાં, સ્થિતિ-માં કે આનંદમાં તક્લીન થવા ન દેતાં મને હ્રદય ઉન્નતિ તરફ લઈ જવામાં મારી આ જ દષ્ટિ મને કામ લાગી છે. આ દષ્ટિને લીધે હું સમજ્યો કે સમાધિ કરતાં તે પછીની વ્યુત્થાન દશા શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે, તે દશામાં સમાધિમાં થયેલો જ્ઞાનાનુભવ કાયમ હોઈ તેનો જીવનમાં ઉપયોગ કરવાની શક્તિ અને શક્તિ હોય છે. કોઈ પણ અનુભવમાં કેવળ તક્લીન થઈને તેમાં જ ગરકાવ ન રહેતાં જુદા જુદા અનુભવોથી માણસે સમૃદ્ધ થઈ જ્ઞાનને વધારતા રહી મહાજ્ઞાની થઈને આજની જગતિમાંથી તેને મહાજગતિમાં જવાનું છે, એ પણ મને તે વિવેકદષ્ટિને લીધે સમજ્યું.

સાધનકાળ દરમ્યાન થયેલા જુદા જુદા અનુભવો અને પ્રાપ્ત થયેલી જુદી જુદી અવસ્થાઓ, ભૂમિકાઓ અને સાધનોથી થયેલા શક્તિઓથી મારું પૂરેપૂરું સમાધાન જોડે થયું નહીં, કાચમી લામો તોપણ તે અધાનો મારા જીવન માટે કશો જ ઉપયોગ થયો નહીં એમ ન કહી શકાય. ઈશ્વરના દર્શન માટે સહન કરવી પડેલી વ્યાકુળતા જોડે વ્યર્થ હતી તોપણ તે કાળે

તે નિમિત્તે વૃદ્ધિગત થયેલો ઈશ્વરવિષયક પ્રેમ અને નિષ્ઠા, સત્ય વિષેની જિજ્ઞાસા, સહિષ્ણુતા અને અન્ય સહગુણોનો આજે પણ મારા જીવનમાં મને ઘણો ઉપયોગ થાય છે. ધ્યાનાભ્યાસથી ચિત્તમાં આવેલી સ્થિરતા, દૃઢતા, સૂક્ષ્મતા, પૃથક્કરણશક્તિ અને એ અધાને લીધે પ્રાપ્ત થયેલું વૃત્તિઓનું જ્ઞાન વગેરે અધા લાભો મને આજ સુધી ઘણા ઉપયોગી થયેલા છે. તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી સમભાવનું તત્ત્વ ગળે ઊતરવાથી સત્ય, દયા, ક્ષમા, ઉદારતા, સેવાવૃત્તિ, પરોપકાર, ત્યાગ વગેરે સહગુણોનો પાયો દૃઢ થવામાં અને અહંકારરહિત શુદ્ધિથી તેમનો વિકાસ કરવામાં મને તેની ઘણી મદદ થાય છે.

આ અધા લાભો ધ્યાનમાં લેવા છતાં મને એટલું તો લાગે જ છે કે, તે કાળની મારી ઈશ્વર વિષેની ભૂલભરેલી આ માર્ગમાં રહેલા કલ્પનાઓ; તત્ત્વજ્ઞાન અને સાક્ષાત્કાર અંગેની ભ્રામક મયો માન્યતાઓ; આદેશ, દિવ્ય દર્શન, દિવ્ય શક્તિ વગેરે વિષેની પરંપરાગત શ્રદ્ધા; ધાર્મિક ગણાયેલા ગ્રંથો વિષે પ્રામાણ્યબુદ્ધિ; તેમાં રહેલાં સત્યાસત્ય જોણી કાઢવાની મારી અશક્તિ વગેરેને લીધે મારે કેટલાંક શારીરિક અને માનસિક કષ્ટ નકામાં સહન કરવાં પડ્યાં. તે વખતે મારામાં વિવેક અને જ્ઞાન હોત અથવા મને કોઈ માર્ગદર્શક મળ્યો હોત તો મારે એવી રીતે સહન ન કરવું પડત. આનો અર્થ એવો નથી કે ઈશ્વર કે અધ્યાત્મ વિષેના આપણા અધા વિચારો ખોટા છે, અધા ગ્રંથો ભ્રામક કલ્પનાઓથી ભરેલા છે, અથવા આ આખો પાછળ પડવું એ જીવન વ્યર્થ ગુમાવવા જેવું છે. મારા અનુભવ પરથી હું એમ કહી શકતો નથી. પણ આ આખો પાછળ પડવા માટે પણ યોગ્ય સમજણ અને યોગ્ય સાધનોની જરૂર છે. એ વસ્તુઓ ન મળે તો જીવનનો હેતુ પવિત્ર હોય તોપણ તે સિદ્ધ ન થતાં માણસને નકામું સહન કરવું પડે છે. એટલું જ નહીં, પણ એવી પરિસ્થિતિમાંથી ભ્રમ, દંભ અથવા નાસ્તિકતાની ઉત્પત્તિ થવાનો

મોટે ભાગે સંભવ હોય છે. દાખલા તરીકે, કોઈ સાધક ઈશ્વરદર્શન, આત્મસાક્ષાત્કાર વગેરેની ભૂતભરેલી માન્યતા પ્રમાણે કશું સાધન શરૂ કરે અને જો તેની સમજણ પ્રમાણે અનવું શક્ય જ ન હોય તો પછી તે ભ્રમથી કોઈ પણ આભાસ કે કલ્પનાને દર્શન કે સાક્ષાત્કાર માની લે છે. સાધકની પ્રજ્ઞા અભ્યાસકાળ દરમ્યાન વિકાસ પામી હોય તો તેમાંનો ભ્રમ જલદી તેના ધ્યાનમાં આવે છે, અને પછી તે તાસ્તિક વિચારો તરફ વળે છે. અને જો તે ભ્રમને જ અનેક પ્રકારે મજબૂત કરવાના અને સત્ય ઠરાવવાના પ્રયત્નમાં પડે તો તેનામાં ધીરે ધીરે દંભ આવવા લાગે છે. જે સાધકને દર્શન, સાક્ષાત્કાર જેવો કોઈ આભાસ થતો નથી અને સાધનોનું કષ્ટ વેડીને પણ કશું પ્રાપ્ત થયું નથી, એ કહેવાની જેનામાં હિંમત હોતી નથી, અને જેની પ્રજ્ઞા પણ વિકસિત થયેલી હોતી નથી, તે કાં તો દર્શન, સાક્ષાત્કાર વગેરે થમાનો ઢોંગ કરવા લાગે છે, અથવા ઈશ્વર, અધ્યાત્મ વગેરે અધી કેવળ ભ્રામક કલ્પનાઓ છે એમ માનતો થાય છે અને પૂરેપૂરો નાસ્તિક અને છે. ખરું જોતાં, દાંભિક પણ નાસ્તિક જ છે. ફરક એટલો જ છે કે તે પોતાની નાસ્તિકતા છુપાવી શ્રદ્ધાનો ઢોંગ કરે છે. આ પરથી વિચાર કરતાં લાગે છે કે આમાંનો કોઈ પણ પ્રકાર વ્યક્તિની ઉન્નતિ અને સામાજિક હિતની દૃષ્ટિથી ચોક્કસ અહિતકર છે.

અનેક પંથોના, બુદ્ધ બુદ્ધ હેતુસર સાધન કરનારા, અનેક પ્રકારના સાધકો મેં જોયા છે. તેમનાં પરિણામની પણ ધ્રમ અને દંભનાં મને ખબર છે. તેમાંથી જ કેટલાક સાધકોના સિદ્ધ કારણો શી રીતે બન્યા, કેટલાક સિદ્ધના મહાત્મા અને ગુરુ બનીને આગળ જતાં તેમાંથી જ પરમેશ્વરના અવતાર કે સાક્ષાત્કાર ઈશ્વર કેવી રીતે બન્યા તે પણ મેં જોયું છે. એ અધા પરથી અને મારા પોતાના અનુભવ પરથી મારી ખાતરી થઈ છે કે માણસમાં રહેલાં અજ્ઞાન, મોહ, અદૈય આદિ દોષો તેને ભ્રમમાં અને દંભમાં

નાખવાને કે નાસ્તિકતા તરફ લઈ જવાનું કારણ અને છે. જનહિતકારી અને પરોપકારી વૃત્તિવાળી કેટલીક વ્યક્તિઓ પણ કોઈ કોઈ વાર દિવ્ય-શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધકદશા સ્વીકારે છે. ઈશ્વરની આરાધના કરી જ્યાં સુધી તેઓ તેની કૃપા માગે છે, ત્યાં સુધી કદાચ ભ્રમમાં હોય તોય ઓછામાં ઓછું પ્રામાણિક તો હોય છે. પણ ઈશ્વરની કૃપા થઈને આપણામાં કંઈક દિવ્યશક્તિ આવી છે એમ જ્યારે તેઓ લોકોને અતાવવા માંડે છે ત્યારે તેઓ જાણીબૂજીને દંભમાં પડે છે. આપણા દેશમાં ભુદ્ધિમાન ગણાતા લોકોમાં પણ પુરુષાર્થના અભાવને લીધે કેટલું અધશ્રદ્ધાળુપણું છે એ ગુરુશાહીના અનેક પ્રકારો પરથી આપણે અધા સારી રીતે જાણીએ છીએ. તે સમાજમાંથી અનેક માણસો આવી વ્યક્તિઓની આજુબાજુ શ્રદ્ધા અને આશાથી ભેગા થાય છે. પોતાની ભાવતૃપ્તિ માટે તેઓ તે વ્યક્તિઓને ઈશ્વર બતાવે છે. તેમને ઈશ્વર અનાવવાથી ભાવિકોની પ્રતિષ્ઠા પણ વધે છે. લોકોની શ્રદ્ધા પરથી એ વ્યક્તિઓને પોતાનામાં પણ ઈશ્વરપણાનો ભ્રમ અને મોહ પેદા થાય છે. પહેલાંનો સાધારણ દયાળુ વૃત્તિવાળો સાધક, ઈશ્વરની કૃપા માગનારો આરાધક, અને પોતાને સંપૂર્ણપણે ઈશ્વરાર્પણ કરનારો ભાવિક, ભોળા લોકોનાં સ્તુતિસ્તોત્રોથી અને તેમણે કરેલા પૂજનથી થોડા જ દિવસમાં પોતાને ઈશ્વર માનવા લાગે છે ! એ શું ઓછા દુઃખની ને નવાઈની વાત છે ? અજ્ઞાન, ભ્રમ, દંભ અને ભોળપણનાં આવાં ઉદાહરણો આપણા હિંદુસ્તાન સિવાય બીજે કયાંય મળશે નહીં એમ લાગે છે. પરમેશ્વરના અવતાર કે ઈશ્વરી સામર્થ્યનો સંચાર જેમનામાં થયો છે એવી વશૂતિઓ હિંદુસ્તાન સિવાય બીજે કયાંય પેદા થતી નથી. એ પરથી હિંદુસ્તાનને પૂણ્યભૂમિ માનવી કે પાપભૂમિ માનવી ? કે હિંદુસ્તાન એ ભોળા લોકોનું ખજાનું છે એમ સમજવું ? *

* ઈ. સ. ૧૯૧૦-૧૧ના અરસામાં એકલા મહારાષ્ટ્રમાં જ ઈશ્વરના કેટલાય અવતારો પ્રગટ થયા હતા.

સાંવનકાળનાં સંયમ અને એકાગ્રતાને લીધે કેટલાક સાધકોમાં એક પ્રકારની વિશેષ શક્તિ આવે છે. તે શક્તિનો પ્રભાવ માનવી શક્તિની પણ કોઈ કોઈ વાર ખીજી વ્યક્તિઓ પર પડેલો મર્યાદા દેખાઈ આવે છે. પણ એવો ગમે તેટલો મોટો પ્રભાવ દેખાઈ આવે તોપણ માણસ કદી ઈશ્વર થઈ શકતો નથી. ગમે તેવી મહાન સિદ્ધિ મળી હોય તોપણ તેથી માણસ પોતાની જાતને ઈશ્વર માને એ જટ ધ્યાનમાં ન આવનારું આપણું કેવળ ભોળપણ નથી પણ તેમાં મોહનો પણ ઘણો મોટો ભાગ છે એમ વિચાર કરતાં લાગે છે. અને ન્યારે તે ઈશ્વરપણું બહારના દાહમાઠ પરથી, ખીજાઓ તરફથી મળતી પૂજ્યતા પરથી અથવા બુદ્ધિને મોહમાં પાડનારી અને નશો લાવનારી વાક્યજાળ પરથી સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે ત્યારે વિવેકી માણસને એમાં કેવળ નાટકીપણું અને દંભ દેખાય છે અને ઈશ્વરત્વનો ભ્રમ થયેલી વિભૂતિઓની તેમ જ તેમના ભક્તોની સ્થિતિ તેને દયાગ્રનક લાગે છે.

માણસનાં અહંકાર અને મહત્વાકાંક્ષા ન્યારે પરમેશ્વર થવા સુધી જઈ પહોંચે છે ત્યારે તેમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના કરતાં અજ્ઞાન અને મોહનું જ વધારે સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે. પણ આ દોષોને લીધે જ આ વસ્તુ તે વખતે તેના ધ્યાનમાં આવતી નથી. ઈશ્વરનું પદ, તેમ જ વિશ્વનો સઘળો કારભાર અને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લયની બધી જવાબદારી માણસ ઈશ્વરની પાસે જ રહેવા દે, અને પોતાનું મનુષ્યત્વ જ એકલું સંભાળે, તેને વિકસિત કરે તો તેટલાથી પણ તેનું અને દુનિયાનું ઘણું ભલું થાય. તેથી ઈશ્વરને નામે ચાલતા કેટલાય ભ્રમ, દંભ અને અનર્થ દુનિયામાંથી નાશ પામે; આપણામાં ચાલતા કલહ અને વેરઝેર ઝોણાં થાય; માનવતા વધે; સમભાવની મહત્તા સમજાય; અંધુતા ને મિત્રતા વધવા લાગે; સંયમ અને ચિત્તશુદ્ધિને મહત્ત્વ મળે; કર્તૃત્વ અને પુરુષાર્થનો વિકાસ થાય; અને એકંદરે આપણે બધા સુખી થઈએ.

અજ્ઞાનને કારણે અને યોગ્ય માર્ગદર્શકને અભાવે જોકે મારે ઘણું સહન કરવું પડ્યું તોપણ મેં કરેલી સાધનાથી મારું વર્મનિશ્ચય અકલ્યાણ ન થતાં જીવનને જરૂરી એવું જ્ઞાન અને શક્તિ હું તેમાંથી પ્રાપ્ત કરી શક્યો. એનું કારણ મારામાં પહેલેથી જ રહેલી સામુદાયિક હિતની બુદ્ધિ, સેવાવૃત્તિ અને એ જ જાતના મારા જીવનસંકલ્પો હતા. બધી ભૂમિકાઓ અને અનુભવો તપાસ્યા પછી હું સમજ્યો કે તે ભૂમિકાઓ અને અનુભવો પ્રાપ્ત કરતાં જે શારીરિક અને માનસિક સહયુક્તો આપણામાં આવ્યા હોય તેમનો અંધાના હિત માટે પ્રામાણિકતાથી ઉપયોગ કરવામાં જીવનની કૃતાર્થતા છે. મારી મૂળ કલ્પના પ્રમાણે પરમેશ્વરનું દર્શન, તેનો આદેશ, એ મારા હેતુઓ પછીના અનુભવથી જોકે ભ્રામક પુરવાર થયા તોય તે નિમિત્તે કરવા પડેલા પ્રયત્નો અને પરિશ્રમમાંથી માનવી પ્રકૃતિ, માનવી મન, શુભો તથા ધર્મોતું જ્ઞાન મને થયું. વ્યક્તિ, કુટુંબ, ગામ, દેશ, રાષ્ટ્ર અને માનવજાતિ એમાંથી કોઈનાય કલ્યાણના અવિરોધી એવા માનવધર્મનો વિચાર કરવાના કામમાં તે જ્ઞાનનો મને ઉપયોગ થયો. અને એ જ્ઞાનને લીધે જ વ્યક્તિ અને માનવજાતિનું કલ્યાણ કરવાનું સામર્થ્ય આ ધર્મમાં છે, એવો વિશ્વાસ પણ મારામાં પેદા થયો.

વિવેક અને સાધનાને લીધે મનને થોડી શાંતિ મળ્યા પછી વચગાળામાં મનની વ્યાકુળ અવસ્થામાં છોડી દીધેલું પરિશ્રમનો પ્રયત્ન પરિશ્રમી જીવન કરી ચાલુ કરવાનો મેં વિચાર કર્યો. કારણ કે પરિશ્રમી જીવન માનવી ધર્મનો એક મહત્ત્વનો ભાગ છે એ મને સમજાયું હતું. ૧૯૦૮થી ૧૯૨૮ સુધીના કાળમાં મારી કૌટુંબિક અને બહારની રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિમાં ઘણો જ ફરક પડી ગયેલો હોવાથી તે તે જગ્યાએ પહેલાંનાં જ કામે કરતાં રહેવાનું મારે માટે શક્ય નહોતું. તેથી સ્વતંત્ર રીતે જાતમહેનતનું કોઈ કામ શીખી લેવું અને તે વડે જ પોતાની આજીવિકા ચલાવવી

એમ મેં નક્કી કર્યું. પોતાનું જીવન અધી આજીવ્યેથી પવિત્ર, પ્રામાણિક અને ધર્મ્ય અનાવીને પછી તે દ્વારા જનસેવા કરતાં રહેવું એ વિચારથી મેં સુધારી, સીવણકામ, વણાટ વગેરે ઉદ્યોગો શીખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તે માટે જુદાં જુદાં કારખાનાંમાં પણ રહ્યો; અને વણાટ અને સુધારીમાં થોડોઘણો પ્રવેશ પણ કર્યો. એકાદ વરસ નિયમિત-પણે સતત તેની પાછળ ગાળું તો એ કામ કરીને હું સ્વાવલંબી થઈશ એવો વિશ્વાસ પણ મારામાં પેદા થયો. પણ ધરના તેમ જ અહારના મારા પહેલાંના જ એકંદરે વ્યાપક જીવનને લીધે મારા સંબંધો અગાઉથી જ એટલા વિશાળ થયેલા હતા કે તે અધા સંબંધોને લીધે મારા પર આવી પડતી ફરજો કતવ્યબુદ્ધિથી પાર પાડવા જતાં કોઈ પણ ઉદ્યોગ રીતસર શીખવા જેટલી સવડ જ મને મળે નહીં. તેથી ધારેલા હેતુની પાછળ સતત હું લાગી શક્યો નહીં. વળી આધ્યાત્મિક ચિંતનમાં અને સાધનામાં મારો કેટલોક વખત પસાર થયો હોવાથી તેટલા પરથી મિત્રમંડળમાં અને ઝોળખીતા લોકોમાં તે માર્ગનો હું જાતા કે માર્ગદર્શક ગણવા લાગ્યો હતો. તેથી જિજ્ઞાસુ અને શ્રેયાથી સાધકોને મિત્રભાવે સહાનુભૂતિપૂર્વક મદદ કરવાના પ્રસંગો મારા પર આવવા લાગ્યા. આવી જાતનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપનું કોઈ કામ કરવું એવી મારી ઇચ્છા કે સંકલ્પ કદી પણ ન હોવા છતાં—ઊલટું એ જાતનાં કામો હું ટાળતો હતો છતાં—અભ્યાસી સાધકોને મારે નિરુપાયે મદદ કરવી પડી. જરૂરી બિનજરૂરી એવા અનેક જાતના ત્રાસ સહીને છેવટે વિવેકપૂર્વક મેં મારું મન શાંત કર્યું હતું એટલું જ. બીજાઓની આખતમાં સાધનાની દૃષ્ટિથી મેં વિચાર કર્યો નહોતો. પણ તેમની જવાબદારીનો ભાર જેમ જેમ વધવા લાગ્યો તેમ તેમ મારે તે વિષયમાં વધારે લક્ષ આપવું પડ્યું. અને વધારે વિચાર કરવાની ફરજ પડી. એ કારણે પણ ઉદ્યોગના શિક્ષણમાં વારંવાર ખંડ પડવા લાગ્યો. આવી રીતે જીવન પસાર થતાં થતાં શારીરિક શક્તિ પણ દિવસે દિવસે ઘટવા લાગી. બીજાં કામોનો પસારો પણ વધતો ગયો.

એવાં અનેક કારણોને લીધે ઉદ્યોગનું શિક્ષણ પાછળ પડી ગયું. પૂરું થઈ શક્યું નહીં. મારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું સ્વાવલંબી થઈ શક્યો નહીં. આદર્શ જીવનનો હેતુ સિદ્ધ થયો નહીં. તેમ છતાં સેવાભાવથી લોકશિક્ષણનું કાર્ય તેમ જ મારી શક્તિ પ્રમાણે રચનાત્મક કાર્યો વગેરેમાં હાલ વખત ગાળું છું; અને અને તેટલું સાદું અને પરિશ્રમી જીવન અનાવવાનો મારો પ્રયત્ન છે.

વિદ્વાન લોકોના પ્રમાણમાં મારું વાચન ઘણું જ ઓછું છે. વાચન મનન માટે અને મનન જ્ઞાન માટે છે, અને જ્ઞાનનું વાચનનો અહેસા પર્યાવસાન છેવટે સદાચારમાં થવું જોઈએ એમ મને લાગે છે. તેથી આપણામાં રહેલી સદ્ભાવનાઓ જન્યત થઈને વિકાસ પામે એવી જાતના વાચન તરફ મારા મનનું વલણ છે. ઇતિહાસ, પુરાણો, ધાર્મિક, નૈતિક અને ચરિત્રવિષયક ગ્રંથોના વાચનનો મને ઘણો ઉપયોગ થયો. સંતવાક્યમયને લીધે ભક્તિ, નીતિ, પવિત્રતા, સમતા વગેરેના સંસ્કારો દૃઢ થયા. તે ભાવનાઓનું પોષણ અને સંવર્ધન થતું ગયું. ચિત્તશુદ્ધિ અને સહજજ્ઞાનો વિકાસ સાથે કર્મમાર્ગ તરફ મનનું સ્વાભાવિક આકર્ષણ હોવાથી અને વાંચેલું જીવનમાં ઉતારવાનો આગ્રહ હોવાથી મારું થોડું વાચન પણ જીવનવિકાસની દૃષ્ટિથી મને ઘણું ઉપયોગી થયું.

દેશહિતની દૃષ્ટિથી વ્યાયામનું મહત્ત્વ મને લાગવાથી એ વિષયનો મેં થોડો ઘણો અભ્યાસ કર્યો. અને એ જ દૃષ્ટિથી જીવન-કર્મ અને જીવનનું વિષે વધારે જાંડો અને વ્યાપક વિચાર કરતાં વ્યાયામનાં સાફલ્ય સાધનો અને પદ્ધતિ વિષે મારા વિચારમાં આગળ જતાં ફરક પડતો ગયો. જેમ જેમ હું જીવનની સફળતાનો વિચાર કરવા લાગ્યો તેમ તેમ મને એમ લાગવા માંડ્યું કે કેવળ વ્યાયામની આખતમાં જ નહીં પણ માણસની શારીરિક, ઔદિક અને માનસિક અધી જાતની શક્તિઓ, તે શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો અને ઉપાયો અને એ શક્તિ દ્વારા પ્રકટ થનારું દરેક કર્મ—એ

અધાનું વલણ જીવન શક્તિશાળી, તેજસ્વી અને પવિત્ર કરવા તરફ હોયું
જોઈએ. તે સિવાયના ખીજા હેતુઓથી થતાં શારીરિક, ઔદિક અને
માનસિક ક્ષેત્રોમાં મનોરંજન હશે, પ્રતિષ્ઠા હશે, આનંદ અને શાંતિ
આપવાનું સામર્થ્ય પણ હશે; એટલું જ નહીં, તેમાં વિકાસનો આભાસ
પણ હશે. પરંતુ તેટલાથી માનવી જીવન કૃતાર્થ ન થઈ શકે. આપણે
અને આપણી સાથે જ ખીજાઓ પણ સુખી થાય અને આપણા અધાનું
જીવન સાર્થક થાય એમ આપણને લાગતું હોય તો આપણે આ અધા
પ્રકારોમાંથી નીકળી જઈ જેથી કરીને આપણમાં રહેલી અધી શક્તિઓના
વિકાસ સાથે તેમની શુદ્ધિ પણ થતી રહે એવો જ માર્ગ ગ્રહણ કરવો
જોઈએ. એ વિકાસમાં અને શુદ્ધિમાં જ આપણને આનંદ, પ્રસન્નતા,
ધન્યતા અને કૃતાર્થતા લાગવી જોઈએ. સંયમ અને સાદાઈ અને
તેની સાથે સદ્ગુણયુક્ત પુરુષાર્થ એમાં જ જીવનની સફળતા છે એ
વાત મારા પ્રયત્નના પ્રમાણમાં મને અનુભવસિદ્ધ થયેલી છે.

આ પુસ્તકના 'મન:શક્તિની શોધ' નામના પ્રકરણમાં મોટા ભાગના
વિચારો સ્વાનુભવને આધારે લખેલા છે. સાધુતા
અંધશ્રદ્ધા અને પરની શ્રદ્ધાને લીધે ચમત્કારના ભ્રમો સમાજમાં
મોઢવણ કેવી રીતે નિર્માણ થાય છે અને પ્રસરે છે તેનો
મને જાતઅનુભવ છે. હું એકાંતમાં રહેવા લાગ્યો
ત્યારથી મારે વિષે કેવળ ભોળા લોકોમાં જ નહીં પણ વિદ્વાન લોકોમાંય
શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવા લાગી. તેના કરતાંય નવાઈની વાત એ કે, મારો
દ્રેષ કરનારી કોઈ કોઈ વ્યક્તિઓમાંય એક પ્રકારના ભયનો અને પછી
શ્રદ્ધાનો ઉદ્ભવ થવા લાગ્યો. તેને લીધે કેટલાકને સ્વપ્નમાં મારું દર્શન
થવા લાગ્યું. કોઈને મારા તરફથી સ્વપ્નમાં ઉપદેશ મળવા લાગ્યો,
કોઈના સંકટનું નિવારણ થયું, કોઈનો રોગ મટી ગયો. કોઈ મરતાં મરતાં
મારી કૃપાથી અચી ગયો. કોઈ મારી આઘાઆપ્તી રાખવા લાગ્યા.
તેમની માનતાને હું પૂરી કરવા લાગ્યો. આવી રીતે ભાવિક અને કામનિક
લોકોમાં મારી ખ્યાતિ થવા લાગી. ચમત્કારની અનેક વાતો મારે નામે

ફેલાવા લાગી. શ્રદ્ધાવાળા લોકોને તેને લીધે આનંદ થવા લાગ્યો અને
તેમની શ્રદ્ધા અનેકગણી વધવા લાગી. પણ જે મારી દિવ્ય શક્તિનો
અનુભવ અને સાક્ષાત્કાર લોકોને થતો હતો અને જે આખતોનું કર્તૃત્વ
તેઓ મારા પર આરોપતા હતા તેમાંના કશાનોય મારી સાથે સંબંધ નહોતો
એ હું જાણતો હતો. તેથી અને લોકોમાં આ જાતની ખોટી માન્યતા
અને શ્રદ્ધા નિર્માણ થવામાં આપણું અને જનતાનું અકલ્યાણ છે એવી
મારી દૃઢ માન્યતા હોવાથી મેં ચમત્કારોના કર્તૃત્વનો ઇનકાર કર્યો;
અને આ જાતની શ્રદ્ધા તમારું અને મારું અન્નેતું અહિત કરનારી છે
એમ મેં તેમને જણાવ્યું. ત્યારે તે વાત તેમણે પ્રથમ માની નહીં.
ઊલટું, નિરહંકારને લીધે હું પ્રતિષ્ઠા ટાળું છું અને મારી દિવ્ય શક્તિનો
વ્યય ન થાય માટે પોતે અગ્રગટ રહેવા ઇચ્છું છું વગેરે કલ્પનાઓ
તેમણે કરી અને મારી સાધુતા વિષે તેમના મનમાં વળી વધારે શ્રદ્ધા
પેદા થઈ. પણ દરેક વખતે મારા સ્પષ્ટ કહેવાથી અને સાદાઈથી લોક-
સમજણ આખરે ઠેકાણે આવી અને મારે વિષેની અંધશ્રદ્ધા ઊડી ગઈ.
તે વખતે લોકશ્રદ્ધાનું મેં પોષણ કર્યું હોત તો લોકોમાં ભ્રમ અને
મારામાં દંભ વધત અને અમારા અધાની દુર્ગતિ થાત એ વિષે શંકા
નથી. સાધકની સાથે ચમત્કાર કેવી રીતે જોડી દેવામાં આવે છે તેની મને
જાતઅનુભવથી ખબર પડી ત્યારથી કોઈ પણ ચમત્કારપૂર્ણ કથા વિષે
મારું મન સાશંક રહેવા લાગ્યું છે.

આ વિષયની આ ભ્રમની અને ભોળપણની ખાણ છોડી
ઈ ખીજા શોધકપણાની ખાણ, એટલે કે ચમત્કાર
કરી શકે એવી કોઈ વિશેષ શક્તિ માણસ પોતાનામાં
નિર્માણ કરી શકે કે નહીં એ સવાલને લગતી છે.
તે આખતમાં મને એમ લાગે છે કે તેવી શક્તિ
માણસ અમુક મર્યાદા સુધી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેનામાં તેવી શક્તિ
નિર્માણ થઈ શકે છે. પોતાની શારીરિક શક્તિ જેમ માણસ અમુક
પ્રમાણમાં વધારી શકે છે તેમ જ યોગ્ય પ્રયત્નથી માણસ પોતાની

મન:શક્તિનું
સંશોધન

માનસિક શક્તિ પણ અમુક હદ સુધી વધારી શકે છે. આ શક્તિના કાર્યકારણભાવ સૂક્ષ્મ અને ગૂઢ હોવાથી આપણે તેને દૈવી શક્તિ કહીએ છીએ; પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં તેમ કહેવાનું કશું કારણ નથી; અથવા જેનામાં એવી શક્તિ આવી હોય તેને પણ દૈવી પુરુષ કે ઈશ્વર માનવાની જરૂર નથી. કેવળ તાર્કિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો કયું પ્રાણી, કઈ શક્તિ, કે કંઈ ક્રિયા ઈશ્વરી નથી? એક જ ચિત્શક્તિમાંથી, વિશ્વશક્તિમાંથી, દશ્યઅદશ્ય પસારો પેદા થયો છે અને તેનો કારભાર ચાલી રહ્યો છે. સૂર્ય જેવા અને તેના કરતાંય પ્રચંડ અને દેહીપ્યમાન ગોળાથી માંડીને આણુથી પણ નાના જીવ સુધી એ જ શક્તિ બધામાં ભરેલી છે અને બધાને ચલાવી રહી છે. વિશ્વની સ્થાવરજંગમ, ચરઅચર, બધી વસ્તુઓનું તે જ નિયમન કરે છે. તો પછી માણસમાં થોડીક વધારે શક્તિ દેખા દે, તો તેને આપણે દિવ્ય કે દૈવી શક્તિ શા માટે માનવી ? તેથી ચમત્કારના ભ્રમમાં ન પડતાં અને ઈશ્વરત્વના મોહમાં ન દસાતાં આપણી માનસિક શક્તિનો કેમ વિકાસ કરવો એના સંશોધન તરફ આપણે ધ્યાન આપવું ઘટે. તે શક્તિને આપણે વધારે ક્રિયાશીલ, ગતિશીલ, તીવ્ર અને શુદ્ધ કેમ બનાવી શકીએ અને તેની મદદથી માનવી સ્થૂળ વ્યવહાર પર પણ ઇષ્ટ અસર કેવી રીતે ઉપજાવી શકાય એનો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી વિચાર કરવા તરફ આપણું મન વળવું જોઈએ. હું પોતે આ વિષયનો સિદ્ધ કે શાસ્ત્રી નથી, છતાં આ વિષયના મારા અને ખીજાઓના થોડાક અનુભવો પરથી મારી આ વિષયમાં કેવળ શ્રદ્ધા જ નહીં પણ ખાતરી છે કે માણસ યોગ્ય પ્રયત્નથી પોતાની માનસિક શક્તિ અમુક મર્યાદા સુધી વધારી શકે છે, તેને સ્વાધીન રાખી શકે છે અને ભ્રમ અને દંભ ન વધારતાં જગતનાં દુઃખો દૂર કરવા માટે સહૃદયતાથી તેને વાપરી શકે છે. માનવજાતિને આ મન:શક્તિની કેટલી જરૂર છે અને તે માટે માણસે કેવી રીતે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ તેનું આ વિષેના પ્રકરણમાં વિવેચન કરેલું છે.

*

*

*

પરિચય લખવામાં મારા પ્રથમના સંકલ્પિત કાર્યમાં મને પડેલી હાડમારીઓ; કરવા પડેલા ત્યાગ; એ ધર્ય કર્તવ્યો આવી પડ્યાં હોય એવે વખતે નિર્ણય કરતાં થયેલું મનોમંથન; નાનપણથી ઉદાત્ત હેતુની પાજન પડવાને લીધે પેદા થયેલી કૌટુંબિક મુશ્કેલીઓ; કુટુંબના માણસોનાં જેવાં પડેલાં દુઃખ; તેમની ઉપેક્ષા અને અવહેલના માટે પોતાને થયેલો મનસ્તાપ; તેમની યોગ્ય જરૂરિયાતો પણ પૂરી ન પાડી શકવાને કારણે વખતોવખત થયેલી માનસિક વેદના; મારી પ્રવૃત્તિની સાહસિક યોજના; તે કાળના સાહસના પ્રસંગો અને કૃત્યો; અસીમ મિત્રપ્રેમ; ખીજાને માટે તેમ જ દેશને માટે બતાવવી પડેલી ઉદારતા અને સહન કરવાં પડેલાં સંકટો; નિરાશા, અજ્ઞાતવાસ અને ચિંતાગ્રસ્ત અવસ્થામાં પસાર કરવા પડેલા દિવસો; વગેરેનું વર્ણન મેં જાણીજોઈને છોડી દીધું છે. તે જ પ્રમાણે એકાંતવાસ અને સાધનકાળની મનની વ્યાકુળતા; તપ, સંયમ, ઉપવાસ, પ્રવાસ વગેરે દરમ્યાન કષ્ટના અને સહનશક્તિની કસોટી કરનારા પ્રસંગો; જીવન જાણીપૂજીને અગવડવાળું કરવાથી સહન કરવી પડેલી જાત જાતની મુશ્કેલીઓ; વિયોગને લીધે પ્રિયજનોને સહન કરવાં પડેલાં દુઃખ વગેરે હકીકતો લખવાનું પણ મેં ટાળ્યું છે. દર્શન, સાક્ષાત્કાર, તદ્દુપતા વગેરે જુદી જુદી ભૂમિકાઓમાં થયેલા જુદી જુદી જાતના આનંદાનુભવ, અને તે કાળમાં વધેલા માનસિક સામર્થ્યના મળેલા પ્રત્યયનું અહીં મેં વર્ણન કયું નથી. જીવનમાં નાનીમોટી, પ્રસિદ્ધઅપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ સાથે આવેલા અને આખા જીવન દરમ્યાન વધારે ને વધારે દૃઢ અને ગાઢ થતા ગયેલા સંબંધોનોય મેં આમાં નિર્દેશ કર્યો નથી. હિમાલયમાં રહ્યા છતાં ને ત્યાં ખૂબ રખડ્યા છતાં ત્યાંની કુંદરતનું ભવ્ય, રમ્ય અને આકર્ષક વર્ણન કરવાનો વિચાર પણ મારા મનમાં આવ્યો નથી. જીવનનો પ્રવાહ ક્યા ક્યા વિચારઆચારમાંથી પસાર થતો થતો કેવા કેવા સંસ્કારો ધારણ કરતો કરતો કઈ કઈ પ્રવૃત્તિ-માંથી, સાધનામાંથી અને અભ્યાસમાંથી આજનું સ્વરૂપ પામ્યો છે અને આજના વિચારો ક્યા ક્યા અનુભવોમાંથી અને તેના પરીક્ષણમાંથી

પરખાઈને નીકળેલા છે એટલું જ કહેવાનો આમાં સાધારણપણે પ્રયત્ન કર્યો છે.

હવે એક જ મહત્વની વાત મારે પોતાને વિષે કહેવાની રહે છે. દરેક માણસને પોતાને વિષે મમતા હોય છે, તેથી પોતાના આચાર-વિચાર તેને પ્રિય લાગે છે. તેને કારણે પોતાના જીવનમાં તેને ઉદાત્તા, ભયતા, સંજ્જનતા, વિશેષતા, વગેરે અધું જ લાગે છે. તે વખતે જીવનમાં પોતાના તરફથી થયેલી ગમે તેવી મોટી ભૂલો, દોષો, અપરાધો, તેમ જ પોતાના દુર્ગુણો, દુર્બુદ્ધિ અને વિકારો, એ અધાનું તેને વિસ્મરણ થાય છે. પણ આ વાત સત્ય અને પ્રામાણિકતાની સાથે મેળ ખાતી નથી. માણસમાત્રમાં ગુણદોષો ઓછાવતા પ્રમાણમાં રહેલા જ છે. એ નિયમ પ્રમાણે જોતાં મારા કોઈ પણ દોષો મેં ' પરિચય 'માં ખતાવ્યા ન હોય તોય ખીન્નઓની જેમ જ મારામાં પણ ગુણદોષોનું મિશ્રણ છે. જેમના દોષોની દુનિયાને ઝાઝી ખખર હોતી નથી કે જેમના દોષોથી કોઈને ઘણું નુકસાન થયેલું હોતું નથી અથવા જેઓ દોષોને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને જેમના ગુણોને થોડીઘણી ખ્યાતિ મળેલી હોય છે તેઓ દુનિયામાં ' ભલા ' ગણાય છે. એવા અનેક ' ભલા ' માંનો હું એક છું, એટલું જ વાચકોએ મારે વિષે સમજવું જે જીવનસિદ્ધિ વિષે મેં પુસ્તકમાં વારંવાર લખ્યું છે તે હજી મને પૂરેપૂરી પ્રાપ્ત થઈ નથી. તેમ છતાં તે દિશા તરફ હું શક્ય તેટલો પ્રયત્નશીલ છું.

પોતાને વિષે સારું કે ખોટું કશું પણ કહેવાનો સ્વભાવથી જેને કંટાળો છે એવા અને કેવળ કર્તવ્યનિષ્ઠ રહેવાનો પ્રયત્ન કરનારા મારા જેવાને પોતાનો આટલો વિસ્તારપૂર્વક પરિચય લખવો પડ્યો છે. ' અહઃવૃત્તિ 'ને અને તેટલી ઓછી કરીનેય મેં જે પોતા વિષે લખ્યું છે તે પણ મિત્રોના આગ્રહને કારણે તેમ જ પુસ્તકમાં આપેલા વિચારોની પાછળ જીવનભરની પ્રયત્નશીલતા છે એ વાત વાચકોના ધ્યાનમાં આવે એટલા માટે. તેમ છતાં આમાં કોઈને આત્મસ્તુતિનો દોષ જણાય તો તેનો મારે નમ્રતા-પૂર્વક સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો. તે અહલ વાચકો મને ઉદારતાપૂર્વક ક્ષમા કરે એટલી તેમને વિનંતી છે.

અનુક્રમણિકા

સંપાદકોનું નિવેદન	૫
પ્રસ્તાવના	૨૫
આત્મપરિચય	૨૭

ખંડ ૧ લો : વિવેકદર્શન

૧. સામુદાયિક ધ્યેય	૩
૨. જીવન એક મહાપ્રત છે	૧૮
૩. ધ્યેયનિર્ણય	૨૮
૪. માનવતાની સિદ્ધિની દશા	૩૬
૫. માનવતાની વિડંબના અને ગૌરવ	૪૭
૬. ઈશ્વરભાવના	૫૪
૭. સ્તવનનું સામર્થ્ય	૬૨
૮. સ્તવનશુદ્ધિ	૬૬
૯. ભક્તિશોધન — ૧	૭૨
૧૦. ભક્તિશોધન — ૨	૭૬
૧૧. ભક્તિશોધન — ૩	૮૮
૧૨. તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધ્ય	૧૦૧
૧૩. સાધ્યસાધન વિવેક — ૧	૧૧૪
૧૪. સાધ્યસાધન વિવેક — ૨	૧૨૬
૧૫. વ્યક્ત-અવ્યક્ત વિચાર — ૧	૧૪૦
૧૬. વ્યક્ત-અવ્યક્ત વિચાર — ૨	૧૫૧
૧૭. સામુદાયિક કર્મ અને કર્મકળ	૧૬૨
૧૮. સંતસંજ્જનોના ઉપકાર	૧૭૦

ખંડ ૨ જો : સાધનવિચાર

વિભાગ ૧ : ગુણદર્શન

૧. વિવેક અને સંયમ	૧૭૬
૨. વિવેક અને સાવધતા	૧૮૩
૩. સદ્ગુણોપાસના	૧૮૭

૪. ગુણવિકાસ અને ગુણાતીતતા	૧૯૨
૫. અન્યાયપ્રતિકાર	૧૯૬
૬. નિંદાત્યાગ	૨૦૨
૭. નિશ્ચયનું ધર્મ	૨૦૬
૮. સમયનો સદુપયોગ	૨૧૫
૯. દૃઢ શરીર અને પવિત્ર મન	૨૨૫
૧૦. મનુષ્યોચિત સુખ અને તેની પ્રાપ્તિનો માર્ગ	૨૩૨

વિભાગ ૨ : ધર્મ્ય વ્યવહાર

૧. વિદ્યાર્થીદેશાનું મહત્ત્વ	૨૪૧
૨. સુખ વિષે ધર્મ્ય વિચાર	૨૫૩
૩. ગૃહસ્થાશ્રમની દીક્ષા	૨૬૭
૪. સ્ત્રીપુરુષના સામાન્ય અને વિશિષ્ટ ગુણો	૨૭૫
૫. પ્રબલવૃદ્ધિની મર્યાદા	૨૮૯
૬. પ્રાકૃતિક પ્રેરણા અને સંયમ	૨૯૬
૭. ધર્મ્યવિચાર	૨૯૯
૮. પરિશ્રમ અને ધર્મ્ય વેતન	૩૦૩

વિભાગ ૩ : ચિત્તનો અભ્યાસ

૧. રૂપધ્યાનની મીમાંસા	૩૦૮
૨. એકવિધ વૃત્તિનું પ્રયોજન	૩૧૪
૩. ધ્યાનાભ્યાસનું માર્ગદર્શન — ૧	૩૧૯
૪. ધ્યાનાભ્યાસનું માર્ગદર્શન — ૨	૩૨૯
૫. લય-અવસ્થાનું શોધન	૩૪૨
૬. ધ્યાનાભ્યાસ વિષે કેટલીક સૂચનાઓ	૩૪૯
૭. ચિત્તશોધન અને આત્મસત્તાની પ્રભા	૩૫૬
૮. ચિત્તના અભ્યાસનો હેતુ	૩૫૯
૯. ચિત્તની અવસ્થાઓનું પરીક્ષણ	૩૬૨
૧૦. સંકલ્પ, સાક્ષીવૃત્તિ અને નિસ્તરંગ અવસ્થા	૩૬૪
૧૧. જ્ઞાનમય નાશ્રિત અવસ્થા	૩૬૬
૧૨. મનઃશક્તિની શોધ	૩૭૦

વિવેક અને સાધના

ખંડ ૧ લો : વિવેકદર્શન

સામુદાયિક ધ્યેય

તદ્દન પ્રાથમિક અવસ્થાના કાળમાં માણસની શી સ્થિતિ હશે તે વિષે કલ્પના કરવાનું પણ આપણે માટે કહ્યું છે. પરંતુ ધર્મની કલ્પનાનો અગમ મનુષ્યપ્રાણી સમુદાય કરીને રહેવા લાગ્યો ત્યારથી સમુદાયનું રક્ષણ અને ધારણપોષણ કરવા માટે તેને કોઈ ને કોઈ નિયમો અવશ્ય કરવા પડ્યા હશે; એ નિયમો જ તે કાળનો માનવધર્મ. ત્યાર પછી સમુદાયની સંખ્યા જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ મૂળ માનવધર્મમાં રહેલી માનવતાની કલ્પના વ્યાપક થતી ગઈ. વ્યાપકતા સિવાય સમુદાયનો વિકાસ થઈ શકતો નથી. તે વ્યાપકતા - ધારણ, પોષણ, રક્ષણ વગેરે બાબતમાં અધિક અનુકૂળતા અને ક્ષમતા - ની સાથે સમાજમાં સત્ત્વસંશુદ્ધિ એટલે સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિ વગેરે સતત ચાલુ ન રહે તો સમાજ ટકી શકતો નથી. તે માટે સમાજમાં સમય અનુસાર જરૂરી સુધારણા કરવી પડે છે, જુદાં જુદાં આવશ્યક સાધન નિર્માણ કરવાં પડે છે.

આપણા દેશમાં ઘણા પ્રાચીન કાળમાં ધર્મને નામે ત્યાર વર્ણવાળી જે સમાજરચના એક વખત થઈ ગઈ તે પછી જૂની સમાજરચનાનો આપણા દુનિયા સાથેના સંબંધો વધતા ગયા છતાં મોહ કોઈ પણ પ્રકારની વ્યવસ્થિત સમાજરચના કે જાગ્રત ધર્મ ત્યાર પછી સેંકડો વર્ષ થયાં તોય હજી નિર્માણ થયો નથી. ભારતવર્ષની બહારની પ્રજાઓનો આપણી સાથે સંબંધ આવ્યો ત્યારથી આપણી પડતીની શરૂઆત થઈ છે તે હજી પૂરેપૂરી અટકી નથી. બહારની પ્રજાઓ સાથે ટક્કર ઝીલવા માટે આપણી

સમાજરચનામાં જોઈતી સુધારણા કરીને આપણે આપણા સમાજને બળવાન અને સમર્થ બનાવી શક્યા નથી. અનેક પ્રકારની આપત્તિઓ સહન કરવા છતાં આપણો જૂની સમાજરચનાનો મોહ છૂટ્યો નથી. 'ધર્મરત્ની ઇચ્છા' અને 'પ્રારબ્ધ કર્મ'ના નિરાશાજનક સિદ્ધાંતને આધારે કથળી ગયેલી સમાજરચનામાં આપણે જેમ તેમ કરીને જીવીએ છીએ. ધર્મશ્રદ્ધાને નામે આપણે જડતા અને પંગુતાને પોષી છે.

ધણા લાંબા વખતથી આપણા બધાંનું મળીને એક જ એક ઉદાત્ત જીવનધ્યેય આપણી દષ્ટિ સામે કશું નથી. ખીબ્બં સામુદાયિક ધ્યેયનો પ્રાણીઓ જેમ પોતપોતાની વ્યક્તિગત ઇચ્છાઓને અમાવ કારણે જીવે છે અને પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી કરવાના વ્યક્તિગત પ્રયત્નમાં આખી જિંદગી પસાર કરે છે, લગભગ તે જ સ્થિતિ આપણે મનુષ્ય હોવા છતાં આજે આપણી થયેલી છે. આપણી બધાંની મળીને જુદા જુદા પ્રકારની શક્તિ-બુદ્ધિ, નિષ્ઠા, પુરુષાર્થ અને એકતાથી બધાંનું કલ્યાણ સાધે અને ધન્ય બનાવે એવું સાધ્ય આપણે સિદ્ધ કરવાનું છે, એવો કોઈ પણ સામુદાયિક ભાવ આપણામાં નથી. આપણો ધણો કાળ આવી ધ્યેયશૂન્ય સ્થિતિમાં પસાર થયો છે. આપણા સમાજમાં દરેક યુગમાં વિદ્વાનો હતા, પંડિતો હતા, મહાન સંતપુરુષો હતા; ધનવાન, ઐશ્વર્યવાન પુરુષો હતા; એકથી એક ચઢિયાતા એવા બળવાન, રણશૂરા અને ધુરંધર યોદ્ધાઓ હતા; વિલક્ષણ બુદ્ધિશાળી મુસદ્દીઓ હતા; પરંતુ બધાંએ મળીને પોતાની શક્તિ અને બુદ્ધિથી પ્રાપ્ત કરવાનું કોઈ પણ સામુદાયિક ધ્યેય આપણી સામે ન હતું. જે ધ્યેયથી બધાંને ધન્યતા લાગે, બધાંને સરખી જ કૃતાર્થતા અને ગૌરવ લાગે અને જે બધાંના સહિયારા પરિશ્રમ અને ઐક્ય સિવાય, એકબીબ્બં માટે સંતોષપૂર્વક અને સાચા દિલથી કરવા પડતા સ્વાર્થત્યાગ સિવાય, ગમે તેટલા મોટા પણ કેવળ વૈયક્તિક પરાક્રમ કે સામર્થ્યથી, ત્યાગથી કે જ્ઞાનથી, ભક્તિથી કે સાધુતાથી, ધનથી કે ઐશ્વર્યથી, ઉદારતાથી કે વિદ્વતાથી, શીલથી કે સહગુણથી પ્રાપ્ત ન થઈ શકે, એવું કોઈ પણ

જીવનધ્યેય આપણી પાસે રહ્યું ન હતું. તેનાં અનિષ્ટ પરિણામો આપણે ભોગવતા આવ્યા છીએ, અને આજે પણ ભોગવીએ છીએ. દરેક પ્રાણીની માફક માણસમાં સ્વાર્થવૃત્તિ છે; પરંતુ બધાંના હિતમાં જ પોતાનું હિત, પોતાનો સ્વાર્થ માનવો એમાં જ માણસની વિશેષતા છે. હજી પણ આપણા બધાંના સહગુણો ને સ્વાર્થત્યાગથી પ્રાપ્ત થનારું ઉદાત્ત ધ્યેય આપણે સ્વીકાર્યું ન હોવાથી આપણા બધાંની શક્તિમાં કે કર્તૃત્વમાં એકરસતા આવી શકતી નથી. આપણા બધાંમાં એકતા નિર્માણ થઈ બધાંમાં એક જ પ્રાણ સંચરવા લાગતો નથી. આપણા સાધુચરિત અને પુરુષાર્થી આગેવાનો આપણને સ્વાર્થત્યાગનો અને ઐક્યનો ઉપદેશ કરી રહ્યા છે તોપણ હજી તે આપણા ચિત્તમાં જડ ઘાલતો નથી.

'તું તારું સુખ જો', 'તું તારું સંભાળ', 'જગતની ભાંજગડમાં પડવાની તારે જરૂર નથી'—આવા આવા ઉપદેશ તેનાં કારણો અને સંસ્કાર નાનપણથી આપણને મળતા હોવાથી અને આપણી પેઢીઓની પેઢીઓ આ જ સ્થિતિમાં જવાથી, આપણા લોહીમાં તે ઉપદેશ અને સંસ્કાર પચી જઈ પોતા વિષેની આપણી કલ્પનાઓ સાવ સંકુચિત થઈ ગઈ છે. તેને લઈને કોઈ પણ ઉદાત્ત સામુદાયિક ભાવ આપણામાં નિર્માણ ન થતાં દુનિયામાં આપણે કેવળ સ્વાર્થની પાછળ પડીએ છીએ. કોઈ કારણે સંસારનો કંટાળો આવતાં ધર્મ ને અધ્યાત્મનો વિચાર કરવા લાગીએ ત્યારે એ બાજુથી પણ આપણને સ્વાર્થ સિવાય ખીબ્બં ઉપદેશ મળતો નથી. 'તું જગતમાં એકલો આવ્યો છે, અને છેવટે એકલો જ જવાનો છે'; 'દુનિયામાં કોઈ કોઈનું નથી'; 'પોતાને માયાની જગમાંથી છોડાવ'; 'ધર્મરપ્રાપ્તિ કર'; 'તું કોણ છે તે જાણી લે'; 'જન્મમરણમાંથી મુક્ત થા'; 'મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લે';—આ જ ઉપદેશ આપણને સતત મળ્યા કરે છે. ગમે ત્યાં રહો, ગમે ત્યાં જાઓ, ગમે તે વાંચો, ગમે તેનો ઉપદેશ સાંભળો;—આ સિવાય ખીબ્બં કોઈ ઉદાત્ત વિચાર કે સંસ્કાર મળવાનો નહીં. સંસારનો સ્વાર્થપર ઉપદેશ જ પરમાર્થમાં 'આત્મા'ને નામે મળતો હોવાથી, તે તરત

આપણને ગળે ઊતરે છે અને રુચે છે; કારણ કે તે આપણને સ્વાર્થ છોડવાનું કહેતો નથી, ખીન્નઓ વિષે વિચાર કરવાનું કહેતો નથી, કે તેમને માટે મહેનત કરવાનું કહેતો નથી. સંસારમાં આપણે પોતાની જ વૃત્તિઓનું પોષણ, વર્ધન અને શમન કરીએ છીએ અને પરમાર્થને નામે પણ આપણે તે જ કરીએ છીએ. પરંતુ અને પૈકી કોઈ જગ્યાએ આપણે પોતાની વૃત્તિઓને તપાસતા નથી. આપણી વૃત્તિઓ ધર્મ છે કે અધર્મ, તે યોગ્ય છે કે અયોગ્ય, તે ખીન્નના હિત માટે સાધક, આધક કે ધાતક છે, એનો વિચાર ન કરતાં આપણે કેવળ પોતાની વૃત્તિઓની પાછળ દોડીએ છીએ. આવી રીતે કોઈ પણ ઉદાત્ત આદર્શ નજર આગળ રાખ્યા સિવાય આપણું જીવન ચાલી રહ્યું છે.

ચાતુર્વર્ણ્ય સમાજરચના જે જમાનામાં જન્મત હતી તે વખતે જીવન-વિષયક કોઈક ઉદાત્ત આદર્શ આપણી સામે હતો. જીવંત ઝુદાત્ત યજ્ઞોપવીતની દીક્ષા આપવામાં આવતી ત્યારથી આદર્શનો પ્રભાવ બ્રહ્મચારીને પવિત્ર, ઉદાત્ત અને વ્યાપક સંસ્કાર મળતા રહે એવી શિક્ષણપદ્ધતિ એક જમાનામાં આપણે ત્યાં હતી. તે પદ્ધતિ દ્વારા જીવનના આધ્યાત્મિક હેતુની તેને સતત યાદ આપવામાં આવતી. તે વખતના ક્ષત્રિય બ્રહ્મચારીનું શબ્દચિત્ર એક ગ્રંથમાં આવેલું છે, તે પરથી તે કાળનાં શિક્ષણ, સંસ્કાર ને જીવન વગેરે વિષે આપણને કંઈક કલ્પના આવી શકે છે.

પૃષ્ઠી વાંધિલે માતે દોન, માર્જી ભરલે વહુત વાળ ।

ત્યાવરી ચૂડા લંબમાન, સુટોનિયાં ફલ્લાહે ॥

વામ હસ્તી મવ્ય કોદંડ, દક્ષિણ હસ્તી અશ્વત્થ દંડ ।

દ્વાદ્વાકાંચી વલયં અસ્ખંડ, મનગટાંમાર્જી શોભતી ॥

મસ્મ ચર્ચિલેં સર્વાંગી, મૃગચર્મ ઘરિલેં ઊર્ધ્વભાગી ।

કૌવીન અસેં અધોભાગી, બ્રહ્મચારીલક્ષણ હે ॥

(જે ભાથા પીઠ પર આંધેલા છે. તેમાં ઘણું આણુ ભરેલાં છે. તેના પર લાંબી જટા ઝૂટી શોભી રહી છે. કાળા હાથમાં ભવ્ય ધનુષ્ય છે અને

જમણા હાથમાં અશ્વત્થ દંડ છે. કાંડાં પર રુદ્રાક્ષનાં કંકણ હાથેશ શોભે છે. આખા શરીરે ભસ્મ લગાડેલી છે. ઉપરના ભાગમાં મૃગચર્મ ધારણ કરેલું છે, નીચેના ભાગમાં કૌપીન છે. બ્રહ્મચારીનાં આ લક્ષણ છે.)

આવી બ્રહ્મચારીની મૂર્તિ ધ્યાનમાં લાવતાં તેની શારીરિક સ્થિતિ, તેની દિનચર્યા, તેના અભ્યાસ, સંસ્કાર અને જીવનનો આદર્શ કેવાં હશે તેની કલ્પના આપણને આવી શકે છે. આવી મૂર્તિમાંથી જ બળવાન અને પ્રતાપવાન, ધર્મનિષ્ઠ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ સમાજરક્ષકો નિર્માણ થતા. કેવળ વ્યક્તિગત સુખોપભોગોનું કે કામનાઓનું, વૃત્તિઓનું કે ભાવનાઓનું તે કાળે મહત્ત્વ નહીં હોય. બ્રાહ્મણો પોતાના બ્રહ્મતેજને વધારવા માટે જીવતા હતા, અને એ શ્રેષ્ઠ વર્ણની કર્તવ્યનિષ્ઠાની અને ધર્મનિષ્ઠાની છાપ આખા સમાજ પર અવશ્ય પડતી હશે. અને આ રીતે આખો સમાજ જીવનના કોઈ ઉચ્ચ આદર્શ તરફ યોક્ષ્મ જતો હશે. કોઈ પણ રાષ્ટ્રનાં બળ અને પરક્રમના ઉત્કર્ષનો કાળ તપાસીએ તો તે કાળે તેની નિષ્ઠા કોઈ પવિત્ર, ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત તત્ત્વ પર હતી એમ જણાયા વિના નહીં રહે. ગ્રીક રાષ્ટ્રના ઉત્કર્ષના કાળમાં દરેક નવા જન્મેલા બાળકને કંકોર શારીરિક કસોટી-માંથી પસાર થવું પડતું. તેમાંથી તે સલામત પાર ઊતરે તો જ રાષ્ટ્રના ભાવી નાગરિક તરીકે તેને ઉત્તમ રીતે ઉછેરવામાં આવતું. આવી વ્યવસ્થાને લીધે ગમે તેવી નિષ્પ્રાણ પ્રજા રાષ્ટ્રમાં વધતી નહીં અને કેવળ લોક-સંખ્યામાં ઉમેરો થઈ રાષ્ટ્ર પર તેનો નકામો ભાર વધતો નહીં. આવા જ જમાનામાં થર્મોપીલી ગળવનારા વીર નિર્માણ થાય છે. જ્યારે રાષ્ટ્રની સામે - તેની આખી પ્રજા સામે - અધાનો મળીને કોઈ એક પવિત્ર, ઉદાત્ત અને મહાન આદર્શ હોય છે; એક જ ઉદાત્ત ધ્યેય અધાની નજર સામે સતત હોય છે અને તેના પર અધાની નિષ્ઠા હોય છે; પોતાની વ્યક્તિગત કામનાઓ, વૃત્તિઓ અને ભાવનાઓ પૈકી કોઈ પણ આખતને મહત્ત્વ ન આપતાં, પોતાનાં વ્યક્તિગત સુખદુઃખની પરવા ન કરતાં તેણે પોતાના આદર્શ પર નિષ્ઠા દઢ કરેલી હોય છે; એ આદર્શ અને નિષ્ઠા માટે, પ્રસંગ પડ્યે પોતાની જાતને હોમી દેવાની તે પ્રજામાંના દરેકની

તૈમારી હોય છે; ત્યારે જ રાષ્ટ્રમાં બળ, તેજ અને ઉત્સાહનો વિકાસ થાય છે.

આવી જાતનો ઉચ્ચ અને પવિત્ર, ઉદાત્ત અને હૃદયેશ પ્રેરણા આપનારો કોઈ પણ આદર્શ આપણી આગળ રહ્યો આપણી અવનતિ નહીં. બહારની ગમે તે પ્રજાઓ આવીને આપણને લૂંટે, મારે, કચડે, આપણને ગુલામ બનાવી વૈતરું કરાવે, અને ઢાલે તેમ આપણા પર રાજ્ય કરે, એવી આપણી દશા છે. સેંકડો વર્ષના આદર્શહીન જીવનનું આ પરિણામ છે. આપણા બધાંની માનવતા ટકે અને વૃદ્ધિ પામે એવો ફેરફાર સમય બદલાતો જાય તેમ આપણા ધાર્મિક અને સામાજિક નિયમોમાં કરવો જરૂરી હોવા છતાં તે તરફ આપણે દુર્લક્ષ કરતા આવ્યા, અને તેથી આપણામાં આજની પામરતા આવી છે. કેવળ વ્યક્તિગત સુખસંતોષની પાછળ લાગવા સિવાય આપણું બીજું ધ્યેય નથી. પ્રાચીન કાળના નકામા થયેલા ધર્મનિયમોનું આચરણ કરીને તે દ્વારા આજે આપણે ધાર્મિક સમાધાન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. પુરુષાર્થહીન પ્રવૃત્તિમાંથી નિર્માણ થનારી આપણી નિવૃત્તિ પણ એટલી જ નિષ્પ્રાણ અને નિરતેજ હોવાથી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બંનેમાં આપણી અધોગતિ જણાઈ આવે છે. સંસારમાં ક્ષુદ્ર વિકારમય સ્વાર્થી જીવન અને પરમાર્થને નામે પુરુષાર્થહીન અને જ્ઞાનહીન એવું કલ્પનાવશ અને ભાવનાવશ જીવન! આ રીતે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બંનેમાં વિવેકશુદ્ધ અને પુરુષાર્થશુદ્ધ જીવનનો આપણામાંથી લોપ થયો છે.

આપણી પડતીના કાળમાં પણ આપણા દેશમાં અનેક ધાર્મિક સંપ્રદાયો નિર્માણ થયા; પરંતુ તે પૈકી ભાગ્યે જ માનવતાનો ફરી ભાગ કોઈએ સામુદાયિક ધ્યેય તરફ લોકોને વાળવાનો પ્રયત્ન શી રીતે થાય? કયો હશે. દરેક સાંપ્રદાયિક પ્રથમાં ઇહલોક કરતાં પરલોકનાં સુખ, આનંદ અને ઐશ્વર્યનાં જ વર્ણન કરેલાં અને તે પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો કહેલાં જણાશે. વ્યક્તિગત અને કલ્પનિક ધ્યેય સિવાય ઉદાત્ત સામુદાયિક ધ્યેયનો વિચાર કોઈ પણ

સંપ્રદાયને સૂઝ્યો હોય એમ દેખાતું નથી. ગૃહસ્થાશ્રમની શુદ્ધિનો અને કર્મમાર્ગના દોષો દૂર કરીને તેને ઉચ્ચવળ બનાવવાનો પ્રયત્ન કોઈએ પણ કર્યો હોય એમ દેખાતું નથી. પ્રવૃત્તિને અવગણીને નિવૃત્તિને મહત્ત્વ આપવાનું કામ જ મોટે ભાગે દરેક સંપ્રદાયે કર્યું દેખાય છે. વૈરાગ્ય વિષેની આપણી ખોટી માન્યતાઓ, નિવૃત્તિમાર્ગ વિષે ચાલતી આવેલી શ્રદ્ધા, કર્મમાર્ગમાંની આપણી દુર્બળતા તેમ જ તે વિષેની અનાસ્થા, તેની શુદ્ધિની અશક્યતાની માન્યતા અને એકંદરે બધી આખોમાં નિરાશા — એ જ આ બધાંનું કારણ હશે એમ લાગે છે. આ કે આના જેવાં જ આપણી અવનતિનાં બીજાં કોઈ કારણો હોય તો તેનો પણ નાશ કર્યા વગર હવે આપણે મારે આરો નથી. ગમે તેટલા દિવ્ય પણ કેવળ વ્યક્તિગત સુખની કલ્પના, લોભ કે મોહમાં આપણે ન ફસાવું જોઈએ. પરલોકના કલ્પનિક સુખ કરતાં ઇહલોકના કર્તવ્યને અને તેમાંથી મળતા સાત્ત્વિક આનંદને આપણે હવે મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. પેઠી દર પેઠી ચાલતો આવેલો અને આજે આપણને મળેલો માનવશક્તિ-શુદ્ધિનો વારસો, તેમ જ આપણી કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને એ બધાંમાં સંચરનારી ચૈતન્યશક્તિ — એ સર્વનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરીને આપણું જીવન સફળ કરી શકાય, એનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. માનવી જીવન, માનવી સંબંધો અને આપણી ભાવી પેઠીના કલ્યાણની દૃષ્ટિથી આપણે વિચાર કરીએ તો આપણને ખરા ધર્મનું જ્ઞાન થયા વિના નહીં રહે. વ્યક્તિગત સુખ કે શ્રેષ્ઠતાને મહત્ત્વ ન આપતાં આપણે જીવનનો વ્યાપક રીતે વિચાર કરતાં શીખીએ, આપણે માણસ છીએ અને બંધી રીતે માણસ તરીકે જીવવા માટે આપણો જન્મ છે એ વાત આપણા હૃદયમાં ફસી જાય, તો આપણી શક્તિઓનું આપણને જુદા સ્વરૂપમાં દર્શન થશે. પોતાપણાની આપણી સંકુચિત ભાવના જે નાશ પામે અને સમુદાય વિષે આત્મીયતા લાગવા જેટલી વિશાળતા આપણા હૃદયમાં પ્રગટ થાય તો આપણું વ્યક્તિગત ધ્યેયોત્તી તેમ જ તેનાં સુખ, આનંદ અને દિવ્યતાની કલ્પના વગેરેની હીનતા અને અસત્યતા આપણને સ્પર્ષપણે જણાઈ આવશે અને

જીવન વિષેના અધા ક્ષુદ્ર આદર્શો આપણા ચિત્તમાંથી લોપ પામશે; તેમ જ પોતાના જ વિકારો કે ભાવનાઓને તાબે રહેવામાં માનવતા નથી, પણ એ વિકારો અને ભાવનાઓને નિમિત્તે પ્રગટ થનારી માનવીની અનેક-વિધ શક્તિઓને વિવેક વડે શુદ્ધ કરીને તેમનો યોગ્ય કાર્યોમાં ઉપયોગ કરવો એમાં જ માનવતા છે, એ વાત આપણને સમજાશે. આવી રીતે આપણામાં વિવેક અને ધર્મની જગૃતિ થાય તો આપણી લોપ પામતી માનવતા આપણને ફરી પ્રાપ્ત થશે.

માણસમાં અનેક પ્રકારની શારીરિક, ઔદ્ધિક અને માનસિક શક્તિઓ છે. તે શક્તિઓ માણસની દરેક વૃત્તિ અને સંયમ, પ્રેરણા અને કર્મ દ્વારા તેની ઇચ્છા કે અનિચ્છાએ બહાર પડે વિવેકશક્તિનો વિકાસ છે. મંત્રમાં પેદા થતી વરાળને જેમ યોગ્ય રીતે યોજનાપૂર્વક ઉપયોગમાં લાવવાથી તે દ્વારા મહાન કાર્યો કરાવી શકાય છે તે જ પ્રમાણે માણસમાં રહેલી શક્તિને, વિકાર અને ભાવનાને રૂપે અવ્યવસ્થિતપણે અને અવિવેકથી વ્યર્થ ન જવા દેતાં તેને વધારીને તેમ જ શક્ય તેટલી શુદ્ધ કરીને આપણે જે તેને યોજના-પૂર્વક ઉપયોગમાં લાવી શકીએ તો તે દ્વારા કેટલાંય મહાન સત્કાર્યો સાધી શકાય. એવાં મહાન કાર્યો કરવા માટે પોતાની એકેએક વૃત્તિનું શોધન કરવું જોઈએ. અયોગ્ય વૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને તેને ભાવનામાં પરિણત કરવી જોઈએ. તે ભાવનાઓને પણ શુદ્ધ કરીને વિવેકથી તેમનો યોગ્ય કાર્યમાં હમેશા ઉપયોગ કરવો જોઈએ. કેઈ પણ ભાવના ગમે તેટલી દિવ્ય લાગતી હોય તોપણ આપણા ચિત્તમાં કેવળ કલ્પનારૂપે ઘોળાતી ન રહેવી જોઈએ. તેનાથી લુબ્ધ થઈને આપણે તેમાં જ રમ્યા ન કરવું જોઈએ. તેમ કરવું એટલે પોતાની જ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં રમ્યા કરવાનો આપણે જ ઊભો કરેલો તે એક મનનો ખેલ થાય. તેમાં આપણી કેઈ પણ શક્તિનો વિકાસ ન થતાં તે આપણો કેવળ મનોવિલાસ બને છે. તેમાં આનંદ હોય તોપણ તેમાં માનવોચિત પુરુષાર્થથી મળતી પ્રસન્નતા નથી. ઈશ્વર વિષેની ભાવના પણ આપણા ચિત્તમાં કેવળ રમ્યા

કરે તો તેમાં આનંદ, આવેશ કે મસ્તી થોડો વખત આપણને મળે ખરાં; પરંતુ તેમાં પુરુષાર્થ નથી. પોતાના કેવળ વ્યક્તિગત કલ્યાણને માટે આપણે ઈશ્વર સાથે તનમય થવાનો પ્રયત્ન કરીએ અને તેથી આપણને એવી તનમયતા લાગે તોપણ તેથી આપણામાં જ્યાં સુધી ઈશ્વરી શક્તિનો સંચાર ન થાય અને તેને અનુરૂપ પુરુષાર્થ પ્રગટ ન થાય ત્યાં સુધી તે તનમયતાની માનસિક આરામ કરતાં વધારે કિંમત નથી. કેવળ મનથી કલ્પેલી ને પોષેલી પ્રેમોન્મત્ત અવસ્થાનો પણ ઈશ્વર વિષે કાંઈક અસંબધ-પણે બોલતા રહેવા સિવાય બીજા કશો ઉપયોગ ન થતો હોય તો તે અવસ્થા જીવનના કલ્માણની દૃષ્ટિથી નકામી છે. જેને જીવનસિદ્ધિ સાધવી હોય તેણે કેવળ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં કદી પણ ન રહેવું જોઈએ. પોતાની અધી વૃત્તિઓને અને શક્તિઓને શુદ્ધ કરીને તેમ જ વધારીને તે અધીને કાબૂમાં રાખવાની શક્તિ તેણે પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. વૃત્તિઓને ગમેતેમ સ્વૈરપણે બહાર પડતી રોકવા માટે આપણને સંયમશક્તિની જરૂર છે અને તેને યોગ્ય કાર્યમાં વાળવા માટે પ્રેરણાશક્તિની જરૂર છે. તે જ પ્રમાણે પોતાનું કર્તવ્ય ઓળખીને તે માટે આ બે શક્તિઓનો યોગ્ય વખતે યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવા માટે આપણને વિવેકશક્તિની જરૂર છે. આ મુખ્ય ત્રણ શક્તિઓના વિકાસમાં જ માનવતા છે, અને સામુદાયિક ધ્યેય ને કર્તવ્યને માર્ગે આપણે તે જ કેળવવાની છે.

કેઈ કહેશે કે પરમેશ્વર વિષેના પ્રેમ જેટલી પવિત્ર અને શ્રેષ્ઠ ભાવના જગતમાં બીજી કેઈ નથી, તેથી એવા પ્રેમમાં મક્તિનું કર્મમાં મગ્ન થઈ જવા કરતાં વધારે સારું કાર્ય જીવનમાં પર્યવસાન બીજું શું હોઈ શકે? ઈશ્વર વિષયક પ્રેમ જેટલી પવિત્ર અને શ્રેષ્ઠ ભાવના દુનિયામાં નથી એ વાત તદ્દન સાચી માનીએ તોપણ તે ભાવનામાં માણસ ચોવીસે કલાક કદી મગ્ન રહી શકતો નથી. બહુ તો થોડોક વખત મગ્ન રહી શકે. એ થોડા વખતની મગ્નતામાં માણસે ધન્યતા અને માનવતા માનવી કે તે પવિત્ર ભાવનાનો જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં, દરેક વ્યક્તિ સાથે આવતા સંબંધમાં,

કર્મમાં ને કર્તવ્યમાં સતત ઉપયોગ કરીને તે દ્વારા તે દિવ્ય અને પવિત્ર ભાવના પ્રગટ કરવામાં ધન્યતા અને માનવતા માનવી ? માનવી હૃદયની કોઈ પણ ગમે તેટલી દિવ્ય અને શ્રેષ્ઠ ભાવના ઉચિત કર્મોચરણ સિવાય પૂર્ણ થઈ શકતી નથી. તેથી જે ભાવના ઉચિત કર્મમાં પરિણમતી નથી, તે ભાવના પવિત્ર અને શ્રેષ્ઠ હોય તોપણ તે નકામી છે એમ સમજવામાં શી હરકત છે ? ઈશ્વર સાથે તનમય થવાથી જો ઈશ્વરી સામર્થ્ય, પુરુષાર્થ અને કર્તવ્ય આપણામાં ન આવે, ઈશ્વર સાથે તદ્રૂપ થઈને પણ જો આપણામાં દયા, ન્યાય, ઉદારતા, સત્ય વગેરે ઈશ્વરી ગુણ પ્રગટ ન થાય, તો એ તનમયતામાં અને તદ્રૂપતામાં શો અર્થ છે ? આપણે પોતે જ નિર્માણ કરેલી કલ્પના સાથે તનમય અને તદ્રૂપ થવાથી કઈ ઈશ્વરી શક્તિનું આપણી મારફતે પ્રગટીકરણ થાય ? આપણા પોતાનામાં જ જો શક્તિ ન હોય, પુરુષાર્થ ન હોય અને કર્તવ્ય ન હોય, તો આપણામાંથી નિર્માણ થયેલી કલ્પનામાં પણ આ ગુણો ક્યાંથી જોવા મળવાના ? તેથી માનવતાનું આ ધ્યેય નથી. માનવતા માટે પુરુષાર્થની જરૂર છે. પુરુષાર્થ માટે કર્મમાર્ગની જરૂર છે. ભરબુવાનીમાં ભક્તિ, ચિત્તનો લય, બ્રહ્મ કે આત્મસાક્ષાત્કાર વગેરેને નિમિત્તે નિવૃત્તિ-પરાયણતા આવવામાં ધ્યેય વિષે અનેક ખોટી માન્યતાઓ, પુરુષાર્થનો અભાવ, ખોટી મહત્વાકાંક્ષાઓ, કર્મમાર્ગમાં મળેલી હાર, નિરાશા કે એ માર્ગમાં પોતાને યોગ્ય કામ ન મળવું વગેરે પૈકી એક કે અનેક કારણો હોવાં જોઈએ. જો એ કાળમાં પોતાની ક્રિયાશક્તિને ઉપયોગમાં લાવવાનો યોગ્ય રસ્તો માણસને મળે, યોગ્ય કાર્ય મળે, તે કાર્યમાંથી શુદ્ધ આનંદ મળવા માંડે, તો કોઈ પણ માણસ કાલ્પનિક આનંદ તરફ નહીં જાય. જીવનનું યોગ્ય જ્ઞાન હોય તો માણસ જાણી જોઈને ભ્રમમાં નહીં પડે. માણસને પોતાનો પુરુષાર્થ વધારવાનો કોઈ ઉપાય મળે તો સત્કર્મહીન ખોટી મહત્વાકાંક્ષાની પાછળ તે નહીં પડે; અને માનવતાનું ધ્યેય તે જાણતો હોય તો કોઈ પણ કાલ્પનિક ધ્યેયની પાછળ તે કદી પડશે નહીં.

માનવધર્મ પ્રમાણે વર્તવાથી જ માનવતાની પ્રાપ્તિ થઈ શકે. કેવળ શારીરિક કે ઔદ્ધિક શ્રેષ્ઠતાથી અથવા ઈશ્વર સામુદાયિક કલ્યાણને વિષેની ભાવનાના અતિરેકથી થતા કાલ્પનિક આનંદથી પોષનારો વૈયક્તિક માનવતા સિદ્ધ થાય એ શક્ય નથી. સમુદાયના આનંદ રક્ષણ માટે, ઉન્નતિ માટે અને કલ્યાણ માટે સમુદાયે આચરવાના જે નિયમ, એ જ માનવધર્મ. એ એકાંગી હોઈ શકતો નથી. કેવળ વ્યક્તિના સુખને કે આનંદનો વિચાર કરીને તે નક્કી કરી શકતો નથી. સામુદાયિક સુખ, સામુદાયિક આનંદ, સામુદાયિક ઉન્નતિ ને કલ્યાણની કલ્પનાઓ તેના મૂળમાં હોવી જોઈએ. તે કલ્પનાઓને આધાર ન આવે એવી રીતે કોઈ પણ વૈયક્તિક સાત્ત્વિક આનંદ લેવાનો તેમાં નિષેધ નથી. જે સુખ અને આનંદ કશી હરકત વિના બધા લઈ શકે છે, જે લેવાથી કોઈનાય યોગ્ય સુખને કે આનંદને નડતર થતું નથી, જે વ્યક્તિની પોતાની શારીરિક, ઔદ્ધિક કે માનસિક — કોઈ પણ જાતની ઉન્નતિને આધક થવાનો સંભવ નથી, તે આનંદ સાત્ત્વિક છે. તે આનંદ સામુદાયિક કલ્યાણને આધક નહીં પણ પોષક છે. માનવધર્મમાં સમુદાયના હિતને પોષક એવા વ્યક્તિગત આનંદને સ્થાન છે. કાલ્પનિક આનંદ કરતાં તેનું મહત્ત્વ અને ઉપયોગિતા માનવધર્મની અને કર્મમાર્ગની દૃષ્ટિએ ઘણી છે. આપણે કર્મમાર્ગ અને ગૃહસ્થાશ્રમની શુદ્ધિનો વિચાર કરેલો નથી તેથી સાત્ત્વિક આનંદ ગુમાવ્યો છે. સમુદાયનો વિચાર કરીને કર્મમાર્ગને પ્રભાવશાળી બનાવવાનો પ્રયત્ન આપણે કર્યો નથી તેથી આપણા જીવનના બધા સાચા સાત્ત્વિક રસો ઊડી ગયા છે. સંસારને પાપરૂપ ગણ્યો તેથી આપણાં નબળાઈ, અસંયમ અને સ્વાર્થ વડે તેને વધારે ને વધારે દોષરૂપ કરવામાં આપણને કશું જ લાગતું નથી. આનંદ સિવાય માણસ રહી શકતો નથી અને સાત્ત્વિક આનંદ આપણે પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી; એવી સ્થિતિમાં આપણે રાજસ અને તમોગુણી આનંદના ભોક્તા બનીને સંસારને અધિક પાપમય બનાવતા આવ્યા છીએ અને સંસારથી ઉદ્દેગ પામેલાઓએ કે તેમાં હારી જવાથી

નિરાશ થયેલાઓએ અથવા તેનો ભય માનનારાઓએ ઈશ્વર વિષેના કલ્પનિક આનંદમાં રમ્યા કરવાના માર્ગો કાઢ્યા છે. એ આનંદને જ આપણે સાત્ત્વિક આનંદ સમજતા આવ્યા છીએ. પરંતુ તેથી કર્મમાર્ગ શુદ્ધ થયો નથી, સંસાર સુધર્યો નથી.

ઈશ્વર ખરેખર કેવો છે તેનો હજી કોઈને પત્તો લાગ્યો નથી.

તેમ છતાં આપણી ભાવતૃપ્તિ માટે આપણને પ્રેમ કર્મમાર્ગની શુદ્ધિ શી જોઈએ ત્યારે તેને પ્રેમસ્વરૂપ; આનંદ જોઈએ રીતે ધમ્મી શકે? ત્યારે તેને આનંદસ્વરૂપ; દયા જોઈએ ત્યારે તેને દયાસિંધુ; વાત્સલ્ય જોઈએ ત્યારે તેને જ ભક્તવત્સલ, દીનવત્સલ, માતૃપિતા; પાવન થવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે પતિતપાવન વગેરે જેવો જ્યારે આપણને જોઈએ તેવો તેને કલ્પીને, બનાવીને તેની પાસેથી આપણે આનંદ, ધીરજ, આધાર અને સમાધાન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છીએ. એની રીતે સંસારમાં અને પરમાર્થમાં આપણે આપણી વ્યક્તિગત વૃત્તિઓ, ઇચ્છાઓ, ભાવનાઓ, શ્રદ્ધા વગેરેનું પોષણ, વર્ધન અને શમન કર્યાં કર્યું. તેનું કર્મમાર્ગ પર ખાસ કશું જ ઇષ્ટ પરિણામ આવ્યું નહીં. તેને લીધે આપણી નબળાઈ અને પંગુતા ઓછાં થયાં નહીં. તેના કરતાં ઈશ્વરમાં જે જે ગુણ આપણે કદર્યા તે બધા ગુણોથી યુક્ત થવાનો, તેનામાં જે ગુણોનું આરોપણ કર્યું તે મુજબ આપણે પોતે પ્રેમસ્વરૂપ, આનંદસ્વરૂપ, દયા અને વાત્સલ્યથી યુક્ત થવાનો, તેના જેવા જ ન્યાયપરાયણ બનવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત તો તેનાં સુપરિણામ સમાજમાં અને આપણામાં અરસપરસ થયા કરત અને આપણું જીવન ખરેખર સુખી અને આનંદી થાત. આપણે સહગુણો પર ભાર આપતા આવ્યા હોત તો આપણામાં સહગુણોની વૃદ્ધિ થઈ હોત. તેથી આપણને બધાને એકબીજાનો આધાર મળત, એકબીજા પાસેથી ધીરજ અને આનંદ મળત. એવી સ્થિતિમાં આપણામાં સહેજે એકબીજાવ નિર્માણ થઈને તે અખંડ રહ્યો હોત. અરસપરસ સહભાવથી આપણામાં એક-

બીજા પ્રત્યે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાત અને આપણા બધાનો ઉત્કર્ષ થયો હોત. પરંતુ પ્રત્યક્ષ કર્મમાર્ગમાં ઉપયોગી થનારા આવા સહગુણોનો આગ્રહ આપણે રાખ્યો નહીં. કર્મમાર્ગની શુદ્ધિનો અને તેમાંથી જ પ્રત્યક્ષ આનંદ મેળવવાનો આગ્રહ માણસ રાખે છે ત્યારે તેને સારી વસ્તુઓનું પ્રત્યક્ષ આચરણ કરવું પડે છે, બુદ્ધિ ચલાવવી પડે છે, યોજનાઓ ઘડવી પડે છે અને છેવટે પ્રયત્નપૂર્વક સફળ થવું પડે છે. આ પ્રયત્નોમાં તેનો પોતાનો અનેક બાબુથી વિકાસ થાય છે. સાત્ત્વિકતાની સાથે તેની કાર્મશક્તિ પણ વધે છે. તેના સહગુણોમાં ઉમેરો થાય છે. તેની કર્મકુશળતા અને તેમાં તેની લાયકાત વધે છે. તેના પ્રયત્નથી બીજાઓને પણ તે માર્ગ અને ઉપાય સુગમ થાય છે. તેનો ઘણાઓને ઘણી રીતે લાભ થઈ શકે છે. ઘણાઓની સાત્ત્વિકતા જાગ્રત થાય છે. બીજાઓના સહગુણોને પ્રેરણા મળે છે. કર્મમાર્ગનાં અજ્ઞાન, અશુદ્ધિ અને જડતાનો નાશ થઈને આપણો અને બીજાઓનો પુરુષાર્થ વધે છે. તેમાં કલ્પનિકપણું ન હોવાથી કર્મમાર્ગમાં પ્રત્યક્ષ થયેલી સુધારણા અને સમાજની વધેલી પાત્રતા આગળ ચાલુ રહે છે. સાત્ત્વિક આનંદના જુદા જુદા પ્રકારો સમાજમાં રૂઢ થાય છે અને તેને પરિણામે એકંદરે આખા સમાજની શુદ્ધિનું અને નીતિનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. આ દૃષ્ટિથી કેવળ કલ્પનિક વ્યક્તિગત સુખનો અને આનંદનો વિચાર કરતાં તેથી પોતાની કે સમાજની કોઈ પણ શક્તિ વધતી નથી. તેથી એવા સુખની કે આનંદની વ્યક્તિની તેમ જ સમાજની ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી ઝાઝી કિંમત માની શકાય નહીં.

આ બધા વિચારો પરથી એ ફલિત થાય છે કે, જ્યારે આપણે વ્યક્તિગત અને કેવળ કલ્પનાજન્ય આનંદને જીવનમાં મહત્ત્વ આપવાનું છોડી દઈશું ત્યારે જ કર્મમાર્ગની શુદ્ધિ થઈ શકશે. જ્યારે બધાના પ્રયત્નોથી અને સહગુણોથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું આપણા બધાનું એકમાત્ર ઉદ્દત્ત ધ્યેય થશે, અને જ્યારે આપણી બધી વૃત્તિઓ, કલ્પનાઓ અને ભાવનાઓનો એ જ એક ઉદ્દત્ત ધ્યેય સિદ્ધ કરવા તરફ ઉપયોગ કરવાનું આપણને બધાને સૂઝશે અને તે પ્રમાણે આપણે કરી શકીશું ત્યારે જ

સંયમ, કર્તૃત્વ, પુરુષાર્થ અને વિવેકની મદદથી આપણે પ્રત્યક્ષ આનંદ મેળવીએ તેમાં વ્યક્તિ તેમ જ સમાજની દૃષ્ટિથી કેટલા પ્રત્યક્ષ લાભો છે તે આપણે સમજી શકીશું. આવી રીતે આપણા બધાંના એક ધ્યેયથી કર્મમાર્ગની શુદ્ધિ થતી રહે તો આપણા બધાંની નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પાત્રતા સહેજે વધતી જશે. પછી જીવનના દરેક કાર્યમાંથી, કર્તવ્યમાંથી આપણને સાત્ત્વિક આનંદ મળ્યા કરશે અને આપણા બધાંના જીવનમાં તે દેખાઈ આવશે. માધુર્ય, પ્રેમ, મિત્રતા, ઉદારતા, વાત્સલ્ય, નમ્રતા, માતૃપિતૃભાવ, અંધુભગિનીભાવ, દયા, નિરહંકારતા વગેરે સહગુણો યથાકાળે આપણી મારફત પ્રકટ થતા રહેશે. જીવનમાં દરેક વ્યક્તિ સાથે આવનારા સંબંધો અને પ્રસંગોએ થતાં નાનાંમોટાં કર્મો દ્વારા આપણને અને બીજાઓને જ્ઞાન અને આનંદની પ્રાપ્તિ થતી રહેશે.

આનાથી જ કર્મમાર્ગ સુધરશે અને ગૃહસ્થાશ્રમની શુદ્ધિ થશે. આ માર્ગ જેમને સૂઝ્યો નહીં, જેઓ સંયમ અને પ્રેમ ધારણ કરી શક્યા નહીં, તેમણે પોતાની સ્વાર્થવૃત્તિ વડે સંસારને વધારે દોષરૂપ બનાવી તેમાંના પહેલાંના ત્રિવિધ તાપમાં ઉમેરે ક્યો અને સંસારને અધિક દુઃખમય બનાવ્યો. વિરક્ત થયેલા નિવૃત્તિપરાયણ ધણાખરા લોકોએ પોતાની કેટલીક વૃત્તિઓને અને ભાવનાઓને ઉત્તેજિત કરીને કાલ્પનિક રીતે ભાવનાવૃત્તિનો — કલ્પનાજન્ય આનંદપ્રાપ્તિનો — માર્ગ સ્વીકાર્યો. પણ એ વૈરાગ્યવાનોએ કેવળ પોતાની જ વૃત્તિઓને અને ભાવનાઓને મહત્ત્વ ન આપતાં પોતાની આસપાસ જરા નજર નાખી હોત તો કોઈનું પણ મન કરુણાથી ભરાઈ જાય એવી સ્થિતિ તેમને દેખાત. મૂર્તિમંત દુર્દેશાને મૂર્તિમંત દુર્ભાગ્ય પોતાની સામે અને આજીવન એમેર પથરાયેલાં હોવા છતાં, એ બધાં તરફ દુર્લક્ષ કરીને કેવળ પરમેશ્વરી આનંદમાં મગ્ન રહેવાની ઇચ્છા માણસે શા માટે કરવી? જીવનનો એ જ કાળ નિઃસ્વાર્થપણે દુઃખિતોની સેવામાં આપીને તેમનાં દુઃખનું સુખમાં રૂપાંતર કરવાનો પ્રયત્ન જો માણસ કરે તો તેથી તેને સાત્ત્વિક આનંદ નહીં મળે શું? દુનિયામાં પોતાની આસપાસ આટઆટલાં દુઃખ, દારિદ્ર્ય, અજ્ઞાન વગેરે

દોષો પડેલા હોવા છતાં કેવળ પોતાના ચિત્તની વાસનાઓનો વેગ થોડો ઓસરી જતાં જ ગૃહસ્થાશ્રમમાં કે કર્મમાર્ગમાં આપણું કશું જ કર્તવ્ય બાકી રહ્યું નથી એમ માણસ સમજે એ યોગ્ય છે શું? જગતમાં એમેર જીલમ, અન્યાય, સ્વાર્થ વગેરેનું સામ્રાજ્ય પથરાયેલું હોય ત્યારે આપણું ઇહલોકનું કર્તવ્ય પૂરું થયું એમ માનીને ઈશ્વરી પ્રેમમાં મગ્ન કે મસ્ત રહેવાનો પ્રયત્ન કરવાથી માનવતાની વૃદ્ધિ થાય એ શક્ય છે શું?

આ બધાનો ઉત્તર અને સાર એ જ છે કે, આપણી સુખની કલ્પનાઓ તદ્દન વ્યક્તિગત એટલે કે કેવળ સ્વાર્થી છે. માનવતાને માટે જરૂરી કર્તવ્યમાંથી જ સાત્ત્વિક આનંદ મેળવવાની આપણને સમાજરચના કલ્પનાય નથી. સામુદાયિક ધર્મ, સામુદાયિક ભાવ અને સામુદાયિક કર્તવ્ય આપણે જાણતા નથી. ધર્મ અને અધ્યાત્મને નામે પણ આપણે વ્યક્તિગત કલ્પનાજન્ય આનંદની જ પાછળ પડતાં શીખ્યા છીએ. પરંતુ આ બધામાંથી બહાર પડ્યા સિવાય આપણે માનવતા સાધી શકીશું નહીં. કર્મમાર્ગની અને ગૃહસ્થાશ્રમની શુદ્ધિમાંથી જ માનવતાનો માર્ગ છે. તે માર્ગ ચાલવા માટે સામુદાયિક કર્તવ્યનિષ્ઠાની અને સાત્ત્વિકતાની જરૂર છે. એ સાત્ત્વિકતામાં જેટલું સંયમનું મહત્ત્વ છે તેટલું જ જીવનમાં સ્ફૂર્તિ આપનાર પવિત્ર આનંદનું પણ છે. પુરુષાર્થ અને સાદાઈ, કર્તૃત્વ અને નિરહંકારીપણું, આત્મવિશ્વાસ અને વિનય વગેરે બધા સહગુણોની આપણને જરૂર છે. જગતનાં ઝઘડા, કલેશ, સંતાપ, કડુતા અને નીરસતા ઓછાં કરવા માટે આપણામાં પ્રેમ, માધુર્ય અને શાંતિની ધણી જરૂર છે. સમાજનું અજ્ઞાન અને અવ્યવસ્થિતપણું દૂર કરવા માટે આપણામાં જ્ઞાન અને ચાતુર્ય હોય એ જરૂરી છે. દૈન્ય અને દુઃખનો નાશ કરવા માટે આપણામાં પુરુષાર્થ, કર્તૃત્વ અને ઉદ્યોગપ્રિયતા હોવાની જરૂર છે. આવી જાતની સર્વાંગ પરિપૂર્ણતામાં જ સાચું સૌંદર્ય છે. આ આપણા જીવનનો આદર્શ છે. આવું પરિપૂર્ણ જીવન ક્યારેક મહાત્રત જેવું લાગશે; ક્યારેક પ્રેમ, માધુર્ય

અને આનંદનું પરમ ધામ જેવું લાગશે; ક્યારેક વિવેક અને ચાતુર્યનો ભંડાર છે એવો અનુભવ થશે; અને ક્યારેક કેવળ કરુણા અને પુરુષાર્થથી ભરેલું છે એમ જણાશે. પરંતુ કોઈ પણ પ્રસંગે, કોઈ પણ દષ્ટિથી તેના તરફ જોઈએ તોયે તેમાં વિવેક, સેવાપરાયણતા અને ઉદાત્તતા જ મુખ્યત્વે દેખાશે. આ દર્શનમાં જ માનવતા છે. તે જગાએ આપણે અંધાએ જઈ પહોંચવાનું છે. આપણું જીવન આપણું એકલાનું નથી, તે અંધાં માટે છે, એવી નિષ્ઠા જેના હૃદયમાં દૃઢ થઈ તેનામાં માનવતા જન્યત થઈ એમ જાણવું. એ માનવતાનો જે સમાજપદ્ધતિમાં વિકાસ થાય એવી સમાજરચના આપણને જોઈએ છે. મહાપ્રમતને પણ આપણે તે નિર્માણ કરવી જોઈએ.

૨

જીવન એક મહાપ્રત છે

જુદાં જુદાં કારણોસર દુનિયામાં આપણા જે જુદા જુદા સંબંધો આવે છે તે તપાસીએ તો તેમાંના કેટલાક પ્રિય તો કેટલાક અપ્રિય અને કેટલાક પ્રિય-અપ્રિય એમ મિશ્ર ધર્મ્ય સંબંધો સ્વરૂપના હોય છે એમ જણાશે. તેમની પ્રિયઅપ્રિયતા આપણને તે દ્વારા થનારાં સુખદુઃખને કારણે લાગે છે. પરંતુ આપણા અંધા સંબંધો વિવેકશુદ્ધ અને ધર્મશુદ્ધ થયા વગર તે દ્વારા આપણી ઉન્નતિ નહીં થાય. કેવળ સ્વાર્થ ખાતર જોડેલા સંબંધો કદી પણ કાયમ ટકી શકતા નથી. એની રીતે જોડેલા અને ચાલુ રહેલા સંબંધોથી આપણી અવનતિ થાય છે. આવા સ્વાર્થી સંબંધો આજે છે ને કાલે નથી, એવી જાતના હોય છે. આજે જેની આપણે સ્તુતિ કરીએ છીએ તેની જ કાલે આપણો સ્વાર્થ સંધાતો અંધ થાય તો નિંદા કરીએ છીએ, એવું આવા સંબંધોમાં બને છે. આપણા સંબંધો પ્રિય

હોઈ તેને લીધે અરસપરસ પ્રેમ અને વિશ્વાસ છે એમ લાગતું હોય, છતાં તેમને પણ આપણે તપાસી જોવા જોઈએ. પ્રેમ લાગવામાં કે વધવામાં વિશેષતા નથી. સુખના અનુભવની સાથે પ્રેમ પેદા થાય છે અને એ અનુભવ જેમ વધે તેમ પ્રેમ પણ વધે છે. સુખનો અનુભવ થતો હોય ત્યારે આપણે એક બીજા માટે સહન કરીએ છીએ. ભાવનાના બહારમાં ભાવનાનો આનંદ પણ તે વખતે આપણને મળે છે. આનંદના ઉછાળામાં ભાઈ ભાઈ માટે, મિત્ર મિત્ર માટે સહન કરે તો તેમાં નવાઈ નથી. પરંતુ કોઈ કારણસર એકબીજાના સ્વાર્થમાં કે સુખમાં વિરોધ આવતાં, મતમાં કે જીવનપદ્ધતિમાં ફરક પડતાં, પોતાનો ભાઈ કે મિત્ર આપણી નિંદા કરે છે એ જાણતાં છતાં પહેલાંનો પ્રેમ ટકાવી રાખવામાં જ ખરી વિશેષતા છે. આપણા મનની ખરી કસોટી આવે વખતે જ થાય છે. સુખને સમયે પ્રેમ અને સુખ નાશ પામતાં જ દ્વેષ પેદા થવો એ માણસના સ્વભાવનું સામાન્ય લક્ષણ છે. પણ વિવેકી માણસને ખબર હોય છે કે કૌટુંબિક કે કુટુંબ બહારનો નિકટ સંબંધ, જીવનના અંત સુધી ટકાવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો એ જીવનની દષ્ટિથી અત્યંત મહત્ત્વનું છે. પ્રેમ અંધાવા કરતાં વિરોધી પરિસ્થિતિમાં તેને ટકાવી રાખવાનું જ ધણું કઠણ છે. તેથી મતભેદ અથવા બીજા કોઈ પણ કારણસર પરસ્પરનો પ્રેમ ડગવાનો જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ આવે ત્યારે ત્યારે આપણી પ્રેમ ભાવનાને પ્રમાણ માનીને — તેનું સ્મરણ કરીને — પોતાની અંધી સાત્ત્વિકતા ભેગી કરીને પણ એ જ ભાવનાને દૃઢ રાખવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એક વાર જોડેલો પ્રેમસંબંધ સ્વાર્થને કારણે તૂટે તો તેમાં પોતાની સત્ત્વહતિ છે એ વાત માણસના ચિત્તમાં પૂરેપૂરી ક્ષી હોય તો કોઈ પણ સંબંધ જોડતી વખતે, વધારતી વખતે કે તોડતી વખતે પણ તે વિવેકથી અને સાવચેતીથી વર્તશે. જે સંબંધમાં પ્રેમ, વિશ્વાસ વગેરે એકદમ વધે છે અને પછી એકદમ કે કાળાંતરે ઓછાં થાય છે તે સંબંધમાં સ્વાર્થ, ભોળાપણ, ભાવનાવશતા, ઉતાવળાપણું, અવિવેક વગેરે દોષો બને પક્ષે નહીં તો એક પક્ષમાં હોવા જ જોઈએ. તે જ પ્રમાણે

જે સંબંધમાં પ્રેમ, વિશ્વાસ વગેરેની વૃદ્ધિ, સહવાસ, પ્રસંગ, આપત્તિ અને અનુભવને કારણે ધીમે ધીમે થાય છે તે સંબંધમાં વિવેક અને સાત્ત્વિકતા હોવાં જોઈએ એમાં શંકા નથી.

આ અર્થુ નિરૂપણુ ધ્યાનમાં લઈ તમે પોતાને વિષે વિચાર કરો.

પોતાનું જીવન, વર્તન અને સ્વભાવ તપાસો. અને નિરહંકારપણે સંતોષથી આ કે આના જેવા ખીજા કોઈ દોષો પોતાનામાં છે સહન કરવું એ જ ધર્મ કે કેમ તે શોધી કાઢો. મેં શરૂઆતમાં જ તમને કહ્યું છે કે જગતની સાથેના આપણા સંબંધો ધર્મ્ય હોવા જોઈએ. તે તેવા હોય અને તે તેવા રાખતાં અને ટકાવતાં આપણને આવડે તો જ આપણી ઉન્નતિ થવી શક્ય છે. સ્વાર્થી સંબંધો કદી ધર્મ્ય હોઈ શકતા નથી. દરેક જણ સુખની ઇચ્છા રાખે છે, પણ ધર્મ સિવાય મનુષ્યોચિત સુખ કદી પણ કોઈને મળી શકતું નથી એ વાત તમે ભૂલશો નહીં. એકખીજાને માટે એકખીજાએ સહન કર્યા વગર માનવી જીવન ચાલવું અશક્ય છે. સહભાવનાથી, ઉદાત્ત બુદ્ધિથી અને સંતોષથી સહન કરવામાં ખરો ધર્મ છે. જીવનમાં આપણે વિકારવશતાથી, લોભથી કે અહંકારથી જેટલું આચરણ કરીએ કે સહન કરીએ તે અર્થુ અધર્મ્ય છે. આપણે જે કંઈ કર્તવ્ય તરીકે કરીએ, અને ખીજા માટે સહન કરીએ તેમાં આપણને અહંકાર ન થવો જોઈએ, કારણ કે એ અહંકાર જેને માટે આપણે સહન કર્યું હશે તેને દુઃખ દેશે, તેને પસ્તાવો કરાવશે અને આપણા અને તેના સંબંધમાં કડવાશ પેદા કરશે. અહંકાર કદી પણ ખીજા દોષોથી અલિપ્ત રહી શકતો નથી. આપણે ખીજા પર ઉપકાર કર્યાની ભાવના અહંકાર સાથે હોવાની. ઉપકારની ભાવના પાછળ લોભ હોવાનો જ. અને લોભના મૂળમાં બદલાની - ઓછામાં ઓછું સ્તુતિની - ઇચ્છા તો સહેજે જ હોવાની. અહંકારની સાથે રહેનારા આવા અનેક દોષોને લીધે આપણા ધર્મનું તેજ નાશ પામે છે. માટે આપણે ઉન્નત થવું હોય, ધર્મનિષ્ઠ રહેવું હોય તો આપણે કેવળ સદ્ગુણોના અને માનવતાના ઉપાસક બનવું જોઈએ.

કોઈ પણ સ્વાભિમાની માણસ અહંકારીના ઉપકાર તણે આવવા ઇચ્છતો નથી. સંજોગવશાત કદી આવવાનો પ્રસંગ અહંકારી માણસની પડ્યો હોય તો તે માટે તેને પસ્તાવો થયા વગર વાવતમાં સાવચેતી રહેતો નથી. માટે અહંકારી માણસના આભાર નીચે તમારે કદી આવવું નહીં, કારણ કે ખીજાએ તેના પર કરેલા મોટા મોટા ઉપકારો તે ઝટ ભૂલી જાય છે પણ ખીજા માટે પોતાને જરાક જેટલું સહન કરવું પડ્યું હોય તો તેમાં તેને પોતાની મોટાઈ અને ઉદાત્તપણું જણાય છે અને ખીજાએ ખતાવેલી ગમે તેટલી કૃતજ્ઞતાથી અને આપેલા ગમે તેટલા મોટા બદલાથી પોતે કરેલા ઉપકારનું વળતર મળી ગયું એમ તેને કદી લાગતું નથી. પોતે કરેલા નાનકડા ઉપકારને મોટું સ્વરૂપ આપીને બધાં આગળ તે કહેતા ફરવાની તેને ટેવ પડી હોય છે. તેની આ ટેવનો તમને પોતાની આખતમાં અનુભવ થશે ત્યારે તમને લાગશે કે જે પ્રસંગે તેણે આપણને મદદ કરી તેમાં ગમે તેટલું દુઃખ ભોગવવું પડ્યું હોત તોય તે આપણે ભોગવ્યું હોત, પણ તેની મદદ લીધી ન હોત તો સારું. તે વખતના તે દુઃખનો, તેનાં કારણોનો, સૃષ્ટિના નિયમ પ્રમાણે ક્યારેક તો અંત આવત; પણ આના અહંકારને અંત નથી. માનવી જીવન બધાના અરસપરસ સહકાર, સહાનુભૂતિ, ઉદારતા વગેરે અનેક મહાન સદ્ગુણો પર ચાલે છે. તે વગર જીવન અને વહેવાર ચાલી જ ન શકે, આ સાદી વાત પણ તે અહંકારી માણસ જાણતો નથી. માનવધર્મથી ઊલટો તેનો સ્વભાવ હોવા છતાં તેના આભાર તણે તમે આવી ગયા પછી તમારી કૃતજ્ઞતાબુદ્ધિને લીધે તમે તેના સ્વભાવનો નિષેધ પણ કરી શકશો નહીં. તેનો ઉપકાર લેવાને લીધે આવી પસ્તાવાની અને મુશ્કેલીભરી સ્થિતિમાં તમે સપડાશો. એટલા માટે શરૂઆતથી જ આ આખતમાં સાવધ રહેવું સારું. અમારા પિતાશ્રી આવે પ્રસંગે એક સૂચક આર્યા બોલતા :

ગુણવંતાચ્યા ઘરીં યાચના વિફલહિ વરવી વાટે ।

નકો નકો તી નીચાપાર્શી હોતાંહિ ફલ મોઠેં ॥

(ગુણવંતની પાસે કરેલી યાચના નિષ્ફળ ન્ય તોયે સારી; પરંતુ નીચ માણસ પાસેથી મોટું ફળ મળતું હોય તોપણ તે ન કરવી જોઈએ.) ટૂંકમાં, વિવેકી માણસે પોતાના સ્વર્કર્મ માટે કે સદ્ગુણો માટે અહંકાર ન કરવો જોઈએ; તેમ જ તેણે લોભ પણ ન કરવો જોઈએ. તે જ પ્રમાણે અહંકારી અને લોભી માણસના ઉપકાર તમે પણ ન આવવું જોઈએ.

આપણો મુખ્ય સવાલ આપણા અધા સંબંધો વિવેકશુદ્ધ અને ધર્મશુદ્ધ કેવી રીતે થાય અને રહે તે છે. જીવન વિષે વેપરવાઝી સંબંધોને એવા અનાવવા અને રાખવા એ માનવી જીવનનું મહત્વનું કર્તવ્ય છે. આપણા ક્યા દુર્ગુણો કેમ અને કેવી રીતે આ કર્તવ્યની આડે આવે છે એનો વિચાર કરીને એ આડે ન આવે તે માટે શું કરવું જોઈએ એ સમજી લીધા સિવાય આપણા મુખ્ય સવાલનો ઉકેલ થઈ શકે નહીં. માનવી જીવન સામૂહિક હોવાથી તેમાં આપણા સંબંધો સહેજે અરસપરસ સંકળાયેલા હોવાના. અને આપણો અધાનો એકબીજા સાથે સહભાવનાયુક્ત અને વિવેકયુક્ત સહકાર ન હોય તો એ સંબંધો સરળ, વ્યવસ્થિત અને સંતોષકારક રહે એ શક્ય નથી. તેમાં સહકાર, વ્યવસ્થા, શિસ્ત, સહભાવ અને પરસ્પર સુમેળનું કેટલું મહત્વ છે અને તે માટે આપણા દરેકમાં માનવી સદ્ગુણો હોવાની કેટલી જરૂર છે એ અરાખર ન સમજવાને કારણે જ આપણા એકબીજા સાથેના સંબંધો ભારે ગૂંચવણવાળા બનીને આપણુ અધાને માટે દુઃખરૂપ થાય છે. આપણી વૃત્તિઓ તે ઇચ્છાઓ ધર્મ્ય છે કે અધર્મ્ય એ જોયા વિના તેમને જ આપણે મહત્વ આપીએ છીએ, અને તે સંતોષવા ખાતર આપણે કૃત્રિમતા, કપટ, અસત્ય, પર્વાનદા વગેરે દુર્ગુણોનો આશરો લઈએ છીએ. વિવેક અને સંયમનો આપણામાં અભાવ હોવાથી ક્રોધનું શમન પ્રેમ અને ક્ષમાથી કરવાને બદલે મત્સર અને કપટથી આપણે કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આપણે અધા જ આ ખાખતમાં લગભગ

એકસરખા હોવાથી આપણે અધાએ મળીને આપણો પોતાનો અને બીજાનો સંસાર દુઃખમય કરી મૂક્યો છે. તેનું કારણ માનવી જીવનનું મૂલ્ય આપણે સમજતા નથી એ છે. આપણને મળેલી અંતર્બાહ્ય સાધનસંપત્તિનો વિચાર કરીને માનવતાને અનુરૂપ અને માનવી મનને શોભે એવી મહત્વાકાંક્ષા આપણે રાખવા લાગીએ તો આજના જેવા ક્ષુદ્ર જીવનથી આપણને કદી સમાધાન થશે નહીં.

માણસ વિવેક કરતો થાય, પોતાના અને બીજાના પૂર્વઅનુભવો ધ્યાનમાં રાખીને તે પરથી જીવન માટે યોગ્ય સાર આત્મભાવનો વિકાસ તારવીને ઓધ લેતો થાય, તે ઓધનો વર્તમાન તેમ જ ભવિષ્ય કાળમાં યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકાય તે માટે સંયમ અને પુરુષાર્થ કરવાની આવડત તેનામાં આવી ન્ય એટલે તેનામાં મનુષ્યતા આવવા લાગી છે અને તે માનવી જીવનનું મહત્વ સમજવા લાગ્યો છે એમ સમજવું. પોતાની જરૂરિયાતો અને ઇચ્છાઓની માફક તે બીજાઓની જરૂરિયાતો અને ઇચ્છાઓનો વિચાર કરવા લાગે અને એ માટે પોતાની ઇચ્છાઓને રોકીને સંતોષપૂર્વક બીજાઓ માટે સહન કરવા માંડે એટલે તે માનવતાને માર્ગે લાગ્યો એમ કહી શકાય. માનવતા એટલે જ બીજાઓને વિષે સમભાવ. આ સમભાવના આચરણથી જ પોતાના દેહપૂરતો મર્યાદિત લાગતો 'આત્મભાવ' જગતમાં વ્યાપકપણે પ્રસરવા માંડે છે. જેમ જેમ આપણી માનવતા વધશે, સદ્ગુણને રૂપે જેમ જેમ તે પ્રગટ થતી જશે, તેમ તેમ આપણો 'આત્મભાવ' વિકસતો જશે અને તેનું વર્તુલ વધારે વિશાળ બનતું જશે.

આ માનવતાનો પ્રાથમિક ગુણ છે દયા. કોઈ પણ જાતનો પૂર્વસંબંધ ન હોય છતાં પારકાના દુઃખને પ્રસંગે જે કોમળ ભાવ માણસના મનમાં પેદા થાય છે અને જે તેને વિહ્વળ કરી મૂકે છે તેનું જ નામ દયા. તે દયા જ માનવી ધર્મનું મૂળ છે. એટલે જ સંત તુલસીદાસ કહે છે:

દયા ધરમકા મૂલ હૈ, પાપ મૂલ અભિમાન ।

તુલસી દયા ન છાંડિયે, જબલગ ઘટમેં પ્રાણ ॥

દયામાંથી ધર્મ અને અહંકારમાંથી પાપ એટલે અધર્મ ફેલાય છે. આ એક સૂત્રમાં માનવી ધર્મ-અધર્મના કેટલા મહાન અને મૂળભૂત સિદ્ધાંતો ભરેલા છે? દયાથી શરૂ થતી માનવતાને પોતાની સિદ્ધિ માટે એક પછી એક અનેક ગુણોનો આશરો લેવો પડે છે. પોતાના શરીર પૂરતો મર્યાદિત અને સંકુચિત એવો 'આત્મભાવ' દયાને લીધે પીડિત વ્યક્તિ સુધી જઈ પહોંચ્યો કે તેને સ્થિર અને દૃઢ કરવા માટે માણસને પોતાના શરીરસુખની આખતમાં થોડો ઘણો સંયમ કરવો પડે છે. તે માટે તેને સહન કરવું પડે છે અને પુરુષાર્થ કરવો પડે છે. પીડિત વ્યક્તિ અને પોતે એ એમાં સહન કરી શકે તેવું કોણ છે એ વિવેકપૂર્વક જોઈને સહન કરવાની મર્યાદા નક્કી કરવી પડે છે. આવી રીતે સંયમ, ત્યાગ, સહનશીલતા, વિવેક, ઉદારતા વગેરે ગુણો પ્રસંગ પ્રમાણે એક પછી એક, માણસે સ્વીકારવા પડે છે. અને આ જ રીતે તેની માનવતા વધે છે તે પ્રકટ થતી રહે છે. માનવતાનો આ સહજ ક્રમ છે. આ ક્રમ સમજીને તમે વર્તન રાખશો તો તમારા માર્ગમાં તમને સિદ્ધિ મળ્યા વગર રહેશે નહીં.

આ માર્ગ સિદ્ધ કરવા માટે જીવન એક મહાવ્રત છે એવી ધારણા અને શ્રદ્ધા તમારે રાખવી જોઈએ. તે માટે તમારે મહાવ્રતની ધારણા તમારી સંકુચિત કૌટુંબિક ભાવના છોડવી જોઈએ; અને તે ભાવનાનું ક્ષેત્ર તમારે શક્ય તેટલું વિશાળ અને શુદ્ધ બનાવવું જોઈએ. જેને જેને તમારી શક્તિ-બુદ્ધિની જરૂર હોય, જે કોઈનું તમારી મદદ વગર અટકી પડ્યું હોય, તેને તેને ઉદારતાથી સહાય કરવી એ આપણું કર્તવ્ય છે એમ તમને લાગવું જોઈએ. કર્તવ્ય કરવામાં જ્યાં તમારી શક્તિ ઓછી પડે, ત્યાં તમારી શક્તિની મર્યાદા આવી એમ સમજીને; પણ કર્તવ્યની મર્યાદા પૂરી થઈ એમ ન સમજતા. આપણું કર્તવ્ય વિશાળ છે, આપણું ક્ષેત્ર અપાર છે, પણ આપણી શક્તિ અને બુદ્ધિ મર્યાદિત છે એમ તમે સમજીને.

જીવનરૂપી મહાવ્રત સાંગોપાંગ પૂરું કરવા માટે તમારે સમદષ્ટિ રાખવી પડશે. આપણા કર્તવ્યનું ક્ષેત્ર નાનું છે કે મોટું, તેમાં કંઈ બાહ્ય લાભ છે કે હાનિ, તેમાં પ્રતિષ્ઠા અથવા ખ્યાલિ છે કે નહીં - એ વિચાર કે ચિંતા તમને ન હોવી જોઈએ. એ ક્ષેત્ર એક વ્યક્તિ તરીકે તમારા પોતાના અને સમાજના કલ્યાણ માટે જરૂરી છે કે નહીં એટલું જ તમારે જોવું જોઈએ. તે માટે તમારે કચારેક રાષ્ટ્રીય અથવા ધાર્મિક કાર્યના જેવા વ્યાપક ક્ષેત્રમાંથી વૈયક્તિક ક્ષેત્રમાં ઊતરવું પડશે, તો કચારેક વૈયક્તિક ક્ષેત્રમાંથી નીકળીને મહાન રાષ્ટ્રીય કાર્ય સાથે જોડાવું પડશે. પણ તે બંને કાર્યોમાં તમારી દષ્ટિ અને હેતુ શુદ્ધ અને કર્તવ્યપર જ હોવાં જોઈએ. કોઈ પણ કાર્યમાં તમારી ઉદાત્તા, નિઃસ્વાર્થતા, કર્મકુશળતા, નિરહંકારપણું, તેમ જ દરેક કાર્યમાંથી નીપજતા સુપરિણામનો લાભ તેના કરતાં વ્યાપક ક્ષેત્રમાં સમર્પણ કરવાની તમારી દીર્ઘ દષ્ટિ, સરખાં જ હોવાં જોઈએ. તમારી પોતાની શુદ્ધિનો કસ કોઈ પણ કાર્યમાં એકસરખો અને શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો ઊતરવો જોઈએ. દરેક નાના મોટા કર્તવ્યના પ્રસંગ દ્વારા પોતાની માનવતા જ વધારવાનો તમારો પ્રયત્ન હશે તો કોઈ પણ પ્રસંગ કે સંબંધમાંથી પોતાનાં માનપ્રતિષ્ઠા અથવા ક્ષુદ્ર અભિલાષા સિદ્ધ કરવાની કલ્પના જ તમારા મનમાં કદી આવશે નહીં. આ વ્રતની સાધનામાં તમારે કોઈ કોઈ વાર ઘણું સહન કરવું પડશે. કેવળ કર્તવ્યચરણ પર ભાર આપીને, પોતાની માનવતા સાધવા માટે જેમના હિત માટે પોતાનાં દેહસુખ-સ્વાસ્થ્ય અને માનપ્રતિષ્ઠાનો તમે ત્યાગ કરતા હશો અને પ્રસંગવશાત અનેક બાબુએથી અસહ્ય શારીરિક અને માનસિક ત્રાસ મૂંગે મોઢે સહન કરતા હશો, તે વખતે પણ કદાચ તેમના જ તરફથી તમારે કડોર વાક્યો અને ધિક્કાર સહન કરવાં પડશે. તેમણે જ તમારે વિષે લીધેલી હલકટ શંકાઓ અને તમારા પર મૂકેલા આરોપો તમારે સહન કરવા પડશે. એવે વખતે કચારેક જવાબ આપીને તો કચારેક મૂંગા રહીને અને કચારેક ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખીને પણ કેવળ કર્તવ્ય સમજીને

માનવતા પરની નિષ્ઠાથી પોતાના માર્ગ પર તમારે મક્કમ રહેવું પડશે. એ નિષ્ઠાને લીધે ખીજાએ અતાવેલી કઠોરતાથી કે કૃતદ્વતાથી તમારા માંની દયા અને ક્ષમા ઓછી થશે નહીં; તમારા પર અન્યાય થાય તોપણ તમારી ઉદારતા ઓછી થશે નહીં; કઠણ પ્રસંગે તમે ધીરજ અને ગંભીર અનશે; તમારા હૃદયની વિશાળતાની અને શુદ્ધતાની, ઉદારતાની અને ઉદાત્તાની કોઈને કલ્પના ન આવે તોપણ તેથી તમે નિરાશ નહીં થાઓ; તમારી કર્તવ્યનિષ્ઠાનું કોઈને ભાન ન હોય તોય પોતાના માર્ગ પરનો તમારો વિશ્વાસ ડગશે નહીં. જે ઉચ્ચ માનસિક સ્થિતિની ખીજાએને કલ્પનાય નહીં થઈ શકે તેના પરીક્ષક તમે તેમને કદી પણ નહીં માનો. જીવનનો એક મહાવ્રત તરીકે જેણે સ્વીકાર કર્યો છે એવું તમારું હૃદય જ તમારા આખા જીવનનું સાક્ષી હશે. તે વ્રતને ખાતર અધું જ સહન કરવાની શક્તિ તમારા હૃદયમાંથી જ તમને હમેશાં મળી રહેશે; અને એ શક્તિને આધારે તમે તમારા વ્રતની સિદ્ધિ કર્યા વગર નહીં રહો.

પરંતુ જીવનમાં તમારે હમેશાં કેવળ કષ્ટો જ સહન કરવાં પડશે એમ પણ નથી. વ્રત કહ્યું એટલે તેમાં હમેશાં મહાવ્રતની સહજતા કહ્યુંતા જ હોવાની એમ પણ નથી. પવિત્ર અને ઉદાત્ત હેતુની સિદ્ધિ માટે જીવન એક વ્રત છે એમ માનીએ તોય તેમાંની સાત્ત્વિક ભાવનાઓ અને સાત્ત્વિક કર્મોનાં મોટે ભાગે શુભ અને કલ્યાણપ્રદ થનારાં વૈયક્તિક અને સામાજિક પરિણામો જોઈને તમારું હૃદય આનંદ અને ઉલ્લાસથી ભરાઈ ગયું છે એવો અનુભવ તમારા જીવનમાં તમને વારંવાર થયા જ કરશે. ખીજાઓનું ભલું થતું જોઈને, તેમને દુઃખમુક્ત થયેલા જોઈને, તમને કૃતાર્થતા અને ધન્યતા લાગશે. આવી રીતે માનવતાના માર્ગમાં વધુ ને વધુ સફળતા મેળવવાનો તમારો અનુભવ જેમ જેમ વધતો જશે તેમ તેમ એ જ માર્ગે આગળ ચાલવાનો તમારો નિશ્ચય વધુ પ્રબળ થશે, તમારો ઉત્સાહ વધતો રહેશે. તેની આગળ અધાં સંકટો,

અધી અડચણો તમને નજીવી લાગશે. જેમ જેમ તમે આ માર્ગમાં આગળ વધશો તેમ તેમ તમારી સાત્ત્વિકતામાં શુદ્ધતા અને તેજસ્વિતા આવતી જશે, તથા તમારી યુદ્ધિ પ્રબર થશે. સદ્વિચાર અને સદ્વર્તન તમારો સ્વભાવ બની જશે. પરમાત્મા વિષેની તમારી નિષ્ઠા વધતી જશે. આત્મવિશ્વાસ વધતો જશે. પછી આ મહાવ્રત તમને મહાવ્રત જેવું નહીં લાગે. તેની કહ્યુંતા ઓગળી જશે. એ વ્રત જ તમારું સહજ જીવન બની ગયા પછી તેમાં જ તમને ધન્યતા, કૃતાર્થતા અને પ્રસન્નતા લાગ્યા પછી તેમાં કહ્યુંતા ક્યાંથી જણાશે? આવી સ્થિતિ થશે ત્યારે જગતની જે કોઈ વ્યક્તિ સાથે તમારો સંબંધ અંધારો હશે તે સંબંધ વિવેકશુદ્ધ, ધર્મશુદ્ધ અને ન્યાયશુદ્ધ છે એમ જ તમને જણાશે. વૈયક્તિક, કૌટુંબિક, સામાજિક, અને રાષ્ટ્રીય — દરેક સંબંધમાં અને ક્ષેત્રમાં તમારે વિષે એકસરખી પ્રિયતાનો જ અર્થ તમને અનુભવ થશે. માતા, પિતા, પતિ, પત્ની, ભાઈ, અહેન, કાકા, મામા, પુત્ર, પુત્રી, પડોશી, આપ્ત, મિત્ર કે ખીજા કોઈ પણ — જે જે પ્રકારનો તમારો સંબંધ હશે તે અધા — સંબંધ પવિત્ર, ઉદાત્ત અને આદર્શરૂપ જ જણાશે. આ મહાવ્રત જે માતાએ ધારણ કર્યું હશે તે માતા આદર્શ માતા અનશે, પિતા આદર્શ પિતા થશે. પુત્ર હોય તો આવો જ મહાવ્રતી હોવો જોઈએ, મિત્ર હોય તો આવો જ હોવો જોઈએ, એમ દરેક સંબંધની આખતમાં તમારે વિષે એક જ પ્રકારનો અભિપ્રાય પડશે. એટલું જ નહીં પણ તમારી સાથે શત્રુતા કરનારને પણ તમારા જેવો ધર્મમાર્ગે ઝઘડનારો શત્રુ હોય તો સારું એમ લાગશે; અને તમારી પાસેથી હાર મળ્યા અદ્દલ પણ તેને ધન્યતા લાગશે. આ પ્રમાણે જીવનની અધી આજીવી સિદ્ધિ મળતાં તમે ઘરમાં પ્રિય, સમાજમાં માન્ય અને પોતાની દૃષ્ટિથી ધન્ય અને કૃતકૃત્ય થશો. આ સિદ્ધિ માટે જ માનવી જીવન છે. એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી એટલે પછી જીવનમાં ખીજું સાધવાનું શું રહ્યું?

(રોજના પ્રવચનમાંથી)

ધ્યેયનિર્ણય

જીવનનું ધ્યેય શું હોવું જોઈએ એ માનવી જીવનનો સૌથી મોટો પ્રશ્ન છે. માણસના વર્તનનું અને તેના જીવનની નાની મોટી આખતોનું વલણ, તેમ જ તેના પુરુષાર્થ અને તેના સામાજિક સંબંધો — એ બંધાનો આધાર તેના જીવનના ધ્યેય પર હોય છે. તેથી ધ્યેય નક્કી કરવામાં ભૂલ કે દોષ ન રહેવો જોઈએ.

જેમ જેમ સમય જાય છે, જેમ જેમ જગત વિષેનો આપણો અનુભવ વધતો જાય છે, તેમ તેમ અનેક આખતોમાં આપણી કલ્પનાઓમાં અને વિચારોમાં ફેરફાર થતા જાય છે. એવી જ રીતે જીવનના ધ્યેયની આખતમાં પણ યોગ્ય ફેરફાર થવાની જરૂર છે. એ ફેરફાર યોગ્ય સમયે ન થાય તો તેનાં આકરાં પરિણામ વ્યક્તિ અને સમાજ બંનેને ભોગવવાં પડે છે. તેથી જીવનનું ધ્યેય નક્કી કરતી વખતે દેશ, કાળ, પરિસ્થિતિ, પોતાની જરૂરિયાતો, ભાવનાઓ, મન અને છેવટે પોતાનું તેમ જ માનવજાતિનું સંપૂર્ણ કલ્યાણ — એ બંધાનો જોડલો વ્યાપક, દીર્ઘ અને સૂક્ષ્મ વિચાર કરી શકાય તેટલો કરીને તે નક્કી કરવું જોઈએ.

સુખ વિષે પ્રીતિ અને દુઃખ વિષે અપ્રીતિ એ ભાવનાઓ માનવજાતિમાં પ્રથમથી તે અત્યાર સુધી એમ ને સુખદુઃખમાંથી એમ ચાલુ છે. માણસને સુખની ઇચ્છા તદ્દન છૂટવાની કલ્પના સહજ છે; અને તે ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે તે અનેક સંકટોનો સામનો કરે છે. અત્યંત દુઃખમય સ્થિતિમાં પણ માણસ કાંઈ ને કાંઈ સુખની આશા પર જ જીવે છે. ચાલુ કે ભવિષ્યના કોઈ પણ સુખ સાથે ચિત્તનો સંબંધ જોડેલો હોય તે વિના માનવી જીવન ચાલવું જ શક્ય નથી. ભવિષ્યના સુખ સાથે

ચિત્તનો જોડેલો સંબંધ એટલે જ આશા. સુખની સાથે માનવી મનનો ક્યાંક અને ક્યારેક સંબંધ હોવો જ જોઈએ. મનનો તે ધર્મ છે. તે ધર્મમાંથી જ સ્વર્ગની, સુખમય પરલોકની અને પુનર્જન્મની કલ્પના નિર્માણ થયેલી છે. અને અન્યાય, દુષ્ટતા અને દુરાચરણ કરનારને ક્યારેક પણ સજા થવી જ જોઈએ, એ ન્યાયવૃત્તિમાંથી નરકની કલ્પના નીકળેલી છે. દુઃખનાશ, સુખપ્રાપ્તિ વગેરે આખતો જેમ આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે આ જન્મમાં બનતી નથી, તે જ પ્રમાણે સત્કર્મનાં સારાં અને દુષ્ટકર્મનાં માહાં ફળો જગતમાં મળતાં રહે છે એમ બધે દેખાતું નથી. તેથી આ બધી આખતો વિષે માણસે સ્વર્ગ, પુણ્યલોક, નરક, પુનર્જન્મ વગેરે કલ્પનાઓ દ્વારા પોતાના મનથી વ્યવસ્થા અને ન્યાય નક્કી કરી આપ્યાં છે. આ વ્યવસ્થા ક્યાં પછી પણ જ્યારે માણસના ધ્યાનમાં આવ્યું કે જીવમાત્રને સુખદુઃખ લાગેલાં જ છે, ગમે તેવી સારી સ્થિતિમાં જન્મ થયો હોય તોમ સંપૂર્ણ દુઃખનાશ અને બધી રીતે સુખપ્રાપ્તિ — એવી સ્થિતિ માણસને પ્રાપ્ત થવી શક્ય નથી, ત્યારે દુઃખ ન જોઈતું હોય તો સુખ પણ છોડવું જોઈએ, એક ન જોઈતી હોય તો બીજી પ્રિય વસ્તુનોય ત્યાગ કરવો જોઈએ; જન્મ સાથે જ સુખ અને દુઃખ બંને માણસની પાછળ લાગેલાં છે, તેથી દુઃખમાંથી છૂટવા માટે સુખ છોડવાને તૈયાર થવા સિવાય બીજો ઉપાય નથી. અને તે બંને ટાળવાં હોય તો જન્મ ટાળવા સિવાય બીજો માર્ગ નથી. તે માટે જન્મ ન પામવો એટલે મોક્ષ સાધવો જોઈએ એ વાત માણસના ડાહ્યા મને સ્વીકારી અને મોક્ષ જ જીવનનું ધ્યેય બન્યું. માણસનું ધ્યેય આ જ છે અને તે યોગ્ય છે એ સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નમાંથી જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો નિર્માણ થયાં, પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિના વાદો તેમાંથી જ નિર્માણ થયા, કર્મવાદ તેમાંથી જ નિર્માણ થયો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ ત્યાંથી જ આરંભ થયો. તે ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનોના વિચારમાંથી કર્મક્ષય, સંન્યાસ વગેરે આખતો એક પછી એક નિર્માણ થઈ અને એ રીતે તે ધ્યેય સશાસ્ત્ર બન્યું. તે પરથી તેમ જ સંન્યાસી, ત્યાગી અને જ્ઞાની લોકોના

સદ્વર્તનને લીધે તથા સંયમશીલ અને શાંત જીવનને કારણે મોક્ષ વિષે અને તેનાં સાધનો વિષે સામાન્ય જનતામાં શ્રદ્ધા ફેલાઈ અને પરંપરાથી દૃઢ થઈ.

જે કાળે સમાજની સદાચારી વ્યક્તિઓએ મોક્ષની કલ્પના કે ધ્યેય સ્વીકાર્યું તે કાળે વ્યક્તિ અને સમાજનું તેથી કંઈક ગૃહસ્થાશ્રમ અને કર્મ-કલ્યાણ સિદ્ધ થયું હશે એમાં શંકા નથી. પરંતુ માર્ગની અવગણના એ કલ્પનાને લીધે જ્યારે ગૃહસ્થાશ્રમ અને તેનાં કર્તવ્યો વિષે અનાદર થવા લાગ્યો અને કર્મમાર્ગ વિષે સમાજમાં શિથિલતા આવી ત્યારથી આપણી અવનતિની શરૂઆત થઈ હોવી જોઈએ એવી કલ્પના આ વિષે વિચાર કરતાં આવે છે. મોક્ષની કલ્પના બહુજનસમાજના મનમાં દૃઢ થયા પછી અને વ્યક્તિ અને સમાજ પર તેનાં અનિષ્ટ પરિણામ થવા લાગ્યાં પછી ધ્યેય વિષે સમજી લોકોએ વધારે વિચાર કરવો જોઈતો હતો. પરંતુ તે પ્રમાણે તે કાળે બન્યું નહીં. તેથી ગૃહસ્થાશ્રમ વિષે ઉત્પન્ન થયેલો અનાદર એવો ને એવો જ કાયમ રહ્યો. તે અનિષ્ટમાંથી પ્રજાને બચાવવા માટે નિષ્ક્રમ કર્મ-યોગનો સિદ્ધાંત અને વિચારસરણી કોઈ મહાત્માએ સમાજ પર ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તેનું અંતિમ ધ્યેય પણ મોક્ષ જ હોવાથી ગૃહસ્થાશ્રમ વિષે અને કર્મમાર્ગ વિષે આવેલી ઉદ્દાસીનતા ઓછી થઈ નહીં, અને તેનું ગયેલું મહત્ત્વ ફરી આવ્યું નહીં. આજે આપણી રહેણી, વર્તન વગેરે સંન્યાસપર નથી છતાં ગૃહસ્થાશ્રમ વિષે આપણા મનમાં ખરો આદર અને સદ્બાવ નથી. આપણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં છીએ છતાં તે દોષમય અને પાપમય છે અને તેવો જ હોવાનો એવી આપણા બધાની તે વિષે માન્યતા છે. ગૃહસ્થાશ્રમના સુખની આસક્તિ આપણને છૂટી નથી. તેને અંગેનો આપણો કોઈ પણ રસ ઓછો થયો નથી. આપણી આસક્તિથી આપણે પોતાનામાં અને સમાજમાં કેટલાંય દોષ અને દુઃખ વધારતાં હોઈએ છતાં સંસાર દોષરૂપ અને દુઃખરૂપ જ હોવાનો એવી આપણી સમજણને લીધે તે વિષે કશું દુઃખ ન માનવાની એક વૃત્તિ

આપણામાં દૃઢ થઈ છે. ગૃહસ્થી જીવન આવું જ હોવાનું એવી આપણી માન્યતા હોવાથી તે વિષે વિચાર કરવાનું આપણને કદી સૂઝતું નથી. એટલી બધી જડતા આપણામાં આવી ગઈ છે. ગૃહસ્થી જીવનમાં પવિત્રતાથી, પ્રામાણિકતાથી, સત્યથી, ઉદારતાથી, સંયમથી, નિઃસ્પૃહતાથી વર્તવાની કલ્પના જ સમાજમાંથી લગભગ નાશ પામી છે. વ્યક્તિગત સ્વાર્થસાધન એ જ સંસારનું ધ્યેય બની ગયું છે. કોઈ દુઃખ, આઘાત કે અપજ્ઞાને પરિણામે સંસારનો કંટાળો કે વૈરાગ્ય આવે તો સંન્યાસ લઈને મોક્ષની પાછળ લાગવું, એવી સમજણ અને મનોવૃત્તિ જનસમાજમાં સાધારણ રીતે હોવાથી આપણે નૈતિક અને ભૌતિક દૃષ્ટિએ ઘણી જ હીન દશાએ આવી પહોંચ્યા છીએ. ભક્તિમાર્ગી સંતોએ સમાજમાં ભક્તિનો પ્રસાર કરીને લોકમાનસ શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેમનું ધ્યેય પણ મોક્ષની માફક ઈશ્વર સાથે તદ્દપ થવાનું નિવૃત્તિપરામણ્ય જ હતું તેથી ગૃહસ્થાશ્રમનું ગયેલું પાવિત્ર્ય અને પુરુષાર્થનું બળ તેથી પણ ફરી આવી શક્યું નહીં.

મોક્ષ જેવા વૈમનિક ધ્યેયને લીધે સામુદાયિક લાભ અને કલ્યાણ માટે જે સામુદાયિક વિચાર, વૃત્તિઓ અને સદ્ગુણોની સામાજિક વૃત્તિઓનો જરૂર છે તે આપણામાં હજી આવ્યાં નથી. દરેક અમાવ જણ પોતપોતાના કર્મ પ્રમાણે સુખદુઃખ ભોગવે છે, આપણે કોઈને સુખી કે દુઃખી કરી શકતા નથી, સુખી કે દુઃખી કરીએ છીએ એ માન્યતામાં ભ્રાંતિ છે, એવી જાતનું શિક્ષણ આપણને કેટલાય વખતથી મળતું આવ્યું છે. એ શિક્ષણ વ્યક્તિગત હેતુ માટે ગમે તેટલું ઉચ્ચ માનીને આપવામાં આવ્યું હોય તોપણ તે આપણા અત્યંત સ્વાર્થી બનવાનું કારણ બન્યું છે. આજનાં અનર્થોનાં ઘણાં ખીજાં આ શિક્ષણમાં જ હોવાં જોઈએ એમ લાગે છે. ધન, વિદ્વતા, વૈભવ કે ખીજાં કોઈ પણ વિશેષ પ્રાપ્તિથી પોતે સુખી થવું અને તેવી જ રીતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરીને પોતાનું કલ્યાણ સાધવું - આ બધામાં કોઈ પણ રીતે સામુદાયિક કલ્યાણનો પ્રશ્ન, વિચાર કે હેતુ જણાવો

નથી. આ પરથી એમ જણાય છે કે આપણામાં સામાજિક કે સામુદાયિક વૃત્તિના અભાવનાં કારણો આપણા વૈયક્તિક લાભના આ શિક્ષણમાં હશે. આપણા વિચારઆચારમાં વ્યાપકપણું નથી અને અર્થે જ સંકુચિતતા દેખાઈ આવે છે એનાં ખીન્ન અનેક કારણો હોય છતાં આ પણ એક મહત્ત્વનું કારણ છે એમ ખાતરીપૂર્વક લાગે છે.

આનું આપણી આજની વૈયક્તિક, કૌટુંબિક, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય સ્થિતિ પર અનિષ્ટ પરિણામ થયેલું છે એમ વિચાર કરતાં દેખાઈ આવે છે. અથવા એ અધાનું પરિણામ એટલે આપણી આજની સ્થિતિ છે. આપણી ધ્યેય વિષેની કલ્પનામાં સમય પ્રમાણે જે ફેરફાર થવો જોઈતો હતો તે, તે તે સમયે થયો નહીં એ અત્યંત દુઃખની વાત છે. મોક્ષનું ધ્યેય જે કાળે માનવામાં આવ્યું તે કાળે વિચારી મનને તે જ યોગ્ય લાગ્યું હશે. તે વખતની વૈયક્તિક-સામાજિક સ્થિતિ, ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક કલ્પના, એ અધામાંથી તે જ જાતની ધ્યેયની કલ્પના સૂઝે એ સ્વાભાવિક હશે. પરંતુ એ અધી આખતોમાં કાળાંતરે ફેરફાર થયા છતાં તે જ કલ્પના અને તે જ ધ્યેયને આપણે વળગી રહીએ અને તેનાં દુષ્પરિણામ સહન કરતા રહીએ તો આજની સ્થિતિમાંથી આપણો કદી પણ ઉદ્ધાર થવાની આશા નથી એમ કહેવું પડે.

તેથી આ સ્થિતિ અવનત અને શોચનીય છે એવું આપણને ખરેખર લાગતું હોય તો તે અદલવાનો આપણે નિશ્ચયપૂર્વક સામુદાયિક હિત એ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તે માટે આપણે ઉદાત્ત અને જ ધ્યેય યોગ્ય એવું ધ્યેય સ્વીકારવું જોઈએ. તે સિવાય ઘટકો નથી. આપણે માણસ છીએ અને માણસ તરીકે આપણે જીવવું હોય તો માનવી સહજીવોથી યુક્ત થયા સિવાય આપણે તેમ કદી કરી શકીશું નહીં, એ વાત પહેલાં આપણા હૃદયમાં પૂર્ણપણે ઠસવી જોઈએ. માણસ એકલું રહેનારું પ્રાણી નથી પણ સમુદાયમાં અને એકમીનના સાહચર્યમાં રહેનારું છે; તેથી વ્યક્તિગત કલ્યાણની કે હિતની કલ્પના જ આપણે દોષાસ્પદ માનવી જોઈએ.

એકલાનું હિત તે ખરેખર હિત જ નથી પણ વ્યક્તિગત સ્વાર્થ વિષેની સુદ્ર કે મહાન અભિલાષા જ હોવી જોઈએ; અને તેનાથી આજે નહીં તો કાલે સામુદાયિક દષ્ટિએ છેવટે હાનિ થયા સિવાય નહીં રહે એમ આપણે ખાતરીપૂર્વક સમજવું જોઈએ. ધન, વિદ્યા, અને સત્તા કોઈ એકના હાથમાં આવી હોય તોપણ તેનો ઉપયોગ અધાના હિત માટે કર્યો હોય તો જ તેનો સદુપયોગ કે ધર્મ્ય ઉપયોગ થયો એમ આપણે સમજવું જોઈએ. આપણે અધી જાણુથી અને અધી દષ્ટિથી સામાજિક અન્યાય વગર આપણામાં માનવતા નહીં આવે. જેનાથી માનવમાત્રનું કલ્યાણ સિદ્ધ થાય એ જ આપણો ધર્મ છે. માનવમાત્રમાં આપણે પણ આવી જ ગયા. આપણો ધર્મ આપણું અહિત ન કરતાં અધાની સાથે આપણું પણ હિત જ કરશે એવી શ્રદ્ધા આપણામાં હોવી જોઈએ. માનવી સહજીવો પર જ માણસનું—આપણા અધાનું—જીવન ચાલી રહ્યું છે. સહજીવોની જ્યાં જ્યાં આપણામાં જીણપ જણાય, ત્યાં ત્યાં દુઃખનો પ્રસંગ આવે છે; પછી તે સહજીવોની જીણપ આપણી પોતાની હોય કે ખીન્નજોની હોય. તે જીણપથી આપણે કે ખીન્ન કોઈ દુઃખી થવાના જ. માટે આપણે અધા સુખી થઈએ એમ ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણે અધાએ સહજીવો અનવું જ જોઈએ. આ વાત આપણે દઢપણે માનવી જોઈએ અને તે દિશામાં આપણો સતત પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. આપણે સમાજના એક ઘટક છીએ અને આપણે અધા મળીને જ સમાજ બનેલો છે. આપણા એકખીન્નનાં સારાંનરસાં વર્તન, ઇચ્છા અને ભાવનાનું પરિણામ આપણા અધા પર થતું જ હોય છે. દરેક કર્મનું સારુંનરસું પરિણામ તે તે કર્મ કરનારને જુદું જુદું ભોગવવું પડે છે એવો નિયમ આ જગતમાં નથી. આપણા અધાનાં કર્મોનું પરિણામ આપણે અધાએ ભોગવવું પડે છે, એવા એકચના સામાજિક સંબંધથી અને ન્યાયથી આપણે અધાએલા છીએ. અસ્વચ્છતા, અવ્યવસ્થિતપણું દોષ છે અને તેનાં પરિણામ શેગને રૂપે કે અન્ય રીતે માણસને ભોગવવાં પડે છે. માણસ સમાજ આંધીને એકત્ર રહે છે એવી સ્થિતિમાં આપણે એકલા સ્વચ્છ રહીએ

અથવા આપણે આપણા એકલાનું ઘર સ્વચ્છ રાખીએ એટલાથી આપણે રોગથી અચી શકીશું નહીં. આપણે, આપણું ઘર, તેમ જ ખીજા માણસો અને આપણું ગામ, એ અધું સ્વચ્છ ન હોય તો તેમાંથી ઉત્પન્ન થનારા રોગરૂપી અનર્થમાંથી આપણે અચી શકીશું નહીં. ગામમાં રોગચાળો ફેલાતાં તેનાં દુષ્પરિણામ અર્થાને ભોગવવાં પડે છે. આ જેવો નિસર્ગનો નિયમ છે તેવો જ નિયમ માણસના ખીજા વહેવારમાં પણ છે. માણસે વિચાર કરીને એકખીજા સાથેના માનવી સંબંધો, કર્મો અને તેનાં પરિણામના નિયમો શોધવા જોઈએ; કાર્યકારણભાવ તપાસવા જોઈએ. એમ કરતાં તેની ખાતરી થશે કે આપણે અધા એકખીજાના કર્મથી અંધાયેલા છીએ. આજે પણ સમાજમાં જે મોટા મોટા ઝઘડા ચાલે છે તેમાં ઝઘડા ઉત્પન્ન કરનારા કોણ છે અને તેનાં અતિશય દુઃખદ પરિણામ કોને ભોગવવાં પડે છે? યુદ્ધો કોણ નિર્માણ કરે છે અને તેમાં પ્રાણ સુધ્ધાં સર્વનાશ કેનો થાય છે? આ અધાનો વિચાર કરતાં કર્મનું પરિણામ જેનું તેને જ ભોગવવું પડે છે એમ નથી પણ એકનું ખીજાને, અનેકોને, અથવા અધાનાં કર્મોનું અધાને, એ ન્યાયે ભોગવવું પડે છે. જગતમાં આ જ વ્યવસ્થા કે ન્યાય ચાલુ છે. પરંતુ જીવનનું વ્યક્તિગત ધ્યેય એક વાર આપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક માન્યું હોવાથી તે છોડીને નવી દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાને આપણે તૈયાર થતા નથી. જગતમાં પ્રત્યક્ષ ચાલતો ન્યાય લક્ષમાં ન લેતાં પૂર્વજન્મપુનર્જન્મની કલ્પનાથી કર્મવાદનો આશ્રય લઈને પોતાની પૂર્વશ્રદ્ધા કાયમ રાખવાનો પ્રયત્ન આપણે કરતા આવ્યા છીએ. પરંતુ વ્યક્તિગત ધ્યેયની કલ્પનાથી આજ સુધી થયેલું અને તે કલ્પનાને લીધે અનેલા આપણા એકાંગી સ્વભાવને લીધે આજે પણ આપણું અને આપણા સમાજનું થતું અહિત ધ્યાનમાં લઈને આપણે સમાજ, રાષ્ટ્ર, માનવજાત વગેરે અધાના હિતની દૃષ્ટિથી આપણા ધ્યેયનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. આને જ માનવધર્મ કહી શકાય.

પ્રચલિત ધર્મોની યોગ્યતા તેમાં સદ્ગુણોને કેટલું મહત્ત્વ આપાયું છે તે પરથી ઠરાવવાની હોમ છે. સદ્ગુણો સિવાય ધર્મ સદ્ગુણસંપન્નતામાં નથી; સદ્ગુણો સિવાય માનવતા નથી. ધર્મની આત્મત્વનો વિકાસ યોગ્યતા તેમાં કહેલી પરમેશ્વરને શરણે જવાની પદ્ધતિ પરથી, તેની આરાધના કરવાના કર્મકાંડ પરથી, તેમાં કરેલી પુણ્યપાપની સૂક્ષ્મ ચિકિત્સા પરથી, મરણોત્તર મગ્નારી ગતિ વિષેની કલ્પના પરથી અથવા તેની લોકસંખ્યા પરથી ઠરાવવાની હોતી નથી; પરંતુ તેમાં સદ્ગુણોનું, સંયમનું અને માનવતાનું કેટલું મહત્ત્વ છે તે પરથી ઠરાવવાની હોય છે. માણસે આખું જીવન પ્રયત્ન કરીને અને સહન કરીને પોતાનું 'આત્મત્વ' વિકસિત કરવાનું છે, અને એ જ મનુષ્યજન્મની પરમ સિદ્ધિ છે. ધારણ કરેલા શરીરમાં જ અધું 'આત્મત્વ' છે એમ માનીને તેનું દરેક રીતે રક્ષણ કરવાનો પ્રાણીમાત્રનો સ્વભાવ છે; પરંતુ અધે આત્મભાવ અને સમભાવ જેવો, અનુભવવો તથા તે પ્રમાણે વર્તન કરવું એ ક્યારેક પણ માણસને જ સિદ્ધ થાય એવું છે. જે આચરણથી આ સિદ્ધિ મેળવી શકાય તેને જ માનવધર્મ કહી શકાય. માનવધર્મનો આધાર સમતાના વર્તન પર છે. જેટલા પ્રમાણમાં આ ધર્મનું આપણે આચરણ કરીશું તેટલા પ્રમાણમાં આપણામાં માનવતા પ્રકટ થશે અને તેટલા પ્રમાણમાં જ આપણો 'આત્મભાવ' વ્યાપક થશે. આપણી ધર્મશુદ્ધિને પરિણામે આપણું 'આત્મત્વ' માનવજાતિ અને આપણા સહવાસના પ્રાણીઓ સુધી તો વ્યાપક થવું જ જોઈએ. એ આત્મત્વ વિશાળ કરવા માટે અને પોતાનામાં સમભાવ ડુંગવાય તે માટે આપણે સદ્ગુણોનું અનુશીલન કરવું જોઈએ. સદ્ગુણો સિવાય સમભાવ આવશે નહીં અને ટકશે પણ નહીં. દયા, મૈત્રી, અધુતા, વાત્સલ્ય, સત્ય, પ્રામાણિકતા, ઉદારતા, ક્ષમા, પરોપકાર, વગેરે સદ્ગુણોથી સમભાવ પેદા થાય છે અને વિકાસ પામે છે. સદ્ગુણ સદ્ગુણોને આશરે વધી શકે છે અને ટકી શકે છે, તેથી માણસને અનેક ગુણોનો આશ્રય લેવો પડે છે. અધા ગુણોની ઉપાસના સિવાય માનવતા

આવી શકતી નથી. દયા, મૈત્રી આદિ ગુણો, સંયમ, લાગ, વૈરાગ્ય, નિર્ભયતા, નિઃસ્પૃહતા વગેરે સદ્ગુણો સિવાય રહી શકશે નહીં. પ્રેમભાવ સિવાય સદ્ગુણોમાં માધુર્ય આવશે નહીં. તેથી બધા સદ્ગુણોને આપણે આપણા હૃદયમાં આશ્રય આપીને તેમનો વિકાસ કરવો જોઈએ.

માનવતાનો પ્રારંભ વિવેક અને ચિત્તશુદ્ધિના પ્રયત્નથી અને અંત સદ્ગુણોની પરિસીમામાં થાય છે. ચિત્તશુદ્ધિ માટે સંયમની જરૂર છે, અને સદ્ગુણોની પરિસીમા માટે પુરુષાર્થની જરૂર છે. માનવી સદ્ગુણોમાં કયા ગુણની કચારે, કયાં અને કેટલી જરૂર છે તેનો નિર્ણય કરનારા વિવેકની આવશ્યકતા જીવનમાં પ્રારંભથી માંડીને છેવટ સુધી હમેશાં જ છે.

વિવેક, સંયમ, ચિત્તશુદ્ધિ અને પુરુષાર્થ એ મુખ્ય સાધનો દ્વારા આપણું અને સમાજનું કલ્યાણ સાધીને માનવતાની પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી એ જ માનવી જીવનનું ધ્યેય છે.

૪

માનવતાની સિદ્ધિની દિશા

પ્રથમ આત્મસંતોષ વિષે થોડું લખું. એ ઉપરથી કેવળ નિવૃત્તિ-પરાયણતાથી મળતો આત્મસંતોષ અને સદ્ભાવનાયુક્ત અને યોગ્ય કર્માચરણથી પ્રાપ્ત થનારો સંતોષ એ બે વચ્ચેનો ફરક સ્પષ્ટ થશે.

પોતાના અંતઃસ્થ રિપુઓને જીતીને તથા વાસનાક્ષય કરીને આત્મસંતોષ સાધવો અને મોક્ષ મેળવવો, એ જ નિવૃત્તિના આત્મ-માનવી જીવનનું ધ્યેય છે એમ માનીએ તો નિવૃત્તિ-સંતોષની સ્થિરતા પરાયણ વિચારસરણી, કર્મભાગ અને નિરુપાધિક વિષે શંકા રહેણી તે માટે યોગ્ય છે. સુખદુઃખો કર્મોદીન છે - કર્મોનું ફળ જેનું તેણે જ ભોગવવાનું છે - તેમાં કોઈ ઓછું કે વધુ કરી શકતું નથી, એવી દૃઢ શ્રદ્ધાથી પોતાનાં

અને ખીજનાં સુખદુઃખ વિષે ઉદાસીન રહેવાનો પ્રયત્ન મનુષ્ય કરતો રહે, તેમાંય વિશેષ ઉપાધિમાં ન પડતાં સહેજે ખીજ માટે કંઈ કરી શકાય તો કરવું એવી વૃત્તિ તે રાખી શકે અને જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ વગેરે વિષે લાગતાં ભય અને દુઃખને “હું જ શુદ્ધ, યુદ્ધ, નિત્ય, નિર્વિકલ્પ છું,” એવી આત્મવિષયક ધારણાથી શાંત કરવાનું તેને સિદ્ધ થાય તો તેને આત્મસંતોષ મળી શકશે એમ લાગે છે.

તેમ છતાં અંતઃસ્થ રિપુઓનું દમન, વાસનાક્ષય, કર્મ ને સુખદુઃખ વિષેની વિશિષ્ટ પ્રકારની શ્રદ્ધા અને આત્મવિષયક ધારણા વગેરેથી અથવા એવા જ કોઈક અભ્યાસ કે ધારણાથી પ્રાપ્ત થયેલો આત્મસંતોષ હમેશ ટકી રહેશે કે કેમ એ વિષે મને શંકા લાગે છે. જે માણસમાં શરૂઆતથી જ ભાવનાશીલતા, ક્રિયાશક્તિ અને પુરુષાર્થ વગેરેની ઊણપ હોય તેને આવી જાતના અભ્યાસથી અને ધારણાથી આત્મસંતોષ જલદી મળી શકે ખરો; પરંતુ તેનાય તે સંતોષ હમેશ કાયમ રહેશે કે નહીં એ વિષે શંકા છે. કારણ કે દીર્ઘ પ્રયત્નથી માણસ પોતાના પડરિપુઓને જીતવામાં પૂર્ણ સિદ્ધિ મેળવી શકે, એ વાત આપણે સત્ય માનીએ તો પણ ગમે તેવે પ્રસંગે અને ગમે તે પરિસ્થિતિમાં ચિત્તમાં શુભ વૃત્તિઓનેય ઊડવા જ ન દેવી અથવા તેમનું જોર થવા ન દેવું, એ વાત માણસ સાધી શકે એ શક્ય લાગતું નથી. પોતાના ચિત્તમાં ઊઠનારા વિકારોને શમદમ વગેરેથી શાંત કરવાનું સામર્થ્ય માણસ પ્રાપ્ત કરે તોય જગત પર રોજ રોજ આવી પડતી અનેક આફતોને - રેલસંકટ, ભૂકંપ, અગ્નિપ્રલય, મહાયુદ્ધ, દુકાળ, વ્યાધિ, દારિદ્ર્ય જેવી માનવજાતિ પર તૂટી પડનારી આપત્તિઓ ને વિપત્તિઓને - તેમ જ આપણી આબુઆબુ ને આપણી સમક્ષ થનારા અન્યાય, ક્રૂરતા, દુષ્ટતા, જીલમ વગેરે ઘટનાઓને જોતાં છતાં, ચારે તરફની દયાજનક સ્થિતિ દેખાતાં છતાં, માણસના ચિત્તમાં કોઈ પણ શુભ અને સાર્વિક ભાવના ઉત્પન્ન ન થઈ શકે એવી ચિત્તની અવસ્થા તે સાધી શકે એમ લાગતું નથી. અને તેવી ચિત્તની અવસ્થા થયા વગર તેનો આત્મસંતોષ ટકી રહે એ અશક્ય લાગે છે. એક આબુથી તે

એવી અવસ્થા સાધી શકતો નથી અને ખીજી બાબુથી ક્રિયાશીલતા અને પુરુષાર્થનો અભાવ હોય એવી સ્થિતિમાં ચિત્તમાં ઊદ્ધારી સહભાવનાઓને લીધે પેદા થનારા અસંતોષ અને વ્યાકુળતાને કર્મસિદ્ધાંતની (સુખદુઃખો જેના તેના કર્મોને અધીન છે) વિચારસરણીનો આશ્રય લઈને શાંત કરવાનો પ્રયત્ન તેને કરવો પડે છે. એટલે આપત્તિને દરેક પ્રસંગે — દયા, ન્યાય, અન્યાયનો પ્રતિકાર વગેરે શુભ અને સાત્ત્વિક ભાવનાઓ ચિત્તમાં ઊદ્ધવાના દરેક પ્રસંગે — ચિત્તની સંતોષસ્થિતિ જાળવવા માટે કર્તૃત્વને અભાવે કોઈ પણ વિચારસરણીથી ચિત્તને જડ કરવાના પ્રયત્ન સિવાય તેની પાસે ખીજો કોઈ ઇલાજ હોતો નથી.

પરંતુ આવી રીતે પોતાના મનને જડ કરવાનો માણસ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે તોય તેથી તે કાયમનું જડ અને નિવૃત્તિમાર્ગી લોકોએ એ સંભવિત લાગતું નથી. કારણ કે મનુષ્ય પ્રાણી અુચિત કર્માચરણ આવી જાતની જડતા અને અજ્ઞાનનો ત્યાગ કરતાં દ્વારા મેલ્લેલો કરતાં આજની માનવતા સુધી, ચેતનતા સુધી, આવી સંતોષ પહોંચ્યું છે. એ માનવતા અને ચેતનતા જેમનામાં ભરપૂર હતાં અને તેને લીધે જેમનામાં ભાવના-શીલતા, ક્રિયાશક્તિ અને પુરુષાર્થનો અભાવ નહોતો એવી વ્યક્તિઓએ સંન્યાસ કે ભક્તિમાર્ગનો અંગીકાર કરીને નિવૃત્તિપરાયણ જીવન સ્વીકાર્યા પછી પણ બહારથી નિવૃત્તિનું પ્રતિપાદન કરતા છતાં કેટલીયે પ્રવૃત્તિ કરી છે. સંસારને માયા સમજીને, તેને ત્યાજ્ય માનીને, અથવા મૃગજળ કહીને પણ પોતાના સંપ્રદાયના નવા સંસાર આ મૃગજળમાં જ તેમણે ઊભા કર્યા. સારાંશ, આજ્ઞાત: તેઓ ગમે તે પ્રતિપાદન કરતા હતા તોય તેમનામાં રહેલી ભાવનાશીલતા અને પુરુષાર્થ પોતપોતાના માર્ગો કાઢ્યા. આ દૃષ્ટિથી તેમના જીવનનો વિચાર કરતાં કેવળ કોઈ ખાસ પ્રકારની ધારણાથી, અથવા કોઈ નિવૃત્તિપરાયણ વિચારસરણીથી તેમણે આત્મસંતોષ મેળવ્યો અને ટકાવ્યો એમ નહીં, પણ પોતાની ભાવનાશીલતા, ક્રિયાશક્તિ અને પુરુષાર્થને યોગ્ય કર્માચરણમાં વાળીને અને તેમનો વિકાસ કરીને જ

તેમણે તે મેળવ્યો અને તેને લીધે જ તેમનો તે સંતોષ ટકી રહ્યો એમ તેમના ચરિત્ર પરથી જણાઈ આવે છે.

સહભાવના અને પુરુષાર્થનો ઘણો અંશે અભાવ, નિરુપાધિક રહેણી, નિવૃત્તિપરાયણ વિચારસરણી, મોક્ષની ઉત્કંઠા, શાશ્વત આત્મસંતોષ વગેરેને લીધે કોઈને આત્મસંતોષ મળ્યો હોય તોય કેટલાંક અંતર્માં પ્રાકૃતિક કારણો અને નિયમોથી અથવા બાહ્ય સાત્ત્વિક સંસ્કારો કે વિવેકથી તેનામાં રહેલી જડતા જેમ જેમ ઓછી થશે તેમ તેમ તેના ચિત્તમાં ફેર પડતો જશે અને પહેલી ધારણાનું ચિત્ત પર થયેલું પરિણામ નાશ પામતું જશે. આવી સ્થિતિમાં પોતાનો આત્મસંતોષ ટકાવવો તેને કશું થશે. લાંબા વખતની નિરુપાધિક રહેણીને લીધે, કર્મશિથિલતાને લીધે અને ધારણાના વિશેષ પ્રકારના અભ્યાસને લીધે તે વિકલાંગ માણસના જેવો થયો હશે, એટલે સહભાવના જ્યારે થયેલી હોવા છતાં તેને કાર્યમાં પરિણત કરવાની તેની શક્તિ હુપ્ત થઈ હશે તો તેવી સ્થિતિમાં તેનો સંતોષ ટકી રહેવો લગભગ અશક્ય છે. પરંતુ સહભાવનાની સાથે જ જેની કર્તૃત્વશક્તિ પણ જ્યારે થઈ ઊંડશે તે ગમે તેવી સ્થિતિમાંથી પોતાનો માર્ગ કાઢ્યા વગર નહીં રહે. જે શ્રેયાર્થી હશે અને જીવનનું સાચું ધ્યેય લક્ષ્યમાં આવતાં તે જ પ્રાપ્ત કરી લેવાની જેનામાં ઉત્કટ ઇચ્છા હશે તે કદાચ કોઈ કારણને લીધે ધ્યેય સુધી પહોંચી ન શકે તોય જેટલે સુધી તે પોતાના પ્રયત્નથી પહોંચી શકે તેટલાથી જ તેને જે સંતોષ થશે તે સંતોષ તેના પહેલા આત્મસંતોષ કરતાં ચોક્કસ વધારે સાચો અને ટકાઉ હશે.

વિચારી માણસના મનમાં આવા ખીજા પણ કેટલાક પ્રશ્નો અને શંકાઓ અવારનવાર ઊઠે છે. પરદુઃખે દુઃખી થઈને સતત કર્મરત રહેનારા માણસોની પણ જગતમાંની મહાન પ્રવૃત્તિઓ અને કાર્યોના પસારાથી તેઓ પોતે તેમ જ જગત સુખી ન થતાં દુઃખી થયેલાં અનેક વાર

જેવામાં આવે છે. તે પછી કેવળ પરદુઃખભંગની વૃત્તિથી પ્રવૃત્તિપરામણ્ય થવા કરતાં નિવૃત્તિપરામણ્યતાથી સ્વસંતોષ સાધવો એને જ જીવનનું ધ્યેય માનીએ તો શી હરકત છે? તે જ પ્રમાણે જગતના દુઃખનો નાશ કરવા માટે અને તેને સુધારવા માટે અનેક વ્યક્તિઓએ ભયંકર કષ્ટો અને યાતનાઓ સહન કરી, પ્રસંગ પડ્યે પોતાના પ્રાણ પણ અર્પણ કર્યાં, તેમ જગતનું દુઃખ હજી જેવું ને તેવું જ છે અને જગત હજી પહેલાંના જેવું જ અણસુધરેલું છે એમ લાગે છે તો પછી કર્મરત થવાથી પણ લાભ શો?

આવી જાતના પ્રશ્નો અને શંકાઓ વિચારી માણસના મનમાં ઊઠે એ સ્વાભાવિક છે. પણ કેવળ પરદુઃખભંગની વૃત્તિની ગજા અપરાંત પાછળ પડવાથી તે પોતે અથવા જગત સુખી જ પ્રવૃત્તિનું પરિણામ થશે એમ માનવું અરોઅર નથી. તે વૃત્તિની સાથે વિવેક, તારતમ્ય, ઔચિત્ય, યોગ્યતા વગેરે આવશ્યક સહગુણો માણસમાં હોવા જોઈએ. પણ તે તેનામાં ન હોય, આવશ્યક સહગુણોનો અને કર્તૃત્વશક્તિનો સહયોગ ન હોય, પોતાની પાત્રતા કરતાં - શક્તિ કરતાં-કાર્યનો વધારે વિસ્તાર કર્યો હોય, કાર્યમાં કે યોજનામાં ક્યાંય દોષ હોય, અથવા પરદુઃખભંગની વૃત્તિનું કેવળ વ્યસન અથવા તૃષ્ણા જ માણસમાં હોય, તો તે વૃત્તિથી કોઈ સુખી ન થતાં તે પોતે અને ખીજાઓ દુઃખી થવાનો જ સંભવ છે. પાત્રતા ન હોય છતાં કેવળ ધનતૃષ્ણાથી વધારેલો વેપારનો પસારો જેમ કર્તાને અથવા તેના વારસોને દેવાળું કાઢવાનું કારણ અને, તેવું જ પરદુઃખભંગની વૃત્તિની કેવળ તૃષ્ણાથી થવાનો સંભવ હોય છે. કેવળ કોઈ એક જ શુભવૃત્તિનું વ્યસન કેમ ન હોય, એ અથવા તે વૃત્તિની અતિશયતા કદી પણ કોઈને કલ્યાણપ્રદ થાય એ સંભવિત નથી. અતિશયતા તેમ જ નિવૃત્તિપરામણ્યતાની કેવળ નિરુપાધિકતા એ અન્ને ટાળીને માણસે પોતાના કલ્યાણનો માર્ગ કાઢવો જોઈએ. સહગુણોનું સામંજસ્ય, તેમનો યથાયોગ્ય સુમેળ સાધતાં ન આવડે તો સહગુણોનો પ્રભાવ નષ્ટ થાય છે. એટલું જ નહીં પણ તે સહગુણો જ

કોઈ વખતે પોતાના અને ખીજાઓના નાશનું કારણ બને છે. આવી રીતે સહગુણો જે દુર્ગુણોનું પરિણામ લાવે તો તેમને સહગુણ પણ શી રીતે કહેવા?

કોઈ પણ માર્ગે આત્મસંતોષ પ્રાપ્ત કરવો એ માણસનું ધ્યેય છે, કે પોતાની જડતાનો નાશ કરી પોતે માનવી ચૈતન્યનું શુદ્ધ સહગુણોથી યુક્ત થવું એ છે? ધ્યેયની ભિન્નતા પ્રમાણે સાધનમાં, માર્ગમાં અને વિચારસરણીમાંય ભિન્નતા રહેશે. પોતાનામાં રહેલી જડતાનો નાશ કરીને પોતાનામાં સર્વ પ્રકારે સાત્ત્વિકતા લાવવી એ ધ્યેય માનીએ તો આપણે શરીર, બુદ્ધિ અને મનને ક્રિયાશીલ બનાવવાં જોઈએ. ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતા આવેગોથી ક્રિયાશીલતા પેદા થાય છે. ચિત્તમાં શુદ્ધ અને અશુદ્ધ અને પ્રકારના આવેગો ઊઠે છે. તે પૈકી અશુદ્ધ આવેગોનો નિગ્રહ કરીને તથા તેમને ક્ષીણ કરીને શુદ્ધ આવેગોને માણસે ગતિ અને પોષણ આપવાં જોઈએ. સહભાવના અને સહગુણ શુદ્ધ આવેગોનાં લક્ષણ છે. એ સહભાવનાઓ અને સહગુણોને ઉચિત કાર્યમાં પરિણત કરવાથી, જોડવાથી, તેમની ગતિ અને શક્તિ વધે છે. આવી રીતે તેમની ગતિ, શક્તિ અને તે સાથે જ શુદ્ધિ વધતી રહે તો આપણી જડતાનો નાશ થાય છે. શરીર, બુદ્ધિ અને મનમાં ક્યાંયે જડતાનો અંશ રહ્યો હોય ત્યાં સુધી આપણા વિકાસ માટે અવકાશ છે; આપણને આગળ વધવા માટે, ઉન્નત થવા માટે, ત્યાં સુધી માર્ગ છે. આવી રીતે આપણામાં રહેલી જડતાનો ન્યારે સંપૂર્ણપણે નાશ થશે ત્યારે આપણાં શરીર, બુદ્ધિ અને મન ત્રણેય દ્વારા આપણામાં રહેલી સાત્ત્વિકતા અને ચેતનતા જ પ્રગટ થતી રહેશે. બધાં અંગોથી, બધી બાજુઓથી ચેતનસ્વરૂપ થવાનો આ જ યોગ્ય માર્ગ નથી કે? અને એ માર્ગ જે માણસને જડે અને સિદ્ધ થાય તો “હું જ નિત્ય, નિર્વિકલ્પ, ચેતન સ્વરૂપ આત્મા છું” એમ રટણ કરવાની અને એવી ભાવનાને અધ્યાસથી દટ કરતા રહેવાની કશી જરૂર છે ખરી? અને આ દૃષ્ટિથી

વિચાર કરતાં પહેલાંની જે આત્મસંતુષ્ટ સ્થિતિમાં જડતા રહી શકે છે અને સહન થઈ શકે છે તેને પૂર્ણ ચેતન સ્થિતિ કહી શકાય ખરી ?

માનવી ધ્યેયનો ખીણ એક દૃષ્ટિથી વિચાર કરી શકાય. માણસના સંબંધો જેમ જેમ વિશાળ અને વ્યાપક થતા જાય વિશાળતા તરફ પ્રયાણ તેમ તેમ તેમનામાં સહભાવનાઓ, સહગુણો અને પુરુષાર્થની અનેક રીતે વિશાળતા અને વ્યાપકતા આવવાની જરૂર હોય છે. તે તેમ ન આવે તો માનવી જીવન પૂર્ણ થઈ શકે નહીં. જે કાળે માણસના સંબંધો સંકુચિત ક્ષેત્રમાં જ સમાયેલા હશે, તે વખતે સહગુણો અને પુરુષાર્થને વિશાળ થવાનો અવકાશ જ નહીં હોય. એવે વખતે માણસની ધર્મની કલ્પનાનું સ્વરૂપ પણ સંકુચિત જ હશે. એ સંકુચિત ધર્મકલ્પનાથી તેનું અને તેના સમાજનું કામ તે વખતે ચાલી શકતું હશે; પણ મિત્ર કે શત્રુને નાતે માણસનો સંબંધ પહેલાંના કરતાં વધારે વ્યાપક માનવજાતિ સાથે અનેક પ્રકારે આવવા લાગ્યા પછી ભાવના, સહગુણ, ધર્મ, કર્તવ્ય વગેરે વિષેની તેની પહેલાંની સમજણમાં પરિવર્તન થઈને અધામાં વિશાળતા અને વ્યાપકતા આવ્યા સિવાય ચાલશે નહીં. માણસના ધર્મની અને કર્તવ્યની મર્યાદા જગત સાથેના તેના સંબંધ અનુસાર વ્યાપક અને વિશાળ સહેજે માનવી રહી. પરંતુ જે સમાજ આ વાત જાણતો નથી અથવા જાણવા છતાં આ વાત તરફ ધ્યાન આપતો નથી અને પોતાના વધતા જતા સંબંધોને ખ્યાલમાં રાખી પોતાની ધર્મકલ્પનામાં અને પોતાના સ્વભાવમાં ફેરફાર કરતો નથી તે સમાજ દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે દીન, લાચાર અને આત્મવિશ્વાસહીન બને છે. સંકુચિતપણું ન છોડવાને લીધે તેને અનેક બાબતોથી દુઃખ અને અપમાન સહન કરવાં પડે છે અને માનવતાની દૃષ્ટિથી વ્યકિત અને સમાજ બંને એકંદરે અધોગતિ તરફ જાય છે.

ભારતવર્ષની પ્રગતિની પડતીની શરૂઆત થઈ ત્યારથી તેનો ઇતિહાસ જોઈશું તો આ જ વસ્તુ સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવશે. જેમ જેમ આપણો જુદા જુદા માનવસમૂહો સાથે સંબંધ થતો ગયો તેમ તેમ આપણી

પડતી જ થતી ગયાનું ઇતિહાસ પરથી દેખાઈ આવે છે. નહીં તો લોક-સંખ્યાની આટલી વિપુલતા અને ધારણપોષણ માટે જોઈતી વસ્તુઓની આટલી સમૃદ્ધિ હોવા છતાં આવડા મોટા રાષ્ટ્રની આવી હીનદીન અવસ્થા શાથી થઈ હશે ? એનો વિચાર કરતાં લાગે છે કે સંકુચિત પરિસ્થિતિમાંથી વ્યાપક પરિસ્થિતિ સાથે આપણો સંબંધ થયા પછી જે વ્યાપકતા આપણે કેળવવી જોઈતી હતી તે ન કેળવાવાનું જ આ અધું પરિણામ હોવું જોઈએ.

હવે સંકુચિતતામાંથી નીકળીને વ્યાપકતા કેળવવાથી માણસ એકદમ સુખી જ થઈ શકશે એમ ખાતરીથી કહી શકાય નહીં. માનવજાતિ ક્યારેયે દુઃખમુક્ત થઈ પૂર્ણ સુખી થઈ શકશે કે નહીં; અથવા કદી થવી શક્ય હોય તો તે કયા ઉપાયથી થઈ શકશે એ કહેવું ઘણું કઠણ છે. તેમ છતાં એટલી વાત આપણે સ્પષ્ટપણે સમજી શકીએ છીએ કે હીન, દીન અને લાચાર અવસ્થાનાં સુખદુઃખ કરતાં માનવતાની વિશાળતા તરફ જતાં પ્રાપ્ત થનારાં સુખદુઃખમાં કંઈકે વિશેષતા છે. જે સ્થિતિનાં દુઃખોમાં દીનતા, વિહ્વલતા, ઉદ્વેગ અને પશ્ચાત્તાપ હોય તે સ્થિતિ કરતાં જે સ્થિતિમાં દુઃખની સાથે જ મનની દૃઢતા અને નિશ્ચય પણ કામ્ય હોય, જ્યાં દુઃખમાં પણ ઉદ્વેગ અને પશ્ચાત્તાપ ન હોય, અને જેમાં નિષ્ઠા, આત્મવિશ્વાસ અને ધન્યતા દુઃખમાંયે મનુષ્યને છોડતાં ન હોય તે સ્થિતિ દુઃખ વગરની ન હોય તોપણ પહેલી કરતાં નિઃસંશય ગૌરવાસ્પદ નથી શું ? તે જ પ્રમાણે જે સ્થિતિના સુખમાં લોભપતા કે ઉન્માદ ન હોય અને જેમાં સ્વાર્થ, વૃણ્યા, મોહ અથવા ખીન્ને ક્રોધ પણ હીન પ્રકાર ન હોય, તેમ જ સુખમાંયે જ્યાં ધર્મનિષ્ઠા છોડવી પડતી ન હોય તે સ્થિતિ પૂર્ણ સુખમય ન હોય તોયે તેમાંય કાંઈક વિશેષતા નથી શું ? શુદ્ધ, સાત્ત્વિક અને સુખમય જીવન ક્યારેય પણ આ જ માર્ગથી પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ નથી શું ? જગતની સ્થિતિ પહેલાં હતી તેવી જ હજી પણ છે એમ લાગતું હોય અથવા તેના દુઃખનો નાશ થઈ સુખની વૃદ્ધિ થયેલી સ્થૂળપણે જાણી આવતી ન હોય તોયે આ સ્થિતિમાં પણ

ક્યાંક ક્યાંક માનવતાનો યોગ્ય રીતે વિકાસ થઈ રહ્યો છે એ જ તેની વિશેષતા છે. પ્રત્યેક જમાનામાં તે કાળની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે આવા પ્રકારની વિશેષતા જોવામાં આવી છે. માણસને માનવી જીવન હજી પૂર્ણપણે સાધ્ય થયું નથી એ વાત ખરી છે; જતાં તે સિદ્ધ કરવાનો તેનો પ્રયત્ન ચાલુ છે.

માનવી જીવનના વિકાસક્રમનો ખીજો એક પ્રકાર આપણા ધ્યાનમાં આવે તો માણસનું ધ્યેય નક્કી કરવામાં આપણને મદદ મહાનતા તરફ ગતિ મળી શકશે એમ લાગે છે. દરેક જીવમાં 'પોતાપણુ'નું એક ભાન હોય છે. મનુષ્યમાં તે વધારે સ્પષ્ટપણે રહેલું દેખાઈ આવે છે. તે ભાન સાથે જ મનુષ્યમાં એક પ્રકારની સત્તાવૃત્તિ છે જ. એ 'આત્મભાન' અને એ 'સત્તાવૃત્તિ'ની વૃદ્ધિ કરવાની સ્વાભાવિક પ્રેરણા મનુષ્યમાત્રમાં છે. આત્મભાન વિનાનો માણસ જેમ કોઈ મળી આવતો નથી તેમ જ આ પ્રેરણામાંથીયે છૂટેલો કોઈ દેખાતો નથી. પોતાનું અસ્તવ્ય છોડીને મહાનપણું પ્રાપ્ત કરવું એ આ સત્તાવૃત્તિમાં રહેલો સહજ ભાવ છે. પોતાની પાત્રતા, સામર્થ્ય અને સ્વભાવ મુજબ સાત્ત્વિક અથવા રાજસ ઉપાયો વડે દરેક માણસ મહાનતા પ્રાપ્ત કરવા પાછળ પડેલો જ છે. સ્ત્રી, પુત્ર, કુટુંબ, પરિવાર, રાજ્ય, ધન; માન, એશ્વર્ય વગેરેની પ્રાપ્તિ દ્વારા માણસ પોતાની 'સત્તા' અને 'આત્મતા' વધારીને મહાન થવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. તે જ મહાનતા કોઈ સેવાની, કોઈ ઈશ્વરભક્તિની અને કોઈ જ્ઞાનની સાધનાથી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કોઈ પોતાના સામર્થ્ય દ્વારા બાહ્ય જગતને પોતાના કાબૂમાં લાવીને પોતાની 'આત્મતા' વધારીને મહાન થવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તો કોઈ જગતના મૂળભૂત તત્ત્વ સાથે - આદિ તત્ત્વ સાથે - તદ્દૂપ થઈને મહાન થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. નાના બાળકથી માંડીને મહાપુરુષ સુધી અને રાંકથી માંડીને રાજા સુધી અથવા અસ્તવ્યનો ત્યાગ કરીને મહાનતાની જ ઇચ્છા કરે છે. માણસની ગતિ સ્વાભાવિક રીતે તે જ દિશામાં દેખાય છે. "લહાનપણ દેગા દેવા । મુંગી સાચરેચા રવા ॥" (હે ભગવાન, તું મને

માનવતા આપ; કારણ સાકરનો ગાંગડો કાઢીને જ મળે છે) એમ સંત તુકારામે કહ્યું છે, તેમાં માનવતાની - અસ્તવ્યની - માગણી કરેલી છે એમ ઉપર ઉપરથી જોતાં લાગે છે, તોપણ તેમની ખરી દૃષ્ટિ માનવતા પર નહીં પણ નમ્રતા દ્વારા પ્રાપ્ત થનારા સાકરના ગાંગડાના લાભ પર એટલે કે મહાનતાની પ્રાપ્તિ પર હતી એમ થોડો વિચાર કરતાં જણાય છે. ભક્તિ દ્વારા ઈશ્વર સાથે તદ્દૂપ થવું શું કે જ્ઞાન દ્વારા વિશ્વ સાથે સમરસ થવાનો પ્રયત્ન કરવો શું, અનેમાં મહાનતાની પ્રાપ્તિની જ કલ્પના છે. સાત્ત્વિક કે રાજસ ઉપાયો વડે માણસ જેટલે સુધી પોતાની સત્તાવૃત્તિ, પોતાનું આત્મત્વ, સક્રિયપણું અને પ્રત્યક્ષ વધારી શકે છે, તેટલે સુધી વધારીને આગળનો હેતુ પાર પાડવા માટે કલ્પના, ભાવના કે ધારણાનો આશ્રય લઈને પોતાના મનનું સમાધાન કરવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે. માણસના સહગુણો અને પુરુષાર્થ મર્યાદિત હોવાથી સક્રિયપણે આખા વિશ્વ સાથે સમરસ થવું તેને માટે શક્ય ન હોવાથી "સર્વ ચરાચરનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ હું જ છું," એવી ધારણાથી અને ચિંતનથી માણસ પોતાનું સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અપરંપાર આત્મતા અને મહાનતાની પ્રાપ્તિના આ કલ્પનિક પ્રકારો છે. આ બધા પરથી આપણે એટલું સ્પષ્ટપણે સમજી શકીએ કે અસ્તવ્યતા કોઈથી પણ સહન થતી નથી. પ્રત્યક્ષ સાધી ન શકાય તો કલ્પનાથી પણ માણસને મહાનતા મેળવવાનું સમાધાન જ જોઈતું હોય છે.

આ બધા પ્રકારોમાં કેવળ રાજસ ઉપાય અને કલ્પનાજન્ય ધારણા ને ભાવનાનો ભાગ છોડી દઈએ તો બાકી રહેતી સદ્ગુણો દ્વારા જગત પ્રત્યક્ષ સાત્ત્વિક ભાવના અને કર્તૃત્વ વડે મનુષ્યનો સાથે સમરસતા આત્મીયભાવ જેટલો સક્રિય દેખાતો હોય તેટલી જ તેની પ્રગતિ થઈ છે એમ કહી શકાય. તેટલી જ ખરી મહાનતા તેનામાં છે એમ સિદ્ધ થશે. રાજસવૃત્તિના પ્રભાવથી જે સત્તા કે જે મહાનતા વધેલી હોય છે તેનાથી વ્યક્તિ અને સમાજ એમાંથી કોઈનુંય કલ્યાણ થવું સંભવિત નથી. જે સત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટે દુષ્ટ

મનોવૃત્તિઓનો અને સાધનોનો આશરો લેવો પડે છે અને જેના મૂળમાં કેવળ ઐહિક સ્વાર્થ સિવાય બીજાં હેતુ નથી તેવા પ્રકારની સત્તાને બહારના વિરોધનો હંમેશા ભય હોય છે અને તે કદી પણ કાયમ ટકી શકતી નથી. પરંતુ દમા, ક્ષમા, અંધુતા, વાત્સલ્ય, મિત્રતા, ઉદારતા, સહ્ય, પ્રામાણિકતા, સમતા વગેરે સદ્ભાવનાઓના પ્રત્યક્ષ આચરણથી જે સત્તા અને આત્મતા વધેલી હોય છે તે સત્તા વ્યક્તિ અને જગતને કલ્યાણપ્રદ હોઈને તેને વિરોધનો ભય કદી પણ હોતો નથી. આખું જગત પોતાનામાં રહેલી સત્તાવૃત્તિનો વિકાસ કરીને પોતાની મહાનતા આવી રીતે સાધે તો તેથી જગતમાં સંઘર્ષ થવાનું કારણ નથી. તે મહાનતા અશાશ્વત નહીં પણ શાશ્વત હશે. જગત સાથે સક્રિયપણે સમરસ થવાનો આ જ કલ્યાણપ્રદ માર્ગ નથી શું? અગાઉ કહ્યા પ્રમાણે જડતાને દૂર કરીને બધી બાબતોએથી કર્મો દ્વારા હંમેશાં શુદ્ધ ચેતનપણે પ્રગટ થયા કરવું અને સક્રિયપણે જગત સાથે એકરૂપતા, સમરસતા સાધવી એ જ માનવી જીવનનું ધ્યેય અને સાધ્ય માનીએ તો કરશી હરકત છે?

(એક સાધકને લખેલો જવાબ, ૧૯૪૨)

માનવતાની વિડંબના અને ગૌરવ

જે પોતાના દેહને જ સર્વસ્વ માને છે તે જીવ, અને જેને માનવતા પ્રિય હોય છે તે મનુષ્ય એવી જીવ અને મનુષ્ય જન્મની શ્રેષ્ઠતા મનુષ્યની વ્યાખ્યા અને લક્ષણ દુરાવીએ તો તેમાં કોઈ ભૂલ થશે એમ લાગતું નથી. આ પરથી જ્યાં સુધી માણસ માનવતાનું મહત્ત્વ ન જાણતાં કેવળ પોતાના દેહને અને જીવને સંભાળતો અને પાળતો રહે છે, ત્યાં સુધી તે માનવતા સુધી આવી પહોંચ્યો નથી એમ કહેવાને વાંધો નથી. માનવતાને જરૂરી એવા ગુણો માટે જે માણસ તનમનથી સહન કરે છે તેને માનવતાનો ઉપાસક માનવો યોગ્ય થશે; અને માનવતાની સિદ્ધિ માટે કે માનવતામાં ખામી ન રહે તે માટે પ્રસંગે જે પ્રાણપર્ણ પણ કરે છે તે માનવતાની કસોટીએ ઊતર્યો અને તેણે માનવતા સિદ્ધ કરી એમ કહેવું જોઈએ. માનવતા કરતાં શ્રેષ્ઠ સિદ્ધિ જગતમાં બીજી નથી. થોડો વિચાર કરીએ તો માનવી જીવન કેટલું મહત્ત્વનું છે એ આપણને સમજશે. કર્તુમર્ત્તુ એવી શક્તિ જગતમાં ક્યાંયે નિર્માણ થઈ શકતી હોય તો તે માનવી જીવનમાં જ થઈ શકે છે. મહાન વિદ્વાન તેમ જ મહાપરાક્રમી, પોતપોતાના સમયમાં અદ્વિતીય, અજેય, અને ધુરંધર યોદ્ધાઓ ક્યાંય પેદા થયા હોય તો તે આ માનવકુળમાં જ પેદા થતા આવ્યા છે. મોટા મોટા જ્ઞાતીઓ, મોટા મોટા તત્ત્વદર્શીઓ, જ્ઞાનવિજ્ઞાનના શોધકો અને યોધકો, મોટા મોટા તપસ્વીઓ અને યશસ્વીઓ. પ્રતિસૃષ્ટિકર્તાઓ અને મહર્ષિઓ, મહાન સંતો, મહંતો, અરિહંતો વગેરે બધાની ઉત્પત્તિ માનવજાતિમાં જ થતી આવી છે. સજ્જનોનું રક્ષણ કરીને ધર્મની ગ્લાનિ દૂર કરનાર પરમેશ્વરના

અવતારોનો વિચાર કરો કે જગતના ઉદ્ધાર માટે પૃથ્વી પર આવેલા પરમેશ્વરના પુત્રોનો વિચાર કરો, સિદ્ધાર્થ ગૌતમ કે વર્ધમાન મહાવીર જેવા ધર્મસ્થાપક અને ધર્મપ્રવર્તકોનો વિચાર કરો કે પરમેશ્વરી આજ્ઞાથી ધર્મનો પ્રસાર કરનારા દ્વિસ્તાઓનો વિચાર કરો, — એ બધા માનવ-જાતિને પેટે જન્મેલા છે. મનુષ્યરૂપે જ કાર્ય કરીને તેઓએ વિદાય લીધી છે. તેમના જન્મથી માનવતાને શોભા આવી છે. તેમને લીધે માનવતાનું મહત્ત્વ વધ્યું છે. આ વાત ધ્યાનમાં લઈને આપણે માનવી જન્મનો વિચાર કરીએ, પોતાની જવાબદારી ઓળખીને આપણું જીવન ઉન્નત કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ, તો આપણે પણ આપણું જીવન સાર્થક કરી શકીશું. વિશ્વની અત્યર્થ ઘટનામાંથી, પરમાત્માની અલૌકિક કલામાંથી, આપણી ઉત્પત્તિ થઈ છે એ ધ્યાનમાં રાખીને આપણે પોતાના જીવનની શુદ્ધિ અને સિદ્ધિ સાધવાનો નિશ્ચય કરીએ તો વિશ્વશક્તિમાંથી આપણને હંમેશ સહાય મળ્યા કરશે; આપણો વિવેક અને તેની સાથે જ માનવતાનો આદર્શ આપણા હૃદયમાં સતત જ્વળત રહેશે.

માનવતાનો માર્ગ નેકે સીધો છે અને ચિત્તની શુદ્ધિ અને સદ્-ગુણોની વૃદ્ધિ જ જીવનમાં પ્રાપ્ત કરવાની મુખ્ય વસ્તુઓ છે છતાં તે સાધતી વખતે વિવેકની ઊંચુપને લીધે, આદર્શની ખોટી કલ્પનાને લીધે, મોહને લીધે અથવા તાત્કાલિક સુખલોલુપતાને લીધે અને પ્રતિષ્ઠાને લોભે માણસ અવળે રસ્તે ચડીને પોતાની માનવતા ગુમાવે છે, અને તેમાં જ ક્યારેક ક્યારેક તે મોટાઈ પણ માને છે. એવે વખતે તે ભ્રાંતિમાં સપડાયેલો હોય છે. તેથી માણસે પોતાની માનવતા જાળવી રાખવામાં હંમેશ સાવધ અને દક્ષ રહેવું જોઈએ. જેને પોતાની માનવતાની પડી હોય છે તે કેવળ પોતાની માનવતાની વૃદ્ધિનો પ્રયત્ન ન કરતાં આખા જગતમાં માનવતા વધે એ ઇચ્છીથી તે દિશામાં પ્રયત્નશીલ હોય છે. કારણ કે, જગતમાં જે માનવતા ન વધે તો એકલી વ્યક્તિને પોતાની માનવતા વધારવામાં અત્યંત પરિશ્રમ પડે છે. તેમાં તેને અપજશ અથવા શરીરનાશ સુધી સહન કરવાનો વખત આવે છે.

સૈકેટીસ, ઈશુ ખ્રિસ્ત, ગુરુ તેગબહાદુર વગેરે અનેક સંતસજ્જનોને

— જેમને જેમને સત્ય અને માનવતા ખાતર અતિશય

માનવતાના માર્ગમાં સહન કરવું પડ્યું તેમને તેમને — તેમના સમયમાં વિદ્વો તેમના જેવા હજારો માણસો હોત, તેમના જેટલી

ઉત્કટ માનવતા હજારો લોકોમાં હોત, તો પોતાની

માનવતા જાળવવા માટે પોતાના પ્રાણ ગુમાવવાનો વખત ન આવત અથવા તેમાંના કોઈને ખીજાં કશાં અસહ્ય કષ્ટ પણ સહન ન કરવાં પડત. ઘણા માણસો સત્ય અને પ્રામાણિકતાથી વર્તતા હોય તો સાધારણ માણસ સુધમાં સત્ય અને પ્રામાણિકતાથી વર્તી શકે છે. પરંતુ સમાજમાં અસત્ય અને દંભ સર્વત્ર ફેલાયેલાં હોય એવી સ્થિતિમાં કોઈ એકલદોકલ વ્યક્તિને પણ પોતાનું જીવન સન્માર્ગે રાખવાનું ઘણું જ મુશ્કેલ પડે છે. સાર્વત્રિક અસત્યાચરણને પરિણામે માણસોનો પરસ્પર પ્રેમ, વિશ્વાસ ને આદર નાશ પામે છે. જીવન ચલાવવા માટે દરેકને ખીજાઓના કરતાં વધારે કપટી અને અસત્યાચરણી થવું પડે છે. અને આવી રીતે સમાજમાં કેવળ દુર્ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે. આવી સ્થિતિમાં બધા મળીને માનવતાની વિડંબના ચલાવતા હોય છે અને સારે રસ્તે ચાલવાનું બંધાને જ મુશ્કેલ બને છે. વિવેકી માણસ આ સ્થિતિને અને તેનાં કારણોને જાણે છે અને તેમાંથી પણ ધીરજથી અને નિષ્ઠાથી માર્ગ કાઢે છે. માણસ માણસ વચ્ચેના સંબંધો નિર્મળ થાય અને તેમાં સહજતા આવે તે માટે તે પોતે સદ્ગુણથી વર્તે છે. સદ્ગુણથી વર્તવાથી જ સદ્ગુણને પોષક વાતાવરણ પેદા થાય છે એની તેને ખબર હોય છે. કોઈના ઉપકાર આપણે ન ફેડી શકતા હોઈએ તોપણ આપણો તેને વિષેનો કેવળ કૃતજ્ઞતાવ પણ તેના, આપણા અને બંધાના મનમાં ઉદ્ધારતા અને ખીજા સહભાવોની વૃદ્ધિ કરે છે, પરસ્પરના વિશ્વાસને પોષે છે, અને માનવજાતિ પરના વિશ્વાસમાં ઉમેરો કરે છે. પણ કોઈની કૃતદ્રતા જોઈએ એટલે તેને વિષેનો આપણો વિશ્વાસ નાશ પામે છે એટલું જ નહીં પણ આખી માનવજાતિ પરનો વિશ્વાસ ઓછો થાય છે. આપણા સહેજે થયેલા સારા-

નરસા વર્તનથી આપણે અગ્નિજ્વાલા જેવાં જગતના સદ્ગુણમાં કે દુર્ગુણમાં કેવો ઉમેરો કરીએ છીએ તે વિવેકી માણસ સમજે છે; અને તેથી જીવનમાં સત્ય, પ્રામાણિકતા, કૃતજ્ઞતા વગેરે સદ્ગુણોને તે મહત્ત્વ આપે છે. તેથી ઊલટું, અસત્ય, કપટ, છેતરપિંડી, દગો, કૃતજ્ઞતા વગેરેથી આપણું કામ પાર પડ્યું એમ જોઈને કોઈને સંતોષ થાય તો તેણે તે વખતે આવા વર્તનથી આપણે પોતાના ચિત્તમાં તેમ જ જગતમાં શાની વૃદ્ધિ કરીએ છીએ તેનો વિવેકપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ. આવી રીતે પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુ ભૌતિક દૃષ્ટિથી ગમે તેટલી કીમતી લાગતી હોય તોય તે અશાશ્વત છે અને આપણે પોતાની અને સમાજની માનવતાને ભોગે તે પ્રાપ્ત કરી છે; એ વસ્તુ આપણા હાથમાંથી જતી રહેતાં વાર નહીં લાગે; પણ તે મેળવવા માટે આપણા હૃદયમાં અને સમાજમાં ઉત્પન્ન કરેલા અને વધારેલા દુર્ગુણોનો નાશ આપણે કરી શકવાના નથી, એ તેણે જાણવું જોઈએ. તેણે વળી વિચાર કરવો જોઈએ કે, આવી જાતના વર્તનથી આપણી કઈ શક્તિ વધે છે? એથી આપણે પોતાને અને સમાજને ક્યાં લઈ જઈએ છીએ? આમાં આપણી સખળતા છે કે દુર્બળતા છે? આપણે અથા આ જ માર્ગે ચાલ્યા કરીશું, પોતાની કાર્યસિદ્ધિ માટે ખીજાઓની સાથે દુર્ગુણી થવાની હરીફાઈમાં પડીશું તો છેવટે એનું પરિણામ શું આવશે? ખીજાની વાત છોડી દઈએ, પણ આપણી પ્રજાને, આપણાં સંતાનોને, આપણે કઈ પરિસ્થિતિમાં લાવીને મૂકીએ છીએ? આ દુનિયામાં તેમને માટે ક્યા પ્રકારનું ક્ષેત્ર આપણે તૈયાર કરીને રાખીએ છીએ? આવી રીતે પોતાના તરફથી થનારાં કર્મોનાં વર્તમાન અને ભાવી પરિણામોનો માણસ જો સૂક્ષ્મ ને દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરે તો પોતાના વર્તનનાં પરિણામોનું ભીષણ ચિત્ર તેની નજર સામે ઊભું રહેશે. માનવતાની પોતાના તરફથી થતી વિડંબના તેના ધ્યાનમાં આવશે. ખોટા માર્ગમાંથી બહાર નીકળવાનો તે પ્રયત્ન કરશે. તેના મનમાં સદાચાર વિષે શ્રદ્ધા પેદા થશે. અને તે દૃઢ નિશ્ચયી હશે તો પોતાના અને ખીજાના કલ્યાણ માટે પોતાનામાં પેદા થયેલી શ્રદ્ધા પર મક્કમ રહીને કાયમનો સદાચારી બનશે.

માણસ જ માણસનો આજે સૌથી મોટો શત્રુ અને સંહારકર્તા થયો છે. માનવજાતિના કલ્યાણ માટે ઉત્કટ લાગણી માણસ જ માણસનો ધરાવનારા અથા સંતસજ્જનો આપણને વ્યાકુળતાથી સૌથી મોટો શત્રુ હૃદય વલોવીને કહેતા આવ્યા છે કે, “પરસ્પરમાં પ્રેમ, મૈત્રી, વિશ્વાસ, આદર, કરુણા અને સહાનુભૂતિની વૃદ્ધિ કરો. નિર્વૈર થાઓ. ભૂતમાત્રના હિતમાં મગ્ન થાઓ. સ્વાર્થી ન રહો. ખીજાઓનું દુઃખ જાણો. તેમના દુઃખે દુઃખી અને સુખે સુખી થાઓ.” આ ઉપદેશ આપણા ચિત્ત પર ઠસાવવા માટે “આપણે અથાં પરમેશ્વરનાં સંતાન છીએ” એમ કેટલાકે આપણને કહ્યું; કેટલાકે “આપણે અથા ભાઈભાઈ છીએ” એમ પણ શીખવ્યું. “ઘટઘટમાં એક જ રામ છે,” “આપણી માફક ખીજાઓને પણ આત્મા છે,” વગેરે વગેરે રીતે આપણને સમજાવ્યું. પણ માનવજાતિએ તેમનો ઉપદેશ ન માનતાં પોતાનું આચરણ પહેલાંના જેવું જ ચાલુ રાખીને તેમને દેવપદ પર બેસાડી દીધા. આવી રીતે આપણે અને ખીજાની માનવતાની અવહેલના કરી. આપણે મનુષ્ય થયા નહીં અને ઉપદેશકોને આપણે દેવપદ પર ચઢાવ્યા. સારમાં, માનવતાનું મહત્ત્વ આપણે ધ્યાનમાં લીધું નહીં.

સ્વાર્થ, દંભ, કપટ, અસત્ય, અસંયમ, અવિવેક, દુષ્ટતા, કૂરતા, સાત્વિકતા વગરના ઇન્દ્રિયજન્ય ભોગો અને માનવતાની વિડંબના તેને લીધે માનવજાતિ તરફથી થનારા અનર્થો — કરનારાઓ આ અથાને લીધે માનવતાની વિડંબના થતી આવી છે. ધન, માન, કીર્તિ ને પ્રતિષ્ઠાની પાછળ પડેલા, વિલાસમાં ડૂબેલા, વ્યસનમાં સપડાયેલા, જીવાનીના મદથી ભરેલા, સત્તાનો નશો ચઢેલા, સ્ત્રીપુત્રના મોહને લીધે કર્તવ્ય ભૂલેલા — આ અથા માનવતાની વિડંબના કરે છે એમ કહેવું પડે છે. માતૃપિતા પ્રત્યેનું પોતાનું કર્તવ્ય ન જાણનારા, કળાને નામે વાસનાની વૃદ્ધિ કરનારા, ધર્મને નામે સ્વાર્થ સાધનારા, સામુદાયિક ધર્મ ન જાણનારા, માનવતાની વિડંબના જ

કરે છે. ઈશ્વરભક્તિ કરતાં કરતાં પોતાને જ ઈશ્વર માનનારા, લોકોમાં એવી જ્ઞાતની બ્રાંતિ ફેલાવનારા, પોતાને જ ભગવાન કહેવડાવી લોકો પાસે પોતાની પૂજન કરાવનારા, — એ અધાને માનવતાની વિડંબના કરનારા ન કહીએ તોય માનવતાની અવહેલના કરનારા જરૂર કહી શકાય. માણસ દુષ્ટ કર્મો કરીને રાક્ષસ અને એમાં જેમ માનવતાની હાનિ છે, તે જ પ્રમાણે તે પોતાને ઈશ્વર કહેવડાવવાની ઇચ્છા કરે, ઈશ્વર કહેવડાવે અને એવી જ્ઞાતની બ્રાંતિ લોકોમાં ફેલાવે એમાં તેની પોતાની તેમ જ ખીજાઓની માનવતાની હાનિ છે. દુરાચારી થઈને માણસ પોતાનું મનુષ્યપણું ગુમાવે છે, અને સદાચારી થયા પછી માન, પ્રતિષ્ઠા ને કીર્તિના મોહમાં પડીને પોતાને ઈશ્વર માનવા લાગીને પોતાનું મનુષ્યત્વ ભૂલી જાય છે. આપણે માનવી માતૃપિતાને પેટે જન્મ્યા છીએ, તેથી શરીર, મન ને બુદ્ધિની અધી શક્તિઓનો વિકાસ કરીને, તેમની શુદ્ધિ કરીને, આપણે માનવતાની પૂર્ણતા સાધવાની છે, એનું ભાન ન રહેવાથી શક્તિને જેરે કોઈ દાનવ અને છે તો કોઈ મોહ અને બ્રાંતિમાં સપડાઈને ભગવાન અનવાનો ડોળ કરે છે. માણસે દાનવ અનવાનું નથી કે નથી ઈશ્વર અનવાનું. પરંતુ માનવરૂપે વ્યાપાર કરતા ચૈતન્યનું સદૃશ્યો દ્વારા પ્રકટીકરણ કરતાં કરતાં તેણે માનવતાની સીમાએ પહોંચવાનું છે. માનવતાની શાંતિ, સુખ ને પ્રસન્નતા તેણે મેળવવાની છે. એમાં જ તેનો વિકાસ છે. એમાં જ તેની પૂર્ણતા છે. અને આ સિદ્ધિ જેનાથી સધાય તે જ તેનો ધર્મ છે.

આ અધી આખતો સ્પષ્ટ હોવા છતાં માણસ બ્રાંતિથી જ્ઞાતજ્ઞતાના મોહમાં ફસાય છે, અને તેથી તેને પોતાનો આદર્શ માનવતાનું ગૌરવ સમજતો નથી; ધ્યેય તેના ધ્યાનમાં આવતું નથી; માનવતાનું ગૌરવ અને માનવતાની વિડંબના એ બે વચ્ચેનો ભેદ તેને સમજતો નથી. માનવની દુર્દમ્ય ઇચ્છાઓ કદી દાનવ અનીને તો કદી દેવપણના મોહમાં ફસાઈને બહાર પડે છે. તે અને માર્ગો ટાળીને માનવતાનો સાંધો રાહ પકડવા માટે શુદ્ધ વિવેકની જરૂર છે. એ વિવેક ન હોય તો માણસ વિવાસને જ વિકાસ સમજે છે; બ્રાંતિને

જ્ઞાન, દુર્બળતાને સંજ્ઞતા, ખીકણપણને ક્ષમા, મનમાં આસક્તિ છતાં બળાત્કારથી કરેલા ત્યાગને અને સંયમને વૈરાગ્ય સમજે છે. ભાવના ને યોજના, ઉદ્દારીનતા ને શાંતિ, જડતા ને સ્થિરતા, મોહ ને પ્રેમ, આસક્તિજન્ય કર્મ ને કર્તવ્ય વચ્ચેનો ભેદ તેને સમજતો નથી. પરંતુ મોહ અને બ્રાંતિ ટાળીને, અજ્ઞાન દૂર કરીને, વિવેકને શુદ્ધ અને સૂક્ષ્મ કરીને જીવનના અંત સુધીમાં આપણે શું સિદ્ધ કરવાનું છે તે જાણવું જોઈએ અને પ્રયત્નપૂર્વક સિદ્ધ કરવું જોઈએ. દુર્બળતા અને ક્ષુદ્ર કામનાને લીધે આપણે દેવતાને શોધતા હોઈએ છીએ, અને તેથી આપણને દેવતાપણું શ્રેષ્ઠ લાગે છે. વિકટ પ્રસંગે પણ જે પોતાનું શીલ સાચવીને માનવતાથી જીવન ગાળે છે તેને વિષે આપણને કશી વિશેષતા, આદર કે પૂજ્યભાવ લાગતો નથી; પરંતુ કોઈ સાધારણ ભાવિકને પણ આપણે જ્ઞેતજ્ઞેતામાં ઈશ્વરપદે બેસાડીએ છીએ. ઈશ્વરભક્તિથી, ધાર્મિક આચરણથી, માણસમાં નમ્રતા, નિરહંકારીપણું, કૃતજ્ઞતા વગેરે ગુણો આવે છે, તેમ છતાં ભક્તિને માર્ગે ચડેલો સાધક થોડા જ દિવસોમાં પોતાનું મનુષ્યત્વ વીસરી જઈને દેવપણામાં સંતોષ માનવા લાગે છે. તે પરથી માનપ્રતિષ્ઠાની હેંશ માણસને મનુષ્યપણામાંથી નીચે પાડવામાં કેવી રીતે કારણ અને છે તે દેખાઈ આવે છે. આ જ્ઞાતની આકાંક્ષા અને ઇચ્છામાં માનવતાની વિડંબના છે. જે જે આશા, તૃષ્ણા ને કામનાઓને લીધે માણસ પોતાનું મનુષ્યત્વ વીસરે છે તે તે અધી આખતો મનુષ્યત્વની હાનિ કરનારી છે, એ ઝોળખીને માણસે સાવધાનતાથી અને સંયમથી, ધૈર્યથી અને પુરુષાર્થથી, વિનયથી અને નિરહંકારીપણાથી વર્તીને પોતાની માનવતાનો માર્ગ સ્પષ્ટ અને સરળ કરવો જોઈએ. ધર્મ, કર્મ, આનંદ, લાભ, ઇચ્છા, કામના, ભાવના, પ્રતિષ્ઠા વગેરે અધી આખતોમાં તેણે પોતાની માનવતાનો ખ્યાલ રાખીને ચાલવું જોઈએ. માનવી કર્તવ્યનું અને માનવી ધર્મનું તેણે સદૈવ સ્મરણ રાખવું જોઈએ. વિશ્વશક્તિમાંથી, ઈશ્વરીશક્તિમાંથી, પ્રકટ થઈને પોતા સુધી આવી પહોંચેલું આ માનવતાનું

દાન અધિક શુદ્ધ અને માનવી સદ્ગુણોથી અધિક સમૃદ્ધ કરીને ભવિષ્યની પ્રજ્ઞા કલ્યાણ માટે માનવજાતિને સમર્પણ કરવું જોઈએ. આમાં જ માનવતાનું અને માનવજાતિનું ગૌરવ છે. આ જ બધા ધર્મોનો સાર છે. ભક્તિની અને તત્ત્વજ્ઞાનની પરિસીમા પણ આમાં જ છે.

૬

ઈશ્વરભાવના

ઈશ્વર તત્ત્વતઃ શું છે એ આખતની ચર્ચા ન કરતાં માનવી જીવનમાં ઈશ્વરનિષ્ઠાની આવશ્યકતા શા માટે જણાય છે, તેમ જ તે નિષ્ઠા પ્રભાવશાળી થાય તે માટે માણસે તેની મદદ જીવનમાં કઈ રીતે લેવી તે વિષે કેટલાક વિચારો અહીં દર્શાવ્યા છે.

મનુષ્યજાતિમાં જેમ જેમ માનવી સદ્ગુણ પ્રકટ થતા આવ્યા છે

તેમ તેમ તેની ઈશ્વર વિષેની કલ્પના બદલાતી ગઈ
 ઈશ્વરાવલંબનની છે એ તે કલ્પનાનો આજ સુધીનો ઇતિહાસ જોતાં
 જરૂર જણાય છે. ઈશ્વરની મૂળ કલ્પના માણસની દુર્બળતા
 અને તેના થયેલા થોડાઘણા ઔદિક વિકાસમાંથી ઉત્પન્ન
 થઈ હશે. દુર્બળતાની સાથે કલ્પના કે તર્ક કરવાની શક્તિ માણસમાં ન હોત
 તો તેને ઈશ્વરની કલ્પના સૂઝી હોત એ શક્ય જણાતું નથી. પશુપક્ષી
 દુર્બળ છે તોયે તેમનામાં ઈશ્વરવિષયક કલ્પના હોય એમ લાગતું નથી.
 મનુષ્ય પર આવી પડનારાં દુઃખ, સંકટ, મુશ્કેલીઓ અને આપત્તિના
 નિવારણ માટે, તેની સલામતી માટે, તેમ જ તેની કામના ને ઇચ્છાની
 પૂર્તિ માટે અને સુખની સ્થિરતા માટે તેને કોઈ ને કોઈ દિવ્ય અને મહાન
 શક્તિ વિષેની શ્રદ્ધાનો આધાર લેવો પડે છે. દર્શનિકો, તત્ત્વજ્ઞો, વિચારકો,
 ચિકિત્સકો કે નાસ્તિકો ઈશ્વર વિષે ગમે તે કહે; કોઈ પોતાની સચોટ દલીલથી,
 શાબ્દિક રમતથી, કોઈ તર્કવાદથી, કોઈ તાર્કિક દૃષ્ટિથી અથવા બીજી

કોઈ રીતે ઈશ્વરનું નાસ્તિકત્વ સિદ્ધ કરી ખતાવે તોય જ્યાં સુધી મનુષ્યપ્રાણી
 આજે જે સ્થિતિમાં છે — અને ઓછાવત્તા ફરકથી આ જ માનસિક
 સ્થિતિમાં તે રહેવાનું છે — ત્યાં સુધી કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપમાં તેને ઈશ્વર
 વિષયક ભાવનાની જરૂર પડવાની. જીવનના દરેક દુઃખનો નાશ કરવાના
 સ્વાધીન ઉપાયનું જ્યાં સુધી માણસને જ્ઞાન થયું નથી, આજનું સુખ
 કાયમ ટકવાનો આધાર કેવળ પોતાના પુરુષાર્થ પર નથી પણ પોતાના
 કાબૂમાં નહીં એવા બહારના અનેક આલ્સ સંયોગો પર છે એમ માણસને
 લાગે છે, અથવા શેના પર છે તે એ જાણતો નથી (અને ખરેખર
 વસ્તુસ્થિતિ એવી જ છે), ત્યાં સુધી માણસને કોઈ પણ મહાન આલંબનની
 જરૂર લાગ્યા કરવાની. દુઃખને પ્રસંગે નિર્ભય, નિશ્ચિંત અને અનુદિગ્ન
 તથા સુખના સમયમાં જાગ્રત અને સંયમશીલ રહેવા માટે ચિત્તની જે
 પ્રકારની પવિત્ર અને સ્થિર અવસ્થા હોવી જોઈએ તે જ્યાં સુધી માણસને
 સિદ્ધ થઈ નથી, ચિત્તવૃત્તિ પર જ્યાં સુધી માણસ સહજપણે પોતાનો
 કાબૂ રાખી શકતો નથી ત્યાં સુધી કોઈ પણ મહાન શક્તિનો આધાર
 લેવાની ઇચ્છા થવાની જ. જે સુખદુઃખની પાર ગયા હોય, જે દરેક આખતમાં
 પોતાના સામર્થ્ય પર આધાર રાખવા જેટલા શક્તિશાળી બન્યા હોય,
 એવા થોડાને છોડી દઈએ તો બાકી આખા મનુષ્યસમાજને ઈશ્વરવિષયક
 ભાવનાની જરૂર છે. સાવ અજ્ઞાનીથી લઈને વિદ્વાન સુધી, રંકથી માંડીને
 ધનિક સુધી — બધાને આ કલ્પનાની જરૂર છે. એમાં ફરક હોય તો
 કેવળ કલ્પનાના સ્વરૂપનો હોવાનો; બાકી કલ્પના તે જ. મનુષ્યની ઈશ્વર
 વિષેની કલ્પનાઓમાં અનેક પ્રકારના ભેદ હોય તોપણ તેનામાં માનેલી
 મહાન શક્તિ, તેનું ન્યાયીપણું, દયાળુપણું, તેની દીનવત્સલતા, તેની
 સર્વવ્યાપકતા, તેની સર્વજ્ઞતા વગેરેની આખતમાં બધામાં લગભગ
 એકવાક્યતા છે. તે શરણાગતોનો રક્ષક, પતિતોનો ઉદ્ધારક અને અનંત
 વિશ્વની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લયનો કર્તા છે, એ આખતમાં પણ બધા લગભગ
 એકમત છે. અલખત, દુનિયામાં બધા લોકોની ખુદ્ધિ, પરિસ્થિતિ, સંસ્કાર
 અને સામાજિક રીતરિવાજમાં સરખાપણું ન હોવાથી બધાની ઈશ્વર

વિષેની કલ્પનામાં પૂરેપૂરું સરખાપણું ન હોય એ સ્વાભાવિક છે; અને તેથી જ ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરવાની અને તેની આરાધના ને ઉપાસના કરવાની વિધિ અને માર્ગ દરેકનાં જુદાં જુદાં છે એમ જોઈએ છીએ. છે. તે છોડી દઈએ તો આફી અધાની ઈશ્વર વિષેની કલ્પનામાં ઘણું જ સરખાપણું છે એમ જણાશે.

ઈશ્વરવિષયક કલ્પના તેમ જ ઈશ્વર કે પરલોક સાથે સંબંધ બેડનારી ધર્મકલ્પનાને કેટલાક અક્ષીણુની ગોળાની ઉપમા આપે છે, તેમાં કંઈક અંશે સત્ય છે પણ તે સંપૂર્ણ સત્ય નથી. ઈશ્વર વિષેની કલ્પનાથી જગતમાં જેટલું અનિષ્ટ થયું છે તે અધું ધ્યાનમાં લઈને તેમણે આ ઉપમા આપેલી છે. ઉપમા કાયમ રાખીને કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે, ઈશ્વર વિષેની કલ્પના કયાંક કયાંક અને કચારેક કચારેક અક્ષીણુના જેવું પરિણામ નિપજાવનારી નીવડી હોય. તોપણ તે કલ્પનામાં દોષ નથી. અક્ષીણુનું સારું અને નરસું એમ બંને પ્રકારનું પરિણામ આવી શકે છે. દવા તરીકે યોજનાપૂર્વક તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાથી તે પ્રાણદાયી થાય છે અને રોજ ખાવાની ટેવ પાડવાથી કે એકદમ પ્રમાણ ઉપરાંત તેનો ઉપયોગ કરવાથી તે જ નુકસાનકારક અને પ્રસંગે પ્રાણઘાતક થાય છે. એ ઉપરથી ઈશ્વર વિષેની કલ્પના અહિતકર નથી, પણ તે કલ્પનાનો કેવી રીતે કેટલા પ્રમાણમાં અને કયે વખતે ઉપયોગ કરવો તે વિષેના અજ્ઞાનને લીધે નુકસાન થાય છે. એકલું અક્ષીણુ જ શા માટે, ખીલ કોઈ પણ ઉપયોગી વસ્તુ અજ્ઞાનથી વાપરવામાં આવે તો તેનાંય દુષ્પરિણામ ભોગવવાં પડે છે. ખોરાક જેવી હંમેશાં જરૂરી અને ઉપયોગી વસ્તુ પણ અયોગ્ય રીતે, અયોગ્ય પ્રમાણમાં અને અયોગ્ય સમયે લેવામાં આવે તો તેનાથી પણ અનેક રોગો થાય છે અને કોઈક વાર જીવનની પણ હાનિ થાય છે. તેથી આપણાં હિતાહિતનો આધાર કેવળ વસ્તુ પર નથી હોતો, પણ તે વાપરવામાં બતાવાતાં વિવેક અથવા અજ્ઞાન પર હોય છે.

માનવી ઉત્કર્ષ અને ઉન્નતિ માટે ઈશ્વર વિષેની કલ્પના, ભાવના, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, નિષ્ઠા — એ બધી જરૂરી છે. તે ઈશ્વરની યોગ્ય માણસને અવનતિ તરફ લઈ જનારી નથી. તેનાથી કલ્પનાનાં લક્ષણો મળતી શાંતિ અને પ્રસન્નતા માટે માનવી મન ભૂખ્યું છે. માનવી મનને આધાર આપીને તેને ઉન્નત કરવા માટે તે બહુ જ મદદકર્તા છે. તેમાં મહત્વની અને મુખ્ય આબત એ જ છે કે આપણી ઈશ્વર વિષેની કલ્પના અને તેટલી વિવેક-શુદ્ધ, સરળ અને ઉદાત્ત હોવી જોઈએ. તેમાં ગૂઢતા કે ગુપ્તતા ન હોવી જોઈએ. તે કલ્પનામાંથી આપણા ચિત્તને આશ્વાસન કે આધાર મેળવવા માટે તેમાં કોઈ પણ જાતના કર્મકાંડની કડાકૂટ ન હોવી જોઈએ. ભલદું, શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ અને નિષ્ઠા ચિત્તમાં વધતાં રહે એવો સ્વાધીન અને સાદો ઉપાય તેમાં હોવો જોઈએ. તેમાં મધ્યસ્થ, માર્ગદર્શક કે ગુરૂની જરૂર ન હોવી જોઈએ. તે કલ્પનાને માનનારાનું નીતિ અને પવિત્રતા તરફ સ્વાભાવિક વલણ હોવું જોઈએ. તેમાં સદાચારનું પ્રાધાન્ય હોવું જોઈએ. દયા, સત્ય, પ્રામાણિકતા, ધૈર્ય, નિર્ભયતા, ઉદારતા, નિશ્ચિંતતા, શાંતિ અને પ્રસન્નતા એ લાભો તેમાંથી સહજ મળવા જોઈએ. મનુષ્યમાત્ર પર પ્રેમ વધતો રહે, સમુદાયના કલ્યાણની ઇચ્છા હંમેશાં જાગ્રત રહે અને કર્તવ્ય કરવાની સ્ફૂર્તિ સતત કાયમ રહે એ તે કલ્પનાનાં સ્વાભાવિક પરિણામો હોવાં જોઈએ. અજ્ઞાન અને ભોળાપણનો લોપ થાય, વિકારોનું બળ નાશ પામે, આશા, તૃષ્ણા, લોભ, દંભ આપણામાંથી વિલય પામે, ચિત્ત સ્વાધીન અને શુદ્ધ બને, બુદ્ધિ વ્યાપક અને તેજસ્વી થાય, ધર્મને પ્રોત્સાહન મળે, અને અહંકાર દૂર થાય એવો પ્રભાવ એ કલ્પનામાં હોવો જોઈએ. આપણી પામરતા અને ક્ષુદ્રતા, પંગુતા અને દુર્બલતા, આપણું આળસ અને જડતા — એ બધાનો નાશ કરીને આપણી કર્મેન્દ્રિયોની અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શુદ્ધિ કરે અને આપણામાં આત્મવિશ્વાસ પેદા કરે, તેમ જ આપણાં શરીર, બુદ્ધિ અને મનમાં નિત્ય નવા ચૈતન્યનો સંચાર કરે એવો દિવ્ય ગુણ તે કલ્પનામાં હોવો

જોઈએ. સારાંશ, માણસને બધી રીતે માનવતા તરફ લઈ જઈને તેના જીવનની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ મેળવી આપી તેને કૃતાર્થ કરે એવું સામર્થ્ય તે કલ્પનામાં હોવું જોઈએ. આવી જાતની ઈશ્વર વિષેની કલ્પના મનુષ્યમાત્રનું કલ્યાણ જ કરશે. તેનાથી કોઈનું પણ અહિત થાય એ કદી શક્ય નથી.

દરેક કાળને અનુરૂપ એવી ઈશ્વર વિષેની કલ્પના તે તે વખતે માણસને મળી જાય તો માનવજાતિના કેટલાય અનર્થો ટળી ઈશ્વરવિષયક માવના જાય. પરંતુ માનવજાતિના દુર્ભાગ્યને લીધે હજુ સુધી સમય પ્રમાણે આ વાત માણસના ધ્યાનમાં આવતી નથી. આજે વલ્લવાની પણ કોઈ પાંચ હજાર તો કોઈ બે હજાર, કોઈ એક આવશ્યકતા હજાર તો કોઈ પાંચસો કે સો વર્ષ પહેલાંની ઈશ્વર વિષેની કલ્પનાને અને તેની આજુબાજુ રચાયેલી ધર્મની કલ્પનાને દૃઢ પકડીને બેઠેલા છે. માનવજાતિનું કલ્યાણ શામાં છે તેનો વિચાર ન કરતાં જૂની કલ્પનામાં દિવ્યતા માનવાનો આપણા બધાનો સ્વભાવ છે. ભૂતકાળમાં જે અનેક વાર ઈશ્વર વિષેની કલ્પના બદલી શકાઈ છે અને દરેક વખતે તેથી આપણું કલ્યાણ થતું આવ્યું છે તો આજે પણ ભૂતકાળની કલ્પના બદલીને નવી ધારણ કરવામાં શી મુશ્કેલી હોઈ શકે? આ રીતે આ બાબતમાં આપણે વિચાર કરતા નથી. કોઈ ભોળપણથી, કોઈ અજ્ઞાનથી, કોઈ બીકથી, કોઈ લાલચથી અને કોઈ ઈશ્વર વિષેની ચાલુ કલ્પના બદલવાને લીધે પોતાનું આર્થિક નુકસાન થશે, પોતાની પ્રતિષ્ઠા નાશ પામશે એ ધારતીથી, એમ અનેક કારણોથી જૂની કલ્પના બદલવા તૈયાર થતા નથી. સમાજની આજની સ્થિતિ અને તેની જરૂરિયાતોનો વિચાર ન કરતાં અને જૂની કલ્પનાઓ ધાતક થઈ રહી છે તે જોતાં છતાં કાળાનુરૂપ નવી કલ્પના આપણે ધારણ કરતા નથી; ઊલટું, તેનો વિરોધ કરીએ છીએ. સમાજ પોતે અજ્ઞાન અને શ્રદ્ધાળુપણને લીધે પૂર્વકલ્પના છોડવાને તૈયાર થતો નથી અને નવી કલ્પનાનો વિરોધ કરનાર પણ પોતાનું

મહત્ત્વ ટકાવી રાખવા માટે સમાજને તેની જૂની કલ્પના છોડવા દેતો નથી. અહીં જ ઈશ્વર વિષેની કલ્પના અશીલનું કામ કરે છે. તે અશીલ ન અને તે માટે તે કલ્પનામાં કાળાનુરૂપ યોગ્ય ફેરફાર થતો રહેવો જોઈએ, અને સમાજની શુદ્ધિ થઈને તેની શક્તિ સતત વધતી જોઈએ. જૂની કલ્પનાના ચાહનારાઓ, તે કલ્પનાને લીધે મહત્ત્વ પામેલા મધ્યસ્થો, ગુરુઓ અને કર્મકાંડી પુરોહિતોનો વર્ગ નવી કલ્પનાનો હમ્મેશાં વિરોધ કરે છે. જૂની નકામી થયેલી અને અહિતકર કલ્પનાને છોડી દેવા તૈયાર ન થતાં નવીનો વિરોધ કરનારો વર્ગ દરેક સમાજમાં હમ્મેશાં હોય છે અને ઈશ્વરને નામે તેમણે જ હમ્મેશાં અનર્થો કરેલા છે એમ જણાય છે.

માનવજાતિમાં જેમ જેમ જ્ઞાનની અને સહજાણોની વૃદ્ધિ થઈ તેમ તેમ આપણી ઈશ્વર વિષેની કલ્પના સુધરતી ઈશ્વર વિષેની આવી છે. એક વખત યજ્ઞમાં માણસોની કે પશુ-સર્વશ્રેષ્ઠ માવના એની આહુતિ લીધા સિવાય જે દેવતા અને જે ઈશ્વર સંતુષ્ટ થતો ન હતો તે જ ઈશ્વર બદલાતાં બદલાતાં હવે કેવળ સદાચારથી અને ભાવભક્તિથી સંતુષ્ટ થવાની સ્થિતિ પર આવી પહોંચ્યો છે. 'દેવ ભાવનો ભૂખ્યો છે,' 'કેવળ તુલસીપત્રથી, કેવળ નામસ્મરણથી ઈશ્વર સંતુષ્ટ થાય છે,' એવી જાતની ઈશ્વર વિષેની કલ્પનાઓ માનવજાતિમાં સદાચાર અને સહભાવનાઓને મહત્ત્વ મળ્યા પછી જ નિર્માણ થયેલી છે. એનું રહસ્ય ધ્યાનમાં લઈને આજને સમયે માનવમાત્રની પ્રગતિ, ઉત્કર્ષ, ઉન્નતિ અને સર્વ આજુ-એથી કલ્યાણ સિદ્ધ થાય એવી જ ઈશ્વર વિષેની કલ્પના આપણે ધારણ કરવી જોઈએ; તે કલ્પના આપણે વિવેકપૂર્વક નક્કી કરવી જોઈએ. માણસ-માત્રના શાશ્વત કલ્યાણનો વિચાર કરીને તદનુરૂપ આચરણ કરવામાં જેઓ પોતાની સર્વ શક્તિશુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે, ભૂતમાત્ર વિષે જેમના ચિત્તમાં સહાનુભૂતિ છે, જે સદાચારી છે, જેમનું હૃદય નિર્મળ છે, જે નિસ્પૃહ છે, જે પૂર્વગ્રહ અને પૂર્વસંસ્કારોથી બદ્ધ નથી, જે વિવેકી છે, એવા સજ્જનોના હૃદયમાં જે પ્રકારની ઈશ્વર વિષેની કલ્પના દૃઢ થયેલી હોય અને

જે તેમના જીવનમાં તેમને ગતિ, ઉત્સાહ, બળ, પ્રેરણા, પ્રકાશ, અને પવિત્રતા મેળવવામાં ઉપયોગી થતી હોય, જેનાથી તેમની પ્રજ્ઞા અને સાત્ત્વિકતા વધતી હોય તે કલ્પના યોગ્ય માનીને આજ્ઞને સમયે ધારણ કરવી જોઈએ. તેને અનુસરવામાં આપણું અને માનવજાતિનું કલ્યાણ છે. એવા પુરુષની કલ્પના સમજવાનું આપણે માટે શક્ય ન હોય તો દરેકે પોતાના સંસ્કાર, પોતાનું હૃદય, પોતાનું જીવન તપાસી જોવું જોઈએ અને તેમાંથી શોધી કાઢવું જોઈએ કે, જીવનમાં જે જે કંઈ ઉદાત્ત, ભય અને પવિત્ર એવું આપણે સિદ્ધ કરી શક્યા; સંકટમાં, દુઃખમાં, મુશ્કેલીમાં, ભયમાં જેના બળ અને શ્રદ્ધા પર આપણે હિંમત રાખી શક્યા તેમ જ શીલનું રક્ષણ કરી શક્યા; અગતિક સ્થિતિમાં ગતિ, પશ્ચાત્તાપમાં સાંત્વન, પતનાવસ્થામાં ઉત્થાન, મૂર્છાવસ્થામાં ભાન, અજ્ઞાન અવસ્થામાં જ્ઞાન, અસહાય સ્થિતિમાં સહાય, મોહમાં વિવેક અને સંયમ, મૂંઝવણની સ્થિતિમાં પ્રકાશ અને માર્ગ જેનાથી મળી શક્યાં; પુરુષાર્થમાં બળ અને ઉત્સાહ, કર્મ અને ભાવનામાં શુદ્ધતા અને વ્યાપકતા જેનાથી સિદ્ધ થયાં તે કંઈ વસ્તુ? તે કંઈ કલ્પના? તે કંઈ ભાવના? કંઈ પવિત્ર શ્રદ્ધા જીવનમાં આ બધી બાબતો સિદ્ધ કરવામાં કારણ બની? તે શોધી કાઢવું જોઈએ અને પછી તે જ કલ્પનાને, ભાવનાને, કે શ્રદ્ધાને શક્ય તેટલી સરળ, પ્રભાવશાળી, નિરુપાધિક, સ્વાધીન, મહાન, ભય, વ્યાપક, બાહ્ય આડંબર રહિત, જેમાં દંભને દાખલ થવાને અવકાશ નથી એવી, શુદ્ધમાં શુદ્ધ, મંગળમાં મંગળ, શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ એવી બનાવીને તેને આપણા હૃદયમાં દઢ કરવી જોઈએ. આ વાત જો માણસ સિદ્ધ કરી શકે તો તે પરમેશ્વર વિષેની શુદ્ધ અને સર્વશ્રેષ્ઠ કલ્પનાનો આરાધક બની શકશે અને તે જીવનભર નિષ્ઠાવાળો રહી શકશે.

પણ આ સાથે એ વાત માદ રાખવી જોઈએ કે માણસના ચિત્તમાં ઈશ્વરનિષ્ઠા નબત્ત રહે તે માટે તેને પોતાના સ્ત્રીશ્વરનિષ્ઠાનું સામર્થ્ય અભ્યુદય અને ઉન્નતિની ઇચ્છા તીવ્રપણે હોવી જોઈએ, વિવેક હોવો જોઈએ. આ વસ્તુઓ

સંજ્ઞાનોના સહવાસથી સહેજે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આપણે શ્રેયાથી હોઈએ તો વિવેકી અને પુરુષાર્થી સંજ્ઞાની સંગતિની અને તેના આરિત્યની આપણા પર સારી અસર થયા વગર રહેતી નથી. આ બધાની મદદથી આપણે પોતાની માનવતા સિદ્ધ કરવી જોઈએ. તે સાધવા માટે શુદ્ધમાં શુદ્ધ અને પ્રભાવશાળી ઈશ્વર વિષેની કલ્પના અને શ્રદ્ધા આપણે ધારણ કરવી જોઈએ. તે વગર આપણે આપણું ધ્યેય સિદ્ધ કરી શકીશું નહીં. ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ, ઈશ્વરનું દર્શન, તેનો સાક્ષાત્કાર, તેનો આદેશ વગેરે ધ્યેયોમાં અનેક ભ્રમો હોઈ તેમાંથી બીજા અનેક ભ્રમો નિર્માણ થાય છે. તેથી આપણે એ વસ્તુઓની પાછળ ન પડવું જોઈએ. જેને કારણે જગતમાં નીતિયુક્ત વહેવાર તૂટે અને ભ્રમ, દંભ અને આળસને આશ્રય મળે એવી કોઈ પણ ઈશ્વર વિષેની કલ્પના આપણે માન્ય ન કરવી જોઈએ. ધ્યેયની બાબતમાં આપણે એ ચોક્કસ સમજવું જોઈએ કે, જે જે ભય લાગે તે તે આદરણીય કે અનુકરણીય નથી; આકર્ષક લાગે તે ધ્યેય નથી; કેવળ આનંદપ્રદ કે સુખકર લાગે, કેવળ શાંતિ અને પ્રસન્નતા આપનારું હોય, તે પણ આપણું ધ્યેય નથી; દિવ્ય લાગે, રમ્ય લાગે તે પણ ધ્યેય નથી; પણ જે માનવતાને અનુરૂપ હોય, સહગુણોને પોષક, સંયમને સહાયક, ધર્મ અને કર્તવ્યને પ્રેરક હોય, જેને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રામાણિક માનવી વહેવાર અને પરિશ્રમ વગેરેનો ત્યાગ ન કરવો પડતો હોય, જેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા બધા કરે અને બધાને તેની પ્રાપ્તિ થાય તો માનવી વ્યવહાર અધિક સરળ, પવિત્ર અને વ્યવસ્થિત થાય, એ સિદ્ધ કરવાનું આપણું ધ્યેય છે. તે ધ્યેય સિદ્ધ કરવું કહ્યું હશે પણ તેમાં ભ્રમ નહીં હોય. તેમાં મુશ્કેલીઓ હશે પણ દંભ નહીં હોય. તેમાં હંમેશા આનંદ ન હોય તોપણ કૃતાર્થતા હશે. તે સિદ્ધ કરવું કહ્યું છે તેથી તેની કહ્યુતાની તીવ્રતા ઓછી લાગે, ભ્રમમાં ન પડાય, અને દંભમાં ન ફસાઈએ તે માટે આપણી કોઈ અલંત પવિત્ર અને મહાન શક્તિ પર શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા હોય એ જરૂરી છે. બધાં અનિષ્ટો અને સંકટોમાંથી, બધાં પાપો

અને અડચણોમાંથી, પાર પાડીને આપણને ધ્યેય સુધી પહોંચાડવાની શક્તિ તે નિષ્ઠામાં જ છે. ધ્યેય વિષેના આપણા દૃઢ સંકલ્પથી આપણી નિષ્ઠા જ્યારે રહે છે. વિશ્વમાં સર્વત્ર વ્યાપેલી મહાન શક્તિને આપણને અનુકૂળ કરી લેવાનો માર્ગ અને સામર્થ્ય આપણા દૃઢ સંકલ્પમાં છે.

૭

સ્તવનનું સામર્થ્ય

આપણી ઉન્નતિ માટે કોઈ પણ આજ્ઞા ધાર્મિક આડંબર કે કર્મકાંડની જરૂર નથી, કેવળ અંતરની કંપનાની જરૂર છે. જેનામાં અંતરની કંપના હોય તેને પોતાની ઉન્નતિનો માર્ગ જડી જાય છે, અને તેનામાં દૃઢતા અને નિગ્રહશક્તિ હોય તો તે માર્ગે જવાનું સામર્થ્ય પણ તેને મળી રહે છે. ઉન્નતિના માર્ગમાં પહેલી મુશ્કેલી હોય છે પોતાના જ અયોગ્ય સંસ્કારો અને ટેવોને બદલવાની. એ સંસ્કારો અને ટેવો બદલ્યા વગર આપણે આગળ વધી ન શકીએ. આપણી ઈંદ્રિયોને પડેલી ટેવો અને મન પર પડેલા સંસ્કારોથી આપણે બદ્ધ છીએ. તેમનો કાબૂ આપણા પર રહે છે.

શ્રેયાથી માણસે પોતાની અયોગ્ય ટેવો અને સંસ્કારોમાંથી પોતાનો છુટકારો કરી લેવો જોઈએ. તે માટે પોતાનામાં સામર્થ્ય પેદા કરવું જોઈએ. તે સામર્થ્ય ધ્યેય વિષેની આપણી તાલાવેલી અને નિગ્રહ-વૃત્તિમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રયત્નમાં આપણી જૂતી અને નવી મનોવૃત્તિઓનો કેટલોક વખત ઝઘડો ચાલ્યા કરે છે. આપણી પહેલી મનોવૃત્તિઓ લાંબા વખતથી ચાલતા આવેલા સંસ્કારો ને ટેવો તેમ જ કૃતિને લીધે આપણો સ્વભાવ બની ગયેલી હોય છે. નવી મનોવૃત્તિઓ વડે અને ખાસ કરીને પોતાના નિગ્રહથી આપણે તેમનો નાશ કરવાનો હોય છે. પહેલાંની અયોગ્ય વૃત્તિઓમાં ટેવો લીધે બળ આવેલું હોય છે; જ્યારે

નવી શુભ વૃત્તિઓમાં નિશ્ચયનું બળ હોય છે, પવિત્ર સંકલ્પની અને તેને લીધે નિર્માણ થયેલા આત્મવિશ્વાસની મદદ હોય છે. આવી જાતની પરસ્પર વિરોધી વૃત્તિઓની આપણા ચિત્તમાં ચાલતી રસાકરી આપણને સહન કરવી પડે છે. આપણો નિશ્ચય, આપણો સંકલ્પ દૃઢ હોય, પૂરતી નિગ્રહશક્તિ આપણામાં હોય, તો આપણી શુભ વૃત્તિઓનો છેવટે વિજય થાય છે, અને આપણે પોતાના માર્ગમાં આગળ વધીએ છીએ. આપણા ચિત્તમાં ઉન્નતિ માટે તાલાવેલી હોય તો આપણને અનેક વખત આવી જાતના પોતાના જ ચિત્તના ઝઘડાઓ સહન કરવા પડશે. પરંતુ તેથી ન કંટાળતાં તેમ જ નિરાશ ન થતાં આપણે પોતાની ઉન્નતિને રસ્તે આગળ ને આગળ ચાલ્યા કરવું જોઈએ.

અંતરની ઉત્કટ ઇચ્છા આપણને આ માર્ગમાં હંમેશ સહાય કરતી રહેશે. એ ઇચ્છા અને એ સંકલ્પને આપણે કદી અશ્વરનિષ્ઠા, સંકલ્પ મંદ થવા દેવાં ન જોઈએ. વાચન, મનન, સત્સંગ, અને સાધનનું સામર્થ્ય ઉચિત અને ધર્મ્ય વ્યવસાય વગેરેની મદદથી આપણે આપણા સંકલ્પને સદૈવ જ્યારે અને દૃઢ રાખવો જોઈએ. તે સંકલ્પને બળે આપણને આપણા માર્ગમાં સિદ્ધિ મળવાની છે. તે સંકલ્પમાં બળ આવે તે માટે ઈશ્વરનિષ્ઠાની આપણને જરૂર છે. એ નિષ્ઠામાં અપાર સામર્થ્ય છે. સાધન વગર નિષ્ઠા વધતી નથી. નિષ્ઠા વગર સંકલ્પમાં બળ આવતું નથી. તેથી આપણને કોઈ સાધનનું આલંબન લેવું પડે છે. તે સાધન એવું હોવું જોઈએ કે તેથી આપણી નિષ્ઠા દૃઢ થાય, આપણો સંકલ્પ એકવિધ થાય, શુદ્ધ અને દૃઢ થાય અને તેમાં તીવ્રતા ને તેજસ્વિતા આવે. એટલું હોવા ઉપરાંત તે સાધન સ્વાધીન હોવું જોઈએ, તેમાં કોઈ પણ પ્રકારના કર્મકાંડની કડાકૂટ ન હોવી જોઈએ. તે સાધનમાં એવો પ્રભાવ હોવો જોઈએ કે તેથી હૃદયમાં ભાવભક્તિનાં પૂર વહેવા લાગે, હૃદય નિર્મળ થવા લાગે. તે સાધનથી ચિત્તમાં ઈશ્વરનિષ્ઠા સહજે વૃદ્ધિગત થાય અને તે વધતાં વધતાં આપણા શરીરના અણુઅણુમાં વ્યાપી રહે. આવી રીતે આપણે ભૂતિમંત

નિષ્કાર્પ બની જઈએ. આ વસ્તુ જે આપણે સાધી શકીએ તો આપણી ઉન્નતિ થતાં ઝાઝી વાર નહીં લાગે. કારણ કે, તેને લીધે ચિત્તમાં નિર્માણ થનારા દૃઢ અને તીવ્ર શુભ સંકલ્પથી અયોગ્ય સંસ્કારોનું બળ ઝપાટાથી ક્ષીણ થતું જશે, અને થોડા જ વખતમાં તે બધા સંસ્કારો નાશ પામશે અને આપણી ઉન્નતિનો માર્ગ સુગમ અને સરળ થશે.

આને માટે સૌથી પ્રભાવશાળી અને સ્વાધીન સાધન ઈશ્વરસ્તવન છે.

જે આપણને રુચે અને જેને પરિણામે આપણામાં સ્વાધીન સાધન સદ્ભાવો જાગ્રત થાય અને આપણા શરીરમાં હળવે ક્ષીણ સ્તવન હળવે સંચરવા લાગે એવા પ્રકારનું સ્તવન આપણે સાધન તરીકે પસંદ કરવું જોઈએ. એ સ્તવન કે સ્તોત્ર આપણે રોજ સ્નાન વગેરે કરીને પવિત્ર થઈને એકાંતમાં શાંત અને પ્રસન્ન સમયે અંતર્મુખ થઈને, શાંતિથી અને સ્થિરપણે તેના પ્રત્યેક શબ્દનું, ભાવનું આપણા ચિત્ત પર ઊંડું પરિણામ થાય અને કેવળ પોતાને જ જાણ થાય એવી રીતે નિયમિતપણે બોલવાનું રાખવું. તે બોલતા હોઈએ તે વખતે તેના દરેક શબ્દથી આપણા ચિત્ત પર શુભ, પવિત્ર તે ગંભીર લહેરો ઊઠવી જોઈએ, પ્રેમ જાગ્રત થવો જોઈએ. હૃદય સાત્ત્વિક ભાવોથી ભરાઈ જવું જોઈએ, તે ભાવો હૃદયમાં ઊંડે સુધી જઈ પહોંચવા જોઈએ. ક્રોમળતા ને દૃઢતા, પ્રસન્નતા ને તેજસ્વિતા હૃદયમાં વ્યાપી જવી જોઈએ. સ્તવન કરતાં કરતાં આપણી નિષ્ઠા વધવી જોઈએ. કોઈ પણ પ્રસંગે, કોઈ પણ કારણથી તે પડી ન ભાંગે કે ચલિત ન થાય એવી અભંગ અને દૃઢ બની જવી જોઈએ. અને આ બધું પરિણામ આપણે સ્તવન કરતા હોઈએ તે વખતે થાય છે એવો અનુભવ આપણને થવો જોઈએ. સ્તવનની શરૂઆતની આપણા ચિત્તની સ્થિતિ સ્તવનને અંતે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બદલાઈ ગઈ છે એવો અનુભવ આપણને થવો જોઈએ. આવી જાતનું સામર્થ્ય સ્તવનની પદ્ધતિમાંથી આપણને નિર્માણ કરતાં આવડવું જોઈએ. સ્તવનમાં જે ઈશ્વરી ગુણોનું આપણે વર્ણન કરીએ, જે પ્રશંસા આપણે કરીએ, જે

ગુણોનું સ્તોત્ર ગાઈએ તે ગુણો, તે ભાવો, સ્તવન કરતાં કરતાં આપણામાં સંચરવા લાગવા જોઈએ. આપણાં પ્રેમ, ભક્તિ, ભાવના ને નિષ્ઠાથી આપણે ઈશ્વરવિષયક કલ્પના સાથે, ગુણો સાથે તન્મય થઈએ, સમરસ થઈએ, તો તે જ ગુણો આપણામાં પ્રગટ થયા વગર રહેશે નહીં. આવી સ્થિતિમાં દુર્બળતા ને દીનતા, દુષ્ટતા અને હીનતા, જડતા ને કૃપણતા, અશુદ્ધતા ને લંપટતા, કુટેવો અને કુસંસ્કારો વગેરેને આપણા હૃદયમાં અવકાશ રહેશે નહીં. એ બધાંનો સમૂળ નાશ થશે.

સ્તવનમાં આવી દિવ્ય શક્તિ છે. પણ તેમાં એ દિવ્ય શક્તિ લાવવાનો આધાર આપણી અંતરની તીવ્ર ઇચ્છા પર હોય છે. આપણી તીવ્ર ઇચ્છા સ્તવનમાં શક્તિ લાવશે, સ્તવનથી નિષ્ઠામાં બળ આવશે, નિષ્ઠા સંકલ્પને દૃઢ અને પ્રભાવી બનાવશે. આપણી તીવ્ર ઇચ્છા એ જ આપણો સંકલ્પ. એ સંકલ્પ, સ્તવન અને નિષ્ઠા બધાં એકબીજાનાં પોષક અને બળ વધારનારાં છે. તેમને એકબીજાથી જુદાં પાડી શકાય નહીં. સંકલ્પનો પ્રભાવ સ્તવન પર, સ્તવનનો નિષ્ઠા પર અને નિષ્ઠાનો ફરી સંકલ્પ પર — આવી રીતે સામર્થ્યવૃદ્ધિનું આ ચક્ર ચાલ્યા કરે છે. બળવાન સંકલ્પની આખા જીવન પર અજાણતાં સતત અસર પડ્યા જ કરે છે. સ્તવનથી તેમાં ઈશ્વરી શક્તિ પ્રકટ થાય છે. આપણી બીજી શક્તિઓ કરતાં એ શક્તિ ઘણી વ્યાપક છે. તે શક્તિને લીધે અશક્ય જણાતી વસ્તુઓ આપણે સહેજે કરતા થઈએ છીએ. આપણી સંકલ્પશક્તિ એ જ આપણામાં રહેલી સાચી ઈશ્વરી શક્તિ છે. જાગ્રતિ, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ — એ ત્રણે અવસ્થાઓમાં તે આપણામાં જાગ્રતપણે કાર્ય કરતી હોય છે. આપણી અંદર ને બહાર થતી બધી ઘટનાઓમાં તે શક્તિનો સંબંધ હોઈ તેનું કાર્ય અજાતપણે હરહંમેશ ચાલુ હોય છે. આપણું મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, તેમ જ આપણો ‘અહ’ બધું સુપ્ત દશામાં ગયા પછી પણ તે શક્તિ જાગ્રત હોય છે. તે જાગ્રત હોય છે તેથી જ ગાઢ નિદ્રામાંથી પણ ચોક્કસ વખતે, કચારેક કવેળાએ પણ, તે આપણને જાગ્રત કરે છે. તે જાગ્રત ન હોય તો રોજના કરતાં વહેલાં પરોઢિયે વિ—પ

ઊઠવાનો સંકલ્પ કરીને આપણે રાતે ઊંઘી ગયા પછી બરાબર તે જ વખતે આપણને ગાઠ નિદ્રામાંથી કેાણુ જાગ્રત કરે? એ પરથી આપણા દૃઢ સંકલ્પો અજાણતાં આપણું જીવન ઘડે છે એમાં શંકા નથી. તે સંકલ્પોને વધારે તે વધારે બળવાન, તીવ્ર અને યશસ્વી બનાવવા માટે સ્તવનની અત્યંત આવશ્યકતા છે. એ સ્તવનમાંથી આ બધી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવાનું રહસ્ય જેણે હાથ કચું તે પોતાની ઉન્નિતિને માર્ગે જતો જતો, જીવન ક્રમશઃ વિકસિત કરતો કરતો પોતાનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શકશે એમાં શંકા નથી.

સ્તવનશુદ્ધિ

પોતાના ઇષ્ટ દેવનો કે આદર્શ તત્ત્વનો બધે સાક્ષાત્કાર થવો એ આત્મવિકાસ માટે ઉપયોગી છે અથવા આત્મવિકાસની એક પાયરી છે એમ તમે કાગળમાં લખો છો; પણ મને તેમ લાગતું નથી. કારણ કે, એવી જાતની સાક્ષાત્કાર વિષેની ભાષાને લીધે જ આપણા ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક ગ્રંથોમાં વહેમ કે ભ્રમને વધવા માટે ખૂબ અવકાશ મળ્યો છે. ભક્તિના અતિરેક સાથે એટલા જ પ્રમાણમાં જે માણસના ચિત્તમાં ભ્રમો ધર કરીને રહેતા હોય, તે તે ભક્તિની કલ્પનાઓ અને પ્રથાઓ ધણી સદ્ગુણ છે એમ કહ્યા વગર દૂટકો નથી. ત્યાગ નજરે પડતાંવેંત ખ્રિસ્તનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એમ કહેનારા ખ્રિસ્તી ભક્તનો દાખલો તમે કાગળમાં આપ્યો છે. પણ એમ ન કહેતાં ત્યાગ નજરે પડતાંની સાથે જ તે મહાપુરુષનું સ્મરણ થાય છે એમ કહેવું જ યોગ્ય ગણાય. પણ એમ કહીને ભક્તની ભાવતૃપ્તિ થતી નથી. એવે વખતે ભક્તિ ન્યારે ભલતો જ માર્ગ લે ત્યારે તેને મોહ કે ભ્રમ જ કહેવો જોઈએ. આ સ્થિતિની અથવા આવી

જાતની ભાવતૃપ્તિની વિકાસમાં જરૂર જણાતી નથી. વિકાસની કોઈ પણ ભૂમિકા ખોટી સમજણ પર આધારેલી ન હોવી જોઈએ. ભ્રમાત્મક ભક્તિમાં કશો જ વિકાસ થતો નથી એમ નથી. ભક્તની ભાવના અને આચાર જીવનનાં કર્તવ્યોને જેટલા પ્રમાણમાં અનુસરનારાં હશે તેટલા પ્રમાણમાં તેમાં વિકાસ માની શકાય. બાકીની તેની કલ્પનાઓ અને ભ્રમો તેના પોતાના તેમ જ સમાજના વિકાસને પ્રતિબંધક થાય છે. કોઈ પણ સ્થિતિને વિકાસ ત્યારે જ કહી શકાય કે ન્યારે તે સ્થિતિ યોગ્ય માર્ગે ઉન્નત થતાં થતાં ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થયેલી હોય અને પછીના વિકાસને આધક કે પ્રતિબંધક ન થતાં સ્વાભાવિકપણે જ સહાય કરનારી હોય. અને વિકાસની પાયરી પણ તેને ત્યારે જ કહી શકાય. કોઈ પણ પાયરી કે ભૂમિકા પ્રયત્નશીલ માણસને ધીમે ધીમે આગળની ભૂમિકા તરફ લઈ જનારી હોવી જોઈએ. આપણો વિકાસ સમજણપૂર્વક ક્રમસર થતો નથી. કારણ કે, આપણે તેને માટે કોઈ વ્યવસ્થિત સાધન જાણતા નથી હોતા; એટલું જ નહીં, પણ વિકાસનોય કોઈ ચોક્કસ ક્રમ હોય છે અને ચિત્તને ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ ભૂમિકા પર લઈ જવા માટે કોઈ રીતસરનાં સાધનોની જરૂર હોય છે એ વાતની પણ આપણને હજી ખબર નથી એમ લાગે છે. એક કરતાં એક ચડિયાતી કે ઉચ્ચતર ભાવનાઓ અને ધારણાઓના અનુશીલન અને આધારથી, ચિંતનથી અને તનમયતાથી માણસ ઉચ્ચતર ભૂમિકાઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તે માટે તેને ભાવના, ધારણા અને ચિંતનના સ્થૂળ અભ્યાસમાંથી ધીરે ધીરે સૂક્ષ્મ અભ્યાસમાં જવું પડે છે. તે અભ્યાસમાં કોઈ ક્રમ, સુસંગતપણું અને સાધ્ય સુધી લઈ જાય એવી યોજના હોવી જોઈએ. એ બધાની મદદથી માણસનું ચિત્ત સ્થૂળ અનુભવમાંથી ધીરે ધીરે સૂક્ષ્મ અનુભવમાં અને તેમાંથી જ આગળ જતાં ગાઠ અનુભવમાં તનમય થઈ જાય છે. ત્યાં સુધી માર્ગમાં આવતી દરેક ભૂમિકા તેણે દૃઢ કરવી પડે છે. એક કરતાં એક ચડિયાતી કે ઉચ્ચતર ભૂમિકા પરની ચિત્તસ્થિતિનો વિચાર કરીને પ્રાર્થના, સ્તવન, ભજન કે ભક્તિના કોઈ પણ પ્રકારમાં સુસંગતપણું અને મેળ ખેસાડી

તેમાંથી વિકાસનો ચડતો ક્રમ સાધવો પડે છે. તેમ ન કરતાં જેમાં કોઈ મેળ નથી, કોઈ ક્રમ નથી એવા ભાવ, અર્થ, ધારણા, હેતુ અને લક્ષ્યની દૃષ્ટિથી અધી રીતે અસંગત અને વિસંગત શ્લોકો આપણે પ્રાર્થના કે સ્તવન તરીકે રોજ બોલતા રહીએ તોય વિકાસની દૃષ્ટિથી તેનો કશો ઉપયોગ નથી. પ્રાર્થના કે સ્તવન બોલતી વખતે તેના અર્થ અને ભાવ સાથે આપણું ચિત્ત ધીરે ધીરે સમરસ થવું જોઈએ. તે માટે પ્રથમ આપણે આપણા જીવનનું સાધ્ય નિશ્ચિત કરવું જોઈએ. એ સાધ્ય સિદ્ધ કરવા માટે આપણને કઈ ભાવનાઓની અને ધારણાઓની સાધન તરીકે જરૂર છે તે આપણે વિવેકપૂર્વક નક્કી કરવું જોઈએ. એ ભાવનાઓ જેથી જાગ્રત થાય, ક્રમશઃ વિકસિત થાય એવા એક કરતાં એક વધારે અર્થપૂર્ણ અને ભાવપૂર્ણ શ્લોકોની કે સ્તવનની સુસંગત પસંદગી આપણને કરતાં આવડવી જોઈએ. તે પસંદગી એવી હોવી જોઈએ કે તે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરતાં કરતાં ચિત્ત સહેજે ચડતા ક્રમે તેના અર્થ સાથે, ભાવ સાથે સમરસ થઈને છેવટે ગાઠ અનુભવમાં તદ્દલીન થઈ જાય. દરરોજના આવા ક્રમથી ચિત્તની સાસ્ત્રિક ભૂમિકાઓ વધુ ને વધુ દઢ થશે. ચિત્ત હમેશાં આનંદિત અને પ્રસન્ન રહેવા માંડશે. કામ, ક્રોધ અને લોભના આવર્તો સહેજે મંદ પડશે. રાગદ્વેષમાંથી ચિત્ત મુક્ત થવા માંડશે. પછી આપણે દુઃખથી ગભરાશું નહીં. સાસ્ત્રિક ક્રમો વિષે આપણને ઉત્સાહ થવા માંડશે. આવી રીતે ભક્તિભાવનાથી કરાયેલી પ્રાર્થના વડે કે સ્તવન વડે આપણામાં આવી જાતનું જાળ આવે છે. આપણો વિકાસ થાય છે.

પણ આપણને જે યોગ્ય સાધન ન મળે, આપણું સાધ્ય અને આપણું રોજ કરીએ છીએ તે પ્રાર્થના અને સ્તવન, એટલે કે તેમાંના શ્લોકો અને ગીતોનાં અર્થ, ભાવ અને લક્ષ્ય, એ બેનો કશો મેળ ન હોય, મન ભાવમય, એકાગ્ર અને સમરસ થવા માટે જોઈતી સુસંગતિ તેમાં ન હોય, - ઊલટું એ બાબતમાં અધી વિસંગતિ જ હોય, - તો એવી પ્રાર્થનાથી અને સ્તવનથી આપણું ચિત્ત ભક્તિમય અને એકનિષ્ઠ બની

શકતું નથી. જે દેવદેવતાઓમાં આપણે માનતા નથી તેમના વર્ણનથી કે સ્તવનથી આપણું ચિત્ત ભાવમય, ઉન્નત અથવા વિકસિત કેવી રીતે થવાનું? દરેક શ્લોકમાં જુદા જુદા દેવતાને શરણે જવાનો ભાવ લાવીને તેમાંના કયા રૂપ સાથે આપણે એકાગ્રતા સાધીશું? કોની સાથે તન્મય થઈશું? એકનિષ્ઠા કયા રૂપ પર રાખીને તેને કેવી રીતે દઢ કરીશું? આ અધી વિસંગતિમાંથી અને ચંચળતામાંથી અનુસંધાન કેવી રીતે સાધી શકીશું? તેથી ભક્તિભાવનાની અને વિકાસની દૃષ્ટિથી એવી પ્રાર્થનાઓનો કે સ્તવનભજનનો વિશેષ ઉપયોગ ન થતાં તેટલા વખત પૂરતી કેવળ ગંભીર, શાંત અને કંઈક અંશે ભાવમય સ્થિતિ નિર્માણ કરવામાં તેનો જે થોડો ઘણો ઉપયોગ થાય તેટલો જ. આ અસર પણ દરરોજના મહાવરાથી અંધ થાય છે; અને વખત જતાં તે એક પ્રકારનો ભાવશૂન્ય કર્મકાંડ બની જાય છે.

તેથી આપણી પ્રાર્થના, સ્તવન, ભજન વગેરે કોઈ પણ પદ્ધતિમાં ભક્તિ અને ઉપાસનાનો વિચાર થવો જોઈએ. વિકાસ અને એકનિષ્ઠાનો પણ તેમાં વિચાર હોવો જોઈએ. સંતમહાત્માઓનાં ભક્તિ, વૈરાગ્ય કે જ્ઞાનપર ગીતો અથવા શ્લોકો બોલતી વખતે તેમાં આપણો ઉદ્દેશ અને પ્રયત્ન તેના અર્થ સાથે અને અર્થ પરથી સ્થિતિ સાથે તન્મય થઈને તે સ્થિતિ પોતાનામાં દઢ કરવાનો હોવો જોઈએ. સંતમહાત્માઓએ કેવળ મનોરંજન માટે કે તેટલા વખત પૂરતું સાસ્ત્રિક વાતાવરણ પેદા કરવા માટે ગીતો ગાયાં નથી; પણ ભક્તિ, વૈરાગ્ય કે જ્ઞાનની ઉત્તાન અવસ્થામાં હૃદયમાં ભાવ સમાય નહીં એવી સ્થિતિ થતાં શબ્દોને રૂપે તેમના મોંમાંથી તે ગીતો આપોઆપ જાહાર પડેલાં છે. તે શબ્દોને આધારે તેમના અર્થ અને ભાવ સાથે તન્મય થઈને તે ભાવમય અવસ્થા પોતાનામાં દઢ કરીને જે ભૂમિકા પરથી તે મહાત્માઓના મોંમાંથી એ શબ્દો નીકળ્યા તે ભૂમિકા આપણે સિદ્ધ ન કરીએ ત્યાં સુધી તેમના શ્લોકોનો કે ગીતોનો યોગ્ય ઉપયોગ આપણે કર્યો એમ ન કહેવાય. સ્તવન, ભજન કે ભક્તિનો કોઈ પણ પ્રકાર ઉચ્ચ ભૂમિકા

સિદ્ધ કરવાનું સાધન છે. તેમાં અસાધારણ સામર્થ્ય છે. એ સામર્થ્ય કેવળ કલ્પનાગત નથી પણ જીવનમાં પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે તેવું છે. ભક્તિ અને ઉપાસનાની દૃષ્ટિથી સંતમહાત્માઓની અનુભવની વાણીને આપણે ઉપયોગ કરીએ તો તેમના સદ્ગુણો આપણામાં ઊતર્યા વગર રહેશે નહીં.

પરંતુ આપણામાં સ્તવન, ભજન અને પ્રાર્થનાની જે વિસંગત અને અસંબંધ પદ્ધતિઓ રૂઢ છે તેમાં આમાંનું કોઈ પણ પરિણામ જોવા મળતું નથી. આપણે આંખો મીચીને રોજની આદત પ્રમાણે ગમે તેવું કશુંક એક પછી એક બોલ્યા કરીએ છીએ. તેના શબ્દોનો હૃદય સાથે અને અર્થનો જીવન સાથે કશો સંબંધ હોતો નથી. તે જ પ્રમાણે ભાવ અને લક્ષ્યનો આપણા આદર્શ સાથે કશો સંબંધ હોતો નથી. આપણું ચિત્ત કોઈ પણ દેવદેવી પર કે તેના ગુણો પર કેન્દ્રિત થઈ શકતું નથી — આપણે કેન્દ્રિત કરવા માગતા નથી. કારણ કે, આપણે જે કંઈ કરીએ છીએ તે આપણા ચિત્ત પર અને જીવન પર કોઈ વિશિષ્ટ પરિણામ ઉપજાવવાના ઉદ્દેશથી યોજનાપૂર્વક કરતા નથી, પણ કેવળ પરંપરાને અનુસરીને કરીએ છીએ.

આજે આ વિષયને નિમિત્તે આ જ જાતના કેટલાક વિચારો જણાવું છું. આપણા બધા ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક સંસ્કારોમાં એક-નિષ્ઠા નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન જવહલે જ ક્યાંક જોવા મળે છે. બીજે બધે ઠેકાણે અનેક દેવદેવીઓની કલ્પનાઓ અને તેમની આરાધનાના પ્રકારોની સંખ્યા વધતી દેખાય છે. ગીતાનો દશમો અધ્યાય આને માટે કેટલો જવાબદાર છે એવો સવાલ પણ મનમાં ઊઠે છે. આપણા બધા જીવન પર આવી જ જાતના સંસ્કારોની છાપ જણાય છે. એક ઈશ્વર પર નિષ્ઠા રાખવાનું આપણને ગમતું નથી, તે આપણને ભારે પડે છે. દેવદેવીઓની કલ્પનાઓ વધારવા તરફ અથવા કોઈ પણ રીતે તેમને કામમ રાખવા તરફ જ આપણા મનનું વલણ દેખાય છે. કોઈ પણ સારી કલ્પનાને કે વિશેષતાને દેવપણુ સુધી લઈ ગયા વગર આપણને એન

પડતું નથી. તે વિના તેની યોગ્ય કદર ક્યાં જોવું આપણને લાગતું નથી. બ્રાહ્મણ, માતા, પિતા, ગુરુ, પતિ, ગામ, સર્પ, તુલસી, વડ, પીપળો, ચંદ્ર, સૂર્ય — બધા જ આપણા દેવો. એ બધા વિષેની દેવપણુની ભાવના માંડ ઓછી થવા માંડી એટલામાં હિંદુસ્તાનને ‘ભારત માતા’ ‘હિંદ દેવી’ કહીને એ રૂપે તેના નકશા બનાવવા લાગ્યા છે. દરિદ્રીઓને ‘નારાયણ’ બનાવવા સુધી આપણે જઈ પહોંચ્યા છીએ. હવે સ્ત્રીઓ, બાળકો અને હરિજનો પર દેવ બનાવવાનો વારો આવવાનો સંભવ છે !

આ બધા પરથી વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે, આપણા સંસ્કાર અને પરંપરાને લીધે આપણું માનસ જ આવી જાતનું બની ગયું છે. ઈશ્વર વિષે જુદી જુદી કલ્પનાઓ કરીને, તેની સાથે જાતજાતના કલ્પનિક સંબંધો જોડીને આપણે પોતાની ભાવવૃત્તિ સાધવાનો — મનને આનંદિત કરવાનો — કચારેક પ્રયત્ન કરીએ છીએ; તો કચારેક પોતાની કામનાઓને માટે દેવદેવીઓની જાતજાતની કલ્પનાઓ કરીએ છીએ. કચારેક કોઈ વિશેષતાને દેવપદે લઈ જઈ બેસાડીએ છીએ, તો કચારેક કર્તવ્ય અને કરુણાની ભાવનાથી આપણું મન ભરાઈ જાય છે ત્યારે જેમને વિષે એ ભાવનાઓ આપણામાં પેદા થાય છે તેમનામાં આપણે દેવત્વની પ્રતિષ્ઠાપના કરવા માંડીએ છીએ. દેવત્વની ભાવના વગર કેવળ મનુષ્ય તરીકે કોઈની સેવા કરવાનું આપણને રુચતું નથી. માનવીની સેવા કરવા માટે આપણું મન તૈયાર થતું નથી, અને તૈયાર થાય તોયે છેવટે તેમાં દેવપણું કલ્પના સિવાય તે તેમાં ટકી શકતું નથી. સાક્ષાત્કારની ભાષા વગર આપણે અધ્યાત્મ કે ઈશ્વરની બાબતમાં બોલી શકતા નથી. પણ આપણે આ સંસ્કારોમાંથી બહાર નીકળવું જોઈએ. આ સંસ્કારો આપણા ચિત્તમાં ગમે તેટલા ઊંડે ઘર કરી બેસ્યા હોય તોપણ સત્ય જ્ઞાનથી તે બધાનો સમૂળ નાશ કરવામાં જ આપણું કલ્યાણ છે એમ સમજીને આપણે એ બાબતમાં હમેશ પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

૯

ભક્તિશોધન - ૧

માનવી દુર્બળતા અને કલ્પનાશક્તિમાંથી ઈશ્વર વિષેની કલ્પના નિર્માણ થયા પછી તેમાંથી માણસ પોતાનાં દુઃખ, સ્ત્રીશ્વરની આરાધના, અજ્ઞાન, મુશ્કેલીઓ, અને સંકેતોનું નિવારણ કરવાનો, મક્તિ, વગેરે કલ્પનાઓ તેમ જ ધીરજ અને આશ્વાસન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતો આવ્યો છે. માનવપ્રકૃતિમાં જેમ જેમ સંસ્કૃતિની વૃદ્ધિ થવા લાગી તેમ તેમ ઈશ્વર સૌજન્યની મૂર્તિ અને પ્રેમ, વાત્સલ્ય, દયા વગેરે ગુણોનો સાગર છે એમ માણસને લાગવા માંડ્યું અને તે તેની સાથે ગાદો સંબંધ બાંધવા લાગ્યો. ઈશ્વર વિષે ભયાનકતાની, ઉગ્રતાની, કલ્પના હોય એવે વખતે માનવી મનમાં તેને વિષે પ્રેમ અને ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ શકતાં નથી. એ કાળ દરમિયાન તેની આરાધના કરવાનું ચાલુ હોય છે. તેમાંથી જ આગળ જતાં તપની કલ્પનાઓ પેદા થાય છે. ઈશ્વર પ્રકાશ વિષેની સૌમ્યતાની કલ્પનામાંથી જ આગળ જતાં ભક્તિ, ઉપાસના વગેરે શરૂ થયા હશે. અવતારવાદને લીધે ઈશ્વર દુષ્ટસંહારક અને દીનવત્સલ જણાવા લાગ્યો. તે પરથી તેની ભક્તિના અનેક પ્રકારો નિર્માણ થયા. તપની પેઠે ભક્તિમાં પણ કામનિક અને ઈશ્વર સાથે તદ્દુપ થઈ જન્મમરણ-માંથી મુક્ત કરનારી - એવા ભેદ પડ્યા. કામનિક ભક્તિમાંથી જ અનેક દેવતાઓની ઉત્પત્તિ થઈ. ઈશ્વરને સગુણ, સાકાર માનવા લાગ્યા પછી તેના દર્શનની મુશ્કેલી, ઉત્કંઠા, વ્યાકુળતા વગેરે માનવી મનમાં પેદા થવા લાગ્યાં, અને એ બંધનો મોક્ષ સાથે સંબંધ જોડવામાં આવ્યો. ઈશ્વરનું જ્ઞાન, દર્શન, સાક્ષાત્કાર, તદ્દુપતા, તેની સાથે સમરસ થવું, તેની સાથે મળી જવું વગેરે કલ્પનાઓને લીધે ઈશ્વરનું સતત ધ્યાન, ચિંતન, અનુસંધાન રહે તે માટે તેની મૂર્તિનું બધા ઉપચારો સાથે પૂજન,

૭૨

અર્ચન, ભજન, કીર્તન વગેરે ઉપાયોનો ભક્તજનો આશ્રય લેવા લાગ્યા. અવતારની કલ્પનાને લીધે ઈશ્વર અને તેની લીલાનાં વર્ણનોથી ભરેલા ગ્રંથો નિર્માણ થવા લાગ્યા. તેને લખતે ભાવિકતા વધવા લાગી. તેના દર્શનની જંબનાને લીધે પેદા થયેલી સંસાર વિષેની ઉદાસીનતામાંથી વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ થઈ. વૈરાગ્યને લીધે પ્રેમાળ ભાવિકોના મનમાં તપના સંસ્કાર જન્મ્યાં થયા અને તેનું પર્યાવસાન જાણીપૂછીને પોતાને કષ્ટમય સ્થિતિમાં નાખવામાં થવા માંડ્યું. ઈશ્વર પ્રેમસ્વરૂપ હોવા છતાં તેના દર્શન માટે ખાસ કષ્ટ સહન કર્યા વગર તે પ્રસન્ન થતો નથી એવી વિસંગત વિચારસરણી પેદા થઈ. શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસ અને સાક્ષાત્કાર એવો આ માર્ગની સિદ્ધિનો ક્રમ માનવામાં આવ્યો અને નિદિધ્યાસના અનેક ઉપાયો નીકળ્યા. નામસ્મરણ, ધ્યાન વગેરે સાધનો દ્વારા કોઈ કોઈને સાક્ષાત્કાર થયા જેવું લાગવા માંડ્યું. જેમને એટલાથી પશ મળ્યો નહીં તે પૈકી કેટલાકે શ્રીકૃષ્ણના દર્શનનો સતત નિદિધ્યાસ રહે તે માટે પોતે રાધા બનવાનો પ્રયત્ન આદર્યો. રાધાની પ્રેમભાવના પોતાનામાં ઉતારવા માટે હાવભાવ, પહેરવેશ, ભાષા વગેરે બધી આખતોમાં તેઓ રાધાનું અનુકરણ કરવા લાગ્યા. તેમાંથી તે જાતના પંથો નીકળવા લાગ્યા. ઈશ્વરને પ્રેમસ્વરૂપ માનતાં માનતાં કેટલાક તેને સત્-ચિત્-આનંદ માનીને તે કલ્પનામાંથી આનંદ મેળવવા લાગ્યા.

ભક્તિની આ જાતની કલ્પનાઓને લીધે આપણો કંઈક અંશે એકાંગી વિશ્વાસ થયો ખરો; પરંતુ તેથી માનવી દર્શન-સાક્ષાત્કારનું પૂર્ણતા સાધવા માટે જે માર્ગ લેવાની જરૂર હતી તે આપણને સૂઝ્યો નહીં. કદાચ તે સૂઝ્યા જેવી પરિસ્થિતિ આપણી તે કાળે નહીં હોય. માનવતાના સર્વાંગી વિકાસને આપણા જીવનનું ધ્યેય આપણે સમજ્યા હોત તો ગમે તે ઉપાયે ઈશ્વરનો નિદિધ્યાસ રાખીને તે વિષેની કલ્પનામાં તદ્દુપ થવામાં આપણને કૃતાર્થતા ન લાગત. શ્રીકૃષ્ણના દર્શન માટે વિવેકહીન સાધનોની પાછળ આપણે ન પડ્યા હોત. નિદિધ્યાસથી ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર

જેવું લાગ્યા પછી પણ આપણે તે અનુભવને વિવેકથી તપાસ્યો હોત તો આપણને દેખાત કે તે સાક્ષાત્કાર ઈશ્વરનો નથી પણ નિદિધ્યાસ અને અનુસંધાન દ્વારા ઈશ્વર વિષેની જે કલ્પના આપણે પોતાના ચિત્ત પર હાવતા હતા તે કલ્પનાનો તે આભાસ હતો. તે કલ્પનાને રંગ, રૂપ, ભવ્યતા, અહ્ભુતતા વગેરે અર્થુ જ આપણે આપ્યું હતું. તેના જનક આપણે જ છીએ એ હકીકત વિચાર કરતાં આપણા ધ્યાનમાં આવી હોત. આવી જાતનો આભાસ એકાદ વખત કે વારંવાર થાય તોય તેથી કંઈ માનવતાની પૂર્ણતા થઈ શકતી નથી એ વાત વખતસર આપણા ધ્યાનમાં આવી નહીં અને તેથી જ જીવન વિષેના એકાંગી વિચારને લીધે વિવેકહીન અને પુરુષાર્થહીન કલ્પનામાં આપણે ખરી ભક્તિથી ધણે જ દૂર તણાયા.

જીવનમાં આપણને ઈશ્વરવિષયક શ્રદ્ધાની, ભક્તિની અને નિશ્ચાની ઘણી જરૂર છે. પરંતુ એ અધ્યામાં જે પ્રમાણમાં મક્તિ અને સુખાસનાનાં વિવેક, પુરુષાર્થ અને વ્યાપકતા હશે તે પ્રમાણમાં તે સાચાં લક્ષણો ભાવનાઓ આપણને કૃતાર્થ કરી શકશે. ઈશ્વરવિષયક પ્રેમથી આપણા ચિત્તમાં કેવળ અષ્ટ સાત્ત્વિકભાવો જગત થાય અથવા તે ભાવોના અતિરેકથી આપણને તદ્રૂપતા કે મૂર્છા આવે તો તેનાથી ભક્તિની પરિસીમા થઈ જતી નથી. આ અધ્યાં લક્ષણો કદાચ આપણી દુર્બળતાનાં લક્ષણો હરવાનોય સંભવ છે. તદ્રૂપતાથી આપણે પરમેશ્વર સાથે સમરસ થઈએ છીએ અને તેને લીધે આપણું તેનામાં સમર્પણ થઈ આપણને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે એવી માન્યતા અને શ્રદ્ધાને લીધે આ અવસ્થા ઘણી શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવી છે. પરંતુ આમાં ધણો વિચારદોષ હોય એમ લાગે છે. વિશ્વમાં અપરંપાર ભરેલી શક્તિમાંથી નિર્માણ થયેલા, 'હું' રૂપે માનેલા, શરીર, બુદ્ધિ અને મનસહિત ચૈતન્ય દ્વારા માનવી કર્તવ્યો પાર પાડતા રહેવામાં ભક્તિની પરિસીમા છે. વિશ્વશક્તિના પ્રમાણમાં આપણે જોડે અણુપ્રમાણ છીએ તોપણ એ અણુ તેનો જ અંશ હોવાથી પરમાત્માના જે સાત્ત્વિક ગુણો આપણે

કલ્પીએ છીએ તે અધ્યા આપણામાં પણ અંશરૂપે છે જ. એ ગુણોનો ઉત્કર્ષ અને તેની પૂર્ણતા સાધવાનો પ્રયત્ન કરવો એ ભક્તિનું સાચું લક્ષણ છે. પરમાત્મામાં દયા, ન્યાય, વાત્સલ્ય, ઉદારતા, પ્રેમ, ક્ષમા વગેરે ગુણો છે એમ આપણે કહીએ છીએ. જગતમાં અધે પસરેલી માનવજાતિમાંય આ સહગુણો હોય એવી આપણે અપેક્ષા રાખીએ છીએ. તો તે જ સહગુણો આપણામાં લાવવા, તેમનો વિકાસ કરવો અને આ પ્રયત્નમાં જ વિશ્વશક્તિના સાત્ત્વિક તત્ત્વ સાથે સમરસતા સાધવી એ જ સાચી તદ્રૂપતા નથી શું? આપણામાં અનેક શક્તિઓ અને ગુણો સુપ્તપણે વાસ કરે છે; એ પૈકી જે જે શક્તિ અને ગુણ જગત કરવાનો અને વધારવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ તે અધ્યા આપણી દ્વારા પ્રકટ થતાં રહે એવો ઈશ્વરી નિયમ છે. સૃષ્ટિનો એ ધર્મ છે. હામોનિયમની કે કોઈ તંતુવાદની જે પટ્ટી દબાવીએ તેને અનુરૂપ સર જ તેમાંથી નીકળવા લાગે છે. એ જ નિયમ પ્રમાણે માનવરૂપે વ્યાપાર કરતી વિશ્વશક્તિના - પરમાત્માના - અંશમાંથી આપણા સંકલ્પ અનુસાર પરમેશ્વરી શક્તિનું અને ગુણોનું સતત પ્રકટીકરણ થતું રહે છે. એમાં જ ખરી માનવતા, સમર્પણ અને સમરસતા છે. વિશ્વશક્તિનો કારભાર અનેક પ્રકારે અને અખંડપણે ચાલુ છે. તે કારભારમાંથી આપણે ભાગે આવેલું કાર્ય આપણે પણ અખંડિતપણે કરતા રહીએ એમાં જ પરમેશ્વરની સાચી ઉપાસના છે.

ઈશ્વર વિષેની પોતાની જ કલ્પના સાથે તદ્રૂપતા સાધવાથી, ચિત્તને કુટલોક સમય નિર્વાપાર કરવાથી, અથવા ભક્તિના મક્તિની મૂલમરેલી કાલ્પનિક આનંદમાં મગ્ન કે બેહોશ થવાથી, માનવતાની માન્યતાથી તપની પૂર્ણતા થઈ શકતી નથી. પોતાની જ કલ્પનામાં પ્રવૃત્તિ રમ્યા કરવાના કે તન્મય થવાના આનંદ અને સમાધાનના તે પ્રકારો છે. તે માટે જે પ્રમાણમાં આપણે પોતાનામાં વ્યાકુળતા નિર્માણ કરી હશે, જે પ્રમાણમાં પોતાનું જીવન જાણીપૂજીને કૃત્તમ્ય કયું હશે તે પ્રમાણમાં તેની પ્રતિક્રિયારૂપે આપણામાં

આનંદ, પ્રસન્નતા કે શાંતિ જણાવા લાગે છે; અને ફરી ફરીને આનંદમય કટપના કરીને તે જ સ્થિતિ રાખવાનો પ્રયત્ન કરવાથી તે કેટલોક વખત રહી શકે છે એમાં શંકા નથી. પરંતુ આ સ્થિતિનું પરીક્ષણ કરતાં, તેનો કાર્યકારણ ભાવ તપાસતાં, એ ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો આનંદ નહીં પણ આપણે પોતે નિર્મેદી આપણી કષ્ટમય સ્થિતિનું અને આપણી કટપનાનું પરિણામ છે એમ જણાશે. જનમમરણની ધારતીને લીધે, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ-પ્રધાન ત્ર્યેના વાચનથી, ભાવનાશીલ માણસના મનમાં ઈશ્વરપ્રાપ્તિની ઝંખના પેદા થાય છે. તેમાં ઈશ્વર વિષેનાં જ્ઞાન અને પ્રેમનો ભાગ ઘણો જ અદૃષ્ટ હોય છે અને ભય અને કટપનાનો ભાગ જ વિશેષ હોય છે. ઈશ્વરવિષયક પ્રેમના આનંદને લીધે સંસારનાં સુખસગવડની જરૂર માણસને લાગતી ન હોય, તે સુખસગવડ વિના માણસ આનંદ, ઉલ્લાસ અને ઉત્સાહમાં પુરુષાર્થી જીવન ગાળી શકતો હોય, તો ઈશ્વરવિષયક પ્રેમ અને આનંદ જીવનમાં અત્યંત જરૂરી ઠરે એમાં શંકા નથી. પરંતુ ઈશ્વર-વિષયક પ્રેમ અને વૈરાગ્યનો જેમનામાં સંચાર થયો છે એવા માણસો જરૂરી સુખસગવડોનો આગ્રહપૂર્વક પરાણે ત્યાગ કરીને ભક્તિ, વિહ્વળતા વગેરે વધારવાનો જ્યારે પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેમનામાં ભક્તિ, પ્રેમ વગેરેના ઉદ્ભવને લીધે જે સહજ શાંતિ અને પ્રસન્નતા આવવી જોઈએ, તે ન આવતાં તેને અદલે આવશ્યક કર્મો અને કર્તવ્યોનો ત્યાગ કરવાથી જાણીબૂજીને અનાવવામાં આવેલા એકાંગી, એકાંતિક, કષ્ટમય જીવનની અસહ્યતા જ તેમને ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે જણાવા લાગે છે. એ અસહ્યતાને લીધે થનારી વ્યાકુળતા ઈશ્વરવિષયક પ્રેમને લીધે જ નિર્માણ થયેલી છે, એવી બ્રામક સમજણ તેમનામાં પેદા થાય છે. ભક્તિની ખોટી સમજણને લીધે આગ્રહપૂર્વક ત્યાગ અને તપનો માર્ગ સ્વીકારવાથી પોતાની દિશાબૂલ અને પોતાની માનસિક સ્થિતિના કાર્યકારણભાવ તેમના લક્ષમાં આવતાં નથી. એવી સ્થિતિમાં એક તો તેમને ઈશ્વરી સાક્ષાત્કારનો ભ્રમ કે આભાસ થયા વગર, અથવા તો તેમણે તે વિષેનો દંભ શરૂ કર્યા વગર પોતે જ નિર્મેદા કષ્ટમય જીવનમાંથી તેમનો છુટકારો થતો નથી. આવી

જાતના ઘણાખરા ભક્તોનું પહેલું જીવન ત્યાગમય તો પાછળનું વિલાસ વૈભવવાળું અને આરામવાળું જેવામાં આવે છે. ઈશ્વરી પ્રેમ અને નિષ્ઠા જેમના હૃદયમાં હોય તેમનામાં ખીજાઓ કરતાં અધિક શાંતિ, પ્રસન્નતા, ઉત્સાહ સહેજે હોવાં જોઈએ. સાદા જીવનમાં જ તેમને સતોષ થવા જોઈએ. પોતાની દરેક શક્તિનો અને વિશેષતાનો ઉપયોગ નિરહંકારપણે ઈશ્વરપરબુદ્ધિથી કરતા રહેવામાં તેમને સ્વાભાવિકપણે જ કૃતાર્થતા લાગવી જોઈએ. પ્રેમ કે નિષ્ઠા માટે પોતાનું જીવન પ્રયત્નપૂર્વક કષ્ટમય અનાવવાનું તેમને કારણ નથી.

ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર આત્મસાક્ષાત્કાર, બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર કે દર્શન ઈશ્વરી દિવ્ય પ્રેમ, પરમેશ્વરી આનંદ, ઈશ્વરજ્ઞાન, આત્મજ્ઞાન, સાક્ષાત્કાર વગેરે બ્રહ્મજ્ઞાન, વગેરે પૈકી કોઈ પણ અનુભવની પ્રાપ્તિ કલ્પનામાં રહેલો ગુરુકૃપાથી, તપથી કે ભક્તિથી સાધકને વીજળીના ચમકારાની માફક એકદમ થાય છે, માયાનો પડદો એકદમ સરી પડે છે, એવી જાતની માન્યતા અને શ્રદ્ધા આપણામાં ચાલતી આવી છે; પરંતુ તેમાં સત્યનો લેશ પણ નથી. બિહુનું, તેમાં ભ્રમ છે એવું આ આખતનો અનુભવ તપાસતાં સમજાય છે. ઈશ્વર, આત્મા કે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કે દર્શન થઈ શકે એવાં સ્થૂળ તરવે તે નથી અથવા તે આપણાથી ભિન્ન નથી. તેથી આપણું આપણને જ્ઞાન થાય છે, દર્શન થાય છે, કે આપણો જ આપણને સાક્ષાત્કાર થાય છે અથવા 'હું કોણ' એ આપણે ઝોળખી શકીએ છીએ એમ માનવું એ એક પ્રકારનો ભ્રમ છે, અને આપણને દર્શન કે સાક્ષાત્કાર થયો છે એમ માનવું એ મહાભ્રમ છે. એ અંધા આપણા ચિત્તની જ વૃત્તિનિવૃત્તિના પ્રકારો છે. ચિત્તના અભ્યાસથી અને તેમાં થયેલા અનુભવના નિરીક્ષણથી વિવેકી માણસ આ અંધા પ્રકારો ઝોળખી શકે છે, અને માનવી પૂર્ણતાની દૃષ્ટિથી તેમની ઉપયુક્તતા કે અનુપયુક્તતા જાણી શકે છે.

ધ્વિર, આત્મા, કે બ્રહ્મની કલ્પનાની સાથે ચિત્તની તાદાત્મ્યતા સાધવાથી અથવા છેવટે ચિત્તને નિર્વ્યાપાર કરવાથી સમરસતાનો જીવનની તે તે તત્ત્વોની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમનું જ્ઞાન થાય દૃષ્ટિથી વિચાર છે અથવા તેમની સાથે સમરસતા સધાય છે એ માન્યતામાં વિચારદોષ લાગે છે. જે જે તત્ત્વો સાથે તાદાત્મ્ય કે સમરસતા સાધવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ તે તે તત્ત્વમાં માનેલા ગુણો આપણામાં ઊતરતા હોય તો જ તાદાત્મ્ય કે સમરસતા સાધવાનો આપણો પ્રયત્ન યોગ્ય છે એમ કહી શકાય. ધ્વિર સાથે સમરસતા સાધ્યા પછી પણ જે આપણામાં પુરુષાર્થ અને સમતા ન આવે; દયા, ન્યાય, ઉદારતા, પ્રેમ, ક્ષમા, વાત્સલ્ય વગેરે ગુણો આપણામાં પૂરેપૂરા ન ઊતરે; અખંડ સત્કર્મપરાયણતા આપણામાં ન વ્યાપે; તો તે તાદાત્મ્યની અને સમરસતાની માનવી પૂર્ણતાની દૃષ્ટિથી કશી કિંમત માની શકાય નહીં. વરાળની જડ શક્તિ દ્વારા, મોટી નદીઓમાંથી કાઢેલી નહેરો દ્વારા કે કોઈ જલસંચય દ્વારા પણ યોજનાની મદદથી પ્રચંડ કાર્યો કરાવી શકાય છે, તો ચૈતન્યના અપરંપાર સાગર એવા પરમાત્મા સાથે - બ્રહ્મ સાથે - આપણે એકરૂપ કે સમરસ થયા પછી આપણી દ્વારા પણ એ મહાચૈતન્યને શોભે એવાં કાર્યો થતાં રહે એ જ અકંદરે બધી દૃષ્ટિથી સુસંગત અને યોગ્ય લાગે છે.

શ્રદ્ધા, ભક્તિ, નિષ્ઠા - આ શ્રેષ્ઠ અને પવિત્ર ભાવનાઓમાં અસાધારણ સામર્થ્ય છે. જે પ્રમાણમાં આપણામાં સંયમ, પુરુષાર્થ, સહભાવના અને સદ્ગુણ હોય તે પ્રમાણમાં તે સામર્થ્ય પ્રકટ થાય છે. સારાંશ, જે પ્રમાણમાં આપણામાં ધર્મ હશે, જે પ્રમાણમાં આપણું જીવન ધર્મમાર્ગે ચાલતું હશે તે પ્રમાણમાં આપણી ભાવનાઓના પ્રભાવનો અનુભવ આપણને થવાનો. ધર્મમાં સામર્થ્ય લાવવાનું કામ શ્રદ્ધાનું છે, ધર્મને ગતિ આપવાનું કામ ભક્તિનું છે અને ધર્મમાં તેજ લાવવાનું સામર્થ્ય નિષ્ઠામાં છે. એ ધ્યાનમાં લઈ આપણે શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને નિષ્ઠાને આપણા જીવનમાં યોગ્ય મહત્ત્વ આપવું જોઈએ.

ભક્તિશોધન-૨

આપણા લોકોમાં ભક્તિ અને આરાધનાની જુદી જુદી કલ્પનાઓ અને પદ્ધતિઓ પ્રચલિત છે. તે દરેક કેવી રીતે અને ત્યાગ અને વૈરાગ્યનો ક્યારે નિર્માણ થઈ હશે એ ખાતરીપૂર્વક કહી મેં શકાય તેમ નથી. છતાં તે કલ્પના સમાજમાં કે લોકમાનસમાં પેદા થવાનાં સાધારણપણે કારણો શાં હશે તે વિષે કંઈક અંદાજ કરી શકાય તેમ છે. માણસ એછોવત્તો સમૂહમાં રહેવા લાગ્યા પછી તેના ચિત્તમાં આરાધનાનો ભાવ પેદા થયો હશે. તે કાળે આરાધનાનું સ્વરૂપ સામૂહિક હોઈ તેમાં સામૂહિક હિતનો - ઓછામાં ઓછું પોતાના સમુદાયના હિતનો - હેતુ તો હશે જ. ત્યાર પછી વ્યક્તિગત દુઃખશમન માટે પણ આરાધનાની પદ્ધતિ ચાલુ થઈ હશે. આરાધનામાં વૈરાગ્યનો ભાવ નહીં પણ દુઃખશમન અને સુખપ્રાપ્તિનો હેતુ હોય છે. પુનર્જન્મની કલ્પના પછી તપની અને તપમાંથી ત્યાગ અને વૈરાગ્યની કલ્પના નિર્માણ થઈ હશે. તપમાં પણ આગળ જતાં ઐહિક અને પારલૌકિક એવા ભેદો જણાઈ આવે છે. મોક્ષની કલ્પના પછી તેમાંથી જ પારમાર્થિક હેતુવાળા તપનો વિચાર પેદા થયો. ત્યાગ અને વૈરાગ્યની કલ્પનાનું નિરીક્ષણ કરતાં જણાઈ આવશે કે મનમાં કામના હોઈ તે આ જન્મમાં કે હવે પછીના જન્મમાં પૂર્ણ થાય એ ઇચ્છાથી અને આશાથી આચરવામાં આવતા સંયમમાં અને કડક વ્રતમાં વૈરાગ્ય નથી હોતો પણ તેટલા વખત પૂરતી ત્યાગની ભાવના હોય છે. અને ચાલુ કે હવે પછીના જન્મ માટે પણ આજ સુખોપભોગની ઇચ્છા ન કરતાં તેનો કાયમનો ત્યાગ કરવામાં વૈરાગ્યની ભાવના હોય છે. આ પરથી ત્યાગમાં અહુ તો પારલૌકિક અને વૈરાગ્યમાં કેવળ પારમાર્થિક હેતુ હોય છે.

મોક્ષના હેતુમાંથી કર્મક્ષયની વિચારસરણી પેદા થયા પછી જ વૈરાગ્યની ભાવનાથી સંયમનો આગ્રહ માનવી મનમાં પેદા થયો હોવો જોઈએ.

માનવી મનમાં પ્રથમ દેવતાઓની કલ્પના આવ્યા પછી તેમાંથી જ આરાધનાની અને ત્યાર પછી તપની કલ્પના મક્તિની કલ્પનાનો નીકળી હોય તો પણ બહુજનસમાજ દેવતાઓની સાધારણ ઐતિહાસ આરાધનામાં જ ઢાંચો વખત રહ્યો હોવો જોઈએ. તિથિ કે પર્વને નિમિત્તે એકાદ વ્રત કરવા ઉપરાંત સાધારણ લોકોના આચરણમાં તપનો સંસ્કાર જોવામાં આવતો નથી. મોક્ષની કલ્પના પછી તપને પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી મહત્ત્વ આવ્યું. કર્મ-ક્ષયના સિદ્ધાન્તને લીધે મોક્ષ માટે સંન્યાસ જરૂરી થયો. કર્મક્ષય માટે જ ચિત્તલયના ઉપાયની શોધ થઈ. મોક્ષમાર્ગી વ્યક્તિઓએ જ તેની વૃદ્ધિ કરી. દર્શનોનો ઉપયોગ જીવ અને જગતનો સંબંધ વધારે શુદ્ધ અને સરલ કરવા તરફ ન થતાં તેમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ કરી લેવાની વૃત્તિ દેખાય છે. અવતારવાદની કલ્પના પછી પૌરાણિક દેવતાઓની આરાધના શરૂ થઈ. આરાધનાની પાછળ ક્યારેય પણ કામનિક હેતુ જ હોય છે. આરાધના અને તપની મિશ્રિત કલ્પનામાંથી ભક્તિની ભાવના નીકળી હશે એમ લાગે છે. ભક્તિમાં સકામ અને નિષ્કામ એવા મુખ્ય બે ભેદ માનવામાં આવે છે. ઐહિક સુખ માટે ભક્તિ કરનારા સકામ અને મોક્ષ માટે ભક્તિ કરનારા નિષ્કામ ભક્ત કહેવાય છે. પરંતુ સકામ ભક્તિને આરાધના કહીએ તો ભક્તિના આવી જતના બે ભેદ માનવાનું કારણ રહેતું નથી. તત્ત્વજ્ઞાન અને અવતારવાદ એ બેનો મેળ બેસાડવાના પ્રયત્નમાંથી સગુણ-નિર્ગુણ, સાકાર-નિરાકાર એવી ઈશ્વર-વિષયક કલ્પનાઓ નીકળી છે. તેમનો મેળ બેસાડવાના સતત પ્રયત્નની સિદ્ધિને પરિણામે પરમેશ્વરને નિર્ગુણનો સગુણ અને સગુણનો નિર્ગુણ, નિરાકારનો સાકાર અને સાકારનો નિરાકાર-એમ આપણી સગવડ પ્રમાણે અને પ્રસંગોપાત ભાવના અને જરૂરિયાત પ્રમાણે ગમે તેવો અનાવલો એ આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનો સહજ ખેલ થઈ પડ્યો છે. પ્રચલિત દેવતાઓની

આરાધનાથી કામનાસિદ્ધિ ન થવાથી નવા નવા દેવતાઓની કલ્પના લોકમાનસમાં પેદા થતી આવી છે. દરેક દેવતાની ઉત્પત્તિની કથા એવી જ મળે છે કે, ભક્તના સંકટ વખતે અવતાર લઈને તેણે તેનું સંકટ-નિવારણ કર્યું અને આજે પણ અમુક એક દરારેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે તેની આરાધના કરવામાં આવે તો આરાધકને તે સંકટમાંથી છોડાવીને સુખ અને વૈભવથી સંપન્ન કરી શકે, એવી તે વિષેની લોકશ્રદ્ધા છે. દેવતાઓની આરાધના માટે મૂર્તિપૂજનની પ્રથા પડી. વૈદિક કાળમાં દેવતાઓની આરાધના હતી. પણ મૂર્તિપૂજન તે કાળે પ્રચલિત હોય એમ કયાંય જણાતું નથી. એકેશ્વરી ઉપાસના કે ભક્તિની રૂઢિ આપણા લોકોમાં કોઈ કાળે પણ હતી કે નહીં એ વિષે શંકા છે. ઈશ્વરને સગુણ માન્યા વગર ભાવભક્તિને આધાર નથી; અને તેને સગુણ અને સાકાર માન્યા સિવાય મૂર્તિપૂજનને આધાર મળી શકતો નથી. કામના, દેવતા અને અવતારવાદને લીધે મૂર્તિઓ અને તેમના પૂજનના પ્રકારોની બેહદ વૃદ્ધિ આપણા સમાજમાં થઈ છે. તેને લીધે લોકમાનસ પણ તેવું જ બન્યું છે. ત્યાગ કોઈ કોઈ જગ્યાએ જણાતો હોય તોય તેમાં વૈરાગ્ય દેખાતો નથી. ઈશ્વરપ્રેમ અને ઈશ્વરનિષ્ઠાને લીધે સમાજ ઉન્નત થાય છે, તેમાં સહગુણ રહે છે અને વૃદ્ધિ પામે છે. પરંતુ કેવળ આરાધનાની પાછળ પડેલો સમાજ કામનિક અને દુર્બળ રહે છે.

આપણી હિંમેશની યોગ્ય જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે જોઈતા પુરુષાર્થનો, સગવડોનો, તેમ જ તે માટે જોઈતી વિદ્યા, સકામ અને નિષ્કામ કળા અને જ્ઞાનનો અભાવ; સમાજમાં પરસ્પર સહાય મક્તિનું પરિણામ કરીને એકબીજાનું દુઃખ ઓછું કરવા માટે જોઈતી સહકારવૃત્તિનો અભાવ; આત્મીયતાની વિશાળ ભાવનાનો અને તદનુરૂપ આચરણનો એટલે એકંદરે સામુદાયિક ભાવનાનો અભાવ;— એવી અનેક જાતની વૈયક્તિક અને સામાજિક પ્રતિદૂષણ પરિસ્થિતિને લીધે દેવતાઓની આરાધના સિવાય દુઃખ કે સંકટને વખતે આશાવાળો બીજો કોઈ ઉપાય ન હોવાથી બહુજનસમાજ દેવતાઓનો આરાધક બન્યો છે. વિ-૬

દુઃખને પ્રસંગે 'ઈશ્વરેચ્છા', 'પ્રારબ્ધ' જેવા શબ્દો ઉચ્ચારીને પોતાના મનનું સમાધાન કરી લેવાની તેને ટેવ પડી છે એનું પણ આ જ કારણ છે. આપણાં દુઃખો, મુશ્કેલીઓ અને સંકટો માટે યોગ્ય ભૌતિક ઉપાય આપણે જાણતા નથી. સમુદાયની આપણને મદદ નથી. 'જગતમાં કોઈ કોઈનું નથી,' એ નિરાશામય સૂત્ર અનુસાર આપણા અધાનું જીવન ચાલતું આવ્યું છે. આજે પણ જે ઈશ્વરભક્તિના અને ધાર્મિકતાના પ્રકારો આપણામાં જેવા મળે છે, તેમનો વિચાર કરતાં તેમાં ભક્તિ કે ઈશ્વર-વિષયક પ્રેમ જ નથી હોતો પણ પોતાની ઇચ્છાપૂર્તિને માટે ચાલતી આવેલી દેવતાની આરાધના જ દેખાય છે. દેવતાનો આરાધક તે દેવતાને પરમેશ્વરનું સર્વશ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ માનતો હોય તોય આરાધનાની આખી પદ્ધતિ પરથી પરમાત્માની વિશાળ કલ્પના આપણને સદતી નથી એમ સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે. તેથી જ આપણા સમાજમાં સંકુચિત સ્વરૂપના સ્થળ-દેવતા, જળદેવતા, કુળદેવતા, જ્ઞાતિ કે સમુદાયના દેવતા, એમ જુદા જુદા સંકુચિત સ્વરૂપના, અધિકારના અને સામર્થ્યના દેવતાઓ વિષેની કલ્પનાઓ રૂઢ થઈ છે. જ્ઞાતિ છોડીને સમાજ વિષેની કલ્પના કરવી જેમ આપણી શક્તિની બહાર છે, તે જ પ્રમાણે દેવતા કરતાં અધિક વ્યાપક ઈશ્વર વિષેની કલ્પના આપણને માદ્રક આવતી નથી. આપણામાં મહાન સામુદાયિક ભાવ પેદા થતો નથી તેનું કારણ આપણી સંકુચિત આરાધના પણ છે એમાં શંકા નથી. આપણી સકામ ભક્તિ આના મૂળમાં છે. તેમાંથી જ દેવતા, મૂર્તિપૂજન અને કર્મકાંડની વૃદ્ધિ થયેલી છે. પણ નિષકામ મનાતી ભક્તિનો વિચાર કરીએ તો તેમાં પણ આપણી અસમર્થતા, પંગુતા અને દુર્બળતા જ કારણ હશે એમ લાગે છે. સંસારમાં અડચણો, સંકટો કે મરણ પછી થનારી યાતનાઓ, જન્મમરણનો ભય, અને એ અધાની સાથે મોક્ષની અભિલાષા વગેરે આપણે આપણા નિષકામ ભક્તોના વૈરાગ્યનાં કારણો હતાં એમ જણાઈ આવે છે. ઈશ્વર વિષેના પ્રેમને લીધે સંસાર નીરસ લાગ્યો હોય અને તેના સુખ વિષે અંતરમાંથી સ્વાભાવિક વૈરાગ્ય જાપન્યો હોય એવા માણસો આપણામાં મળવા મુશ્કેલ છે. તેમનામાં ત્યાગ

હશે પરંતુ વૈરાગ્ય ભાગ્યે જ દેખાશે. અને તેથી જ ભક્તિના પહેલા આવેશમાં ત્યાગી અને તપસ્વી ખનીને રહેનારી વ્યક્તિઓ કાળાંતરે ગુરુ અને મહાંત અન્યા પછી સુખભોગી અને વૈભવપ્રિય અનેલી દેખાઈ આ છે. સમર્થ રામદાસ કહે છે :

સંસારતાપે તાપલા । ત્રિવિધ તાપે જો પોઢલા ।

તોચી એક અધિકારી જ્ઞાલા । પરમાર્થાસી ॥

દાસબોધ ૩-૬-૭

(જે સંસારના દુઃખથી તપ્ત થયેલો છે, આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક-ત્રણ પ્રકારના તાપથી જે મળેલો છે તે જ કેવળ પરમાર્થનો અધિકારી થાય છે.) પરમાર્થની લાયકાત વિષે આપણા મહાત્માઓની આ જાતની સમજણ હતી એમ ગ્રંથો પરથી દેખાઈ આવે છે. સમાજવ્યવસ્થા જ્યારે સારી નથી હોતી, પ્રાકૃતિક આજ્ઞ કારણથી આવનારાં સંકટો દૂર કરવાની શક્તિ જ્યારે સમાજમાં નથી હોતી, પ્રામાણિક માર્ગે મહેનત કરવા છતાં જ્યારે પોતાનો અને પોતાનાં સ્ત્રીબાળકોનો નિર્વાહ ચલાવવો કઠણ હોય છે, ત્યારે સમાજમાં એક બાબુથી ખોટો વૈરાગ્ય અને ખીજા બાબુથી અનેક દુર્ગુણો વધી પડે છે. આખું વરસ મહેનત કરીને મેળવેલું ધન આપણને નિરાંતે અને વ્યવસ્થિતપણે ભોગવવા મળશે એવી જ્યાં ખાતરી નથી હોતી, જ્યાં સંકટમાં કોઈ કોઈને મદદ કરતું નથી, જ્યાં પ્રેમ, વિશ્વાસ ને એકતાની લાગણી નથી, અધાનું રક્ષણ કરવાનું કે ન્યાય કરવાનું સામર્થ્ય જ્યાં નથી, તે સમાજમાં સંસારસુખની આજ્ઞમાં નિરાશા, ઉદાસીનતા વગેરે વિશેષ જણાય તો નવાઈ નહીં. તે જ પ્રમાણે તે જ સ્થિતિમાં ખીજા બાબુએ સમાજમાં અન્યાય ને અત્યાચારની વૃદ્ધિ થાય તો તેમાં પણ કશી નવાઈ નથી. સામાજિક દૃષ્ટિથી આ અત્યંત અવનત અને લાચારીની અવસ્થા છે એમાં શંકા નથી. તેમાંથી જ કોઈ ભક્ત તરીકે પ્રખ્યાત થાય એટલે તે, પોતાના અનુયાયીઓનો એક પંથ નિર્માણ કરે છે; તે પંથ ભિક્ષા પર કે મઠ, મંદિર, દેવસ્થાન ને ધનમાં પર

ચાલતો રહે એવી ન્નેગવાઈ કરે છે; પણ જે સમાજસ્થિતિ પોતાની પંગુતાનું, વૈરાગ્યનું અને ભક્તિનું કારણ બની તેને સુધારવાનો પ્રયત્ન થયે ભાગે કોઈ કરતું નથી. આવી સ્થિતિમાં જેમ જેમ સાધુસંપ્રદાયો વધતા ગયા તેમ તેમ આપણે વધારે ને વધારે ધાર્મિક થઈ એ છીએ, આપણામાં ભક્તિ અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે એવો ખોટો ખ્યાલ અને અભિમાન આપણામાં વધતાં ગયાં. એને પરિણામે જીવનને આવશ્યક અને ઉન્નત કરનારા કર્મમાર્ગની અને ગૃહસ્થાશ્રમની અવહેલના થવા લાગી અને આજે આપણે વધારે ને વધારે પંગુ અને અસમર્થ થઈ રહ્યા છીએ.

વેદ ને ઉપનિષદ જેવું મહાન તત્ત્વજ્ઞાન આપણા દેશમાં ઘણા જૂતા કાળથી પ્રચલિત છે, રામાયણમહાભારત જેવા કીમતી દેવદેવતાની વૃદ્ધિને પ્રથો હજારો વર્ષથી આપણે ત્યાં વંચાતા અને કીધે આવેલી પંગુતા સંભળાતા આવ્યા છે, તોય આપણામાં સામુદાયિક ભાવ નિર્માણ થતો નથી, આપણો સમાજ સમર્થ બનતો નથી. જીવનને જરૂરી એવો ઝોધ તે તત્ત્વજ્ઞાન અને અહુમ્દય પ્રથોમાંથી ન લેતાં આપણે આપણી દુર્બળતાને લીધે તેમ જ આપણી જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે જોઈતા જ્ઞાન, સામર્થ્ય વગેરેના અભાવને લીધે આપણે અવતારવાદી, દેવતાવાદી અને કર્મવાદી બનીને તેમાંથી કેવળ મૂર્તિની પૂજા અને આરાધના કરનારા બન્યા છીએ. મૂર્તિ જ આપણો પરમેશ્વર બની છે. આપણા દેશના કરોડો લોકો હજુ પણ ભૂતપિશાચની પૂજા કરે છે. ગાય, બળદ, સર્પ જેવાં પ્રાણી; વડ, પીંપળો, શમી, ઉંચરો, તુળસી જેવાં ઝાડ તથા છોડ, વગેરેનું કામનિક પૂજન હજુ આપણામાં ચાલુ છે. આ સ્થિતિમાંથી જેમને કમાણી થાય છે તેઓ જ ધર્મોપદેશક બનીને આ સ્થિતિ કાયમ રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ બધામાં આજે પણ આપણી દુર્બળતા અને અજ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

પહેલાંનાં અગણિત દેવતાઓ અને દેવસ્થાનો હોવા છતાં તેમાં હજુ પણ વધારો ચાલુ જ છે. પ્રામાણિક અને સદાચારી ગૃહસ્થાશ્રમી

માણસને સમાજમાં કોઈ પ્રતિષ્ઠિત માનતું નથી. પરંતુ જેણે સંસાર છોડ્યો છે એવાને અને પોતાને ભક્ત કહેવડાવનારને અહુજનસમાજ પૂજ્ય માનવા લાગે છે. તેની આબુખાબુ અનુયાયીઓ ભેગા થવા માંડે છે. લોકોને એક નવીન આરાધ્ય વિષય મળે છે. તેની કૃપાથી પોતાનો યોગક્ષેમ ચાલે છે કે ચાલશે એવી શ્રદ્ધા તેઓ રાખે છે. થોડા જ દિવસમાં તે ભક્ત મહાત્મા બને છે, ગુરુ બને છે. આવી રીતે ભાવિકોની વધતી જતી ભક્તિને લીધે વખત જતાં તે ભક્ત ભગવાન બને છે. તેનું મૃત્યુ થતાં જ તેના જીવતાં તેનામાં જે સામર્થ્ય ન હતું તે તેના મડલામાં, મડદું બળી જતાં રાખમાં અને રાખમાંથી પથ્થરમાટીની તેની સમાધિમાં અથવા તેના નામથી સ્થાપન કરાયેલી પાટુકામાં કે મૂર્તિમાં, એવા કર્મથી વધતાં વધતાં છેવટે ત્યાં જ સ્થિર થાય છે. અને તે સમાધિમાં કે મૂર્તિમાં બેસીને તે મહાત્મા એટલે મરેલો માણસ જગતનો - ઓજામાં ઓછું પોતાના ભક્તોનો તો ખરો જ - યોગક્ષેમ ચલાવે છે, એવી શ્રદ્ધા સમાજમાં રૂઢ થાય છે. તે એક દેવસ્થાન કે જગતનું ધામ બને છે. જેમને જેમને ભાવિકો કે જગતજીઓ તરફથી દ્રવ્યલાભ થાય છે તે, તેઓ અધા તે સ્થાનનું માહાત્મ્ય વધારે છે. પરંતુ સૌથી નવાઈની અને દુઃખની વાત તો એ છે કે જૂનાં અને આવી રીતે દર સાલ વધતાં જતાં દેવતાઓ, દેવસ્થાનો અને ભગવાનના અવતારો, બધાંના ભેગા થયેલા સામર્થ્યથી પણ આપણાં દારિદ્ર્ય અને અજ્ઞાન નાબૂદ થતાં નથી. આપણી પંગુતા દૂર થતી નથી. આપણામાં પુરુષાર્થ આવતો નથી. આપણી યોગ્ય જરૂરિયાતો પ્રામાણિકતાથી પૂરી કરી શકાય એવી શક્તિ આપણામાં આવતી નથી. એટલું જ નહીં પણ સાદી માણસાઈ પણ હજુ આપણામાં આવતી નથી. અહુજનસમાજની આજે આવી દશા છે.

દુર્બળ માણસ પોતાના આધારો વધારે તેથી સમગ્ર થતો નથી. તેમાંય કાલ્પનિક આધારોથી તો ઊલટું તેની દુર્બળતા જ વધે છે. આપણા સમાજની આવી જ સ્થિતિ છે. આપણે હજુ માનવતાને મહત્ત્વ આપતા નથી. દેવત્વ કે દેવતાપણું આપણને પ્રિય લાગે છે. કંઈક

વિશેષતાનો આભાસ થતાં આપણે પોતાને શ્રેષ્ઠ માનવા લાગીએ છીએ. કામનિક લોકો આપણી પાછળ પડીને આપણને એકદમ પૂજ્ય અને દેવતા બનાવે છે. પથ્થરને સિંદૂર ચોપડીએ કે જેમ તેનો બજારંગ અને છે તેમ જ જેને બરાબર સંસાર ચલાવતાં આવડતું નથી, પોતાની યોગ્ય જરૂરિયાતો પ્રામાણિક માર્ગે પૂરી કરવા જેટલું જ્ઞાન, શક્તિ તે પુરુષાર્થ જેનામાં નથી તેને સમાજ આરાધ્ય બનાવે છે. કારણ લોકોને કામનાપૂર્તિ માટે દેવતાની જરૂર હોય છે. એમને મન શુદ્ધિ, ચિત્ત, સદાચારી કર્મમાર્ગી ગૃહસ્થાશ્રમી માણસની કિંમત શી હોય? આ જાતની સામાજિક અને ભાવિક મનોરચનાને લીધે આપણામાં દેવતાપદ પ્રાપ્ત કરવું સહેલું છે, પણ માણસ બનવું કઠણ છે. ભાવિકોની શ્રદ્ધાને લીધે જ્યાં પથ્થરમાં પણ દેવપણું આવે છે ત્યાં આપણામાં મનુષ્યત્વ આવે તે પહેલાં ભાવિકો આપણને દેવતા કે ભગવાન બનાવે તો તેમાં નવાઈ શી? પણ માનવતાની દૃષ્ટિથી આ સ્થિતિ અને આજુથી ઘણી હીનતાની, અજ્ઞાનની અને દુર્બળતાની દર્શક છે. આ સ્થિતિને લીધે જ ધર્મ અને ઈશ્વરને નામે સમાજમાં દંભ ચાલતો આવ્યો છે, અને દિવસે દિવસે સમાજમાંથી પુરુષાર્થ નાશ પામતો આવ્યો છે.

સારાંશ, ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાન, ખુબીયત યથો, લાખો દેવતા અને તેટલાં જ દેવસ્થાનો, ઈશ્વર વિષેની સગુણ-નિર્ગુણ, સાકાર-નિરાકાર વગેરે કલ્પનાઓ, સકામ-નિષ્કામ ભક્તિ, આરાધના - એ પૈકી કશાથી પણ આપણામાં માનવતાનો વિકાસ થયો નથી. આપણે મનુષ્યત્વને મહત્ત્વ આપ્યું નહીં તેથી, માનવધર્મની કિંમત ઓળખી નહીં તેથી, અને સામુદાયિક ધ્યેયને જીવનનો આદર્શ બનાવ્યો નહીં તેથી, આજની આ અવનત સ્થિતિએ આવી પહોંચ્યા છીએ, એ વાત જો આપણે ગમે બિતરી હોય તો તેની સાથે આ વાત પણ આપણા લક્ષમાં આવવી જોઈએ કે, આ સ્થિતિ એમ ને એમ ચાલુ રહે તો આપણાં અંધાં દેવસ્થાનો, મહા-મંદિરો, પંથો, સંપ્રદાયો વગેરે અંધી જ બાબતો આપણી દુર્બળતાની, નાલાયકીની અને અજ્ઞાનની સાબિતીઓ અને સ્મારકો બનવાનો વખત પાસે આવી

પહોંચ્યો છે. આપણી સંસ્કૃતિનું આપણે ગમે તેટલું અભિમાન રાખીએ, તત્ત્વજ્ઞાનના વિષય પર આપણે ગમે તેટલું પાંડિત્ય હોળી શકતા હોઈએ તોપણ આપણી અંધી કસોટી આપણી માનસિક સ્થિતિ પરથી, આપણા સદ્ગુણો પરથી અને આપણા દરરોજના આચરણ પરથી કરવામાં આવે છે. ખુબીયતસમાજ આજે કઈ ભૂમિકા પર છે તે જોઈને એ પરથી સમાજની લાયકાત નક્કી થાય છે.

આ સ્થિતિ આપણને દુઃખ લાગતી હોય અને આપણે મનુષ્ય છીએ અને મનુષ્ય તરીકે આપણે જીવવાનું છે એમ ભક્તિનું સાચું સ્વરૂપ આપણને લાગતું હોય તો વ્યક્તિગત સુખની તેમ જ ઈશ્વર વિષેના ભ્રામક ધ્યેયની કલ્પનાઓ આપણે છોડી દેવી જોઈએ. આપણે શુદ્ધ વિવેક બંધત કરવો જોઈએ. આપણા પુરુષાર્થની અને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થતી રહે એવું વ્યાપક અને સામુદાયિક ધ્યેય આપણે અપનાવવું જોઈએ. અધાના કલ્યાણનો માર્ગ આપણે સ્વીકારવો જોઈએ. તે માટે ઈશ્વર વિષેની નિષ્ઠાને આપણે શુદ્ધ અને વ્યાપક બનાવવી જોઈએ. તે નિષ્ઠામાં જ ભક્તિનો અંતર્ભાવ થાય છે. તે નિષ્ઠાને જોરે જ આપણે પોતાનું જીવન સાર્થક કરી શકીશું એવી શ્રદ્ધા આપણા અંતરમાં દૃઢ થવી જોઈએ. ચિત્તની શુદ્ધિ અને સદ્ગુણોની ઉપાસના અને તે ઉપાસના દ્વારા પ્રસંગાનુસાર ખીબ્બો માટે પોતાના સુખનું સમર્પણ એ જ પરમાત્માની શ્રેષ્ઠ ભક્તિ છે, એવી આપણને ખાતરી થવી જોઈએ. નિષ્ઠા એ મહાન શક્તિ છે. જીવનમાં કર્તવ્ય અને ધર્મને પ્રસંગે જ્યારે જ્યારે આપણું સામર્થ્ય ઓછું પડતું આપણને લાગે તે તે પ્રસંગે અને તે તે ઠેકાણે આ મહાન શક્તિનો ઉપયોગ કરીને આપણે પોતાની સાત્ત્વિકતા અને સામર્થ્ય વધારી ધર્મ-માર્ગમાં આગળ જવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તે માટે પરમ શુદ્ધ, અત્યંત વ્યાપક, મહા મંગળ અને મહા સમર્થ એવી ઈશ્વરવિષયક ભાવના આપણે ધારણ કરવી જોઈએ. તે આપણા હૃદયમાં બેઠે બિતરીને આપણા લોહીમાં એકરસ થઈ ગયા પછી આપણી દ્વારા થનારા

દરેક કર્મમાં, આપણી વૃત્તિઓ અને ભાવનાઓ અધામાં, તે જ નિષ્ઠા, ભક્તિ ને શ્રદ્ધાનું દર્શન થતું રહેશે. સદ્ગુણ અને સત્કર્મને રૂપે તે મહાશક્તિના અંશનું યથાકાળે યથાયોગ્ય પ્રકટીકરણ આપણી મારફતે થયા કરશે. પછી આપણને વારે વારે ઇશ્વરની સહાય માગવી નહીં પડે. તે વખતે આપણા અધા વહેવારો માનવધર્મને પોષક અને સહાયક બનશે. આપણું આયુષ્ય જીવન જ ધર્મમય, શ્રદ્ધામય, ભક્તિમય અને નિષ્ઠામય બની જશે. ઇશ્વર સાથે તાદાત્મ્ય પામવાનો, તેને સમર્પણ થવાનો, આ જ માર્ગ છે. એમાં જ શ્રદ્ધા, ભક્તિ ને નિષ્ઠાની પરિસીમા છે. આ માર્ગ જો આપણને સિદ્ધ થાય તો વૈયક્તિક સુખની અને આનંદ-વિષયક ભક્તિની આપણી અધી કલ્પનાઓ લોપ પામશે. આપણો પોતાનો ઉદ્ધાર, સમાજનો ઉદ્ધાર અને જગતનો ઉદ્ધાર એકબીજાની જુદા નથી એવો આપણને અનુભવ થશે. આપણું જીવન સહેજે પરમાત્મા સાથે સમરસ થયા જેવું હંમેશ શુદ્ધ, ચેતનવંતું અને વ્યાપક રહેશે. આ જ ભક્તિ, આ જ સમર્પણ અને આ જ માનવતાની પૂર્ણતા છે.

૧૧

ભક્તિશોધન - ૩

આપણા શરીરમાં જેટલી શક્તિ છે તેના કરતાં સૃષ્ટિમાં એટલે કે આપણી અહાર જે શક્તિ છે તે અત્યંત પ્રચંડ અને મહાશક્તિને શરણે અપાર છે; અને તે શક્તિ આગળ આપણું કાંઈ ચાલતું નથી અને ચાલશે નહીં એવું જ્ઞાન માનવ-જાતિના પ્રાથમિક કાળમાં પણ માણસને થઈ ચૂક્યું હશે. તે શક્તિના દુઃખદાયી અનુભવને લીધે ભયભીત અને દીન બનેલા મનથી, તે શક્તિને દેવતા માની તેની આગળ પોતાની દીનતા પ્રકટ કરીને, તેની પ્રશંસા

કરીને, તેને શરણે જઈને તેનો કોપ શાંત કરવાનો પ્રયત્ન તે કાળે માણસો કરવા લાગ્યા હશે. તેનો કોપ પોતાની ઉપર ફરી ન ઊતરે એટલા માટે પોતાને પ્રિય લાગતી વસ્તુઓ તેને વારંવાર અર્પણ કરીને તેને સંતુષ્ટ કરવાની કલ્પના તે જ વખતે તેમને સૂઝી હશે. એવી જ જાતની વિધિઓમાંથી દેવતાની આરાધનાની શરૂઆત થઈ હશે. ભયમાંથી દીનતા, દીનતામાંથી શરણાગતિ, તેમાંથી જ કંઈક અનિષ્ટ દૂર થવાના કે કંઈક સુખપ્રાપ્તિના અનુભવ જેવું લાગ્યું એટલે કૃતજ્ઞતા, કૃતજ્ઞતા પછી નમ્રતા, પ્રેમ, પ્રેમમાંથી શ્રદ્ધા, ભક્તિ, ભક્તિમાંથી નિષ્ઠા — એમ લાંબા વખતના જુદા જુદા અનુભવ પરથી માનવી મનમાં જુદી જુદી ભાવનાઓ એક પછી એક નિર્માણ થતી આવી છે, તેમનો વિકાસ થતો આવ્યો છે.

આદિ કાળે માણસને કુદરતના ધર્મોનું જ્ઞાન અલ્પ હતું. ધારણ-પોષણનાં સાધનો કુદરતી હતાં તેટલાં જ. પછી તેને વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન અને કુદરતના ધર્મોનું જ્ઞાન જેમ જેમ થવા લાગ્યું તેમ મક્તિનો માનવજાતિના તેમ પોતાના પરિશ્રમથી અને ભુદ્ધિથી ધારણપોષણનાં ક્રુત્કર્મ માટે અુપયોગ બીજાં સાધનો તે પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યો. આ જ ક્રમે જેમ જેમ તેનું ભૌતિક જ્ઞાન વધતું ગયું, માનવ-જાતિમાં જેમ જેમ સહકારવૃત્તિ વધતી ગઈ, પ્રેમ, વિશ્વાસ, આદર, પરોપકાર, ઉદારતા વગેરે ભાવનાઓ તેમ જ સામુદાયિક કલ્પનાઓ જેમ જેમ માણસમાં વધતી ગઈ, તેમ તેમ મહાશક્તિના - દેવતાના - સ્વરૂપ વિષેની તેની કલ્પના અદલાતી ગઈ અને તે શક્તિની મદદની પહેલાં કરતાં તેને એકી જરૂર જણાવા લાગી. તેમ છતાં આરાધનાની પહેલી ટેવ તેણે લાંબા કાળ સુધી ચાલુ રાખી. તેમાં તેને એક જાતનું માનસિક સાંત્વન મળતું રહ્યું.

મહાશક્તિ, દેવતા, પરમેશ્વર વગેરે દરેક કલ્પનામાં જેમ તદ્દાવત છે તે જ પ્રમાણે આરાધના, શ્રદ્ધા, ભક્તિ વગેરે દરેક ભાવનામાં પણ અંતર છે. મહાશક્તિનો ભય લાગતો હોય એવી અવસ્થામાં તેને વિષે પ્રેમ કે ભક્તિભાવ માણસના મનમાં પેદા થાય એ શક્ય નથી. ભય અને આશા

માણસના મનમાં શરણુગતભાવ, દીનતા અને દાસ્યભાવ પેદા કરે છે. પરંતુ કૃતજ્ઞતા, નમ્રતા, પ્રેમ, ભક્તિ વગેરે ભાવો ઉત્પન્ન થવા માટે પરમેશ્વર વિષે થોડાંક વિચારો પશુ નિર્ભયતા અને આત્મીયતા લાગવાની જરૂર હોય છે. તે દયાસિન્ધુ અને દીનવત્સલ છે એવી શ્રદ્ધા પેદા થવાની જરૂર હોય છે. એ જ શ્રદ્ધામાંથી પ્રેમ, ભક્તિ વગેરેનો ઉદય થાય છે. નિશાનો ભાવ અધાના કરતાં પાછળથી નિર્માણ થાય છે, અને તેને માટે ઘણો વખત લાગે છે.

કુદરતના ધર્મોના વધતા જતા જ્ઞાનમાંથી જ આજનું વિજ્ઞાન નિર્માણ થયું છે. એ જ કુદરતના ધર્મોની શોધ આગળ ચાલતાં સૃષ્ટિના આદિ કારણ સુધી વિચારની મજલ ગયા પછી તેમાંથી જ તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ છે. વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ ઘણાં લાંબા વખતથી માનવજાતિમાં ધીરે ધીરે થતો આવ્યો છે. તે અધાની અસર પરમેશ્વર વિષેની કલ્પના પર થઈ અને તેની ઉચ્ચતા ઓછી થતાં થતાં તે હવે આપણને સૌમ્ય અને કૃપાળુ લાગવા માંડ્યો છે. વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન અને પરમેશ્વર વિષેનો ભાવ - એ અધાનો માનવજાતિનાં સુખસગવડ, વિકાસ અને ઉન્નતિ માટે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો એનો વિચાર જગતના જ્ઞાની અને માનવજાતિના હિતની ચિન્તા કરનારા મહાપુરુષોએ વખતો-વખત કર્યો છે. તે વિચારમાંથી જ માનવધર્મનું જ્ઞાન વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થતું આવ્યું છે. એ માનવધર્મ જુદા જુદા દેશોમાં જુદા જુદા માનવસમૂહોમાં, જુદા જુદા રૂપે પ્રચલિત છે.

જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, આરાધના, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, નિષ્ઠા વગેરે અધી વસ્તુઓ માનવધર્મની સિદ્ધિ માટે છે. જ્ઞાન-અજ્ઞાનયુક્ત માનવી મનમાં પોતાના અજ્ઞાનનું બુદ્ધિપૂર્વક ભાન માનવી મન થયું ત્યારથી જ્ઞાનના ભાનની શરૂઆત થઈ છે. જ્ઞાનની પ્રગતિ સાથે જ અજ્ઞાનનું ભાન પણ થતું રહ્યું છે. કોઈ પણ સમયના માનવી મનને તપાસીએ તો તે જ્ઞાન-અજ્ઞાન બંનેથી યુક્ત છે એમ જણાઈ આવશે. તેમાં આટલી વાત વિશેષ લક્ષમાં રાખવા

જેવી છે કે, માણસમાં જ્યારે જ્ઞાનવૃત્તિ જ્યારે થાય છે ત્યારે પોતાના અજ્ઞાનનું ભાન દુર્ભાષ જાય છે. તે વખતે તેના મનમાં જ્ઞાન વિષે આનંદ અને અહંકારના ભાવો જાણ્યેઅજાણ્યે સ્ફુરે છે. અજ્ઞાનના ભાનને જો તત્ત્વતઃ જ્ઞાન કહીએ તો તે જ્ઞાનકાળે એટલે કે અજ્ઞાનના સ્પષ્ટ ભાનને વખતે માણસમાં નમ્રતા, કૃતજ્ઞતા, નિરહંકાર વગેરે ભાવો ઊડે છે. માણસમાં જ્ઞાનદશા સ્પષ્ટ થઈ ત્યારથી આ જ જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની સ્થિતિમાં તેનો વહેવાર ચાલતો આવ્યો છે. તે પોતાની જ્ઞાનદશા પર આરંભ થાય છે ત્યારે પ્રાપ્ત જ્ઞાનને જ સર્વસ્વ અને સર્વશ્રેષ્ઠ માનીને પોતાના જ્ઞાન પર પોતે જ ખુશ થાય છે અને તે ખુશીમાં ક્યારેક પોતાના જ્ઞાનનું મહત્ત્વ, તેની શ્રેષ્ઠતા અને તેને કારણે પોતાને લાગતી ધન્યતા બોલીને કે લખીને વ્યક્ત કરે છે. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતાં તેનો જ્ઞાન-અહંકાર આ નિમિત્તે પ્રકટ થાય છે. ઈશ્વરની આખતમાં પણ માણસના મનના આવા જ જ્ઞાન-અજ્ઞાનનો પ્રકાર જોવામાં આવે છે. પોતાના અજ્ઞાનનું ભાન તેને થાય છે ત્યારે ઈશ્વર આગળ તે પોતાને પામર અને મંદબુદ્ધિ માને છે. ઈશ્વરને કોઈ જાણી શકવાનું નથી, તે અનંત છે, અપાર છે, કલ્પનાતીત છે વગેરે કહે છે અને હૃદયમાં નમ્રતા, કૃતજ્ઞતા, નિરહંકારિતા વગેરે ભાવો ધારણ કરે છે; પણ એ જ માણસ જ્યારે જ્ઞાનાહંકારમાં પોતાના અજ્ઞાનને ભૂલી જાય છે ત્યારે મેં ઈશ્વરને જાણ્યો છે, તેનો સાક્ષાત્કાર મને થયો છે વગેરે કહેવા લાગે છે. કલ્પનાતીત પરમેશ્વરની સ્થિતિ, મતિ (માનસ) તે વર્ણવવા લાગે છે. તેને શું પ્રિય છે, શું અપ્રિય છે, તે શાથી ક્રોધ પામે છે, શાથી સંતોષ થાય છે એ વિષે પોતાને ખાતરીલાયક જ્ઞાન છે એવો ભાસ ઉપજવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ક્યારેક તે પ્રેમના આવેશમાં આવે છે તો ક્યારેક હું પોતે જ ઈશ્વર છું અથવા ઈશ્વર અને હું એક જ છીએ એમ કહેવા લાગે છે. આવી રીતે માણસ પોતામાં રહેલી જ્ઞાન-અજ્ઞાન, અહંકાર-નિરહંકાર, મહાનતા ને નમ્રતા વગેરે વૃત્તિઓનું ક્યારેક પોષણ તો ક્યારેક શમન કરે છે. જ્ઞાનની કલ્પનાથી

ને ઉન્નત અને છે તેને જ કચારેક કચારેક નત્રતા સારી લાગે છે. એ પરથી એમ જણાય છે કે માણસ પોતાના અજ્ઞાનનું ભાન સંપૂર્ણપણે નાબૂદ કરી શકતો નથી, તેમ જ જ્ઞાનનો અહંકાર પણ છોડી શકતો નથી.

અનંત વિશ્વમાં ભરેલા સતતત્ત્વનું - પરમશક્તિનું - સંપૂર્ણ અને યથાર્થ જ્ઞાન માનવી મનને થાય એ શક્ય નથી. આટલી અશ્વરના સંપૂર્ણ મહાન શક્તિનું આકલન કરી શકે કે તેની યોગ્ય જ્ઞાનની અશક્યતા કલ્પના કરી શકે એવું સાધન જ માણસ પાસે નથી. માણસની યુદ્ધિ મર્યાદિત છે. તે યુદ્ધિને પૃથ્વી કરતાં અનંત ગણ્ય વિશાળ ક્ષેત્રમાં પસરેલા અમર્યાદ મહાન તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય એ સંભવિત લાગતું નથી. તે તત્ત્વનો વિચાર કરતાં કરતાં, કલ્પના કરતાં કરતાં, મન થાકીને સ્તબ્ધ થાય, લીન થાય કે નાશ પામે એટલે તે તત્ત્વનું જ્ઞાન થયું એમ માનવું એમાં જરાય સભ્ય નથી. તક કરવાની આપણી યુદ્ધિ કુદ્ધિત થઈ, મનનું મનપણું નાશ પામ્યું એટલે આપણે તે તત્ત્વમાં ભળી ગયા એમ માનવું એમાં જ્ઞાન નથી, પણ વિચારતી ભૂલ છે. અનંતના પ્રમાણમાં જે અણુ જેટલોય નથી એવો માણસ પોતાને અનંતનું જ્ઞાન થયું છે એમ કહે તેમાં તેના જ્ઞાનની સિદ્ધિ દેખાવાને અદલે અહંકારનું જ દર્શન થાય છે એમ કહેવું ઘટે.

અત્યંત સૂક્ષ્મપણે વિચાર કરતાં તત્ત્વચિંતક લોકોએ એવો તક કર્યો કે વિશ્વનો પસારો અનંતપણે આપણા અનુભવમાં જ્ઞાન-સ્થિતિ વિષે આવતો હોય તોપણ તે અધો પસારો એક જ મહાન સ્વોટી માન્યતા તત્ત્વને વિષે ભાસતો અને પ્રતિક્ષણે અદલાતો આવિર્ભાવ માત્ર છે. શરીર, યુદ્ધિ અને મન સાથે સુધ્ધિ અહંને રૂપે વ્યાપાર કરનારા આપણે પણ તે તત્ત્વના જ ક્ષણિક આવિર્ભાવ છીએ. આપણી કલ્પનામાં આવનારું ન આવનારું અધું જ એ મહાન તત્ત્વ છે. તેને આદિ નથી કે અંત નથી. તે કદી ન હતું એમ

નથી અને કદી નહીં હોય એમ પણ નથી. આવી રીતે અનંત અને પોતાની વચ્ચેના સંબંધ વિષે તેમ જ અંતમાં રહેલા મૂળભૂત તત્ત્વ વિષે તક કરીને તેમણે પોતાની જિજ્ઞાસાનું શમન કર્યું. પછી આ જ તક સાથે કોઈએ તાદાત્મ્ય પામવામાં, કોઈએ તેનું તીવ્ર અનુસંધાન રાખવામાં, કોઈએ આ સિદ્ધાંત પોતાના મન પર દૃઢપણે ઠસાવવામાં કે તે વિષેના પ્રયત્નમાં મનનું મનપણું થોડા વખત માટે લુપ્ત કર્યું. કોઈનું મન કુદ્ધિત થયું, કોઈની વૃત્તિઓ થોડો વખત લય પામી, એટલે દરેક જણ પોતાને ઈશ્વરનું, આત્માનું, અહમનું જ્ઞાન થયું એમ માનવા લાગ્યો. કોઈ એ ને એ જ અવસ્થા ફરી ફરી અનુભવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો અને આપણે ઈશ્વરરૂપ, આત્મરૂપ, અહમરૂપ થયા એમ માનવા લાગ્યો. કોઈએ 'હું કોણ?' એનો અનુભવપૂર્વક ઉકેલ થયો એમ માની લીધું. એમાં જાણીપૂજીને કરેલો સમજણનો ગોટાળો લાગે છે. કોઈ મહાન વિચારકે કરેલા અનુમાનને - તકને - પૂર્ણ જ્ઞાન માનીને તેનું સતત રટણ કરીને તે પ્રમાણે જ પોતાને વિષે ભાવના કરવાની સ્થિતિને જ્ઞાનસ્થિતિ સમજવી એમાં જ્ઞાનજિજ્ઞાસા કરતાં અહંકાર અને મોક્ષની ઉતાવળ જ જણાઈ આવે છે.

આ અધા પરથી લાગે છે કે તત્ત્વજ્ઞાન, આત્મા, અહમ વગેરે વિષે આપણી ભ્રામક માન્યતાઓ દૂર થયા વગર આપણે અશ્વરમક્તિ અને માનવતાનો માર્ગ સરળ નહીં થાય. ભક્તિને નામે સ્વાવલંબન પરાવલંબન, અને જ્ઞાનને નામે નિષ્ક્રિયતા જ સમાજમાં વધતાં ગયાં હોય તો તે ભક્તિ અને જ્ઞાન આપણે તપાસવાં જોઈએ. ભક્તિને લીધે ઈશ્વર પર પોતાનો અધો ભાર નાખવાનું શીખેલી પ્રજામાં જે દિવસે દિવસે દુર્બળતા જ વધતી હોય તો તે પ્રજા કદી પણ સ્વાવલંબી અને સ્વતંત્ર થશે એવી આશા જ રાખી શકાય નહીં. કોઈના પર પણ ભાર નાખીને જીવન વિતાવવાની જે પ્રજાને ટેવ પડેલી હોય છે, તે પ્રજા કચારેક ઈશ્વર પર તો કચારેક રાજા પર, કચારેક શુરુ પર તો કચારેક મહાત્મા પર કે આગેવાન પર

અવલંબીને રહે છે. એટલે અગ્રે વખત તે પરાધીન અને પરતંત્ર જ રહે છે. તેની મનોરચના જ એ જાતની બની ગયેલી હોય છે. તેને હૃદયેશ કોઈના ને કોઈના આધારની જરૂર હોય છે. ખરું જોતાં વિજ્ઞાનની મદદથી માણસને પોતાનાં અને બધાનાં ધારણપોષણ અને રક્ષણની આખતમાં સ્વાધીન રહેતાં આવડવું જોઈએ. તે જ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન, ભક્તિ, નિષ્ઠા વગેરેને લીધે પણ તેનામાં જિતેન્દ્રિયત્વ, ચિત્તની સ્થિરતા, ગંભીરતા, નિર્ભયતા, નિશ્ચિંતા વગેરે સદ્ગુણો આવવા જોઈએ અને એ આબુથી પણ તેનામાં સ્વાધીનતા આવવી જોઈએ. આવી રીતે વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, ભક્તિ વગેરેનો માનવતા સાધવામાં સતત ઉપયોગ થવો જોઈએ. પણ તેમ ન થતાં જો તેને કારણે આપણે ઉત્તરોત્તર બગાડીને, વિવેકહીન થતા હોઈએ, પરતંત્ર અને પરાધીન થતા હોઈએ, તો તે વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન કે ભક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આપણા તરફથી કોઈ ભારે મોટી ભૂલો થતી હોવી જોઈએ એમાં શંકા નથી. ઇતિહાસ પરથી આખી માનવજાતની અને જુદા જુદા માનવસમૂહોની સ્થિતિનો ક્રમશઃ અભ્યાસ કરીને આપણે આ આખતમાં આપણા નિર્ણયો નક્કી કરવા જોઈએ. સુખી અને સ્વાધીન થવા માટે આપણે શું કરવું જોઈએ તેનો વિચાર આપણે કરવો જોઈએ. વ્યક્તિગત સુખશાંતિની કલ્પના આપણે છોડી દેવી જોઈએ. સમૂહના કલ્યાણને મહત્ત્વ આપીને આપણે માનવી જીવનનો વિચાર કરીને તે વિષેના સિદ્ધાંતો નક્કી કરવા જોઈએ.

આ આખતોનો વિચાર કરતી વખતે આપણે એટલું નક્કી સમજવું જોઈએ કે માણસ ગમે તેટલો જિતેન્દ્રિય, સંયમી અને જ્ઞાનવિજ્ઞાનની અપરિગ્રહી હોય તોપણ વિજ્ઞાન વગર, ધારણપોષણ અને રક્ષણ માટે જોઈતી વિવિધ વિદ્યાઓ અને કલાઓ વગર, તેમ જ માણસના તેમ જ ખીજાં પ્રાણીઓના સહકાર વગર, મદદ વગર, તેને ચાલશે નહીં. તે જ પ્રમાણે વિજ્ઞાનમાં આજના કરતાં તે ગમે તેટલો આગળ વધે, ભૌતિક વિદ્યામાં ગમે તેટલો પારંગત થાય અને પોતાની સમાજરચના તે ગમે તેટલી નિર્દોષ

અને સમર્થ બનાવે તોપણ જીવનમાં ધીરજ, શાંતિ અને પ્રસન્નતા મેળવવી હોય અને જીવન પૂર્ણ બનાવવું હોય તો તત્ત્વજ્ઞાન, ભક્તિ, નિષ્ઠા, સંયમ, જિતેન્દ્રિયત્વ, ત્યાગ, પરિગ્રહ વિષે મર્યાદા, વગેરે આખતો સ્વીકાર્યા વગર તેને ચાલશે નહીં. માણસની વૈચકિતક શક્તિના પ્રમાણમાં તેના સંબંધો ઘણા વિશાળ થયેલા છે. તેનાં શરીર, બુદ્ધિ અને મનના ધારણ, પોષણ અને રક્ષણ માટે તેને સંખ્યાબંધ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ દ્રવ્યોની જરૂર પડે છે. 'હું કોણ?' એની તપાસ કરતાં કરતાં શરીર હું નથી એમ તે માને તોપણ તેના શરીરના ભાવો નાશ પામતા નથી. શરીરની જરૂરિયાતો સર્વોંશે નાશ પામતી નથી. બુદ્ધિ અને મનને પોષણ આપ્યા વગર ચાલતું નથી. માનવી સહાય વગર નિર્વાહ થતો નથી. ખીજા આબુથી, કેવળ શરીરને જ 'અહ' સમજીને તે દ્વારા સુખી થવાનો માણસ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે તોપણ મનની ગૂઠ શક્તિનો અને સૃષ્ટિમાં રહેલી અવ્યક્ત શક્તિઓનો અને ગુણધર્મોનો આધાર લીધા વગર કોઈનું જીવન ચાલી શકશે નહીં. માનવી શક્તિબુદ્ધિ ગમે તેટલી વધે અને આપણાં સુખનાં બધાં સાધનો આપણા હાથમાં આવી ગયાં એમ માણસને લાગે તોપણ તેની શક્તિબુદ્ધિની અને સાધનોની મર્યાદા બહાર રહેલી વિશ્વશક્તિ અનંત અને અંપાર જ હોવાની; અને પોતાનામાં વધેલી જણાતી તેની શક્તિબુદ્ધિનું પોષણ અને સંવર્ધન તે જ અંપાર વિશ્વશક્તિમાંથી થતું રહેવાનું. આપણામાં અને બહારના વિશ્વમાં સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, પ્રકટ, અને ગૂઠ બધી મળીને અનેલી સંપૂર્ણ શક્તિ એ જ પરમ શક્તિ એટલે પરમાત્મ - શક્તિ છે. તે વ્યક્ત અને અવ્યક્ત એમ અને રૂપે નિત્ય નિરંતર કાર્ય કરે છે. આપણા દ્વારા થતી દરેક ક્રિયા, વિચારધારા, વિચાર, વિચારસ્પંદ, માનસિક બળ, પ્રેરણા, ભાવના, કલ્પના, તરંગ - બધું એ જ શક્તિમાંથી અને એ શક્તિની સહાયથી જ પેદા થાય છે. કોઈ પણ ભવ્ય કે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ક્રિયાને કે વિચારને તે શક્તિથી જુદો પાડવો શક્ય નથી. ગમે તેટલો મોટો જ્ઞાની અથવા વિજ્ઞાની પૃથ્વી પર પેદા થયેલાં અન્ન, પાણી અને હવા

વગર પોતાના શરીરને નભાવી શકતો નથી. સૃષ્ટિમાંનાં બીજાં બધાં શરીરોની માફક માનવ શરીર પણ પરમ શક્તિમાંથી જ નિર્માણ થયેલું છે અને એ જ શક્તિમાંથી પેદા થયેલાં દ્રવ્યો વડે તે પોષાય છે અને વૃદ્ધિ પામે છે. માનવરૂપે ઓળખાતો એ જ શક્તિનો આ અંશ એ જ પરમ શક્તિનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં રૂપો બતાવતો, મનશુદ્ધિ દ્વારા બુદ્ધી બુદ્ધી કલાઓ, વિદ્યાઓ અને ભાવો પ્રકટ કરતો, બુદ્ધી બુદ્ધી અવસ્થાઓ પાર કરતો છેવટે તે પરમ શક્તિમાં જ વિલીન થાય છે. જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચેના કાળમાં તેનામાં બુદ્ધાં 'આત્મત્વ' નો - 'અહંપણા' નો - ભાવ સતત ચાલુ હોય છે. તે 'અહં' જન્યુતિ, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ - ત્રણે કાળમાં અનુસ્મૃતપણે કાયમ હોય છે. તેનું સ્વરૂપ કચારેક સ્પષ્ટ, કચારેક અસ્પષ્ટ, કચારેક પ્રકટ અને કચારેક સુપ્ત હોય છે. તે જ 'અહં' અજ્ઞાનનું ભાન હોય છે ત્યારે નમ્રતા, કૃતજ્ઞતા ને નિરહંકારિતા બતાવે છે, અને જ્ઞાનનું ભાન કે અહંકાર હોય છે ત્યારે આખા બ્રહ્માંડને કે વિશ્વને વ્યાપનારી બ્રહ્મવાર્તા કરવા લાગે છે. માણસમાં અનેક પરસ્પર વિરોધી ભાવો, ગુણો ને ધર્મો છે, એ બધામાંથી માનવી 'અહં'નું દર્શન અને પોષણ થાય છે. માણસમાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બંને છે એમ આગળ કહ્યું જ છે. તે કેવળ અજ્ઞાનમાં રહી શકતો નથી અને સંપૂર્ણ જ્ઞાની પણ થઈ શકતો નથી. પણ બંને દ્વારા 'અહં'નું પોષણ અને સમાધાન કરવાનો તેનો પ્રયત્ન ચાલુ હોય છે. અનંત પરમેશ્વરને જાણવો શક્ય નથી. આપણે તેની આગળ રજામાત્ર સુધ્ધાં નથી એમ કહીને આ ભૂમિકા પરથી શરણાગતતા, નમ્રતા, કૃતજ્ઞતા, નિરહંકારિતા વગેરે ભાવનાઓનું સમાધાન માણસ મેળવે છે; તો કચારેક પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ, તેની સ્થિતિ, મતિ, તેનું સ્થાન, માપ વગેરે બધું આપણે જાણીએ છીએ એમ માનીને જ્ઞાનનો આનંદ અને સમાધાન તે મેળવે છે. તેને સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે એમ કહીએ તો જ્ઞાનના કરતાં અજ્ઞાન જ તેનામાં અપાર છે એમ સહેજે જણાઈ આવે છે. તેમ છતાં પોતાનામાં જે જ્ઞાન છે એમ તેને લાગે છે તે જ્ઞાનથી તેનો 'અહં' એટલો વિસ્તૃત અને ગાઢ થઈ જાય છે કે તેની નીચે તેના અપાર અજ્ઞાનનું ભાન પણ તે વખતે ઢંકાઈ જાય છે.

માણસમાં જ્ઞાન, અજ્ઞાન, વિકાર, ભાવના, કલ્પના, તર્ક, અનુમાન વગેરે બધી વસ્તુઓ સુપ્ત-પ્રકટ અવસ્થામાં છે. માનવીના સુપ્ત-એકનું દર્શન થાય છે, ત્યારે બીજી છુપાયેલી, દબાયેલી પ્રકટ માવો કે સુપ્ત અવસ્થામાં હોય છે. વિકાર જન્ય હોય છે ત્યારે ભાવના સુપ્ત હોય છે; ભાવનાના ઉત્થાન કાળ દરમ્યાન વિકાર દબાયેલા હોય છે. એક જન્ય હોય ત્યારે બીજો નાશ પામ્યો છે એમ લાગે તોપણ તે સંપૂર્ણ નાશ પામેલો હોતો નથી. ભાવના, કામના અને વિકારનાં સ્વરૂપો તથા માણસ પરત્વે તેમના પ્રકટ થવાના વિષયો બુદ્ધાં બુદ્ધાં હોય અને તેમાં તીવ્રતા-મંદતાનો ભેદ હોય તોપણ માણસમાત્રમાં આ બધા પ્રકારોનું ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં અસ્તિત્વ હોય છે. માનવી દેહ આમાંથી જ નિર્માણ થયો છે. આમાંની એકે વસ્તુ માનવી દેહમાંથી કે મનમાંથી સંપૂર્ણપણે નાશ પામે એ વિવેકદૃષ્ટિથી જોતાં શક્ય લાગતું નથી.

આપણે શા માટે જન્મ પામ્યા છીએ ? મનુષ્યપ્રાણી સૃષ્ટિમાં પ્રથમ અવતીર્ણ કેવી રીતે થયો ? તેના જન્મની પાછળ ક્યાં ક્યાં કારણો છે ? ક્યાં ઉદ્દેશો છે ? પોતાના જીવન દરમ્યાન તેણે શું સાધ્ય કરવાનું છે ? તેનો જન્મ તેની ઇચ્છાથી થયો છે કે તેની ઇચ્છાઅનિચ્છનો તેના જન્મ સાથે કશો સંબંધ નથી ? કઈ શક્તિએ તેને જન્મ લેવાની ફરજ પાડી ? જન્મ આપીને તે શક્તિએ તેના પર ઉપકાર કર્યો કે અપકાર ? સૃષ્ટિમાં પ્રતિક્ષણ ચાલતી અનંત ઘડભાંજનો કર્તા કોણ ? તે બધીમાં તેનો હેતુ શો ? આ સૃષ્ટિ કરતાં લાભોગણી મોટી અગણિત સૃષ્ટિઓ, ત્રણો, તારાઓ, સૂર્ય, ચંદ્ર જેવા ગોળાઓ, આકાશમાં દર્શન આપનારાં અને દર્શન તથા કલ્પનાની પેલે પાર રહેલાં અનંત વિશ્વો, એ બધાં કઈ શક્તિમાંથી નિર્માણ થયાં છે ? તે કઈ શક્તિ વડે શા માટે લાભો વરસ અવ્યાહતપણે ચાલેલાં છે ? આ બધાનો આરંભ ક્યાંથી વિ-૭

થયો અને તેમનો અંત શામાં થશે? આવી જ્ઞાતના કેટલાય પ્રશ્નો માનવી મનમાં ઊઠે છે. તેમના મથર્થ ઉત્તરો મળતા નથી. યુદ્ધિ મૂંઝાઈ જાય છે. તર્ક કુદ્ધિત થાય છે. કલ્પના અંધ પડે છે. વિચાર અટકી પડે છે. પણ માનવી મનનું સમાધાન થતું નથી. વિશ્વમાં વ્યાપીને રહેલું સતતત્ત્વ આપણે પોતે જ છીએ; જે કદી નાશ પામતું નથી, જેને આદિ નથી અને અંત નથી, એવા મૂળ પરબ્રહ્મના આપણે અંશ છીએ; એમ તર્કથી સમજીને, એ સમજણને દઢ કરીને તદ્દકાર વૃત્તિ કરવાથી પરમ શક્તિનું અને વિશ્વનું જ્ઞાન થયું એમ સમજીને તેમાં જ આનંદ માનવાની ટેવ પાડીએ તો તેમાં એક પ્રકારનો આનંદ આવે છે એમાં શંકા નથી. પરંતુ તેને પૂર્ણ જ્ઞાન કે માનવતાની પૂર્ણતા ન સમજતાં, તે પણ માનવી અહંકારનું જ એક સ્વરૂપ છે એમ કહેવું યોગ્ય થશે. પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે તે ન જાણતા હોવા છતાં તેને વિષે ખાતરીપૂર્વક જ્ઞાન આપનારાં શાસ્ત્રો કે ધર્મગ્રંથો જુદા જુદા દેશોમાં જુદી જુદી ભાષામાં નિર્માણ થયાં છે. કોઈ જગ્યાએ પરમેશ્વર માણસને પેટે અવતરીને તો કોઈ જગ્યાએ પરમેશ્વરના પુત્ર કે તેણે મોકલેલા ફિરસ્તા કે દેવદૂત તરીકે આવીને તે લોકોનું રક્ષણ કરે છે, લોકોને ઉપદેશ આપે છે, એવી જ્ઞાતની શ્રદ્ધા લોકોમાં પ્રચલિત છે. ધર્મગ્રંથોમાં તેવાં વર્ણનો છે. આપણે અધાં 'એક જ પરમેશ્વરનાં આજ્ઞા છીએ', 'આપણે અધા ભાઈ ભાઈ છીએ', એવા અર્થનાં ઓધવચનો ધર્મ-પુરુષો કહેતા આવ્યા છે. પરંતુ અનંત વિશ્વમાં વ્યાપીને રહેલી શક્તિને જ જે પરમેશ્વરની સંજ્ઞા વાસ્તવિકપણે લાગુ પડતી હોય તો તે સંપૂર્ણ શક્તિ કોઈ માણસને પેટે જન્મ લે અથવા કોઈ માનવ તેને પેટે પુત્રરૂપે આવે એ શક્ય નથી. તેના દરઆરમાંથી કોઈ દેવદૂત પૃથ્વી પર મનુષ્યજ્ઞાતિના ઉદ્ધાર માટે મોકલવામાં આવે છે એ માન્યતા પણ વિવેકવાળી નથી. આપણે અધા એક જ વિશ્વશક્તિમાંથી નિર્માણ થયા છીએ અને એ સંબંધને લીધે આપણે અધા એક જ છીએ અથવા ભાઈ ભાઈ છીએ એમ કહેવું યોગ્ય થશે. પરંતુ માણસની સંતતિની

જેમ આપણે અધા સાચે જ જે ઈશ્વરનાં આજ્ઞા હોત તો જુદા જુદા ધર્મોને કે ઈશ્વરને નામે ધર્મના અભિમાનને કે આશ્રયને કારણે પોતાના સ્વાર્થ ખાતર આજ સુધી જે ખુનામરકી થતી આવી છે તે કદાપિ ન થાત. આપણે માનીએ છીએ તેમ આપણે જે સાચે જ ભાઈ ભાઈ હોત તો આપણી વચ્ચે થતા આવા ઘાતકી ઝઘડા અને તેથી થનારા અનર્થો આપણો પિતા નિરાંતે જોઈ ન રહ્યો હોત. તે દયાળુ અને વાતસલ્યપૂર્ણ છે એમ આપણે માનીએ છીએ તો તેને નામે ચાલતી આવેલી ગેરસમજણો અને ભયંકર રીતરિવાજો તેણે પોતે પ્રકટ થઈને ક્યારનાય અંધ કરી દીધા હોત. પરંતુ આપણો ઈશ્વર સાથેનો સંબંધ એવી જ્ઞાતનો નથી. આપણે માણસ છીએ એટલે માનવ-ધર્મની સિદ્ધિ માટે આપણા અધામાં અરસપરસ પ્રેમ, વિશ્વાસ, ઉદારતા ને એકતા નિર્માણ થવાં જોઈએ; આપસમાં સદ્ભાવ પેદા થઈ તે વધતો જવો જઈએ. આપણે એકબીજાના ભાઈ ન હોઈએ તો પણ આજે આપણામાં ભ્રાતૃભાવ ઉત્પન્ન કરીને આપણે તે વધારવાનો છે. આ વાત આપણે સિદ્ધ કરી શકીશું તો જ માનવજાતિ ક્યારે પણ સુખી થવાની આશા છે. આવી રીતે આપણે જ્યાં સુધી માનવજન્મનું મહત્ત્વ નહીં સમજીએ, જ્યાં સુધી માનવતા વિષે ખરું અભિમાન આપણામાં પેદા નહીં થાય અને માનવધર્મના ઉપાસક બનવા આપણે નહીં ઇચ્છીએ ત્યાં સુધી પરમેશ્વર વિષેની આપણી અધી ભાવના, શ્રદ્ધા અને લક્ષિતની કરી કિંમત નથી. આપણે માનીએ છીએ તેવા ગમે તેટલા ઈશ્વરી અવતાર આપણામાં થતા રહે, ગમે તેટલા ઈશ્વરના પુત્રો આપણામાં આવે અથવા ગમે તેટલા દેવદૂતો પૃથ્વી પર આંટાફેરા મારે, તોય તેથી માનવજાતિની અરસપરસ શત્રુતા, આપણે આચરતા આવ્યા છીએ તે ઘાતકીપણું, આપણી દુષ્ટતા, દગો, કપટ, જુલમ, અન્યાય વગેરે આપતો ઓછી નહીં થાય. ઊલટું, ઈશ્વરી અવતારને, પરમેશ્વરના પુત્રને કે દેવદૂતને નામે એ જ વસ્તુઓ આપણે ભયંકર પ્રમાણમાં કરતાં અચકાઈશું નહીં.

આ વસ્તુઓ - આ અનર્થો - ન થાય એમ આપણે ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણી ચાલતી આવેલી ઈશ્વરવિષયક ઈશ્વરનિષ્ઠા અને ધાર્મિક કલ્પનાઓ આપણે સુધારવી જોઈએ. માનવતાનું ધ્યેય કેટલું વિશાળ, પવિત્ર અને બધી રીતે શ્રેષ્ઠ છે તેનો વિચાર કરીને આપણે તે અપનાવવું જોઈએ. તે માટે ચિત્તની શુદ્ધિ અને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ એ બે મુખ્ય આબતો પર આપણે ભાર મૂકવો જોઈએ. એ વસ્તુઓ સિદ્ધ કરવા માટે આપણને ઈશ્વરનિષ્ઠાની જરૂર છે. તે આપણા જીવનમાં, આપણા ધર્મમાર્ગમાં, આપણને પ્રેરણા, બળ, ગતિ, સ્ફૂર્તિ અને હિંમત આપનારી છે. તે વગર આપણું કેવળ શારીરિક કે ઔદ્ધિક બળ અપૂર્ણ છે. તે નિષ્ઠા વડે જીવન વિષેનો આપણો ઉચ્ચ સંકલ્પ દૃઢ થવો જોઈએ. પરમાત્મા વિષેની નિષ્ઠામાં અને આપણા સત્સંકલ્પમાં જે સામર્થ્ય છે તેવું સામર્થ્ય બીજા કશામાં નથી. પરમાત્માનું જ્ઞાન આપણને પૂર્ણપણે થવું શક્ય નથી. તેમ છતાં તેને વિષે આજે આપણને જેટલું જ્ઞાન છે તે પરથી પણ આપણે તેના પર નિષ્ઠા રાખી શકીએ, તે નિષ્ઠા વધારી શકીએ અને દૃઢ કરી શકીએ. જીવનમાં હમેશા ઉપયોગી થાય એવું બળ એક નિષ્ઠામાં જ છે. ઈશ્વર વિષેના પ્રેમ અને ભક્તિભાવમાં એક પ્રકારનો આનંદ છે એમાં શંકા નથી. પરંતુ જીવનમાં કોઈ કહણ પ્રસંગે જ્યારે ઈશ્વરવિષયક પ્રેમ, શ્રદ્ધા, ભક્તિભાવ વગેરે ડગી જાય છે ત્યારે માણસનું મન સ્થિર રાખવામાં એક નિષ્ઠા જ સમર્થ હરે છે. જ્યાં જ્ઞાન અસમર્થ નીવડે છે, જ્યાં વિવેક પાંગળો થાય છે ત્યાં નિષ્ઠા આપણી બધી શક્તિઓ જાગ્રત કરી આપણા મનને મક્કમ બનાવે છે, હૃદયને ઘેંચી ભરી દે છે, સાત્ત્વિકતામાં તેજ લાવે છે, સદ્ગુણોને બળ આપે છે. આવી રીતે નિષ્ઠા માણસને બધી રીતે ચેતના આપનારી શક્તિ છે. જીવનમાં તેની અત્યંત જરૂર છે.

તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધ્ય

જગતના કોઈ પણ પ્રાણી કરતાં માણસમાં વિચારશક્તિ વધારે છે. માનવી જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં તે શક્તિનો પ્રભાવ તત્ત્વજ્ઞાનની નિર્મિતિ દેખાય છે. દુઃખનો નાશ કરી સુખની વૃદ્ધિ કરવાના ઉપાયો માણસે પોતાની ઔદ્ધિક શક્તિથી જ નિર્માણ કર્યાં છે. સુખદુઃખના કાર્યકારણસંબંધો જાણવા અને એ જ્ઞાનની મદદથી સુખ વધારી દુઃખનો નાશ કરવા માટે ઉપાય શોધી કાઢવા, તેને અમલમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરવો, એ બધામાંથી જ અનેક શાસ્ત્રો અને કલાઓનો વિકાસ થતો આવ્યો છે. માણસજાત તદ્દન પ્રાથમિક કાળથી આ જ હેતુની પાછળ લાગેલી દેખાય છે. માનવી શરીરમાં જે જે નવી નવી શક્તિઓ પ્રકટ થતી ગઈ તે બધી શક્તિઓ દ્વારા આ જ હેતુ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન માણસ કરતો આવ્યો છે. કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા જુદા જુદા વિષયોનો જેટલી જુદી જુદી રીતે રસાસ્વાદ લઈ શકાય તેટલી રીતે લેવાનો અને દરેક બાબુથી દુઃખ ટાળવાનો તેનો હમેશાં પ્રયત્ન ચાલુ છે. આ પ્રયત્નમાંથી આગળ જતાં વિચારી માણસના મનમાં એવી શંકા પેદા થઈ કે, આ શાસ્ત્રો, આ વિદ્યાઓ ને કળાઓ માણસનાં દુઃખ અને ભય દૂર કરીને તેને સાચે જ કાયમનો સુખી બનાવી શકશે? ગમે તેટલા પ્રયત્નોથી પ્રાપ્ત કરેલું સુખ છેવટે અશાશ્વત હોય છે. સુખાનુભૂતિ ક્ષણિક હોય છે અને એક ભય કે દુઃખ ટાળીએ તો બીજું આગળ ઊભું જ હોય છે. એવી જાતના માનવી જીવનમાં અને પરિસ્થિતિમાં માણસ કદી પણ કાયમનો દુઃખ વગરનો અને સુખી થઈ શકશે ખરો? ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરીએ અને જાતજાતની શોધો અને ઉપાય કરીએ તોયે માણસ ઘડપણને

ટાળી શકતો નથી, તેનો વ્યાધિ ટળતો નથી અને મૃત્યુ તો કોઈનાથી કદી પણ ટાળી શકાતું નથી. તે કઈ ક્ષણે આપણા પર તરાપ મારશે તે કદી શકાય નહીં. જીવવાની આશા માણસની કદી જ ફૂટતી નથી. ઉપ-ભોગની - ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય રસની - ઇચ્છા કદી ક્ષીણ થતી નથી. શરીરસુખની ઇચ્છા તેને રહ્યા કરે છે. આવી સ્થિતિમાં જરા, વ્યાધિ અને મૃત્યુનો ભય માણસને હમેશાં લાગ્યા જ કરવાનો. આ આખતમાં વિદ્વાન-અવિદ્વાનનો ભેદ નથી; સખાન-નિર્ખાન, શ્રીમંત-ગરીબ, રામ-રકનો ભેદ નથી. આખી માનવજાત આ દુઃખમાં અને ભયમાં કાયમની સપડાયેલી છે. આ જાતની શંકાઓ અને પ્રશ્નોને લીધે વિચારી માણસનું મન વધારે વિચાર કરતું થયું.

સુખ કરતાં દુઃખને પ્રસંગે માણસનું મન વધારે જાગ્રત અને છે અને તેનાં કારણોની શોધ કરવા તરફ વળે છે. આવા જ પ્રસંગોને લીધે વિચારી માણસ જરા, વ્યાધિ અને મૃત્યુ વિષે સૂક્ષ્મપણે વિચાર કરવા લાગ્યો. તેનાં કારણોની શોધ કરવા લાગ્યો. મૃત્યુની સાથે સાથે જન્મનો પણ તેને સહેજે વિચાર કરવો પડ્યો. જન્મ, મૃત્યુ, જરા અને વ્યાધિ આ ચાર અવસ્થાઓ પૈકી ખાસ કરીને જન્મ અને મૃત્યુનો જ તેને વિચાર કરવો પડ્યો હશે; કારણ એક માનવી જીવનનો આરંભ છે તે ખીજને તેનો અંત છે. જરા અને વ્યાધિ એ અવસ્થાઓ જન્મને લીધે જ માણસને પ્રાપ્ત થાય છે. જન્મમૃત્યુની જેમ તે અવસ્થાઓ પણ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ જન્મ પહેલાંની અને મૃત્યુ પછીની એ બે અવસ્થાઓ ગૂઢ છે. મૃત્યુની અવસ્થા પણ જન્મને લીધે જ માણસને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જરા, વ્યાધિ અને મૃત્યુ ન જોઈતાં હોય તો જન્મ જ ટાળવો જોઈએ. પણ જન્મમરણનું રહસ્ય ઉઠકેયા સિવાય અને તેનાં કારણો જાણ્યા સિવાય આ વાત સિદ્ધ ન થઈ શકે એમ વિચારી માણસને જણાયું હશે. દુઃખ, હાનિ, ભય, ચિંતા, શોક વગેરે અનેક આપત્તિઓમાંથી કાયમનો છુટકારો જોઈતો હોય, જરા, વ્યાધિ અને મૃત્યુમાંથી મુક્ત થવું હોય તો જન્મ જ ટાળવો જોઈએ. તેથી

વિચારી માણસ જન્મમૃત્યુનાં કારણોની શોધ કરવા તરફ વળ્યો. માનવી જીવનમાં મૃત્યુ જેટલી ભયાનક, દુઃખરૂપ અને અનિવાર્ય ખીજ કોઈ આપત્તિ નથી. મૃત્યુએ જ માણસને જીવન વિષે સૂક્ષ્મ, ઊંડો અને ગંભીર વિચાર કરવા પ્રેર્યો હશે. મૃત્યુનાં કારણોનો અને ચાર પછીની સ્થિતિનો વિચાર કરતાં કરતાં, જન્મનો અને તેનાં કારણોનો, માનવી શરીર અને તેની જુદી જુદી અવસ્થાઓનો, સૃષ્ટિ, પંચમહાભૂતો, મન-બુદ્ધિ-ચિત્ત-પ્રાણ, ચૈતન્ય, કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, તેનાં કાર્યો અને પરિણામોનો વિચાર તેને કરવો પડ્યો હશે. તે જ પ્રમાણે માનવી સ્વભાવ, વિકાર, ભાવના, સંસ્કાર, ગુણ, ધર્મ, જગતિ-સ્વપ્ન-સુષુપ્તિ, ત્રિગુણ, પ્રાણીવર્ગ તથા વનસ્પતિવર્ગ, તેમના ભેદો, અવસ્થા, જીવન-માત્રનું અરસપરસ આકર્ષણ-અપકર્ષણ વગેરે બધી સચેતન-અચેતન વસ્તુઓની શોધ કરતાં કરતાં તેને પોતાનો માર્ગ કાઢવો પડ્યો હશે. શરીરની ઘટના-વિઘટના, સૃષ્ટિની પ્રિય-અપ્રિય ઘડભાંજો, અને વિશ્વનો અખંડપણે ચાલનારો પ્રયંડ કારોબાર — આ બધાનો કર્તા કોણ? જન્મ અને મૃત્યુ કોની આજ્ઞાથી થાય છે? એ વિષેના વિચાર અને પ્રશ્ન વિચારી લોકોના મનમાં સ્વાભાવિકપણે જ ઊઠ્યા હશે. તેમનાં વિચારો, સવાલો, શંકાઓ અને શોધોમાંથી જ તત્ત્વજ્ઞાન નિર્માણ થયું છે. તેમાંથી જ ઈશ્વર-પરમેશ્વર, પ્રકૃતિ-પુરુષ, બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ, આત્મા-પરમાત્મા, પૂર્વ અને પુનર્જન્મ વગેરે કલ્પનાઓ અને વિચારો માણસને સૂઝ્યા છે.

દરેક વિચારકની જ્ઞાન વિષેની જિજ્ઞાસા, ઉત્કંઠા અને વ્યાકુળતા,

તેનો વૈરાગ્ય, સચેતન-અચેતન સૃષ્ટિનું તેનું અવલોકન, શોધને અંતે થનારી નિરીક્ષણ, અને પરીક્ષણ, તેની બૌદ્ધિક સૂક્ષ્મતા કૃતજ્ઞતાની લાગણી અને વ્યાપકતા અને છેવટે નિર્ભ્રમશકિતના પ્રમાણમાં પોતાની શોધમાં તેને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હશે. તે પરથી તેણે જન્મમૃત્યુ વિષે અને એકંદરે જગત વિષે સિદ્ધાંત તારવ્યા હશે. તેમાં જ તેને તૃપ્તિ, સમાધાન, પ્રસન્નતા અને જીવન વિષે કૃતાર્થતા જણાઈ હશે. આગળ જતાં, વધતા જતા અનુભવ અને જ્ઞાનને

લીધે, નિરીક્ષણ અને નિર્ણયશક્તિને લીધે તેની પહેલી માન્યતામાં કાળે કરીને કોઈના મનમાં શંકા પેદા થઈ હશે અને એ નવી શંકાઓ સાથે તે ફરીને શોધ તરફ લાગ્યો હશે. અથવા પછીના વિચારકને પહેલા સિદ્ધાંત માન્ય ન થતાં તે પોતાની શંકાઓ લઈને અધિક સૂક્ષ્મતાથી અને વ્યાપકતાથી તે જ શોધની પાછળ મંડી પડ્યો હશે. આ રીતે અર્ધાં ચરાચર તત્ત્વોની ફરી ફરી શોધ કરતાં કરતાં વિશ્વના આદિકારણ સુધી કોઈ વિચારકના તર્કની મજલ પહોંચ્યા પછી, અર્ધાંનું આદિ કારણ એક જ સનાતન અવિભાજ્ય તત્ત્વ આપ્તા વિશ્વમાં ભરેલું છે એમ તેને ખાતરી-પૂર્વક જણાયું હશે; અને તેની સૂક્ષ્મતા, વિશાળતા અને વ્યાપકતા પરથી તેને જ તેણે અહમતત્ત્વ કહ્યું હશે. અને વિશ્વના સજીવનિર્જીવ, આણુથી માંડીને ઠેઠ અહાંસ સુધી જે જે કંઈ દ્રશ્યઅદ્રશ્ય, ગોચરઅગોચર, જ્ઞાત-અજ્ઞાત, કલ્પનામાં આવનારું ન આવનારું અર્ધું જ, - તે પોતે પણ - તે મહાન અને મૂળ તત્ત્વનો અવિભાવ છે એવા દૃઢ તર્ક કે અનુમાન પર તે ચોક્કસપણે આવ્યો હશે અને તે જ્ઞાનને તેણે અહમજ્ઞાન કહ્યું હશે. વિચારક જે તત્ત્વમાં સ્થિર થયો, આગળ વિચાર કરવાની તેની ગતિ જ્યાં અટકી, જ્યાં તેની વ્યાકુળતા શાંત થઈ, તે તત્ત્વને કે તર્કને મુખ્ય માનીને તે તત્ત્વનું ઓધક કે સૂચક નામ તેણે પોતાના છેવટના નિર્ણયને આપ્યું. સૃષ્ટિના આદિકારણમાં જેને નિયામકપણું અને શક્તિમત્તા પ્રધાનરૂપે દેખાયાં તેણે તેને ઈશ્વર એ નામ આપ્યું; જેને વ્યાપકતા અને અનંતત્ત્વ દેખાયાં તેણે તેને અહમ કહ્યું, અને પોતાના જ્ઞાનને અહમજ્ઞાન માન્યું. આપણે પણ એ જ વિશાળ તત્ત્વના અવિભાવ છીએ એમ જેને લાગ્યું - શરીરનું મુખ્ય તત્ત્વ એ જ છે એવો નિશ્ચય જેનામાં દૃઢ થયો - તેણે તેને આત્મતત્ત્વ માનીને તે જ્ઞાનને આત્મ-જ્ઞાન કહ્યું. અલંત પરિશ્રમથી, સતત સૂક્ષ્મ અવલોકન, અભ્યાસ વગેરેની મદદથી જેમણે પોતાની શોધમાં ભારે કષ્ટથી યશ મેળવ્યો હશે, જેમને જીવનમાં સત્ય જ્ઞાન સિવાય બીજા કોઈ હેતુ રહ્યો નહીં હોય, જેઓ વાસનાવૃત્ત, અર્ધા ભૌતિક વિષયો પ્રત્યે અનાસક્ત, જ્ઞાન માટે અલંત

વ્યાકુળ, અને સમર્થ છતાંયે વિરક્ત હોય તેમને પોતાની શોધમાં છેવટે મળેલી સફળતાથી કેટલો આનંદ, કેટલી પ્રસન્નતા અને કૃતકૃત્યતા લાગી હશે તેની કલ્પના આપણા જેવાને કેવી રીતે આવી શકે? એક જ ઉચ્ચ હેતુની પાછળ તન, મન, સર્વસ્વથી લાગ્યા પછી, તેને જ જીવનનો એકમાત્ર હેતુ બનાવીને તે માટે અપાર પરિશ્રમ કર્યા આદ તેમાં સિદ્ધિ મેળવ્યા પછી તેમને શું લાગ્યું હશે? જીવનનું સાધ્યક થયું; જીવનમાં કોઈ પણ હેતુ આટી રહ્યો નથી; કોઈ પણ કાર્ય કે કર્તવ્ય હવે કરવાનું રહ્યું નથી, એમ તેમને લાગ્યું હોય અને પરમાનંદ થયો હોય તો તેમાં શી નવાઈ? સૃષ્ટિમાં કે પોતાનામાં, અંદર કે બહાર હવે કશું બાણવાનું રહ્યું નથી એમ લાગતાં તેમને પરમ કૃતાર્થતા જણાઈ હોય તો તેમાં શી નવાઈ? જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ થયા પછી જીવનની ઇચ્છા નહીં અને મૃત્યુનોય ભય નહીં એવી તેમની અવસ્થા થઈ હોય તો તે અસ્વાભાવિક ન કહેવાય. કોઈ જાતનું અર્ધન નહીં, કોઈ પ્રકારની ઇચ્છા નહીં, એવી સ્થિતિમાં મોક્ષની કલ્પના તેમના મનમાં આવી હોય તો તેમ સહજ છે. સત્યની શોધ થાય એ હેતુ, તે માટે કરેલાં પરિશ્રમ, ચિંતન, મનન, નિદિધાસ, વિરક્ત સ્થિતિ, સ્વાર્થનો પૂરેપૂરો અભાવ, અર્ધાં તત્ત્વોની થયેલી શોધ, પ્રયત્નમાં આવેલી સફળતા અને તેથી પ્રાપ્ત થયેલી જ્ઞાનાવસ્થા - એ અર્ધાંનું તે સ્વાભાવિક પરિણામ હોવું જોઈએ એ વિષે શંકા નથી. આવી રીતે એક કરતાં એક ચડિયાતા, પ્રખર, સૂક્ષ્મ અને ગાઢ વિચારશીલ શોધકોએ કરેલા પ્રયત્નમાંથી નિર્માણ થયેલું તત્ત્વજ્ઞાન આપણને મળ્યું છે. આ અર્ધી તે મહાભાગોની કમાણી છે.

તે મૂળ દાર્શનિકો વિષે વિચાર કરતાં તેમની સત્યજ્ઞાન વિષેની જિજ્ઞાસા, ઉત્કંઠા અને વ્યાકુળતા; તેને માટે તેમને લેવો દર્શનકારોનો માનવ- પડેલો પરિશ્રમ; તેમની સૂક્ષ્મ, કુશાલ, મર્મસ્પર્શી જાતિ પર અપુષ્કાર પણ વ્યાપક યુદ્ધિમત્તા; વિષયને આરપાર ભેદીને તેની પેલે પાર ઠેઠ સત્ય સુધી જઈ પહોંચનારી તેમની દીર્ઘ, બેદક અને પવિત્ર દષ્ટિ વગેરે આપતો મનમાં આવતાં તેમને

વિષે ખૂબ માન ઉપજ્યા વિના રહેતું નથી. ભૌતિક ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ વિષે તેમનો વૈરાગ્ય, કુદરત, પંચમહાભૂતોથી માંડીને માનવી શરીર, મન, પ્રાણ, ચિત્ત, જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ, વગેરે સુધી અધી ચરાચર સૃષ્ટિનું તેમનું સૂક્ષ્મ અવલોકન તે નિરીક્ષણ, તેમ જ એ અધાના ગુણ, ધર્મ અને સંસ્કારનું જ્ઞાન વગેરે આપતો બહુ જ આશ્ચર્યકારક લાગે છે. આખું જગત મોહ અને અજ્ઞાનમાં ગોથાં ખાતું હતું ત્યારે તત્ત્વ-શોધનની પાછળ પડીને જે મહાપુરુષોએ સત્યની ઉપાસના કરી અને પોતાને જોઈતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું તે અરેખર ધન્ય છે. માનવજાતિ પર તેમના ભારે ઉપકાર છે. આખી માનવજાતિએ આ આખતમાં તેમના સદૈવ ઋણી રહેવું જોઈએ.

પરંતુ તત્ત્વશોધનનો આ પ્રયત્ન ભારતવર્ષમાં પહેલાં જેવો ચાલુ રહ્યો નહીં. કચારનોય તે અટકી ગયો છે. એથી તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ તત્ત્વજ્ઞાનનો જેવો વિકાસ આગળ ચાલુ રહેવો પાછલથી શાથી જોઈતો હતો તે આપણા દેશમાં રહી શક્યો અટક્યો? નહીં એમ જણાય છે. એનાં કારણોનો વિચાર કરતાં લાગે છે કે તત્ત્વજ્ઞાન અને મોક્ષનો સંબંધ કોઈ કાળે આપણે જોડી દીધો અને ત્યારથી આપણું શોધકપણું નાશ પામ્યું અને કેવળ શ્રદ્ધાગુપણું વધતું ગયું અને જ્ઞાનની ઉપાસના અંધ પડી. મૂળ શોધકોને અને દાર્શનિકોને તેમની જિજ્ઞાસા અને પરિશ્રમનું ફળ જ્ઞાન, શાંતિ અને પ્રસન્નતાને રૂપે મળ્યું. તે પરથી તેમની તત્ત્વજ્ઞાન વિષેની વિચારસરણી કેવળ માની લઈએ એટલે આપણને પણ તેવું જ જ્ઞાન, શાંતિ અને પ્રસન્નતા મળશે એવો ખોટો ખ્યાલ આપણામાં કોઈક કાળે પેદા થયો અને તેનું જ આ અધું પરિણામ હોતું જોઈએ એવી શંકા જન્મ છે. અને એક વાર આવો દંડ ખ્યાલ અંધાઈ ગયા પછી તેમાંથી જ બ્રહ્મજ્ઞાન, આત્મ-જ્ઞાન, બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર, આત્મસાક્ષાત્કાર વગેરે કલ્પનાઓ નિર્માણ થઈ છે અને તત્ત્વશોધક દાર્શનિકોના આનંદ પરથી બ્રહ્માનંદ, આત્માનંદ,

નિત્યાનંદ વગેરે જુદા જુદા આનંદો કલ્પીને આપણે આનંદની ઉપાસના શરૂ કરી છે. જ્ઞાન, આનંદ, કૃતાર્થતા તથા અંધનરહિત અવસ્થા એ અંધાં શાનાં પરિણામ છે એનો વિચાર ન કરતાં દાર્શનિકોએ અને વિચારકોએ રજૂ કરેલી વિચારસરણી જ આ અધી યાખતોનું સાધન છે એમ આપણે માન્યું. અનેક પ્રકારના પરિશ્રમો સહન કર્યા પછી, હેતુ સિદ્ધ થયા પછી અને શોધકના જ્ઞાનની તાલાવેલી શાંત થયા પછી તેના ચિત્તની જે સ્વાભાવિક અવસ્થા થઈ તે એ અધાના પરિણામરૂપ હતી, એ વાત લક્ષમાં ન લેતાં કેવળ વિચારસરણીથી કે આનંદની કલ્પનાથી આપણે કૃતાર્થતા માનવા લાગ્યા અને મોક્ષ સાધવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ક્યારેક પણ આ વ્રતનો ભ્રામક વિચાર આપણામાં નિર્માણ થયો અને પરંપરાથી દંડ થતાં થતાં તેણે શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

અમેરિકાનું પ્રથમ દર્શન થતાં કોલંબસને અતિશય આનંદ થયો અને એ ભૂમિ પર પહેલું પગલું મૂકતાં તેણે કૃતાર્થતા અનુભવી. ન્યૂટને પોતાની શોધમાં યશ મળતાં આનંદ અને ધન્યતા અનુભવી. આજે પણ મોટા મોટા શોધકો અને વૈજ્ઞાનિકો પોતપોતાની શોધોમાં અને પ્રયત્નોમાં યશ મળતાં આનંદ અનુભવે છે. એટલા પરથી અમેરિકાના દર્શનમાં અને તે ભૂમિ પર પગ મૂકવામાં જ આનંદ અને કૃતાર્થતા લાગવાનો ગુણ છે અથવા ન્યૂટનેનો સિદ્ધાંત સમજી લેવાથી તેને મળેલો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અથવા આજના શોધકોની શોધોની ઉપપત્તિ સમજી લેવાથી તે શોધકોને થનારો આનંદ અને કૃતાર્થતા આપણને પણ મળશે એમ માનીને તે પ્રમાણે કોઈ પ્રયત્ન કરવા લાગે તો તે યોગ્ય થશે ખરું? આપણે તે અધું યોગ્ય માનીશું? જ્ઞાનનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં આપણે જે યોગ્ય માનતા નથી અથવા કદી માનીશું નહીં તે, તત્ત્વજ્ઞાનની યાખતમાં તેને આપેલા આધ્યાત્મિક સ્વરૂપને લીધે યોગ્ય માનીએ છીએ, તે પર શ્રદ્ધા રાખતા આવ્યા છીએ અને તે પર આજે મોટા મોટા સંપ્રદાયો ચાલી રહ્યા છે.

આ અધાનો વિચાર કરતાં લાગે છે કે, જ્ઞાન કેને કહેવું? આનંદ અને કૃતાર્થતાનું સ્વરૂપ શું, આ ભાવો કે અવસ્થાઓ શામાંથી નિર્માણ થાય છે? એ શાનાં પરિણામ છે? મોક્ષવિષયક કલ્પનાનો આનંદ - એ અધાનો આપણે સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કર્યો નથી. આપણે તત્ત્વશોધક નથી. શોધની, જિજ્ઞાસાની આપણને તાલાવેલી નથી. આપણને આનંદની ઇચ્છા છે. મોક્ષની પણ ઇચ્છા કોઈ કોઈને હશે. પરંતુ મૂળ શોધકને થયેલા આનંદની કે કૃતાર્થતાની આપણને ઇચ્છા નથી. તેમ છતાં શોધકની શોધ જ્યાં પૂરી થઈ અને તે પૂરી થયા પછી તેને જે વસ્તુ નિર્ણય તરીકે મળી, તે નિર્ણય પોતાના ચિત્ત પર અનેક પ્રકારે હસાવીએ તો આપણે જન્મમરણમાંથી મુક્ત થઈશું એમ આપણે માનતા આવ્યા છીએ. તે નિર્ણયને ચિત્ત પર હસાવવો એ સાધ્ય અને તેની અનાવેલી તાત્ત્વિક વિચારસરણી એ સાધન છે એમ માનીને તેને જ જુદાં જુદાં રૂપકેથી, આલંકારિક ભાષાથી અને પંડિતાર્થલિપ્યાં તર્કવાદથી રજૂ કરીને, અંથો લખીને, અને કાવ્યો કરીને આપણે પોતા પર તેમ જ બીજા પર હસાવવા લાગ્યા. આ હિપ્નોટિઝમનો પ્રકાર છે, પણ જ્ઞાન નથી. તેમાં કૃતાર્થતા નથી. તે તે તે જ કલ્પનાઓને જુદી જુદી રીતે રંગીને આપણે પોતે એ કલ્પનામાં રંગાયા કર્યું અને બીજાઓને રંગવા અને રમાડવા લાગ્યા. એમાં આપણને જે આનંદ મળે છે તે, શોધને અંતે થયેલા જ્ઞાનનો આનંદ નથી હોતો પણ આપણે જ પોતાના ચિત્ત પર હસાવેલી કલ્પનાનો, પોતે જ કોઈ દિવ્ય, અજર, અમર તત્ત્વ છે એમ હસાવતા રહેવાનો અને આનંદની ધારણા ધરીને લાવવામાં આવેલો તે આનંદ હોય છે. પ્રત્યક્ષ શોધમાંથી થનારા જ્ઞાનનો આનંદ અને શોધની વિચારસરણીમાંથી અને આનંદની ધારણા ધરવાને લીધે થતો આનંદ, એ એમાં ઘણો તફાવત છે. આપણા તત્ત્વજ્ઞાનની આખતમાં આવું જ કોઈ થયું હશે એવી પ્રબળ શંકા જન્મ છે. મોક્ષ આપણું જીવનનું ધ્યેય છે; તત્ત્વજ્ઞાનને મોક્ષ મળ્યો છે; જ્ઞાનથી મોક્ષ મળે છે; તત્ત્વજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપણે માન્ય રાખ્યું, તે

આપણા ચિત્ત પર હસાવ્યું કે આપણને પણ મોક્ષ મળશે એવી આપણી શ્રદ્ધા. એ શ્રદ્ધા દૃઢ થઈ એટલે મોક્ષ મળવાનો જ. આ ક્રમે આપણામાં એક પ્રકારની જે શ્રદ્ધા નિર્માણ થઈ તે પરંપરાથી આજે એટલી દૃઢ થઈ ગઈ છે કે હું જે દૃષ્ટિથી આ લખું છું એ દૃષ્ટિથી આ આખતમાં વિચાર કરવાને લાગ્યે જ કોઈ તૈયાર થશે.

તત્ત્વજ્ઞાનની અનેક જુદી જુદી પ્રણાલીઓ છે. એ અર્થમાં એક-વાક્યતા છે એવુંયે નથી અંતિમ સિદ્ધાંતની આખતમાં શોધક અને શ્રદ્ધાલુ તો તેમની વચ્ચે પરસ્પર વિરોધ પણ જણાશે. વચ્ચેનો મેદ તોપણ જે જે મતને એક વાર સ્વીકારે છે તે તે મતને એટલો ચોંટી રહે છે કે તેને ગમે તેટલું સમજવવામાં આવે તોય તે પોતાની વિચારસરણીને છોડતો નથી. કારણ કે તે શોધક નહીં પણ શ્રદ્ધાળુ હોય છે અને પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનમાં કંઈક ભૂલ છે એમ મનાય અથવા પુરવાર થાય તો પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન અપૂર્ણ પુરવાર થશે; તેથી પોતાના મોક્ષમાં અને સદ્ગતિમાં વ્યત્કય આવશે, એટલું જ નહીં પણ જે સંપ્રદાયના આપણે છીએ તેની અને તેના મૂળ પ્રવર્તકની ખામી ગણાશે; તેથી તે મૂળ પ્રવર્તકના દિવ્યપણા વિષે કે અવતારીપણા વિષે શંકા પેદા થશે અને તેના પરની પોતાની શ્રદ્ધા ઓછી થશે અને પોતે તથા પોતાની પરંપરાના અથા સાંપ્રદાયિકો અજ્ઞાની હરશે; એવી એવી અનેક પ્રકારની શંકાઓ ને ભયને લીધે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી સર્વશ્રેષ્ઠ માનેલા તત્ત્વજ્ઞાનને તપાસી નેતવાને કોઈ તૈયાર થતું નથી. આવી જાતના શ્રદ્ધાળુઓ કેવળ સાંપ્રદાયિક લોકોમાં જ હોય છે એમ નથી. કોઈ પણ સંપ્રદાય સ્વીકાર્યો ન હોય તોયે આધ્યાત્મિક હેતુ માટે કોઈ વિશિષ્ટ તત્ત્વજ્ઞાનમાં માનનારા લોકો પૈકી ઘણાખરા ભૂતકાળના જ કોઈક મહાપુરુષની દૃષ્ટિથી તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર કરનારા હોય છે. તેઓ પણ શ્રદ્ધાળુ હોવાથી પોતાની વિચારસરણી વિષે અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન ન થતાં તે ઉપર શ્રદ્ધા વધતી રહે એ દૃષ્ટિથી વિચાર કરે છે. સાંપ્રદાયિકોમાં કે બિનસાંપ્રદાયિકોમાં કોઈ અભ્યાસી નથી હોતું એમ

નથી. પરંતુ તેમના અભ્યાસનું ધોરણ નક્કી થયેલું હોય છે. તે પોતાની મૂળ શ્રદ્ધાને સાચવીને અભ્યાસ કરતા હોવાથી તેમનામાં શોધકૃતિ હોવાનો ઘણો જ ઓછો સંભવ છે. જે ખરેખર શોધક હોય છે તે કેવળ શ્રદ્ધાથી કોઈ પણ વસ્તુ માનવાને તૈયાર નથી હોતા. તે દરેક વાતને અનુભવસિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જેટલી શંકાઓ અને તર્ક ઊઠે તે બધાંને દૂર કરી તેમને સત્યજ્ઞાન મેળવવાનું હોય છે, તેથી તેઓ શંકા, અને તર્કથી ખીતા નથી. પણ જેમની તત્ત્વજ્ઞાન પરની શ્રદ્ધા પાછળ મોક્ષની આશા હોય છે તેઓ, ભાવિક ભક્ત જેમ પોતાની પૂજ્ય મૂર્તિને સાચવે છે તેમ, પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનને સાચવે છે. એ ભક્ત જેમ પોતાની મૂર્તિને જુદી જુદી રીતે શણગારીને કે સજ્જીવને પોતાનામાં આનંદ નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમ આ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પણ પોતે માનેલા તત્ત્વજ્ઞાનને જુદાં જુદાં રૂપકોથી અને આલંકારિક ભાષાથી રસપ્રદ બનાવીને આનંદ નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને તે આનંદ પરથી આત્મા, બ્રહ્મ, આનંદરૂપ છે વગેરે વગેરે વર્ણન કરે છે.

સત્યશોધન તત્ત્વજ્ઞાનનો મુખ્ય હેતુ છે. તેમાં આનંદ છે તે સત્યજ્ઞાનનો છે. તે સત્યને શબ્દોથી સજ્જીવનું પડતું નથી કે ઉપમા, અલંકાર વડે તેમાં માધુર્ય લાવવું પડતું નથી. તત્ત્વજ્ઞાન અને ઉપમા, અલંકાર વડે તેમાં માધુર્ય લાવવું પડતું નથી. કલ્પનાજન્ય આનંદ જ્ઞાનમાંથી આનંદ મેળવવા માટે પ્રથમ જ્ઞાન માટે વચ્ચેનો તફાવત ઝંખનાની જરૂર હોય છે. તે મેળવવા માટે પરિશ્રમ કરવો પડે છે. જીવનનો એ જ એક ઉદ્દેશ રાખીને સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને તેની પાછળ પડવું પડે છે. પ્રખર બુદ્ધિની અને અત્યંત ચીવટની આ માર્ગમાં જરૂર હોય છે. ઉપરાંત, સત્યની પારખ અને નિર્ણયશક્તિની જરૂર હોય છે. આ વસ્તુઓ જેટલા પ્રમાણમાં આપણામાં હોય તેટલા પ્રમાણમાં આપણને જ્ઞાનમાંથી આનંદ મળે છે. વેદાંત અથવા ખીજ કોઈ પણ વિચારસરણી કેવળ માનવાથી, વિશ્વની ઉત્પત્તિનો અને સંહારનો ઊલટોસૂલટો ક્રમ અંશમાંથી સમજી લેવાથી, પંચીકરણ પદ્ધતિ પરથી પંચમહાભૂતોની જુદી જુદી પદ્ધતિની

વહેંચણી સમજવાથી અને છેવટે 'આત્મા કે બ્રહ્મ હું જ છું' એવી ધારણા ચિત્ત પર સતત હસાવતા રહેવાથી શોધને અંતે મળેલી સદ્ગુણામાંથી જે આનંદ થાય છે તે આપણને મળી શકશે નહીં. મોક્ષની આશાથી 'હું કોણ છું?' એવી તપાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર શ્રદ્ધાળુ માણસ ઉપર જણાવેલી વિચારસરણી વડે પોતાના મનને સમજવતો અને મનાવતો છેવટે 'હું જ આત્મા, હું જ બ્રહ્મ છું, આકાશનો બધો કારભાર શરીર, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ વગેરે બધી પ્રકૃતિનો ખેલ છે' એ સમજણ પર આવીને 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' એ મહાવાક્ય પર પોતાની ચિત્તકૃતિ દઢ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સતત અભ્યાસથી તેની એ વૃત્તિ એટલી દઢ થઈ જાય છે કે તે જ સત્યનો અનુભવ છે અને તે જ આત્મબોધ છે એવી તેની મતિ થાય છે. પરંતુ તે આત્મબોધ નથી પણ વેદાંતપ્રણાલી પરથી આપણે પોતે જ બનાવેલી તે આપણી એક ચિત્તવૃત્તિ છે એ તેના ધ્યાનમાં આવતું નથી. જન્મ-મૃત્યુના ભયને લીધે 'હું કોણ?' તેની તપાસ થવી જોઈએ એવી વ્યાકુળતાથી અને સાધક-દશાની વેરાગ્યનિષ્ઠાથી તેનામાં કાંઈક સંયમ અને સદ્ગુણ આવેલા હોય છે. પછી તત્ત્વજ્ઞાનના એક સિદ્ધાંતને પકડીને 'તે જ હું' એવી સમજણ દઢ કરી લેવાથી તેના ચિત્તની વ્યાકુળતા શાંત થાય છે, એવી સ્થિતિમાં શ્રદ્ધાળુ અભ્યાસીને મને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો એમ લાગે છે અને તેથી સમાધાન થાય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનનો એકાદ સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે માની લઈને આપણે તેને જુદાં જુદાં રૂપકોથી સજ્જીવને તેમાંથી જુદા જુદા રસ અને આનંદ નિર્માણ કરી પોતાની જાતનું મનમાં તે મનમાં રંજન કરવા લાગ્યા. અને આપણી ચારે બાજુ ભેગા થતા ભાવિકોના મનમાં તેવા આનંદની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. ભૂતકાળમાં અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં શ્રેષ્ઠ મનાયેલી કે અવતારી તરીકે ગણાયેલી વિભૂતિઓ આપણે પોતે જ છીએ એમ કહીને અને માનીને કોઈ મસ્તીનો તો કોઈ શ્રેષ્ઠતાનો ડોળ કરવા લાગ્યા. આવી રીતે પોતાની ભ્રામક વૃત્તિનું જ આપણે તત્ત્વજ્ઞાનને નામે પોષણ કરવા લાગ્યા, અને તે માટે તે તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી

માર્ગો કાઢવા લાગ્યા. આપણામાં શોધકપણું હોત તો જ્ઞાનને નામે આવા ભ્રામક પ્રકારો ન થાત અને આપણે તે શાસ્ત્રનો વિકાસ કર્યો હોત અને તેથી આપણને અનેક ભૌતિક તથા સાર્વિક લાભો થયા હોત અને આપણે ઉન્નત થયા હોત. પણ તત્ત્વજ્ઞાનનો સંબંધ કેવળ મોક્ષ સાથે જોડવામાં આવ્યાથી તેવા લાભ થઈ શક્યા નહીં. દરેક સંપ્રદાયે તત્ત્વજ્ઞાનની કોઈ ને કોઈ પ્રણાલી સ્વીકારી જ છે. એનું ધારણ તત્ત્વજ્ઞાન સિવાય મોક્ષ નથી એવી આપણા મહાપુરુષોની અને સર્વ-સાધારણ લોકોની ચાલતી આવેલી શ્રદ્ધા છે. અને તેથી જ આ માર્ગમાં જ્ઞાનની શોધ ન થતાં શ્રદ્ધાળુપણું વધતું ગયું છે.

સાચે જ, આપણે તત્ત્વોના શોધક અને અભ્યાસી થઈએ તો પંચભૂતાત્મક સૃષ્ટિના અધા સ્થૂળસૂક્ષ્મ પદાર્થોનું તત્ત્વજ્ઞાનની તેમ જ તેના ગુણધર્મોનું જ્ઞાન આપણને થયા વગર સિદ્ધિ રહેશે નહીં; ધ્વનિ, પ્રકાશ, વિદ્યુત જેવાં ગૂઢ અને મહાન તત્ત્વોના કાર્યકારણભાવોનું જ્ઞાન આપણને થશે; મનુષ્ય અને ખીન્ન પ્રાણીઓના ગુણધર્મ, સંસ્કાર, સ્વભાવ વગેરેનું જ્ઞાન પણ આપણને થશે; મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ, ચૈતન્ય એ અર્થાં વિષેનું સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ જ્ઞાન આપણી આગળ પ્રકટ થશે; આખી ચરાચર સૃષ્ટિના તેમ જ તેનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોના આપણે જાણકાર થઈશું. આ પ્રમાણે અર્થાં તત્ત્વોની શોધ કરતાં કરતાં આપણે જો તત્ત્વજ્ઞાનના છેવટ સુધી પહોંચીશું તો આ વિશ્વમાં આપણને કંઈ પણ અજ્ઞાત રહેશે નહીં, અને એ અર્થાં જ્ઞાનનો માનવજનતિના ઉત્કર્ષ અને કલ્યાણ માટે આપણે સહેજે ઉપયોગ કરી શકીશું. તે જ્ઞાનથી ભૂતમાત્રનું હિત સાધવા તરફ જ આપણા જીવનનું સહજ વલણ અને ધોરણ રહેશે. પરંતુ આમાંના કોઈ પણ તત્ત્વની શોધ આપણને લાગી ન હોય અને માનવજનતિનું કલ્યાણ અને ભૂતમાત્રનું હિત એમાંની કોઈ આખત આપણે કરી શકતા ન હોઈએ છતાં કેવળ આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થઈને આપણને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે એ વાત જ્ઞાનમાર્ગમાં સંભવનીય લાગતી નથી. સત્યદૃષ્ટિથી

તપાસવામાં આવે તો આ પ્રકાર કેવળ કલ્પિત અને શ્રદ્ધાનો દરે. તેને જ્ઞાનની સિદ્ધિ ન કહી શકાય.

આ અર્થાં પરથી વિચાર કરતાં લાગે છે કે તત્ત્વજ્ઞાનનો સંબંધ મોક્ષ સાથે ન માનતાં આપણી જીવનશુદ્ધિ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું જીવન-સિદ્ધિ સાથે જોડવો જોઈએ. માનવતા માટે આવશ્યક સિદ્ધિમાં પર્યવસાન જણાતી દરેક આખતને અધિક શુદ્ધ, અધિક તેજસ્વી અને અધિક પ્રભાવશાળી કરવાનું સામર્થ્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં હોવું જોઈએ. માનવી જીવનમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ મોટા પુરુષાર્થો છે. માણસમાત્રનું આખું જીવન આ ત્રણ પુરુષાર્થોમાં વહેંચાયેલું છે. આ ત્રણેની શુદ્ધિ વડે જ જીવનશુદ્ધિ અને જીવનસિદ્ધિ સાધી શકાશે. જ્ઞાન સિવાય શુદ્ધિ અને સિદ્ધિ શક્ય નથી. તેથી ધર્મ, અર્થ અને કામને શુદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય જ્ઞાનમાં હોવું જોઈએ. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિનું કલ્યાણ પરસ્પર વિરોધક કે વિદ્વાતક ન થતાં એકબીજાને સહાયક થતું રહે એ દૃષ્ટિથી ધર્મ, અર્થ અને કામનો વિચાર થાય તે માટે તત્ત્વજ્ઞાનની ખાસ જરૂર છે. એ આવશ્યકતા પૂરી કરવાની શક્તિ તત્ત્વજ્ઞાનમાં હોય તો જ ધર્મ, અર્થ અને કામની શુદ્ધિ થશે અને માનવધર્મની સિદ્ધિ થશે. આપણે જો તત્ત્વજ્ઞાન કહીએ છીએ તેમાં આ શક્તિ ન હોય તો તે તત્ત્વજ્ઞાનનો જ વિકાસ કરીને તેમાં તે શક્તિ લાવવી જોઈએ. જ્ઞાનમાં જો પુરુષાર્થ ન હોય, શક્તિ નિર્માણ કરવાનો ગુણ જો જ્ઞાનમાં ન હોય, તો તે જ્ઞાનમાં અને અજ્ઞાનમાં કશો ફરક નથી. દીવામાં અને અગ્નિમાં પ્રકાશ આપવાની શક્તિ હોવાની જ. તે શક્તિ દીવામાં અને અગ્નિમાં નથી એવો અનુભવ થતો હોય તો ત્યાં દીવો અને અગ્નિ નથી પણ તે વિષે કંઈક ભ્રાંતિ જ હોવી જોઈએ એમ ચોક્કસ સમજવું.

ટૂંકમાં, તત્ત્વજ્ઞાનના આભાસ પર વિશ્વાસ ન રાખતાં, માનવી જીવનને અધી બાજુથી સફળ કરવાનું સામર્થ્ય જેમાં હોય એવા તત્ત્વજ્ઞાનને વિ-૮

આપણે આશ્રય લેવો જોઈએ. ભ્રમની પાછળ ન પડતાં આપણે સાચે જ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી રહ્યાં છે તો તેની સાથે સાથે આપણામાં પુરુષાર્થ આવવો જ જોઈએ. જ્ઞાન મેળવ્યા પછી તેનો ઉપયોગ કરવો એ તે જ્ઞાનનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે.

૧૩

સાધ્યસાધન વિવેક-૧

ભક્તિ, યોગ, જ્ઞાન એ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના માર્ગો આપણામાં માનવામાં આવે છે. આ માર્ગોની ઉત્પત્તિ એક જ કાળે થયેલી નથી. સમાજમાં આવી ગતતા કારણે પણ માર્ગોની કે સાધનની કલ્પના વ્યક્તિના કે સમાજના કારણે દુઃખનું શમન, સુખનું સાધન કે મનનું સાંત્વન અને ઉન્નતિને નિમિત્તે થાય છે. અને તેની જ આગળ વૃદ્ધિ થઈને તેમાંથી જુદા જુદા ઔદિક અને માનસિક આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની કલ્પનાઓ નીકળે છે. આ માર્ગોનું છેવટનું ધ્યેય મોક્ષ હોવાથી મોક્ષેચ્છુ સાધકે પોતાને રુચે તે માર્ગ પ્રહણ કરીને પોતાની ઉન્નતિનો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે. આ માર્ગો અને તેનાં સાધનો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં વૈયક્તિક વિકાસને સહાયક થયાં છે એમાં શંકા નથી. પરંતુ તેમાંની વ્યક્તિગત કલ્યાણની કલ્પનાને લીધે સામાજિક અને સામુદાયિક કલ્યાણની જે ભાવના પેદા થયા વિના માનવગતિની પ્રગતિ થવી શક્ય નથી તે આપણામાં આવી નથી. ઉપરાંત, ભક્તિ જ્ઞાન વગેરે માર્ગોમાં પ્રત્યક્ષ કર્મના કરતાં આપણી ભાવના ને કલ્પનાનું જ મહત્ત્વ હોવાથી તેનાથી પ્રાપ્ત થનારા જુદા જુદા લાભો પણ વિચાર કરતાં કાલ્પનિક લાભો છે. તે માર્ગમાં આનંદ નથી એમ નથી. પરંતુ તે આનંદના ઘણાખરા પ્રકારો આપણે જ આપણી કલ્પનાથી ને ભાવનાથી નિર્માણ કરેલા હોય છે, એવું તે માર્ગના સાધ્યસાધનનો વિચાર કરતાં દેખાઈ આવે છે. આપણી

ભક્તિના અનેક પ્રકારો, આત્મજ્ઞાન, બ્રહ્મજ્ઞાન વિષેની આપણી માન્યતાઓ અને શ્રદ્ધા પરથી આ બધી બાબતોમાં આપણે જુદી જુદી કાલ્પનિક સૃષ્ટિઓ નિર્માણ કરીને તેમાંથી પોતાની ભાવનાઓનું પોષણ, વર્ધન અને શમન કરતા આવ્યા છીએ એમ લાગે છે.

અવતારવાદ અને ઈશ્વર વિષેની આપણી સગુણ-સાકારની કલ્પનાને

લીધે ભક્તિમાર્ગમાં ઘણી જ કાલ્પનિકતા પેદા થયેલી

મક્તની જોવામાં આવે છે. નવવિદ્યા ભક્તિથી આપણી

મન:સ્થિતિનું ભાવવૃદ્ધિ થઈ નહીં તેથી મધુરભક્તિ જેવા પ્રકાર

પરીક્ષણ આપણે નિર્માણ કર્યાં છે. ઈશ્વર કૃપા છે એની

માહિતી ન હોવા છતાં, તેનાં રંગરૂપ વિષે કશું

જ્ઞાન ન હોવા છતાં, આપણે તેને રંગરૂપ આપીને, તેને મન, યુદ્ધિ, ચિત્ત

ને ઇચ્છા વર્ગગાડીને તેની ભક્તિ કરવાનો રિવાજ પાડ્યો છે. ઈશ્વરે

લીલામાત્રે કરીને અનંત બ્રહ્માંડો નિર્માણ કર્યાં એ વાત ખરી કે ખોટી

એ વિષે શંકા હશે; પણ આપણી ઈશ્વર વિષેની કલ્પનાઓનો વિચાર

કરતાં આપણે ઈશ્વરને પોતાની સગવડ પ્રમાણે, ભાવના અને કલ્પના

પ્રમાણે, આપણને ન્યારે જેવો જોઈએ તેવો બનાવીએ છીએ એ વાત

માત્ર પ્રત્યક્ષ અને ખરી છે. ઈશ્વરના દર્શન માટે વ્યાકુળ થયેલો

ભક્ત તેને કહે છે :

કાચ તુજે વેંચે મજ મેટી દેતાં । વચન બોલતાં એક દોન ॥

કાચ તુજે રૂપ ઘેતોં મી ચોરોનિ । ત્યા મેળેં લપોનિ રાહિલાસી ॥

કાચ તુજે આમ્હાં કરાવેં વૈકુંઠ । મેવોં નકો મેટ આતાં મજ ॥

તુકા મ્હણે તુજી ન લગે દસોડી । પરિ આહે આવડી દર્શનાચી ॥

(હે પ્રભુ! મને દર્શન આપતાં અને મારી સાથે એક બે વચન બોલતાં તારું શું અર્થાઈ બન્યું છે? તારું રૂપ શું હું ચોરી લેવાનો છું કે એ બીકે તું સંતોષીને બેસી છે? તારા વૈકુંઠને મારે શું કરવું છે? બીશ મા. હવે મને દર્શન દે. તુકારામ કહે છે કે તારી પાસેથી મારે કશાનીયે જરૂર નથી. ફક્ત દર્શનની જ મને ઇચ્છા છે.)

આવી સ્થિતિમાં ધ્વિરને શું લાગે છે, શું નહીં, તે ભક્ત જ અધું નક્કી કરે છે. તેને કેવી શંકાઓ આવતી હશે તે પોતે જ કહીને તેનું નિરસન પણ પોતે જ કરે છે. એવી રીતે દેવની અને ભક્તની અને ભૂમિકાઓ તે એકલો જ ભજવે છે. દર્શનોત્સુક અવસ્થાવાળા ભક્તોના આવા અનેક ઉદ્દગાર મળે છે. એવી વ્યાકુળ અવસ્થામાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે, નિદિધ્યાસ પ્રમાણે, તેમને કશો આભાસ થાય તો તેને તેઓ ધ્વિરનો સાક્ષાત્કાર કે દર્શન માનીને પોતાને ધન્ય અને કૃતકૃત્ય ગણે છે. કેઈ ભક્તોને ધ્યાન-અનુસંધાનને લીધે તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થયું અથવા તે સાધ્ય કરતાં કરતાં ચિત્તની ગતિ કુંઠિત થઈ અગર ચિત્તનો લય થયો એટલે પોતે ધ્વિર સાથે તદ્રૂપ થયા એમ સમજીને તેઓ સાધુજ્યતાની અને મોક્ષની ખાતરી માને છે. આ બધા પ્રકારોમાં રહેલી ચિત્તસ્થિતિનું પરીક્ષણ કરતાં પોતાની કલ્પનામાં જ રમ્યા કરવાના અને છેવટે તેમાં જ મગ્ન થવાના આ બધા પ્રકારો લાગે છે.

આત્મજ્ઞાન માટે 'હું કોણ?' એ શોધવાને નીકળેલા સાધકો સાંખ્યવિચારસરણી પ્રમાણે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, કારણ, અને મહાકારણ શરીરોનો વ્યતિરેક કરતા કરતા, આ તત્ત્વો 'હું' નથી, એમ ચિત્તને સમન્વતા-હસાવતા, તે તત્ત્વો વિષે લાગતા અહંપણને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા કરતા છેવટે કેવળ 'પોતાપણા'નું ભાન કરાવનારી વૃત્તિ સુધી જઈ પહોંચે છે અને તે સ્થિતિને જ તેઓ પૂર્ણ સ્થિતિ સમજે છે. 'હું કોણ?' એ આપણે જાણ્યું એમ તેમને તે સ્થિતિમાં લાગે છે. અને તેમાં જ તેઓ આનંદ અને સંતોષ અનુભવે છે. તે 'હું' ચાર દેહ, ત્રણ ગુણ, પાંચ ભૂતો, એ બધાથી અલિપ્ત છે, જુદો છે; દેહના અધ્યાસને લીધે તે દેહ સાથે બંધાયેલો છે; તે દેહાધ્યાસ છૂટીને 'હું કોણ?' એ જાણ્યા પછી હવે આપણને કરીને દેહ પ્રાપ્ત થશે નહીં; એ જ મુક્તિ એમ તેઓ સમજે છે. આપણે પોતે અલિપ્ત

છીએ એવો અધ્યાસ કરીને પ્રાપ્ત થયેલી સ્થિતિને એટલે તુર્યાવસ્થાને તેઓ આત્મસ્થિતિ માને છે. કેઈ બધી વૃત્તિઓનો નિરાસ કરીને ચિત્તનો લય સાધે છે. અને ત્યાર પછી જે બાકી રહે છે તે 'હું' છું એમ સમજીને તેને જ આત્મજ્ઞાનની છેવટની ભૂમિકા માને છે — એટલે કે ઉન્મત્ત સ્થિતિને આત્મસ્થિતિ માને છે. આને જ આત્મ-સાક્ષાત્કાર માનીને તે પરથી મોક્ષની આખતમાં ખાતરી રાખે છે. પોતાનામાં સ્ફુરતું સત-તત્ત્વ જ આખા વિશ્વમાં ભરેલું છે, તે જ ભક્ત છે, એવી શ્રદ્ધાથી જેઓ આત્મસ્થિતિ પરથી 'અહં બ્રહ્માહ્મિ' એ ભૂમિકા પર જન્ય છે, તેઓ પોતાને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થયો એમ સમજે છે. એવી રીતે પોતાને રુચે તે સાધનથી અને પોતે સાધી શકે તે ધારણથી સાધકો પોતાની ગતિ અને શક્તિ પ્રમાણે ચિત્તની ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરે છે અને તેને જ જ્ઞાનની છેવટની અવસ્થા સમજે છે, અને તેમાં થતા અનુભવને છેવટનો જીવનસિદ્ધાંત માને છે. એ જ ભૂમિકાને અને અવસ્થાને તેઓ પ્રયત્નપૂર્વક દેહ કરે છે. પરંતુ આમાંનો કેઈ પણ સાધક મોટે ભાગે પોતાની ભૂમિકાને તપાસતો નથી, ચિત્તવૃત્તિનું પરીક્ષણ કરતો નથી. તેથી જેને આપણે અનુભવ સમજીએ છીએ તે ખરેખર આત્માનો અનુભવ છે કે આત્માને વિષે આપણે કરેલી કલ્પના હોઈ તે કલ્પના પર સ્થિર અને દૃઢ કરેલી ચિત્તની વૃત્તિ છે, એ તેમના ધ્યાનમાં આવતું નથી કે એવી શંકા પણ તેમના મનમાં ઊડતી નથી. તે જ પ્રમાણે ચિત્તવૃત્તિનો લય થયા પછી ચિત્તની નિર્બંધાર સ્થિતિમાં રહેલી જે 'કેવળ' અવસ્થા તે જ આત્માનું ખરું સ્વરૂપ છે એમ જેઓ માને છે તેમને પણ એવી શંકા નથી થતી કે આ સ્થિતિમાં આપણને આત્માનું જ્ઞાન થાય છે કે પોતાના દેહનું કેવળ વિસ્મરણ થાય છે? ધ્યાન કે યોગને માર્ગે જેઓ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ કરતાં કરતાં છેવટે ચિત્તનો લય કરીને નિર્વિકલ્પ અવસ્થા સાધે છે તેઓ તેને જ આત્માની શુદ્ધાવસ્થા માને છે. ચિત્તનો લય સાધવાથી કર્મક્ષય થાય છે ને પુનર્જન્મ ટળે છે અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે એવી આ સાધકોની શ્રદ્ધા હોય છે. તેથી

લખાવસ્થાનો કાળ શક્ય તેટલો લંબાવવાનો તેમનો પ્રયત્ન હોય છે. આત્માની શુદ્ધાવસ્થામાં સતત રહેવાય તો સારું એવી તેમની ઇચ્છા હોય છે. પરંતુ ‘હું કોણ?’ એની શોધ કરીને તે પ્રયત્નમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલા આત્મજ્ઞાનીઓ, ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ના અનુભવથી થયેલા બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ, તેમ જ નિર્વિકલ્પ દશા પ્રાપ્ત કરીને જેમણે સમાધિ સિદ્ધ કરી છે એવા મહાનુભવીઓ — એ બધાનું ધ્યેય મોક્ષ જ હોય છે; અને પોતપોતાનાં સાધનોથી અને તેની છેવટની સિદ્ધિથી પુનર્જન્મ ટળશે અને મોક્ષ મળશે એવી તે પૈકી દરેકની દૃઢ શ્રદ્ધા હોય છે. પરંતુ કયા અચિંત્ય અને અતકર્મ કારણથી આપણને સૌથી પહેલો જન્મ પ્રાપ્ત થયો એ વિષે અનુભવાત્મક જ્ઞાન કોઈને નથી. હોતું છતાં દરેક જણ મોક્ષ વિષે શ્રદ્ધા કે ખાતરી કેમ રાખી શકે છે તે વિવેકી માણસથી સમગ્નય તેવું નથી. ‘આત્મા’ નામનું તદ્દન જુદું જ તત્ત્વ શરીરના બંધનમાં અસંખ્ય જન્મોથી સપડાયેલું છે, તેને કોઈ પણ ઉપાય કે સાધન વડે જુદું પાડી શકાય તો આપણી મૂળની શુદ્ધ, બુદ્ધ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે એવું આ માર્ગના સાધકોને લાગે છે. તેથી તે પૈકી કેટલાક આત્માનું, કેટલાક ઈશ્વરનું અને કેટલાક બ્રહ્મનું સતત ચિંતન કરવાનો કે અનુસંધાન રાખવાનો પ્રયત્ન કરી તાદાત્મ્ય કે ચિત્તનો લય સાધે છે; અને તે સ્થિતિમાં દેહનું વિસ્મરણ થાય, સંકલ્પવિકલ્પ બંધ પડે, ચિત્તવૃત્તિઓ નાશ પામે એટલે આપણે દેહથી જુદા થયા, દેહથી જુદા એવા આત્મતત્ત્વનો આપણને અનુભવ કે સાક્ષાત્કાર થયો એમ તેઓ માની લે છે. પરંતુ આમાં ખરું જોતાં પરંપરા અને ગ્રંથપ્રામાણ્ય પર શ્રદ્ધા રાખીને કરેલા અભ્યાસથી થોડો વખત દેહની વિસ્મૃતિ કેવળ સંધાય છે. યમ, નિયમ, સદાચાર વગેરે દ્વારા ચિત્તની શુદ્ધાવસ્થા, જે જીવનની દૃષ્ટિથી અત્યંત મહત્ત્વની બાબત છે તે આમાં સંધાય છે એ વિષે શંકા નથી. પરંતુ આ સાધનથી આત્મજ્ઞાન થાય છે અને તેથી માણસ જન્મમરણમાંથી મુક્ત થાય છે, એ માન્યતામાં અને શ્રદ્ધામાં વિવેકનો તેમ જ નિરીક્ષણનો અભાવ જણાય છે.

બધી ઇન્દ્રિયોને ચેતના આપનારી, આળખણ, જીવાની, ઘડપણ, જગૃતિ, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ વગેરે બધી અવસ્થાઓમાં ચૈતન્યનું સતત અખંડપણે કાયમ રહેનારી, મન, બુદ્ધિ ચિત્ત, પ્રાણ — પ્રકટીકરણ બધાંને પ્રેરણા આપનારી જે શક્તિ, તે શક્તિ જ જે આપણે પોતે છીએ, તો તે શક્તિની પ્રતીતિ ચિત્તની લય-અવસ્થામાં જ કેવળ થાય છે અને બીજી વખતે થતી નથી એમ કહેવું એનો વિવેક અને અનુભવ સાથે મેળ બેસતો નથી. તે શક્તિ આપણે પોતે જ હોવાથી ચિત્તનો લય કર્યોથી આપણું જ આપણને દર્શન કે સાક્ષાત્કાર થાય એ પણ સંભવિત નથી. મન-બુદ્ધિ-ચિત્ત સહિત બધી ઇન્દ્રિયોનાં બધાં કાર્યો ચાલુ હોવાથી તે નિમિત્ત તે શક્તિનું જ પ્રકટીકરણ અને દર્શન સતત ચાલુ છે. તે પ્રકટીકરણ હંમેશ શુદ્ધપણે થતું રહે તે માટે જે સાધનોની અને ઉપાયોની જરૂર છે તેમનો આપણે ઉપયોગ કરવો જોઈએ. દેહના અધ્યાસથી આત્મા ક્યારેક પણ દેહના બંધનમાં સપડાયો છે અને ‘હું જ આત્મા છું,’ એ અધ્યાસ દૃઢ કરવાથી અથવા ચિત્તનો લય સાધી દેહનું અસ્તિત્વ જીવાની દેવાથી તે જન્મમરણમાંથી મુક્ત થાય છે — આ બે કલ્પના અને શ્રદ્ધા પર આને અંગેની બધી વિચારસરણી અને સાધન-ઉપાય રચેલાં છે. પણ આ વિચારસરણી અને સાધનોને લીધે થયેલા અનુભવો શોધક દૃષ્ટિથી તપાસતાં તેમાં વિચારની સુસંગતિ અને અનુભવોનું નિરીક્ષણ દેખાતાં નથી. દેહ અને આત્મા અથવા પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બે તત્ત્વો એકબીજાની અત્યંત ભિન્ન ગુણધર્મવાળાં હોવા છતાં તેમનું એકમ શી રીતે થયું? કયા સુખની આશાથી, શુદ્ધ-બુદ્ધિ, નિત્ય નિરંતર, સત-ચિત્ત આનંદ-સ્વરૂપ આત્મા અશાશ્વત દેહનો અધ્યાસ લઈને તેના મોહમાં સપડાયો? અને આત્મા વિષેના કે બ્રહ્મ વિષેના અધ્યાસથી થોડો વખત દેહને કેવળ ભૂલી જવાથી તે તેમાંથી કાયમનો કેવી રીતે છૂટવાનો? દેહના જ આધાર વડે દેહનું ભાન વિસારે પાડવાનો કમ સાધક રોજ રાખે તોપણ તે જ દેહના અધિષ્ઠાન પર વ્યુત્થાન દશા કુદરતી રીતે

આવ્યા જ કરવાની અને તે જ વધારે વખત સહેજે રહેવાની. ચિત્તની આવી રોજની પ્રવૃત્ત અને નિવૃત્ત સ્થિતિમાં આત્મા પોતાની મૂળ શુદ્ધ-ચુદ્ધ અવસ્થા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે અને જન્મમરણમુંથી મુક્ત થાય વગેરે શંકાઓ અને પ્રશ્નોના યોગ્ય જવાબો અભ્યાસ પછીના અનુભવમાંથી પણ વિવેકી માણસને મળતા નથી. આ પરથી આ બધી માન્યતાઓને પરંપરાગત શ્રદ્ધા સિવાય ખીન્ને આધાર દેખાતો નથી. આત્માની અસલ અવસ્થા નિર્વિકાર છે. અભ્યાસથી તે અવસ્થામાં ગમા પછી તેને પોતાની મૂળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે એવી જ્ઞાતની સમજણ આ બધા પ્રયત્નના મૂળમાં છે. પરંતુ અભ્યાસમાં થતા અનુભવને તપાસતાં જણાશે કે, સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ અવસ્થાઓ આત્માની નથી પણ ચિત્તની છે. સર્વ પ્રેરક શક્તિને જો 'આત્મા' એ શબ્દ લાગુ પડતો હોય તો તે શક્તિ સવિકલ્પ નથી, તેમ જ નિર્વિકલ્પ પણ નથી. સૂર્ય જેમ સતત પ્રકાશમાન હોવાથી પ્રકાશ આપવાનું કાર્ય તેના તરફથી સતત અખંડપણે ચાલુ જ હોય છે, તે જ પ્રમાણે સર્વ પ્રેરક અને સ્વયંભૂ શક્તિનું કાર્ય પણ સતત ચાલુ જ હોય છે. નિર્વિકલ્પ સ્થિતિના અભ્યાસકો આ વિષમનું કદાચ જુદી જ દૃષ્ટિથી શાસ્ત્રીય રીતે સમર્થન કરી શકશે. અન્નમય, પ્રાણમય વગેરે કોશોમાંથી સાધના વડે આત્માને મુક્ત કરી શકાય છે એમ તેઓ આગ્રહપૂર્વક કહી શકશે. પરંતુ આ બધા કોશોની પેલી પાર ગયેલો આત્મા દેહને સંપૂર્ણ રીતે છોડી શકે છે અથવા તેની દેહવિષયક જરૂરિયાતો મટી જાય છે કે કેમ, એ તેમણે પોતાનાં અનુભવ અને સ્થિતિને તપાસીને જોવું જોઈએ. તેમ ન થઈ શકતું હોય તો મોક્ષની આશાથી અભ્યાસ કે અધ્યાસ દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલી અવસ્થાનું જોઈું મહત્ત્વ કોઈ એ માનવું જોઈએ નહીં.

ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ વગેરે માર્ગોમાં જેઓ યમ, નિયમ, સદાચાર વગેરે વડે પોતાની ઉન્નતિ સાધવાના પ્રયત્નમાં હોય પરંપરાગત ધ્યેયોની છે તેમને વિષે મનમાં ખૂબ આદર અને સદ્ભાવ અપૂર્ણતા હોવા છતાં જીવન વિષેના કેવળ પારંપરિક અને શ્રદ્ધામાન્ય ધ્યેય વિષે ઉપર પ્રમાણે વિચારો દર્શાવવા

પડ્યા છે. ચિત્તની શુદ્ધિ સાધવામાં જેઓ યશસ્વી થયા હશે તેઓ ક્યારેય પણ આદરને પાત્ર છે એમાં શંકા નથી. માનવી જીવન શુદ્ધ રાખવામાં અને એવી જ્ઞાતનું વાતાવરણ સમાજમાં નિર્માણ કરીને તે પોષવામાં તેમનો જેટલો ઉપયોગ થતો હોય તે પ્રમાણમાં તેઓ સાચે જ ધન્ય છે, એમાં પણ શંકા નથી. પરંતુ માનવી જીવનની વિશાળતા અને પૂર્ણતાનો વિચાર કરતાં આપણે આજ સુધી જે ધ્યેયો શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતા આવ્યા છીએ તે ધ્યેયો હવે અપૂર્ણ પુરવાર થઈ રહ્યાં છે; તેથી એ દૃષ્ટિથી હવે આપણી બધી આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ ને ધ્યેયોનો વિચાર કરવો એ જરૂરી બન્યું છે. તે માટે આ બધા માર્ગોથી અને સાધનોથી આપણામાં માનવી સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે કે નહીં તે આપણે જોવું જોઈએ. તેમાંની કોઈ પણ કલ્પનાથી, ભાવનાથી કે સાધનથી સમાજમાં અસત્યને ને દંભને નિર્માણ થવાનો કે ફેલાવાનો અવકાશ મળતો હોય; તેને કારણે કોઈ પણ ભ્રામક કલ્પનાઓને મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થતું હોય; સમાજમાં જડતા, અંધશ્રદ્ધા, પામરતા અને પરાવલંબન વધતાં હોય, તો એ બધી ખાખતોમાં આપણે સુધારણા કરવી જોઈએ. તેમાં યમનિયમનું અને સદાચારનું મહત્ત્વ છે. ફક્ત તેમાંનાં આપણાં ધ્યેયો વિવેકપૂર્વક તપાસી જોવાની જરૂર છે.

કોઈ ગૂઢ સાધનથી પોતાનામાં પરમેશ્વરી સામર્થ્ય પેદા કરીને તે વડે પોતાનું, ખીજનો અને સમસ્ત જગતનું દિવ્ય સામર્થ્યનો ભ્રમ કલ્પાણ કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા કેટલાક સેવે છે. કોઈ વિશેષ સાધનથી અને ક્રિયાથી ઈશ્વર સંતુષ્ટ થાય છે અને માણસને દિવ્ય સામર્થ્ય આપે છે અથવા તે સાધનથી અને ક્રિયાથી માણસમાં જ ઈશ્વરી શક્તિ પ્રકટ થાય છે, એવી જ્ઞાતની કલ્પનાઓ આ મહત્ત્વાકાંક્ષાની પાછળ હોય છે. આવી જ્ઞાતની મહત્ત્વાકાંક્ષાથી પ્રેરાઈને કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારની સાધના કરનારા સાધકો મળી આવે છે. પરંતુ તેમાંના કોઈને પણ સિદ્ધિ મળી છે અને તેનામાં જગતનું કલ્યાણ કરવાની શક્તિ આવી છે એવું હજી કયાં જોવામાં આવ્યું નથી.

આવી જાતના સાધકોના પૂર્વજીવનની માફક તેમના પાછલા જીવનને મહત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. સાધક પૂર્વજીવનમાં જ કોઈક વિશેષતાને લીધે પ્રખ્યાત હોય તો તેના સાધકપણાને મહત્વ મળે છે અને તેના પ્રયત્ન તરફ મોટા મોટા લોકોનું લક્ષ્ય ચોંટાળે રહે છે. પરંતુ આવા સાધકોને જ્યેમ જ્યેમ સાધનામાં કાળ જાય છે અને સિદ્ધિની દૃષ્ટિથી કશું પ્રાપ્ત થવાની તેમની આશા જ્યેમ જ્યેમ નાશ પામતી જાય છે તેમ તેમ તેમની સાધનાને અને જીવનને જીવું રૂપ મળવા લાગે છે અને પછી કેવળ સાધનના નામ પર જ તેમનું જીવન ચાલવા લાગે છે. સિદ્ધિની આશામાં તેમનો ઘણો કાળ વહી જાય છે. એટલા વખતમાં બાહ્ય પરિસ્થિતિ, જગતની સ્થિતિ, લોકમાનસ, કલ્પના, આદર્શ વગેરે આખોમાં ખૂબ ફેરફાર થઈ ગયેલો હોય છે. તેથી સાધકના ચિત્ત પર તેની અસર પડીને તેની પહેલાંની મનઃસ્થિતિ અદલાવા માંડે છે. સિદ્ધિની દૃષ્ટિથી કશું જ પ્રાપ્ત થયું ન હોય તોપણ ઘણો વખત જનસંપર્કથી—પ્રવૃત્તિથી—દૂર રહ્યા પછી તેઓ સમાજમાં ભળી શકતા નથી. સામર્થ્યહીન અને મહત્વહીન સ્થિતિમાં એકાંત છોડીને બહાર આવવાની ઇચ્છા તેમને થતી નથી. આવે વખતે ખરું જોતાં પોતાની સાધના, અનુભવ, મનઃસ્થિતિ, પ્રયત્નને અંતે પોતાને મળેલા યશ-અપયશ—એ બધું શાસ્ત્રીય શોધની અને સમાજના હિતની દૃષ્ટિથી પ્રકટ કરવું એ તેમનું કર્તવ્ય અને છે. પણ ભ્રમને લીધે પ્રતિષ્ઠાના મોહને લીધે અથવા દંભને કારણે તેઓ તેમ કરવાની હિંમત કરી શકતા નથી. ભક્તિ, જ્ઞાન અને યોગ માર્ગના કેટલાયે સાધકો જ્યેમ પોતાના યશ-અપયશ કશું ન જણાવતાં પોતાના ધ્યેયની સિદ્ધિ થયાનો દંભ કરે છે, તે જ પ્રમાણે દિવ્ય સામર્થ્યની પાછળ પડેલા સાધકો પણ સિદ્ધિની આખતમાં મળેલો અપજ્ઞ પ્રકટ ન કરતાં દંભ કરવા લાગે છે. જનસમુદાયમાં તેઓ ભળી શકતા નથી અને એકાંત પણ તેમનાથી સહન થતું નથી. ત્યારે લોકો જ પોતાની પાસે આવવા માંડે એવી પ્રથા તેઓ શરૂ કરે છે. આપણા સમાજમાં મૂળથી જ પુષ્કળ અધ્યક્ષાગુણ છે. તેથી ભાવિક લોકો

તેમને દર્શને જવા લાગે છે. અને વખત જતાં તેમની આબુખાબુ સમુદાય વધતો જાય છે, અને આવી રીતે સમાજમાં ભ્રમ ફેલાવા માંડે છે.

આવા સાધકોને સિદ્ધિની દૃષ્ટિથી કશું પ્રાપ્ત થયેલું ન હોય તોપણ કેટલાક વખતના એકાંતને લીધે અને હંમેશ સૂક્ષ્મ વિચાર અને નિરીક્ષણ કરવાની ટેવને લીધે તેમના વિચારમાં સૂક્ષ્મતા અને મામિકતા સહેજે આવે છે. તે મૂળથી જ વિદ્વાન હોય તો તેમની વિચારશક્તિ સારી પેઠે ખીલે છે. તેથી તેઓ વિદ્વાતાભ્યાં લેખો લખી શકે છે. ગીતા અને ઉપનિષદનાં વચનો પર તેઓ એટલાં ગૂઢ અર્થવાણાં લખાણો કરે છે કે મૂળ ગીતા અને ઉપનિષદકારથી પણ તે સમજી ન શકાય; એટલું જ નહીં પણ તેઓ પોતે પણ તેમાંથી કશું સમજી શકે છે કે નહીં એ વિષે શંકા પેદા થાય છે. તે વાંચીને બુદ્ધિમાન અને ભાવિક લોકોની શ્રદ્ધા બમણી થાય છે. લખાણના ન સમજતા ભાગને તેઓ દિવ્ય માને છે અને એ તેમની સિદ્ધિનો પ્રતાપ છે એમ તેઓ માને છે. આવા સાધકોની આબુખાબુ અનુયાયીઓ અને ભક્ત લોકોની સૃષ્ટિ નિર્માણ થાય છે. કોઈ પણ દિવ્ય શક્તિ તેમને પ્રાપ્ત થયેલી નથી હોતી, તેમ જ પોતાના ઉદ્ધારનો માર્ગ પણ તેમને પ્રાપ્ત થયેલો નથી હોતો, છતાં તેઓ ધીમે ધીમે જગદોદ્ધારક અને છે. ભક્ત લોકો તેમનું મહત્વ વધારી મૂકે છે. તેમાં તેમનું પોતાનું મહત્વ પણ વધે છે. સર્વસમર્પણ, કૃપા, પ્રસાદ, શક્તિસંચરણ, સાક્ષાત્કાર, ચમત્કારની ભાષા ત્યાં શરૂ થાય છે. આવા દરેક સાધકના ભક્તો પોતાની ભાવિકતાને પોષવા માટે તે સાધકને ભગવાન અનાવી દે છે અને પોતાને આનંદ થાય અને અદ્ભુતતા લાગે એવા કાલ્પનિક ચમત્કારો તેને નામે પ્રસિદ્ધ કરે છે. મોટાં મોટાં યુદ્ધો, તેમાં થતા જયપરાજયો, જીદા જીદા દેશોની રાજ્યકાલિઓ, પ્રતાપી રાજકારણી પુરુષોનાં મૃત્યુ વગેરે જગતની અધી મહાન ઘટનાઓ પોતાના ગુરૂની ઇચ્છાથી, આજ્ઞાથી અને સામર્થ્યથી અને છે એમ તે ભક્તો માને છે. જગતનાં અધાં સારાં કાર્યોનું કર્તૃત્વ પોતાના ગુરૂનું છે એમ

તેઓ દુનિયાને દર્શાવે છે. ટૂંકમાં, પોતાનો ગુરુ જ એક જગ્યાએ બેસીને જગતનાં સૂત્રો ચલાવી રહ્યો છે એવી ભાવના લોકોમાં ફેલાવવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. આ બધા પ્રકારેથી જગતનો કે કોઈનોય ઉદ્ધાર ન થતાં કેવળ એક નવો સંપ્રદાય માત્ર નિર્માણ થાય છે. દુનિયામાં પહેલેથી જ ચાલતા આવેલા ભ્રમ અને દંભમાં વૃદ્ધિ થાય છે. કોઈનામાંય દિવ્ય તો શું, પણ થોડુંય સામર્થ્ય વધતું નથી. ભક્ત કહેવડાવનારાઓમાં પણ ખરી શ્રદ્ધા ભાગ્યે જ હોય છે. પરંતુ જીવન અને મનના આધાર તરીકે એક પ્રકારની શ્રદ્ધા દઢ કરવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. સંપ્રદાયનું મહત્ત્વ વધારવાનો પ્રયત્ન અને બાળુથી ચાલુ હોય છે. પરંતુ તે બધા પ્રયત્નમાંથી બોધ એટલો જ નીકળે છે કે, ભ્રમ છે ત્યાં દંભ છે, દંભ છે ત્યાં આડંબર અને આડંબર છે ત્યાં શબ્દચાતુર્ય જરૂરી હોય છે.

માણસના મનમાં કેટલીયે ગૂઢ શક્તિઓ છે. તે શક્તિઓનો વિકાસ થાય અને તે સાથે જ સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થાય તો માનવજાત સુખી થાય એમાં શંકા નથી. પરંતુ શક્તિને નામે જ્યાં વહેમ અને દંભ વધતાં હોય છે, એવા સમાજની ઉન્નતિ થાય એ શક્ય લાગતું નથી. આપણા લોકોને માનવતાની કિંમત નથી. કોઈને ભગવાન બનવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા હોય છે, તો બહુજનસમાજમાં કોઈને પણ ભગવાન બનાવીને તેની આરાધના કરવાનો રસ હોય છે. આ સ્થિતિને લીધે તત્ત્વજ્ઞાન અને મન:શક્તિના શોધકો અને માનવતાના ઉપાસકો આપણામાં જેવામાં આવતા નથી. આપણામાં હજી સત્ય જ્ઞાનની ભૂખ બિચડી નથી. તેથી સાધક-દશામાં ઘણો વખત ગાળ્યો હોય એવા સાધકો પણ પોતાનો ખરો અનુભવ દુનિયા આગળ રખૂ કરતા નથી. ઊલટું, પહેલાંના જ ભ્રમને તેઓ વધારે દઢ કરે છે. શ્રદ્ધા પ્રમાણે આગળ જતાં અનુભવ ન થાય ત્યારે તેમ કહેવાની હિંમત પોતાનામાં ન હોય તો સત્યની ઉપાસના થઈ શકતી નથી. સિદ્ધાર્થ ગૌતમે કશો સંકોચ અને ભય રાખ્યા વિના પોતાના અનુભવો જગતને સ્પષ્ટપણે કહ્યા. તેની માફક દરેક સાધક પોતાના ખરા અનુભવ જો પ્રકટ કરે તો આ વિષયને અંગેનું આપણું અજ્ઞાન દૂર

- થશે અને આપણી બધાની ખરી પ્રગતિ થશે, ભ્રમ અને દંભમાંથી આપણે બધા છૂટી જઈશું, જ્ઞાનનો આપણો માર્ગ સરળ થશે અને માનવજાત સુખી થશે. જગતની અંધશ્રદ્ધા, વહેમ, અજ્ઞાન, ભ્રમ, દંભ અને આ બધાને લીધે થનારાં પાતકો અને અનર્થોનું કારણ સાધકોની સત્ય વિષેની અવહેલના, વિવેક અને શોધકપણાનો અભાવ, તેમની અધીરાઈ, તેમનું આજ્ઞાસ, સુખ વિષેની તેમની લોલુપતા અને જનહિત વિષે એપરવાઈ એ જ છે, એમ અત્યંત દુ:ખ સાથે કહેવું પડે છે.

આધ્યાત્મિક વિષયમાં સૌથી ભ્રમાત્મક અને તેથી જ અનર્થકારી માર્ગ છે 'હું જ બ્રહ્મ છું' એમ માનીને સાધના શુદ્ધ વેદાંતનો ભ્રમ સવાય સ્વયં-સિદ્ધ બનવાનો. આ માર્ગમાં સાધન નથી, વિધિ નથી, નિષેધ નથી, કષ્ટ નથી, કોઈ પણ જાતની જવાબદારી નથી, કર્તવ્ય નથી. હું જ 'આત્મા' કે 'બ્રહ્મ' છું એમ હમેશાં મનને મનાવતા અને ભાવના કરાવતા રહેવા સિવાય ખીણું કશું સાધન જેમાં નથી એવો આ માર્ગ છે. કોઈ પણ એક તત્ત્વજ્ઞાન સ્વીકારીને તેમાં જ પોતાનો તર્કવાદ સામેલ કરીને તે દ્વારા સાધક પોતે જ આ માર્ગમાં સાધ્ય બની જાય છે. સર્વે સ્વલ્લિદં બ્રહ્મ જેવા કોઈ મહાવાક્યનો આધાર માત્ર તેણે લીધેલો હોય છે. "આપણે પોતે અને આપણા સિવાય જે કાંઈ ગોચર-અગોચર, કદપનામાં આવનારું ન આવનારું, સ્થિર-ચર, જ્ઞાત-અજ્ઞાત છે તે બધું એક જ મહાન તત્ત્વ પર કરાયેલો આભાસ માત્ર છે. ગમે તેવા બાહ્ય ફેરફારથી, સ્થિત્યંતરથી, મૂળ તત્ત્વમાં કશો ફેરબદલ થતો નથી. તે વિકાર જાણતું નથી, પ્રકાર જાણતું નથી. તેમાંથી જ વિશ્વનો આભાસ સતત ચાલુ છે. તેમાં માયાને અવકાશ નથી. તે તત્ત્વનો જ આવિર્ભાવ સર્વત્ર ભાસે છે. ત્યાં માયા આવવાની ક્યાંથી અને રહેવાની ક્યાં? અજ્ઞાનના નિરસનની અહીં જરૂર નથી. વિશેષ જ્ઞાનની કે જ્ઞાનસ્થિતિની આવશ્યકતા નથી. અહીં કશું થયું જ નથી એટલે કર્મનો કે કાર્યનો આગ્રહ નથી. આમાં કોઈ કતી નથી. ભૂત, વર્તમાન કે ભવિષ્યનો આમાં ભેદ નથી. દરેક વ્યક્તિ,

દરેક વસ્તુ, કોઈ અણુરેણુ પણ આવિર્ભાવની દૃષ્ટિથી પોતપોતાની રીતે પૂર્ણ જ છે. તે પોતાની યોગ્ય જગાએ યોગ્ય સ્થિતિમાં અને યોગ્ય ગતિમાં છે. માણસ કર્મ કરે તોયે ઠીક, ન કરે તોયે ઠીક. આવિર્ભાવની દૃષ્ટિથી ઉન્નતિ-અવનતિ, નીતિ-અનીતિ એ કેવળ કલ્પનાઓ છે. માયા ન હોવાથી અહીં બ્રાન્તિ નથી. અંધન ન હોવાથી મોક્ષ નથી. અંધ આવિર્ભાવ જ છે ત્યાં કોને અંધન અને કોને મોક્ષ કહેવો? આવિર્ભાવનું જ્ઞાન થવું અથવા ન થવું અને આવિર્ભાવની જ સ્થિતિઓ છે, તેથી અને એક જ છે. શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિત્ય સનાતન એક જ તત્ત્વ અનેક રૂપોથી સન્નયેલું છે. તેનું ભાન રહે અને ચિત્તની શાંતિ જળવાય એ માટે મહાવાક્યનું સ્મરણ રાખવું જોઈએ. પણ તે ન રાખીએ તોય મૂળભૂત તત્ત્વમાં કે તેના આવિર્ભાવમાં ફેરફાર થતો નથી.” તેમના આ તત્ત્વજ્ઞાનમાં સદ્ગુણોનો આગ્રહ ન હોવાથી જેવા હોય તેવા જીવનને પૂર્ણ માનવા માટે એવા જ પ્રકારની વિચારસરણી પ્રસ્થાપિત કરવામાં તેમની તર્કશક્તિ કામ કરતી હોય છે. બળદ, ઘોડો, ઝાડ, પાન, ફૂલ, ઘાસનું તણખલું જે કંઈ તેમની નજર આગળ દેખાય તે પર પોતાની તાકિફકતા ચલાવીને તેઓ પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન અને પોતાનો મત દબ કરતા રહે છે. આ પ્રાણીઓ, આ વસ્તુઓ છે તેના કરતાં વધારે સારી કેમ નથી? આ પ્રશ્ન કે શંકા અજ્ઞાન છે. કોઈ પણ વસ્તુ અહારથી ગમે તેવી દેખાતી હોય તોપણ તે તેનું સ્વરૂપ નાશવંત છે. અધી વસ્તુના બાહ્ય આવિર્ભાવો ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા હોય છે અને તે તેવા જ બદલાતા રહેવાના. એટલે વિશ્વની અધી વસ્તુઓનું આ ક્ષણે જે સ્વરૂપ હોવું જોઈએ, જે સ્થાને તે હોવી જોઈએ તે જ સ્વરૂપે અને તે જ જગાએ તે છે. હું પણ આ દેહના આવિર્ભાવ રૂપે જ્યાં જેવો હોવો જોઈએ ત્યાં અને તેવો જ છું. આ સૃષ્ટિ અને હું — અર્થાત્ ધર્મ છે. એમાં જ સાધના છે. હું આવો કેમ અને તેવો કેમ નહીં એ વિચાર જ અજ્ઞાન, દુઃખ અને અસાધનાનું કારણ છે. તેને ચિત્તમાં ઊઠવા ન દેવો એ જ અરુ સાધન અને તે ન ઊઠે એ જ સાચી જ્ઞાનાવસ્થા. આ ઘાસનું તણખલું કદી કહે

છે કે હું અપૂર્ણ છું? તો પછી હું માણસ હોવા છતાં મારે પોતાની જાતને અપૂર્ણ શા માટે સમજવી? ઉપનિષદમાં કહ્યું છે :

ॐ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્ પૂર્ણમુદચ્યતે ।

પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ॥

(આ પૂર્ણ છે, એ પૂર્ણ છે, પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ નીકળે છે, પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ લેવાથી પૂર્ણ જ અવશેષરૂપે રહે છે.) આ શ્લોકનું રહસ્ય ચિત્ત પર પૂર્ણપણે ઠસ્યું નથી ત્યાં સુધી જ પૂર્ણ-અપૂર્ણ, જ્ઞાન-અજ્ઞાન, ઉન્નતિ-અવનતિ, સદ્ગુણ-દુર્ગુણ, શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ, એવા ભેદો રહેવાના. આ રહસ્ય ઠસ્યા પછી ભેદ શાના અને તે કોણે માનવા? સત્ય જ્ઞાન, સત્ય સિદ્ધાંત, ‘સર્વે સ્વલિવંદં બ્રહ્મ’ છે.

આવા સાધકો પોતાની મનઃસ્થિતિ આવી જાતની બનાવતા હોય છે. તેમને આ સ્થિતિને લીધે એક પ્રકારનો સંતોષ મળે છે, કારણ આ સ્થિતિમાં અંધાં કર્તવ્યોમાંથી, અધી જવાબદારીમાંથી, કશું ન કરતાં તેમને છૂટકા જેવું લાગે છે. આ સ્થિતિમાં મરજી પડે તો ઉપાધિ લેવી, ન પડે તો ન લેવી; પ્રિય લાગે તે વિષયમાં મનને જવા દેવું; રમ્ય અને આનંદપ્રદ લાગે તે કરવું; કોઈ પણ આપત, કોઈ પણ કાર્ય આગ્રહપૂર્વક પૂરું કરવું જોઈએ, એમ આ સ્થિતિમાં મનને કદી લાગતું નથી. ચિત્તનું સ્વાસ્થ્ય જન્ય એવી ભાંજગડમાં પડવાનું નહીં. આવી જીવનપદ્ધતિ રાખ્યા પછી તેમાં દુઃખ અને ચિંતાને અવકાશ રહેતો નથી. તેથી એ જ્ઞાનની પરમાવસ્થા છે એમ માનવાનો ભ્રમ સહેજે થાય. આપણા દેશમાં આવી જાતની વિચારસરણીવાળા પંથો ચાલુ છે. તેમાં કોઈ જ બુદ્ધિમાન હોતું નથી એમ નથી. પરંતુ તેમાં સામાન્ય રીતે આળસ, જડબુદ્ધિ, પુરુષાર્થહીન અને પોતાનામાં રહેલો કોઈ પણ દોષ દૂર ન કરતાં કોઈ આધ્યાત્મિક વિશેષતા પ્રાપ્ત કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખનારાઓ મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. આ માર્ગમાં તેમને નિરુપાધિકતા લાગે છે અને પ્રતિજ્ઞાની મહત્ત્વાકાંક્ષાની પણ કંઈક અંશે તૃપ્તિ થાય છે.

પરંતુ આ વિચારસરણીથી ગમે તેવા દોષને આશ્રય મળે છે અને તેનું પોષણ થવાને પણ તેમાં ભરપૂર અવકાશ રહે છે. જીવનકર્તવ્ય તેથી જે વિચારસરણીથી આપણે પોતાની માણસાઈ, તેનાં કર્તવ્યો અને પોતાનું ધ્યેય ભૂલી જઈએ છીએ, તે તત્ત્વજ્ઞાન નહીં પણ ભારે મોટા ભ્રમ છે એમ કહેવું પડે છે. ચિત્તની શુદ્ધિ અને સહગુણોનું સંવર્ધન જેનાથી સાધી શકાતાં નથી, જેમાં આપ-પરભાવ પ્રસક્ત આચરણમાં ઓછો કરવાની શક્તિ નથી, વિવેક, નમ્રતા, સેવાશક્તિ જેવા સહગુણોનું જેમાં મહત્ત્વ નથી, જેમાં કર્તૃત્વ અને પુરુષાર્થની વૃદ્ધિ માટે અવકાશ નથી તે વિચારસરણી કે તત્ત્વજ્ઞાન અથવા સાધન ગમે તેટલું દિવ્ય, આકર્ષક કે રમ્ય લાગે તોય માનવી જીવનને સફળ કરવાનું સામર્થ્ય તેમાં નથી એ વાત આપણને સહેજે સમજાવી જોઈએ. માનવી મનમાં અનેક પ્રકારના મોહ પ્રગટ કે સુપ્તપણે વાસ કરે છે. અંતર્યુષ્પ થયા સિવાય, શુદ્ધ વિવેક સૂઝ્યા સિવાય આપણો મોહ આપણે ઓળખી શકતા નથી. માનવ શરીરમાં રહેલી બંધી શક્તિ-ઓની શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ કરીને પોતાની પૂર્ણતા સાધવી એ જીવનનો હેતુ છે. ચિત્તને શુદ્ધ કરતાં કરતાં અને સહગુણોની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં પોતાનો અહંકાર નાશ પામે ત્યાં સુધી અને તે સહગુણો જ પોતાનો સ્વભાવ બની જાય ત્યાં સુધી આપણે આગળ જવાનું છે. આપણે એકલા જ કોઈ શ્રેષ્ઠ ભૂમિકા પર આરૂઢ છીએ એવી કલ્પનામાં ન રહેતાં, આપણે અને આપણી આબુઆબુનો માનવ સમાજ સતત ઉન્નત થતો રહે એવા પ્રકારનો કર્મયોગ આપણે સિદ્ધ કરવો જોઈએ. એ કર્મયોગ તે જ માનવ ધર્મ. તે કર્મયોગનું આચરણ કરતા રહીને આપણે બધાએ પોતાની ઉન્નતિ સાધવી એ જ આપણું જીવનકર્તવ્ય છે.

સાધ્યસાધન વિવેક - ૨

માનવતાના માર્ગમાં ધર્મવિરુદ્ધ ભોગ, લાલસા અને વૈયક્તિક સ્વાર્થ જેમ આધક છે, તેમ જ વૈરાગ્ય અને જિતેન્દ્રિયત્વની નિર્વિકારતાનો ભ્રમ ખોટી કલ્પનાઓ પણ આધક છે. બંધી ઇન્દ્રિયોની આબતમાં માણસે સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવાની છે, તેથી દરેક આબુનો વિચાર કરીને તેને અંગે માણસે પોતાના નિશ્ચયો વિવેકપૂર્વક કરવા જોઈએ. વિશેષતઃ બ્રહ્મચર્યને અંગેના આપણા આદર્શમાં કેવળ કલ્પનિકતા હોય તો તેનાં અનિષ્ટ પરિણામ થતાં જરાય વાર લાગતી નથી. કારણ એ આબતમાં ભૂલનું પર્યાવસાન છેવટે દંભમાં થાય છે. અને એ આબતમાં ભ્રમ અને દંભની જેટલી વૃદ્ધિ થઈ શકે છે તેટલી બીજા વિષયોને લગતી ખોટી માન્યતાઓને કારણે થઈ શકતી નથી.

બ્રહ્મચર્ય અને જિતેન્દ્રિયત્વ વિષેની ખોટી વિચારસરણીમાંથી સંપૂર્ણ નિર્વિકારતાની અતિશયતાનું કલ્પનિક ધ્યેય નિર્માણ થયું છે. કેટલાક સાધકો આવી જાતની કલ્પનામાં પડીને તે સાધવા પાછળ મંડી પડે છે. આત્મા નિર્વિકાર છે અને આપણે જ આત્મા છીએ, તેથી બંધી આબુએથી પોતાની નિર્વિકારતાનો અનુભવ થયા વિના આપણે મોક્ષને લાયક થઈશું નહીં એવી તેમની શ્રદ્ધા હોય છે. એ શ્રદ્ધાને લીધે તેઓ ખોટા આદર્શમાં અને સાધનમાં ફસાઈ પડે છે. તેમણે આને અંગેનો પોતાનો આદર્શ દરાવતા પહેલાં મનુષ્યમાં કામ, ક્રોધ, લોભ, એ શી વસ્તુઓ છે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. એ વિકૃતિઓ જ છે કે પ્રકૃતિ-સ્વભાવ છે? તેમની દ્વારા માનવી શક્તિનું પ્રકટીકરણ થાય છે કે તેની શક્તિનો કેવળ હાસ જ થાય છે? આ શક્તિઓને યોગ્ય વલણ

આપવામાં આવે અને તેનો યોગ્ય કાર્યમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો માણસ ઉન્નત થઈ શકશે કે નહીં? યોગ્ય વિચારથી અને યોગ્ય સાધનથી આ શક્તિઓની શુદ્ધિ કરી શકાય કે નહીં? આપણે જેને વિકાર કહીએ છીએ તેની પાછળ નિસર્ગનો કોઈ હેતુ છે કે નહીં? હોય તો શા છે? તેને માનવી જીવન માટે ઉપયોગી અને લાભદાયક બનાવી શકાય કે નહીં? વિકારોનો સંપૂર્ણ નાશ કરવાની જરૂર છે કે તેમને ક્ષીણ અને શુદ્ધ કરીને સ્વાધીન રાખવાની જરૂર છે? અને આમાંથી કઈ ખાત માણસને પ્રયત્નસાધ્ય છે? વગેરે પ્રશ્નો પર તેણે ઊંડો વિચાર કરવો જોઈએ.

વિકારોનું વર્ચસ્વ આપણા પર જામીને તેની ધૂનમાં ગમે તેમ વર્તવાને લીધે થયેલા અનર્થ અને તે બદલ થતા પશ્ચાત્તાપમાંથી તેની પ્રતિક્રિયારૂપે જે વૈરાગ્ય નિર્માણ થાય છે તેમાંથી આપણે કચારેક પણ નિર્વિકારતાની અતિશયતાના ધ્યેય પર આવ્યા છીએ એમ લાગે છે. આ વિષે આપણે અનુભવાત્મક દષ્ટિથી ફરી ફરી વિચાર કરવાની જરૂર હોવા છતાં પરંપરાથી ચાલતી આવેલી શ્રદ્ધાને લીધે તેમ જ શોધકપણાના અભાવને લીધે એ આપણાથી થઈ શકતું નથી. તેથી એક વાર માનેલા ખોટા આદર્શોને આપણે એમ ને એમ માનતા આવ્યા છીએ. સંયમ, બ્રહ્મચર્ય ને જિતેન્દ્રિયતાની પાછળ પડેલા પ્રામાણિક સાધકને પોતાના વિકારોનું બળ ક્ષીણ દશાએ જઈ પહોંચ્યું છે એટલી હદ સુધીની સફળતા યોગ્ય પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તે સ્થિતિમાંયે યમ, નિયમ ને સદાચારનું સતત પાલન કરીને તે પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખે તો તેના વિકારોના અવશિષ્ટ સંસ્કાર પણ અત્યંત ક્ષીણ થાય છે અને તેનું ચિત્ત સહેજે સ્વાધીન રહી શકે છે. એવી સ્થિતિમાં પણ કોઈ સાધકના ચિત્તમાં કોઈ અંતર્બાહ્ય કારણથી વિકારનો આવર્ત ઊઠે તોય તેણે ગભરાયા વિના સંયમશીલ રહી ચિત્તને શાંત કરવું જોઈએ. આ રીતે તે પોતાનો નિશ્ચય અને પ્રયત્ન ચાલુ રાખે તો તેના જીવનમાં સહજતા આવવા લાગે છે. જીવનમાં શુદ્ધ વહેવાર માટે અને ઉન્નતિ માટે આટલી નિર્વિકારતા જરૂરની છે

અને તે પૂરતી છે. પણ આથી આગળ જઈને જે સાધકો જાણી-ખૂણે પ્રતિફૂળ સંયોગો નિર્માણ કરે છે અને તેમાંથી પોતાની નિર્વિકારતાની પરીક્ષા અને કસોટી કરવાના ભ્રમમાં પડે છે તેઓ યમ, નિયમ, સદાચાર અને નીતિના પાલનમાં શિથિલ થાય છે અને તેનું પરિણામ આગળ જતાં તેમને પોતાને અને ખીજને પણ અનર્થકર જ થાય છે. આવી રીતે અતિશયતાની પાછળ પડેલા સાધકો પોતાના સાધનમાં ફસાઈ જાય છે. ફસાયા પછી વધારે ને વધારે મોહમાં પડી દંભને આશ્રય લે છે. તેમાંથી જ કોઈ કોઈ વાર વામમાર્ગના સંપ્રદાય પેદા થાય છે. આ બધાનું કારણ ધ્યેય વિષેની આપણી ખોટી માન્યતાઓ છે એમાં શંકા નથી.

તેના કરતાં જીવનનું ધ્યેય યોગ્ય હોય, સંભાવ્ય હોય, તે માટે પાત્રતા અનુરૂપ યોગ્ય માર્ગ અને સાધન મળ્યાં હોય તો સંભાવ્ય ધ્યેય અને તેથી કોઈ પણ માણસ કદી ભ્રમમાં ન પડે. ભ્રમ ન તેની સાધના હોય તો પછી દંભનું કારણ ન રહે, અને તેની ધાસ્તી પણ ન રહે. માટે જીવનનું ધ્યેય યોગ્ય હોવું જોઈએ.

વિવેકથી પારખી લીધેલું અને ન્યાય અને ધર્મ હોવું જોઈએ. તે તરફ જતાં માનવી સદગુણોનો સહેજે ઉત્કર્ષ થાય એવું તે ઉદ્દત્ત હોવું જોઈએ. પોતાનું તેમ જ માનવસમાજનું તે કચારે પણ કદમાણુ જ કરે એવી તેને વિષે ખાતરી હોવી જોઈએ. તેનું સાધન જનસમાજની નીતિમતાની ભાવનાને કોઈ પણ પ્રકારે બાધક કે વિદ્વાતક ન હોવું જોઈએ. ઊલટું ચાલુ નીતિમતાને વધારે ને વધારે શુદ્ધ કરતાં રહેવાનું સહજ સામર્થ્ય તેમાં હોવું જોઈએ. સાધનમાં કહણતા હોય, મર્માદા હોય અને નિયમન હોય તોયે વાંધા નહીં, પણ તેમાં અસમ્યતા, ઉચ્છ્વંખલતા કે અશુદ્ધતા ન હોવી જોઈએ. તેને લીધે આળસ, જડતા અને અહંકાર પેદા ન થવાં જોઈએ. પોતપોતાની પાત્રતા અનુસાર સાધન સ્વીકારીને કોઈ પણ માણસ ધ્યેયની દિશામાં પ્રગતિ કરી શકે એવી સરળતા તેમાં હોવી જોઈએ. આવી રીતે ધ્યેય અને સાધન વિષે સ્પષ્ટતા અને શુદ્ધતા હોય

તો તેમાં ભ્રમ અને દંભ પેદા થવાનું કે વધવાનું કારણ જ રહેતું નથી.

માણસ જે મૂળભૂત તત્ત્વોનો અનેલો છે, જે પ્રકૃતિધર્મ અનુસાર તેનાં શરીર, મન, બુદ્ધિ અને પ્રાણ અનેલાં છે અને જે ધર્મ પ્રકૃતિગત તત્ત્વોની પ્રમાણે તેમનું પોષણ-સંવર્ધન થાય છે, તે તત્ત્વો અને તે ધર્મો કેઈ ને કેઈ રૂપે તેની પ્રકૃતિમાં હંમેશા હોવાનાં જ. જે વૃત્તિઓ, જે વાસનાઓ, જે વિકારો

માણસના અસંખ્ય પૂર્વજો પાસેથી ચાલ્યાં આવીને તેની પોતાની છિત્પત્તિનું કારણ અન્યાં છે તે એક કે બીજે રૂપે તેનામાં દેખાઈ આવવાનાં જ. માતૃપિતાની જે વૃત્તિઓ આપણા જન્મનું કારણ બની છે તેમનો આપણા લોહીમાંથી કાયમનો નાશ થઈ શકે છે એમ સમજવું એ ભ્રમ છે; અને તે થઈ ગયો છે એમ સમજવું એ મહાભ્રમ છે. આ ભ્રમમાંથી જ દંભ નિર્માણ થાય છે. ભ્રમનું કારણ મોક્ષ વિષેની મહત્વાકાંક્ષા અને દંભનું કારણ ક્ષુદ્ર અભિલાષા અને અહંકાર છે. આપણા પૂર્વજો તરફથી જે તત્ત્વોનો અને વૃત્તિઓનો વારસો આપણને મળ્યો છે તે પૈકી કેઈનોયે આપણે સંપૂર્ણ નાશ કરી શકતા નથી. તે પૈકી જે વૃત્તિઓ આપણને અનિષ્ટ લાગે છે તેમને આપણે બહુ તો ક્ષીણ કરી શકીએ, શુદ્ધ કરી શકીએ. ચિત્તવૃત્તિઓનો થોડો સમય આપણે લય કરી શકીએ, પણ તેમનો સંપૂર્ણ નાશ આપણે કદી પણ કરી શકતા નથી. સૃષ્ટિનો તે ધર્મ નથી, પ્રકૃતિનો તે નિમમ નથી. શુદ્ધ વિવેક, પોતાના અને બીજાના અનુભવોનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, પૃથક્કરણ, વર્ગીકરણ વગેરે ક્યારેક વિના આ બાબતો આપણા ધ્યાનમાં આવશે નહીં.

નિર્વિકારતાના મોટા આદર્શ અને મોક્ષની અભિલાષાને લઈ માનવી

માનવી મનના મનનું જેવું સંશોધન, નિરીક્ષણ, પૃથક્કરણ વગેરે થવું જોઈએ તેવું કરવા તરફ હળુ આપણા મનની પ્રવૃત્તિ નથી. તેથી નિર્વિકાર કે જિતેન્દ્રિય થવાનો પ્રયત્ન કરનારાઓના તે વિષેના ખરા અનુભવો,

તેમને નહેલાં વિદ્યો, કે તેમની સફળતાનિષ્ફળતા વગેરેની આપણને કશી ખબર પડતી નથી. ભ્રમ, અજ્ઞાન, દંભ, શોધકપણનો અભાવ વગેરે કારણોને લીધે આ વિષયનું શાસ્ત્ર નિર્માણ થઈ શકતું નથી. અવિવાહિત અધ્યાત્મવાદી, અભ્યારી ગણાય છે; અને તે પણ પોતે નિર્વિકારી છે એમ દર્શાવે છે. કારણ તે પરથી જ તેને આત્મપ્રાપ્તિ કે અભ્યારપ્રાપ્તિ થઈ છે એમ સમજીને લોકો તેને મોક્ષનો અધિકારી માને છે. પણ તેથી તેને વિષેનો નિર્વિકારિતાનો ભ્રમ કાયમ રહે છે અને દંભને અવકાશ મળે છે. જ્યાં સુધી આપણી તેમ જ લોકોની નીતિમત્તા વિષે ખરી કાળજી આપણા ચિત્તમાં પેદા થઈ નથી અને શુદ્ધ વિવેક કરવાનું આપણે શીખ્યા નથી, ત્યાં સુધી ધાર્મિક, ઈશ્વરવિષયક અને આધ્યાત્મિક બાબતોમાં આપણાં કાર્તવ્યક ધ્યેયો આવાં જ રહેવાનાં. વૈરાગ્ય, નિર્વિકારિતા, અભ્યાર અને જિતેન્દ્રિયત્વ વિષેની આપણી ખોટી કલ્પનાઓ આવી ને આવી જ રહેવાની. ભ્રમ અને દંભ આમ જ ચાલ્યા કરવાના. આ સ્થિતિ બદલાવી જ જોઈએ એમ આપણને લાગતું હોય તો જીવનના ધ્યેય વિષે આપણે પારંપરિક દષ્ટિ છોડીને વિચાર કરવો જ જોઈએ.

આપણો આદર્શ અને આપણો આજનો ધર્મ આપણને ઠરાવતાં

આવડવું જોઈએ. તે માટે આપણે માનવજાતિનો

માનવધર્મ ઇતિહાસ, માનવજાતિની આજની સ્થિતિ અને

માણસનું માનસ - એ બધાંનો વિચાર કરવો જોઈએ.

માણસમાં રહેલી અધી શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક શક્તિઓ; તે અધીનો ત્રૈયક્રિક, કૌટુંબિક, સામાજિક, ધાર્મિક કે રાષ્ટ્રીય હેતુથી તે તે ક્ષેત્રમાં થનારો ઉપયોગ અને તેનાં પરિણામો; માણસનાં સુખદુઃખ, તેની આશાઓ, આકાંક્ષાઓ તે અભિલાષાઓ; માણસ માણસ વચ્ચેનો અને છેવટે મોટા મોટા માનવસમૂહો વચ્ચેનો સહકાર અને સંઘર્ષ વગેરે અનેક બાબતો લક્ષમાં લઈને મનુષ્યમાત્રનું ધ્યેય શું હોવું જોઈએ તેનો વિચાર આપણને કરતાં આવડવું જોઈએ. કયા ધ્યેયથી અને સાધનથી માનવજાતિનું દુઃખ ઓછું થશે અને તેને કાયમના સુખ

તરફ - ઓછામાં ઓછું લાંબો કાળ ચાલે એવા સુખ તરફ - વાળી શકાશે, મનુષ્ય માત્રની શક્તિનો યથાયોગ્ય વિકાસ થતો રહેશે, તેની વૃદ્ધિ સાથે શુદ્ધિ પણ સાધી શકાશે; પોતાની યોગ્ય જરૂરિયાતો પ્રામાણિક માર્ગે સંતોષવા માટે દરેકને યોગ્ય સાધનો અને તક મળતાં રહેશે; અધાને અરસપરસ ઉન્નતિ સાધનારો, સમાધાન અને પ્રસન્નતા આપનારો સહકાર અને સહવાસ મળ્યા કરશે; એકબીજા સાથેનો સંઘર્ષ ઓછો થશે - એ અંધું આપણે શોધી કાઢવું જોઈએ. આવી જાતની પરિસ્થિતિની અને તે નિર્માણ કરી શકાય એવી યોજનાની માનવસમાજને આજે જરૂર છે. એ યોજના એટલે જ માનવધર્મ. તે માનવધર્મ આચરવા માટે આપણો જન્મ છે. માણસની શક્તિઓની વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિ માનવધર્મથી જ થશે. માણસમાત્રમાં રહેલી સંઘર્ષ, દ્વેષ, વેર વગેરે દુર્ભાવનાઓ નાશ પામીને તેને સ્થાને સામૂહિક પ્રેમ, સામૂહિક કલ્યાણ, સામૂહિક ઉન્નતિ વગેરે સહભાવનાઓ જાગ્રત થઈને તેમનો વિકાસ પણ એ માનવધર્મથી જ થઈ શકશે. એ ધર્મને અનુસરવાથી જ માણસ વૈયક્તિક સુખ અને ઉત્કર્ષની સંકુચિત કલ્પનામાંથી નીકળીને દરેક અખતનો વ્યાપકપણે - સામૂહિક કલ્યાણની દૃષ્ટિથી - વિચાર કરતાં શીખશે. મનુષ્યમાં રહેલી વિધવિધ શક્તિશુદ્ધિનો, સહભાવનાએ ને અને માનવી જીવનના ધ્યેયનો આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ વગેરે માર્ગો અને સાધનોથી પ્રાપ્ત થનારા વૈયક્તિક લાભો સંકુચિત અને કાલ્પનિક લાગે છે.

ધન, વિદ્વતા, કીર્તિ, સ્ત્રીપુત્ર આદિ પરિવાર દ્વારા સુખી થવાની ઇચ્છા કરનારાઓને આપણે અજ્ઞાની અને મોહવશ આસ્તિકતા અને કહીએ છીએ. જુદી જુદી ઇંદ્રિયો દ્વારા સુખાનુભવ આસ્તિકતાની વ્યાખ્યાઓ લેતા રહેવાથી જીવન કૃતાર્થ થશે એમ માનનારાઓને આપણે વિષયોના અને વાસનાઓના ગુલામ માનીએ છીએ. સત્તાની મદદથી અંધાં સુખો પોતાના હાથમાં રાખવાની અભિલાષા કે મહત્વાકાંક્ષા રાખનારા સત્તાના મદમાં છે એમ આપણે સમજીએ છીએ. પરંતુ ઈશ્વરદર્શન, ઈશ્વરપ્રાપ્તિ, આત્મદર્શન, નિર્વિકાર અવસ્થા વગેરેની

પાછળ લાગેલા લોકો પરંપરાને લીધે, અથવા પૂર્ણ વિવેક ન કરવાને લીધે જીવનનું ધ્યેય ધરાવવામાં ભૂલ કરે છે એમ કહેવામાં આવે તો તે આપણને માન્ય થતું નથી. આ અંધાં ધ્યેયોમાં ક્યાં અને કેવી રીતે ખોટી માન્યતાઓ રહેલી છે તેની આપણે કદી તપાસ કરતા નથી, કારણ કે આ ધ્યેયો તેમ જ તે જેને માટે ધારણ કરવાનાં તે મોક્ષ, એ અંધાં વિષે આપણા મનમાં અત્યંત શ્રદ્ધા હોય છે, તેથી તે વિષે શંકા લેવામાં કોઈને નારિતકતા લાગે છે, શ્રદ્ધાહીનતા લાગે છે, તો કોઈને પોતાની દુર્ગતિ થવાનો ભય લાગે છે. પરંતુ આ અખતમાં આપણે ખાતરી રાખવી જોઈએ કે, જીવન વિષેનાં આપણે માનેલાં ધ્યેયો તપાસી જોવામાં અનિષ્ટનો કશો જ ડર નથી. જ્ઞાન અને વિવેકનું જીવનમાં ઘણું જ મહત્ત્વ છે. ધ્યેય તપાસવાથી જે આપણા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી હોય, આપણી ગેરસમજને આપણા ધ્યાનમાં આવતી હોય, તો તેથી આપણી દુર્ગતિ થશે એવો ડર રાખવાનું કારણ નથી. જ્યાં સુધી આપણે ચિત્તશુદ્ધિને મહત્ત્વ આપીએ છીએ; વિવેક, નમ્રતા, ક્ષમા, દયા, સંયમ વગેરે ગુણોના આપણે આરાધક છીએ; ઈશ્વરનિષ્ઠા આપણા હૃદયમાં જ્યાં સુધી જાગ્રત છે; અને સૌથી મહત્ત્વનું, જ્યાં સુધી આપણે માનવતાના ઉપાસક છીએ, ત્યાં સુધી આપણને કોઈ પણ અનિષ્ટનો ડર નથી, તેમ જ નારિતકતાની શંકા રાખવાનું કારણ નથી. નારિતક તે છે જે પોતાના દેહને જ સર્વસ્વ માને છે, અને તેને સુખી કરવા માટે જેના મનમાં દુષ્ટતા, ક્રૂરતા, અન્યાય કે કોઈ પણ નીચ કામ કરતાં કશું ખટકતું નથી. જેને જીવ કરતાં જડની કિંમત વધારે લાગે છે તે નારિતક છે. પછી તે કોઈ પણ ધર્મગ્રંથમાં કે ઈશ્વર, આત્મા, પરમાત્મા વગેરે કોઈમાં પણ માનનારો હો કે ન હો; તે ઈશ્વરપૂજન કરનારો હો કે ન હો. આસ્તિકતાનાસ્તિકતાને આની સાથે કશો સંબંધ નથી. જે ખીજનું દુઃખ જાણતો નથી; વિવેક, નમ્રતા, દયા, સેવાવૃત્તિ એ ગુણો જેના હૃદયમાં નથી; ખીજનું સુખ જોઈને જેને સંતોષ થતો નથી; ઊલટું, મત્સરથી જેનું હૃદય અળવા માટે છે તે જ ખરેખર નારિતક છે. માનવતાની દૃષ્ટિથી નારિતકતાની આ વ્યાખ્યા

છે. એ પરથી વિચાર કરતાં સર્વોચ્ચ અને પવિત્ર માનેલાં આપણાં ધ્યેયો તપાસીને તે વધારે શુદ્ધ, ઉદાત્ત અને સત્યપૂર્ણ બનાવવામાં આપણું અકલ્માણ નથી, પણ ચોક્કસ કલ્યાણ જ છે.

કેવળ મોક્ષ વિષેની કલ્પનાનો વિચાર કરતાં લાગે છે કે આપણામાં મોક્ષસિદ્ધિમાં માનનારા અનેક સંપ્રદાયો છે. તે બધાના મોક્ષસિદ્ધિ વિષે શંકા તાત્ત્વિક વિચારોમાં અને સાધનોમાં એકવાક્યતા નથી. સત્ય, બ્રહ્મચર્યાદિ પાંચ મહાવ્રતોનું નિરપવાદ પાલન થયા વગર મોક્ષ મળતો નથી એમ એક કહે છે, તો બીજાને નિષ્કામ-બુદ્ધિથી હિંસા કરવાથી અથવા અલિપ્તપણે બધા ભોગો ભોગવતા રહેવાથી પણ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં બાધ આવતો નથી એમ ચોક્કસ માને છે. કર્મક્ષય વગર જન્મ મરણ ટળતાં નથી એમ એક કહે છે, તો બીજાને સંસારમાં કમળપત્રવત રહીએ તો મોક્ષમાં બાધ આવતો નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે. મોક્ષ માટે એક વૈરાગ્યની પરાકાષ્ઠા કરે છે તો બીજાને તે જ મોક્ષ વામમર્ગ વડે જ મળશે એમ માને છે. એક નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યાને મોક્ષપ્રાપ્તિના સાધન તરીકે ખૂબ જ મહત્ત્વ આપે છે તો બીજાને પરિપૂર્ણ ઐશ્વર્યમાં અને અનેક સ્ત્રીપુત્રના પરિવારમાં મરતાં સુધી રહીને મોક્ષની ખાતરી રાખે છે. આ બધા પરથી એવી શંકા થાય છે કે, મોક્ષ એ અમુક એક વિશિષ્ટ પ્રકારની રહેણીથી કે આચરણથી મરણ પછી પ્રાપ્ત થનારી નિશ્ચિત અવસ્થા નહીં પણ પોતપોતાની પારંપરિક શ્રદ્ધાથી માનેલી કેવળ કલ્પના તો નહીં હોય? વળી, મરણ પછી કેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો અથવા કેની શી ગતિ થઈ તે સમજવાનું કશું જ સાધન કે જ્ઞાન કેઈને પણ ઉપસાધ્ય ન હોવા છતાં દરેક સાંપ્રદાયિક પોતપોતાની સાધનપ્રણાલીને જોઈ મોક્ષ વિષે ખાતરી રાખે છે, એનું કારણ તેણે માની લીધેલી કલ્પના પરની તેની શ્રદ્ધા જ નથી શું? આ બધી શંકાઓનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ અને આપણી માન્યતામાં, ધ્યેયમાં અને સાધનમાં જે જે ઇષ્ટ ફેરફારો કરી શકાય તે કરવા જોઈએ. કેવળ પોતાની કલ્પનામાં કે અનુભવમાં

મગ્ન થવાથી આ વસ્તુ સિદ્ધ નહીં થાય. અનુભવ બન્યત રાખીને, તેને તટસ્થપણે અને શોધકપણે તપાસવાનું કાર્ય આપણે કરવું જોઈએ. વૃત્તિ, કલ્પના, તર્ક, અનુમાન, અનુભવ એ બધાંનો ભેદ આપણે જાણવો જોઈએ. સત્યની શોધ કરનારે, ધર્મમય જીવનનો આગ્રહ રાખનારે, આનંદના ઉપાસક થયે ચાલવું નથી. સાધનને અંતે થનારા અનુભવમાં કે અનુભવના આનંદમાં જે રમી જાય છે તેનાથી સત્યશોધન થતું નથી. તેથી આપણે આ વિષયના શોધક બનવું જોઈએ.

દુઃખ ટાળવાના અને સુખ મેળવવાના લાંબા વખતના પ્રયત્નથી

માણસને જણાયું કે, તદ્દન દુઃખરહિત સુખ માણસને

મનુષ્યત્વ એ જ મળે એ શક્ય નથી. દુઃખ ન જોઈતું હોય તો

આપણી કાચમની તેણે સુખ પણ છોડવું જોઈએ અને સુખ છોડી

અવસ્થા શકાતું ન હોય તો દુઃખ પણ સ્વીકારવું જોઈએ.

તે પણ કબૂલ ન હોય તો સુખ અને દુઃખ સમાન

માનતાં શીખવું જોઈએ. આ અનુભવ પરથી માણસે તાત્કાલિક અને

વ્યક્તિગત સુખદુઃખને મહત્ત્વ ન આપતાં, સામુદાયિક સુખદુઃખનો વિચાર

કરીને ચિત્તની શુદ્ધિ અને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિનો આગ્રહ રાખીને માનવતા

સાધવાનો વિચાર અને પ્રયત્ન કરવો જોઈતો હતો. સુખદુઃખની સંકુચિત

કલ્પનાઓ ફેંકી દઈને તેણે આત્મીયતાની વ્યાપક કલ્પના ધારણ કરવી જોઈતી

હતી. પરંતુ તેમ ન કરતાં ઊલટું તેણે પોતે જ જન્મમરણમાંથી મુક્ત

થઈને સુખદુઃખમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન ચલાવ્યો. ચાલુ જન્મના મનુષ્યપણાનું

ભાન નષ્ટ કર્યા વગર જન્મમરણ ટળશે નહીં એમ માનીને માણસે

ઈશ્વરવિષયક કલ્પના સાથે તદ્દપ થવાનો પ્રયત્ન કરીને ઈશ્વર સાથે આપણે

સમરસ થયા એમ માની જોયું; પોતે આત્મરૂપ, સત્-ચિત્-આનંદ-સ્વરૂપ,

છે એમ નક્કી કરી જોયું; ચિત્તનો લય કરીને મનુષ્યપણાનું ભાન વિસારે પાડી

જોયું; આપણે જ અનંત બ્રહ્માંડને - વિશ્વને - વ્યાપીને રહ્યા છીએ એવી

ધારણા ધરીને પોતે બ્રહ્મરૂપ છે એમ માની જોયું; પોતાના મનુષ્યપણાનો

વિચાર છોડી દઈ બીજી મોટી મોટી વિશાળ અને દિવ્ય કલ્પનાઓ પોતાને

વિષે કરીને તે ચિત્ત પર દસાવવા માટે જાતજાતના પ્રયત્નો તેણે કરી નેયા; પણ તે પૈકી એકે પ્રયત્નથી તે પોતાના મૂળ મનુષ્યપણાને વીસરી શક્યો નહીં. એ આખતમાં તેને હજી જરાયે યશ મળ્યો નથી. આ ઉપરથી આપણી માનવતા એ જ આપણી ખરી, કાયમની અને કદી પણ છોડી કે ભૂલી ન શકાય એવી અવસ્થા છે; તેથી તે જ માનવતાને પૂર્ણતા સુધી લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે અને તેમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી એ જ માનવજન્મનું ધ્યેય છે એ વિષે શંકા નથી. આમાં કોઈ પણ પ્રકારની કેવળ માની લીધેલી કલ્પના નથી. આમાં મરણ પછી પ્રાપ્ત થનારા ધ્યેયની વાત નથી. આમાં કોઈ પણ જાતનો ભ્રમ નથી, તેથી એમાં દંભને પણ સ્થાન નથી, ગેરસમજને અવકાશ નથી. પોતાની શક્તિબુદ્ધિને ને માનસિક ભાવનાઓને ઉત્કર્ષ કરતાં કરતાં, ચિત્તની શુદ્ધિ સાધતાં સાધતાં અને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં પોતાની માનવતાનો વિકાસ કરવો એ જ આપણું જીવનકાર્ય છે.

આ પ્રયત્નમાં દુઃખને સદંતર ટાળવાનું માણસથી ન બની શકે તોય તેણે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. તેટલાથી તે માનવતાની શુદ્ધિ મનુષ્યપણાથી કંટાળે એ ન ચાલે. આપણે પોતે અને વૃદ્ધિ એ ધ્યેય અજ્ઞાન, મોહ, લાલચ, ક્ષણિક અને ક્ષુદ્ર સુખની ભ્રાંતિ તેમ જ પોતાના દોષો ને દુર્ગુણોને કારણે કેટલાં દુઃખો નિર્માણ કરીએ છીએ તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. તે જ પ્રમાણે પોતાના જેવા જ સમાજ તરફથી કેટલાં દુઃખો નિર્માણ થાય છે તેનોય આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. આપણા અને ખીન્નઓના દોષોને લીધે તેમ જ આપણા બધામાં માનવતાનો વિકાસ ન થવાથી જે દુઃખો આપણે બધાને ભોગવવાં પડે છે તેનો કર્તા કોણ? પરમેશ્વર કે આપણે? તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. તે દુઃખોના આપણે જ બધા મળીને જો કર્તા હોઈએ તો આપણે જ નિર્માણ કરેલાં દુઃખોથી ખીને અને ત્રાસીને મરી ગયા પછી મોક્ષની ઇચ્છા અને આશા કરવામાં શો અર્થ છે? માટે દુઃખમાંથી છૂટવા માટે ઈશ્વરસ્વરૂપ, આત્મરૂપ કે બ્રહ્મરૂપ બનવાનો

પ્રયત્ન ન કરતાં, આપણે પોતે તેવા છીએ એમ ન માનતાં, જન્મથી પ્રાપ્ત થયેલું મનુષ્યત્વ કાયમ રાખીને તેની જ શુદ્ધિવૃદ્ધિ કરવાનો આપણે બધા પ્રયત્ન કરીએ તો માનવી દુઃખોનો સંપૂર્ણ અંત થઈ ન શકે તોપણ આપણા જ દોષોને કારણે નિર્માણ થનારાં કેટલાંયે દુઃખો નાશ પામશે, કેટલાંય અસહ્ય દુઃખો સહ્ય થશે, અને કેટલાંય દુઃખોમાં રહેલી દુઃખવિષયક કલ્પનાઓ નાશ પામશે. અજ્ઞાન ગ્નય, જ્ઞાન ગ્નયત થાય, કર્તવ્યનિષ્ઠા સ્થિર થાય, ચિત્તની શુદ્ધિ થાય, અને સદ્ગુણ અને પુરુષાર્થની વૃદ્ધિ થવા માંડે તો સુખદુઃખો વિષેની આપણી પહેલાંની કલ્પના ને વ્યાખ્યાઓ પણ બદલાઈ જશે. માનવી જીવન કેવળ સુખમય જ હોવું જોઈએ એ કલ્પના આપણે છોડી દેવી જોઈએ. પ્રામાણિકપણે જીવન ગુમ્મરવા માટે કરવાં પડતાં કષ્ટો ને પરિશ્રમોને આપણે દુઃખ માનવું યોગ્ય નથી. કર્મેન્દ્રિયો કે જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પડનારી તાણ અને તેને પરિણામે થનારી કેટલીક પ્રતિકૂળ સંવેદનાઓને આપણે દુઃખ ન સમજવું જોઈએ, તેને અયોગ્ય માર્ગે ટાળવાનો આપણે પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. તે તાણને લીધે તેમ જ પ્રતિકૂળ સંવેદનાઓને પરિણામે આપણે ઉન્નત થઈએ છીએ કે નહીં તે આપણે જોવું જોઈએ. ઉન્નત વિચારોથી જો તે તાણ અને પ્રતિકૂળ સંવેદનાઓ આપણે શાંત કરી શકીશું તો તેનાથી આપણી ઉન્નતિ જ થઈ એમ ચોક્કસ સમજવામાં કશી હરકત નથી. આવી રીતે માનવી જીવનનો, તેનાં દુઃખોનો અને મુશ્કેલીઓનો વિચાર કરીને તેમાંથીયે પોતાની ઉન્નતિ સાધવાનો માર્ગ આપણે કાઢી શકીએ તો આજનાં દુઃખો આપણને ભયંકર નહીં લાગે. માનવતા પ્રાપ્ત કરવી એ જ આપણું ધ્યેય છે એની આપણને ખાતરી થશે. મરણોત્તર અવસ્થા વિષે આપણે નિશ્ચિંત થઈશું. આવી રીતે સાચા માનવધર્મનું આપણને દર્શન થશે એટલે તેનું જ આચરણ કરીને આપણે બધા કૃતકૃત્ય થઈશું એમાં શંકા નથી.

૧૫

વ્યક્ત-અવ્યક્ત વિચાર — ૧

જ્ઞાનપૂર્વક અને ઇચ્છાપૂર્વક વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરનારી ચાલક અને શાસક શક્તિ છે કે નહીં? ચાલક શક્તિ વિષે હોય તો તેનું સ્વરૂપ શું છે? તેને માટે યોગ્ય શંકા અને પ્રશ્ન સંજ્ઞા કઈ વાપરી શકાય? વગેરે પ્રશ્નો ધણી પ્રાચીન કાળથી ચાલતા આવ્યા છે. આ શક્તિ વિષે વિચાર કરનારાઓએ તેને માટે ઇશ્વર, પરમેશ્વર, પરમાત્મા, બ્રહ્મ વગેરે સંજ્ઞાઓ વાપરી છે. કેટલાક વિચારકો એમ કહે છે કે વિશ્વમાં અનંત શક્તિ છે ખરી, પરંતુ તે શક્તિ જ્ઞાનપૂર્વક કે ઇચ્છાપૂર્વક કશું કરતી નથી. તેનામાં જ્ઞાન, બુદ્ધિ, ભાવના, ઇચ્છા વગેરે ન હોવાથી તેનાં બધાં કાર્યો જડવત્ ચાલે છે - જેમ પાણીના પ્રવાહથી અને અગ્નિથી કેટલાંક કાર્યો થાય છે, પણ તે કાર્યો પાણી કે અગ્નિ દ્વારા બુદ્ધિપૂર્વક થતાં નથી અથવા તેમની પાછળ તેમની પોતાની ઇચ્છા હોઈ શકતી નથી. વિશ્વમાં શક્તિ છે અને તે આપણા શરીરમાં સમાયેલી શક્તિ કરતાં ઘણી વધારે, અમર્યાદ છે, એમ બધા કબૂલ કરે છે. તે અપાર શક્તિને પોતાને અનુકૂળ કરી લીધા વગર આપણું જીવન સુખરૂપ થઈ શકતું નથી એ પણ બધા કબૂલ કરે છે. પણ તે શક્તિ પોતાની મેળે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે આપણું જીવન અને વિશ્વનાં કાર્યો કરે છે કે તે જડ હોવાથી તેને આપણે આપણી બુદ્ધિથી, જ્ઞાનથી અને સામર્થ્યથી અનુકૂળ કરી લઈ આપણને જોઈએ તેવું આપણું જીવન આપણે ધડીએ છીએ અને વિશ્વનાં કાર્યો કુદરતી રીતે ચાલે છે? એ જ મોટો પ્રશ્ન છે.

૧૪૦

આ બાબતનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે માણસ પોતાને વિશ્વથી જુદો માનીને આ પ્રશ્ન ઉડેલવાનો પ્રયત્ન શરીરવિષયક કરે છે. પરંતુ તેણે જરા જુદી રીતે વિચાર કરીને 'અહં'નો વિચાર વિશ્વની અને પોતાની એકતા અને જુદાપણાની મર્યાદાઓ શી છે, તે નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન પ્રથમ કરવો જોઈએ. આપણામાં હંમેશ સ્ફુરતા 'અહં'ને લીધે આપણે વિશ્વથી જુદા છીએ એમ આપણને લાગે છે. આપણા શરીર દ્વારા થનારાં સુખદુઃખનું જ્ઞાન એ 'અહં'ને લીધે જ આપણને થાય છે. અને આવી જ જાતના સતત અનુભવને લીધે આપણું શરીર એ જ આપણે અને તે જ આપણી પોતાપણાની મર્યાદા છે એમ આપણે સમજીએ છીએ. ઊંઘમાં તે 'અહં' સુપ્ત થાય છે તેથી તેટલા વખત પૂરતું આપણને આપણું ભાન નથી હોતું. આપણથી નિર્માણ થયેલાં છોકરાંનો પરિવાર મમતાને કારણે આપણને પોતાનો લાગે છે. તેનાં સુખદુઃખોની આપણી ઉપર અસર થાય છે. તેમ છતાં પોતાના દેહ વિષેના પોતાપણાનું ભાન આપણને સૌથી વધારે હોય છે. માણસ ઉપરાંત ખીજાં પ્રાણીઓની સ્થિતિ જોતાં તેમનામાં પણ પોતાના શરીર વિષે મમત્વ, અને પોતાપણાની ભાવના હોય છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં માણસને પણ પોતાના શરીરપૂરતું પોતાપણું લાગતું હોય તો તેમાં તેની કશી વિશેષતા નથી. જીવશાની દૃષ્ટિથી જોતાં પણ તેમાં તેનો કશો વિકાસ થયો છે એમ કહી શકાય નહીં. પરંતુ માણસ વિશ્વમાં - સૃષ્ટિમાં - અવ્યાહતપણે ચાલતા વ્યાપાર તરફ નજર નાખે અને તે પરથી 'પોતાપણા'નો વિચાર કરે તો તેની દૃષ્ટિ કંઈકે વિશાળ થયા વગર રહેશે નહીં. જે શરીરની મર્યાદા અનુસાર આપણે આપણું પોતાપણું મર્યાદિત કરીએ છીએ તે શરીર આપણે વેચાતું આણું છે કે કોઈ પાસેથી માગી લાવ્યા છીએ? વેચાતું કે માગી લાવ્યા હોઈએ તો આના કરતાં સારું, નીરોગી, સુંદર, અળવાન ને કાર્યક્ષમ શરીર આપણે કેમ ન લાવ્યા? જે આપણે પોતે જ તેને ધારણ કર્યું હોય તોય એ જ સવાલ ઊઠે છે કે આના

કરતાં સારું શરીર આપણે કેમ ધારણ કર્યું નહીં? શરીર દ્વારા શું સિદ્ધ કરવા માટે આપણે તે ખરીદ્યું? શું મેગવવા માટે તે માગી લાવ્યા? અથવા કયા સુખને માટે આપણે તે ધારણ કર્યું? અને ગમે તે રીતે આપણે તે પ્રાપ્ત કર્યું હોય અથવા ગમે તે કામ માટે તે ધારણ કર્યું હોય તોય તે પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં આપણે કઈ સ્થિતિમાં હતા? સૃષ્ટિનો ક્રમ અને વ્યવહાર જોતાં આપણે આપણું શરીર વેચાતું આણેલું નથી, માગી આણેલું નથી અથવા આપણી ઇચ્છાથી ધારણ પણ કર્યું નથી; પરંતુ વિશ્વની અતકચ્છ અને અજબ કલામાંથી તે નિર્માણ થયું છે એમાં શંકા નથી. આપણા શરીરની શરૂઆત પણ આપણે કઈ ક્ષણથી માનવી? આપણા 'અહ' નું આપણને સ્પષ્ટ ભાન થયું ત્યારથી કે આપણે જગતમાં અવતર્યા ત્યારથી? 'ગરભવનોમેં હાથ જુઠાયા' એવી સ્થિતિ હતી ત્યારથી કે માતૃપિતાના શરીરમાં અણુમાત્ર હતા ત્યારથી? કે તેનીયે પહેલાં આ વિશ્વમાં - સૃષ્ટિમાં - આપણી ઉત્પત્તિનું કારણ અનનારાં સૂક્ષ્માતિ-સૂક્ષ્મ તત્ત્વો અગોચર સ્થિતિમાં સંચરતાં હતાં ત્યારથી? કચારથી આપણા શરીરનો આરંભ થયો એમ આપણે સમજવું? કઈ સ્થિતિ તરફ આંગળી ચીંધીને અહીંથી આપણા શરીરનો આરંભ થયો એમ આપણે માનવું? આપણા શરીરમાં જે લોહી વહે છે તે અધું આપણું જ છે એમ આપણે માનીએ છીએ; પરંતુ તે લોહીમાં આપણા કેટલાય પૂર્વજોનું લોહી રૂપાંતર પામતું પામતું આપણા સુધી આવી પહોંચ્યું છે એનીયે આપણને ખબર છે કે? આપણાં સંસ્કાર, સ્વભાવ, ગુણ, દોષ, આરોગ્ય ને વ્યાધિ સાથે કેટલી વ્યક્તિઓનો અને કેટલા બાલ પદ્ધતોનો સંબંધ છે તે પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ ખરા? આપણી એકલાની નોખી ભાષા જેમ આપણે સ્વતંત્રપણે બોલી બતાવી શકતા નથી, કારણ અંધાની ભાષાઓના અનુકરણનું તે મિશ્રણ હોય છે, તે જ પ્રમાણે આપણા એકલાનું એવું નોખું જ્ઞાન આપણે બનાવી શકતા નથી. આપણું શરીર રાજ થોડુંક ઘસાય છે, તેના કેટલાક પરમાણુઓ નાશ પામે છે તો બીજા બાજુથી સૃષ્ટિમાંથી જુદાં જુદાં દ્રવ્યો આપણે

સતત આત્મસાત કરીને પોતાનું શરીર આપણે રાજ નવું બનાવીએ પણ છીએ. તેની ધારણાશક્તિ કાયમ રાખીએ છીએ. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી જોતાં આપણા શરીરમાં દરેક ક્ષણે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય ચાલુ છે. આપણી બુદ્ધિ, ભાવના ને સંસ્કારમાં સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ ફેરફાર સતત ચાલુ છે. આપણે નાનાના મોટા, મોટાના વૃદ્ધ જોતજોતામાં બનીએ છીએ. થોડા જ વખતમાં કાળના સફેદ બનીને આપણું રૂપ બદલાય છે. આપણામાં 'અહ'નું ભાન શરૂ થયું ત્યારથી જ આપણે કદી કોઈ એક જ સ્થિતિમાં સ્થિર નથી રહ્યા, પણ કોઈ અજ્ઞાત દશા તરફ આપણું ગમન દિનરાત ચાલુ છે. ચંદ્ર, સૂર્ય, તારા, ગ્રહો, નક્ષત્રો, પૃથ્વી પૈકી એકે સ્થિર નથી. તેમની માફક જ આપણે પણ સ્થિર નથી; સતત કોઈ એક દિશામાં ચાલ્યા કરીએ છીએ. કચારેક પણ આપણો રસ્તો પૂરો થાય છે. જેને આપણું પોતાનું માન્યું તે આપણું શરીર વિપરીત સ્થિતિએ જઈ પહોંચે છે અને એક ક્ષણમાં આપણું 'અહ' કાયમનું લુપ્ત થાય છે. અને પછી શરીરની રજેરજ કયાં ગઈ, તેનું પછી શું થયું, એનો કોઈનેય પતો લાગતો નથી. અગ્નિમાંથી નીકળેલો ધુમાડો થોડો વખત દેખાય છે, પણ પછી તેમાંના કણ — તેમાંનાં સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો — વિશ્વમાં કયાં ગયાં, કયાં જઈને વસ્યાં, તેમની શી ગતિ થઈ એનો જેમ પતો લાગતો નથી તેવું જ જે શરીરને આપણે 'અહ' ગણીને પાળીએ છીએ, પોષીએ છીએ, સંભાળીએ છીએ, તેની અખતમાં થાય છે. તેની શરૂઆતની આપણને ખબર નથી, અને તેની છેવટની ગતિ પણ આપણે જાણતા નથી. વચલા કાળના 'અહ' પૂરતું જ આપણને તેને વિષે પોતાપણાનું ભાન હોય છે.

તે 'અહ'ની દૃઢતા ઓછી કરીને, તેને કંઈક મૃદુ કરીને વિશ્વ અને આપણી વચ્ચેનો સંબંધ કે વ્યવહાર કેવો ચાલે નિમિત્તમાત્ર 'અહ' છે તેને આપણે સૂક્ષ્મપણે જોઈએ તો આપણને શું જણાશે? વિશ્વના અપરંપાર અવકાશમાં - વિશ્વ-વ્યાપી કારભારમાં - જેની રચનાની કચારે શરૂઆત થઈ તેની ખબર

નથી, જેની નિમિત્તિ કયા નિયમ અનુસાર થઈ તેનું કાર્ત્તવ્ય જ્ઞાન નથી, તે ક્યારે નાશ પામશે અને શામાં ભળી જશે એની ખબર નથી એવા અશાશ્વત શરીરને આધારે આ 'અહં'નો અનુભવ થાય છે. દીવો જેમ પ્રતિક્ષણે નવાં નવાં દ્રવ્યો આજે છે છતાં અનુસ્મૃતપણે બળતો દેખાય છે, પાણીના પરમાણુ સતત અદલાતા હોય છે છતાં નદીનો પ્રવાહ જેમ એકસરખો અખંડિત વહેતો જણાય છે, તે જ પ્રમાણે જેને આધારે 'અહં'નું સ્ફુરણ ચાલુ છે તે શરીરના પરમાણુ નિત્ય અદલાતા હોય છે છતાં તે અખંડપણે એક જ છે એમ લાગ્યા કરે છે. દીવો ને નદી જડ વસ્તુઓ હોવાથી બીજાં દ્રવ્યોને આત્મસાત્ કરીને પોતાની વૃદ્ધિ કરવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં નથી. પરંતુ માનવી શરીરમાં એ જાતની વિશેષ શક્તિ અમુક મર્યાદામાં છે. વિશ્વમાંથી આ શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમાંનાં દ્રવ્યોથી તેનું પોષણ થતાં થતાં અમુક મર્યાદા સુધી તેની વૃદ્ધિ થાય છે. પાછળથી વિશ્વનાં દ્રવ્યોને આત્મસાત્ કરવાની તેની શક્તિ કે ધર્મ મંદ પડે છે અને તેનો ક્ષય થતાં થતાં આખરે અધી ક્રિયા અંધ પડી તે નાશ પામે છે અને તેના પરમાણુ વિશ્વમાં વિલીન થઈ જાય છે. આપણા શરીરના વ્યાપારો ચાલે-શરીર કેવળ જીવતું રહે-તેમાં પણ તેનાં દ્રવ્યો રોજ ને રોજ ખર્ચાય છે અને રોજના ખાનપાનથી તેમાં નવા પરમાણુ નિર્માણ થાય છે. રોજ ખર્ચાતાં અને શરીરમાંથી બહાર પડતાં દ્રવ્યો અગ્નિજ્વાલાં દરરોજ વિશ્વમાં ભળી જાય છે અને વિશ્વનાં નવાં દ્રવ્યોથી શરીરનાં અસ્થિ, માંસ ને લોહી અને છે. આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં વિશ્વનો આ લેવડદેવડનો વ્યવહાર તેના પોતાનામાં જ અખંડ ચાલુ છે. વિશ્વમાં અનંત શરીરો, અનંત પદાર્થો, નિર્માણ થયા છે, થાય છે. વિશ્વના પ્રમાણમાં એક અણુમાત્રમાં સ્ફુરનારા 'અહં'ને લીધે, તેમાંના એક શરીરને, આપણે પોતાનું કહીએ છીએ. તે અણુની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લય વિશ્વના ધર્મ પ્રમાણે ચાલે છે. વિશ્વના લેવડદેવડના કારભારમાં આપણું શરીર વચગાળાના થોડા સમય માટે એક નિમિત્તમાત્ર છે.

આ નિમિત્તમાત્ર શરીરમાં સ્પષ્ટ દશાએ પહોંચેલી જુદી જુદી ધન્દ્રિયો, બુદ્ધિ, મન, ચિત્ત અને તેમની શક્તિઓ ચિત્ત-ચૈતન્યની દેખાઈ આવે છે; તે જ પ્રમાણે આ અધાને ચેતના અને પ્રેરણા આપનારું જે ચેતન તત્ત્વ છે તેનો વિચાર કરીએ તો વિશ્વમાંનાં બીજાં તત્ત્વોની સરખામણીમાં આ તત્ત્વો અદ્ભુત લાગે છે. 'અહં' તરીકે ઓળખાતા શરીરમાં મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ, ચિત્ત અને ચેતનનું જ મહત્ત્વ છે. ચિત્તને લીધે જ 'અહં'નું સ્પષ્ટ જ્ઞાન છે અને ચેતનને લીધે જ આજ વિશ્વનાં દ્રવ્યોને આત્મસાત્ કરીને શરીર, બુદ્ધિ, પ્રાણ — અધાનું વ્યવસ્થિત ધારણ થઈ શકે છે. તેથી વિશ્વના આ પ્રચંડ અને અખંડ કારભારમાં એ ચેતનને લીધે જ માનવી શરીરનું મહત્ત્વ છે. તેને લીધે જ આપણને વિશ્વનો અનુભવ થાય છે. તેને લીધે જ વિશ્વનો વ્યાપાર અને તેમાંની આપણી નિમિત્તમાત્રના આપણે જાણી શકીએ છીએ. વિશ્વની અપારતા જાણવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પણ આ અણુમાં આ ચેતન અને ચિત્તને લઈને જ રહેલી છે. નહીં તો કેટલું મોટું આ અનંત વિશ્વ, તેનો કેટલો અપરંપાર વ્યાપાર; તેના પ્રમાણમાં માનવ તો કેવળ અણુ-રેણુ જેવો! પણ આ અણુરેણુ તેમાંના રહેલા એ ચેતનતાના પ્રભાવને લીધે જ ચિત્તાદિ ધન્દ્રિયો દ્વારા અનંત પર પોતાનો કાબૂ મેળવવાની અથવા વિશ્વને પોતાને અનુકૂળ બનાવવાની મહાન આકાંક્ષા સેવે છે. વિજ્ઞાનના બળ પર આજે તેણે મેળવેલી સિદ્ધિ; જળ, સ્થળ, ભૂગર્ભ, આકાશ-અધે જ તેનો થતો સંચાર; તેણે અનેક આજુથી વધારેલી પોતાની શક્તિ; તે જ પ્રમાણે વિશ્વનાં જે તત્ત્વોમાંથી પોતે નિર્માણ થયો તે મૂળતત્ત્વોની શોધ કરવાની અને પોતાની ઉત્પત્તિનો ક્રમ અને ઇતિહાસ જાણવાની તેની જિજ્ઞાસા; તે તત્ત્વો સાથે એકરૂપ થવા તરફ તેને કાર્ત્ત્ત્વ વાર થતું આકર્ષણ અને ઉત્કંઠા વગેરે આપતોનો વિચાર કરીએ એટલે વિશ્વ તરફ, તેના અદ્ભુત વ્યાપાર તરફ જોઈને તેનું અનંતત્વ લક્ષમાં આવતાં જેમ આપણું મન આશ્ચર્યમાં ડૂબી જાય છે, તે જ પ્રમાણે આટલા

નાનકડા શરીરમાં રહેલા ચિત્ત-ચૈતન્યની વિલક્ષણ શક્તિ જોઈને પણ મન આશ્ચર્યથી ભરાઈ જાય છે. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ તેમ જ મહાન તત્ત્વોથી ભરેલું આ વિશ્વ, તેમાંનાં નાનાં મોટાં સ્થલચર જલચર પ્રાણીઓથી ઊભરાતી પ્રાણીસૃષ્ટિ, વનસ્પતિસૃષ્ટિ, તેમાંની મૃદુ, સુંદર, આકર્ષક તેમ જ વિચિત્ર અને વિકરાળ ઘટનાઓ ને વસ્તુઓ, જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનુભવાતા સૃષ્ટિના પરસ્પરવિરોધી ગુણધર્મો — એટલે એકંદરે સૂર્યના પ્રકાશમાં અને રાત્રીના અંધારામાં આપણને અનંત પ્રકારે થનારા વિશ્વરૂપદર્શનથી જેમ આપણે આશ્ચર્યચકિત થઈએ છીએ, તે જ પ્રમાણે માનવી ચિત્તચૈતન્યની વિલક્ષણતા, તેમનો વિશ્વને પોતાને અનુકૂળ બનાવી લેવાનો પ્રયત્ન, તેમની જ્ઞાનશક્તિની સૂક્ષ્મતા, તીવ્રતા અને વ્યાપકતા જોઈને પણ મન આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ જાય છે.

આ પરથી એવો પણ વિચાર આવે છે કે ચિત્તચૈતન્ય દ્વારા આજે જે ગુણોનું અને ધર્મોનું દર્શન થાય છે તે બધા આદિકારણમાંથી ગુણધર્મો વિશ્વમાં અપ્રકટ અવસ્થામાં મૂળના જ હોવા વિશ્વનો વિકાસ જોઈએ. શરીર, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, ચેતન વગેરે બધી વસ્તુઓ વિશ્વમાંથી જ ક્રોઈ વિશિષ્ટ ક્રમે અગણિત સંયોગોમાંથી જુદાં જુદાં રૂપો લેતાં લેતાં આજના સ્વરૂપમાં આવી હોતી જોઈએ. એટલું જ નહીં, પણ વિશ્વ પણ તેની પેલે પારના અવ્યક્ત અને અગોચર આદિકારણમાંથી, અગણિત સમય પછી વ્યક્ત અને ગોચર સ્થિતિમાં આવ્યું હોવું જોઈએ. આજના જ્ઞાત વિશ્વમાં સૌથી આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓ ચિત્ત અને ચેતન એ જ છે. એને કારણે જ વિશ્વનું વિશ્વપણું છે, વસ્તુનું વસ્તુપણું છે. ચિત્ત અને ચેતન આજના સ્વરૂપમાં ન હોત તો વિશ્વની ચર્ચા પણ કાણ કરત? ચિત્તચૈતન્યની આ જોડીને ખરેખર જ વિશ્વના વિકાસનો અદ્ભુત પ્રકાર માનીએ તો તેમાં આજે સ્પષ્ટ દેખાતા ગુણધર્મો સુપ્તપણે વિશ્વમાં અને તેના અવ્યક્ત અગોચર આદિકારણમાં હોવા જોઈએ એમ તર્કની દૃષ્ટિથી લાગે છે. વિશ્વમાં રહેલાં તત્ત્વોનો વિકાસ થતાં થતાં

તે ચેતન દશાએ આવી પહોંચ્યા પછી પણ તેની પ્રકટ અવસ્થાનો હજી વિકાસ થઈ રહ્યો છે એવો અનુભવ થાય છે. તેથી ઊલટું, ચેતન દશાએ આવ્યા પહેલાંના અત્યંત પૂર્વતર વિશ્વનો અને તેના આદિકારણનો વિચાર કરતાં તેમાં પણ આ બધા ગુણધર્મો હોવા જોઈએ એ વિષે શંકા નથી. અનંત કાળથી વિશ્વની આ સુપ્તાવસ્થા તૂટતાં તૂટતાં આજે પ્રકટ દશાએ આવી છે.

આજેય દુનિયામાં જે પદાર્થો જડ છે એમ લાગે છે તેમાં પણ જીવમાં રહેલાં બધાં ગુણધર્મ, શક્તિ, બુદ્ધિ, મન, વિશ્વ પ્રાણ ચેતન વગેરે સુપ્ત અને સુપ્તતર અવસ્થામાં ને આપણી વચ્ચે હોવાં જોઈએ. તે પદાર્થોમાંથી જ આપણને આ મેદ અને અમેદ તત્ત્વો દરરોજ પૂરાં પાડવામાં આવે છે. અને તે આપણા શરીર સાથે ભળી જઈને તેમાંના સુપ્ત ગુણધર્મો આપણી દ્વારા પ્રકટ થાય છે. બહારના પદાર્થોનો આપણે ખાન-પાન તરીકે ઉપયોગ ન કરીએ અને બહારનો પ્રાણવાયુ ન લઈએ તો આપણું શરીર ટકી શકશે નહીં. આપણા શરીરનો જેટલો અંશ દરરોજ નાશ પામે છે તે બાહ્ય પદાર્થોના ગુણધર્મોથી પુરાઈ જાય છે. દરરોજ એક આબુથી શરીરનો નાશ અને બીજી આબુથી તેમાં ઉમેરણું — એ નિયમથી આપણું શરીર ચાલે છે. આમાંથી એકેમાં પણ કંઈક અગાડ થાય તો શરીરનું સ્વાસ્થ્ય નાશ પામે છે. તે અગાડ લાંબો વખત રહે તો અનેક વ્યાધિથી શરીર પીડાય છે અને છેવટે નાશ પામે છે. આ પરથી વિચાર કરતાં લાગે છે કે ઘઉંના કે ચોખાના દાણામાં પણ આપણામાં રહેલા બધા ગુણધર્મો સુપ્તાવસ્થામાં હોવા જોઈએ. તેમાં પણ ચેતન તત્ત્વ હોવું જોઈએ. જે પ્રાણીના શરીરમાં ઘઉં કે ચોખાને રૂપે તે જાય છે તે પ્રાણીના રંગ, રૂપ, આકારને અને ગુણધર્મને પોષક બનીને તે દ્વારા તે પ્રકટ થાય છે. ઘાસ, લાકડું, અને માટીમાં પણ આ બધા ગુણધર્મો અને ચેતન તત્ત્વ હોવાં જોઈએ. જેમાંથી ક્રોઈ પણ જીવનું પોષણ થાય છે તેમાં તે તત્ત્વો હોવાં જોઈએ

એમાં શંકા નથી. પછી તે જીવ મનુષ્ય હોય, ઇતર પ્રાણી હોય કે વૃક્ષવનસ્પતિ હોય. જેને ક્ષય અને વૃદ્ધિની અવસ્થાઓ છે તેનામાં લેવડદેવડનો અને પોતાની વિશેષતા મર્યાદિત કાળ સુધી ટકાવી રાખવાનો ધર્મ છે જ. આ બધી બાબતો અને તેમનો ધર્મ-ક્રમ ધ્યાનમાં લેતાં વિશ્વના જ ગુણ, ધર્મ ને ચેતન આપણામાં ઊતરીને આપણું અસ્તિત્વ ટકી રહે છે. અને આપણામાંથી જે બહાર જાય છે તેનો પણ વિશ્વમાં પોષણને રૂપે ઉપયોગ થાય છે અને તે પણ ખીજા જીવોના ગુણ, ધર્મ અને ચેતનને પોષક અને પૂરક થાય છે. વિશ્વના આ અખંડ કારભારમાં દરેક જીવ પોતાના 'અહ'ને કારણે પોતાનું જીવનપણું અનુભવે છે. તેનું શરીર નાશ પામે તોપણ તેનાથી નિર્માણ થયેલી પ્રજનને રૂપે, તેની જાતિને રૂપે તેની પરંપરા કાયમ રહે છે. તેના 'અહ'નો વારસો પણ ચાલુ રહે છે. આ 'અહ' પણ વિશ્વમાંના સુખ ગુણધર્મોનું એક સ્પષ્ટ સ્વરૂપ હોવું જોઈએ એમ વિચાર કરતાં લાગે છે. એ 'અહ'માં જ એ વિશેષતા ટકાવી રાખવાનો ધર્મ અને શક્તિ છે. એ 'અહ'માં જ વંશતંતુ આગળ ચલાવવાનો ધર્મ હોવો જોઈએ અને જીવની દ્વારા તે પ્રકટ થતો હોવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિથી જોતાં વિશ્વમાં છે તે આપણામાં છે અને આપણામાં છે તે જ વિશ્વમાં છે. ગર્ભમાં રહેલા સુખતર અવમવો અને ગુણધર્મો યથાકાળે પ્રકટ થતાં થતાં તેમનું પૂર્ણ સ્વરૂપ માણસમાં દેખાઈ આવે છે, તે પ્રમાણે વિશ્વમાં રહેલા ગુણ-ધર્મો ચેતનમાં અને ચેતનના વધતા જતા પ્રભાવમાં દેખાઈ આવે છે. આ પરથી વિશ્વમાં અને આપણામાં ફરક એટલો જ કે એક સુખ ચેતન છે અને બીજું પ્રકટ ચેતન છે. તત્ત્વતઃ એમાં કશો ફરક જણાતો નથી. એકમાં સુખ ચેતનતત્ત્વનો અગાધ અને અનંત સંગ્રહ છે, અને બીજાની પ્રકટ અવસ્થા ગમે તેટલી વધે તોય તેને મર્યાદા છે. આપણી વધતી જતી પ્રકટ અવસ્થાને ક્યારે પણ મૂળ સંગ્રહમાંથી જ પોષણ મળે છે. મેઘમંડળમાં રહેલું અગાધ જળતત્ત્વ અને તેમાંથી પડેલું આપણે પોતાના ઘરમાં સુંદર ચાંદીના પાત્રમાં રાખેલું વરસાદનું પાણી - આ દૃષ્ટાંત

વિશ્વ અને આપણી એકતા અને લેદ લક્ષમાં આવવા માટે કંઈક અંશે ઉપયોગી થશે.

એકા અહંકારે નાસિયેલેં ઘર । નાતરી સંસાર બ્રહ્મરૂપ ॥ (કેવળ

એક અહંકારને લીધે ઘરનો-આપણા શરીરનો, વિશ્વનો અલ્પ આપણો-નાશ થયો છે, નહીં તો આખો સંસાર કારભાર બ્રહ્મરૂપ જ છે.) આ 'અહ'ને કારણે જ આપણે બધા એકબીજાથી ભિન્ન છીએ એવું આપણને લાગે છે, એમ સંતો કહે છે. કદાચ આ ભિન્નપણામાં આપણું કંઈક કદયાણુ હશે. એ ભિન્નપણાને લીધે જ આપણામાં પુરુષાર્થ, જ્ઞાન વગેરે વધારવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા અને ખીજા સહજીવો જ્યત ધર્મ વૃદ્ધિ પામતા હશે, અને તે બધાની પૂર્ણાવસ્થા થમા પછી તે 'અહ' પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરીને યથાકાળે પોતાની મૂળ સ્થિતિમાં વિલીન થવાનું હશે. વિશ્વની મૂળ અવ્યક્ત સ્થિતિમાં પણ તેમાં કંઈક ને કંઈક સ્પંદન ચાલુ હશે જ. એ સ્પંદન-પ્રતિસ્પંદનની અવસ્થામાંથી વિશ્વ વ્યક્ત દશાએ આવ્યા પછી એ જ સ્પંદન વધારે સ્પષ્ટ દશાએ આવતાં આવતાં એનું જ રૂપાંતર સ્ફુરણમાં થયું હશે. તે સ્ફુરણ-પ્રતિસ્ફુરણમાંથી કાળાંતરે અસ્પષ્ટ ચેતન અને તેમાંથી જ સ્પષ્ટ ચેતન આવિર્ભૂત થયું હશે. આગળ જતાં ચેતનમાં રહેલી ભાનની શક્તિનો વિકાસ થતાં થતાં તેને અનુરૂપ ચિત્ત અને ખીજા ઇન્દ્રિયો નિર્માણ થયાં હશે. ઇન્દ્રિયોના સાધન વડે ભાન-શક્તિની વૃદ્ધિ અને ભાનશક્તિ અનુરૂપ ઇન્દ્રિયોની ક્ષમતા, એમ એકબીજાની મદદથી ચૈતન્યમાં-જીવમાં-માણસમાં વિશ્વને પોતાને અનુકૂળ કરી લેવાની આકાંક્ષા નિર્માણ થઈ છે. વધતાં વધતાં તે આજની સ્થિતિએ આવી પહોંચી છે. આ રીતે જોતાં વિશ્વમાં અને આપણામાં ભિન્નતા નથી. અપ્રકટમાંથી પ્રકટ અને પ્રકટમાંથી ફરી અપ્રકટ એવો આ ખેત્ર છે. વિશ્વમાં સુખ રહેલાં તત્ત્વો ને ગુણધર્મો આપણા સુધી આવી પ્રકટ અવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી તેમાંથી જ જીવું

સ્વરૂપ પામી આપણી રોજની શરીરની યાત્રા ચલાવે છે અને પછી ફરી રૂપાંતર પામીને રોજરોજ વિશ્વમાં વિલીન થાય છે. ત્યાં પણ કામમનાં વિલીન ન થતાં પ્રકટ દશાએ આવવા તરફ તેમનો ક્રમ પહેલાંના જેવો ચાલુ જ છે. આ રીતે આ વિશ્વચક્ર - વિશ્વનો આ કારભાર સતત - અખંડપણે - ચાલુ છે.

વિશ્વનો અને આપણો આવી જાતનો અખંડ સંબંધ છે. આપણે એકપીઠમાં ભળેલા કે ભરેલા છીએ. 'અહ'ને લીધે જ આપણને કંઈક જુદાપણું લાગે છે. આકા અધા વહેવાર જોતાં તેને ક્યાંય જુદાપણાની મર્યાદા મૂકી શકાતી નથી. પૃથ્વીથી લાખો માર્બલ દૂર રહેતા સૂર્ય, ચંદ્ર અને નક્ષત્રોની પણ અસર આપણા પર સતત થયા કરે છે. જુદી જુદી ઋતુઓની સારી માઠી અસર આપણા પર થાય છે. વૃક્ષ, વેલ અને વનસ્પતિની અસર અગ્નિજ્વાલાં આપણા પર થાય છે. આપણું કુટુંબ, સમાજ, દેશ, રાષ્ટ્ર, માનવજાત - આ બધાની આપણા પર અને આપણી બધા પર ઝોઠીવધતી, સારી નરસી, પણ બધાની બધા પર અસર સતત થયા જ કરે છે. પોતાના કેવળ શરીર વિષેના 'અહ'ને થોડું ભૂલી જઈને સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક દૃષ્ટિથી આપણે વિશ્વનો કારભાર અને આપણા પોતાના શરીર, મન, બુદ્ધિનો વહેવાર, એ બંનેનો સંબંધ તપાસી જોઈએ, તો આપણને આવી જ જાતનું કંઈક જ્ઞાન થશે એમ યોક્કસ લાગે છે.

વ્યક્ત-અવ્યક્ત વિચાર - ૨

વિશ્વમાંથી નિર્માણ થયેલા આપણને 'પોતાપણા'નું ભાન ચેતન અને ચિત્તને લીધે છે. ચેતન અને ચિત્ત નિર્માણ વિશ્વમાંથી સંકલ્પસિદ્ધિ થયાં તે પહેલાં વિશ્વની સ્થિતિ શી હશે એની થોડી સુધી આવેલું ચૈતન્ય કલ્પના આપણી ગાઢ નિદ્રાવસ્થા પરથી આપણે કરી શકીએ. ચેતન અને ચિત્તનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી સૃષ્ટિની ક્રિયાશક્તિમાં કંઈક વિશેષ પ્રકારનો અને જ્ઞાનપૂર્વક ફરક પડવા લાગ્યો છે. અને જેમ જેમ મનુષ્યના ચિત્તનો મનબુદ્ધિના ધર્મો દ્વારા વિકાસ થાય છે, તેમ તેમ સૃષ્ટિમાં રહેલાં જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિ ઝપાટથી વધી રહ્યાં છે. વિશ્વનાં મૂળનાં સ્પંદનો અને સ્ફુરણો માનવી જગતમાં વિશેષ તીવ્રતાથી, દૃઢતાથી અને વ્યાપકપણે ચાલુ થયાં હોય એમ લાગે છે. ચિત્ત અને ચેતન-તાની અધિક સ્પષ્ટ અને જાગૃત દશાને લીધે જ માનવીને આ સૃષ્ટિમાં વિશેષતા અને મહત્ત્વ મળ્યાં છે, અને જ્ઞાન, ભાવ, ક્રિયા, વગેરેની દૃષ્ટિથી તેના ચિત્તચેતન્યની વ્યાપકતા વધતી જાય છે. વિશ્વમાંથી વિકાસ પામતાં પામતાં ચેતનતાને પામીને ચિત્તની સ્પષ્ટ દશા મળ્યા પછી માણસમાં રહેલું 'અહ' દૃઢ થયું છે. તેથી તેનું જુદાપણું પણ તેને અધિક સ્પષ્ટ-પણે જણાવા લાગ્યું છે. ચિત્તની સ્પષ્ટ દશાને લીધે તેનામાં સંવેદના અને સંકલ્પશક્તિ જાગૃત થઈ છે. જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિની મદદથી તે પોતાના કોઈ કોઈ સંકલ્પો સિદ્ધ કરી શકે છે. પોતાની ભાવના-શક્તિથી સમુદાયને અનુકૂળ કરી લઈને કોઈ મહાન સંકલ્પ પણ પાર પાડી શકે છે. તે પાર પાડવાના કામમાં તેને સહાયમાંનાં બધાનાં જ્ઞાન, ક્રિયા, ભાવ અને સંકલ્પશક્તિની મદદ મળે છે. તેને પરિણામે પોતાની અને સમુદાયની ઇચ્છાઓ ને હેતુઓ પાર પાડવાની શક્તિ પોતાનામાં આવી છે એમ

માણસને લાગવા માંડ્યું ત્યારથી ઈશ્વર જેવી કોઈ કર્તુમકર્તુ સમર્થ એવી શક્તિ દુનિયામાં છે કે નહીં એવી શંકા અને સવાલ તેના મનમાં ઊઠવા લાગ્યા. વિશ્વમાં રહેલી શક્તિ જડ છે કે ચેતન અને જ્ઞાનપૂર્ણ છે?

ચેતન, ચિત્ત તેમ જ ઇન્દ્રિયોની વધતી જતી શક્તિઓ, તે શક્તિઓ માટે જોઈતાં જરૂરી સાધનોની પ્રાપ્તિ, ભાવ, વિશ્વના પાંચપોષક ગુણ, જ્ઞાન વગેરેની મદદથી માણસ પોતાને જ ધર્મો પોતાના સુખદુઃખનો કર્તા માનવા લાગ્યો હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. સંકટપશક્તિ એ માણસને પ્રાપ્ત થયેલી એક મહાન શક્તિ છે. તે શક્તિને આધારે કેટલાક કહણ હેતુઓ પણ માણસ પાર પાડી શકતો હોવાથી તેનામાં આત્મવિશ્વાસ પેદા થયો છે. પરંતુ એને લીધે જોકે તેને પોતાનું જીવનપણું અને કર્તાપણું જાણવા લાગ્યું હોય તોપણ તેણે પોતાનું ‘અહ’ થોડું ભૂલી જઈને વિશ્વના કારભારનો અને પોતાની અધી શક્તિઓનો વિચાર કરવો જોઈએ. તેના કાર્યકારણભાવ તપાસવા જોઈએ. પોતાનું ચિત્ત, ચેતન અને સંકટપશક્તિ તેને જીવંત લાગતાં હોય તોપણ મૂળ વિશ્વ જ કંઈક સચેતન અને સ્પષ્ટ દશામાં આવ્યું ત્યાર પછી તેમાંથી જ તે વધારે જાગ્રત અને સચેતન થઈને આપણે ભાગે આવેલાં છે એ માણસે જાણવું જોઈએ. આપણા શરીર દ્વારા તેમનું પ્રકટીકરણ થાય છે અને તે શરીરને વિષે આપણામાં ‘અહ’ ભાવ સ્ફુરે છે, તેથી તે અધી કમાણી અને પુરુષાર્થ કેવળ આપણાં એકલાનાં જ છે એમ આપણને લાગે છે. પરંતુ એમ લાગવું તે સત્ય અને જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી ઘણું ભાગે અજ્ઞાન ઠરવાનોય સંભવ છે. માતાના પેટમાં ગર્ભગોલ વધે છે ત્યારે તેનામાં આકાર, વિકાર દેખાવા માંડે છે, માતાના શરીરમાંથી તેનું પોષણ થાય છે, તે વખતે માતા તેનું પોષણ કરે છે કે તે પોતે પોતાનું પોષણ મેળવી લે છે? એનો એકદમ જવાબ આપવો કહણ છે. અને તેનો કોઈ પણ એકતરફી જવાબ ભૂલભરેલો ઠરવાનો પણ સંભવ છે. તે વેળાએ માતાનું ઉદર એ જ તેનું બ્રહ્માંડ હોય છે. તે બ્રહ્માંડમાંથી સ્વતંત્ર જીવ તરીકે આજ વિશ્વમાં આવ્યા

પછી પણ તે પોતાની શક્તિ વડે વધે છે કે વિશ્વની પરિપાલન શક્તિ, ધર્મ અને ભાવના વડે તેનું પોષણ અને સંગોપન થાય છે, એ નક્કી કરવું પણ મુશ્કેલ છે. પછી એ જીવ કે માણસ મોટો થઈને જ્ઞાન ને કર્તૃત્વમાં માતા કરતાં ચડિયાતો થયા પછી તેને ન ગણકારતો થાય તો તેટલા પરથી તે માતા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એમ કહેવું યોગ્ય નહીં થાય. તે સ્થિતિમાં બહુ તો એટલું જ કહી શકાય કે, તેનો ‘અહ’ ઘણો દૃઢ થયો છે. જેમ કેવળ બીજા એકલું ઝાડની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિનું કારણ નથી હોતું, પણ તેની સાથે જ પાણી, ખાતર, હવા, માટી, સંભાળ અને બીજી અનુકૂળતાઓ પણ કારણ હોય છે અને તે બધાંના સુખ ગુણધર્મોનું પ્રકટીકરણ ઝાડને રૂપે સંપૂર્ણપણે થાય છે એમ કહેવું જેમ યોગ્ય થશે તે જ પ્રમાણે ગર્ભગોલ, માણસ ને ઝાડ એ બધાંની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ મૂળ-વિશ્વશક્તિમાંથી અને વિશ્વમાં રહેલા ગુણધર્મોને કારણે જ થાય છે એમ કહેવું વાસ્તવિક થાય. વિશ્વની સૃજનશક્તિ અને ધર્મમાંથી બધાંની ઉત્પત્તિ થાય છે. પાલનશક્તિ અને વાત્સલ્યભાવનામાંથી બધાંનું પોષણ અને સંગોપન થાય છે. વિશ્વશક્તિમાંથી પ્રકટ દશાએ આવેલા ધર્મોની મદદથી આપણા બધાનો વિકાસ થાય છે. વિશ્વમાં રહેલા પોષ્યપોષક ધર્મો માતામાં અને ગર્ભમાં ઊતરે છે અને તે દ્વારા તે ધર્મોનું દર્શન અને કાર્ય થાય છે. પરસ્પરાવલંબી ગુણધર્મોમાં કોનું મહત્ત્વ વધારે અને કોનું ઓછું માનવું? એટલે, આવી સ્થિતિમાં આ બંને ગુણધર્મોનું મૂળ જે વિશ્વશક્તિમાં છે તે વિશ્વશક્તિને જ મહત્ત્વ આપવું યોગ્ય અને ન્યાય છે.

આપણા કર્તૃત્વને લીધે આપણો અહંકાર વધ્યો હોય તોય આપણું કર્તૃત્વ ખરેખર જ આપણું પોતાનું છે કે નહીં એ ‘અહ’ અને વિશ્વનું આપણે તપાસવું જોઈએ. આપણું શરીર જેમ વિશ્વના કર્તૃત્વ કારભારમાં એક નિમિત્તમાત્ર વસ્તુ છે, તેમાં કંઈક પૂરવામાં આવે છે તેથી તે વધે છે અને તેમાંથી કંઈક રોજ વિશ્વમાં ફેંકાવું પણ જન્ય છે; આ વહેવારમાં શરીર વચમાં

કેવળ એક સચેતન કોડી જેવું લાગે છે. ચેતનાને લીધે આ કોડી થોડો વખત વધે છે અને પછી ક્ષીણ થઈને સંપૂર્ણ નાશ પામે છે. એમાં વચમાં જે પોતાપણું લાગે છે તે નામમાત્ર છે; આક્રી ખરું જોતાં વિશ્વપ્રકૃતિનો એ એક ખેલ છે. તે જ પ્રમાણે આપણાં ચિત્ત, ચેતન, પ્રાણ, સંકલ્પ, જ્ઞાન, વિવેક, ભાવ, સંસ્કાર, ગુણ, વિચાર વગેરે વિશેષે કરીને અનુભવમાં આવનારા ગુણો—એ બધાં વિશ્વમાંથી જ આપણને પ્રાપ્ત થયાં છે. માનવજાતિના વારસામાંથી તે આપણા સુધી આવી પહોંચ્યા છે. અને એ બધાંનું પોષણવર્ધન પણ વિશ્વનાં તે જ તત્ત્વોમાંથી થઈને આપણી દ્વારા તેમનું અધિક સ્પષ્ટ દશામાં પ્રકટીકરણ થાય છે. વિશ્વના એકંદર અપરંપાર વ્યાપારના પ્રમાણમાં આ સાવ નજવી વાત છે. પરંતુ આપણા ‘અહ’ને લીધે આપણું કર્તૃત્વ આપણને એટલું મહાન અને ભવ્ય લાગે છે કે તેની આગળ વિશ્વનું અગાધ કર્તૃત્વ આપણને દેખાતું નથી. સાચું જોતાં, વિશ્વના કર્તૃત્વ આગળ આપણું અહ’ને કર્તૃત્વ અણુપ્રમાણ જેટલું પણ થશે કે નહીં એ વિષે શંકા લાગે છે.

આપણા પ્રાણ, સંકલ્પ, જ્ઞાન વગેરે ઉપર દર્શાવેલી બધી બાબતો આપણને વારસામાં મળેલી હોવાથી તે બધી આપણી જ વિશ્વનાં આંદોલનોનાં કમાણી છે એવો અહંકાર રાખવો યોગ્ય નથી. તે જ પરિણામ પ્રમાણે આપણામાં થનારું તેમનું વર્ધન કે વિકાસ એ પણ કેવળ આપણું એકલાનું કર્તૃત્વ છે એમ પણ આપણે ન કહી શકીએ. કૈંકસાંમાંની ખરાબ હવા ફેંકી ઈ અહારની સારી લઈને જ આપણે જીવીએ છીએ. તે માટે અહાર સારી હવા હોવી જરૂરી છે. તે જ પ્રમાણે વિશ્વમાં પણ સારાં તત્ત્વો હોય તો જ તે આપણામાં દાખલ થઈ આપણી દ્વારા પ્રકટ થઈ શકે. આપણા શરીરમાં ચેતન, ચિત્ત, પ્રાણ ને સંકલ્પની સ્પષ્ટ દશા કેવળ છે. પરંતુ તેમનો સંચય આપણી પાસે ધણો થોડો છે. શરીરને જેમ દરરોજ સારાં અનુકૂળ દ્રવ્યોનું પોષણ ન મળે તો તે ટકી શકતું નથી, તે જ પ્રમાણે આપણાં ચેતન, ચિત્ત, પ્રાણ વગેરેને પણ અહારથી પોષણ ન મળે તો તેમની સ્થિતિ પણ કાયમ

ન રહે. આપણામાં દેખાઈ આવતાં આ બધાં સ્પષ્ટ તત્ત્વો વિશ્વમાં અસ્પષ્ટ દશામાં અપરંપાર હંમેશ પડેલાં જ છે. દૃષ્ટિને દેખાતા કે કોઈ પણ ઇન્દ્રિયોને ગોચર થતા વ્યક્ત પદાર્થોમાં તે તત્ત્વો અવ્યક્તપણે છે. પદાર્થોમાં કેટલા વિલક્ષણ ગુણધર્મો અવ્યક્તપણે વાસ કરે છે તે વનસ્પતિનો અને ઔષધીનો થોડો અભ્યાસ કરતાં જણાઈ આવે છે. વાયરલેસ, રેડિયો કે ધ્વનિશાસ્ત્ર પરથી હવે આપણી ખાતરી થઈ છે કે, ધ્વનિના તરંગો હજારો માઈલ સુધી દૂર જાય છે. વીજળીની અને વિશિષ્ટ યંત્રોની મદદથી તે આપણને ગોચર થઈ શકે છે. આ પરથી આપણને ગોચર ન થનારા અવ્યક્ત તરંગોનાં અપાર આંદોલનો પૃથ્વી પર સતત ચાલુ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તે જ પ્રમાણે વિશ્વમાં સર્વત્ર પ્રાણુતત્ત્વ, મનતત્ત્વ, બુદ્ધિતત્ત્વ, ચેતન, સંકલ્પ, સંસ્કાર, જ્ઞાન, વિચાર—આ બધાંના તરંગોનાં આંદોલનો પણ સતત ચાલુ છે. એ આંદોલનો સારાં નરસાં બંને પ્રકારનાં છે. સૃષ્ટિમાં જેમ સુગંધ અને દુર્ગંધ છે તે જ પ્રમાણે સત્સંકલ્પ અને અસત્સંકલ્પ, સદ્વિચાર અને દુર્વિચાર, સદ્ગુણ અને દુર્ગુણ, સત્કર્મ અને અસત્કર્મ, એ બધાંનાં આંદોલનો હંમેશ ચાલુ છે. વિશ્વમાં જ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લયનો ધર્મ હોવાથી તેમાં હંમેશ સંક્રમણ ચાલુ જ છે. વિશ્વનો એ જ ધર્મ ચિત્ત અને ચૈતન્યમાં જુદાં જુદાં સત્-અસત્ કર્મ, વિચાર અને સંકલ્પને રૂપે માનવી જગતમાં પ્રકટપણે દેખાઈ આવે છે. વિશ્વમાં સતત થનારાં સંક્રમણોનાં અવ્યક્ત આંદોલનો અને માણસ અને ઇતર ચેતન જગત દ્વારા થતાં જુદાં જુદાં કર્મનાં, સંકલ્પનાં, વિચારનાં અને સંસ્કારનાં અસંખ્ય આંદોલનો અને એ બધાંના મળીને અનંત પ્રકારના તરંગો વિશ્વમાં સતત ચાલુ જ છે. આવા કલ્પનાતીત અસંખ્ય તરંગોમાંથી દરેક જીવ પોતપોતાની જીવદશા અનુસાર પોતાને અનુકૂળ તરંગો પોતાનામાં ધારણ કરીને પોતાનાં ચિત્ત, ચેતન, પ્રાણ ને સંકલ્પનું પોષણ કરે છે. આ ક્રિયા તેની દ્વારા જ્ઞાનપૂર્વક ન થતી હોય તોપણ ઝાડ જેમ પોતાને અનુકૂળ તત્ત્વો કુદરતમાંથી—માટી, પાણી, હવા વગેરે—માંથી—કુદરતના નિયમ પ્રમાણે ખેંચી લઈને પોતાની વૃદ્ધિ કરે છે,

અથવા ગર્ભ જેમ માતાના શરીરમાંથી પોતાને જોઈતાં તત્ત્વો, સંસ્કાર, ખીન્ન ગુણધર્મ અને માનવજનનિનો વારસો અન્નભૂતાં લે છે અને પોતાની વિશેષતા વધારે છે, તે જ પ્રમાણે ખીન્ન જીવો કે માણસ પણ અહારનાં આંદોલનોમાંથી સ્વભાવી તરંગોને ખેંચી લઈ તે તે તત્ત્વોને આત્મસાત કરે છે. જુદા જુદા સ્વાદ અને ગુણધર્મવાળી વનસ્પતિ એક જ જમીન અને પાણીમાંથી પોતાને અનુકૂળ દ્રવ્યો ખેંચી લઈને પોતપોતાના સ્વાદને અને ગુણધર્મને પોષે છે. આ પ્રક્રિયા બુદ્ધિપૂર્વક ન થતાં ખીજના મૂળ ગુણધર્મની વૃદ્ધિ અહારનાં તે જ પ્રકારનાં તત્ત્વોથી કુદરતી રીતે જ થાય છે. માણસનાં પ્રાણ, ચિત્ત, ચેતન, સંકલ્પ, વિચાર વગેરેને પણ જરૂરી અનુરૂપ તત્ત્વો વિશ્વમાં ચાલતાં કલ્પનાતીત આંદોલનો અને તરંગોમાંથી મળે છે. આપણે શુદ્ધચરિત થવાનો સંકલ્પ કરીએ તો વિશ્વમાં આંદોલન પામતા એ જ જાતના તરંગો આપણા ચિત્ત તરફ વળશે તે આપણામાં એકરસ થશે અને આપણા મૂળ સંકલ્પમાં બળ પૂરશે. અને આપણા સંકલ્પ, વિચાર, હેતુ અશુદ્ધ અને હીન હોય તો વિશ્વના અપવિત્ર તરંગો આપણા ચિત્તને શોષતા આવશે અને આપણામાં ભળી જઈ આપણને વધારે હીન બનાવશે. વિશ્વના આ જ નિયમ અનુસાર આપણા શુદ્ધઅશુદ્ધ વિચાર અને સંકલ્પોના તરંગો પણ સતત અહાર ફેલાતા હોય છે અને વિશ્વનાં શુદ્ધઅશુદ્ધ આંદોલનોમાં અને તરંગોમાં ઉભેરે કરે છે. આ પરથી વિચાર કરતાં, શુદ્ધ કે અશુદ્ધ વિચાર અને સંકલ્પ ધારણ કરનાર અને કર્મ કરનાર માણસ પોતે શુદ્ધ કે અશુદ્ધ થતો રહીને વિશ્વમાં પણ તે જ પ્રકારનાં આંદોલનો અને તરંગોની વૃદ્ધિ કરે છે. વિશ્વનો આ નિયમ છે. સૃષ્ટિનો આ ધર્મ છે. પરમેશ્વરનો આ કાયદો છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં વિશ્વમાં સદૈવ ચાલતાં આંદોલનોમાંથી જ શુદ્ધ કે અશુદ્ધ તરંગો આપણામાં આવે છે અને ત્યાં અધિક સ્પષ્ટરૂપ ધારણ કરીને આપણી દ્વારા અહાર પડે છે. અત્યારે આ ક્ષણે મારા દ્વારા પ્રકટ થતા આ વિચારો કેવળ મારા જ છે એમ મારાથી કહી શકાય નહીં. અસંખ્ય લોકોના અસ્પષ્ટ સંકલ્પ અને વિચારોના તરંગ વિશ્વનાં

આંદોલનમાંથી કુદરતી રીતે જ મારા સુધી આવીને એ જ કદાચ મારા દ્વારા વધારે સ્પષ્ટરૂપે અહાર પડતા હશે. પરંતુ આ કાર્ય મારા હૃદયમાં કંઈક શુભેચ્છ હોય તો જ વિશ્વના નિયમ અનુસાર આ રીતે થાય. સંત તુકારામે કહ્યું છે કે :

આપુલિયા વલે નાહીં મીં વોલત । સક્ષા કૃપાવંત વાન્વા ત્યાન્ની ।
કાય મ્યાં પામરેં વોલાવીં બુત્તરેં । પરિ ત્યા વિશ્વમરેં વોલવિલેં ॥

(હું મારા પોતાના સામર્થ્યથી જોલતો નથી. મારો સખા કૃપાળુ હરિ છે, તેની આ વાણી છે. મારા જેવા પામરે શા જોલ જોલવા ? પણ તે વિશ્વંભર પ્રભુએ મારી પાસે જોલ જોલાવ્યા.) આ અનુભવપૂર્ણ ઉદ્દગારમાંથી વિશ્વનો આ જ નિયમ - પરમેશ્વરનો આ જ કાયદો - દેખાઈ આવે છે.

વિશ્વના કારભારમાં આપણે કેવળ નિમિત્તમાત્ર હોઈએ તોપણ તે વિશ્વશક્તિમાંથી આપણા ચિત્ત - ચૈતન્યમાં કેટલીક માનવતાનો પ્રારંભ વિશેષ શક્તિઓ આવેલી છે. વિવેક, સંકલ્પ, સંયમ, નિગ્રહ - એ તે શક્તિઓ છે. આપણામાં રહેલા 'અહં' - ને લીધે તે વિશેષ શક્તિઓનું આપણને ભાન થાય છે. તે શક્તિઓનું પોષણ વિશ્વના એ જ અવ્યક્ત તત્ત્વોમાંથી થતું હોય તોપણ તે શક્તિઓનો આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે આપણે કંઈક અંશે ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ - એટલી છૂટ અને સ્વતંત્રતા આપણને વિશ્વશક્તિના કોઈ ચોક્કસ નિયમથી જ મળેલી છે. તેનો ઉપયોગ કરીને આપણે પોતાનું ચિત્ત જે શુદ્ધ રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા રહીએ તો વિશ્વના શુદ્ધ તરંગો આપણા હૃદયમાં દાખલ થાય અને આપણી પાસે સૂક્ષ્મો કરાવવામાં સહાય ભૂત થાય. વિશ્વની અવસ્થામાં સદૈવ સંક્રમણ અને તેમાંથી જ વિકસન થતાં થતાં આપણને માનવી સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. આ સ્વરૂપ તે વિશ્વમાંનો કેવળ આવર્ત કે આલિભાવ નથી. તે સ્વરૂપની નિર્મિતિનો કોઈ ચોક્કસ ક્રમ છે. વિશિષ્ટ પરંપરામાંથી તે આ સ્થિતિએ આવેલું છે.

તેની પાછળ વિશ્વનો કોઈ અટળ નિયમ છે. તેથી આવી રીતે નિર્માણ થયેલા માનવના ચિત્ત-ચૈતન્યમાં કોઈ વિશેષ સામર્થ્ય આવ્યું છે. અને તે સામર્થ્ય વાપરવાની થોડીક સ્વતંત્રતા તેને છે. તે સામર્થ્ય અને તે સ્વતંત્રતા એ વિશ્વવ્યાપારનું વિશિષ્ટ પરિણામ છે. વિશ્વના ગુણધર્મમાંથી જ તે સામર્થ્યનું પોષણ થાય છે. સંસ્કાર અનુસાર વિચાર પેદા થવાનો સ્પષ્ટ ધર્મ માનવી ચિત્તમાં દેખાઈ આવે છે. તેમાંના કોઈ વિચારને સંકલ્પનું રૂપ પ્રાપ્ત થતાં તેને દૃઢપણે વળગી રહેવાની શક્તિ પણ તેમાં આવેલી છે. તે શક્તિની સાથે જ વિવેક, સંયમ વગેરે પોતાની ખીજી શક્તિઓનો ઉપયોગ કરીને માણસે પોતાની માનવતા પોષતા રહેવું, એ વિશ્વના નિયમ અનુસાર તેનો સહજ ધર્મ અનેલો છે. આપણું ચિત્ત આપણે હંમેશાં સત્સંકલ્પમય રાખીએ અને સત્કર્મરત રહીએ તો વિશ્વના એ જ પ્રકારના શુદ્ધ આંદોલનોના તરંગો ગ્રહણ કરવા માટે તે હંમેશ સહેજે તૈયાર અને લાયક રહેશે. વિશ્વના નિયમ પ્રમાણે તે તેનો ધર્મ થઈ જશે, તે અવસ્થામાં અશુદ્ધ સંકલ્પ કે અશુદ્ધ કર્મ આપણા ચિત્તને સ્પર્શ પણ કરી શકશે નહીં. જેમ કસ્તૂરી, કેસર વગેરે પદાર્થો વિશ્વનાં તે તે પરમાણુઓ નિસર્ગનિયમથી બેગાં થઈને તેનાં અનેલાં ઘન સ્વરૂપો છે, તે જ પ્રમાણે આપણું ચિત્ત શુદ્ધ રાખવાનો આપણો સંકલ્પ હોય તો આપણી ગ્રહણશીલતા અને વિશ્વનાં આંદોલનોનો વ્યાપાર - એ અંતેને લીધે વિશ્વના કેવળ સારા સંકલ્પ અને સત્કર્મના તરંગો આપણા ચિત્તમાં દાખલ થઈ આપણામાંથી પણ એ જ જાતના તરંગો બહાર પડ્યા કરશે. સૃષ્ટિમાંનાં અમુક સુગંધી તત્ત્વો કસ્તૂરીને રૂપે એકત્ર થાય છે અને તેમાંથી ફરી તે સૃષ્ટિમાં ફેલાતાં રહે છે. એવો જ પ્રકાર આપણા શુદ્ધ સંકલ્પથી આપણા ચિત્તચૈતન્યનો થશે. માનવી ચિત્તમાં વિશેષપણે રહેલી સંકલ્પશક્તિનો ઉપયોગ માણસ વિવેકપૂર્વક કરે તો માનવોચિત તત્ત્વો તેનામાં ઊતરતાં રહેશે અને તેમનું શુદ્ધ પ્રકટીકરણ તેની દ્વારા થતું રહેશે. કોઈ પણ પાતળો અથવા પ્રવાહી પદાર્થ અંદર ખેંચાઈ આવે એવી યોજના પિચકારીમાં

હોય છે. પરંતુ તે વડે કયો પ્રવાહી પદાર્થ અંદર ખેંચવાનો છે એ આપણે વિવેકપૂર્વક નક્કી કરવાનું હોય છે. પિચકારીથી સ્વચ્છ કે અસ્વચ્છ અન્ને જાતનું પાણી ખેંચી શકાય છે અને દુનિયામાં અંતે જાતનું પાણી છે. આપણી સંકલ્પશક્તિમાં પિચકારીના જેવો જ સાધારણપણે ગુણધર્મ છે. તેથી કેવળ સંકલ્પની દૃઢતા આપણામાં હોય એટલું માનવતાની દૃષ્ટિએ અસ નથી; પણ તે સાથે જ વિશ્વના શુદ્ધ તરંગોને ખેંચવામાં આપણે પોતાની સંકલ્પશક્તિ વાપરવી જોઈએ. આવી રીતે હંમેશાં આપણે માનવોચિત ગુણો અપનાવીને પોતાનામાં તેમ જ જગતમાં તેની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. આવો આપણો સંકલ્પ અને હેતુ હોય તો વિશ્વના નિયમો અને ગુણધર્મો આપણને હંમેશ સહાયભૂત થતા રહેશે. આપણે આપણી માનવતા વધારતા રહી ઉન્નતિનો પ્રયત્ન કરતા રહીએ તો જગતમાં એક જાણુથી પ્રત્યક્ષ માનવતા વધતી રહેશે - વિશ્વશક્તિના સુપ્ત ગુણોનું અને ધર્મોનું તે દ્વારા પ્રકટીકરણ થતું રહેશે અને ખીજી જાણુથી આપણા શુદ્ધ સંકલ્પો અને સત્કર્મોને લીધે વિશ્વનાં શુદ્ધ આંદોલનોમાં ઉમેરો થઈને તેને ગતિ મળ્યા કરશે. અને તે અધાનું પરિણામ આપણા અંધા માટે શુભદાયક થશે.

વિશ્વમાં અશુદ્ધ સંકલ્પ અને અશુદ્ધ કર્મોના તરંગો અને આંદોલનોનું જોર ઘણું છે એમાં શંકા નથી. પરમ શક્તિ વિષે તેમ છતાં જેને જેને પોતાની માનવતા ભૂલણરૂપ કૃતજ્ઞતા લાગતી હોય, વિશ્વની અનંત ઘડબાંજમાંથી માનવ એક વિશેષ સામર્થ્યશીલ જીવ નિર્માણ થયેલો છે એમ જેમને લાગતું હોય, તે દરેકે વિશ્વમાં માનવતા વધારવાનો સતત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ વિશ્વમાં આપણા એકલાનું નોખું કર્મ નથી. વિશ્વમાં અધાનાં કર્મો, અધાના સંકલ્પો, અધાને - એકબીજાને - સુખદ કે દુઃખદ, ઉન્નતિકારક કે અવનતિકારક થાય છે. તત્ત્વતઃ કોઈનું કર્મ જુદું નથી વિશ્વશક્તિમાંથી આપણે અંધા નિર્માણ થયા છીએ. તેમાંથી જ આપણાં અધાનાં શરીર પળાયપોપાય છે અને વધે છે. અને છેવટે

તેમાં જ તે અર્થમાં ભણી જવાનાં છે. આપણને અધાને એ જ વિશ્વ-શક્તિનાં ચેતન, પ્રાણ, ચિત્ત, મન વગેરે સુખ તત્ત્વોમાંથી તે તે તત્ત્વો પૂરાં પાડવામાં આવે છે. અને આપણી દ્વારા તેમનું સ્પષ્ટ પ્રકટીકરણ થાય છે. આપણા અધા ગુણધર્મો તે જ વિશ્વશક્તિનાં સ્પષ્ટ સ્વરૂપો છે. જે વિશ્વમાં છે તે જ આપણામાં પ્રકટપણે દેખાય છે અને આપણામાં જે કંઈ છે તે અધું વિશ્વમાં સુખ દશામાં છે. આપણો અને વિશ્વની અનંત શક્તિનો આવો અન્યોન્ય સંબંધ છે. તેમાં માનવની વિશેષતા એટલી જ છે કે વિશ્વના કેટલાક નિયમો જાણવા જેટલી જ્ઞાનશક્તિ તેનામાં પ્રકટ થયેલી છે. પોતાની અપૂર્ણતા તે વિશ્વશક્તિની આરાધનાથી, શ્રદ્ધાથી, ભક્તિથી અને તેના પરની નિષ્ઠાથી તે દૂર કરી શકે છે. તે શ્રદ્ધા-ભક્તિનું અને નિષ્ઠાનું સૂત્ર આપણી સંકલ્પશક્તિમાં છે. એ સંકલ્પશક્તિની મદદથી માણસ પોતાને જરૂરી તત્ત્વો, જરૂરી ગુણધર્મો વિશ્વમાંથી પોતાનામાં લાવી શકે છે એ પણ તેની વિશેષતા છે. આપણને જોઈએ તે અર્થમાં તત્ત્વોનો અપરંપાર સંચય અનંત શક્તિમાં ભરેલો છે. તેમાંથી જ જે જે જોઈએ તે તે લઈને આપણે આપણા અધાનાં દુઃખોનો નાશ કરીને અધાની માનવતાની વૃદ્ધિ કરવાની છે. વિશ્વનો ક્રમ અને ધર્મ આપણને અનુકૂળ છે. તે ધર્મની મદદથી આપણા સંકલ્પ અનુસાર એ અધું થવાનું છે. આ અધામાં આપણે કેવળ નિમિત્તમાત્ર છીએ. એ જ્ઞાન માણસને જ થઈ શકે છે. તેથી એ જ્ઞાન, એ શક્તિ, મતિ, ગુણ, ધર્મ, વગેરેની પ્રાપ્તિ આપણને જેમાંથી થાય છે, અને જેમાંથી આપણા અધાની નિર્મિતિ થઈ છે તે વિશ્વશક્તિ વિષે—પરમ શક્તિ વિષે—સતત કૃતજ્ઞ અને ભક્તિવાળા રહેવું, તેના પર નિષ્ઠા રાખવી એ આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. એ નિષ્ઠામાં કલ્પનાતીત સામર્થ્ય છે. અનંતશક્તિ સાથે સમરસ થઈને તેના ગુણોનું આપણી દ્વારા પ્રકટીકરણ કરવાનું સામર્થ્ય એ નિષ્ઠામાં જ છે. જે શક્તિમાંથી ચિત્ત અને ચેતન સ્પષ્ટ દશાએ આવીને આજે અધી જળસ્થળ સૃષ્ટિ અસંખ્ય માનવ અને માનવેતર નાનાંમોટાં પ્રાણીઓથી ભરેલી દેખાય છે અને તે અધાનું ધારણપોષણ થાય છે; જે

શક્તિમાંથી ચિત્ત અને ચેતન વધારે ને વધારે વિકસિત થતાં થતાં માનવ પેદા થયો અને આજની સ્થિતિએ આવી પહોંચ્યો છે; જે અધાની અધી શક્તિએને પોષનારી અને તેમની નિયામક છે; જે શક્તિને લીધે માનવીના ચિત્તચેતનનો પ્રભાવ વધુ ને વધુ વિશાળ ક્ષેત્ર પર પડતો જાય છે તે શક્તિ જડ છે કે ચેતન? તેનામાં જ્ઞાન, ગુણ, ભાવ અને કર્તૃત્વ છે કે નહીં? એ નક્કી કરવું માણસની નમ્રતા, કૃતજ્ઞતા, પ્રેમ, ભક્તિ, નિષ્ઠા વગેરે પર અવલંબે છે. માતૃભક્ત અને પિતૃભક્ત પુત્ર માતાપિતા કરતાં ગમે તેટલો જ્ઞાની અને પુરુષાર્થવાળો થયો હોય તોયે તે તેમની સાથે નમ્રતાથી વર્તીને તેમની પ્રત્યે કૃતજ્ઞ અને નિષ્ઠાવંત રહે છે, અને એવાને જ આપણે આદરણીય માનીએ છીએ. વિશ્વની અનંત શક્તિ અને આપણી વચ્ચે માતાપિતા અને પુત્રના સંબંધ કરતાં અનંતગણો તદ્દાવત છે, કારણ વિશ્વશક્તિ સાથેનો આપણો સંબંધ તેના કરતાં અધિક ગાઢ, એકરસ અને જીવનવ્યાપી છે. એવી સ્થિતિમાં તે પરમશક્તિ વિષે—પરમાત્મા વિષે—આપણા હૃદયમાં કૃતજ્ઞતા, નમ્રતા અને પૂજ્યતાના ભાવો રહે તો તેમાં આપણે વિશેષ શું કયું?

સામુદાયિક કર્મ અને કર્મફળ

છેલ્લાં એ પ્રકરણની વ્યક્ત-અવ્યક્ત વિચારસરણી જે વાચકોને ગળે ઊતરી હોય તો તે પરથી તેમના ધ્યાનમાં આવ્યું વૈયક્તિક મોક્ષની હરી કે, આપણે અને વિશ્વ તેમ જ આપણે જે અશક્તતા કર્મો, સંકટપો, વિચારો કરીએ છીએ તે અને વિશ્વનો કારભાર, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય વગેરે એટલું સેગભેળ અને એકત્ર થયેલું હોય છે કે તેમાંથી આપણું પોતાનું એવું કશું જ બુદ્ધ પાડી શકાય તેમ નથી. શરીરથી માંડીને ચૈતન્ય સુધી જે જે કંઈ આપણે પોતાનું ગણીએ છીએ તે અધાની નિર્મિતિ વિશ્વશક્તિમાંથી થાય છે અને તે જ શક્તિની સંપૂર્ણ મદદથી તેનું પોષણ થાય છે અને તેના ગુણધર્મ અનુસાર તે અધાનો તેમાં જ લય થાય છે. જેને આપણે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય કહીએ છીએ તેનો થોડો વિચાર કરતાં જણાશે કે, ઉત્પત્તિ એટલે કશાકનો પણ લય છે અને લય એટલે કશાકની પણ ઉત્પત્તિ છે; અને ક્ષણે ક્ષણે થતી સંક્રમણ અવસ્થામાં સ્થિતિ કેને કહેવી એ એક સવાલ જ છે. ખીજ નાશ પામ્યા વગર ઝાડ થતું નથી. લાકડું બળવા લાગ્યા વગર અગ્નિ પ્રકટ થતો નથી અને તે એલવાયા સિવાય કોલસો કે રાખ બનતાં નથી. ખરું જોતાં આ વિશ્વમાં કશું જ નાશ પામતું નથી. એક જ વસ્તુનાં કેવળ રૂપાંતરો માત્ર થાય છે. વિશ્વમાં આ ફેરફાર સતત ચાલુ છે. વિશ્વનો આ વ્યવહાર છે. તેમાંથી — તે સંક્રમણ અવસ્થામાંથી — જ માનવ નિર્માણ થયો છે. અજ્ઞાન અવસ્થામાં તે સૃષ્ટિમાંની જ કોઈક શક્તિને દેવતા માનવા લાગ્યો. આગળ જતાં તેને વિષે તેનામાં સદ્ભાવ પેદા થયો. તેમાંથી તેણે ભક્તિ, આત્મજ્ઞાન, બ્રહ્મજ્ઞાન વગેરેની કલ્પના કરીને અંધમોક્ષ નિર્માણ કર્યા. જીવશિવ, આત્માપરમાત્મા, બ્રહ્મપરબ્રહ્મ

વગેરે વિચારો કે કલ્પનાઓમાંથી તેણે શાંતિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કર્મવાદ, પુનર્જન્મવાદ નિર્માણ કર્યા. લખચોરાશીની કલ્પના કરી. પણ વિશ્વશક્તિ અને માણસ વચ્ચેના વ્યક્ત-અવ્યક્ત સંબંધનો વિચાર કરતાં દરેક માણસનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં કર્મો અને તેનાં ફળ ભોગવવા માટે તેને પુનર્જન્મ હોય — એવી યોગના વિશ્વમાં હોય એમ લાગતું નથી. આપણા અધાનાં અને વિશ્વનાં કર્મો એટલાં બધાં સેગભેળ છે અને એક-ખીજ સાથે ગૂંચવાયેલાં છે કે તેમાંનું કશું કર્મ આપણું એકલાનું અને તેમાંના કયા કર્મનું કશું પરિણામ, એનો કોઈ પણ રીતે શોધ કરી શકાય એમ લાગતું નથી. કોઈ પણ કર્મ સ્વતંત્ર, એકલું, કે બુદ્ધ હોતું નથી પણ અનેક નાનાંમોટાં કારણોનું એટલે કે બુદ્ધાં બુદ્ધાં કર્મોનું અને ક્રિયાઓનું પરિણામ હોય છે. અને તે કારણો અને કર્મો પણ તેના પહેલાંનાં અનેક કારણોનાં પરિણામ હોય છે. આવી સ્થિતિમાં કોઈ પણ કર્મ તત્ત્વતઃ કોઈનું એકલાનું હોઈ શકતું નથી. જેને આપણે આપણું પોતાનું ગણીએ છીએ તે શરીર પણ આપણું એકલાનું નથી. તેનું ધારણ, પોષણ, રક્ષણ આપણા એકલાથી થતું શક્ય નથી. કુદરત, પ્રાણીઓ તેમ જ અનેક માનવીઓનાં કાર્યનો, પરિશ્રમનો, જ્ઞાનનો ને ભાવનાઓનો તેમાં ફળો છે. અનેક કારણસંયોગોનું મળીને એ કાર્ય અને છે; તે બધા કારણસંયોગો આપણા એકલાના હાથમાં નથી હોતા. આ જ ન્યાયે કર્મનાં ફળ અને કર્મનાં પરિણામોનો તત્ત્વતઃ વિચાર કરતાં કોઈ પણ કર્મનાં પરિણામ સૃષ્ટિમાં અગણિત રીતે ફેલાય છે. એક પરિણામમાંથી ખીજાં અનેક પરિણામોની પરંપરા ચાલુ જ રહે છે. તે બધાંને આપણે કર્મનાં ફળ ગણતા નથી. પરંતુ આપણે કર્મનું જે પરિણામ ઇચ્છીએ છીએ અથવા તેનું તાત્કાલિક સુખદુઃખાત્મક જે પરિણામ આપણા પર થાય છે તેને જ આપણે તેનું ફળ કહીએ છીએ. અથવા વિશેષ તીવ્રપણે અનુભવાતી કોઈ પણ સુખદુઃખાત્મક ઘટના આવી પડતાં, તેનાં તાત્કાલિક કારણો સમજતાં નથી ત્યારે તેના પહેલાંના કર્મનું કે તેથી પણ આગળ જઈને

પૂર્વજન્મનાં કર્મોનું તે ફળ છે એમ આપણે માનીએ છીએ. પુણ્યનું ફળ સુખ અને પાપનું ફળ દુઃખ, એ ન્યાય આપણે ઠરાવેલો છે; અને તેની અમલખજાવણી આ જન્મમાં ન થઈ શકે તો તેને માટે નવા જન્મની કલ્પના ઉપયોગી નીવડી છે. સામાજિક નીતિના રક્ષકને પણ સમાજની સુવ્યવસ્થા જાળવવાના કામમાં આ લોકશ્રદ્ધાનો થોડોક ઉપયોગ થતો આવ્યો છે; તેથી તેમણે પણ આ કલ્પનાને અને શ્રદ્ધાને પોષી છે. પણ જગતમાં જુદા જુદા માનવસમૂહની પાપપુણ્યની કલ્પનાઓ જુદી જુદી છે. એવી સ્થિતિમાં પાપપુણ્યના ફળનો ન્યાય તે તે માનવસમૂહની કલ્પના કે શ્રદ્ધા પ્રમાણે થાય છે કે તેની પાછળ મનુષ્યમાત્રને લાગુ પડનારો, કર્મફળનો સૃષ્ટિનો કાર્ત્ત્વ નિશ્ચિત અને અટળ ધર્મ કે ઈશ્વરી કાયદો છે કે કેમ એની શોધ હજુ થઈ નથી. તે જ પ્રમાણે મનુષ્યને આ જન્મે ભોગવવાં પડતાં સુખદુઃખો પૂર્વજન્મના તેના કયા કર્મનાં પરિણામ છે એ પણ હજુ કોઈ શોધી કાઢી શક્યું નથી. તેમ છતાં આ જન્મનાં કર્મો પછીના જન્મમાં ભોગવવાં પડે છે; અલ્લે આપણો આ જન્મ આ પહેલાંનાં જન્મનાં કર્મો પર ચાલે છે, એવી શ્રદ્ધા આપણામાં પેઢી દર પેઢી ચાલતી આવી છે. પરંતુ વિચાર કરતાં લાગે છે કે કર્મ અને તેના ફળ વિષેની આ દષ્ટિ ઘણી સંકુચિત છે. માનવજાતિની વિશાળતાનો, મનુષ્યમનુષ્ય વચ્ચેના અસપરસ સંકળાયેલા તેમ જ બધાના એકબીજા સાથે સેનભેળ થયેલા તે ગૂંચવાયેલા સંબંધનો અને વાસ્તવિક સ્થિતિનો તેમાં વિચાર કરાયો નથી. આપણા પોતાના કર્મનું જ ફળ આપણને મળે છે એ કલ્પનામાં ને શ્રદ્ધામાં 'સ્વ' વિષેની આપણી કલ્પના આપણા દેહને છોડીને જરા પણ વ્યાપક બની દેખાતી નથી. માણસના વ્યાપક મનની, સંબંધની અને વાસ્તવિક સ્થિતિની દષ્ટિથી તે માન્ય થઈ શકે તેવી નથી. ખરું જોતાં, કોઈ પણ કર્મ આપણા એકલાનું નથી અને આપણે ઇચ્છેલું પરિણામ કે તેનું તાત્કાલિક થનારું પરિણામ એટલું જ તેનું ફળ પણ નથી. આપણાં બધાનાં કર્મો સંકલ્પો, ભાવનાઓ, વિકારો વગેરે બધાનાં આંદોલનો વિશ્વમાં અવ્યક્તપણે સતત ચાલુ છે. આ

આંદોલનોનાં પરિણામ બધા પર થાય છે અને તેમાંથી પછીના સંકલ્પની અને કર્મની પ્રેરણા બધાને થાય છે. આ દષ્ટિથી જોતાં આપણાં કર્મો સામુદાયિક છે અને તેનાં ફળ કે પરિણામ પણ સામુદાયિક હોઈ તેમની પરંપરા વિશ્વમાં સતત ચાલુ છે. તેથી આપણા એકલાનો કર્મફલ્ય થાય અને કેવળ એકલાને જ મોક્ષ મળે એવી આશા કરવાને કશો આધાર કે અવકાશ નથી.

આમ છતાં માણસમાં સ્પષ્ટ દશાએ આવેલો 'અહં' એટલો જબર-દસ્ત છે કે તેને એક વસ્તુ પરથી ખેંચી લઈ એ 'અહં'ને લીધે તો તે ખીજને દબાવે વળગે છે. સ્થૂળ શરીર આપણું અમરત્વની ઇચ્છા નથી, તે શાશ્વત નથી, એ અરાખર ઠસી જતાં સ્થૂળ પરનો 'અહં' સૂક્ષ્મને વળગે છે. તે પરથી તેને કાઢવામાં આવે તો કારણ પર, ત્યાંથી મહાકારણ પર, અને છેવટે આપણો 'આત્મા' બધાથી જુદો છે, એ વિચાર કે કલ્પના પર આવીને એને જ દબાવે વળગીને બેસે છે, અને તેની મુક્તિનો આગ્રહ રાખે છે. અને મુક્તિમાં પણ વિશેષતાની આશા રાખે છે. આપણામાંના 'અહં'નો આવો પ્રભાવ છે. એક વાર નિર્માણ થયેલો 'અહં', આત્મવિચારથી કેમ ન હોમ, અમરત્વની જ ઇચ્છા સેવે છે. પોતાના 'ન હોવાની' કલ્પના માણસથી સહન થતી નથી. 'આત્મા' ખરેખર જ અમર, નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત છે કે નહીં એ વિષે શંકા હોય તોપણ માણસ 'સ્વ' વિષેની કોઈ પણ કલ્પનાથી અમર, નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત રહેવા ઇચ્છે છે એમાં શંકા નથી.

દુનિયાનો ન્યાય જોતાં કર્મનું ફળ કર્મ કરનારને જ મળે છે એમ દેખાતું નથી. મહેનત એક કરે છે અને તેનું ફળ સામુદાયિક ન્યાય સુખસ્વાસ્થ્યને રૂપે ખીજને પણ મળે છે. સંપત્તિનું સુખ તે સંપત્તિ કમાનારો જ ભોગવે છે એવું નથી. વ્યક્તિનું ધન છોડવાને કે તેના વારસદારને પણ મળે છે. એ જ નિયમ દુઃખની બાબતમાં પણ દેખાઈ આવે છે. સત્કર્મનું ફળ આત્મપ્રસાદને

રૂપે-સંતોષને રૂપે-માત્ર જેનું તેને જ મળે છે. જ્ઞાનની શાંતિ શોધકને અને વિચારકને જ મળે છે. ભૌતિક સુખની આખતમાં અધાનાં સારાંરસાં કર્મોનાં ફળો અધાને જ ભોગવવાં પડે છે એમ જણાય છે. તેમાં દેશ, કાળ વગેરેની મર્યાદા રહેવાની જ. તેમાંયે છેવટે ન્યાય સામુદાયિક જ હોવાનો. સત્કર્મનું ફળ સંતોષને રૂપે જેનું તેને જ મળે છે એમ લાગે તોય તે આખતમાં પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં તે સત્કર્મ વિશ્વમાં થતાં કેટલાંય અવ્યક્ત આંદોલનો, તરંગો, ઇચ્છાઓ ને સંકલ્પો તે જ પ્રમાણે કેટલાય લોકોના પૂર્વપ્રયત્નો, કેટલાય માણસો પાસેથી મળેલા સંસ્કાર ને પ્રેરણા વગેરેનું પરિણામ હોય છે. કર્મનું ફળ જેનું તેને જ મળવું જોઈએ એ ન્યાય-દષ્ટિ એકાદી રહેનારા પ્રાણી પૂરતી ઠીક છે; પરંતુ જે પ્રાણીઓ સમુદાય કરીને રહે છે, જેમનું જીવન સામુદાયિક હોય છે તેમનામાં વૈયક્તિક સ્વરૂપનો ન્યાય હોવો એ અકુદરતી છે. જે પશુપક્ષીપ્રાણીઓ એકલાં રહે છે તેમનામાં દરેકના પરિશ્રમ પ્રમાણે આવાપીવાનું મળે છે એવો નિયમ છે. પણ માનવી જીવન કેવળ નિસર્ગ પર ચાલેલું નથી, પણ તેમાં માનવી શક્તિ, બુદ્ધિ, ભાવ, નીતિ એ અધાનો સમાવેશ છે. આપણા દરેક પ્રયત્નમાં આપણી પહેલાંની અનેક પેઢીઓના જ્ઞાનનો અને પુરુષાર્થનો સંબંધ છે. આપણા શરીરમાં આપણા અનેક પૂર્વજોનું લોહી છે. આપણા કર્મમાં અનેક વ્યક્તિઓના, પ્રાણીઓના જ્ઞાનનો ને પરિશ્રમનો સંબંધ છે. ભાવના, પ્રેમ, મૈત્રી વગેરેને લીધે અધાની સાથે આપણા સામાજિક સંબંધો છે. માણસ વગર કુંટુંબ નહીં. કુંટુંબ વગર ગામ નહીં. ગામ વગર પ્રાંત નહીં. એમ એક કરતાં એક ચઢિયાતા અને જુદી જુદી જાતના સંબંધથી આપણે અધા એકબીજા સાથે એકત્ર અંધાયેલા છીએ. માનવ સમાજથી વેગળો નથી તેથી તેનું પોતાનું જુદું એવું મહત્ત્વનું કર્મ નથી. તે વિશ્વમાંથી પેદા થયો છે અને તેમાં જ મિશ્રિત થયેલો છે. 'અહ' ને લીધે એક વખત તેનામાં નિર્માણ થયેલી જુદાપણાની ભાવનાને તે અનેક રીતે પોષતો અને દૃઢ કરતો આવ્યો છે. એ 'અહ'ની શુદ્ધિ કરીને તે પોતા તરફ જોશે, વિશ્વનો અધો કારભાર ઓળખશે, તો તે સામુદાયિક

ભાવ પર આવશે અને વૈયક્તિક 'આત્મત્વ' અને મોક્ષ વગેરે કલ્પનાના અધનમાંથી છૂટી પોતાની ખરી સ્થિતિ પર આવશે.

કર્મનાં ફળ માટે કે પરિણામ માટે કર્તાએ આવતા જન્મ સુધી

રાહ જોવાનું ખરેખર કારણ નથી. કારણ કે, કર્મના

કર્મની પરિણામ- સંકલ્પની સાથે જ કર્તાના ચિત્ત પર તેનાં પરંપરા પરિણામ શરૂ થયેલાં હોય છે. અને તેના તરંગો

પણ ત્યારથી જ વિશ્વમાં પ્રસરવા લાગે છે. કર્મ

થયા પછી તેનાં સારાંરસાં પરિણામ પણ કર્તાને અને તે પરિણામ જ્યાં જ્યાં જઈને પહોંચે છે ત્યાં ત્યાં અધાને પ્રત્યક્ષ ભોગવવાં પડે છે. એ પરિણામ પરથી આગળ અનેકવિધ પરિણામોની પરંપરા જગતમાં ચાલુ રહે છે. વિશ્વનો વ્યાપાર આ જ રીતે અખંડપણે ચાલે છે. કર્મના સંકલ્પ ને ભાવ વિશ્વના તે તે પ્રકારના તરંગમાં અને આંદોલનમાં તરત ભળી જઈને તે તે તત્ત્વમાં ઉમેરો કરે છે. દરેક માણસ કે ખીજો કોઈ પ્રાણી પોતપોતાના સંકલ્પ પ્રમાણે કે ચિત્તના ધર્મ પ્રમાણે તે તે આંદોલનનાં તત્ત્વો આત્મસાત્ કરીને તેમને એ જ પ્રકારના સંકલ્પ કે કર્મ દ્વારા પુનઃ પ્રકટ કરે છે. તેમાંથીયે નવા તરંગો ઊઠે છે અને ફરી વિશ્વમાં પ્રસરવા લાગે છે. સ્થૂળ કર્મો અને તેનાં ભૌતિક પરિણામ વિશ્વમાં વ્યક્તપણે થાય છે, અને સંકલ્પ ને કર્મનાં ભાવના તરંગો વિશ્વના વ્યક્તઅવ્યક્તને મદદ કરે છે. આવી રીતે ક્રિયાપ્રતિક્રિયાને ન્યાયે કર્મ, સંકલ્પ અને ભાવનું ચક્ર વ્યક્તઅવ્યક્તને આધારે વિશ્વમાં સતત ચાલુ જ હોય છે. વ્યક્તિના મરણથી આ ચક્ર અંધ પડતું નથી. તે આગળ વારસાને આધારે ચાલુ રહે છે. વારસો એટલે કેવળ વંશ-પરંપરાનો કે લોહીનો સંબંધ અહીં ન માનતાં કર્મ અને સંકલ્પની સજ્જતીયતાનો સમજવો જોઈએ. માણસના મૃત્યુ સમયે તેના ચિત્તમાં જે સંકલ્પો તીવ્રપણે વસતા હોય, જે ઇચ્છાઓ, ભાવનાઓ ને હેતુઓ ઉત્કટપણે રહેલાં હોય, તેના તરંગો અને આંદોલનો મૃત્યુ પછી વિશ્વમાં અધિક તીવ્રપણે ફેલાવાનો કે ચાલુ રહેવાનો સંભવ છે. શરીરની રજેરજ જેમ

પંચ મહાભૂતમાં ભળી જાય છે તે જ પ્રમાણે આખા જીવન દરમ્યાન તેણે જે સત્વ કે તત્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે વિશ્વમાં રહેલાં સજ્જતીય સત્ત્વ કે તત્ત્વમાં ભળી જાય છે. વિશ્વનાં મૂળ આંદોલનોમાં તેને લીધે ઉમેરો થાય છે. સંતપુરુષના મૃત્યુથી વિશ્વના સત્ત્વમાં ઉમેરો થઈ તેના આંદોલનોના તરંગો સાત્ત્વિક વ્યક્તિના હૃદયમાં દાખલ થઈ તેમની સાત્ત્વિકતાની વૃદ્ધિ કરે છે અને ત્યાંથી સત્કર્મની પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રહે છે. દુષ્ટ માણસના મરણથી તેનામાં રહેલાં તત્ત્વો વિશ્વમાં રહેલા સજ્જતીય તરંગોમાં ભળી જઈ દુષ્ટ હૃદયોની મારફત પોતાનું કાર્ય કરે છે. આ આંદોલનો પાસેના ક્ષેત્રમાં જલદી અસર કરે છે. તેનાં પરિણામ દૂર સુધી થવા માટે લાંબા સમયની જરૂર પડે છે.

આપણાં સારાંનરસાં કર્મોનું ફળ આ જન્મે નહીં તો ખીજા જન્મમાં પણ સુખદુઃખને રૂપે આપણને જ ભોગવવું વિચારસંશોધનની પડે છે, આવી જાતની શ્રદ્ધાને લીધે ઈશ્વરને જરૂર થેર કે કુદરતમાં ન્યાય છે એવી લોકસમજણ હતી. અને તેની કેટલોક સમય સમાજ પર સારી અસર પણ થઈ. પણ તે સ્થિતિ પાછળથી રહી નથી. હવે ફરીથી આ આખતમાં સંશોધનનો સમય આવ્યો છે. આપણાં કર્મોનું ફળ આપણને પોતાને જ ભોગવવું પડે છે કે નહીં એ વિષે હવે શંકા ભડી છે; એટલું જ નહીં, પણ પુનર્જન્મ, કર્મવાદ વગેરે અધી માન્યતાઓ ખોટી છે એવું ઘણા લોકોને હવે લાગવા માંડ્યું છે. તેની અહુજનસમાજ પર માહી અસર શીઘ્ર થવાનો સંભવ છે. એવે સમયે ઈશ્વર, ભક્તિ, પુનર્જન્મ, મોક્ષ વગેરે વિષે લોકોની શ્રદ્ધા નાશ પામે તે પહેલાં જ વિચારી અને જન-હિતચિંતક વ્યક્તિઓએ સમાજને યોગ્ય વિચાર આપીને તેનામાં નીતિની અને સદાચારની ભાવનાઓ જાગ્રત કરી તે દૃઢ કરવી જોઈએ. નહીં તે પહેલાંની શ્રદ્ધામાંથી અહાર પડેલો લોકસમાજ નાસ્તિકતામાં દાખલ થઈને સ્વૈરાચારી થવાનું મોટું જોખમ છે. એમ થાય તે કરતાં ધર્મની ખોટી અને ભ્રામક માન્યતાઓ સારી એમ કેટલાકને લાગે તો તેમાં નવાઈ નહીં.

આપણા કર્મનું ફળ આપણે પોતે તો ભોગવવું જ પડે છે, પણ સાથે સાથે ખીજાઓને પણ ભોગવવું પડે છે, એ નિયમ કર્મ અને તેના ફળની પર આપણે હવે વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ. માનવી વિશાઠ કલ્પના જગતનો ન્યાય સામુદાયિક પદ્ધતિએ ચાલે છે. તેથી આપણાં કર્મોનું ફળ કેવળ આપણને ન મળતાં સમુદાયને મળવાનું છે અને સમુદાયનાં કર્મોનું ફળ પણ સમુદાયની સાથે જ આપણને મળવાનું છે. આ કે હવે પછીના જન્મના દેહપૂરતી પોતાપણની સંકુચિત કલ્પના છોડી દઈને આપણે પોતાપણની વિશાળ કલ્પના ધારણ કરવી જોઈએ. એમાં માનવતાનો વિકાસ છે. એમાં ન્યાયની વિશાળ ભાવના છે. આપણો આત્મભાવ જેમ જેમ વ્યાપક થતો જશે તેમ તેમ આ ન્યાય આપણને યોગ્ય જણાવા લાગશે. માનવી જીવન, માનવી સંબંધ, માનવી સંકલ્પ અને વિશ્વના વ્યક્તઅવ્યક્ત વ્યાપાર—એ અધાની દૃષ્ટિથી આ માન્યતા અને આ ન્યાય અધિક ઉદાત્ત, સત્ય અને શ્રદ્ધેય છે. આ ન્યાયનિષ્ઠાથી આપણે વર્તીએ તો આપણામાં અરસપરસ પ્રેમ, વિશ્વાસ અને એકતા વધશે. આપણામાં સમભાવ પેદા થશે અને એકંદરે આપણે અધા માનવતા તરફ પ્રગતિ કરીશું. તે માટે આપણે આપણાં કર્મો અને સંકલ્પોનો વિચાર કરીને તેમાં રહેલી અશુદ્ધતા કાઢી નાખવી જોઈએ. આપણે શુભ કર્મો કરવાં જોઈએ અને શુભ સંકલ્પ ધારણ કરવા જોઈએ. આપણા અધાની શુદ્ધિ અને ઉન્નતિ માટે આપણે સત્કર્મ-રત અને સદ્ગુણી થવું જોઈએ. પોતાનાં સંતાન પર સારા સંસ્કાર પડે અને તેમની ઉન્નતિ થાય તે માટે પ્રેમાળ અને કલ્યાણેચ્છુ માત-પિતા જેમ પોતે સંબંધી, સદ્ગુણી અને સદાચારી રહે છે તે જ પ્રમાણે આખી માનવજાતિ પર જે આપણો પ્રેમ હોય, અધાં વિષે આપણા મનમાં લાગણી હોય તો સમસ્ત માનવજાતિને માટે ધર્મમાર્ગે સહન કરવામાં આપણને ધન્યતા લાગશે. કેવળ પોતા વિષેની સંકુચિત ભાવનાથી સહન કરવા કરતાં માનવતાની અને એકતાની વિશાળ ભાવનાથી સહન કરવામાં જીવનનું ખરું સાર્થક છે.

સંતસજ્જનોના ઉપકાર

દરેક વિવેકી અને શ્રેયાર્થી માણસ પોતાની સાથે જ ખીજની માનવતાનો વિકાસ સાધે છે. પણ વિવેકી સંત-સંતસજ્જનોનો પ્રયત્ન સજ્જનોએ અત્યંત કષ્ટ વેડીને, પ્રસંગ પડ્યે પોતાના પ્રાણ આપીને જ માનવતાની વૃદ્ધિ કરી છે. આવા સંતસજ્જનોના માનવજાતિ પર અપાર ઉપકાર છે. માણસની પશુતા, જડતા, અજ્ઞાન, ક્રૂરતા, વગેરે મહાન દુર્ગુણો દૂર કરી તેનામાં માનવતા જાગ્રત કરવા માટે તેમણે આખું જીવન પ્રયત્નો કર્યા છે. આપસમાંના લૌકિક ભેદો ભૂલી જઈ, ઊંચનીચપણનો ભાવ છોડી દઈ, ધન, વિદ્યા, બળ અથવા જાતિ વિષેનો ક્ષુદ્ર અહંકાર તેમ જ માન, પ્રતિષ્ઠા વગેરેનો મોહ ટાળીને અધ્યાત્મ એકબીજા સાથે પ્રેમથી, સરળતાથી અને સમતાથી વર્તવું, આપસમાં કલહ, મત્સર કે વેર કરવું નહીં, એવો ઉપદેશ તેમણે માનવજાતિને વખતોવખત આપ્યો છે. એ ઉપદેશ અધાના હૃદયમાં હસે તે માટે કેટલાક સંતોએ આપણા અધામાં એક જ 'આત્મ-તત્ત્વ' વિલસે છે એમ કહ્યું, તો કેટલાકે આપણે અધા એક જ પરમેશ્વરનાં આગકો છીએ એમ આપણને સમજાવ્યું. કેટલાકે આપણે અધા એકબીજાના ભાઈભાઈ છીએ એમ કહ્યું, તો કેટલાકે ઘટઘટમાં એક જ 'રામ' રમે છે એવો ઉપદેશ આપણને આપ્યો. એ અધાનો સાર એ જ હતો અને છે કે, આપણા અધાની માનવતા જાગ્રત થાય, વૃદ્ધિગત થાય, આપણે અધા નિર્દોષ થઈએ અને આપણા અધામાં સમભાવ પેદા થાય. આ સમભાવ જ માનવજાતિની ખરી સિદ્ધિ છે એવી તેમની ખાતરી હતી. એટલા માટે પોતાના મનની પવિત્રતા

તેમણે સાધી, પોતાનામાં સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ કરી અને આખી માનવ-જાતિને પોતાના જેવી અનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

દ્વૈતબુદ્ધિ દૂર કરીને સમતા સાધવી એ જ માનવજીવનની અંતિમ સિદ્ધિ હોય તોય તે સાધવા માટે દેશ, કાળ, પરિસ્થિતિ અનુસાર આચાર, વહેવાર, અરસપરસ વર્તવાના નિયમો વગેરે સાધનમાં ફેરફાર કરવા પડે છે, એ વાત જાણીને સંતસજ્જનોએ તેવો પ્રયત્ન કર્યો છે. સમાજની સુસ્થિતિ માટે એક વાર કરેલી વ્યવસ્થામાં લાંબા વખત પછી કાયમના વર્ણો કે વર્ગભેદ પડ્યા અને પરિણામે સત્તા અને સંપત્તિ કેટલાક વિશેષ વર્ગોના હાથમાં ગઈ. એ સત્તા ને સંપત્તિને લીધે થનારા અનર્થોમાંથી સમાજને અચાવીને તેને માનવતા તરફ વાળવા માટે તેમને પોતપોતાના જમાનામાં ધણું સહન કરવું પડ્યું છે. એ અધાની પાછળ માનવજાતિની ક્ષુદ્રતા અને હીનતાનો નાશ થાય અને તે પોતાની અંતિમ સિદ્ધિ સાધે એટલો જ તેમનો ઉદ્દેશ હતો. તે માટે તેમણે કોઈ વાર ભક્તિને તો કોઈ વાર જ્ઞાનને, કોઈ વાર વૈરાગ્યને તો કોઈ વાર કર્મને મહત્ત્વ આપીને ભાવ, જ્ઞાન, ધારણા અને કર્મકૌશલ દ્વારા માણસમાં પવિત્રતા અને સદ્ગુણોનો વિકાસ સાધ્યો. નીતિ, સદાચાર, શીલ, ચારિત્ર્ય એ જ જીવનને શોભાવનારી સાચી સંપત્તિ છે એ વાત દરેક માનવીના હૃદય પર ઠસાવવાને તેમણે પોતાનાથી અનતું કર્યું. પોતાનાં માધુર્ય અને વૈરાગ્ય વડે, તેમ જ ભક્તિભાવ અને પ્રેમાળપણા વડે જગતની કટુતા અને સંતાપ, સ્વાર્થ અને કપટ ઓછાં કરવામાં તેમણે પોતાનું જીવન ખર્ચી નાખ્યું. પોતાની શાંતિથી અને સૌજન્યથી તેમણે જગતના ત્રિવિધ તાપ હળવા કર્યા; ભોગવશ અને ભોગલુબ્ધ જગતને તેમણે સંયમના પાઠ આપ્યા; વિદ્વાસમાંથી તેને તેમણે વૈરાગ્ય તરફ વાળ્યું; મોહમાંથી કર્તવ્ય પર આણ્યું. પાપીઓને તેમણે પુણ્યવાન બનાવ્યા; પતિતોને પાવન બનાવ્યા. પોતે માનવી બનીને જગતને માનવતા શીખવી. આજે દુનિયામાં જે થોડીધણી માણસાઈ ફેલાય છે, જે સદ્ગુણો જોવા મળે છે તે બધું તેમના જ પુરુષાર્થનું

કૃળ છે. એક સન્નતા આદ કરીએ તો ધન, બળ, વિદ્યા, સત્તા, ઐશ્વર્ય કે ખીજ કોઈ પણ સિદ્ધિમાં માણસની પશુતા, અજ્ઞાન, મોહ, જડતા વગેરે દુર્ગુણોનો નાશ કરવાનું સામર્થ્ય નથી. સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા વગેરે મહાવ્રતો ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય સન્નતા સિવાય ખીજ કશામાં નથી, એ વાત તેમણે આપણે ગળે ઉતારી, એટલા માટે આપણે અધા તેમના અત્મંત ઋણી છીએ. આવા સંતસન્નનો જન્મ થયો ન હોત તો આજે આપણી સ્થિતિ હજી હિંસ પ્રાણીઓના જેવી જ હોત કે કેમ એવી શંકા મનમાં ઊઠે છે. સંત કબીરે આ પરથી જ કહ્યું હોવું જોઈએ કે, હરિભક્ત સંતસન્નનો પેદા ન થયા હોત તો 'જલ મરતા સંસાર' સંસારના લોકો તાપત્રયથી બળીને મરી ગયા હોત. આજે પણ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં અને માર્ગમાં પગ મૂકવા માટે અને આપણા તાપત્રયને ઓછા કરવા માટે તેમના ગ્રંથો અને વચનો સિવાય આપણી પાસે ખીજે ઉપાય નથી.

આવા સન્નનોનો સહવાસ જેમને મળ્યો હોય અને મળતો હોય તેઓ ધન્ય છે. ભારતવર્ષમાં અનેક સંતસન્નનો સંતોની ઉન્નતિનો થઈ ગયા છે. એ આખતમાં આપણે ભાગ્યશાળી ક્રમ અને વિવેક છીએ. તેમના ગ્રંથોમાંનાં તેમના સ્વાનુભવનાં વચનો, તેમના ઉદ્ગારો એ સાધકની મહામૂલી સંપત્તિ છે. દેશ, કાળ, આપણી આગની પરિસ્થિતિ, આપણા આદર્શો અને આપણી મુશ્કેલીઓ - એ અધાનો વિચાર કરીને આપણે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એ અધાં વચનો એકસરખાં મહત્વનાં નથી હોતાં. એક જ સર્વશ્રેષ્ઠ ભૂમિકા પરથી તે ઉચ્ચારેલાં નથી હોતાં; અથવા એક જ સ્થિતિના અનુભવમાંથી નીકળેલા સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત પણ તે નથી હોતા. સંત સન્નનો પણ જુદી જુદી અવસ્થાઓમાંથી, જુદા જુદા અનુભવોમાંથી બોધ લેતાં લેતાં, જીવનને યોગ્ય વલણ આપતાં આપતાં માનવતાના વિકાસ સુધી જઈ પહોંચેલા હોય છે. તેમનાં વચનોમાંનાં કેટલાંક તેમની સાધક દશાની શરૂઆતનાં હોય છે. તે વખતે અનુભવ કરતાં કલ્પના, ભાવના,

કે શ્રદ્ધાનો જ પ્રભાવ મોટે ભાગે તેમના ચિત્ત પર વધારે હોય છે. અને તેથી તે સમયનાં તેમનાં વચનોમાં એ જ વસ્તુઓ વિશેષ જણાઈ આવે છે. એ વખતે વૈરાગ્ય, દુનિયાનો કંટાળો, આપણું કોઈ નથી એવી ભાવના, ક્રિયાકાંડ, મનની વ્યાકુળ અવસ્થા, સાધનની આખતમાં કટ્ટરપણું, એકાંત-પ્રિયતા, વગેરે પર ભાર હોય છે અને ચિત્તમાં જ્ઞાન કરતાં અજ્ઞાન જ વધારે હોય છે. ત્યાર પછીના મધ્યકાળમાં કલ્પના, ભાવના વગેરેનો વેગ મંદ પડે છે. વિવેક અને જ્ઞાન તરફ ચિત્ત વળે છે. તે વિષે રુચિ પેદા થાય છે. શોધક વૃત્તિ માણસમાં આવે છે. સત્યઅસત્યનો નિર્ણય કરનારી સુદ્ધિ જાગ્રત થાય છે. સંયમ સંધાવા લાગે છે. ચંચલતા ઓછી થાય છે. કંઈક સ્થિરતા આવે છે. જગત તરફ જોવાની દષ્ટિ બદલાય છે. જગતના દુઃખનો, તેની વિપરીત પરિસ્થિતિનો, કોઈ ઉપાય મળે તો સારું, એમ લાગવા માંડે છે. લોકો વિષેનો કંટાળો ઓછો થાય છે. કોઈ પણ એક જ્ઞાનની ભૂમિકા દઢ કરવાનો પ્રયત્ન ચાલે છે. અને પછી છેવટના કાળમાં મન સ્થિર અને શાંત થાય છે. યોગ્ય વિવેક સૂઝે છે. કલ્પનાઓ લુપ્ત થાય છે. ભાવનાઓ વિવેકને અનુસરીને ચાલે છે. શ્રદ્ધામાં રહેલાં અજ્ઞાન અને ભોળપણ નાશ પામે છે. સંદેહ ઓછા થાય છે. જગત વિષે આમીયતા લાગવા માંડે છે. ક્રિયાકાંડનો અંત આવે છે. વૈરાગ્યની આખતમાં અતિશયતા અને કટ્ટરપણું જઈને સંયમમાં સ્વાભાવિકપણું આવે છે. ઉચ્ચતા નષ્ટ થાય છે. કરુણા આવે છે. વસુધૈવ કુટુંબકમ્ ની વ્યાપકતા આવે છે. સમતા સ્થિર થાય છે અને આ અધા દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાની જે વસ્તુ તે માનવતા લાધે છે. આ રીતે જુદી જુદી ભૂમિકાઓમાંથી અને અવસ્થાઓમાંથી પસાર થતાં થતાં સંતોની ઉન્નતિ થયેલી હોય છે. તેથી તેમનાં અધાં જ વચનો પ્રમાણ કે સિદ્ધાંતરૂપ ન માનતાં આપણા સાધ્ય અને સાધન(ના)ની દષ્ટિથી ઉપયોગી થાય એવાં વચનો તેમાંથી આપણે વિવેક-પૂર્વક શોધી કાઢવાં જોઈએ. એવી રીતે આપણે જો ન કાઢી શકીએ તો તેમના અનુભવનો અને જ્ઞાનનો આપણને સાચો ઉપયોગ ન થતાં કચારેક કચારેક તેમના અજ્ઞાનને જ જ્ઞાન સમજીને તેમાં જ કદાચ

આપણે સમાધાન માનીને રહીએ. એટલા માટે વિવેક જાગ્રત કરીને, બુદ્ધિ કુશળ કરીને, તેમનાં વચનોની આપણા કલ્યાણ માટે આપણને ઉપયોગ કરતાં આવડવું જોઈએ. આપણને પોતાને તેમ જ અખિલ માનવજાતિને ચાલુ પરિસ્થિતિમાંથી શ્રેષ્ઠ આદર્શ તરફ પહોંચવા માટે આજે કયા સાધનની જરૂર છે તે આપણને નક્કી કરતાં આવડવું જોઈએ. ભાવભક્તિથી કેવળ ગ્રંથોનું પ્રામાણ્ય કે ચાત્રતી આવેલી પરંપરા માનીને આપણું નહીં ચાલે. દરેક સંત-સન્નને પોતપોતાના સમયની પરિસ્થિતિમાંથી વિવેકપૂર્વક પોતાનો માર્ગ કાઢવો છે. તે માટે જો કે તેમને ઘણું સહન કરવું પડ્યું છે તોપણ તેમણે વિવેક અને વિચારનો મહિમા ગાયો છે. વિવેકાસહિત ત્રૈરાગ્યાચં બલ (વિવેક સાથે ત્રૈરાગ્યનું બળ) પોતાને પ્રાપ્ત થાય એવી ઇચ્છા કરીને સારીન વિચારે આયુષ્યા યા (આ જિંદગી વિચાર વડે પૂરી કરીશ) એવો નિશ્ચય સંત તુકારામે કર્યો હતો. અને ન ધરાવી વાલી કરાવા વિચાર (૩દિને વળગી ન રહેતાં વિચાર કરવો જોઈએ) એવો ઉપદેશ તેઓ લોકોને પણ કરતા. સમર્થ રામદાસે પણ વિવેકને જ જીવનનો સર્વશ્રેષ્ઠ ગુણ માન્યો છે. સર્વેન્દ્રિયાં અંગર્ણાં । વિવેક કરી રાવળી (તેની બધી ઇન્દ્રિયોને ત્યાં વિવેક કામ કરે છે), એવી સ્થિતિ પૂર્ણ સત્વગુણી પુરુષની હોય છે એમ સંત જ્ઞાનેશ્વર કહે છે. સંત તેજ વિવેક (સંત ત્યાં વિવેક), એવો સંત અને વિવેકનો નિત્ય સંબંધ તેઓ દર્શાવે છે. એટલે આપણે પણ વિવેકને જીવનનો પ્રધાન ગુણ માનીને આખા જીવનમાં તેનો ઉપયોગ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ.

તત્ત્વજ્ઞાન, ભક્તિ અને મોક્ષની આખતમાં આપણી અને કોઈ સંતની માન્યતામાં ફરક હોય તોય તેથી તેમને વિષે આપણને થતો આદર જરાય ઓછો થવાનું કારણ નથી. નીતિ, સદાચાર, ચારિત્ર્ય, શીલ, પવિત્રતા વગેરેના જેઓ ઉપાસક હોય છે, સત્ય વિષે જેમને જિજ્ઞાસા હોય છે, લોકહિતની જેમને તાલાવેલી હોય છે, ભૂતમાત્ર વિષે જેમના મનમાં ભારે કરુણા હોય છે, જેમના હૃદયમાં આપપરભાવ નથી હોતો, જેમના અંતરમાં ઇશ્વર વિષે અપાર નિષ્ઠા હોય છે,

એવા ત્રૈરાગ્યશીલ સંતસન્નનો ક્યારે પણ બધાને પરમ વંદ્ય જ છે. પોતપોતાના સમયમાં તેમને ઉપલબ્ધ થયેલાં સાધનો દ્વારા બની શકે તેટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તે તેમણે નિઃસ્વાર્થપણે બધાને આપ્યું. આવું મહાન કાર્ય કરતા હોવા છતાં તેનું અભિમાન ન ધરાવતાં તેઓ સર્વલોકોના પાયાં માણે દંડવત । આપણે જિત્ત જુદ્ધ કરા એમ નમ્રતાથી આપણી વિનવણી કરે છે. આ પ્રમાણે નિરહંકારપણે માનવજાતિની સેવા કરતી વખતે તેમણે દ્રવ્ય, માન, કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા, ક્ષાત્રીયે અપેક્ષા રાખી નહીં. પોતાના સુખની પરવા કરી નહીં. દુઃખને ગણકાયું નહીં. લોકલાજ માની નહીં. પોતાના જ્ઞાનનો ડેળ કર્યો નહીં. ગુરુપણનો દંભ કર્યો નહીં. પરમાત્માનું સ્મરણ કરીને તેમણે લોકસેવા કરી અને કરેલી સેવા તે પરમેશ્વરને જ અર્પણ કરી. ગરીબાઈ, અપમાન, વિડંબના, ભૂખતરસ, હાડમારી, મરણ—બધું તેમણે પોતાના અને માનવજાતિના કલ્યાણ માટે સહન કર્યું. તેમણે આવી રીતે સહન ન કર્યું હોત, તેમનાં ચરિત્રો કે વચનોની આપણને માહિતી ન હોત તો સંકટને વખતે હિંમતપૂર્વક શીલ સાચવીને વર્તવા માટે આપણને કયો આધાર હતો. અને હવે પછીયે છે? આવી રીતે વિચાર કરતાં આપણા પર અને આખી માનવજાતિ પર તેમણે કરેલા અનંત ઉપકાર મનમાં આવે છે અને કૃતજ્ઞતાથી ગગનગંગા થઈ જવાય છે અને સંત તુકારામની પેઠે આપણા હૃદયમાંથી પણ આ જ ઉદ્દગાર બહાર પડે છે :

કાય દાવે ત્યાંસી વ્હાવે ઉતરાઈ ।

ઠેવિતાં હા પાયીં જીવ થોડા ॥

તેમના ઋણમાંથી મુક્ત થવા તેમને શું આપવું? આ જીવ તેમના ચરણમાં અર્પણ કરીએ તોય એ ઓછું જ છે.

વિવેક અને સાધના

ખંડ ૨ જો: સાધનવિચાર

વિભાગ ૧ : ગુણુદર્શન

૧

વિવેક અને સંયમ

માનવી જીવન ઉન્નતિ કરવા માટે છે, તેથી તેને હંમેશાં અધી આજીવી ઉન્નત કરવાનો આપણો પ્રયત્ન હોવો વિવેકની જરૂર જોઈએ. તે માટે આપણામાં પ્રથમ વિવેકની જરૂર છે. જીવન સરળતાથી ચાલવું હોય, તેમાં વિશેષ કરી મુશ્કેલીઓ ન આવતી હોય, ત્યારે આપણને વિવેકની જરૂર જણાતી નથી. પણ કદાચ પ્રસંગ આવતાં કઈ રીતે વર્તવું યોગ્ય અને કદ્યાણુ-કારક થાય તે આપણે એકદમ નક્કી કરી શકતા નથી. ત્યારે પોતાના પૂર્વ અનુભવ પરથી તેમ જ ખીજના એવા પ્રસંગોના અનુભવ પરથી ભવિષ્યમાં શું પરિણામ થશે તેનો દીર્ઘદષ્ટિથી વિચાર કરીને પોતાના વર્તનનું ધોરણ આપણે નક્કી કરવું પડે છે. એવે વખતે આપણને વિવેકશક્તિની જરૂર પડે છે. યોગ્ય નિર્ણય કરવાની શક્તિ એટલે જ શુદ્ધ વિવેક. જેને આવા વિવેકના પ્રસંગો વારંવાર આવે છે, જે પૂર્વ અનુભવોનું સૂક્ષ્મપણે નિરીક્ષણ કરી શકે છે અને તે અધા પરથી યોગ્ય નિર્ણય કરી શકે છે તેની નિર્ણયશક્તિ ખીજઓ કરતાં વધારે વિકાસ પામેલી અને પ્રખર હોય છે. આટલી વિવેકશક્તિ જેનામાં ન આવી હોય તેણે કદાચ પ્રસંગ આવી પડે ત્યારે પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ, વિવેકશીલ અને અનુભવી માણસ પર શ્રદ્ધા રાખી સંકટમાંથી માર્ગ કાઢવો જોઈએ. છતાં તેણે પણ આવી જાતની શ્રદ્ધા પર હંમેશાં પરાધીન જીવન ગાળવાની ધ્રુષ્ટ ન રાખવી જોઈએ. વિવેકશીલ માણસ પાસે આપણે પોતે વિવેકી થવાનું શીખવું જોઈએ, આપણે યોગ્ય વિવેક કરતા થઈએ તો જીવનની અનેક

અડચણો સહેજે દૂર કરી શકાય અને એવી રીતે આપણી ઉન્નતિના માર્ગમાં નડતી કેટલીય મુશ્કેલીઓ મટી જાય.

સદ્ગુણી થવા માટે આપણને વિવેકની જેવી જરૂર છે તેવી જ સંયમનીય છે. આપણા જીવનને મળેલા હંમેશના વલણ સંયમ અને પ્રમાણે આપણી ઇચ્છાઓ અને વૃત્તિઓ ઇન્દ્રિયો દ્વારા સાત્ત્વિક સુખ સુખાનુભવ લેવા તરફ દોડ્યા જ કરે છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખી આપણે એ આખતમાં સતત સાવધ રહેવું જોઈએ. અયોગ્ય દિશા તરફ જતી આપણી મનોવૃત્તિઓને આપણે કાબૂમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સુખ વિના માણસ રહી શકતો નથી, તેથી આપણે સાત્ત્વિક સુખની ટેવ પાડવી જોઈએ. સુખમાં પણ અનેક ભેદો છે. જે સુખ આપણને વધારે ને વધારે લાલચુ અને લ'પટ બનાવતું હોય, આપણી સ્વાધીનતાનો ને આરોગ્યનો નાશ કરતું હોય, તેમ જ આપણી મનોવૃત્તિઓને વધારે ને વધારે ચંચળ બનાવીને ઇન્દ્રિયો અને મન પરના આપણા કાબૂનો નાશ કરતું હોય તે સુખને આપણે ત્યાજ્ય સમજી તેની આખતમાં સંયમશીલ થવું જોઈએ. પરંતુ જે સુખથી આપણું આરોગ્ય વધતું હોય, આપણામાં શાંતિ અને પ્રસન્નતા આવતી હોય અને જેમાં તેને વધુ સમય ટકાવવાનું સામર્થ્ય હોય, જે સુખથી શરીરનો ઉત્સાહ, મનની પવિત્રતા અને બુદ્ધિની તેજસ્વિતા વધતી રહે, જે સુખને લીધે આપણામાં જડતા, ગ્લાનિ કે શિથિલતા આવવાની ધારતી નથી, જે સુખમાં પશ્ચાત્તાપનો ડર નથી, જે સુખમાં પરિશ્રમનો કંટાળો નથી અને જે સુખથી આપણા અને ખીજાના સુખની ને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે તે સુખ સાત્ત્વિક છે. આવા સુખથી કોઈનુંય અકલ્યાણ થાય એ શક્ય નથી; એટલું જ નહીં પણ આવી જાતના સુખની માનવી ઉન્નતિ માટે જરૂર છે. એટલા માટે માણસે સાત્ત્વિક સુખની ઇચ્છા અને પ્રયત્ન રાખવાં, અને સુખ વિષેના ખીજા ખમાલો છોડી દેવા. તે માટે માણસે સંયમી બનવું જોઈએ. અયોગ્ય અને હાનિકારક સુખની પાછળ લાગવાથી આપણી શક્તિ નકામી ખર્ચાય છે.

એ શક્તિ નકામી ખર્ચાવા ન દેતાં તેને ઉન્નતિકારક કાર્યમાં લગાડવી એ આપણું કર્તવ્ય છે. સંયમથી સાચવી રાખેલી અને સંગૃહીત કરેલી શક્તિનો ઉપયોગ આપણે સદ્ગુણોની વૃદ્ધિમાં કરવો જોઈએ. તેમ ન કરીએ તો આપણા વિવેકમાં ઊંચુપ આવશે. ઉન્નત થવા માટે આપણે સદ્ગુણી થવું જોઈએ. સદ્ગુણ વધારવા માટે આપણે સંયમી બનવું જોઈએ. સંયમ વિના શક્તિસંચય નહીં થાય. સંચય વિના શક્તિ નહીં વધે. શક્તિ વધ્યા વિના સદ્ગુણમાં પૂર્ણતા નહીં આવે. જ્યાં સુધી આપણી શક્તિ કોઈ પણ અયોગ્ય કાર્યમાં, ક્ષુદ્ર સુખમાં ખર્ચાતી હોય ત્યાં સુધી આપણે આપણી બધી શક્તિથી ઉન્નતિના માર્ગ પર નથી એમ સમજવું જોઈએ. આપણા જીવનનું તે એક લાંબન છે. આપણી તે ખામી છે. આવી ખામી આપણામાં ન રહે તે માટે આપણે વિવેકી, સંયમી અને પુરુષાર્થી બનવું જોઈએ.

સંયમી માણસ જ ચારિત્ર્યવાળો અને શીલવાન રહી શકે છે. દુનિયામાં તે જ બંધાના આદર અને વિશ્વાસને પાત્ર બને છે. માણસ વ્યસની ભાઈ પર કે મિત્ર પર વિશ્વાસ રાખતો નથી, પણ સંયમી, નિર્દોષ અને નિવ્યંસની નોકર પર નિઃશંકપણે રાખે છે. આમ દુનિયામાં સદ્ગુણો માટે આદર અને દુર્ગુણો માટે અનાદર હોય છે. દુરાચારી કે દંભી માણસ પણ ખીજા દુરાચારી કે દંભી માણસ પર વિશ્વાસ ન રાખતાં સદાચારી અને સંયમી માણસ પર વિશ્વાસ રાખે છે. પોતે દારૂ પીનારો હોય તોય તે દારૂ પીનારને નોકર તરીકે રાખવા તૈયાર નથી હોતો. પોતાની દુર્બળતાને લીધે જે સદાચારી કે નિવ્યંસની રહી શકતો નથી તેના મનમાં પણ સદાચાર અને નિવ્યંસનિતા માટે આદર તથા દુરાચાર અને વ્યસન માટે અનાદર અને અવિશ્વાસ હોય છે.

સામાન્યપણે આપણી એવી માન્યતા હોય છે કે, સંયમશીલ થવું ધણું કઠણ છે. પણ દુનિયામાં કંઈ સારી વસ્તુ કઠણ નથી તેનો આપણે થોડો વિચાર કરવો જોઈએ. કોઈ પણ સારી વિદ્યા કે કળા પરિશ્રમ કર્યા વગર સિદ્ધ થાય છે ? તેથી કઠણાઈ કે પરિશ્રમથી ડરે આપણું નહીં ચાલે.

સત્સંગતિ

ખરું જોતાં, સંયમ, સદાચાર ઇત્યાદિ જેટલા કહણુ લાગે છે તેટલા તે વસ્તુતઃ કહણુ નથી. શરૂઆતમાં એમાં જેટલી કહણુઈ લાગે છે તેટલી પાછળથી નથી લાગતી. પરંતુ આમાં મુખ્ય વાત એ છે કે માણસને સંયમ અને સદાચારમાં રસ નથી, તે તેને ગમતા નથી. એ માર્ગે પોતાની ઉન્નતિ સાધવાની તેને ઇચ્છા નથી. એવી ઇચ્છા હોય તો આ માર્ગમાં લાગે છે તેટલી કહણુઈ આગળ જતાં નથી હોતી. આજે આપણું જીવન જે વાતાવરણમાં પસાર થાય છે, નાનપણથી આપણને જે શિક્ષણ અને સંસ્કાર મળે છે, તે આ એથી વિરુદ્ધ છે. આવી સ્થિતિમાં આપણે વિવેકી, સંયમી ને સદાચારી થઈએ, સદ્ગુણસંપન્ન થઈ જીવન કૃતાર્થ કરીએ, એવી ઇચ્છા થાય એ જ લગભગ અશક્ય છે. એવી મુશ્કેલ સ્થિતિમાં કંઈક વાચનથી અથવા કચાંકથી મળેલા કોઈ સંસ્કારને લીધે જેમને થોડીઘણી સદિચ્છા થાય તેમણે સારી સોખત રાખી પોતાની સદિચ્છા દૃઢ કરવી, વધારવી. સારી સોખત વગર સારા સંસ્કાર મળતા નથી, તેમને પોષણ મળતું નથી, તેમ જ તેમાં બળ આવતું નથી. પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં સુસંસ્કાર ટકી રહેવા મુશ્કેલ હોય છે. તેમાં તે જોતજોતામાં લુપ્ત થઈ જાય છે. એટલા માટે બહારના ખરાબ વાતાવરણને લીધે ચિત્ત પર થતા અનિષ્ટ સંસ્કારોમાંથી બચવું હોય અને પોતાના સુસંસ્કારોને સાચવીને તેમને વધારવા હોય તો માણસે હંમેશા સારી સોખત રાખવી જોઈએ. દરરોજ સ્નાન કરવું એ જેમ સ્વચ્છતાની દૃષ્ટિથી જરૂરનું છે તેવી જ રીતે આપણા ચિત્ત પર નિત્ય પડતા કુસંસ્કારોને કાઢી નાખી તેમને શુદ્ધ કરવા માટે સારી સોખતની જરૂર છે. એવી સોખત પ્રાપ્ત કરીને આપણે આપણા સુસંસ્કારોનું પોષણ કરીએ તો આપણામાં ઉન્નતિની ઇચ્છા જાગ્રત થશે, તે પ્રબળ થશે અને તેને પરિણામે સંયમશીલ, વિવેકી અને સદાચારી થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા આપણામાં વધતી જશે.

વિવેક અને સાવધતા

પોતાનું શ્રેય સાધવાની ઇચ્છા રાખનારે અતિશય જાગ્રત રહેવું જોઈએ. તેને પોતાની મનોવૃત્તિઓનું પરીક્ષણ કરતાં વૃત્તિપરીક્ષણ આવડવું જોઈએ. ઉન્નતિનો મુખ્ય આધાર આપણું ચિત્ત છે. તેની વૃત્તિઓ શુદ્ધ કરવાનો આપણો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. તે માટે જેમ વિવેક અને સંયમની જરૂર છે તેમ સાવધતાની પણ જરૂર છે. સંસ્કારાનુરૂપ આપણી ઇચ્છાઓ દોડે છે અને તે ઇચ્છાઓ પ્રમાણે ચિત્તના તરંગો ચાલે છે. શ્રેયાર્થીએ જૂના અનિષ્ટ સંસ્કારો નાબૂદ કરીને નવા ઇષ્ટ સંસ્કારો ગ્રહણ કરવા જોઈએ. આ પ્રયત્નમાં તેણે કદી કંટાળવું ન જોઈએ. તે માટે તેનામાં ઘણી ધીરજ, દૃઢતા અને ચીવટ હોવાં જોઈએ. કામ, ક્રોધ, લોભ અને અહંકારનાં શુદ્ધઅશુદ્ધ સ્વરૂપો ઓળખતાં તેને આવડવું જોઈએ. ભાવના ને વિકાર, પોતાની સ્વાભાવિક જરૂરિયાતો ને આશાવૃણ્ણા, તેમ જ દોષ એ બંધાં વચ્ચેના ફરક તેણે સમજવો જોઈએ. અહંકાર, સદહંકાર ને નિરહંકાર વચ્ચેનો ભેદ પણ તેણે સમજવો જોઈએ. મદ એટલે શું, ગર્વ એટલે શું, આત્મસંમાન એટલે શું, તેમ જ આત્મ-વિશ્વાસ એટલે શું, એ ઓળખતાં તેને આવડવું જોઈએ. ક્રોધ અને તેજસ્વિતા, દીનતા અને નમ્રતા, દુર્બલતા અને ક્ષમા, અવિચારીપણું અને સાહસ વચ્ચેનો ભેદ તેના ધ્યાનમાં આવવો જોઈએ. કલ્પના, ભાવના અને યોજના, અનુમાન અને અનુભવ, તર્ક અને સિદ્ધાંત, વિલાસ અને વિકાસ, ત્યાગ અને વૈરાગ્ય, જડતા અને શાંતિ, ભોળાપણું અને શ્રદ્ધા, સદાગ્રહ અને દુરાગ્રહ - આ બંધાં વચ્ચેના ભેદો ઓળખતાં તેને આવડવું જોઈએ. વિચાર, તરંગ અને સંકલ્પ, તેમ જ આભાસ અને

જ્ઞાન વચ્ચેનો ફરક પણ તેને સમજવો જોઈએ. આરાધના, ઉપાસના, ભક્તિ, નિષ્ઠા — એ બધાની ઓળખ તેને હોવી જોઈએ. સુખ, આનંદ, સમાધાન, સંતોષ, શાંતિ, પ્રસન્નતા — એ બધાં વચ્ચેના ભેદનું તેને જ્ઞાન હોવું જોઈએ. માનવી ચિત્તની સુપ્તપ્રકટ, સારીનરસી વૃત્તિઓ તેને ઓળખતાં આવડવી જોઈએ અને તે પૈકી હિતકર વૃત્તિઓ તેણે અપનાવવી જોઈએ.

યોગ્યઅયોગ્યની, હિતકરઅહિતકરની પરખ સાધકને કરતાં ન આવડે તો તેનો પરિશ્રમ ફોકટ જવાનો સંભવ હોય યોગ્ય જરૂરિયાતો છે. પોતાની યોગ્ય જરૂરિયાતો અને લોભ, તેમ જ અને નિર્દોષ પરિગ્રહ સદોષ અને નિર્દોષ પરિગ્રહ વચ્ચેનો ભેદ સાધકને ઓળખતાં આવડવો જોઈએ. પોતાના નિર્વાહ માટે જરૂરી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામાં લોભ નથી, દોષ નથી. તેમ જ એવી વસ્તુઓનો મર્યાદિત સંગ્રહ કરવામાંયે કશો દોષ નથી. મનુષ્ય તરીકે સદાચારથી જીવવા માટે, કુટુંબના નિર્વાહ માટે અને મુશ્કેલીના સમય માટે આપણને અગાઉથી જે જોગવાઈ કરવી પડે છે, જે સંગ્રહ કરવો પડે છે, તેને લોભ કે સદોષ પરિગ્રહ ન કહી શકાય. જરૂર કરતાં વધારે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવામાં લોભ છે અને વાપરવામાં ઉડાઉપણું છે. જે વસ્તુઓની ખીજાઓને અત્યંત જરૂર હોય તે વખતે આપણે પણ તેનો યોગ્ય ઉપયોગ ન કરતાં કેવળ લોભથી સંગ્રહ કરી રાખીએ તો તેમાં કૃપણતા છે, દુષ્ટતા છે. પરિગ્રહની આખતમાં સાધકે હંમેશ વિવેક અને તારતમ્યથી વર્તવું જોઈએ.

ખાનપાન, વસ્ત્ર, રહેણાણ વગેરે આખતમાં પણ સાધકે ખૂબ વિવેકથી વર્તવું જોઈએ. એ આખતમાં તેણે આરોગ્ય, અિદ્રિયવિષયક સંયમ મિતવ્યમ, નિર્લસતા અને આવશ્યક સગવડોનું અને સાવધાનતા મહત્ત્વ ઓળખીને વર્તવું જોઈએ. પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી કરતી વખતે ખીજા પર અન્માય ન થાય એ તરફ તેણે લક્ષ આપવું જોઈએ. ખાવાપીવાને વખતે તેણે જીભને

સંયમ જાળવવામાં સાવધ રહેવું જોઈએ. આરોગ્ય, ખળ, ચપળતા, બુદ્ધિની તેજસ્વિતા અને મનની પવિત્રતા અને પ્રસન્નતા જેનાથી રાખી શકાય અને વધતી રહે એવી જાતનાં ખાનપાન તેણે પસંદ કરવાં જોઈએ. તેમ કરતી વખતે તેણે પોતાની આર્થિક સ્થિતિનોય વિચાર કરવો જોઈએ. કપડાં ઠંડી, ગરમી અને લજ્જના નિવારણ માટે છે એ વાત લક્ષમાં લઈને તેણે વર્તવું જોઈએ. કેવળ શાખ માટે અને ગમે છે એટલા માટે કપડાંની જુદી જુદી ભાતો અને પદ્ધતિઓનો મોહ રાખવામાં તેનો દુરુપયોગ છે એ તેણે સમજવું જોઈએ. તેની વાણીમાં અવ્યવસ્થિતપણું, વિસંગતિ, અસત્ય, કક્કંશપણું, અસભ્યતા વગેરે દોષો ન હોવા જોઈએ; કોઈની નિંદા ન હોવી જોઈએ, તેમ જ આત્મસ્તુતિ કે પોતાના કાર્યની પ્રશંસા પણ ન હોવી જોઈએ. કોઈને કંટાળો આવે એવું તેનું બોલવું કે ભાષણ ન હોવું જોઈએ. ઊલટું, તેના બોલવામાં મધુરતા, સત્ય, પ્રેમજાતા, સુસંગતિ અને મુદ્દાસરપણું હોવું જોઈએ. તે મિતભાષી હોવો જોઈએ. બોલતી વખતે નકામા હાથપગ હલાવવાની કે સાંભળનારને વચ્ચે વચ્ચે હાથે ઘોંચવાની ખોટી ટેવ ન હોવી જોઈએ. ખીજાનું બોલવાનું પૂરું થાય ત્યાં સુધી મૌન રાખવા જેટલી ધીરજ તેનામાં હોવી જોઈએ. આવી રીતે વાણીની આખતમાંયે તેણે સંયમી અને સાવધ રહેવું જોઈએ.

આપણી દ્વારા થતી બધી ક્રિયાઓ મળીને આપણું જીવન અને છે.

તે સર્વાંગસુંદર થાય એમ આપણે ધ્યેયતા હોઈએ. અંતઃસુદ્ધિનું પરિણામ તો આપણે પોતાની દરેક વૃત્તિ ને ક્રિયાની આખતમાં વિવેકી, સંયમી અને સાવધ રહેવું જોઈએ. માટીની કે પથ્થરની પણ જે સુંદર મૂર્તિ બનાવી શકાય છે, જડ પદાર્થમાંથી પણ જે ચિત્રાકર્ષક, ભાવદર્શક અને બોધપ્રદ ચિત્ર તૈયાર કરી શકાય છે, તો જેના અણુઅણુમાં ચૈતન્ય ભરેલું છે અને જે પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત તેમ જ અનેક કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી યુક્ત છે એવા શરીરને આપણે બધી રીતે નિર્દોષ અને ગુણસંપન્ન શું ન બનાવી શકીએ ? અનેક વિદ્યા, કળા, સહભાવ વગેરેથી તેને બધી આજુથી સુશોભિત

અને સુયોગ્ય આપણે ન બનાવી શકીએ ? મહાન સંત જ્ઞાનેશ્વરે સત્વગુણોથી યુક્ત એવા માણસનું એક જગાએ વર્ણન કર્યું છે તે અત્યંત બોધપ્રદ છે. તેઓ કહે છે : “વસંત ઋતુમાં કમળો વિકસિત થયા પછી તેમની સુગંધ જેમ સહેજે ચારે બાજુએ પ્રસરે છે તેવી રીતે જેના હૃદયમાં પ્રજ્ઞા એતપ્રોત ભરાઈ ગયા પછી તે અંદર રહી શકતી નથી અને પછી સહેજે ઇન્દ્રિયો દ્વારા બહાર પસરવા માંડે છે તેની ઇન્દ્રિયોને આંગણે વિવેક કામ કરે છે; અને બાજુ તેના હાથપગને પણ જ્ઞાનદષ્ટિ ફૂટી હોય એમ લાગે છે. સત્કર્મ અને દુષ્કર્મનો ભેદ તેની ઇન્દ્રિયો જ સમજી શકે છે. વિચાર કરીને નક્કી કરવાની જરૂર તેને પડતી નથી. તેની ઇન્દ્રિયો જ સારાનરસાની પારખ કરી શકે છે. ન જેવા જેવી વસ્તુ તરફ તેની આંખ જતી જ નથી. ન સાંભળવા જેવા શબ્દો તેના કાનમાં જતા જ નથી. ન બોલવા જેવા શબ્દો તેની જીભ ઉચ્ચારી જ શકતી નથી. દીવા સામે જેમ અંધારું રહી શકતું નથી, તેમ નિષિદ્ધ વસ્તુઓ તેની ઇન્દ્રિયો આગળ આવી શકતી નથી.”

આ બધાનો સાર એટલો જ કે, અખંડ વિવેકથી અને સાવધપણે વર્તવાથી માણસની ઇન્દ્રિયોના ધર્મો જ પરમ શુદ્ધ બને છે. નિરંતર સાવધતાથી અને આંતરિક શુદ્ધ યુક્તિથી, સદૈવ પ્રયત્નશીલ રહેવાથી માણસ આવી સ્થિતિએ જઈ પહોંચે છે. અને પહોંચ્યા પછી પણ વિવેકી માણસ સાવધપણું છોડીને કદી ગાફેલ રહેતો નથી.

આ જાતની ચિત્તશુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયશુદ્ધિ આપણે સાધવી હોય તો આપણે સતત સાવધપણે વર્તવું જોઈએ. વિવેકથી અલંબ જાગૃતિ યોગ્યઅયોગ્યની પારખ, જાગૃતપણે બધી વૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ અને નિશ્ચયપૂર્વક અયોગ્ય વૃત્તિઓનો નિરોધ — આ બાબતો આપણે સિદ્ધ કરવી જ જોઈએ. શ્રેયઃ-સાધનના પ્રયત્નમાં જાગૃતિનું ધણું મહત્ત્વ છે. આ જાગૃતિ આપણને સતત રાખતાં આવડવી જોઈએ. ઇન્દ્રિયોના ધર્મો અને ચિત્તના પૂર્વ

સંસ્કારો પૂરેપૂરા નાશ પામ્યા છે એમ માનીને આપણે કદી પણ ગાફેલ કે અસાવધ ન રહેવું જોઈએ. કારણ કે જીવમાં રહેલા મૂળ સ્વભાવધર્મો બીજા રૂપે આપણામાં રહેલા હોય છે. તે ક્યારે, કયે વખતે અને કેવી રીતે ફરીથી જાગૃત થશે એનો ભરોસો નથી. માટે સતત સાવધતા આપણો સ્વભાવ બનવો જોઈએ.

સંત કબીરે કહ્યું છે :

“સૂર સંગ્રામ હૈ પલક દો ચારકા, સતી ઘમસાન પલ એક લાગે ।

સાધ સંગ્રામ હૈ રૈન દિન ઝૂઝના, દેહ પરજંતકા કામ માગી ॥”

(શરોનો સંગ્રામ બેચાર પળનો હોય છે. સતીનું યુદ્ધ એકાદ પળમાં ખલાસ થાય છે. જ્યારે સાધુનો સંગ્રામ એવો છે કે દેહ છે ત્યાં સુધી રાત ને દિવસ ઝૂઝવાનું હોય છે.)

(રોજના પ્રવચનમાંથી)

૩

સદ્ગુણોપાસના

આપણે આપણું જીવન અત્યંત વિચારપૂર્વક ચલાવવું જોઈએ. આપણી શક્તિઓનો પ્રયત્નપૂર્વક વિકાસ કરીને તેમનો શક્તિ સાથે જ સતત સદુપયોગ કરવો જોઈએ. તે શક્તિઓનો સદ્ગુણોની શુદ્ધિ આપણે કેવળ વિકાસ કરીએ પણ તેમનો સદુપયોગ કરવાનું આપણને ન આવડે તો તે શક્તિઓ આપણને તેમ જ બીજાઓને પણ અનર્થકારી બને. તેથી શક્તિની વૃદ્ધિની સાથે જ તેની શુદ્ધિનો વિચાર, આગ્રહ અને પ્રયત્ન ચાલુ રાખવાની અત્યંત જરૂર છે. આવી રીતે વર્તતાં આપણા સદ્ગુણોને લીધે બીજાઓને થોડોક ઐહિક લાભ થતો હોય, કે તેમનું કંઈક કલ્યાણ થતું હોય તોયે આપણે તેમના પર મોટો ઉપકાર કરીએ છીએ એવો ભાવ કે અહંકાર

આપણામાં ઉત્પન્ન ન થવો જોઈએ. કારણ કે, સહગુણી થવામાં ખરેખર આપણે પોતાનું જ સૌથી વધારે કલ્યાણ સાધીએ છીએ. સહગુણોના ઉપાસકને સહગુણોમાં જ તૃપ્તિ રહે છે. તે માટે ખીજાઓ તરફથી માન, પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની તે કદી ઇચ્છા રાખતો નથી. સહગુણ આપણો સ્વભાવ બન્યો છે કે નહીં તે જોળખવાની આ મહત્ત્વની નિશાની છે. સહગુણ વિષે કંઈક વિશેષતા લાગવી ને તેથી અહંકાર થવો, તેને લીધે ખીજાઓને તુચ્છ માનવા—આ અર્ધી ક્ષુદ્ર મનોવૃત્તિઓ હોઈ તે કચારેક પણ આપણા પતનનું કારણ બને છે. આપણી ઉન્નતિને તે બાધક છે. આ મનોવૃત્તિઓ આપણામાં છે ત્યાં સુધી આપણે સહગુણોના સાચા ઉપાસક બન્યા નથી એમ આપણે સમજવું. સહગુણી થવાના કરતાં આપણે સહગુણી છીએ એમ બતાવવામાં આપણને સંતોષ જણાતો હોય તો આપણામાં દંભ છે એમ સમજવું; અને સહગુણ વિષે આપણને અહંકાર થતો હોય તો કેવળ સહગુણમાં આપણને તૃપ્તિ થતી નથી પણ તે માટે હજી અહંકારની જરૂર છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી જે પ્રમાણમાં આપણામાં અહંકાર હોય તે પ્રમાણમાં સહગુણમાં ખામી છે એમ આપણે સમજવું જોઈએ. સહગુણનું વાસ્તવિક પરિણામ આત્મસંતોષ છે. તે આત્મસંતોષના કરતાં અહંકારથી મળતું સુખ કે આનંદ જેને શ્રેષ્ઠ કોઈને લાગતો હોય તેનામાં સહગુણો ઊતર્યા છે, તે તેનો સ્વભાવ બન્યા છે, એમ શી રીતે કહી શકાય? અને એ અહંકાર તેનામાં ખીજા કયા દુર્ગુણો પેદા કરશે તેનું શું કેટલાં? આપણા જ્ઞાનમાં, સહગુણોમાં અને નીતિમતામાં સહજતા અને પૂર્ણતા આવી નથી ત્યાં સુધી તેમાંથી આપણું પતન થવાની ધારતી હોય છે. માન, પ્રતિષ્ઠા, દંભ, અહંકાર—એ બધા પતનના રસ્તા છે. શ્રેયની ઇચ્છા કરનારે તે માર્ગે કદાપિ ન જવું જોઈએ. સહગુણ આપણો સ્વભાવ બની જાય તો નિરહંકારપણું આપોઆપ આવશે. સદાચારી અને સહગુણી થવામાં જ આપણું ખરું કલ્યાણ છે અને તેથી જ આપણને સાચી શાંતિ મળશે, એ આપણે કદી ન ભૂલવું જોઈએ. ક્ષુદ્ર મોહમાં આપણે ન સપડાવું જોઈએ. સહગુણોને કારણે આપણામાં મદ પેદા થાય, અહંકાર

નિર્માણ થાય, તો તે સહગુણો આપણને પચ્યા નથી એમ આપણે સમજવું જોઈએ.

જેમ જેમ આપણી વિવેકશક્તિ વધશે, આપણું ચિત્ત શુદ્ધ થશે, તેમ તેમ આ અર્ધી બાબતો આપણા લક્ષમાં સહેજે બીજાઓને પારસ્વવાની આવવા માંડશે. અને આપણે આપણા ચિત્તને, તેની સ્ત્રી પાત્રતા વૃત્તિઓને, સહગુણદુર્ગુણોને સહેજે જોળખી શકીશું. આપણે પોતાની જાતને જોળખી શકીશું તો જ જગતને જોળખી શકીશું. આપણી પોતાની જ પરીક્ષા આપણને કરતાં ન આવડે તો દુનિયાની પરીક્ષા આપણે કેવી રીતે કરી શકવાના? એક ઘડિયાળની કે યંત્રની રચના આપણને ખરાખર સમજાયા પછી તેવાં ખીજાં ઘડિયાળો કે યંત્રોની રચના લક્ષમાં આવતાં વાર લાગતી નથી. એવી જ રીતે આપણું ચિત્ત, તેની વૃત્તિઓ, તેની સુખપ્રકટ અવસ્થાઓ, તેમની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ ને ક્ષય, તેની સુસંગતિવિસંગતિ, તેમનું પરીક્ષણ, પૃથક્કરણ અને વર્ગીકરણ, તે વૃત્તિઓનાં અંતર્બાહ્ય સ્થૂળસ્પૃક્ષમ પરિણામો વગેરે બધું આપણે જાણી શકીએ, અને તેની શુભ વૃત્તિઓનો અને સહગુણોનો આપણામાં નિરહંકારિતા આવે ત્યાં સુધી વિકાસ કરીએ અને એ બધામાંથી પસાર થઈને છેવટની અલિપ્ત અવસ્થા આપણે સાધી શકીએ તો જગતને જોળખવા માટે આપણે લાયક થઈએ. આપણી જાતને શુદ્ધ કર્યાં વિના આપણે જગતની પરીક્ષા કરીએ તો તે ખોટી નીવડવાનો જ સંભવ છે. પોતાની દષ્ટિ શુદ્ધ અને નિર્દોષ ન હોય ત્યારે જગતના ગુણદોષો નક્કી કરવા બેસીએ તો તેમાં ભૂલ થવાનો સંભવ વધારે હોવાનો. જે રંગનાં ચશમાં આપણે પહેરીએ તેવા રંગની દુનિયા આપણને દેખાવા માંડે છે. તેવું જ આ બાબતમાં થવાનું. આપણે વિકારવશ હોઈએ તો જગત તરફ આપણે તે જ દષ્ટિથી જોવાના અને તે જ દષ્ટિથી તેની પરીક્ષા કરવાના. આપણે ભાવનાવશ હોઈએ તો આપણી દષ્ટિ અને પરીક્ષા એવી જ હોવાની. લોભી, લાલચુ. અને દંભી હોઈએ તો તેવી થવાની. એટલે આપણી માનસિક અવસ્થા જેવી હોય તેવું જગત આપણને

દેખાવાનું. અને આપણી વૃત્તિઓ અને ભાવનાઓના શમન માટે આપણે તેનો ઉપયોગ કરવાના. એમાં આપણી અને જગતની સાચી પરીક્ષા નથી અને કોઈની સલામતી પણ નથી. આપણી પોતાની ઉન્નતિમાં જ આપણી અને જગતની પરીક્ષા અને સૌ કોઈની સલામતી છે, એ વાત આપણે નિશ્ચિત સમજીએ તો ખીજા વિષેના તેમ જ જગત વિષેના ખોટા તર્કમાં પડીને છેતરાવાની કે ખીજાઓને છેતરવાનું કારણ બનવાની આપણને ધાસ્તી નહીં રહે.

આ પરથી તમારી એવી સમજણ ન થવા દેતા કે, જ્યાં સુધી આપણે પૂર્ણ શુદ્ધ, નિર્વિકાર અને પ્રજ્ઞાવંત થયા નથી વિક્ષુદ્ધિ અને ત્યાં સુધી ખીજાઓની આપણે કરી જ સેવા નહીં સદ્ગુણોનો સંબંધ કરી શકીએ. હું તમને આગ્રહપૂર્વક કહું છું કે તમે પોતાનું ચિત્ત શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હો તે વખતે જ સદ્ગુણી થવાનો પણ પ્રયત્ન કરજો. તમારામાં સેવાપરાયણતા ન હોય અને એ દિશામાં તમે પુરુષાર્થ ન કરો તો તમારામાં સદ્ગુણો આવશે નહીં. ખીજાઓ સાથેના આપણા સારા કે નરસા વર્તન પરથી જ સદ્ગુણ કે દુર્ગુણ નક્કી થાય છે. આપણું જે વર્તન ન્યાયને માર્ગ પર દુઃખનિવારણ કરનારું, આપણી તેમ જ ખીજાઓની ઉન્નતિ કરનારું, અને નૈતિક દૃષ્ટિથી અને લાભકારક હોય તે સદ્વર્તન અને એથી ઊલટું હોય તે દુર્વર્તન. સદ્વર્તનની આ સાદી અને ધોરી વ્યાખ્યા છે. એ પરથી સદ્ગુણદુર્ગુણનો નિર્ણય કરી શકાશે. સદ્ગુણો સિવાય તમારામાં સેવાપરાયણતા ટકી શકશે નહીં. ખીજાઓ સાથેના આપણા સંબંધો જે પ્રમાણમાં ઉન્નતિપ્રદ થતા રહેશે તે પર સદ્ગુણોના વિકાસનો આધાર છે. કોઈ પણ સદ્ગુણનો ચિત્તની શુદ્ધિ વગર કદી પણ સંપૂર્ણ વિકાસ થઈ શકતો નથી. શુદ્ધિ અને સદ્ગુણસંપન્નતાનો અન્યોન્યપોષક અને સહાયક સંબંધ ઓળખીને તમારે આ બાબતમાં પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ, એ જ મારા ઉપરના કહેવાનો અર્થ છે. સદ્વર્તનના પ્રયત્નથી જ તેમાંના દોષ કે પૂર્ણતા આપણા ધ્યાનમાં આવે છે, તેથી હુમેશ

સદાચારી રહેવાનો પ્રયત્ન રાખશો. વૃત્તિઓ અને કર્મોનું સતત પરીક્ષણ કરીને તેના દોષ શોધી કાઢવા જોઈએ અને તે સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તો જ આપણા ચિત્તની અને સાથે સાથે કર્મોની પણ શુદ્ધિ થતી રહેશે; કર્મોમાં કુશળતા, વ્યવસ્થિતપણું અને ઔચિત્ય આવતાં જશે અને તે અવશ્ય યશસ્વી થતાં જશે. એમ કરતાં કરતાં આપણે શુદ્ધિ અને પુરુષાર્થ અને દૃષ્ટિથી પૂર્ણતા તરફ પ્રગતિ કરીશું. અને મળીને માનવપ્રકૃતિની પૂર્ણતા છે અને સાર્થકતાની સીમા છે.

શુદ્ધિની સાથે સદ્ગુણો પર હું એટલા માટે ભાર મૂકું છું કે પુરુષાર્થ વગર સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને સદ્ગુણો દ્વારા પુરુષાર્થ અને સદ્ગુણો વગર કેવળ શુદ્ધિને જીવન-માનવતાની સિદ્ધિ વિકાસની દૃષ્ટિથી મહત્ત્વ નથી. સદ્ગુણો અને પુરુષાર્થ સિવાયની ચિત્તશુદ્ધિ એક પ્રકારની જડતા નીવડવાનો પણ સંભવ છે. પૂર્ણ શુદ્ધિની સ્થિતિમાં નિષિદ્ધ ક્રિયાઓનો અને તે જાતની વૃત્તિઓનો અભાવ માનેલો છે. પરંતુ માણસમાં ચેતન છે, ચિત્ત છે, બુદ્ધિ છે, પ્રાણ છે, કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે અને એ બધાંમાં અગાધ શક્તિ ભરેલી છે. અનાદિ કાળથી માનવજાતિમાં સતત વિકાસ પામતા જ્ઞાનનો અને સુસંસ્કારોનો, સદ્ભાવનાઓનો અને સદ્ગુણોનો, તેમ જ શીલનો અને પુરુષાર્થનો વારસો માણસને મળેલો છે. માનવી બુદ્ધિ, ચિત્ત અને મનમાં કેટલી શક્તિ સુખપણે રહેલી છે એનો હજી પૂરો તાગ લાગ્યો નથી. તેની પ્રકટ શક્તિમાંથી શાસ્ત્રો, વિદ્યાઓ અને કળાઓ નિર્માણ થયેલાં છે અને થઈ રહ્યાં છે. આ બધી શક્તિઓનો, બધી જાતની વિદ્યા, કળા, સંપત્તિ અને એકંદરે મળેલા વારસાનો ઉપયોગ કેવળ નિષ્ક્રિય કે નિવૃત્ત થવામાં કરવો અને બધી ભાવનાઓ અને પુરુષાર્થનો સંકેત્ય કરતાં કરતાં છેવટે તેમનો સંપૂર્ણ અભાવ કરવો, એટલે કે કેવળ જડતા સિદ્ધ કરવી એ માનવતાનું સાધ્ય નથી. ચૈતન્યની પૂર્ણતા એમાં નથી. પરંતુ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા પ્રકટ થતી અનેકવિધ શક્તિઓની શુદ્ધિશુદ્ધિ સાધીને ચૈતન્ય વધારે ને વધારે

શુદ્ધ અને વ્યાપકપણે પ્રકટ થતું રહે, એમાં માનવતાની સીમા અને ચૈતન્યની પૂર્ણતા છે. આ મહાન ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે શુદ્ધિ અને પુરુષાર્થ તેમ જ પાવિત્ર્ય અને કર્તૃત્વની જરૂર છે. જીવનસિદ્ધિ એમાં જ છે.

(રોજના પ્રવચનમાંથી)

૪

ગુણવિકાસ અને ગુણાતીતતા

દરેક માણસને જન્મથી જ ગુણોનો શોડોધણો વારસો મળેલો હોય છે. સાર પછી સંસ્કાર, શિક્ષણ, પરિસ્થિતિ, સદ્ગુણોની શ્રેષ્ઠતા-સોખત, અનુકૂળપ્રતિકૂળ સંજોગો, અનુભવ, જ્ઞાન, કનિષ્ઠતા વિવેક, ઇચ્છાને સંકલ્પનું ઓછુંવતું પ્રમાણ, ઇત્યાદિ અનેક કારણોને લીધે તેના ગુણોની ઓછાવતા પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ થાય છે. કોઈ એક જ ગુણની સ્વતંત્રપણે વૃદ્ધિ માણસમાં કદી થતી નથી, પરંતુ ગુણોના પરસ્પર આધારે થાય છે. આ વૃદ્ધિ કઈ રીતે થાય છે તેની સામાન્ય લોકોના જીવન પરથી આપણને ખબર પડતી નથી, પણ શ્રેયાર્થી અને પ્રયત્નશીલ માણસના જીવનનું પરીક્ષણ કરવાથી સહગુણોની વૃદ્ધિનો ક્રમ આપણે જાણી શકીએ છીએ. સહગુણોની પરીક્ષા એ સહગુણો માટે વ્યક્તિને જ્ઞાનપૂર્વક અને સહહેતુપૂર્વક કેટલું સહન કરવું પડે છે તે પરથી થાય છે; તેમ છતાં તે પરીક્ષા પણ સર્વાંશે ખરોખર નથી. તે માટે વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેના પૂર્વ સંબંધોનાય વિચાર કરવો પડે છે. કારણ પ્રિય સંબંધવાળી વ્યક્તિ માટે ઘણો ત્યાગ કરવા માટે જોઈતી મનોવૃત્તિ અને તદ્દન અપરિચિત વ્યક્તિ માટે તેથી ઓછો ત્યાગ કરવા માટે જોઈતી મનોવૃત્તિ એ એમાં માનસિક દૃષ્ટિથી ઘણો જ ફેર હોવાનો સંભવ છે. દાખલા તરીકે, પોતાના માતાપિતા માટે અથવા

પોતાની સાથે નિકટનો પ્રેમનો સંબંધ ધરાવનાર વ્યક્તિ માટે કોઈ માણસ ઘણું સહન કરી શકે, તે તેટલા પરથી તદ્દન અપરિચિત વ્યક્તિ માટે સહાનુભૂતિપૂર્વક સહન કરવા તે તૈયાર થશે એમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય નહીં; કારણ કે મૂળનો જ પ્રેમનો સંબંધ હોય ત્યાં એકબીજાને એકબીજા પાસેથી સુખની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે; અને પ્રેમ, કૃતજાતા, વાત્સલ્ય વગેરે ભાવનાઓની વૃદ્ધિ પણ થયેલી હોય છે. એવી સ્થિતિમાં એકબીજા માટે સહન કરવા માટે જેવી મનની અવસ્થા જરૂરી હોય છે તેના કરતાં પહેલાંનો કશો સંબંધ ન હોય એવા અપરિચિત માણસ માટે સહન કરવા તૈયાર થવા માટે મનની વધારે ઊંચી અવસ્થા હોવાની જરૂર હોય છે. તેથી કૃતજાતા, વાત્સલ્ય વગેરેના કરતાં દયા, ઉદારતા, પરોપકાર વગેરે ગુણો શ્રેષ્ઠ છે. આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં પહેલાંના પ્રિય સંબંધવાળી વ્યક્તિ વિષેની સહાનુભૂતિ કરતાં અપરિચિત વ્યક્તિ વિષેની સહાનુભૂતિનો ભાવ એ શ્રેષ્ઠ ગુણ છે. અને અપ્રિય અને દુઃખ દેનારી વ્યક્તિ વિષે પ્રસંગવશાત સહાનુભૂતિ લાગવી એ ભાવ તેના કરતાંય વધારે ઊંચો ગુણ છે. આ પરથી ગુણોની શ્રેષ્ઠતા-કનિષ્ઠતા જે પ્રસંગે તે ગુણો દેખાય છે તે પ્રસંગ પરથી, વ્યક્તિના એકબીજા સાથે પૂર્વ સંબંધ પરથી, તે માટે વ્યક્તિને જે ત્યાગ, સંયમ, વિવેક, પુરુષાર્થ કરવો પડ્યો હોય અને છેવટે તેથી કોને શો લાભ થયો વગેરે પરથી ઠરાવવી યોગ્ય થશે. આ પ્રમાણે સહગુણોના વિદ્યસનો સાધારણ ક્રમ છે. કનિષ્ઠ ગુણોની અસુક હદ સુધી વૃદ્ધિ થયા પછી તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ ગુણોની ચિત્તમાં જગૃતિ થાય છે અને તે પછી અને પ્રકારના સહગુણોનો વધારે ને વધારે ઉત્કર્ષ એકી વખતે થઈ શકે છે. એટલું જ નહીં, પણ તે બધા એકબીજાને પોષક થાય એ રીતે વિકાસ પામે છે.

સહગુણોની પરીક્ષા કેવળ આજ પરિણામ પરથી કરવામાંય ભૂલ થવાનો સંભવ છે. આજ પરિણામો ઘણી વાર કેવળ સદ્ગુણોની પરીક્ષા પરિસ્થિતિ અને સંજોગો પર જ આધાર રાખે છે, અને તે પરિસ્થિતિ અને સંજોગો વ્યક્તિને અધીન હોતાં નથી. તેથી સહગુણોની પરીક્ષા, તે વ્યક્તિની તે ગુણો વિષેની નિષ્ઠા, તે

માટે તેને કરવો પડેલો ત્યાગ, વિવેક અને પુરુષાર્થ, તેને સહન કરવા પડેલા અંતર્બાહ્ય પરિશ્રમ વગેરે પરથી કરવી યોગ્ય ગણાય. આ આપતો વિવેકી અને આત્મપરીક્ષક વ્યક્તિ પોતે જ ખીન્નના કરતાં યથાર્થ રીતે જાણી શકે છે. સહભાવનાઓનો ચિત્તમાં ઊઠેલો વેગ, તેને લીધે ચિત્તની થયેલી અવસ્થા, તે વખતે વેદવાં પડેલાં શારીરિક કષ્ટો અને તે પછીનું ભાવનાઓનું શમન વગેરે આપતોનો ક્રમ અથવા ઇતિહાસ આજી જગત ન જાણે તોયે વ્યક્તિ પોતે એ અધી વસ્તુઓ સ્વાનુભવથી જાણે છે. સહગુણોની સાથે જ દુર્ગુણોની વૃદ્ધિ પણ માણસમાં એક જ કાળે થતી જણાય તો તે સહગુણો વિષે ખાતરી રાખી શકાય નહીં; એટલું જ નહીં, પણ તે સહગુણો ખરેખર જ સહગુણો છે કે કેમ તે વિષે ભારે શંકા પેદા થાય છે. પરસ્પરવિરોધી ગુણ-અવગુણોની વૃદ્ધિ એક જ સમયે થઈ શકતી નથી. દાખલા તરીકે, દયા, પરોપકાર, ઉદારતા, સરળતા એ અથા પરસ્પરપોષક ગુણો હોવાથી તે અધાની વૃદ્ધિ એકી વખતે થઈ શકે છે. તે જ પ્રમાણે દુષ્ટતા, કપટ, અન્યાય, વિશ્વાસઘાત વગેરે દોષો પણ એકબીજાને પોષક છે. પણ કપટ અને પરોપકાર એ બેની એકી વખતે વૃદ્ધિ કે વિકાસ ન થઈ શકે. તેમ થતું દેખાય તો તે પરોપકારવૃત્તિ સાચી નહીં પણ કાય સાધવાની યુક્તિ હોવાનો જ સંભવ છે. સાધારણ રીતે ગુણો ગુણોના અને અવગુણો અવગુણોના પોષક અને છે. માણસના ચિત્તમાં ગુણ-અવગુણોનો વિચાર અવારનવાર ઊઠ્યા જ કરે છે. એવી જાતનાં કર્મો પણ તેને હાથે થયા જ કરે છે. માણસ જોકે ગુણદોષના મિશ્રણથી અનેલો છે, છતાં એક સમયના ગુણદોષ કે એક સમયની ચિત્તસ્થિતિ તદ્દન તેવી ને તેવી ખીજે સમયે જોવા મળે એ શક્ય નથી. તેમાં સતત ફેરફાર થયા જ કરે છે. આ વાત ઝટ જણાઈ આવતી નથી, પરંતુ લાંબે વખતે અવલોકન પરથી ધ્યાનમાં આવે છે; કારણ કે પરિવર્તનની ક્રિયા ઘણી જ સૂક્ષ્મ ગતિથી ચાલે છે. સ્થૂળ અને સ્પષ્ટ રીતે તેનું પરિણામ નજરે પડતાં કેટલોક વખત જાય છે. પણ સહગુણોનું પ્રભત્તનપૂર્વક અનુશીલન કરનારા સાધકને આ આપતમાં લાંબો વખત રાહ જોવી પડતી નથી. અભ્યાસની મદદથી

અવગુણોનો નાશ કરી સહગુણોની વૃદ્ધિ કરવા તરફ તે પોતાની માનસિક શક્તિનો ઉપયોગ કરતો રહે છે, તેથી તેના ચિત્તની સ્થિતિમાં ઝપાટાભેર ફરક પડતો જાય છે; અને પરીક્ષણ દ્વારા આ વાત તે જાણતો પણ હોય છે. આવી રીતે પ્રયત્ન ચાલુ હોય છે ત્યારે તેનો જે ગુણ પૂર્ણતાને પામે છે, તેને વિષેનો તેનો અહંકાર નાશ પામે છે. તેની પ્રકૃતિની, ચિત્તની, આગળ વધવાની ગતિ મંદ થતાં થતાં સાવ અંધ પડે છે. તે ગુણની આપતમાં તે ગુણાતીત થાય છે. માણસમાં કોઈ ગુણ દૃઢપણે અને પૂર્ણપણે હોવા છતાં તે વિષે અહંકાર ન હોવો એ તે ગુણની છેવટની એટલે તેની પેલી પારની અવસ્થા છે. તેથી તેને જ ગુણાતીત અવસ્થા કહેવી જોઈએ. ગુણો વિષે નિરહંકારતાનો અર્થ પોતાના ‘અહં’ નો કે ગુણોનો નાશ કે લોપ નહીં, પણ ગુણો વિષે અભિમાન, ગર્વ, ધમંડ ન હોવો તે; — પોતાના ગુણને કારણે — વિશેષતાને કારણે — ખીજને હીન કે તિરસ્કારપાત્ર ન સમજવા તે. અને આ સ્થિતિ કોઈ પણ ગુણની આપતમાં એ ગુણ સાથે માણસમાં નમ્રતાનો વિકાસ થયો હોય તો સાધી શકાય છે. સારાંશ, ગુણાતીત એટલે ગુણહીન કે ગુણશૂન્ય નહીં, પણ ગુણ હોવા છતાં તેનો ગર્વ ન રાખવો તે.

અન્યાયપ્રતિકાર

માનવતાની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં આપણામાં જાણીતી આવતી એક ખામી વિષે તમારી આગળ કંઈક કહેવું જોઈએ એમ લાગે છે. દુર્જન, લોભી કે ઉન્મત્ત માણસ તરફથી કોઈ વ્યક્તિની કે સમાજની કનડગત થતી હોય તો તેનો પ્રતિકાર કરી પીડિત વ્યક્તિને કે સમાજને દુઃખમુક્ત કરવાની વૃત્તિ આપણામાં લગભગ નથી જ એમ કહીએ તો સાલે. આનું કારણ આપણી અનેક જાતની દુર્બળતા તો છે જ; પરંતુ એ સિવાય પણ ખીજાના દુઃખ વિષે જેટલી સહાનુભૂતિ થવી જોઈએ તેટલી આપણને થતી નથી એ પણ છે. આપણી 'પોતાપણા'ની વ્યાખ્યા અને મર્યાદા ઘણી સંકુચિત છે. તેથી ખીજા તરફથી કોઈને દુઃખ થતું હોય તો તે જોઈને આપણા ચિત્તમાં કશી લાગણી પેદા થતી નથી. કદાચને થાય તોય દુઃખનિવારણ કરવા માટે જોઈતાં ધૈર્ય, પુરુષાર્થ, અને સામર્થ્ય પણ આપણામાં નથી. ખીજા વાત એ કે આપણામાં સામુદાયિક ભાવ નથી. તેમ છતાં કોઈ પ્રસંગે ન્યાયનો પક્ષ લઈને ખીજા પર થતા અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવા કોઈ ઊભો થાય તો તેને મદદ કરવા જેટલી ન્યાયસંવેદના સમાજમાં નથી. અને તેથી આવા ઝઘડામાં આપણે એકલા પડી જવાના, અન્યાય કરનારને તેના સાથીદારોની મદદ હોવાથી બંધાની સામે આપણું એકલાનું કશું ચાલવાનું નહીં એમ બધી બાજુથી તેને અસહાયતા લાગવાથી તેની ન્યાય અને પ્રતિકાર વૃત્તિ પણ દબાઈ જાય છે, અને એવા પ્રસંગો વારંવાર બનવાથી અને તેના અનુભવોથી તેની તે વૃત્તિ આગળ જતાં જડ થાય છે અને લગભગ નાશ પામે છે. પણ આ આપણી તેમ જ આપણા સમાજની અધોગતિની નિશાની છે એમાં શંકા નથી.

રસ્તામાં, પ્રવાસમાં કે ગામમાં ક્યાંક અન્યાય થાય છે એવું આપણે સાંભળીએ છીએ, કોઈ કોઈ વાર પ્રત્યક્ષ જોઈએ પણ છીએ. તોય એ બાબતમાં આપણને કશું કરવા જેવું લાગતું નથી. અન્યાયી અન્યાય કરે છે, જીલમગાર જીલમ અને દુષ્ટતા કરે છે, પણ સમાજ તરફથી તેને શાસન કે તેનો પ્રતિકાર થતો નથી. આપણા ગામમાં, આપણી પાડોશમાં, બંધે આપણા ઘરમાં પણ અન્યાય થતો હોય — ક્યાંક સાસુ કે નણંદ વહુની કે ભાભીની પજવણી કરતાં હોય, ક્યાંક ઘણી સ્ત્રીને મારતો હોય, શાહુકાર દેવાદાર પર અન્યાય કરતો હોય, વિધવા પર બધી બાજુએથી જીલમ થતો હોય અને તેની દુર્દશા થતી હોય, તેમ જ માખાપ વગરના બાળક પર ઘરમાં અન્યાય થતો હોય — આવા બધા બનાવો આપણે પ્રત્યક્ષ જોતા હોઈએ, તોપણ એ બધું આપણે કાંબા વખતથી મૂંગે મોઢે સહન કરતા આવ્યા છીએ. એમાં એક જાતની સામાજિક ઉપેક્ષાવૃત્તિ અને ખીજાના દુઃખ વિષે એપરવાઈ છે.

માનવતાની દૃષ્ટિથી આ આપણી ઘણી મોટી ખામી છે. ખીજા પર થતા અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવાની વૃત્તિનો અવનતિતું કારણ — અભાવ જ સિદ્ધ કરે છે કે આપણામાં સામુદાયિક સામુદાયિક ભાવનો ભાવ નથી. અને એ બાબતમાં અત્યાર સુધીની અમાવ આપણી જડતાને લીધે તે ભાવ પેદા કરવો પણ કઠણ પડે છે. સમાજમાં જ તે ભાવ એછો હોવાથી આપણા પોતા પર અન્યાયનો પ્રસંગ આવી પડતાં ખીજાની મદદ આપણને મળતી નથી. મદદની આપણને આશા હોતી નથી તેથી એવે પ્રસંગે અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવાની અથવા તેની સામે ઝઘડવાની હિંમત આપણને થતી નથી. કોઈનું કોઈને પીડાવવા નહીં, એવી સ્થિતિ આપણા બંધાની હોવાથી પોતા પર થતો અન્યાય મૂંગે મોઢે સહન કરવો, એવી નિબંધાણ વૃત્તિ જ આપણા લોહીમાં વ્યાપી ગઈ છે. તેથી આપણામાં પંગુતા, ભીરુતા, પારકાના દુઃખ વિષે એપરવાઈ, જડતા, કોઈ પણ સંજોગોમાં પારકા માટે પોતે સંકટમાં ન આવી પડવાની બાબતમાં સાવધાનતા અને

ધૂર્તા વગેરે જે દોષો આવેલા છે અને જે આજે આપણો સ્વભાવ ખની ગયા છે તે અત્યંત નિંદ્ય અને માનવતાને કલંકરૂપ હોઈ અનેક રીતે આપણી અવનતિનું કારણ બન્યા છે. આ દોષોની સાથે સાથે ખીજા અનેક દોષો આપણામાં પેદા થઈને સતત વધતા રહ્યા છે. મૂળે જ આપણામાં સામુદાયિક ભાવ ઓછો છે અને એ જ સ્થિતિ યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ કરવાના ઊંધા પ્રયત્નમાં આપણે હોઈએ છીએ. પારકાના દુઃખ વિષેની એપરવાઈ, ઉદાસીનતા અને તેથી આપણામાં આવેલી પશુતા અને ભીરુતાને ઠાંકવાનો પ્રયત્ન “આ જગતમાં કોઈ કોઈનું નથી, દરેકને પોતાનું કર્મ ભોગવવું પડે છે, તેમાં ખીજાનો કશો ઉપાય આલતો નથી,” વગેરે જેવાં કર્મસિદ્ધાંતનાં નિષ્પ્રાણ સૂત્રોથી આપણે કરીએ છીએ.

આપણામાં જૂની કલ્પના પ્રમાણે ધર્મશાળા, મંદિરો, અન્નસત્રો, સદાવ્રતો, તળાવ વગેરે, તેમ જ નવી કલ્પના પ્રમાણે અન્યાયપ્રતિકારના ઇસ્પિતાલો, દવાખાનાં, કોલેજો, સેન્ટોરિયમ વગેરે તત્ત્વની ઓઠ્ઠા સ્થાપવાની કે કાઢવાની પ્રવૃત્તિ છે. પરંતુ તેની પાછળ પણ ઘણું અંશે પુણ્ય અને કર્તિ મેળવવાની આકાંક્ષા હોય છે. માણસ માટે પ્રેમ, મિત્રતા, સહાનુભૂતિ કે નિઃસ્વાર્થતા, ઉદારતા વગેરે ભાવનાઓથી આવાં કામો થતાં ભાગ્યે જ જોવા મળશે. પરસ્પરના પ્રેમને લીધે એકબીજા માટે સહન કરવાની વૃત્તિ આપણામાં છે; પણ જેની સાથે આપણી ઝોળખાણ કે કશા પૂર્વ સંબંધ ન હોય એવી વ્યક્તિ પર અન્યાય થતો હોય ત્યારે તે અન્યાયનો વિરોધ કે પ્રતિકાર કરવા માટે જાતે સાહસ ખેડવાની, સંકટમાં ઝંપલાવીને પોતાનું સુખી અને સલામત જીવન મુશ્કેલીમાં નાખવા તૈયાર થવાની વૃત્તિ આજે આપણામાં નહીં જેવી જ છે. આ વૃત્તિની કલ્પના આપણામાં કદી પણ નહોતી એમ નથી; પણ આપણી દુર્બળતા, ધર્મ અને સ્વામીનિષ્ઠા ઇત્યાદિ વિષેની ખોટી કલ્પનાઓ વગેરે અનેક કારણોને લીધે તે વૃત્તિનું પોષણ થયું નથી અને તેથી તે જાણે નાશ પામ્યા જેવી જ છે. તે વૃત્તિ ઇષ્ટ છે, તે માણસની ઉન્નતિની

દર્શક છે, સમાજને તેની જરૂર છે, એવું જ્ઞાન વિચારી લોકોને હતું. ક્યાંક ક્યાંક પુરાણકારોએ તે વૃત્તિ બતાવેલી છે. દધીચિ, શિખિ વગેરેની કથાઓ આ જ વસ્તુ સિદ્ધ કરે છે. ઐશ્વર્ય પ્રથેની પારમિતાની વાતો પણ આ જ સહવૃત્તિનું મહત્ત્વ બતાવે છે. પણ તેમાં અન્યાયપ્રતિકાર કરતાં સહાનુભૂતિ, દયા અને અહિંસા - એ જ વૃત્તિઓ વિશેષે કરીને બતાવેલી છે. આવી જ રીતે શરણે આવેલાના રક્ષણ માટે સહન કર્યાના દાખલા ક્યાંક ક્યાંક મળે છે. મહાભારતના ભીમખંડાસુરના યુદ્ધની પાછળ કૃતરાતા અને અન્યાયપ્રતિકારનું તત્ત્વ છે. પોતાને આશ્રમ આપનાર બ્રાહ્મણ કુટુંબ પર આવી પડેલી આપત્તિ ભીમે પોતે થઈને પોતા પર વહોરી લીધી, અને કુંતીએ તેને આનંદથી સંમતિ આપી. દયા, સામર્થ્ય અને આત્મવિશ્વાસ જ્યાં ભરપૂર હોય છે ત્યાં જ ખીજા પર થતા અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવાની વૃત્તિ જન્મે છે અને ત્યાં જ તે વૃદ્ધિ પામે છે અને પ્રસંગ આવતાં વિજયી થાય છે. મહાભારતની એ કથા અને ભીમની તે વખતની સ્થિતિ અને મનોવૃત્તિ ધ્યાનમાં લેતાં આ વાત આપણને સ્પષ્ટપણે સમજાય છે. પોતાના શરીરનું અલિદાન આપીને ખંડાસુરની ક્ષુધા શાંત કરવાનો આવતી કાલે આપણો વારો છે એમ એકચક્ર નગરીમાં પાંડવોને આશ્રમ આપનાર બ્રાહ્મણ કુટુંબને ખબર પડી કે તરત ઘરમાં રકારોળ શરૂ થઈ. તે સાંભળીને ભીમે પોતાની માતા કુંતીને જે કહ્યું તેવું વર્ણન કવિ મોરોપંતે એક આર્યામાં કર્યું છે :

મીમ મ્હણે કુંતીલા બ્રાહ્મણસમુદાય રહતિ કાં પૂસ ।

ત્યાજ્ઞે દુઃખ હરાયા અમ્નીલા માર કાય કાપૂસ ॥

ભીમ કુંતીને કહે છે : બ્રાહ્મણ કુટુંબ કેમ રડે છે તે તેમને પૂછ. તેમનું દુઃખ દૂર કરવાનું મારે માટે શું કહણુ છે? અગ્નિને કપાસ કદી ભારે પડે? કોઈનું પણ દુઃખ દૂર કરવાની પ્રયત્ન શક્તિ જેનામાં હોય છે તેના મન પર ખીજાના દુઃખમાં આપણે ભાગ લેવો જોઈએ એમ કોઈએ હસાવવાની જરૂર નથી હોતી.

કેટલાંક વરસ પર મુંબઈમાં હૅંગિંગ ગાર્ડન પર એક શ્રીમંત માણસનું ખૂન કરીને સશસ્ત્ર ખૂની માણસો મોટરમાં નાસી જતા હતા ત્યારે લશ્કરના એ ત્રણ અંગ્રેજ અમલદારોએ પોતે નિઃશસ્ત્ર હોવા છતાં તેમના પર હુલ્લો કરીને તેમને પકડવાની સાહસપૂર્ણ હકીકત આ પ્રસંગે માફ આવે છે. તે વખતે ખીજ સેંકડો લોકો એ જગાએ ફરવા ગયા હતા. પણ પેલા અમલદારો સિવાય ખીજ કોઈની તે ખૂની લોકો પર તૂટી પડવાની હિંમત ચાલી નહીં.

આજે આપણામાં આવી જાતની શક્તિ નથી અને વૃત્તિ પણ નથી. પણ તમે આટલી વાત ધ્યાનમાં રાખો કે, માનવતાની વ્યાખ્યા તમારે મનુષ્ય તરીકે જીવવું હોય તો તમારા પોતા પર થતો અન્યાય તો તમારાથી કદી સહન ન થવો જોઈએ, પણ તમારી હાજરીમાં ખીજ પર થતો અન્યાય પણ તમારાથી સહન ન થવો જોઈએ. જે પારકાનો અન્યાય સહન કરે છે પણ ખીજ પર અન્યાય કરતો નથી, જે ખીજને આપેલું દુઃખ સહન કરે છે પણ કોઈને દુઃખ દેતો નથી, જે ખીજના કપટનો, ઠગાઈનો, કે ધૂત્તાનો ભોગ અને છે પણ પોતે કોઈની સાથે કપટ કરતો નથી, કોઈને ઠગતો નથી તેમ જ ધૂત્પાણું કરતો નથી તે સંજ્ઞન, એવી આપણી માન્યતા છે. પણ હું એમ કહું છું કે, જે કોઈના પર અન્યાય કરતો નથી તેમ જ પોતા પર કે ખીજ પર કોઈ અન્યાય કરે તો તે સહન કરતો નથી, જે કોઈને દુઃખ દેતો નથી તેમજ કોઈ નિષ્કારણ પોતાને કે ખીજને દુઃખ આપતો હોય તો તે સહન કરતો નથી, જે પોતે કપટ કરતો નથી તેમ જ કોઈનું કપટ ચાલવા દેતો નથી, જે કોઈને છેતરતો નથી તેમ જ અને જે કોઈથી છેતરતો નથી તથા જે કોઈની સાથે ધૂત્પાણું કરતો નથી તેમ જ કોઈનું ધૂત્પાણું ચાલવા દેતો નથી તે સંજ્ઞન, અને તે જ માણસ. તેનામાં જ સાચી માનવતા વિકસિત થયેલી છે એમ હું માનું છું.

આ બધા પરથી આ વાત તમારા ધ્યાનમાં આવી હશે કે, માણસ પોતે કેવળ સહનશીલ રહે તેટલાથી તેનું માનવી કર્તવ્ય પૂરું થતું નથી.

માનવી ધર્મની તેમાં સમાપ્તિ થતી નથી. જડતા, પંશુતા, દુર્બળતા, ભીરુતા, અકર્તૃત્વ વગેરે દોષો પોતાનામાં કાયમ રાખીને આપણે માનવતા સિદ્ધ ન કરી શકીએ. પોતાનામાં રહેલી અધાર્મિક વૃત્તિઓનો નાશ કરીને આપણું જીવન સાત્વિક અને ધાર્મિક બનાવવાની જેટલી જરૂર છે, તેટલી જ ખીજની સ્વૈરતા અને દુષ્ટતાને કાયાવાચામનથી રોકવાનો પ્રયત્ન કરવાની વ્યક્તિ અને સમાજ અનેની ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી આવશ્યકતા છે. આ બાબતમાં નિરાશ્રી અને નિરાકાંક્ષી રહે ચાલશે નહીં. પુરુષાર્થ વગર આ વાત ન બની શકે. અધાર્મિક કે અન્યાયી પ્રવૃત્તિને આપણે રોકતા રહીએ તો જ દુષ્ટ માણસમાં રહેલું સુખ સત્ત્વ જ્યત થવાનો અને તે ધર્મમાર્ગે વળવાનો સંભવ છે. આ માર્ગમાં આપણને વખતો-વખત બળાપો થવાના તેમ જ ક્ષુબ્ધ થવાના પ્રસંગો આવશે અને આપણને અનેક રીતે સહન પણ કરવું પડશે. પરંતુ આવે વખતે આપણી ન્યાયવૃત્તિને જ્યત કરીને ખીજની અધાર્મિકતાને આપણે અટકાવવી જોઈશે. વખતે પોતાની બધી અંતર્બાહ્ય શક્તિ એકત્રિત અને ઉત્તેજિત કરીને આપણે પ્રયત્નની પરાકાષ્ટા કરવી જોઈશે. પરંતુ આ બાબતમાં કદી પણ ઉદાસીન થયે અથવા કોષે ભરાયે કે કંટાળી ગયે ચાલશે નહીં. આપણે નિશ્ચયી અને સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. તો જ આપણું માનવી કર્તવ્ય પાર પાડવાનો સંતોષ આપણે મેળવી શકીશું.

(શૈજના પ્રવચનમાંથી)

નિંદાત્યાગ

ચિત્તશુદ્ધિની દૃષ્ટિથી એક મહત્ત્વની આખત હું તમારા ધ્યાન પર લાવવા ઇચ્છું છું. શ્રેયાથી માણસે એ આખત પર નિંદાનું ચિત્ત પર લક્ષ આપવાની ઘણી જરૂર છે. ચિત્તને શુદ્ધ થતું દુષ્કરિણામ રાખવાની ઇચ્છા કરનારે હરકોઈ અશુદ્ધ વિષયથી અલિપ્ત રહેવું જોઈએ. ચિત્તને એવો એક ધર્મ છે કે, શુદ્ધ કે અશુદ્ધ કોઈ પણ વિષયનું ચિંતન, ગ્રાહ્ય કે ત્યાજ્ય કોઈ પણ નિમિત્તે ચાલુ રહે તો તેનો સંસ્કાર તેમાં થોડેઘણે અંશે પણ કાયમનો રહે જ છે. શુદ્ધ વિષયનો સંસ્કાર આપણા ચિત્તમાં જેટલો દૃઢ થાય તેટલો આપણને કલ્યાણપ્રદ જ હોવાથી તે તેમ રહે એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. પરંતુ અશુદ્ધ વિષયનું ચિંતન ત્યાગની લાવનાથી થાય તોપણ તે આપણા ચિત્તમાં તેનો કોઈ પણ જાતનો સંસ્કાર નાખ્યા વગર રહેતું નથી, એ વાત ધ્યાનમાં લઈને આપણે તે આખતમાં સાવધ રહેવું જોઈએ. તે માટે સૌથી પ્રથમ આપણે પરનિંદા વિષે સાચવવું જોઈએ. નિંદાનો આપણો હેતુ ગમે તેટલો શુદ્ધ હોય તોપણ નિંદા કોઈ પણ ખરાબ આખત વિષે જ હોય છે. એવે વખતે તેનું આપણાથી અન્નભુત્તાં જે ચિંતન થાય છે તે ચિંતન કોઈ ને કોઈ અનિષ્ટ સંસ્કાર આપણા ચિત્તમાં પાછળ મૂકી જાય છે. એ સંસ્કાર આગળ જતાં ક્યારે, કયે કારણે અને કેવી સ્થિતિમાં જ્યારે થઈને આપણને સતાવશે તેનું કશું કહેવાય નહીં. તેથી સાધકે આ આખતમાં જ્યારે રહીને નિંદાનો પ્રસંગ હિંમેશ ટાળવો જોઈએ. મેં એવા સાધકો અને શ્રેયાથીઓ જોયા છે કે જેમની મતિ પહેલાં શુદ્ધ હતી પણ દુરાચારી માણસો સાથે દુરાચરણ

વિરુદ્ધ વખતોવખત વાદવિવાદ કરવો પડ્યો તેને પરિણામે છેવટે તેમની બુદ્ધિ પણ ભ્રષ્ટ થઈ ને તેઓ કુમાર્ગે ચડ્યા હતા. એનું કારણ એ જ કે, ત્યાજ્ય વિષયનું ખંડન કરવાને નિમિત્તે તેમને તેનું જે વખતો-વખત ચિંતન કરવું પડ્યું તેના સંસ્કારો તેમના ચિત્તમાં વધારે ને વધારે ભેગા થતા ગયા અને તેમની મતિ પ્રથમ શુદ્ધ હતી છતાં તેમની મૂળ ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેનું અનિષ્ટ પરિણામ તેમના જીવન પર થયું. ત્યાગને નિમિત્તે, નિષેધના હેતુથી કરેલી નિંદા છેવટે આપણું અકલ્યાણ જ કરે છે, તેથી આપણે નિંદાથી દૂર રહેવું જોઈએ. કોઈનામ દુરાચરણની ચર્ચામાં કે ચિંતનમાં ન પડવું, એમાં જ આપણી સલામતી છે.

સમાજમાં કોઈ નૈતિક દુર્ઘટના અને એટલે તેની ચર્ચા ધીરે ધીરે શરૂ થાય છે. લોકોમાં તે એક જિજ્ઞાસાનો, ચર્ચાનો નિંદામાં અજાણતાં અને એક રીતે પોતાની નીતિવિષયક નિષ્ઠા ને શ્રેષ્ઠતા વજ્જતો રસ પ્રદર્શિત કરવાનો અધાને માટે સુપ્રસંગ જ અને છે. ફરી ફરી તે ને તે જ વિષય આપસમાં ચર્ચાય છે અને પાછળથી તેથી અધાનું મનોરંજન પણ થવા લાગે છે. પરનિંદામાં પોતાની પવિત્રતાના આભાસનો આનંદ હોય છે, અને ખીજા વિષે આપણા મનમાં ઈર્ષ્યા હોય તે કંઈક અંશે શાંત થવાનું સમાધાન આપણને મળે છે. વળી જે વિષયનો માણસ અણગમો અતાવી તેનો નિષેધ કરે છે તે વિષયનો પોતાને ગમે તેટલો તિરસ્કાર લાગે છે એમ અતાવતો હોય કે ભાસ પેદા કરતો હોય તોય તે વિષયની ચર્ચામાં જ તેને થોડોઘણો રસ પડવા માંડે છે. વિષયોનો રસ માણસ અનેક રીતે લઈ શકે છે. ત્યાગની બુદ્ધિથી કરેલા વર્ણનચિંતનમાં ઉપર ઉપરથી જોતાં રસાનુભવ નથી એમ લાગે તોયે આરીકોઈથી તપાસતાં એ નિમિત્તે પણ માણસ રસાનુભવ લે છે એમ જણાશે. અને તદ્દન પહેલે પ્રસંગે નહીં તોયે જેમ જેમ તે વિષયની ચર્ચા વધતી જાય છે તેમ તેમ તેનામાં રસ નિર્માણ થયા વગર રહેતો નથી. ચિત્તને આ ધર્મ છે. એમાં વિદ્વાનઅવિદ્વાન, સંજનનદુર્જન, સાધક અને સામાન્ય માણસ એવો ભેદ નથી.

દરેક વ્યક્તિમાં સારા અને નરસા અને જાતના સંસ્કાર, કોઈ સુખ અને કોઈ પ્રકટપણે વાસ કરે છે. તે નિષેધ અને પ્રીતિનું આપણામાં ખીજ રૂપે છે જ. કોઈ દુર્ઘટના વિષે મિશ્રણ બ્યારે આપણે સાંભળીએ છીએ અને ચર્ચા કરીએ છીએ ત્યારે આપણામાં કઈ વૃત્તિઓ જાગ્રત થાય છે તે આપણે તપાસવું જોઈએ. ઘટનાના વિષય વિષે આપણે તિરસ્કાર બતાવતા હોઈએ તોય આપણા ચિત્તમાં સાચે જ એ ઘટના વિષે તિરસ્કાર હોય છે કે તેના વિષય વિષે? ઘટનાના વિષય વિષે આપણા ચિત્તમાં અપ્રીતિ છે કે રસ છે, એ આપણે તપાસવું જોઈએ. પોતાના મનને બરાબર તપાસ્યા વગર આ ભેદ આપણને સમજતા નથી; કારણ કે આપણા મનમાં અનેક વિષયો વિષે પ્રીતિ ભરેલી છે. એક બાબતથી આપણે તે વિષે વૈરાગ્ય, કંટાળો અને નિષેધ બતાવતા હોઈએ છીએ તો ખીજા બાબતથી તે જ વિષયની ચર્ચામાં આપણી તે વિષયની મૂળ પ્રીતિ જાગ્રત થાય છે અને આપણને તે ચર્ચા તરફ વધારે ને વધારે ખેંચી જાય છે. પણ આ વાત સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણને અભાવે આપણા ધ્યાનમાં આવતી નથી. આ રીતે નિષેધ અને રસ - અનેના મિશ્રણમાં ચર્ચા ચાલુ રહે છે, અને આપણે બધા નીતિશુદ્ધ અને નીતિનિષ્ઠ છીએ એમ ચર્ચા કરનાર દરેકને લાગ્યા કરે છે. પણ આવી આબતોના પરિણામનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે, આ વસ્તુઓ શ્રેયાર્થીની ઉન્નતિમાં ઉપયોગી થવાને બદલે અવનતિનું જ કારણ બને છે. અયોગ્ય ઘટના વિષેની ચર્ચામાં વિષયનો રસ, ખીજાઓ વિષે ઈર્ષ્યા, મત્સર, પોતાની નીતિમત્તા વિષે ભૂલ ભરેલી શ્રેષ્ઠભાવના અને દંભ એ જ આબતો મુખ્યત્વે હોય છે એમ વિવેકની દૃષ્ટિથી જોતાં લાગે છે.

આવી કોઈ દુર્ઘટનાને પ્રસંગે ખરેખર ખીજાઓનું કર્તવ્ય ક્યારે ઊભું થાય છે એનોય વિચાર કરવાની જરૂર છે. દુર્ઘટનાને પ્રસંગે દુર્ઘટનાનો વિષય અનેલી વ્યક્તિ સાથે આપણો આપણું કર્તવ્ય નજીકનો સંબંધ હોય, તેની વિશિષ્ટ નૈતિક કે ખીજા જવાબદારી આપણા પર હોય, તેના આચરણથી આપણું અથવા આપણા નજીકના ખીજા લોકોનું પ્રત્યક્ષ નુકસાન થવાનો

સંભવ હોય, સમાજની નીતિમત્તાને તેને લીધે જોખમ હોય તો એવે પ્રસંગે આપણું કર્તવ્ય ઊભું થાય છે. કેવળ જિજ્ઞાસા, નિંદા કે ચર્ચા ખાતર તેમાં ભાગ લેવાની જરૂર નથી.

દુર્ઘટનામાં સપડાયેલી વ્યક્તિની અવનતિ વિષે આપણને ખરેખર જ દુઃખ થતું હોય તો આપણે તેની બહાર ચર્ચા કે નિંદા એ પતિતના નિંદા કરીશું કે? આવે પ્રસંગે નિંદા કે ચર્ચા સુદ્ધારનો સુખાય નથી કરનારે વિચાર કરવો જોઈએ કે, આપણી છોકરી કે છોકરો, મા, આપ, બહેન, ભાઈ કે ખીજા કોઈ આપણા ઘરની નિકટની વ્યક્તિ આવી અવનતિમાં પડી હોત તો આપણે તે વખતે શું કયું હોત? આખા ગામમાં તેની નિંદા અને ચર્ચા કરતા ક્યાં હોત કે એ વાતની કોઈનેય ખબર પડવા ન દેતાં અત્યંત લાગણીપૂર્વક તે વ્યક્તિને અવનતિ કે સંકટમાંથી અચાવવાનો અને સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત? જ્યાં ઊંડી લાગણી હોય છે, જ્યાં સાચું દુઃખ થાય છે ત્યાં માણસ પોતાની કરુણાથી, પ્રેમથી ખીજાને અવનતિમાંથી કે સંકટમાંથી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જેઓ પોતાને નીતિમાન ગણે છે અને ખીજાઓની અવનતિ બદલ તેમની નિંદા કરે છે તેમણે નિંદાથી પોતે આજ સુધી કેટલાને સુધારી શક્યા એનો કદી વિચાર કર્યો છે? જેમની અવનતિ થાય છે એમ તેમને લાગે છે તે પૈકી એકને પણ પોતે હૃદયપૂર્વક, લાગણીપૂર્વક કદી પ્રેમના બે બોલ કહ્યાનું તેમને યાદ આવે છે? તેમનું હૃદય કરુણા, અનુતાપ અને પવિત્રતાથી ભરવાનો તેમણે કદી પ્રયત્ન કર્યો છે? માનવ-પ્રકૃતિ; વ્યક્તિનાં વિકાસ, ભાવના, ને સંસ્કાર; તેની પરિસ્થિતિ; તેના અનુકૂળપ્રતિકૂળ સંયોગો; તેના પતનનાં અને અભ્યુદયનાં કારણો; કોઈ કોઈ વાર થતી તેની અગતિક કે અસહાય અવસ્થા; ઉપર પ્રમાણે માણસમાં ઊઠનારી વૃત્તિઓ, ઇચ્છાઓ, ને વાસનાઓ; તેમને બહાર પડવા માટે અને પોતાની યોગ્ય જરૂરિયાતો પૂરી કરી લેવા માટે જોઈતાં સરળ અને પ્રામાણિક સાધનોનો અને માર્ગનો અભાવ; તેની સામાજિક, કૌટુંબિક,

વૈયક્તિક અવસ્થા; જીવનમાં અનેક પ્રકારે થતી તેની મૂંઝવણ — આ બંધાનો વિચાર કોઈ પણ દુર્ઘટનાને પ્રસંગે નિંદા કરતાં પહેલાં કોઈ કરે છે ?

દુનિયામાં નીતિમાન ગણાતા માણસોને હંમેશ પ્રતિઠૂળ પરિસ્થિતિમાંથી

પસાર થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોત, તો તેઓ નીતિમાન

પતિતને વિષે અનુકંપા રહી શક્યા હોત કે કેમ એ વિષે શંકા જ છે. માણસની

અને પોતાને વિષે સ્થિતિનો ધણે અંશે અનુઠૂળ-પ્રતિઠૂળ સંબંધો પર,

નિરહંકારવળું પરિસ્થિતિ પર આધાર હોય છે. તેથી જ જેને શ્રેય

સાધવું હોય તેણે હંમેશ સદ્બંધવસાય, સદ્બવાચન, સત્સંગ

અને સારું વાતાવરણ રાખવાં. પોતે થઈને પ્રતિઠૂળ સંયોગોમાં કદી પડવું

નહીં. કોઈ કારણે એવો પ્રસંગ આવી જ પડે તો તેમાંથી અને એટલા

જલદી બહાર નીકળવું. બહાર નીકળી શકાતું ન હોય તો તેટલો વખત

અસંત જન્યત અને બની શકે તેટલી મર્યાદા જાળવીને રહેવું. એમાં

ભૂલ કરવામાં આવે અથવા અજાણ્યતાં થઈ જાય તો તેનાં અનિષ્ટ પરિણામ

ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં માણસ પર થયા વગર રહેતાં નથી. કેવી પરિસ્થિતિમાં

ક્યારે અને કઈ રીતે માણસની દુર્ઘટિઓ જન્યત થઈને તેને વિપરીત

પરિણામ સુધી ધસી જશે તેનું ઠેકાણું નથી. તેથી પોતાની નીતિમત્તા

વિષે કોઈએ અહંકાર ન રાખવો જોઈએ. એ બાબતમાં બીજા વિષે

હંમેશાં અનુકંપા રાખવી. શક્તિ હોય તો કોઈને પતનમાંથી સહદમપણે

ઉગારવાનો પ્રયત્ન કરવો. તેને નીચ સમજીને તેના પર ક્રોધ ન કરવો;

અને જાહે પણ આપણને કદી પણ એમ ન લાગવું જોઈએ કે

પતનથી તે સુખી થયો છે. સુખી થયો એમ લાગે તો જ ઈર્ષ્યા અને

મત્સર પેદા થવાનો સંભવ. ખરેખર પતન થયું છે એમ લાગે તો

આપણા ચિત્તમાં દયા જ ઉત્પન્ન થશે.

જે વિષય તરફ પોતાની પ્રકટ કે ગુપ્ત વૃત્તિ હોય છે તે વિષયની

પ્રાર્થિત આપણને ન થતાં જેને થાય છે તેને વિષે

નિંદાને લીધે ક્રોધ, અને ક્રોધનું શમન કોઈ પણ ઉપાયે ન થાય તો

રસવૃત્તિની જાગૃતિ ઈર્ષ્યા અને મત્સર આપણા મનમાં પેદા થાય છે. આ

બંધાંની ઉત્પત્તિ અભિલાષામાંથી છે. જ્યાં અભિલાષા

જ નથી હોતી ત્યાં દુઃખ નથી હોતું, ક્રોધ નથી હોતો, તેમ જ મત્સરે નથી હોતો. માનવપ્રકૃતિના આ મનોધર્મ પરથી બીજાઓના પતન બદલ આપણે નિંદા કેમ કરીએ છીએ અને પતનમાંથી પોતાને બચાવવા માટે આપણે શું કરવું જોઈએ તે તમે જાણી શકશો. આપણી અને સમાજની નીતિના રક્ષણની જવાબદારી આપણા બધા પર છે. પરંતુ તે અદા કરવાનો માર્ગ નિંદા કે વ્યર્થ ચર્ચા કરવી એ નથી. તેમ કરીને આપણે પોતાની રસવૃત્તિનું પોષણ કરીએ છીએ. શબ્દમાં કોઈ એણું સામર્થ્ય નથી. રસવૃત્તિને ઉત્તેજિત કરવી અને તેનું કંઈક અંશે શમન કરવું, એટલું સામર્થ્ય શબ્દમાં છે. આપણા હંમેશના એવી જાતના આચરણથી આપણે જ આપણી ઉન્નતિને રોકીએ છીએ અને પોતાની અવનતિ તથા વાચ્યા અને કર્મની અશુદ્ધિ સાધીએ છીએ. પ્રત્યક્ષ પતનની પરિસ્થિતિ દૈવ-યોગે આપણી ન થાય તોય બીજા ઇન્દ્રિયોને આપણે નિંદા વડે બ્રષ્ટ કરીએ છીએ.

નિંદાથી આપણામાં અને સમાજમાં અનેક દોષો પેદા થાય છે. તેથી જેમને તે વિષય સમજાતો નથી એવાં નાનાં બાળકોના મનમાં તે વિષે જિજ્ઞાસા પેદા થાય છે. તેમાંથી નાનપણથી જ તેમના મન પર ખરાબ સંસ્કારો થતા રહે છે. જે વિષયની બાબતમાં વૈયક્તિક, કૌટુંબિક અથવા સામાજિક નીતિમત્તાની દૃષ્ટિથી મૌન રાખવું જ શ્રેયસ્કર છે એવા વિષયની ચર્ચાથી સ્ત્રીપુરુષ સૌ કોઈના મનમાં એક પ્રકારની અસભ્યતા પેદા થાય છે. અને એ અસભ્યતા જ માણસની ઉન્નતિને બાધક અને અવનતિને સહાયક થાય છે. તેથી તમે આ બંધી બાબતોથી અલિપ્ત રહેજો.

આની સાથે બીજા એક મહત્વની વાત તમને સૂચવું. પોતાના પતનના પ્રસંગો અને તેનાં કારણોની બાબતમાં શ્રવણેન્દ્રિયની શુદ્ધિ તમારા તરફથી કોઈ ઇલાજ મળશે એ આશાથી કોઈ ભોળપણથી તમને તે કહેવા માંડે તો તમારી પોતાની વૃત્તિ શુદ્ધ રાખીને બીજાને સલાહ આપીને બચાવવાની શક્તિ

આપણામાં નથી એ જાણીને તે વાતો તમે સાંભળશો નહીં. આપણામાં તેવી શક્તિ નથી એ ધ્યાનમાં રાખજો. આપણામાં એટલી દમા નથી; આપણું ચિત્ત શુદ્ધ રાખી શકીશું તેની ખાતરી નથી; એવી સ્થિતિમાં તેવી વાતો સાંભળવાનું ન યાગવું એમાં અવિવેક અને અધૈર્ય છે. અને સાંભળવાની ઇચ્છા હોવામાં મોહ અને રસવૃત્તિ છે. આ મોહમાં તમે કોઈ સપડાશો તો તેમાંથી નીકળવું તમારે માટે મુશ્કેલ થશે. પછી તમારી ઉન્નતિની ઇચ્છા અને તે આપતનો પ્રયત્ન અને ત્યાં જ પૂરા થયા જાયજો. એવી વાત તમે એક વાર સાંભળો તોય તમારો મોહ જાગ્યત થશે. તે મોહ તમને એ જ માર્ગ આગળ ને આગળ ધસડી જશે. ખીજને તારવાની શક્તિ તો તમારામાં કદી નહીં આવે પણ તે મોહ તમને જ દંભમાં નાખશે અને તમારામાં એવી તારકશક્તિ છે એવો ભ્રમ ખીજઓમાં પેદા કરવા પ્રેરશે. તેમાંય સ્ત્રીઓ પાસેથી આવી વાતો સાંભળવાનો મોહ અને રસ તમને પડવા માંડે તો તે પણ એક વિલાસનો પ્રકાર છે એ તમારા ધ્યાનમાં આવશે નહીં અને આવે તોય તમે તેનો ત્યાગ કરી શકશો નહીં. આગળ જતાં તમારી રસવૃત્તિનું પોષણ અને શમન આવી રીતે ચાલુ રહેશે. તેને અહારથી તમે ગમે તેવું ઉદાત્ત નામ આપો તોય તમારા પોતાના હૃદયને અંધી વસ્તુસ્થિતિ સમજવાની જ. પણ હંમેશની આ ટેવને લીધે તેમાંથી ઘટવાની તમારી શક્તિ પણ ધીરે ધીરે નાશ પામશે. એટલું જ નહીં પણ આ ટેવને લીધે તમારી એવી સ્થિતિ થશે કે રોજ કંઈ ને કંઈ આવી જતનું સાંભળ્યા સિવાય, આ વિષય વાગોળ્યા સિવાય, તમને એન પડશે નહીં. આ વિષયને અંગે તમારી આગળ કોઈ વાત ન કરે તો જાણીજોઈને આ વિષય કાઢીને તેમાં ખીજને યોદ્ધાને ભાગ લેતા કરવાનો પ્રયત્ન તમે કરશો. વ્યસની માણસના જેવી તમારી સ્થિતિ થશે; અને મોટી મોટી માનસિક શોષો કરવાના પ્રયત્નમાં તમે છો એમ પોતાને અને ખીજઓને તમે ખોટો જ ભાસ કરાવતા રહેશો. પરંતુ આ અંધી ભ્રાંતિ છે. આ શુદ્ધ જીવન નથી અથવા શુદ્ધ જીવન અનાવવાનો માર્ગ નથી. જેને પોતાની ઉન્નતિની પડી છે તે આવા

માર્ગે કદી નહીં જાય. જગતનાં પાપકૃત્યો અને તેમનો ઇતિહાસ સાંભળવાની આપણને શી જરૂર છે? દુર્ગંધના દૂવામાં પડીને આપણે શું શોધી કાઢવાનું છે? આપણા પર તેની શી જવાબદારી છે? આપણે કોઈની નિંદા કરવાની જરૂર નથી; કોઈનાં દુષ્કૃત્યોની ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી; અથવા જગતના ઉદ્ધાર માટે આપણને કોઈના દુર્વર્તનની હકીકતો સાંભળવાની જરૂર નથી. કારણ કે તેથી કોઈની પણ સુધારણા કે ઉદ્ધાર થવાને અદલે આપણી પોતાની દુર્ગતિ માત્ર ચોક્કસ થાય છે. એટલા માટે શ્રેયાર્થી સાધકે આ આપતમાં હંમેશ સાવધ રહેવું જોઈએ અને નિંદા ને દુષ્કૃત્યોની ચર્ચામાં કદી પણ ન પડવું જોઈએ.

(રોજના પ્રવચનમાંથી)

૭

નિશ્ચયનું બળ

પોતાની ઉન્નતિ સાધવાની ઇચ્છા રાખનારને નિશ્ચયશક્તિની એટલે કે માનસિક દૃઢતાની ઘણી જરૂર છે. આપણા મનને નિશ્ચયનું મહત્ત્વ ઇન્દ્રિયોના વેગ પ્રમાણે વહેવાની ટેવ પડેલી હોય છે. તે વેગ પ્રમાણે આપણા મનને વહેવા દેવામાં આપણું કટ્યાણ નથી એ સમજવા જેટલો વિવેક આપણામાં હોય, અને મન વેગમાં સપડાયું છે એ વાત તે જ ક્ષણે ધ્યાનમાં આવવા જેટલી સાવધાનતા. આપણામાં હોય, તોપણ તેને રોકવાની શક્તિ જો આપણામાં ન હોય તો તે વિવેક અને સાવધાનતા જીવનની ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી આપણા કશા કામમાં આવતાં નથી. મનને રોકવાની આ શક્તિ એ જ સંયમશક્તિ. તે શક્તિ વધારવા માટે આપણે નિશ્ચયી બનવું જોઈએ. પૂર્વ સંસ્કાર પ્રમાણે દોડતા મનને યોગ્ય વિષય તરફ અને યોગ્ય દિશામાં વાળવાનું કામ નિશ્ચય વગર ન થઈ શકે. પોતાની નિશ્ચયવૃત્તિને સ્થિર

કરી તે દ્વારા ચિત્તની અયોગ્ય વૃત્તિઓને આપણે રોકવી જોઈએ. પ્રતિબંધ કરનારી વૃત્તિને આપણે પોતાની સંકલ્પશક્તિ દ્વારા દબાવવાને બદલે અળવાવવાની જોઈએ. તે વૃત્તિ અને તે સંકલ્પ નિશ્ચય સિવાય દબાવવા શક્ય નહીં. તેથી આ માર્ગમાં નિશ્ચયનું મહત્ત્વ ઘણું છે.

નિગ્રહશક્તિ વધારવા માટે નિશ્ચયની જરૂર છે; પણ નિશ્ચય જ્યારે અને કાયમ રહે તે માટે શું કરવું જોઈએ એ પણ સંયમ અને પુરુષાર્થની એક સવાલ છે. નિશ્ચય અને તે સાથે આપણી આવશ્યકતા સંયમશક્તિને જ્યારે રાખવા માટે આપણે કેટલાક નિયમો સ્વીકારવા જોઈએ. આવી જાતના નિયમોને જ પ્રત કહે છે. તે પ્રતો દ્વારા આપણી સંયમશક્તિ જ્યારે થાય છે. આ પ્રતોનું કે નિયમોનું આચરણ આપણે સમજૂતી કરવું અને તેના ધ્યેયનું સતત સ્મરણ રાખીને કરવું જોઈએ. તે જ આપણા હેતુ સિદ્ધ કરવા તે સમર્થ બનશે. હેતુરહિત અને જ્ઞાનરહિત આચરણ પ્રતો અને નિયમોની ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી કશી કિંમત નથી. તેથી જ તેમને કેવળ નિર્થક કમરૂકાંડ કહે છે. નિયમોમાં એ પ્રકાર હોય છે: એકમાં નિષેધ હોય છે અને બીજામાં કોઈ ચોક્કસ કર્મનો આગ્રહ હોય છે. એટલે એકમાં ત્યાગનું મહત્ત્વ હોય છે અને બીજામાં કર્તૃત્વ અને પુરુષાર્થ પર ભાર હોય છે. માણસે અને જાતના નિયમોથી પોતાનું માનસિક બળ વધારવું જોઈએ. અયોગ્ય મનોવૃત્તિઓને રોકીને યોગ્ય મનોવૃત્તિઓનો વિકાસ આપણને સાધતાં આવડવું જોઈએ. આ વસ્તુઓ જેથી સિદ્ધ થઈ શકે એવા નિયમોની યોજના આપણે પોતાને માટે કરવી જોઈએ. સંયમ સાધવા માટે ઉપવાસ, અર્ધ ઉપવાસ જેવાં પ્રતો દરેક પ્રચલિત ધાર્મિક સંપ્રદાયમાં કહેલાં છે. પરંતુ તેની પાછળનો હેતુ આપણે ભૂલી ગયા તેથી વરસોથી એ જાતનાં પ્રતો આપણે આચરતા આવ્યા છીએ છતાં પોતાની જીભ પર કાયમનો સંયમ આપણે સાધી શક્યા નથી. એનો અર્થ એ કે, ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી તે પ્રતો આપણે માટે નિષ્ફળ નીવડ્યાં છે. સાત, પંદર કે ત્રીસ દિવસમાં એક દિવસ મૌન પાળીને આઠ અથવા દિવસ

જીભને છૂટી દોર મૂકવામાં આવે તો તે મૌનનો કશો અર્થ નથી. પાંચેય જ્ઞાનેન્દ્રિયોને નિયમનમાં રાખીને આપણે આપણી મનોવૃત્તિઓને કાબૂમાં લાવવાની છે. તેમની અગાઉની અયોગ્ય ટેવો અને અયોગ્ય સંસ્કારો આપણે અદલવાનાં છે. તે માટે આજ ઇન્દ્રિયો તેમ જ જ્ઞાનેન્દ્રિયો પર કયા પ્રકારનું, કેટલું અને કેમ નિયમન રાખવું એ દરેકે વિચારપૂર્વક નક્કી કરવું જોઈએ.

નિયમન મૂકતી વખતે તેમ જ નિશ્ચય કરતી વખતે ઉતાવળથી કેવળ ભાવનાવશ થયે નહીં ચાલે. તે વખતે આપણા વિવેકયુક્ત નિયમન પૂર્વ સંસ્કાર, આપણી પરિસ્થિતિ, નિયમ અને નિશ્ચયની આખતનો આપણા પૂર્વ ઇતિહાસ, એ પરથી આપણી દૃઢતા કે શિથિલતા વગેરે બધી આખતોનો વિચાર કરીને તે વિષેની આપણી પાત્રતા આપણે ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. નિયમ દરાવતી વખતે ભૂતકાળમાં પોતાને થયેલો અનુભવ લક્ષમાં લઈને, વર્તમાનકાળની પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરીને ભવિષ્યમાં તેનાં શાં પરિણામ આવશે તેનો દીર્ઘ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવો જોઈએ. અને એક વાર કોઈ પણ નિયમ નક્કી કર્યા પછી અને નિશ્ચય કર્યા પછી તેનું પાલન કરવામાં જરા પણ બેદરકારી કે ઢીલાશ ન કરવી જોઈએ. પ્રસંગ પડ્યે પોતાની બધી શક્તિઓનો દૃઢતાપૂર્વક ઉપયોગ કરીને પણ આપણે પોતાનો નિશ્ચય કાયમ રાખવાની પરાકાષા કરવી જોઈએ. નિયમ અને નિશ્ચયની આખતમાં આપણા વર્તનનું ધોરણ આ જાતનું હશે તો અપૂર્ણ દૃષ્ટિથી, અવિવેકથી, કેવળ ભાવનાના આવેગમાં ઉતાવળથી ઝટ લઈને આપણે કોઈ પણ નિશ્ચય કરીશું નહીં; અને તેથી નિયમ અને નિશ્ચય વારેવારે તોડવાના, અદલવાના કે જે જેવા ને તેવા ચાલુ છે એમ દાંભિકપણે બતાવતા રહેવાના પ્રસંગો આવશે નહીં. સારા નિશ્ચયો પાળવામાં આપણી જેટલી ઉન્નતિ છે તે કરતાં તે નિશ્ચયો દુર્બળતાથી તોડીને તે વિષે કશો પશ્ચાત્તાપ ન થવામાં આપણી વધારે અવનતિ છે. અને તે નિશ્ચયો જેવા ને તેવા

ચાલુ છે એમ દાંભિકપણે આભાસ કરાવવામાં તો આપણી ભારે અધોગતિ છે. આવી સ્થિતિએ જઈ પહોંચેલા મનની ઉન્નતિ થવી ભારે મુશ્કેલ છે.

માટે પોતાની શક્તિ અને પરિસ્થિતિ જોઈને શ્રેયાર્થી સાધકે નિશ્ચય કરવો. કોઈ પણ વ્રત કે નિયમનું પાલન ચાલુ

વ્રતપાલનથી સહજ હોય ત્યારે તેમાં જણાતી કઠિનતા ટેવને લીધે અથવા એ નિયમથી થનારા સાત્ત્વિક લાભને લીધે ધીરે ધીરે આપોઆપ નાશ પામવી જોઈએ. વ્રતને લીધે

આપણામાં સંતોષ અને શક્તિ અંતે સતત વધવાં જોઈએ. વ્રતને લીધે આપણા નિશ્ચયમાં બળ આવવું જોઈએ. બળથી નિગ્રહશક્તિ વધવી જોઈએ. નિગ્રહથી સંયમમાં સહજતા આવવી જોઈએ, અને સંયમમાંથી સંતોષ પેદા થવો જોઈએ. અને તે વધતાં વધતાં સંયમ પોતે જ સંતોષરૂપ બનીને તે આપણો સ્વભાવ બનવો જોઈએ. તે આપણી સહજ સ્થિતિ થવી જોઈએ. એવી સહજ સ્થિતિ થયા પછી વ્રતનું વ્રતપણું રહેશે નહીં અને તે સહજ સ્થિતિ અને સંતોષમાં વધારે કંટાળુ વ્રત લેવાની અને તેને પણ અગાઉના વ્રતની જેમ પોતાનો સ્વભાવ અને સ્વાભાવિક જીવન બનાવવાની હિંમત સહેજે નિર્માણ થશે. આવી રીતે એક વ્રતમાંથી બીજા વ્રતની નિર્મિતિ ચાલુ રહે તો જ તે વ્રત આપણને સઘું એમ સમજવું. કોઈ પણ વ્રતમાં આપણને ઉત્તરોત્તર સ્વસ્થતા, પ્રસન્નતા અને નિરુપાધિકતાનો અનુભવ થવો જોઈએ. તેવો અનુભવ ન થાય તો તે વ્રતથી આપણી ઉન્નતિ નહીં થાય. આવી સ્થિતિમાં વ્રત આપણને દંડ કે શિક્ષા જેવું લાગ્યા કરશે. ત્યાગ સાથે આપણામાં શાંતિ અને પ્રસન્નતા દેખાવી જોઈએ. તેને લીધે આપણામાં સંતોષ વધતો રહેવો જોઈએ. વ્રતમાં પુણ્યપાપની કલ્પના ન હોવી જોઈએ; પણ તેને લીધે આપણી કર્મેન્દ્રિયોની ને જ્ઞાનેન્દ્રિયોની, એટલે કે એકંદરે આપણા ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે કે નહીં, ઇન્દ્રિયોની રસબુદ્ધતા એટલી થાય છે કે નહીં, વ્રતને લીધે આપણે સ્વાંધીન, નિરુપાધિક, નીરોગી, આવશ્મક જરૂરિયાતોની આખતમાં પણ

પરિમિત અને મિતભોગી થઈ એ છીએ કે નહીં તે જોવું જોઈએ. લાલસાવૃત્તિથી જે ક્ષણિક આનંદ થાય છે તેના કરતાં સંયમથી વધારે સંતોષ અને સહેજે કાયમની પ્રસન્નતા આપણને થાય છે કે નહીં તે આપણે તપાસવું જોઈએ. વ્રત અને નિયમને લીધે સંયમ-શક્તિ વધવાથી જાતજાતની અયોગ્ય ટેવો, લાલસા, ગમાઅણુગમા અને હેંશાને લીધે આપણામાં આવેલી પરવશતા અને ચિત્તની દુર્બળતામાંથી જે આપણો છુટકારો થતો હોય તો આપણું જીવન સહેજે પહેલાં કરતાં ઉત્તરોત્તર વધારે સુખમય, સંતોષમય, પ્રસન્ન અને મોક્ષુ થશે. સંયમ, નિગ્રહ અને પવિત્રતા વગેરેને લીધે આપણામાં જે શક્તિઓ અને સદ્ગુણો પેદા થશે તેનું પરિણામ આપણા આખા જીવનવ્યવસાય પર સહેજે થશે અને તેમાં પણ આપણે ખીજા કરતાં સહેજે વધારે સફળ થઈશું. આવી રીતે કેવળ સંયમના ઉદ્દેશથી કરેલા નિશ્ચયનું તેમ જ તે માટે લીધેલા વ્રત કે નિયમનું સુપરિણામ આપણા ચિત્ત પર થતું રહી તે પવિત્ર, દૃઢ અને બળવાન થવું જોઈએ.

વ્રત અને નિયમનો એક પ્રકાર સંયમ છે જ્યારે બીજો ક્રિયાત્મક છે એમ અગાઉ કહ્યું છે. નિષિદ્ધ અથવા અયોગ્ય જીવનની માટે સંયમ વાત ન કરવી, તે આખતમાં મનને રોકવું એ અને સત્કર્મની જરૂર સંયમ છે; જ્યારે કોઈ સારી વસ્તુ કરવાનો નિશ્ચય કરીને તે મુજબ યોગ્ય પ્રસંગે વર્તવું એમાં કર્તૃત્વ છે. ખાનપાન, નિદ્રા, બોલવું વગેરે આખતમાં અનિયમિતપણું, અતિશયતા વગેરે દોષોનો, તે જ પ્રમાણે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા સેવાતા અયોગ્ય રસોનો અને રસવૃત્તિનો ત્યાગ કરવા માટે સંયમની જરૂર છે. અને દુરાવેલે વખતે પરિશ્રમ કરવો, અભ્યાસ કરવો, સેવા કરવી, નિયમિત-પણે પોતાનાં કામો જાતે કરવાં, દાન કરવું, સામાજિક ઋણ અદા કરવું વગેરેને અંગે કરેલા નિયમો નિશ્ચયપૂર્વક પાળવા માટે કર્તૃત્વની જરૂર છે. હંમેશાં સવારે જાગી જાગવામાં સંયમ છે, પણ કેવળ તે સંયમ સિદ્ધ થાય તો તેથી આપણી ઉન્નતિ જ થશે એમ ચોક્કસ કહેવાય નહીં,

કારણ કે સવારે જલદી ઊઠીને માણસ કુકર્મો પણ કરે. તેથી સંયમની સાથે સત્કર્મનો નિયમ પણ માણસે પોતાની ઉન્નતિ માટે સ્વીકારવો જોઈએ. જીવનની સર્વાંગી ઉન્નતિ માટે અને પ્રકારના નિયમોની સરખી જ જરૂર છે.

આપણું જીવન આ અને પ્રકારના નિયમોથી યુક્ત હોય તો તેમાં

દીનતા, દુર્બળતા, લુપ્થતા, ભીરુતા, કૃપણતા,

સત્કર્મ માટે આગસ, સ્વચ્છંદ, દુરાચાર, અનિયમિતતા, ઉડાઉપણું, નિશ્ચયની જરૂર જડતા વગેરે દોષો કયાંય દેખાશે નહીં. ઊલટું,

સામર્થ્ય અને નમ્રતા, ઉચ્ચપણું અને કરકસર,

પવિત્રતા અને પુરુષાર્થ, ઉદારતા અને જનસેવા, સદાચાર અને ભૂતદયા વગેરે સદ્ગુણોથી આપણું જીવન ભરાઈ ગયેલું દેખાશે. સંયમની સાથે જ જો આપણામાં પુરુષાર્થની વૃદ્ધિ ન થાય તો જીવનમાં જડતા કે પ્રસંગ પડ્યે દીનતા આવવાનો સંભવ છે; અને એવું જીવન વખત જતાં દયાપાત્ર પણ થાય. જ્યારે સંયમહીન, કેવળ પુરુષાર્થયુક્ત જીવન સન્માર્ગવર્તી ન રહેતાં ઉન્માર્ગી થઈ આપણા પોતાના તેમ જ ખીજના અધઃપાતનું અચૂક કારણ બને. માટે સંયમ અને પુરુષાર્થ બંનેનો આપણા જીવનમાં યોગ્ય મેળ હોવો જોઈએ. તો જ આપણું જીવન અર્ધી બાબુએથી ઉન્નત થતું રહેશે. ગમે તેમ કરીને જીવન ચલાવવાથી તે ઉન્નત થતું નથી. તે માટે આપણે વિચારપૂર્વક ઉન્નતિનો માર્ગ આંકવો પડે છે. અને આંકેલે માર્ગે જીવન ચલાવવા માટે જરૂરી સદ્ગુણો પ્રયત્નપૂર્વક કેળવવા પડે છે. તે પ્રયત્નમાં નિશ્ચયની જરૂર પડે છે. નિશ્ચય વગર કોઈ પણ ગુણ પર માણસ દૃઢ રહી શકતો નથી. આપણા ચિત્તમાં કેવળ ભાવ જન્યત થવાથી સદ્ગુણોનો ઉદ્ભવ કે વિકાસ થતો નથી. તે માટે સદાચારની જરૂર હોય છે. ચિત્તમાં ભાવ જન્યત થયા પછી પણ સદાચાર કે સત્કર્માચરણને પ્રસંગે જ્યારે જ્યારે આપણું મન પાછું પડે કે હિંમત હારી જાય ત્યારે ત્યારે તેને ઉત્તેજિત કરીને યોગ્ય આચરણ પર લાવવાને અને તેને આગળ ધક્કો આપવાને નિશ્ચય

સિવાય ખીજો ઉપાય નથી. તેમ જ અયોગ્ય માર્ગે દોડતી વૃત્તિઓને રોકીને કાપૂમાં લાવવા માટે નિશ્ચય સિવાય ખીજું સાધન નથી. તેથી પુરુષાર્થ અને સંયમ બંનેમાં માણસે નિશ્ચયનું મહત્ત્વ ઓળખીને તેની જ્યાં જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં ત્યાં તેનો ઉપયોગ કરીને પોતાની નિઘડશક્તિ તેણે વધારવી જોઈએ. પ્રયત્નથી માણસ તેને વધારી શકે છે. આપણી ઉન્નતિ માટે આવશ્યક સંકલ્પમર્મનો આપણી નિઘડશક્તિ પર આધાર છે એ જાણીને માણસે તેને માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

૮

સમયનો સદુપયોગ

ઉન્નતિની ઇચ્છા કરનારે પોતાનો જરા પણ વખત નકામો ન જવા દેતાં તેનો શક્ય તેટલો સદુપયોગ કરવા માટે નવરાત્ર એ દુર્ભાગ્યનું સતત સાવધ રહેવું જોઈએ. પૈસાની બાબતમાં લક્ષણ વ્યવસ્થિતપણે અને કરકસરથી રહેનારા કેટલાય માણસો વખતની બાબતમાં એકરકર જોવામાં આવે છે. એટલું જ નહીં, પણ આધ્યાત્મિક કલ્યાણની પાછળ પડેલા માણસો પણ સમયનો સદુપયોગ કરવાની બાબતમાં જન્યત અને વિવેકશીલ નથી હોતા એ જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે. વ્યાવહારિક કે પારમાર્થિક ગમે તે માર્ગે હોય, તેમાં સમય વિષે વિવેકથી અને સાવધપણથી ન વર્તનારને તેના દોષોનાં અનિષ્ટ પરિણામ કોઈ કોઈ વખત આખો જન્મારો ભોગવવાં પડે છે. સમર્થ રામદાસનું વખતના સદુપયોગ બાબત એક ધણું જ મહત્ત્વનું વચન છે : 'ઐક સદૈવપણાચ્ઠે લક્ષણ । રિકામા જાઝં નેદી એક ક્ષણ ॥' (દાસબોધ, ૧૧-૩-૨૪). એક ક્ષણ પણ નકામી જવા ન દેવી — તેનો સદુપયોગ કરવો, એને તેમણે સદ્ભાગ્યનું લક્ષણ કહ્યું છે. એ પરથી વિચાર કરતાં લાગે છે કે જેમને પોતાના નિર્વાહ માટે કંઈક ને કંઈક કામ કરવું પડે છે તેઓ ધન્ય છે; કારણ કે તેમને નકામો

ગાળવા માટે વખત જ સહેજે મળતો નથી. કુસંગને લીધે કે કુસુદ્ધિને લીધે અવળે માર્ગે ચડવાનો તેમને ઓછો ડર હોય છે. જેમને પોતાનું યુગ્જ્વલન ચલાવવા માટે મહેનત કરવી પડતી નથી, અથવા તે માટે કોઈ ઉદ્યોગ કરવામાં વખત આપવો પડતો નથી, તેમને ખીજા કોઈ સત્કાર્યની કે સદ્વિદ્યાની રુચિ ન હોય તો વખત પસાર કરવા માટે મનોરંજનના ઉપાયો શોધવા પડે છે. અને તેમાં જ કુસંગતિ, કુમિત્ર, ખરાબ ટેવો, વ્યસનો વગેરેને લીધે તેમની અધોગતિ થવાનો સંભવ હોય છે.

માણસનું મન સારાનરસા કોઈ પણ વિષય વગર લાંબો વખત સાવ ખાલી રહી શકતું નથી. તેને પ્રત્યક્ષ કે સત્કર્મની અભિહતિ અપ્રત્યક્ષ, સાચો કે કાલ્પનિક, સારો કે નરસો કોઈ ને કોઈ વિષય સતત જોઈએ. તેને યોગ્ય વિષય ન આપવામાં આવે તો તે અયોગ્ય વિષય ગ્રહણ કરે છે. યોગ્ય કે અયોગ્ય કોઈ પણ વિષય તેને ન મળે તો ચિત્ત સહેજે સુષુપ્તિ તરફ વળે છે. આવી રીતે સવિષય કે નિવિષય (એટલે સુખતાવસ્થા), એવી એ જ અવસ્થા ચિત્તને હોય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો સહિત ચિત્તને હમેશાં સત્કર્મમાં જોડાયેલું રાખવાનું જ્યાં સુધી આપણને આવડ્યું નથી, એવી જાતનું વલણ આપણા ચિત્તને જ્યાં સુધી પડ્યું નથી અને એ જાતનો આપણો સ્વભાવ બન્યો નથી, ત્યાં સુધી નવરાશના વખતમાં તે કયો વિષય પકડશે અને કઈ દિશામાં જશે તેનું ઠેકાણું નહીં. એટલા માટે શ્રેયાથી સાધકે હમેશાં સાવધ રહી પોતાના ચિત્તને સંભાળવું જોઈએ. આ ખાખત નજીવી ગણીને દુર્લક્ષ કરવા જેવી છે એમ કદી પણ ન માનવું જોઈએ. દોષને કદી પણ નાનો સમજીને તે વિષે નિશ્ચિંત ન રહેવું જોઈએ. “રોગ, સર્પ, અગ્નિ, અને શત્રુને નાના કે નજીવા સમજીને તેમની કદી પણ ઉપેક્ષા કરવી નહીં,” એવા અર્થનું એક ધણું જૂનું સુમાધિત છે. ઉપેક્ષા કરવાથી તે વધે છે અને પછી તેમનું નિવારણ કરવાનું કામ ધણું કઠણ અને કોઈ કોઈ વાર તો અશક્ય પણ થઈ

જાય છે; એટલા માટે માણસે વખતસર ચેતીને તેમનો નાશ કરવો જોઈએ. તે જ પ્રમાણે દોષને પણ નાનો સમજીને માણસે તે તરફ કદી દુર્લક્ષ કરવું નહીં; કારણ કે શત્રુની પેઠે તે આપણો નાશ કરનારો છે. મોટા મોટા વ્યસનીઓ મૂળના જ કંઈ અકંગ વ્યસની નથી હોતા. તેમના વ્યસનની શરૂઆત છેક નાના પ્રમાણથી થયેલી હોય છે, અને બ્યારે થાય છે ત્યારે નવરાશના વખતમાં થયેલા કુસંગને લીધે તદન સહજપણે થાય છે. તેને માટે ભારે તૈયારી, વિશેષ પ્રયત્ન વગેરેની તે વખતે કશી જરૂર પડતી નથી. ખાસ કરીને નવરાશને વખતે અથવા તો હંમેશના કોઈ પણ વિવિધતા વિનાના સતત એક સરખી રીતે વહેતા જીવનમાં માણસને અણગમો, કંટાળો, ખેચેની અને ઉદાસીનતા જેવું કંઈક લાગે છે; એવે વખતે સારું વાચન, સારું કામ અને સારી સોખતની મદદથી તેણે તે વખત ગાળવાનો અથવા કંટાળો દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. નહીં તો એવે વખતે કુસંગને લીધે અથવા પોતાની મનોવૃત્તિને લીધે તેને અવળે રસ્તે ચડવાની કે ખરાબ ટેવો અથવા વ્યસનો લાગુ પડવાની ખૂબ ધારતી હોય છે. માણસને પહેલેથી જ કંઈ સારી અભિરુચિ ન હોય તો એ વખત દરમિયાન તેને જે વિષય મળે તે તરફ તેનું મન સહેજે વળે છે. એવે વખતે તેને એકદમ સારો વિષય નથી મળતો. મળી જાય તોયે તેમાં તેને રસ પડતો નથી. વિષય વગર ચિત્ત રહી શકતું નથી. તે કાળે ‘નવરુ’ મન નખોદવાળે’ એવી સ્થિતિ થવાનો જ ધણે ભાગે ભય હોય છે. તેથી માણસે એવે વખતે ખૂબ સાવધ રહેવું જોઈએ.

સતત એક જ જાતના જીવનવહેવારને લીધે આવતો કંટાળો અને નિરુત્સાહ દૂર કરવા માટે તહેવારો, ઉત્સવો, વ્રતો, લગ્ન કે તેના જેવા જ કૌટુંબિક કે સામાજિક આનંદના પ્રસારો, મિજબાનીઓ, તીર્થયાત્રા, જાહેર સભાઓ, સરઘસો, રથયાત્રાઓ, કથાકીર્તનો, એટલું જ નહીં પણ ઘેર મહેમાનોનું આવવું અને કોઈને ત્યાં મહેમાન તરીકે જવું વગેરે પણ ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે છે. આજકાલ નાટક,

સિનેમા, ક્લબ, પાર્ટીઓ, ગાયન-વાદન-નર્તનના કાર્યક્રમો, મહાખજેશ્વર, માથેરાન, સિમલા, ઉટ્ટી વગેરે ઠેકાણે હવાફેર માટે જવું, વગેરે સારાનરસા પ્રકારેથી કંટાળો દૂર કરી જીવનમાં ઉત્સાહ લાવવાની નવી રીતો રૂઢ થતી જાય છે. ટૂંકમાં, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત વગેરેને હંમેશા કરતાં વિશેષ તીવ્ર, ભગ્ય, ઉત્કટ અને આકર્ષક વિષય કે રસાનુભવ અને તે પછી વિશેષ સામુદાયિકરૂપે મળવાથી જીવનનો કંટાળો અને નિરુત્સાહ દૂર થાય છે. એવે વખતે પોતાનો જીવનવ્યવહાર, આશુઆશુની પરિસ્થિતિ, પોતાના સંસ્કારો, સ્વભાવ, સભ્યતા, શોખ, રુચિ, ટેવો તેમ જ જ્ઞાનઅજ્ઞાન અને પાત્રતા પ્રમાણે દરેક જણ પોતાનો માર્ગ કાઢીને જીવનમાં ફરી ઉત્સાહ લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પોતાના ગુજરાન માટે કરવા પડતા ઉદ્યોગમાં જ જો માણસ પોતાનું ચિત્ત રમી જાય એમ કરી શકે તો દરરોજના કામમાં તેને કંટાળો આવવાનો પ્રસંગ ઘણેભાગે નહીં આવે. તેમ જ્ઞતાં ગુજરાન ચલાવવા માટે કરવા પડતા ઉદ્યોગ કે ધંધા ઉપરાંત એક બે સારી વિદ્યા કે કળાનો શોખ હોવો એ જીવનની દૃષ્ટિથી ઘણું ઉપયોગી છે. એવી વિદ્યાઓ અને કળાઓ ઉપરાંત કંઈકે પછી સાર્વજનિક કામ અને તે પછી નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી અને ઉદાર મનથી કરવાની હોંશ પછી તેને હોવી જોઈએ; એટલે તેનામાં સેવાવૃત્તિ હોવી જોઈએ. આ ખાખતો માણસમાં હોય તો પોતાનો કંટાળો કેમ દૂર કરવો અને નવરાશનો વખત કેમ ગાગવો એ સવાલ તેને માટે નહીં ઊઠે.

નવરાશના અને કંટાળાના વખતમાં માણસનું કલ્યાણ અને અકલ્યાણ બંને કરવાની શક્તિ છે. એ વખતનો નવરાશમાં શુભજતા માણસ જેવો ઉપયોગ કરે તેવું ફળ તેને મળે. તે દોષો વખતે જો માણસ પોતાને માટે યોગ્ય કાર્ય યોજી કાઢી શકે, નવી નવી ઉપયોગી વિદ્યાઓ અને કળાઓ તે પ્રાપ્ત કરી શકે ખીજાઓને ઉપયોગી થવાનું તેને સુઝે તો તેથી તેનું અને ખીજાઓનું સહેજે કલ્યાણ થાય. એવે વખતે તે જે સારી વિદ્યા કે કળા પ્રાપ્ત કરશે, જે સત્કર્મ

આચરશે તેનાં પરિણામ તેના આખા જીવન પર થશે અને તે વધારે ઉદાત્ત બનશે. તે વખતે જો તેને કોઈ યોગ્ય કાર્ય ન સુઝે અને કુસંગને લીધે કે સ્વભાવને લીધે કોઈ વ્યસન તરફ તેની પ્રવૃત્તિ થાય તો તેની માઠી અસર તેના આખા જીવન પર થશે અને તેની અધોગતિ થશે. સારા વિચારવાળા અને સારા સંસ્કારવાળા માણસો કુરસદનો જરા સરખો વખત નકામો ન જવા દેતાં પોતાને ગમતા સત્કર્મમાં તે ગાળે છે. તેથી કંટાળો આવવાનો તેમને કદી પ્રસંગ જ આવતો નથી. પછી અસંસ્કારી માણસો આવા નવરાશના વખતમાં જ વધારે બગડે છે અથવા તેમના બગડવાની શરૂઆત થાય છે. સારાં કામોની અભિરુચિ કેળવેલી ન હોવાથી ઉઘમી માણસો પછી નવરાશનો વખત પતાં રમવામાં ને ગરખાં મારવામાં નકામો ગાળે છે. કોઈ જાંઘ્યા કરે છે, તો કોઈ ભૂખતરસ ન લાગી હોય તોય વ્યર્થ ખાવાપીવામાં વખત અને પૈસા વેડકે છે. કોઈ ખીજાને ત્યાં જઈ નિરર્થક ગરખાં મારવામાં કે નિંદા કરવામાં પોતાનો તેમ જ ખીજાનો વખત બગાડે છે. વખત જતો નથી એટલા માટે જ કોઈ વારંવાર ચા પીએ છે તો કોઈ પાનતંખાકુ ખાવામાં ને ખીડી સિગારેટ પીવામાં વખત ગાળે છે. વ્યસનો માણસને વખત ગાળવામાં મદદ કરે છે, પછી તે સાથે તે જ વખત દરમ્યાન માણસ વધારે ને વધારે વ્યસનાધીન બનતો જાય છે. નવરાશના વખતમાં જ કુસંગ અને કુસંસ્કારોની ધારતી વધારે હોય છે. વ્યસનો ઘણે ભાગે સોખતથી જ વળગે છે. તેથી દરેક માણસે એવી જાતની સોખતથી સાવધ રહેવું જોઈએ. આપણા મિત્રને કેવળ છીંકણીનું, ચાનું, હોટેલમાં જવાનું કે સિનેમાનું વ્યસન હોય તોપણ આપણે તેવા મિત્રથી સાવધ રહેવું જોઈએ. મિત્રના સારાનરસા સંસ્કારો માણસ પર પડ્યા વગર રહેતા નથી. આ અનુભવ પરથી જ માણસની પરીક્ષા તેના મિત્ર પરથી કરવાની પ્રથા પડી હશે. તે પ્રમાણે તે નવરાશનો વખત કેમ ગાળે છે તે પરથી પણ તેની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. કારણ કે પોતાને ગમતી વસ્તુઓ જ માણસ નવરાશના વખતમાં મોટે ભાગે કરે છે.

આ રીતે વિચાર કરતાં બેચેની, કંટાળો અને નવરાશ માણસના અહિતનું જ કારણ અને છે એમ જણાય છે. પણ પોતાના મનુષ્યવણાનું વ્યસનોના કે ખરાબ ટેવોના મોહને લીધે એ અજ્ઞાન આપણા ધ્યાનમાં આવતું નથી. ઊલટું, આપણે તેને ભૂણણુ માનીએ છીએ અને જેને નવરાશ મળતી નથી તેને દુર્દેવી ગણીએ છીએ. શાસ્ત્રોમાં અનેક વ્યસનોનો ઉલ્લેખ છે અને તેમનો નિષેધ પણ કરેલો છે. તેમાં મુખ્ય ચાર મહાવ્યસનો કહેલાં છે: સ્ત્રી, મૃગયા, દૂત અને મદ્યપાન. આજના સમયમાં પહેલાંનાં કેટલાંક વ્યસનો પાછળ પડી ગયાં છે તો કેટલાંક નવાં વ્યસનોની શોધ થઈ છે. પણ વ્યસનો જૂના કાળનાં હોય કે નવા કાળનાં હોય, આપણા પર તેમની અહિતકારક અસર થવાની જ, એ વાત હજી આપણે ગળે ઊતરી હોય એમ લાગતું નથી. કારણ કે, જીવનનું ખરું મહત્ત્વ હજી આપણે સમજ્યા નથી. આપણામાં વિવેક નથી, સાવધાનતા નથી, દીર્ઘ દષ્ટિ નથી. આપણી દરેક ક્રિયાની, સંસ્કારની, શી ઇષ્ટઅનિષ્ટ અસર આપણા પોતાના પર, આપણાં સંતાનો પર, પરિવાર પર તેમ જ આખા સમાજ પર, વર્તમાન કાળમાં અને ભવિષ્યમાં પડશે તેનો વિચાર આપણે કરતા નથી. ઊલટું, આપણામાં ઊંડેલી તાત્કાલિક વૃત્તિનું શમન કરવાથી આપણે શાંત કે સુખી થઈશું એમ આપણે ભ્રાંતિથી સમજીએ છીએ. વિવેક, સાવધાનતા અને દીર્ઘ દષ્ટિનો અભાવ, પોતા સિવાય ખીજનાં સુખદુઃખો વિષે તેમ જ તેમની ભાવનાઓ વિષે બેપરવાઈ, નવરાશ, કાંઈક સાંપત્તિક અનુકૂળતા અથવા સત્તા વગેરે આપતો કોઈ પણ વ્યસન કે દોષનું મૂળ કારણ હોય છે. માણસમાં જરા સરખી માણસાઈ અને વિવેક જાગ્રત થાય તો પોતાનાં વ્યસનો, પોતાના શોખો, તેમ જ પોતાના મનોરંજન ખાતર કેટલી નિરપરાધ વ્યક્તિઓનાં યોગ્ય સાંસારિક મુખોનો, તેમની સહભાવનાઓનો, ને તેમના આયુષ્યનો નાશ થાય છે; કેટલાં બિચારાં નિરપરાધ પ્રાણીઓ, તેઓ કેવળ દુર્ખલ છે તેથી જ આપણા માત્ર શોખ ખાતર જીવ ગુમાવે છે, એ વિષે કાંઈક પણ વિચાર તેના

મનમાં આવ્યા વગર રહે નહીં. પોતાની તાત્કાલિક વૃત્તિને માણસ મહત્ત્વની ગણે છે, પણ ખીજઓના જીવનની તેને કશી કિંમત લાગતી નથી. આટલા અવિવેકનું કારણ તે પોતે જ 'માણસ' તરીકે પોતાની ખરી કિંમત ઓળખતો નથી એ છે.

સાધુસંપ્રદાયોમાં સુધ્ધાં નવરાશને લીધે અનર્થ થતા આવ્યા છે, અને હજી ચાલુ છે. કર્મમાર્ગ છોડવાને કારણે નવરાશને લીધે વખત કેમ ગાળવો એ નિવૃત્તિપરામણ્ય લોકો માટે મોટો સાધુસંપ્રદાયોમાં સવાલ હોય છે. ચોવીસે કલાક ઈશ્વરના ચિંતનમાં દાસલ થયેલા દોષો ગાળવાનું શક્ય હોતું નથી. નિત્યના ક્રિયાકાંડમાં કેટલોક વખત ગયા પછી બાકી રહેલા સમયનો પ્રશ્ન એમને મૂંઝવે છે. નામસ્મરણ, તેના તે ધાર્મિક સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોનું ફરી ફરી વાચન, તીર્થાટન, ગંગા કે નર્મદાની પ્રદક્ષિણા, ભજન, કીર્તન વગેરે કર્યા પછી પણ વખત બાકી રહે જ છે. એટલે તે માટે ભાંગ, ગાંજો, સુસ્કે, અશ્લીળ વગેરે જેવાં વ્યસનોની મદદથી ચિત્તના લયનો અને વખત પસાર કરવાનો ઉપાય તેમણે શોધી કાઢ્યો. અને તેથી જ અનેક સાધુસંપ્રદાયોમાં આ વ્યસનોનો ફાલ દેખામ છે. કેટલી વસ્તુઓની ખપત આ લોકોમાં જેટલી થાય છે તેટલી ખીજ કોઈ લોકોમાં નહીં થતી હોય. ચિત્તનો લય કરવા માટે તે જરૂરી સાધનો છે એમ મનાવા જેટલું મહત્ત્વ તે માર્ગમાં આ વ્યસનોને મળેલું છે. ચિત્તને પ્રત્યક્ષ કે કાલ્પનિક કોઈ પણ વિષય જોઈ એ. તેને કોઈ વિષય ન મળે તો તે સુષુપ્તિ તરફ વળે છે. કુદરતી સુષુપ્તિને મર્યાદા હોય છે. એવી સ્થિતિમાં નવરાશનો વખત ગાળવો મુશ્કેલ હોવાથી આજ ઉપાયો વડે તેમને પોતાના ચિત્તને બેહોશ બનાવવું પડે છે. એ બેહોશીને ચિત્તની લયાવસ્થા માનવામાં આવે છે. ચિત્તને લીધે જ આસક્તિ, અંધન, કર્મ અને જન્મમરણ વગેરે માણસને વળગેલાં છે એવી શ્રદ્ધા આપણામાં છે જ. કોઈ પણ ઉપાયે ચિત્તનો લય સાધવો એ પણ આધ્યાત્મિક દષ્ટિથી શ્રેષ્ઠ અને આવશ્યક ભૂમિકા માનવામાં આવી છે. તેથી આ ભ્રમને લીધે બેહોશી

લાવનારાં વ્યસનોની પરંપરા કેટલાક સાધુઓ અને વેરાગીઓના સંપ્રદાયોમાં ચાલતી આવેલી છે. આપણે જે કેફી વસ્તુઓને નિષિદ્ધ અને ત્યાજ્ય માનીએ છીએ તે જ તેમને અત્યંત જરૂરી અને મહત્વની લાગે છે. આરોગ્ય, જ્ઞાન, સહલાવના, સહયુગ્મ, સેવા વગેરે અનેક દૃષ્ટિથી સમાજને ઉપયોગી થવાનું તેમને ન સૂઝવાનાં આ અર્થાં અનિષ્ટ પરિણામો ચાલતાં આવેલાં છે. માણસ વહેવારમાં હોય કે પરમાર્થમાં હોય, નવરાશને લીધે આવી જાતના અનર્થો જ ઘણું કરીને તેના જીવનમાં દેખાઈ આવે છે. તેથી શ્રેયાર્થો સાધકે ક્ષણે ક્ષણને દક્ષતાપૂર્વક સદુપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. હંમેશ જાગૃતપણે સદ્વિચારી અને સત્કર્મપરાયણ રહેવામાં જ તેણે પોતાનું કલ્યાણ માનવું જોઈએ.

માણસ સામાજિક પ્રાણી હોવાથી સોખત સિવાય તે એકલો રહી શકતો નથી. નવરાશને વખતે તેને સોખતની જરૂર જીવનમાં મૈત્રીનો વધારે લાગે છે. જેને પ્રથમથી જ સત્સંગ ગમે છે ઉપયોગ તે પોતાની નવરાશનો વખત સત્સંગમાં ગાળે છે. તેથી દરેક માણસે કોઈ સંતસન્નજનનો, કે સદાચારી પુરુષનો સંબંધ રાખવો જોઈએ. એ જેને શક્ય ન હોય તેણે કોઈ સન્નિમિત્રનો સંબંધ તો જરૂર બાંધવો. કુમિત્ર આપણને અધોગતિએ લઈ જાય છે અને સન્નિમિત્ર ઉન્નતિ તરફ લઈ જાય છે. સન્નિમિત્રની કિંમત ભારે મોટી છે. સત્સંગ માટે કોઈ સાધુપુરુષની જ સોખતની વાસ્તવિકપણે જરૂર નથી. જેની સોખતમાં આપણા કુસંસ્કાર નાશ પામે અને આપણા આચારવિચાર શુદ્ધ રહે તેની સોખતને આપણે સત્સંગ જ માનવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિથી જેતાં સન્નિમિત્રના જેવા કલ્યાણકર્તા દુનિયામાં આપણને ભાગ્યે જ બીજા કોઈ મળશે. તેની સોખતમાં આપણું જીવન સહેજે અગ્નિજ્વળાં ઉન્નત થાય છે. પણ સન્નિમિત્ર કોને કહેવો તે આપણને સમજવું જોઈએ. જેની સોખત આપણને પ્રિય લાગે, જેની સોખતમાં આપણને આનંદ આવે તેને આપણે સન્નિમિત્ર સમજતા હોઈએ તો તેમાં આપણી ભૂલ થવાનો સંભવ છે. વ્યસની માણસને

અને દુષ્ટ માણસને પણ મિત્રો હોય છે, અને તેમની સોખત તેમને પ્રિય હોય છે અને તેમાં તેમને આનંદ પણ આવે છે. તેટલા પરથી તેમને સન્નિમિત્ર ગણવા યોગ્ય નથી. તેથી કોઈ પણ સોખત કલ્યાણપ્રદ છે કે નહીં તે જોવું જોઈએ. કલ્યાણપ્રદ માર્ગની રુચિ લગાડનારો મિત્ર જેને મળ્યો તેને પોતાના જીવનનો કોઈ પણ વખત વ્યર્થ કે અનર્થકારી પ્રવૃત્તિમાં જવાની ધારતી નથી. જીવનમાં માતૃપિતા, ભાઈબહેન, પત્ની, ગુરુજન, સંતસન્નજન, એ અર્થાં મહત્વ ધણું મોટું છે એમાં શંકા નથી. પણ જીવનની વિશાળતા, તેમાંની જાતજાતની નાનીમોટી પ્રવૃત્તિઓ, તે ચલાવવા માટે જોઈતા વિવિધ પ્રકારના ગુણો અને તેમનો વિકાસ—એ અર્થનો વિચાર કરતાં સન્નિમિત્રના જેટલો સહાયક જીવનમાં બીજા કોઈ મળવો શક્ય નથી. માતૃપિતા, ભાઈબહેન અને ગુરુજન કરતાંય સન્નિમિત્ર આપણને વધારે યથાર્થ રીતે જોગબે છે. આપણા અર્થ ગુણદોષોનો તે સાક્ષી અને જ્ઞાતા હોય છે. તે આપણને ઔપચારિક માનપ્રતિષ્ઠા આપતો નથી અને આપણી પાસેથી ધરછતોય નથી. પણ દરેક જાતના પાપથી તે આપણને અચાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આપણા દોષો જાણતો હોવા છતાં તે આપણને ક્ષમા કરે છે. તે હંમેશ આપણું શુભ ચિંતવે છે, દોષોમાંથી આપણને અચાવે છે. મુશ્કેલીમાં ને દુઃખમાં સંભાળે છે. અત્યંત પ્રિય માનેલી વ્યક્તિ પાસેથી પણ માણસ જે છુપાવે છે તે સન્નિમિત્ર આગળ નિખાલસપણે કહી શકે છે. તેની સાથે તે બહુ જ ખુલ્લા દિલથી વર્તે છે. તે આપણા પ્રેમનો ભૂખ્યો હોય છે છતાં આપણી કદી ખુશામત કરતો નથી. ખોટી પ્રશંસા કરતો નથી. બિલકુલ આપણા ક્રોધની કે નારાજીની પરવા કર્યા વિના આપણા દોષોની આખતમાં આપણને સાવધ કરવાને આપણને ઠપકો આપતાં અને વખતે ધિક્કારતાં પણ ખચકાતો નથી. તે કદી પણ આપણી પાસેથી સ્વાર્થ સાધવાની ધરછા રાખતો નથી. તેનાં વખાણ કે પ્રશંસા તેની રૂબરૂમાં આપણે કદી કરતા નથી, અને કરીએ તો તે તેને ગમતું નથી. હૃદયની નિકટતા, સરળતા અને નિખાલસતા આપણે સન્નિમિત્ર જેટલી કોઈનીયે

સાથે રાખી કે સાધી શકતા નથી. સમભાવ પ્રાપ્ત કરવો એ જ જો જીવનની સર્વશ્રેષ્ઠ અવસ્થા હોય તો તે સન્મિત્રની આપતમાં જેટલી જલદી આપણે સાધી શકીએ તેટલી ખીન્ન કોઈની પણ સાથે આપણે સાધી શકીશું નહીં. દરેક નિકટના પ્રિયજન વિષે આપણા હૃદયમાં પ્રેમપ્રવાહ વહેતો હોય છે, છતાં તે અધામાં સન્મિત્ર વિષે આપણા હૃદયમાં વહેતા પ્રવાહમાં જે સરળતા, શુદ્ધતા અને અખંડિતતા હોય છે તે ખીન્ન કોઈ પણ પ્રવાહમાં મળશે નહીં. આવી જાતના સન્મિત્રોના સહવાસમાં જેનું જીવન પસાર થતું હોય અને જે તેમના જીવન સાથે સમરસ થયું હોય તેનું આખું જીવન સફળ થયું જાયલું. એવો એક પણ મિત્ર જીવનમાં આપણને પ્રાપ્ત થયો હોય તો આપણા જીવનનું સાર્થક થશે એ વિષે શંકા નથી. એટલા માટે માણસે જીવનમાં ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી તેમ જ સમયની સાર્થકતાની દૃષ્ટિથી સન્મિત્રની કેટલી ભારે કિંમત છે તે જાણખીને જાણમાં જાણે એક સન્મિત્ર તો કરવો જ અને તેની સાથે આખી જિંદગી સુધી સમરસ થઈને રહેવું. પરલોકના કલ્યાણને અર્થે ગુરુ પ્રાપ્ત કરનારાઓને તેથી પરલોકમાં શા લાભ થાય છે તે સમજવાને કોઈ રસ્તો નથી; પરંતુ સન્મિત્રથી ઇહલોકમાં જ શા લાભ થયા અને થઈ શકે છે તે અધા સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય તેમ છે. મિત્રમિત્રમાં એકખીન્નની વચ્ચે ગૂઢતા નથી હોતી; ગુપ્તતા નથી હોતી; કપટ, દંભ કે ધૂર્તતા નથી હોતાં; ત્યાં નાનપણ કે મોટપણનો ભાવ નથી હોતો; તેથી ભય, કપટ, પ્રશંસા, ખુશામત કે કેવળ આજ્ઞાચારનું ત્યાં નામ પણ નથી હોતું. ભ્રમ, અજ્ઞાન અને ભ્રાણપણને ત્યાં અવકાશ નથી હોતો. આવા સરળ અને સાદાઈના જીવનવ્યવહાર દ્વારા સન્મિત્રની સેવ્યતાથી માણસ અન્નણુતાં ઉન્નત થાય છે. જીવનમાં કોઈ પણ વખત નકામો જવાની કે કચારે પણ વ્યસનાધીન થવાની તેને ધારતી નથી હોતી. આ પરથી મિત્રતા જેટલો પવિત્ર, સરળ, નિખાલસ, આહોપચારરહિત અને ભેદરહિત સંબંધ ખીન્ને નથી.

૬૯ શરીર અને પવિત્ર મન

ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી આપણા સમાજનો વિચાર કરતાં આજે આપણે ઘણી જ અવનત સ્થિતિમાં છીએ એમ જણાશે. આપણી શારીરિક આપણા લોકોની કેવળ શારીરિક અને માનસિક અને માનસિક સ્થિતિ તરફ લક્ષ આપીએ તો પણ આ વાતની સ્થિતિનું નિરીક્ષણ ખાતરી થયા વિના રહેતી નથી. લાંબા વખતની પરતંત્રતાને લીધે કદાચ આપણે આજે આવા બન્યા હોઈશું. તેમાં જ કુસંગ, વ્યસનો, હોટેલની પ્રવૃત્તિ, અયોગ્ય ખાનપાન, શરીરની આપતમાં આપણી બેપરવાઈ, અજ્ઞાન, દારિદ્ર વગેરેની અસર આપણા પર ઝપાટાથી થયા જ કરે છે. પોતાનું શરીર અને મન સારી હાલતમાં રાખવાની આકાંક્ષા અને ઉત્સાહ ભાગ્યે જ કોઈ જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. આ અધાં અનિષ્ટામાંથી નીકળ્યા વગર આપણો ઘૂટકો નથી. અનેક કારણોને લીધે કેટલાંય વર્ષોથી ચાલતો આવેલો આપણો શારીરિક હાસ અને આપણી માનસિક અવનતિ રોકીને આપણે આપણામાં સામર્થ્ય પેદા કરવું જોઈએ. આપણી અવનતિની આપતમાં આપણને શંકા હોય અથવા અત્યારની સ્થિતિની ભયંકરતા હજી આપણા લક્ષમાં આવતી ન હોય તો ગરીબ તેમ જ તવંગર, અવિદ્વાન તેમ જ વિદ્વાન, આખાલક સ્ત્રીપુરુષ — અધાંની શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિનું થોડું અવલોકન કે નિરીક્ષણ આપણે કરીએ. અને તે પરથી આપણે વિચાર કરીએ કે, આજે આપણે જે સ્થિતિમાં છીએ તે જ મનુષ્યજન્મ લઈને પ્રાપ્ત કરવાની આદર્શ સ્થિતિ છે કે? જે મહાન, જ્ઞાની અને બળવાન પૂર્વજોનું આપણે અભિમાન લઈએ છીએ અને જેમના ગુણોનાં

આપણે ગાન ગાઈએ છીએ તેમનાથી પરંપરાથી ચાલતી આવેલી ને નિર્માણ થયેલી પ્રજ્ઞની શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ આવી જ હોય કે? દુનિયામાં આપણી સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે, આપણા ગ્રંથો જ્ઞાનથી ખીચોખીચ ભરેલા છે, આપણો દેશ અધી આબુથી અધી રીતે સમૃદ્ધ છે, આ અધી અંતર્માત્ર પરિસ્થિતિનો લાભ લેતો આપણો આ માનવસમૂહ આની જ સ્થિતિમાં હોય? કુદ્ધિ અને જ્ઞાનનો ગર્વ કરનારાઓ, શ્રીમંતાઈનો દેખાવ કરનારાઓ પોતાના કુટુંબની, આગકોની અને સમાજની શારીરિક સ્થિતિ તરફ થોડું લક્ષ આપે અને પોતામાં કેટલું કૌવત છે, તાકાત છે, પોતાનું શરીર કેટલું કાર્યક્ષમ છે તે અરોઅર જોઈ લે. આજે જન્મ પામતાં આગકો કેવી શારીરિક અવસ્થામાં જન્મ પામે છે? તેમનું પોષણ અને સંગોપન કેવી રીતે થાય છે? આગળ જતાં મોટાં થતાં તેમની કેવી દશા થાય છે? આજના તંદુરોની ભરબુવાનીમાં કેવી સ્થિતિ છે? અને દુર્બળતા તરફ આપણે કેટલી ઝડપથી જઈ રહ્યા છીએ? આ અંધાનો દરેક જણે વિચાર કરવો જરૂરી છે. દુનિયામાં જીવનકલાક દિવસે દિવસે વધારે તીવ્ર થતો જાય છે. એ જીવનકલાકમાં આજની આપણી શારીરિક નિકૃષ્ટ દશામાં આપણે કેવી રીતે ટકા રહીશું? ચાલુ ક્રમે જોતાં આપણા કરતાં પણ વધારે અવનત દશા તરફ ધસડાઈ રહેલી આપણી ભાવી પેઢી આજના કરતાં તીવ્રતર થતા હવે પછીના જીવનકલાકમાં કેવી રીતે ટકશે? આ અંધાનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ.

આપણી આજની દુરવસ્થા સ્ત્રી, પુરુષ, અંધાના લક્ષમાં આવવી જોઈએ. આપણે દરેકે પોતાની સ્થિતિ તપાસી જોવી નિહદેશ જીવનપ્રવાહ જોઈએ. પ્રામાણિકતાથી કમાણી કરીને કુટુંબખર્ચ અને તેનું પરિણામ ચલાવવાની આપણી શક્તિ દિવસે દિવસે ઘટે છે કે વધે છે તેનો પુરુષોએ વિચાર કરવો જોઈએ. તે જ પ્રમાણે માતૃત્વ, ગૃહવ્યવસ્થા, આલસંગોપન અને સંવર્ધન, ધરનાં અંધાની સંભાળ લેવી વગેરે નૈસર્ગિક અને કૌટુંબિક કર્તવ્યો યોગ્ય રીતે પાર

પાડવા માટે જોઈતી શક્તિ આપણામાં જોઈતા પ્રમાણમાં છે કે તે ઉત્તરે-તર ઓછી થાય છે, યોગ્ય જવાબદારી પાર પાડવાની આપણી વૃત્તિ છે કે તે ટાળવાની વૃત્તિ છે, એનો સ્ત્રીઓએ પોતાના મન સાથે વિચાર કરવો જોઈએ. પોતાનાં અને પોતાનાં આગકોનાં શરીર જેમતેમ ટકાવી રાખવા માટે દર મહિને દવાદાણું કેટલું ખર્ચ આવે છે તેનો પણ દરેક કુટુંબ-વત્સલ માણસે હિસાબ કાઢવો જોઈએ; અને એ અંધા પરથી સ્ત્રીપુરુષોએ પોતાની પાતતા ઠરાવવી જોઈએ. તેમનામાંના મુખ્ય ગુણો અને શક્તિનો જો દિવસે દિવસે હાસ થતો હોય તો ભાવી પેઢીના કલ્યાણની આશા રાખવી ફેગટ છે. આપણા માનવકુળની સ્થિતિ આવી ને આવી જ રહી તો વખત જતાં આપણું કુળ, આપણો સમૂહ, જગતમાં રહેશે કે નહીં એ વિષે શંકા અને ભય લાગે છે. વિવેક, સંયમ અને પુરુષાર્થ સિવાય આ સ્થિતિમાંથી આપણે બહાર નીકળી શકીશું નહીં. જીવન વિષેના કોઈ પણ ઉદ્દાત્ત ધ્યેય વગર આપણું આવરણ પસાર થઈ રહ્યું છે. એ જ હાલતમાં કુદરતના નિયમ અનુસાર પ્રજા નિર્માણ થઈ રહી છે. પોતાનો કે પોતાને પેટે આવનારા સંતાનનો કયો ઉચ્ચ કે પવિત્ર હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે કે સિદ્ધ કરી આપવા માટે આપણે પ્રજા નિર્માણ કરીએ છીએ એનો કશો વિચાર કર્યા વિના માનવસમૂહની પેઢીઓ એક પછી એક જગતમાં આવે છે. પોતાના મમત્વનો અને અહંકારનો, વિકાર-વશતાનો અને અજ્ઞાનનો વારસો જગતમાં મૂકીને દરેક પેઢી અલોપ થાય છે. આવો આ પ્રવાહ અખંડ ચાલુ છે. આપણામાંનો દરેક જણ આ પ્રવાહના બિંદુ જેવો છે. આપણે અંધા મળીને આ પ્રવાહ અનેલો છે. આપણે અંધા કોઈ પણ ઉદ્દેશ વિના, જાણે મૂર્છાવસ્થામાં, ક્યાં જઈ રહ્યા છીએ તેની આપણને ખબર નથી. આપણે કેમ જન્મ્યા તેની આપણને ખબર નથી. ક્યાં જવાના તેની પણ ખબર નથી. પેઢીઓ ને પેઢીઓ આ સ્થિતિમાં કશું ચોક્કસ જાણ્યાં કર્યા વિના ગમેતેમ ગમે ત્યાં જઈ રહી છે. પોતાના ચાલુ જીવન સાથે અને જગતના પ્રવાહ સાથે આપણે એટલા એકરૂપ થઈ ગયા છીએ કે આપણી અવનતિ, આપણી ખામી,

આપણા ધ્યાનમાં આવતી નથી. એટલું જ નહીં પણ વૈગુણ્ય (ખામી હોવી) એ જ માણસની વાસ્તવિક સ્થિતિ છે અને તેવી જ તે હોવાની એમ કહેવાને પણ આપણે ચૂકતા નથી. જાણે કે આ જ સ્થિતિ યોગ્ય છે એમ સમજવાનો અને ખતાવવાનો આપણો પ્રયત્ન હોય છે. પણ માનવતાની દૃષ્ટિથી એ આપણી વંચના છે, તે આપણી બ્રાંતિ છે.

આ વંચનામાંથી અને બ્રાંતિમાંથી જેઓ નીકળવા માગતા હોય તેમણે જીવનનો, માણસમાં રહેલા અનુલ જીવન વિષેની શ્રદ્ધા સામર્થ્યનો, વિચાર કરવો જોઈએ. માણસમાં જ્ઞાન, વિવેક, સંયમ, નિઘ્રહ, પુરુષાર્થ, કર્તૃત્વ, પ્રેમ વગેરે અધી શક્તિઓ ભરેલી છે. તે આજે આપણામાં થોડા પ્રમાણમાં હોય તોય તેમને વિકાસ કરવાની શક્તિ આપણામાં છે. પોતાની અસાધારણ્ય યુદ્ધિ ચલાવીને માણસે કલ્પનામાં ન આવે એવી શોધો કરીને પંચ મહાભૂતો પર થોડોધણો કાબૂ મેળવ્યો છે. આવું યુદ્ધિશાળી મનુષ્યપ્રાણી અજ્ઞાન અને વિકારવશતાને કારણે પેઢીઓની પેઢીઓ દુઃખ ભોગવતું રહે એવા ધર્મનો હેતુ હોઈ ન શકે એવી આપણી ખાતરી હોવી જોઈએ. આપણા દોષોને લીધે આપણે અન્નજીવન એકબીજાના દુઃખન થયા છીએ. પહેલાંની કે પછીની કોઈ પણ પેઢી વિષે આપણી કર્તૃવ્યની દૃષ્ટિ રહી નથી. આપણામાં ધર્મ રહ્યો નથી, એ આ અંધાનું મુખ્ય કારણ છે. ધર્મને માટે જીવવું ને ધર્મને માટે મરવું, એ ભાવના આપણામાંથી લગભગ લુપ્ત થઈ છે. પોતાના સ્વાર્થને મુખ્ય માનીને તેનો જ ખ્યાલ કરીને આપણે અંધા સંબંધો જોડીએ કે તોડીએ છીએ, તેથી આપણે કોઈને સુખી ન કરતાં અંધાના શત્રુ થઈએ છીએ. આ અંધી બાબતો પોતાની ઉન્નતિ સાધવા માગતા દરેકે ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. જેટલી હદે આપણું પતન થયેલું છે તેના પ્રમાણમાં આપણામાં ઉન્નતિનો ઉત્સાહ નિર્માણ થવો જોઈએ.

આપણી ઉન્નતિની આડે આવનારી અનેક બ્રાંતિઓ પૈકી એક મહાન બ્રાંતિ એ છે કે, કેવળ બાહ્ય વિષયો વડે શરીર અને મનની આપણે સુખી થઈશું એમ માણસને લાગે છે. અપેક્ષા અને ઘન તેને એટલું સમજતું નથી કે, પોતાની સાથે જેનો વિષે બ્રાંતિ ચોવીસે કલાક અખંડ સંબંધ છે તે શરીર અને મન સાગ્રં ન હોય તો બાહ્ય વસ્તુના સંયોગથી તે સુખી થઈ શકશે નહીં. નીરોગી, મજબૂત, ખડતલ ને અંધી રીતે કાર્યક્ષમ શરીર અને પવિત્ર, સ્થિર, સ્વાધીન અને અનેક સદ્ગુણો ને સદ્ભાવનાઓથી યુક્ત મનના જેવાં સુખ ને સદ્ભાગ્યનાં ખીજાં સાધનો નથી. આ અંતે સાધનો જેની પાસે સારાં હોય તે વિદ્વાન અને ધનવાન હોય તો પોતાની વિદ્યાનો ને ધનનો યોગ્ય ઉપયોગ કરીને પોતાની સાથે ખીજાઓની ઉન્નતિ પણ તે કરી શકશે. પણ એ બેને અભાવે માણસ પોતાનું જ કલ્યાણ કરી શકતો નથી, પછી ખીજાઓના કલ્યાણની તો વાત જ શી? સારું શરીર અને સારું મન, ખન્નેની વ્યક્તિના અને સમાજના હિતની દૃષ્ટિથી અલંત આવશ્યકતા હોવા છતાં આપણે અને આપણો સમાજ એ બાબતમાં કેટલા ઉદારીન છીએ તે દરેકે પોતા પરથી અને આજીવનના સમાજ પરથી સમજી લેવું ઘટે. આપણે આપણા સમાજનાં ધરોની તપાસ કરીએ તો તેમાં રહેનારના ગજ પ્રમાણે કીમતી વસ્તો અને વાસણકૂસણ, સંસારોપયોગી જ્ઞાતજ્ઞતાની વસ્તુઓ, સુંદર સુંદર કોચો અને કપડાં, ખુશીઓ, પલંગ, ગાદીતકિયા, બાળકોનાં રમકડાં - એટલું જ નહીં પણ કીમતી દાગીના, હીરામોતી, ઝવેરાત તેમ જ ગાયનવાદનનાં અને મનોરંજનનાં સાધનો પણ મળી આવશે. સંપત્તિની વિપુલતા હશે તે પ્રમાણમાં મોટર, ગાડીવોડા વગેરે વૈભવનાં સાધનો પણ મળશે. પણ આ અંધાં ધરોમાંથી શરીર નીરોગી અને ખજવાન ખતાવવાનાં વ્યાયામનાં સાધનો સેંકડે કેટલાં ધરમાં મળશે? તે જ પ્રમાણે જેના વાચનથી મન પવિત્ર, સ્થિર અને સ્વાધીન રહી શકે એવાં પુસ્તકો કેટલાં ધરમાં મળશે? એ જ્ઞાતના સંસ્કારો બાળકોને આપવાની અને એવા અભ્યાસની સગવડ

કેટલાં ઘરોમાં હશે? એની આપણે તપાસ કરીએ તો આ આખતમાં ઘણી શોચનીય સ્થિતિ આપણી નજરે પડશે. આથી ઊલટું, સમાજમાં હજારે નવસો નવાણું લોકોની શ્રદ્ધા આપણે ધનથી સુખી થઈશું એવી હોય છે એમ તપાસને અંતે સમજાશે. પણ એ તેમની ભ્રાંતિ છે. કેવળ દરિદ્રતાને લીધે ભોગવવાં પડતાં દુઃખો ધનપ્રાપ્તિથી ઓછાં થાય છે; પણ ધન હોવા છતાં તે સાથે આરોગ્ય, ખજ, વિવેક, સંયમ, ઉદારતા, સાવધતા અને યોગ્ય જગ્યાએ કરકસર, એ ગુણો ન હોય તો માણસ દુઃખી થાય છે એની જેમની પાસે ધન નથી હોતું તેમને ખપ્પર હોતી નથી. ધનની મદદથી ધનવાન લોકો આરામ ને સુખના ખોટા દેખાવો કરી શકે છે. અને તેમના બહારના દેખાવ અને આડંબરથી બધા લોકો છેતરાય છે. પણ તેઓ સાચે જ સુખી એટલે તૃપ્ત હોત તો રોજ જીવંત જીવંત સુખોની પાછળ શું કામ પડત? તેમનામાં ખજ છે એમ કહીએ તો શક્તિ અને પરિશ્રમનાં નાનાં નાનાં કામો કરવા માટે નોકર-ચાકરની તેમને કેમ જરૂર પડે છે? તે વિના તેમનું કેમ અટકી પડે છે? તેઓ નીરોગી છે એમ કહીએ તો દર મહિને દાકતર, વૈદ્ય અને દવાને નિમિત્તે સેંકડો રૂપિયાનું ખર્ચ તેમને કેમ કરવું પડે છે? તેમનામાં સહનશક્તિ છે એમ માનીએ તો જીવંત જીવંત ઋતુઓમાં તેમને સિમલા, દાર્જિલિંગ, બીટી, મહાબળેશ્વર જેવી જીવંત જીવંત જગ્યાએ જઈને રહેવાની કેમ જરૂર પડે છે? ધનને લીધે પડેલી ખરાબ ટેવો અને વ્યસનો રોજ ને રોજ સંતોષ્યા વિના તેમને ચેન પડતું નથી. એ પરથી આપણે તેમને સુખી સમજીએ છીએ. પણ તેમની વાર્તાવિક સ્થિતિ આપણે જાણતા નથી. આખી જિંદગી સુખની પાછળ પડવા છતાં તે તેમને મળેલું હોતું નથી. તેથી તેમને તે રોજ શોધવું પડે છે. આવી ખતના જીવનમાં જ્યાં ઇન્દ્રિયજન્ય સુખથી સુખી થવાનો પ્રયત્ન ચાલુ હોય છે, ત્યાં માનસિક સ્થિતિ કેવી હોઈ શકે તેનો થોડો વિચાર કરતાં ખ્યાલ આવશે. ધનની સાથે નીતિ, સદાચાર, ન્યાયબુદ્ધિ, સંયમ, ઉદારતા, ધર્મનિષ્ઠા વગેરે સહગુણ હોય

તો જ ધનનો સદુપયોગ થવાનો સંભવ હોય છે. તે ગુણો ન હોય તો કેવળ ધન માણસના ચિત્તમાં આશા અને તૃણી વધારતું રહીને તેને દુર્ગતિ તરફ ધસડી જાય છે. આ રીતે માણસના શરીર અને મનને ભ્રષ્ટ કરવાનું કારણ ખનનાર ધનની માણસને બેહદ ઇચ્છા અને મોહ થવો એ માનવજાતિનું દુર્દૈવ છે.

આ દુર્દૈવી અવસ્થામાંથી નીકળવા માટે આપણને વિવેક, સંયમ, અને પુરુષાર્થની જરૂર છે. શરીર અને મનને આપણે સૌંદર્ય અને મજબૂત અને પવિત્ર કરી શકીએ તો આપણું ભાગ્ય માનવતાની ઝુપાસના આપણા હાથમાં છે. સુંદર માનવી શરીરના જેવી સુંદર જીવતી વસ્તુ જગતમાં ખીજી મળે નહીં; અને નિર્દોષ માનવી મનના જેટલી પવિત્ર સચેતન વસ્તુ પણ જગતમાં ખીજી મળે નહીં એ ધ્યાનમાં રાખીને આ આખતમાં આપણે પ્રયત્ન-શીલ રહેવું જોઈએ. આજે આપણે સૌંદર્યના ઉપાસક નથી. બહારથી રંગ ચોપડીને આપણે સૌંદર્યનો દેખાવ કરીએ છીએ. તેનાથી સૌંદર્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. આપણા શરીરમાં ભરપૂર લોહી નથી, લોહીમાં તેજ-સ્વિતા નથી, શરીરમાં તાકાત નથી, સ્ફૂર્તિ નથી. પછી આપણામાં સૌંદર્ય ક્યાંથી દેખાય? આપણે આપણું પોતાનું શરીર અને આપણાં સંતાનોનાં શરીર સુદૃઢ, નીરોગી, ચપળ, ખડતલ, ધર્મદામ અનાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ અને તે સાથે જ આપણાં મન શુદ્ધ, સ્થિર, સ્વાધીન, શાંત, પ્રસન્ન અને આનંદી કેમ રાખવાં તે શીખી લઈએ તો સૌંદર્યની સાથે માનવતાની ઉપાસના પણ આપણે હાથે થયા કરશે. સહગુણો સિવાય કોઈ પણ ઉપાસના શક્ય નથી. તે માટે આપણે પરિશ્રમી બનવું પડશે, સંયમી થવું પડશે. ખાવાપીવામાં નિયમિત અને પરિમિત થવું પડશે. કામ, ક્રોધ, લોભને કાબૂમાં રાખવા પડશે. મન પવિત્ર, પ્રસન્ન અને આનંદી રાખવું પડશે. આપણે એ ચોક્કસ સમજી લેવું જોઈએ કે તાત્કાલિક કોઈ પણ ઇન્દ્રિયજન્ય સુખની પાછળ પડવાથી સાચું સુખ મળતું નથી. કાવે તેવા ખાનપાનથી, સ્વૈર અને સ્વચ્છંદીપણે વર્તવાથી

શરીર સારું રહેતું નથી. પુષ્કળ ખાવાથી બળ વધતું નથી. પણ સંયમથી જ સુખ મળે છે, શરીર સારું રહે છે. ખાધેલું પચાવવાથી બળ વધે છે. તેથી સંયમ, સાદો ખોરાક, પરિશ્રમ, પરિમિતતા અને નિયમિતપણું, એ બધા પર આપણે ભાર હોવો જોઈએ. આ બધી આખતમાં આપણે જ્ઞાનપૂર્વક અને વિવેકપૂર્વક વર્તીએ તો આપણી અવનતિ ટળશે ને ઉન્નતિ થશે એ વિષે શંકા નથી. પરમાત્મા આપણા પ્રયત્નને યશ આપ્યા સિવાય રહેશે નહીં. અને આપણે પોતે, આપણી ભાવી પેટી, અને તે સાથે જ સમાજ પણ માનવતાને માર્ગે આગળ ગયા સિવાય રહેશે નહીં.

૧૦

મનુષ્યોચિત સુખ અને તેની પ્રાપ્તિનો માર્ગ

દરેક માણસ સુખની ઇચ્છા સેવે છે, પણ તે પૈકી કેટલાને સાચું સુખ મળતું હશે તે શોધી કાઢવું કઠણ છે. ચરાચોટા સુખની આશામાં જ માણસ જીવન ગુજારે છે, અને પરીક્ષા તે મળતું નથી તેથી તેને વખતોવખત નિરાશ પણ થવું પડે છે. માણસ જે પોતાની બુદ્ધિનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરે અને સુખ માટે ખરેખર શું કરવું જોઈએ એ તેને સમજાય તો આ જ જીવનમાં તે પોતે સુખી થઈને બીજાને પણ સુખી કરશે એમાં શંકા નથી. તે માટે સાંથી પહેલી વાત તેણે ચોક્કસ સમજી લેવી જોઈએ કે, આપણે માણસ છીએ અને મનુષ્યોચિત સુખને માટે જન્મ્યા છીએ. ગમે તે રીતે સુખી થવાની આશા, ઇચ્છા અથવા વિચાર પણ તેણે છોડી દેવો જોઈએ. મનુષ્યોચિત સુખ સિવાયનાં બીજાં બધાં સુખોનાં ત્યાગ કરતાં તેણે શીખવું જોઈએ. કનિષ્ઠ સુખનો ત્યાગ કર્યા વગર આપણે ઊંચી જાતના સુખને લાયક બની શકતા નથી. તમે તમારું જીવન જે રીતે ગાળવાની ઇચ્છા અને દૃઢ

સંકલ્પ કરો અને તે પૂરો કરવાનો યોગ્ય પ્રયત્ન કરો તે પ્રકારનું જીવન તમે પ્રાપ્ત કરી શકશો; કારણ એ જાતની શક્તિ તમારામાં છે. તે શક્તિ આજે સુપ્ત હોય, તેનું તમને ભાન ન હોય તોપણ તે તમારામાં છે એ વિષે શંકા નથી. તેને તમારે કેવળ જાગ્રત કરવાની જ વાર છે. સજ્જન અને દુર્જન, ઉદ્યમી અને આળસુ, મહેનત કરનારા ને આયતું ખાનારા, પરોપકારી અને દુષ્ટ, પ્રામાણિક અને અપ્રામાણિક, સત્યવાદી અને સત્યની પરવા ન કરનારા, નિખાલસ અને કપટી—બધી જાતના માણસો આ દુનિયામાં છે. આ જ દુનિયામાં તેઓ પોતાનું જીવન ગાળે છે, ગુજરાન ચલાવે છે. જેને જે પ્રકારનું જીવન ગાળવાની ઇચ્છા હોય તે પ્રકારનું જીવન ચલાવવાને આ જગતમાં તેને અવકાશ છે. બધા પોત-પોતાની રીતે પોતાને સુખી પણ માનતા હશે; પરંતુ એમાંથી કોને મનુષ્યોચિત સુખ મળતું હશે એ મોટો સવાલ છે. માણસાઈને ન છાજે એવા સુખની પાછળ માણસ પડે છે ત્યારે તેને સુખ મળતું નથી એમ નથી. તેને તે મળે પણ છે, પણ તેને મળતું સુખ એટલું ક્ષણિક હોય છે અને વહેલું કે મોડું તે એવી રીતે દુઃખમાં પરિણમે છે કે તેને ખરેખર સુખ કહેવું કે નહીં એ વિષે શંકા જ પડે છે.

આપણે બધા બુદ્ધિમાન હોવા છતાં આ જાતના સુખની પાછળ પડેલા છીએ. આપણામાં બુદ્ધિ છે પરંતુ તેનો વિવેકરહિત ઉપયોગ આપણે વિવેક વધારવામાં કરતા નથી. જીવનપ્રવાહ તે જ પ્રમાણે આપણામાં અહંકાર છે, પણ આત્મ-ગૌરવ વધે એવું માનવતાનું અભિમાન આપણામાં

નથી. તેના કરતાં વિવેકનો વિકાસ સાધીને જીવન વિષેના વધતા અનુભવ પરથી આપણે ખરા સુખની શોધ અને પારખ કરીએ અને આપણી બધી શક્તિ અને બુદ્ધિનો ઉપયોગ તેની જ પ્રાપ્તિ માટે કરીએ તો આપણને માનવોચિત સુખ મળે. સોખન, વાતાવરણ, પરિસ્થિતિ, ટેવો વગેરેને લીધે એક વાર આપણી જે જાતની જીવનપદ્ધતિ રિથર થઈ ગઈ છે, આપણા વિચારોને જ જાતનું વલણ મળી ગયું છે, આપણી

ઇન્દ્રિયો પર ચંચળતાના, લોલુપતાના જે સંસ્કારો પડી ગયા છે તે બધાને લીધે જીવનનો ખીજા બાબુનો વિચાર અને વિવેક કરવાની આપણને કંઈ કરવાની આવડતી નથી અને તે દિશામાં આપણી શક્તિ કંઈ જાગ્રત થતી નથી. સુખ માટે આપણે સતત પ્રયત્ન કર્યો કરીએ છીએ છતાં સુખ, શાંતિ ને સમાધાન આપણને કેમ મળતાં નથી? તે જ પ્રમાણે જીવન જીવવાની ખીજા કોઈ પદ્ધતિ છે કે નહીં, એનો વિચાર પણ આપણને સૂઝતો નથી. એનું કારણ તે દષ્ટિથી યુક્તિનો આપણે કંઈ ઉપયોગ જ કરતા નથી એ છે. જીવનમાં હમેશાં દુઃખ, ચિંતા, ઉદ્વેગ સહન કરતા હોવા છતાં આપણા વિચારમાં, આપણી જીવનપદ્ધતિમાં કોઈ દોષ હશે એવી શંકા પણ આપણને કંઈ ઊઠતી નથી. આપણી આબુઆબુનું વાતાવરણ એવું જ હોય છે તેથી આદર્શ વિચાર, આદર્શ જીવન, સાંભળવાનું કે જોવાનું, તેમ જ એવા વિચાર અને જીવન સાથે પોતાના વિચારની અને જીવનની તુલના કરી જોવાનું મળતું નથી; તેથી આપણા દોષો આપણા ધ્યાનમાં આવતા નથી. આપણે પોતે વિચાર કરતા નથી અને તેવા વિચાર જાગ્રત થાય એવી આપણી પરિસ્થિતિ હોતી નથી. પરિણામે, ગત જીવનની માફક ભવિષ્યનું જીવન ચલાવતા રહેવા સિવાય આપણને ખીજું કશું સૂઝતું નથી.

પણ આપણે એવો વિચાર કરવો જોઈએ કે, આ પ્રકારનું જીવન જીવતા રહીને આપણે હમેશાં દુઃખ ભોગવ્યા કરીએ એટલા માટે જ પરમાત્માએ માનવજાતિને પેદા કરી હશે શું? એટલા માટે જ તે આ મહાન પ્રકૃતિમાંથી નિર્માણ થઈ હશે શું? કુદરતની બધી શક્તિઓ આપણા કાબૂમાં ન હોય તો પણ આપણા પર આવનારાં દુઃખો ટાળીને આપણે સુખી થઈ શકીએ, એટલી શક્તિ અને યુક્તિ પરમાત્માએ કહો કે કુદરતે કહો આપણને આપેલી છે. માનવજાતિને આ પ્રકારનો વારસો કંઈ ઓછો મળ્યો નથી. પણ તેણે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો જોઈએ. તેનું જીવન સુખી થાય કે દુઃખી થાય એનો આધાર તે ઉપયોગ પર છે. માનવજાતિનો ઇતિહાસ, માનવ જાતિની આજની સ્થિતિ,

માણસની મનોરચના, તેના સંસ્કારો, તેની ધાર્મિક, સામાજિક, કૌટુંબિક અને વૈયક્તિક સ્થિતિ વગેરે બધી બાબતો આપણે જાણીએ છીએ. એ બધા પરથી આપણે એટલું પણ જાણી શકતા નથી કે, માણસ આપણામાંના એટલે કે મનુષ્યજાતિના દોષોને લીધે દુઃખી થાય છે અને સહજાણેથી સુખી થાય છે? અજ્ઞાન, મોહ, વિકારવશતા, લોલુપતા અને લંપટતા, દુર્વ્યસનો અને કોઈ પણ પ્રકારનો અતિરેક, આ બધી બાબતો દુઃખનું કારણ છે એ આપણે જાણતા નથી શું? કેવળ ઇન્દ્રિયજન્ય ભોગોની પાછળ પડવાથી સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી એ હજી આપણા ધ્યાનમાં નથી આવ્યું શું? કામ, ક્રોધ, લોભ, ઈર્ષ્યા, વેર, કપટ, દુષ્ટતા, સ્વાર્થ આ બધાં અનર્થનું કારણ છે એ આપણને સમજતું નથી શું? માણસને આ બધું સમજાય છે. પણ વ્યસની માણસ કેફી વસ્તુઓની માત્રા વધારીને જેમ પોતાની વ્યાકુળતા અને તલક શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેવી આપણી સ્થિતિ છે. દુનિયામાં જેને લીધે આપણને દુઃખ થાય છે તે જ વસ્તુ વધારે પ્રમાણમાં કરીને દુઃખનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન આપણે કરીએ છીએ. કામ, ક્રોધ, લોભ અને દુષ્ટતા વગેરેથી થનારાં દુઃખોનો તેનાથી જ નાશ કરવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. સ્વાર્થને લીધે થનારું દુઃખ, આવડતી મુસીબતો, આપણે વધારે સ્વાર્થી થઈને દૂર કરવા મથીએ છીએ. ભોગનાં અનિષ્ટ પરિણામો ભોગ દ્વારા ઓછાં કરવાનો આપણો પ્રયત્ન હોય છે. પરંતુ ક્રોધને લીધે થયેલું દુઃખ પ્રેમથી, લોભને લીધે થતું દુઃખ ઉદારતાથી, સ્વાર્થીપણાનું પરિણામ નિઃસ્વાર્થતાથી અને ભોગનાં પરિણામ સંયમથી દૂર કરવાનું આપણને સૂઝતું નથી.

આપણા જે દોષોનાં અનિષ્ટ પરિણામ આપણને તેમ જ ખીજાને ભોગવવાં પડે છે, તે અદલ આપણને પશ્ચાત્તાપ થયા વગર એ દોષોમાંથી આપણો છૂટકો થઈ શકતો નથી. એટલું જ નહીં, પણ તે ને તે દોષો આપણે હાથે ફરી ફરી થાય છે અને આપણે તેમ જ ખીજા હંમેશ દુઃખી થઈએ છીએ. દુઃખ ન જોઈતું હોય તો આપણે આપણા દોષો પ્રથમ

દૂર કરવા જોઈએ એ સાદી વાત પણ પોતાને બુદ્ધિમાન કહેવડાવીએ છીએ છતાં આપણને સમજતી નથી. આપણા ક્રોધને લીધે આપણે તેમ જ ખીજાઓ દુઃખી થઈએ છીએ, આપણી લોભવૃત્તિને લીધે મુશ્કેલીમાં પડીએ છીએ, એ સમજતા હોવા છતાં એ દુઃખ અને એ મુશ્કેલીઓ આપણે પ્રેમથી, નિર્લોભતાથી, ઉદારતાથી વર્તીને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે, ઊલટું, પહેલાં કરતાં વધારે ક્રોધી અને લોભી બનીને સુખી થવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. ક્રોધનાં દુષ્પરિણામ દેખાતાં હોય છતાં પોતાના ક્રોધી સ્વભાવનું આપણે અભિમાન લઈએ છીએ. આપણી દુષ્ટતાનાં પરિણામ વધારે દુષ્ટ બનીને અને કપટનાં પરિણામ વધારે કપટી બનીને દૂર કરવાનો આપણો પ્રયત્ન હોય છે. આ જ સ્થિતિ ખીજા વિદારો તેમ જ અજ્ઞાન, મોહ, સ્વાર્થ વગેરે બંધી બાબતોમાં જોવામાં આવે છે. આપણા પોતાના દોષો દૂર કર્યા વગર ખીજાઓએ નિર્દોષ થવું જોઈએ એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. દુઃખનું કારણ આપણા પોતાના દોષો છે એમ આપણે ભાગ્યે જ સમજીએ છીએ. આપણા કુટુંબમાં કે સમાજમાં જે દુઃખો દેખાઈ આવે છે, અથવા આપણને પોતાને જે દુઃખો થાય છે તેનું કારણ ખીજાઓના દોષો છે એવું માનવા તરફ આપણા મનનું વલણ હોય છે. તેમાંય આપણા પોતાના દોષ કબૂલ કરવા પડે તો તે ખીજાના કોઈ ભારે દોષની કેવળ પ્રતિક્રિયા કે પરિણામ છે એમ પુરવાર કરવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

એક દુર્ગુણનાં પરિણામ ખીજા દુર્ગુણ વડે નાબૂદ કરવાનો પ્રયત્ન કરીને આપણે દોષોની સંખ્યા જ વધારીએ છીએ, વધાના સુખમાં અને આપણે અને આપણું કુટુંબ સુખી રહે એવી આપણું સુખ ઇચ્છી માત્ર કરીએ છીએ. આ ભારે મોટી ભ્રાંતિ છે. આપણે બધા જ આ ભ્રાંતિમાં છીએ તેથી આપણે અને સમાજ બધા જ દુઃખ ભોગવીએ છીએ. આપણે કેવળ પોતાના સુખનો જ વિચાર કરીએ છીએ, ખીજાનાં સુખદુઃખનો વિચાર જ કરતા નથી. માનવી સુખ કેવળ પોતાના એકલાના

સુખનો વિચાર કરવાથી કે તે માટેના પ્રયત્નથી મળી શકતું નથી, એ માનવધર્મની સાવ પ્રાથમિક વાત પણ આપણે હજી જાણતા નથી. જ્યાં સુધી માણસ માનવોચિત સુખની પાછળ પડ્યો નથી, તે માટે જોઈતો પ્રયત્ન કરતો નથી, ત્યાં સુધી તેને સુખ પ્રાપ્ત થવું શક્ય નથી, એટલું ચોક્કસ. કેવળ વ્યક્તિગત સુખનો વિચાર કરીને પ્રાપ્ત કરેલું સુખ થોડા જ વખતમાં દુઃખનું રૂપ લે છે. અને કોઈ વખત તેમ ન અને તોય એ સુખ માણસને શોભે એવું નથી હોતું. એટલા માટે આપણને શોભે એવું સુખ જોઈતું હોય તો આપણે બધાંના સુખનો વિચાર કરવો જોઈએ. બધાંને સુખી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ જ માનવોચિત સુખ મેળવવાનો સાચો માર્ગ છે. આપણું જીવન આપણા એકલાનું નથી. આપણી બધી જાતની શક્તિ અને બુદ્ધિ બધાં માટે છે અને બધાંના સુખની ઇચ્છામાં જ આપણું સાચું સુખ છે. એ ઇચ્છા પ્રમાણે કરેલા પ્રયત્નમાંથી જે સુખનો લાભ આપણને થશે તે જ મનુષ્યને શોભનારું અને તેના ગૌરવ અને માનવતાનું મહત્ત્વ વધારનારું સાચું સુખ છે. માનવધર્મનું આ રહસ્ય સમજીને આપણે આ વાત આપણા અંતરમાં દબાવેલું ઠસાવવી જોઈએ.

આપણે માણસ છીએ તે કેવળ આપણી પોતાની ક્ષુદ્ર વાસના ને ઇચ્છીએ પૂરી કરીને પોતાના દેહને સુખી કરવા માટે માનવી સુખની નથી. પણ માનવધર્મથી વર્તીને બધાંને સુખી થયેલા અભિલાષા જોવા માટે છે. એટલા માટે જ આપણે નિર્દોષ અને સદ્ગુણસંપન્ન થવાની જરૂર છે. નિર્દોષતા વગર સદ્ગુણોનો પૂરો વિકાસ થઈ ન શકે. નિર્દોષતા વગર સદ્ગુણોનો પ્રભાવ પડતો નથી. સદ્ગુણી થવું એનો જ અર્થ ખીજાઓ સાથે સમરસ થઈને તેમનાં સુખદુઃખનો વિચાર કરવો, પોતે દુઃખ અને મુશ્કેલીનો સહન કરીને ખીજાઓને સુખી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, તેમની સાથે સહાનુભૂતિ-પૂર્વક વર્તવું. આમ કરવાથી જ આપણા આત્મભાવનો વિકાસ થાય છે. કૌટુંબિક, સામાજિક, રાષ્ટ્રીય, દરેક ક્ષેત્રમાં જ્યાં જ્યાં ખીજા સાથે

આપણો સંબંધ થાય ત્યાં ત્યાં આપણા સહગુણોને કારણે આપણો આત્મભાવ વિકસિત થવો જોઈએ. તે આત્મભાવમાં જ સર્વ સુખનો ભંડાર છે. માનવી જીવન આ સર્વશ્રેષ્ઠ સુખ માટે છે. આમાં જ માણસની પરમોન્નતિ છે.

આ પરમોન્નતિ સુધી આપણે જલદી નહીં પહોંચી શકીએ એ વિચારથી નિરાશ થવાનું કારણ નથી. તે છેવટની સ્થિતિએ પહોંચતાં સુધી આપણને અનેક દુઃખો અને મુશ્કેલીઓ વેઠવાં પડશે એ વિચારથી તમારે ડરવાનું કારણ નથી; કેમ કે, સૃષ્ટિની યોજના એવી છે, પરમેશ્વરી કાયદે એવો છે કે, જે પ્રમાણમાં તમે માનવી ધર્મનું અવલંબન કરશો, જે પ્રમાણમાં તમે સંયમી બનશો, જે પ્રમાણમાં ખીજા માટે તન મનથી તમે ધસાશો, તે પ્રમાણમાં તમારું હૃદય શુદ્ધ થશે, તમને શાંતિ અને પ્રસન્નતા મળવા માંડશે. જેમ જેમ તમારું મન વ્યાપક થતું જશે, જેમ જેમ તમારા હૃદયમાં સહગુણો પ્રકટ થતા જશે તેમ તેમ તમને ધન્યતા લાગવા માંડશે. તે માટે પરમોન્નતિ સુધી રાહ જોવાની જરૂર નથી. પણ પોતાના માર્ગમાં સતત આગળ વધવાની તમારી અભિલાષા, ઉત્કંઠા અને પ્રયત્ન હોવાં જોઈએ.

આપણો જન્મ માનવી સુખ માટે છે તેથી માનવી સુખ સિવાયનાં ખીજાં સુખોને તુચ્છ માનવા જેટલું આત્મસંમાન આપણામાં પેદા થવું જોઈએ. તે માટે મોહ, લાલસા, પ્રતિષ્ઠા, લોભ, મત્સર વગેરેથી મળનારાં સુખોને આપણે નિષિદ્ધ ગણવાં જોઈએ. પ્રેમ, વાત્સલ્ય, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, નિષ્ઠા, સન્નિત્ય અને માતૃપિતા વિષે આદર, વિનય, સત્ય, પ્રામાણિકતા, ઉદારતા, નિરલસપણું, દક્ષતા, ખીજના સંતોષમાં સંતોષ માનવાની વૃત્તિ, તે જ પ્રમાણે ખીજા સાર્વિક ભાવનાઓ — એ બધાં દ્વારા મળનારા સુખને જ આપણે ધર્મ્ય અને ગ્રાહ્ય માનવું જોઈએ. આપણા દોષો અને દુર્ગુણોને લીધે આપણા કુટુંબપરિવારને, નોકરચાકરને, પડોશીઓને, તથા મિત્રોને ભોગવવાં પડતાં દુઃખો, તે જ પ્રમાણે આપણા ગામ, સમાજ, દેશ

તથા રાષ્ટ્રની જે કોઈ વ્યક્તિ સાથે આપણો કોઈ પણ જનતનો કડવાશભર્યો સંબંધ થયો હોય તેથી તેમને તેમ જ આપણને પોતાને થનારાં દુઃખો — એ બધાંનું ઉપશમન આપણા સંયમ, પ્રેમ, વિનય, ઉદારતા વગેરે સહગુણો વડે આપણે કરવું જોઈએ. પશ્ચાત્તાપ વડે દોષોનું પરિમાર્ગન કરવું જોઈએ. ક્રોધને લીધે પેદા થયેલું દુઃખ પ્રેમથી શમન કરવામાં આપણને દુર્બળતા ન લાગવી જોઈએ. સંયમમાં હીણપત ન લાગવી જોઈએ. આપણને સાચું સુખ મળે એમ ઇચ્છતા હોઈએ તો આ બધી વાતો આપણને આવડવી જ જોઈએ.

ખીજના ક્રોધને તમે અક્રોધથી કે તમારી પ્રેમવૃત્તિથી જીતો એવો આગ્રહ હું તમને કરતો નથી. એટલી શ્રેષ્ઠ કોટિ સુધી દોષોનું પરિમાર્જન જવાની તમારી તૈયારી હોય તો તમે તે જરૂર પ્રાપ્ત કરો. પરંતુ મારો તમને એટલો આગ્રહ જરૂર છે કે, તમારા કામ, ક્રોધ, લોભ અને મત્સરનું તેમ જ તેમાંથી પેદા થનારાં તમારાં પોતાનાં અને ખીજાઓનાં દુઃખોનું નિરસન તમે સંયમ, પ્રેમ, ઉદારતા, વિનય, પશ્ચાત્તાપ વગેરે સહગુણો વડે કરો. તે વિના માનવતાને માર્ગે તમે નહીં ચાલી શકો, અને માનવોચિત સુખને પાત્ર નહીં થાઓ. વિકારવશતા, દ્વેષ, દુષ્ટતા, સ્વાર્થ વગેરે દ્વારા તમે પોતાને કે ખીજાઓને કદી સુખી કરી શક્યા છો? ખીજા પાસે તમે પ્રેમ, કૃતજ્ઞતા, નમ્રતા, સૌજન્ય વગેરે સહગુણોની અપેક્ષા રાખો છો ને? એ અપેક્ષા પ્રમાણે બધું થાય તો તમને આનંદ થાય છે ને? અને સુખ થાય છે ને? એ આનંદ અને એ સુખ ખીજાં ઇન્દ્રિયજન્ય આનંદ અને સુખ કરતાં શ્રેષ્ઠ કક્ષાનાં અને દીર્ઘકાળ ટકનારાં હોય છે એવો તમારો અનુભવ છે ને? એ આનંદનો અને એ સુખનો અનુભવ તમને એકલાને જ નહીં પણ બનેને થાય છે ને? તો પછી ખીજાઓ પાસે તમે જેવા આચારની અપેક્ષા રાખો છો અને તેનું આચરણ તેઓ કરે છે ત્યારે તમને આનંદ અને સુખ થાય છે, તેવી જ રીતે તમે દુનિયા સાથે વર્તવાનું રાખો તો દુનિયાના આનંદ અને સુખમાં વધારો જ થશે ને? તમે પણ તેવી

ધન્યતા જ અનુભવશો તે ? આ દૃષ્ટિથી જીવનના અધા અનુભવો તમને શું કહે છે, શું ખતાવે છે, અને શું શીખવે છે તે જરા તપાસી જુઓ, વિવેક વાપરે એટલે તમને જણાશે અને તમારી ખાતરી થશે કે માણસની સાચી પ્રેરણા માનવી ધર્મ અનુસાર વર્તન કરીને માનવોચિત સુખ પ્રાપ્ત કરવામાં છે.

(સેજના પ્રવચનમાંથી)

વિભાગ ૨ : ધર્મ્ય વ્યવહાર

૧

વિદ્યાર્થીદેશાનું મહત્ત્વ

મારા બાળમિત્રો,

તમને ઉપદેશના બે બોલ કહેવાને પ્રસંગે મને ઘણો આનંદ થાય છે. તમે વિદ્યાર્થી છો. આખા જીવનમાં સંસ્કાર ગ્રહણ આ કાળ ખૂબ આનંદનો અને સુખનો માનવામાં કરવાનો સમય આવે છે. માણસ મોટો થયા પછી દુનિયાદારીની અનેક આપત્તિઓ અને મુશ્કેલીઓથી ત્રાસે છે, ચારે તેને પોતાની વિદ્યાર્થીદેશા યાદ આવે છે, અને તે વખતે આપણે કેટલા અધા સુખી અને આનંદી હતા એમ તેને થાય છે. એનું કારણ એટલું જ કે એ વખતે તેના પર કોઈ પણ સાંસારિક જવાબદારી હોતી નથી. પરંતુ સમગ્ર જીવનના હિતની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં આ અવસ્થા અત્યંત મહત્ત્વની છે. આ જ કાળમાં જે સંસ્કાર અને જે ટેવો પડે છે તે આખી જિંદગી માણસમાં ટકી રહે છે. તેથી આ કાળ મને કેવળ આનંદ અને બેદિક્ષિતરપણાનો ન લાગતાં જીવનમાં જરૂરી એવાં ઉચ્ચ શિક્ષણ તથા ઉચ્ચ સંસ્કાર મેળવવાની અને સારી ટેવો પાડવાની દૃષ્ટિથી ઘણો મહત્ત્વનો લાગે છે. આ જ કાળમાં તમે જે જીવનનું મહત્ત્વ સમજો તો આજની તમારી ચાલુ વિદ્યાર્થીદેશામાં જ તમે પોતાના ભવિષ્યના જીવનનો પાયો નાખી શકશો. આજે જે તમને સારા સંસ્કારો મળે, તમને સારું શિક્ષણ મળે અને તેને અનુરૂપ તમારા સંકલ્પો હવે પછી પણ ટકી રહે તો તમારું આખું જીવન ઉજ્જવળ થયા વગર રહેશે નહીં. આ

૨૪૧

ઉંમરે તમને સારા સંસ્કારો મળે, તમે દ્વેષોથી હંમેશ દૂર રહો એવી જાતની દીક્ષા મળવાની વ્યવસ્થા આજે સમાજમાં કયાંય નથી. આજે તમે એવી સ્થિતિમાં છે કે જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે, સારા સંસ્કારો તમારા મનમાં દઢ કરવામાં આવે, તો તમારામાંથી જ અલૌકિક માણસો નિર્માણ કરી શકાય. આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં તમારા જીવનનો અત્યારનો કાળ ઘણો મહત્વનો છે એમાં મને શંકા નથી.

દુનિયામાં સદાચારી અને દુરાચારી, સત્કર્મરત અને હંમેશાં

દુષ્ટ કાર્યમાં મગ્ન, પરોપકારી અને ખીજાનું સર્વસ્વ

શ્રેષ્ઠ પુરુષોનાં હરણ કરનારા, દયાળુ અને ઘાતકી, પવિત્ર અને

ચરિત્રોમાંથી વ્યસની, સંયમી અને સ્વેચ્છાચારી, ઉદાર અને

વૉઘ કૃપાળુ, ધર્મનિષ્ઠ અને સ્વચ્છંદી, સેવાપરાયણ અને

સ્વાર્થી, એવા પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવના માણસો

જોવામાં આવે છે. તે બંધાનું જીવન તપાસતાં જણાય છે કે, સારાનરસા સંસ્કાર તેમના અચપણથી જ તેમને મળ્યા હતા. કૃતજ્ઞતા, દયા, સત્ય વચન, પ્રામાણિકતા, ઉદ્યોગપ્રિયતા, નિયમિતતા, મહેનત કરવાની ટેવ, નિરલસતા, આજ્ઞાધારકતા, માતૃપિતૃભાવ, અંધુભગિનીભાવ, પોતાના પડોશી વિષે સખ્યભાવ, મિત્રતા, સહકારવૃત્તિ, ખીજાને ઉપયોગી થવાની હોંશ, અને વ્યસન, દુરાચરણ, સ્વાર્થ, અન્યાય, અસ્વચ્છતા, કંઠોરતા, કપટ, કૃપાળુતા ઇત્યાદિ દુર્ગુણો વિષે અણગમો કે નિષેધવૃત્તિ વગેરે બધા સુસંસ્કારો નાનપણથી મળેલા હોય તો જ તે હૃદયમાં દઢ થાય છે અને યોગ્ય વખતે વૃદ્ધિ પામે છે. ધર્મનિષ્ઠા અને ધર્મચરિત્ર, દેશપ્રેમ અને સજ્જનો વિષે સહભાવ, સદ્ગ્રંથો વિષે રુચિ અને પરોપકારની હોંશ, પોતાના કરતાં નાનાઓ માટે સ્નેહ અને મમતા અને વડીલો વિષે આદર અને પૂજ્યભાવ, દુર્બળ, પંગુ અને માંદા વિષે સહાનુભૂતિ અને કડુણા, નિર્ભયતા અને સાહસમાં આનંદ વગેરે અનેક સદ્ગુણોના સંસ્કારો આ ઉંમરમાં જ મળે તો તે જોટલા ઊંડે ઊતરશે તેટલા પછીની ઉંમરમાં ઊતરશે નહીં. જગતના મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો પરથી આ જ વાત આપણને જણાઈ

આવે છે. શ્રી રામચંદ્ર અને શ્રી કૃષ્ણ, સિદ્ધાર્થ ગૌતમ અને વર્ધમાન મહાવીર, સોક્રેટીસ અને ઇશુ ખ્રિસ્ત, જ્ઞાનેશ્વર અને એકનાથ, શંકરાચાર્ય અને વિદ્યારણ્ય, વૉશિંગ્ટન અને ગૅરિબાટ્ટી, રાણા પ્રતાપ અને શિવાજી મહારાજ, સંત તુકારામ અને સમર્થ રામદાસ, માધવરાવ પેશવા અને રામશાસ્ત્રી — આ બંધાનાં તેમ જ અર્વાચીન કાળના પુરુષોનાં ચરિત્રો વાંચતાં આ જ વાત પુરવાર થાય છે. એ બધા પુરુષોને નાનપણમાં જ ઉન્નત અને ઉદાત્ત સંસ્કારો મળ્યા હતા. અનુકૂળ અને કંઈક પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ તે સંસ્કારોનું પોષણ થતાં થતાં તે દઢ થયા, અને યોગ્ય વખતે તેમના સદ્ગુણો પ્રગટ થતા રહ્યા, અને તેથી છેવટે તેઓ ધન્ય થયા. આ બધાં પરથી એ જ સ્પષ્ટ થાય છે કે, વિદ્યાર્થીદેશા જીવનની ધણી જ મહત્વની અવસ્થા છે. તેનું મહત્વ આપણે પ્રાચીન કાળમાં જાણતા હતા. તે કાળે આપણને આ ઉંમરમાં ઉત્તમોત્તમ સંસ્કારો મળે એવી સગવડ હતી. એ જાતની દીક્ષા દરેક વિદ્યાર્થીને આપવામાં આવતી. બ્રહ્મચર્યની દીક્ષાને વિદ્યાર્થીદેશાની શરૂઆત માનવામાં આવતી. જીવન કેવળ આપણા પોતાના શારીરિક સુખ માટે નથી, તે બધા માટે અને ધર્મ માટે છે એ મહાન સંસ્કાર નાનપણથી જ વિદ્યાર્થીના હૃદય પર હસાવવામાં આવતો. આપણે કમનસીબે એ શિક્ષણપ્રણાલી, એ દીક્ષાપરંપરા લુપ્ત થયા પછી સમય અનુસાર જરૂરી ફેરફાર કરીને તે ચાલુ રાખવાની યોજના મોટા પ્રમાણે કોઈ કરી શક્યું નહીં; અને આજપણ તથા વિદ્યાર્થીદેશા, ધર્મ, શીલ, ચારિત્ર્ય, નીતિ વગેરેથી સંપન્ન થવાની દૃષ્ટિથી મહત્વનાં છે, જીવનવિષયક મહાવ્રતની દીક્ષા લઈને જીવનનો મહાન હેતુ પાર પાડવા માટે જોઈતા સદ્ગુણોના સંસ્કાર મેળવવાનો તે પુણ્યકાળ છે, એ ભાવના આપણામાં ફરી નિર્માણ થઈ નહીં.

પણ વિદ્યાર્થીઓ, તમે ઇતિહાસ જાણતા હો તો તમને જણાયું જ હશે કે, આ બંધાનાં કેવાં અનિષ્ટ પરિણામ આપણે બંધાને કેટલાંય વરસોથી ભોગવવાં પડે છે. આનું તમને દુઃખ અને શરમ હોય, આ સ્થિતિમાંથી પોતાનો ઉદ્ધાર થાય એવી તમારી ઇચ્છા હોય, તો તમારે

ઝગત થઈને આ સ્થિતિ અદલવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને પોતાની વિદ્યાર્થીદશા સફળ કરવાની પાછળ તમારે મંડી પડવું જોઈએ. સારા સંસ્કાર મળવાની સગવડ તમને આજે ક્યાંય ન દેખાતી હોય તોયે તમે મહાન પુરુષોના ચરિત્રો તથા સારા ગ્રંથો વાંચો, તેનું મનન કરો, અને તે પરથી યોગ્ય ઓધ ગ્રહણ કરો. આપણને સારું શિક્ષણ અને સંસ્કાર આપનારું કોઈ નથી એમ માની નિરાશ થઈને બેસી ન રહો. સારા થવાની તમને ઇચ્છા હોય તો તમે પોતે જ ઉત્સાહપૂર્વક સારા સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરવા મંડી પડો. તમારા અંતરમાં જે સદ્દિગ્ધ પ્રગટે તો ચાલુ સ્થિતિમાંથી પણ તમને રસ્તો મળશે. તમારી ઇચ્છા પ્રબળ હશે, તમારો સંકલ્પ દઢ હશે, તો પરમાત્મા પોતે તમારો માર્ગદર્શક બનશે. તમારા માર્ગમાં નડતા અંતરાયો દૂર કરવાનું સામર્થ્ય તે તમને આપશે. પરંતુ તે માટે તમારે પોતાના પ્રયત્નની પરાકાષ્ઠા કરવી જોઈએ. તમારે આ બાબતમાં કદી પણ આળસ કે કંટાળો ન કરતાં હંમેશા ઉત્સાહી અને પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

સારામાં સારા સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરવાનો તમારે માટે આ જ કાળ છે; અને ખરાબ ટેવો પાડીને જીવનને કુમાર્ગે સારાનરસા સંસ્કારોનાં ચઢાવવાનોય આ જ કાળ છે. કઈ વાતનું શું પરિણામ પરિણામ આવશે એ સમજવાની શક્તિ આજે તમારામાં નથી; તેમ જ કોઈ પણ બાબતના પરિણામનો દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરવા જેટલી સૂક્ષ્મતા અને પ્રગલ્ભતા આજે તમારી યુદ્ધિમાં આવેલી નથી. તમે પોતે આજે સારાનરસાનો વિચાર કરી શકો તેમ નથી તેથી જે વસ્તુઓ મહાપુરુષોએ માન્ય કરેલી છે, સંત સન્નનોએ જે વસ્તુઓને મહત્ત્વની ગણી છે તેને જ તમે અપનાવો. સન્નનોને તમે તમારા જીવનના માર્ગદર્શક બનાવો; તેથી તમારામાં સંયમ અને પુરુષાર્થ બંને આવશે. વખત જતાં તમારી ઉંમર અને અનુભવ વધશે એટલે તમારામાં વિવેકની વૃદ્ધિ થશે. અને તે વિવેક જ આગળ જતાં તમને સારાનરસાના નિર્ણયમાં સહાયભૂત થશે. તમારો આત્મવિશ્વાસ

વધશે. પછી પોતાના માર્ગમાં તમારે કોઈને પૂછવાપણું નહીં રહે. પણ ત્યાં સુધી તમે કોઈ વિવેકી અને સુસ્ત માણસની સલાહથી વતો તેમાં તમારું કલ્યાણ છે. સારા થવાની તમારી ઉત્કટ ઇચ્છા હોય તો આજે પણ તમને જે જ્ઞાન છે તેને આચરણમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કરો. અને ખરાબ શું છે તેનો પણ તમને ખ્યાલ છે; તેનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય પોતાના મનમાં વધારે દઢ કરો. પોતાનું જીવન ઉન્નત અને ઉદાત્ત થાય એવી મહત્ત્વાકાંક્ષા તમારામાં હોય તો આજથી એ માર્ગ ચાલો.

કાયા, વાચા અને મનથી નિર્દોષ રહેવાનો તમારે આજથી જ નિર્ણય કરવો જોઈએ; કારણ આજની તમારી નિર્દોષ નિશ્ચય, નિર્દોષતા અવસ્થામાં જ તમે પવિત્ર નિશ્ચય કરી શકો છો. એક વાર અને સૌંદર્ય તમે નિશ્ચય કરો એટલે પછી કોઈ પણ સ્થિતિમાં તે પાર પાડવાની શક્તિ તમારામાં ઝગત થયા વગર નહીં રહે. પણ નિશ્ચયને અંગે ત્રણ મહત્ત્વની બાબતો તમારે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ : નિશ્ચયની બાબતમાં તમારે હંમેશા પ્રામાણિક, પ્રયત્નશીલ અને સાવધ રહેવું જોઈએ. આ ત્રણમાંથી એક પણ બાબત તરફ તમે દુર્લક્ષ કરશો તો તમારો નિશ્ચય પાર નહીં પડે. નિશ્ચયને દઢ અને મજબૂત બનાવવો કે કમજોર બનાવવો તે તમારા હાથમાં છે. દઢ નિશ્ચય વડે નિર્દોષતા સિદ્ધ કરવી એ તમારું પહેલું કામ છે. તે સાધ્યા પછી પણ કાયા-વાચામન દ્વારા પ્રગટ થતા અનેક સદ્ગુણો કેળવવાનો તમારો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. તમારું શરીર મજબૂત અને ચંપળ થાય તે માટે તમારે પરિશ્રમ અથવા વ્યાયામ કરવો જ જોઈએ. દરરોજ પરિશ્રમ કે વ્યાયામ કર્યા વગર આપણને જમવાનો અધિકાર નથી એમ તમારે સમજવું જોઈએ. કોઈ પણ વ્યસનનો જરા સરખો એપ તમારે પોતાને કદી ન લાગવા દેવો જોઈએ. આખી જિંદગી વ્યસનથી મુક્ત રહેવું હોય તો તે વિષે તમારા ચિત્તમાં તીવ્ર નિષેધની ભાવના સતત ઝગત રહેવા દો. તે ભાવના તમને એ બાબતમાં શુદ્ધ રાખશે. પોતાનું જીવન

અધી આબુથી ઉદ્ધત થાય એમ તમે ઇચ્છતા હો તો અનેક સદ્ગુણો તમારે પોતાનામાં કેળવવા જોઈશે અને પોતાના જીવનને સર્વાંગ સુંદર અને નિર્દોષ બનાવવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો પોતાની કાયિક, વાચિક અને માનસિક દરેક ક્રિયા પર તમારે લક્ષ આપવું પડશે. દરેક જાતની ખામી તમારે ભરી કાઢવી પડશે. તે આખતમાં આજસ કે દુર્લક્ષ કર્યે નહીં ચાલે. તમારા કાંડામાં ને આહુમાં અખે મળુ વજન સહેજે ઊંચકવા જેટલી શક્તિ લાવવી શક્ય હોવા છતાં તે મેળવવાની આખતમાં તમે આજસ કરશો તો તમને શક્તિ કરતાં અશક્તિ પ્રિય છે અથવા શક્તિ પ્રિય હોવા છતાં તે મેળવવાની આખતમાં તમે આજસુ છે, એ ખેમાંથી કોઈ પણ એક વાત સાચી ઠરશે. તમારા હાથપગમાં, અંગેઅંગમાં શક્તિનો સતત સંચાર ચાલુ રહે એવી તમારી ઇચ્છા હોય તો તમારે તમારા બધા અવયવોને યોગ્ય તાલીમ આપવી જોઈએ. તમારા નાનામોટા દરેક અવયવમાં પ્રસંગ આવ્યે જોઈતી કાર્યક્ષમતા દેખાવી જોઈએ. તમારા કોઈ પણ અવયવને તમારે ખરાબ ટેવ ન પાડવી જોઈએ. તે વિના નિર્દોષતા સિદ્ધ નહીં થાય. શરીર નીરોગી, મજબૂત, પ્રમાણસરનું, ચપળ અને સ્ફૂર્તિલું રાખો એટલે તેમાં જ બધું શારીરિક સૌંદર્ય આવી જશે. તમારા શરીરમાં શુદ્ધ લોહી ફરવા દો એટલે તે કાન્તિવાળું દેખાશે. આમાં જ ખરું સૌંદર્ય અને પૌરુષ છે.

તમારે પોતાની વાણી હંમેશાં પવિત્ર રાખવી જોઈએ. તમારા

મોઢામાંથી કદી પણ અભદ્ર, હલકા કે ગલીચ શબ્દો વાચાણુદ્ધિ અને ન નીકળવા જોઈએ. નિંદા, કપટ, દ્રેષ, અસત્ય, ક્રિયાણુદ્ધિ અંગે અપ્રામાણિકતા, છેતરપિંડી, એ બધા દોષો તમારી સાવધપણ વાણીમાં કદી ન આવવા જોઈએ. તેમાં મૃદુતા, મધુરતા અને સત્યતા સહેજે હોવી જોઈએ. દુષ્પ્રિયાનાં દુઃખ હલકાં કરવાની તેમ જ સંકટમાં સપડાયેલાઓને તથા ભય પામેલાઓને હિંમત આપવાની શક્તિ તમારા શબ્દમાં હોવી જોઈએ. તમારા શબ્દોમાંથી નિરાધારને આધાર, વિચારહીનોને વિચાર અને

અજ્ઞાનીને જ્ઞાન મળવું જોઈએ. અને ઉદામ, ધાતકી અને દુરાચારી લોકોને જેથી ડર લાગે અને તેઓ પરતાવો કરવા પ્રેરાય એવું સામર્થ્ય તમારા શબ્દમાં હોવું જોઈએ. કેવળ મૃદુતાથી જીવન ચાલવું નથી; તેથી પ્રસંગે માણસમાં સખતાઈ, ટેકીલાપણું અને ન્યાયની કઠોરતા પણ હોવી જોઈએ. જીવનને માટે જરૂરી ગુણોનો અત્યારથી જ તમારે અભ્યાસ રાખવો જોઈએ; અને અત્યારથી જ તમારામાં ગુણદોષની આખતમાં ગ્રાહ્ય-અગ્રાહ્ય-વૃત્તિ દઢ થવી જોઈએ. કોઈ પણ ગુણને કે દોષને નજીવો ન સમજતા. નજીવો સમજીને તે તરફ આજે તમે દુર્લક્ષ કરશો તો તમારામાં ગુણોની વૃદ્ધિ થવાને અદલે દોષોની જ કેવળ વૃદ્ધિ થશે; કારણ કે ગુણોનો પ્રયત્નપૂર્વક અભ્યાસ કરવો પડે છે, ન્યારે દોષો કેવળ દુર્લક્ષ કરવાથી વધે છે. અનેક ખોટી ટેવો જે માણસમાં મોટપણમાં તેનો સ્વભાવ બની ગયેલી દેખાય છે તે વ્યવસ્થિત અને સખ્ય વર્તનની દૃષ્ટિથી ખીન્નઓને વિચિત્ર લાગે છે. પરંતુ મોટપણમાં તે વિષે કોઈ સૂચના કે ઇશારો સરખો કરી શકતું નથી. માણસને પોતાની અધી ઇન્દ્રિયો પર, પોતાની ક્રિયાઓ પર, હંમેશ સાવધપણે નજર રાખવાનો અભ્યાસ હોય તો કોઈ પણ વિચિત્ર ટેવ તેને પડી શકશે નહીં. કેટલાક ખોટી ઉંમરના માણસોમાં નિરર્થક અવ્યવસ્થિતપણે હાથપગ વડે કંઈક ને કંઈક ક્રિયા કરતા રહેવાની ટેવો નજરે પડે છે. તેની શરૂઆત પણ તમારી આ ઉંમરમાં થયેલી હોય છે. કેટલાક છોકરાઓને દાંતે નખ કરડવાની ટેવ પડેલી હોય છે, તે પછી મોટપણમાં પણ તેવી ને તેવી જ ચાલુ રહે છે. તેથી તમારે આ આખતમાં સાવધ રહેવું જોઈએ. પોતાના હાથપગ, મોં, આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે જે ક્રિયાઓ થાય છે તે અધી વ્યવસ્થિત, યોગ્ય અને અવશ્ય થતી રહે એ વિષે સાવધાન રહેજો. તમારા ઓલવામાં, ચાલવામાં, હસવામાં કોઈ પણ રીતે અતિશયતા કે ખીન્ને કોઈ દોષ ન આવવો જોઈએ. તમારા વિનોદમાં હંદ્યનું માધુર્ય, પ્રેમ અને જ્ઞાનનો સુંદર મેળ હોવો જોઈએ. જેનો તમે વિનોદ કરો તેને પણ તેથી આનંદ થવો જોઈએ, અને દુઃખ તો કદી ન થવું

જોઈએ. એને જ નિર્દોષ વિનોદ કહી શકાય. કોઈની મશકરી કરીને અથવા તેને ચીડવીને કે દુઃખ દર્ષને તમે વિનોદ કરતા હો, આનંદ માણતા હો તો તે વિનોદ નથી, પણ દુષ્ટતા છે એમ માનજો. જેને લીધે તેને દુઃખ થતું હોય અને શરમ લાગતી હોય એવી કોઈની ખોડ, દુર્બળતા કે ગરીબીને ઉદ્દેશીને વિનોદ કરીને આનંદ મેળવવાનો તમે પ્રયત્ન કરતા હો તો તમારામાં કરુણા નથી, પણ દુષ્ટિયાના દુઃખમાંથી પણ મનોરંજન કરવા જેટલા તમે નિર્દય છો એવો તેનો અર્થ થાય. તમારા વિનોદમાં કદી પણ કોઈ પણ જાતની અસભ્યતા ન હોવી જોઈએ. આવી રીતે કામા, વાચા, મન વડે થતી તમારી કોઈ પણ ક્રિયામાં દોષ ન રહે એટલા માટે તમે પોતાની દરેક વૃત્તિને, કૃતિને, ટેવને અને સ્વભાવને તપાસતા રહી તેને નિર્દોષ કરતા જજો. તમારા તરફથી ખીજાઓને સુખ મળે, સ્વાર્થ, અન્યાય, દુષ્ટતા, અવિવેક, આળસ અને દુર્લક્ષ વગેરેને લીધે તમારા તરફથી કોઈને પણ દુઃખ ન થાય, તે માટે તમારે આ ઉંમરે જ કાળજીપૂર્વક વર્તવું જોઈએ. તમારા સહેજે બોલવામાં તમારા સહગુણોનું દર્શન થવું જોઈએ. તમને સંગીત ન આવડે તોય ચાલે; કારણ સંગીત તેટલા વખત પૂરતું મધુર લાગે છે. પરંતુ તમારા હૃદયેના બોલવામાં જ તમે માધુર્ય રેડી શકો તો તેમાંથી જ તમારી વાચાસિદ્ધિ અને મનઃશુદ્ધિ હૃદયે પ્રગટ થતી રહેશે. ટૂંકમાં, પોતાની દરેક ઇન્દ્રિયમાં સખળતા, નિર્મળતા, ઉચિતતા અને વ્યવસ્થિતતા લાવીને તે દ્વારા જગતમાં પ્રેમ અને આનંદ ફેલાવતા રહેવાનો અત્યારથી જ તમારો સંકલ્પ અને પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. પોતાના વિચારો યોગ્ય રીતે ખીજા આગળ રજૂ કરવાની અને તેમને ગળે ઉતારવાની કળા તમારે અત્યારથી જ કેળવવી જોઈએ. સુખદુર્બલતા કે શરમાળપણું, ખીકણપણું કે સંકોચશીલતા તમારામાં ન હોવી જોઈએ. તમારામાં સભાક્ષોભ ન હોવો જોઈએ, સ્પષ્ટ બોલવાની હિંમત હોવી જોઈએ. પણ ઉદ્ધતાઈ કે અવિવેક ન હોવો જોઈએ. તમારા બોલવાનો કોઈને કંટાળો કે તિરસ્કાર ન આવવો જોઈએ. તેથી

પરિમિત, વ્યવસ્થિત, સુસંગત અને પ્રસંગોચિત બોલવાની તમારે ટેવ પાડવી જોઈએ. ખીજાઓને કંટાળો આવે તે પહેલાં તમારે પોતાની વાણીને રોકવી જોઈએ. અકબક કરનારો, ગપ્પાં હાંકનારો અથવા કરવા કરતાં બોલવાનું જ વધારે, એમ પણ તમારે વિષે કહેવાનો કોઈને પ્રસંગ ન આવવો જોઈએ. એક સંતનું વચન છે કે,

અતિકા મલા ન વોલના । અતિકી મલી ન ચૂપ ॥

અતિકા મલા ન વરસના । અતિકી મલી ન ઘૂપ ॥

તેનું રહસ્ય તમે ધ્યાનમાં રાખશો. તે પ્રમાણે વર્તવા માટે તમારામાં વિવેક, તારતમ્ય, સમયરતા વગેરે ગુણો હોવા જોઈએ. પોતાના કાર્યની પોતે જ પ્રશંસા કરવાની ટેવ તમને ન હોવી જોઈએ. ગર્વ તમને કદી ન થવો જોઈએ. તમે પોતે સહગુણી થાઓ તોય ખીજાને કદી પણ હીન ગણશો નહીં. પ્રેમથી અધાને પોતાના કરવાની વૃત્તિ તમારામાં હોવી જોઈએ.

બોલવાની આખતમાં જેમ તમારે પોતાની વાણી પર સંયમ રાખીને તે આખતનું ઔચિત્ય સાધવું પડશે તે જ પ્રમાણે રસનેદ્રિયની શુદ્ધિ ખાનપાનની આખતમાં પણ તમારે પોતાની જીભ પર સંયમ રાખવો જોઈશે. બેસ્વાદ ખોરાક કોઈને ગમતો નથી, અને તે સંતોષપૂર્વક ખાવાનું કોઈનાથી બની શકશે નહીં. વળી આરોગ્યની દૃષ્ટિથી તે હિતકર પણ નથી. આરોગ્યની દૃષ્ટિથી ખોરાકમાં સારો સ્વાદ લાગવો ખુબ જ જરૂરી છે અને તે સ્વાદ લઈ શકાય તે માટે આપણી રસનેદ્રિય ઘણી નીરોગી અને તીક્ષ્ણ હોવી જોઈએ. પણ આપણે તેમ ન કરતાં બિલકુળ ખાવાના પદાર્થોમાં અનેક તીવ્ર દ્રવ્યો નાખીને તેને સ્વાદિષ્ટ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આ પ્રયત્ન અનેક દૃષ્ટિથી અનિષ્ટકારક હોવા છતાં આપણે તે જ ચાલુ રાખીને આપણી રસનેદ્રિયની શક્તિને ક્ષીણ કરીએ છીએ. આવી ખરાબ ટેવોમાં તમે ન પડતાં યોગ્ય પરિશ્રમ અને વ્યાયામ વડે પોતાની

હોજરી સારી રાખજો. તેની પાચનશક્તિ સતેજ રાખજો. તે સતેજ રહે તેના પર તમારી સ્વાદેન્દ્રિયની તીક્ષ્ણતા અને નીરોગિતાનો આધાર છે. સાદા ખાનપાનમાં જ સર્વોત્તમ રુચિ લાગવાનો આરોગ્યપ્રદ અને શક્તિવર્ધક ઉપાય આ જ છે. વ્યાયામ કરવા છતાં તમારી ક્ષુધા સતેજ ન થાય અને સાદા ખોરાકમાં તમને રુચિ ન લાગે તો તે વખતે તમારું પેટ સાફ થાય એવો ઉપાય કરજો અથવા એક બે દિવસ નિરાહારી રહેજો. પણ એવે વખતે કોઈ સ્વાદિષ્ટ વાની ખાઈને જલ દ્વારા સુખ ભોગવવાના ખોટા માર્ગમાં પડીને ખરાબ ટેવથી પોતાનું આરોગ્ય તેમ જ જીવન ખગાડતા નહીં.

ખાનપાનની જેમ તમારી રહેણી, તમારો પહેરવેશ સાદો હોવો જોઈએ. કપડાંની આખતમાં ડ્રેશન કરતાં સગવડ તરફ પહેરવેશની વાબતમાં તમે વધારે લક્ષ આપજો. ભલકા કરતાં સુધડ વિવેક સુતરાપણાને તમારે વધારે મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. કપડાંની સુંદરતા કરતાં, તેના કીમતીપણા કરતાં, સાદાઈ અને સ્વચ્છતાને તમારે મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. કપડાંનો વિચાર કરતી વખતે પોતાના દરરોજના ધંધાની સગવડની તેમ જ આરોગ્ય, સાદાઈ ને આર્થિક સ્થિતિ વગેરેની દૃષ્ટિથી તમે વિચાર કરજો. કપડાંથી પોતાની જાત શણગારી શોભા લાવવાનો અને મોટાઈ મેળવવાનો પ્રયત્ન બુદ્ધિહીન અને મૂખ માણસ પણ કરી શકે. એટલું જ નહીં, પણ તે જ એવો પ્રયત્ન કરે. પણ તમારા જેવાઓએ પોતાના નીરોગી, મજબૂત, અને સુડોળ શરીરથી, તેમ જ યૌદ્ધિક અને માનસિક સદૃશ્યો વડે સુશોભિત થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખવી જોઈએ. કપડાંની જેમ જ તમારી ઘરમાંની અને બહારની રહેણી પણ સાદી અને વ્યવસ્થિત હોવી જોઈએ. તમારું આખું જીવન વ્યવસ્થિત હોવું જોઈએ. પોતાની બધી વસ્તુઓ વ્યવસ્થિત રાખવાની તેમ જ તે સારી રીતે વાપરવાની તમને ટેવ હોવી જોઈએ. દરેક આખતમાં શિસ્તથી વર્તવાનો તમારો સ્વભાવ બનવો જોઈએ. કામ કરવામાં નિયમિતપણું સાચવજો. બોલેલું

વચન અને માથે લીધેલું કામ વખતસર પૂરું કરવાની આખતમાં હમેશ દક્ષ રહેજો. કાર્યમાં તત્પરતા સાથે તે સફાઈથી કરવાની આવડત તમારામાં હોવી જોઈએ. તમારામાં ઉદ્યોગપ્રિયતા હોવી જોઈએ. એ હોય તો તમારો સમય કદી પણ નકામો નહીં જાય. આ ઉંમરે અને તેટલી વિદ્યાઓ અને કળાઓનું જ્ઞાન મેળવવાની હોંશ તમને હોવી જોઈએ. આવી રીતે અનેક વિદ્યાઓ, કળાઓ અને સદૃશ્યોથી તમારું જીવન સમૃદ્ધ થવું જોઈએ. તમારી સાદાઈ, પવિત્રતા, ખીજને ઉપયોગી થવાની તમારી તત્પરતા, સ્વાર્થનો અભાવ, મધુરતા એ ગુણોને લીધે ઘરમાં અને મિત્રોમાં તમે પ્રિય થયા વગર રહેશો નહીં.

આટલું કહ્યા પછી પણ જીવનની દૃષ્ટિથી ખીજ એક બે મહત્ત્વની આખતો કહ્યા વગર મારાથી રહેવાતું નથી. તમે કદી અન્યાય-પ્રસંગે પણ કોઈને અન્યાય કરશો નહીં; તેમ જ કોઈનો કર્તવ્ય જાગૃતિ અન્યાય સહન પણ ન કરતા. તે જ પ્રમાણે ખીજ પ્રત્યે કોઈ અન્યાય કરતો હોય તો તે પણ તમારાથી સહન ન થવો જોઈએ, અને શક્ય તેટલા પ્રયત્નથી તમારે તે અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવો જોઈએ. તેમ કરવાનું તમારું કર્તવ્ય છે. આપણે નાના છીએ, આપણું કાણુ સાંભળવાનું? આપણું શું ચાલવાનું? એવો વિચાર કરીને તમારે આવે વખતે શાંત બેસી ન રહેવું જોઈએ. તમે નાના હો તોપણ તમારામાં અપાર ધૈર્ય અને શ્રદ્ધા હોવાં જોઈએ. પોતાની આજીવન્યાયની છે એવા વિશ્વાસથી તમારે અન્યાયનો સામનો કરવો જોઈએ. આ ઉંમરથી જ આ સંસ્કાર જે તમારામાં દબ થાય અને પ્રસંગ પડ્યે તે પ્રમાણે તમે વર્તો તો મોટા થશો ત્યારે તે તમારો સ્વભાવ થઈ જશે. તે જ પ્રમાણે કોઈ સંકટમાં છે એમ તમને જણાઈ આવતાં જ તેને મદદ કરીને સંકટમુક્ત કરવાની વૃત્તિ તમારામાં પેદા થવી જોઈએ. અને તેના સંકટનું નિવારણ કરવાનો બને તેટલો પ્રયત્ન તમારે કરવો જોઈએ. જીવનની દૃષ્ટિથી આ સદૃશ્યોની ધણી જ જરૂર છે.

શારીરિક પરિશ્રમનો તમને કદી કંટાળો ન હોવો જોઈએ. તેમાં તમને નાનમ ન લાગવી જોઈએ. પરિશ્રમ ન કરવો પરિશ્રમનું મહત્ત્વ એ દુર્બળતાનું અને ખોટા અહંકારનું લક્ષણ છે એમ તમે માનજો. આયતું ખાનારા અને ખીજની મહેનત પર સુખ અને સ્વાસ્થ્યની ઇચ્છા કરનારા લોકો દીકે જોરાવર લાગે, તોપણ મનથી તેઓ દુર્બળ છે એમ ચોક્કસ માનજો. કેટલાક રોગો એવા હોય છે કે તેનાથી પીડાતા લોકો બહારથી હુષ્ટપુષ્ટ દેખાય છે, પણ તેમનામાં કામ કરવાની શક્તિ હોતી નથી. એ જ વાત પરિશ્રમનો કંટાળો કરનારાને લાગુ પડે છે. તમે પોતાનું શરીર, બુદ્ધિ, મન અને વાણી પવિત્ર રાખજો. તેમને તમે યોગ્ય ટેવો પાડો અને કોઈ પણ આબુથી દોષ સાથે સંબંધ ન આવવા દો તો તમારા જેવા નસીબદાર ખીજ કોઈ નથી એમ માનજો. એ ભાગ્ય તમારા હાથમાં છે. આજ તમે વિદ્યાર્થી છો. થોડા વરસ પછી તમે જ અહીંના નાગરિક કહેવાશે. તમે ગૃહસ્થ બનશો. પોતાનું જીવન બધી આબુથી આદર્શ થવું જોઈએ એવી તમારી ઇચ્છા હોય તો અત્યારથી જ તમારે તે માટે પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ. આજની કેવળ પુસ્તકિયા કેળવણીથી તમારામાં સજ્જનતા નહીં આવે. તમારામાં પૌરુષ કે કર્તૃત્વ નહીં આવે. તે માટે તમારે બલે જ દીર્ઘ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સાવધપણે, ચીવટથી એક એક ગુણ તમારે વધારવો જોઈએ. દોષ કાઢી નાખવા જોઈએ. તમારા સહગુણો અને કર્તૃત્વથી જ આ શહેરની શોભા વધશે. તમે જ આ નગરનાં રત્નો તરીકે આગળ આવવાના છો. તમે જ તમારા કુટુંબને, સમાજને અને ગામને ભૂષણરૂપ થવાના છો. આ બધું તમારા હાથમાં છે. જીવનનો ઉદ્દત્ત હેતુ તમે આજથી જ અપનાવો તો એ હેતુ જ તમને જીવનમાં ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ તરફ લઈ જશે. પોતાનું કર્તૃત્વ અનેક રીતે અનેક સહગુણોથી વધારીને તે દ્વારા કેવળ પોતાના જ સુખની ઇચ્છા ન કરતાં પોતાની આબુઆબુના, પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવનાર જગતને સુખી કરવું એ જ આપણું ખરું કર્તવ્ય છે,

એમાં જ માનવતા છે, એવી શ્રદ્ધા રાખીને તમે વર્તવા માંડશો તો જીવનની બધી સિદ્ધિઓ તમને અનુકૂળ થશે અને તમારું જીવન સફળ થશે એમાં શંકા નથી. પરમાત્મા તમારા શુભ હેતુમાં તમને સદૈવ સહાય થાઓ.

(અનેક વ્યાખ્યાનોમાંથી સંકલિત)

૨

સુખ વિષે ધર્મ્ય વિચાર

આગાઓ,

તમે આ વખતે અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. તે પરથી જીવન વિષેના તમારા વિચારોનો પ્રવાહ કંઈ દિશામાં વહે છે તેની સ્વતંત્રતાનાં લક્ષણો કલ્પના કરી શકાય છે. તમે બધી વિદ્યાર્થીનીઓ છો. શાં? કૌટુંબિક અને સામાજિક દૃષ્ટિથી તમારું જીવન છોકરાઓ જેટલું સ્વતંત્ર નથી, તોપણ બધી રીતે આપણને સ્વાતંત્ર્ય હોવું જોઈએ એવું તમને લાગતું હોય એમ તમારા પ્રશ્નો પરથી દેખાઈ આવે છે. સ્વતંત્રતા બધાને પ્રિય છે એમાં શંકા નથી. નાનું બાળક કે મૂર્ખ માણસ પણ સ્વતંત્રતા ઇચ્છે છે. તેમને પણ પોતા પર નિયંત્રણ હોય તે રુચ્યું નથી. તમે તો કેળવણી લઈને જ્ઞાનસંપન્ન થઈ રહ્યા છો. તે જ પ્રમાણે કેળવણી પૂરી કર્યા પછી અર્થસંપાદન કરવાનીયે ઉમેદ રાખો છો. એવી રિથિતિમાં તમને સ્વાતંત્ર્યની ઇચ્છા હોય તેમાં નવાઈ નથી; અથવા એમાં તમારી મહત્ત્વાકાંક્ષાનો અતિરેક છે અથવા કશું અનુચિત છે, એમ પણ કહી શકાય નહીં. પરંતુ તમારા બધા વિચારમાં અને તમારી ઇચ્છામાં એક મહત્ત્વનો દોષ છે તે એ કે, તમારા બધા વિચારો અને આકાંક્ષાઓ તમારા પોતાના જ સુખને લક્ષમાં રાખીને તેની આબુઆબુ બાણે ફરતાં હોય એમ લાગે છે.

કોઈ પણ માર્ગે પુષ્કળ પૈસા મેળવીને મનમાન્યાં શરીરસુખ પ્રાપ્ત કરવાં એ જ હેતુ તમારું અથવા વિચારોમાં અને કલ્પનાઓમાં મુખ્યત્વે જણાઈ આવે છે. તમારી એવી સમજણ, લગભગ ખાતરી જ કહોને, થયેલી જણાય છે કે, સ્ત્રીઓ પૈસા મેળવી શકતી નથી, તેથી તેમને સ્વતંત્રતા નથી અને સ્વાતંત્ર્ય ન હોવાને કારણે જ તેઓ આજ સુધી અધી રીતે દુઃખ ભોગવતી આવી છે. આ તમારી સમજણ સર્વાંશે ખરી કે સર્વાંશે ખોટી છે એમ ન કહી શકાય. જીવન વિષેની જે દૃષ્ટિ રાખી તમે તમારા સુખનો વિચાર કર્યો છે અને તે વિષે જે વ્યાખ્યાઓ અને કલ્પનાઓ તમે કરી છે, તે વ્યાખ્યાઓ ને કલ્પનાઓ જીવન વિષે વધારે યોગ્ય અને વિશાળ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનું તમને સૂઝે અને તમે તેમ કરી શકો તો સંદેહ અદલાવાનોય સંભવ છે. આજે તમે જે કેળવણી લઈ રહ્યા છો તેમાં માનવી જીવનને જરૂરી કેટલી વિદ્યાઓ અને કળાઓનો સમાવેશ થાય છે, તેમ જ તેમાં માણસને સંસ્કારી અને જ્ઞાની બનાવવાનું કેટલું સામર્થ્ય છે, એ પ્રશ્ન હમણાં આજુએ રાખીએ તો પણ તમારે વિષે એમ કહેવું પડે કે આજુ કેળવણીને કારણે આપણા પહેલાંની અનેક પેઢીઓની સ્ત્રીઓ કરતાં આપણે વધારે બુદ્ધિશાળી, હોશિયાર અને જ્ઞાનસંપન્ન છીએ એમ તમને લાગતું હોય એમ ચોખ્ખું દેખાય છે અને તે પરથી જૂના વખતની શિક્ષણ ન પામેલી અધી સ્ત્રીઓનું તેમ જ તમારી માતાઓનું જીવન ઘણું દુઃખમાં ગયું હશે એમ માનીને તેમને વિષે તમને એક રીતે દયા આવે છે. ખરેખર, તેમને વિષે તમને આમ જ લાગતું હોય અને તેમને વિષે તમારી આવી જ સમજણ હોય, તો તેમાં તમે ભૂલ કરો છો એમ કહેવું જોઈએ. ભણતરમાં તમારી બુદ્ધિમત્તા જોઈને તમારી માતાને આનંદ થતો હોય તો એટલા પરથી પોતાના અભણપણા માટે તેમને દુઃખ થાય છે એવો અર્થ તમે ન કરતા. તેમના સમય કરતાં આજનો જમાનો જુદો છે અને આજના વખતમાં ભણતર વિના તમારું લગ્ન થવું મુશ્કેલ છે એ વાતનું તેમને સતત ભાન હોવાથી, જેમ જેમ તમે પરીક્ષાઓ પાસ કરો છો તેમ તેમ તેમને તમારા લગ્નની મુશ્કેલી ઓછી લાગવાનોયે તે

આનંદ હોવાનો સંભવ છે. તમારી માતાઓ કે ધરની વડીલ સ્ત્રીઓ તમારા જેટલી ભણેલી નથી તોપણ તે કારણે અમે દુઃખી છીએ એમ તેઓ કદી તમને કહે છે શું? અને ન કહેતાં હોય તો પણ તેઓ ખરેખર દુઃખી છે શું? તમે એક વાર તેમને પૂછી તો જુઓ. જે ગૃહક્ષેત્રમાં તેમને કામ કરવું પડે છે, તેમાં તેમના અશિક્ષિતપણાને કારણે તેમને કશી મુશ્કેલી નડે છે શું? તેમાં તેમને જેટલું સમજાય છે તેના કરતાં તમને ભણેલાઓને વધારે શું સમજાય છે? પુરુષ મહેનત કરી કમાણી કરી લાવે છે. કઈ સ્વતંત્ર સ્થિતિમાંથી તે કમાણી કરી લાવે છે તે તો એ જ જાણે. પરંતુ જે લાવે છે તે અધું પોતાની પત્નીને સોંપી દે છે. તેમાંથી તે અધી ગૃહવ્યવસ્થા કરકસરથી ચલાવે છે. છોકરાંછૈયાંને કશાની ઊણપ પડવા દેતી નથી. પુરુષને પૈસા કમાવા સિવાય બીજી આખતમાં કશી ચિંતા કરવી પડતી નથી કે જોવું પડતું નથી. આવી સ્થિતિ સોમાંથી નવ્વાણું ધરમાં મળશે. એ ધરોમાં અધિકારની દૃષ્ટિથી ધરના ક્ષેત્રમાં કોની સત્તા આપણને જોવા મળે છે? સ્ત્રીઓ પરતંત્ર છે એમ આપણે કહીએ છીએ, પરંતુ ઘેરઘેર તેમનું જ જોર દેખાય છે. તેવું તેમનું જોર જો ન હોત તો એકત્ર રહેનારાં કુટુંબો સ્ત્રીઓને કારણે જ વિભક્ત થયેલાં શાથી જોવામાં આવે છે? બે ભાઈઓની જુદા થવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા ભાગ્યે જ કોઈ ઠેકાણે જોવા મળે. પરંતુ સ્ત્રીઓને કારણે ભાઈભાઈ જુદા થયેલા અધે જોવામાં આવે છે. ધરમાં સ્ત્રીઓનો દોર ન હોત અને સ્ત્રીઓ કેવળ પરતંત્ર હોત, તો આમ અનત ખરું? હવે, તમારી માતાઓ કે બીજી સ્ત્રીઓ અશિક્ષિત હતી તેથી તેમને કારણે ધરના આવા ભાગલા પડ્યા; પણ હવે તમે સુશિક્ષિત થઈ છો એટલે હવે આ અધી વસ્તુઓ ટાળવાની બુદ્ધિ કે શક્તિ તમારામાં છે કે? લગ્ન કર્યા પછી પતિ અને પતિના ભાઈ, દેરાણી, જેદાણી વગેરે અંધાં સાથે એકત્ર કુટુંબ ચલાવવાની તમારી તૈયારી છે કે? એટલા માટે કહું છું કે, સ્ત્રીઓ અશિક્ષિત હોય કે સુશિક્ષિત, ધરમાં પોતાનું જ પ્રાપ્ત્ય હોવું જોઈએ એમ તેમને અધીને લાગે છે. ધરના લગ્નપ્રસંગે કે બીજા કોઈ મહત્ત્વને પ્રસંગે ખર્ચની આખતમાં તમારા

ધરમાં તમારાં મા અને આપ વચ્ચે જ્યારે મતભેદ થાય છે, ત્યારે છેવટે કોના મત પ્રમાણે ગત્ત ઉપરાંત ખર્ચ થાય છે અને એ કાર્યો પાર પાડવામાં આવે છે, તેનો વિચાર કરો અને એકંદરે મતપ્રાપ્ત્યનો અંદાજ કાઢો, તો તેમાંય સ્ત્રીઓનું જ પ્રાપ્ત્ય તમને જણાયા વગર રહેશે નહીં. અને એટલું હોવા છતાં આપણે કહીએ છીએ કે સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા નથી, તેમને કોઈ પૂછતું નથી!

તમારામાંથી દરેક જણ પોતાની ગૃહસ્થિતિનો વિચાર કરીને મને કહો કે, તમારા ધરમાં તમારી માનું ચાલે છે કે સંતોષપૂર્વક સહન પિતાનું? ધણુખરે ઠેકાણે માનું જ વર્ચસ્વ અને કર્યા વિના પ્રેમ ને તેની જ સત્તા દેખાશે. એ વર્ચસ્વ અને સત્તાનો સુખ મઠ્ઠતાં નથી ઉપયોગ તે શા કરે છે એ વાત જુદી. આખો જનમારો ધરસંસાર ચલાવીને તમારી પહેલાંની પેઢીની સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના પતિનો અને ધરનાં ખીજાં માણસોનો જે વિશ્વાસ, આત્મીય ભાવ, અને પ્રેમ સંપાદન કર્યાં તેના કરતાં અધિક વિશ્વાસ, આત્મીય ભાવ, અને પ્રેમ તમે સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ પોતાના પતિનો અને ધરનાં ખીજાં માણસોનો સંપાદન કરી શકશો એવી તમને ખાતરી છે કે? તમારી દૃષ્ટિથી અશિક્ષિત પણ વસ્તુતઃ સંસ્કારી અને સારા સ્વભાવની સ્ત્રી પોતાના પતિ, પોતાના માતપિતા તેમ જ ધરના ખીજાં માણસો માટે પ્રસંગ પડ્યે જેટલાં કષ્ટ અને ત્રાસ સહન કરે છે તેટલાં સહન કરવાની તમારી તૈયારી છે ખરી? તમારાં લગ્ન થયેલાં નથી તેથી કદાચ તમને આનો જવાબ આપવાનું કહણુ લાગશે; પરંતુ આજે જે ધરમાં તમે નાનાંનાં મોટાં થયાં, જ્યાં તમારાં માઆપ પોતાની શક્તિ અનુસાર તમને સુખ આપવાના પ્રયત્ન કરે છે, જે ધરમાં તમે અંધી સગવડો ભોગવીને સુખેથી રહો છો, તે ધરમાં પ્રસંગ પડ્યે પોતાનાં માતપિતા માટે, પોતાનાં ભાઈભાંડુઓ માટે તમે સંતોષપૂર્વક કેટલું સહન કરી શકો છો, તે પરથી તમારા ભાવિ જીવન વિષે અંદાજ કાઢવો તમારે માટે મુશ્કેલ નથી. આજ

જે માણસો તમારા શિક્ષણ માટે પોતે અગવડો વેઠે છે તેમને માટે જરૂર પડ્યે સહન કરવાની તમારી તૈયારી ન હોય, તો લગ્ન થયા પછી પતિના ધરનાં અપરિચિત માણસો માટે તમે સહન કરવાને ક્યાંથી તૈયાર થવાનાં? તમારા પ્રશ્નોનો એકંદરે વિચાર કરતાં તમને ખૂબ પૈસા મેળવવાની અને તેની મદદથી સુખી થવાની ઇચ્છા છે, એવું જે મેં શરૂઆતમાં જ કહ્યું તેનો આશય એ જ કે તમારા અંધા વિચારો ગમે તેમ કરીને પોતાની જાતને સુખી કરવાના છે. પણ શિક્ષણથી નોકરી મેળવીને તમે કેટલા પૈસા મેળવી શકશો અને તે પૈસાથી કેટલું સુખ મેળવી શકશો એનો તમે વિચાર કર્યો નથી. લોકો તમને સુખ આપે એમ તમે ઇચ્છો છો, પણ લોકોએ તમને શા માટે સુખ આપવું તેનો તમે વિચાર કર્યો નથી. તમારી માતાએ સ્વતંત્રપણે પૈસા કમાતી નથી, પરંતુ પોતાના પતિનો તે પૂરેપૂરો વિશ્વાસ ધરાવે છે. તે સ્થિતિમાં તેમને ક્યું સુખ ઓછું છે એમ તમને લાગે છે? પરસ્પર વિશ્વાસ, પરસ્પર લાગણી, સહકૃપા અને હૃદયની કામગીરીથી જે સુખ મળે છે તે પૈસાથી કદી પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરું? ખીજાને સુખ આપવાની તેમ જ પ્રેમ ને કર્તવ્યને ખાતર સહન કરવાની વૃત્તિ તમારામાં ન હોય, તો તમારે માટે પ્રેમથી સહન કરવા કાણુ તૈયાર થાય? શિક્ષણને જોરે આગલી પેઢી કરતાં આપણે સ્વાધીન થઈશું એમ તમે કહો છો, પણ તમે સ્વાધીન કેવી રીતે થવાનાં? નોકરી અને સ્વાધીનતા એ વસ્તુઓ જ એકબીજીથી વિરુદ્ધ છે. વળી, સ્વાધીન રહેવાને માટે જે જાતની માનસિક પાત્રતા અને સંસ્કારિતા માણસમાં હોવી જોઈએ તે આ શિક્ષણથી આપણામાં આવી ગઈ છે એવી જો તમારી સમજણ હોય તો તેમાં તમે થાપ ખાઓ છો. આજનું પુસ્તકિયું શિક્ષણ અને સંસ્કારિતા સાવ ભિન્ન વસ્તુઓ છે. સત્ય, પ્રામાણિકપણું, ઉદારતા, સંયમ, દયા, સૌજન્ય, વિવેક, વગેરે માનવી સહગુણો સંસ્કારિતાના સાચા દર્શક છે; તે અભણ માણસમાં પણ જોવા મળે છે, જ્યારે એથી ઊલટા દુર્ગુણો ભણેલા માણસમાં જોવા મળે છે. એટલે શિક્ષણ અને સારા

સંસ્કાર એ બેને! કંઈ નિત્યસંબંધ નથી. તમારી માતાઓ ભણેલી ન હોય તોય સંસ્કારસંપન્ન હોઈ શકે છે; અને તમે શિક્ષણ પામીનેય સંસ્કારવિહોળા રહો એમ અને. આવી પરિસ્થિતિમાં તમે સ્વાધીન શી રીતે રહી શકવાનાં? અનેક સુખોની લાલસા જેના મનમાં ભરેલી હોય તેનામાં સ્વાધીનતા શી રીતે ટકી શકે? તમારે લગ્ન કરવું છે અને તે કરીને તમે સ્વાધીન રહેવાનાં? એટલે તમારા પતિએ તમારા કામમના ગુલામ થઈને રહેવું જોઈએ, એવી જ ઇચ્છા તમે રાખવાનાં ને? એટલે તેણે તમારા તાબેદાર થઈને રહેવું જોઈએ, ખરું ને? અને તેણે તમારા તાબેદાર શા માટે રહેવું જોઈએ વારુ? તમે શિક્ષિત છો અને નોકરી કરીને પૈસા કમાઓ છો, માટે? તમે કહેશો કે, એમ એકબીજા પર પ્રેમ કરીને સુખ મેળવીશું. પણ તમારે તો સ્વતંત્રતા જોઈએ, સુખ જોઈએ; પછી તમે પ્રેમ કેવી રીતે કરવાનાં? પ્રેમ કરનારને બીજાને માટે ધસાવું પડે છે; પોતાના સુખની ઇચ્છા જતી કરવી પડે છે, મારી નાખવી પડે છે, ભૂલી જવી પડે છે; પોતાની સ્વતંત્રતા જતી કરવી પડે છે, અહંકાર છોડી દેવો પડે છે. ત્યારે આ પરસ્પરવિરુદ્ધ વસ્તુઓ તમે શી રીતે સાધશો? અને તમે જેને પ્રેમ કહો છો તેની પાછળ કોઈ ઉદાત્ત ભાવના છે, કશી નિષ્ઠા છે કે એકબીજા તરફના કેવળ આકર્ષણને જ તમે પ્રેમ સમજીને છેતરાયા કરવાનાં? એ આકર્ષણને જ પ્રેમ સમજીને તમે ભોળવાશો તો તે કેવળ મોહ છે એ ધ્યાનમાં રાખજો. તે મોહ લાંબો વખત ટકશે નહીં. સંકટ આવતાં જ તે ઊડી જવાનો. એક જ વ્યક્તિ વિષે મોહ સતત રહેવો શક્ય નથી; કારણ કે તે આકર્ષણની પાછળ ચાલતો હોય છે. તમારામાં પ્રેમ, નિષ્ઠા, ઉદારતા, કર્તવ્યબુદ્ધિ, બીજા માટે સંતોષપૂર્વક સહન કરવાની ભાવના, ઉદાત્તતા વગેરે ગુણો ન હોય તો તમારા ચાર દિવસના નકલી સૌંદર્ય પર તમારો પતિ કેટલો વખત આકર્ષિત થઈને રહેશે? અને તે પણ તમારી પેઠે જ કેવળ મોહબુદ્ધિ છે એમ તમને સમજાયા પછી તમે પણ તેના મોહમાં કેટલા દિવસ રહેવાનાં? આવી રીતે અરસપરસ એકબીજાની ખરી

ઓળખ અને ખાતરી થયા પછીયે સંસારમાં પ્રેમ, સુખ અને સંતોષ ક્યાંથી મળવાનાં? કેવળ સુખની અભિલાષાથી ભેગા થયેલા એ જીવ તે અભિલાષા માટે આવશ્યક આકર્ષણ અને તેને વિષેનો ભ્રમ ઊડી જતાં સુખથી સાથે કેવી રીતે રહી શકવાના? અને વળી એવી જ સ્થિતિમાં તેમને એકત્ર રહેવું પડે તો તેઓ હંમેશ વહેમાયેલા રહીને તેમ જ એકબીજા પર સતત ચોકી કરીને રાતદિવસ પળવવાનું જ કામ કરવાનાં.

આ અંધા અનર્થોનું કારણ તમે પોતાના ચિત્તમાં સંધરેલી સુખાભિલાષા જ છે. તેને જ તમે તમારા જીવનનું માનવી પ્રેમની આગળ ધ્યેય બનાવ્યું છે. આપણી પાસે ધન હોય તો કેવળ સુખની અંધા જ આપણને સુખ આપવાનો પ્રયત્ન કરશે અભિલાષાની કિમત એમ તમે સમજો એ ભ્રમણા છે. જેને મજૂરી ઓછી જ જોઈતી હશે તે બહુ તો તમારું કામ કરશે. પણ તે તમને સુખ શા માટે આપશે? તે તમારા પર પ્રેમ અને વિશ્વાસ શા માટે રાખશે? તમારે માટે તે પ્રેમપૂર્વક ધસારો શા માટે વેદશે? આ રસ્તે તમે કદી સુખી નહીં થાઓ. તમારે સુખી થવું હોય તો જીવનનું ધ્યેય ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત રાખો, કેવળ અભિલાષાની પાછળ પડો નહીં. પ્રેમ જોઈતો હોય તો પહેલાં પ્રેમ કરતાં શીખો. પ્રેમ શીખવો હોય તો પહેલાં પોતાનો ક્ષુદ્ર અહંકાર છોડીને બીજા માટે મહેનત કરતાં અને સહન કરતાં શીખો. પ્રેમ કરશો તો પ્રેમ મળશે. વિશ્વાસ રાખશો તો બીજાનો વિશ્વાસ મેળવશો. સહન કરશો તો તમારે માટે કોઈ સહન કરશે. સુખનો સંબંધ કેવળ શરીર સાથે નથી. મનની ઉચ્ચ સ્થિતિ સિવાય ખરું સુખ પ્રાપ્ત થવું શક્ય નથી. પૈસાની મદદથી એકાદ મુશ્કેલી દૂર થઈ શકે, પણ સુખ ન મળે. બીજાઓને સુખી કરીને સુખ મેળવવાની આકાંક્ષા રાખશો તો કોઈ દિવસેય તમે સુખી થશો. પણ કેવળ પોતાના જ સુખની ઇચ્છા કરીને તો તે તમારે ભાગે આવવા જેટલું સસ્તું નથી. તમારી માતાએ

પોતાનું સર્વસ્વ આપી દીધું, ત્યારે તે આજે તમારા પિતાની અધી કમાણીની માલિક થઈને બેઠી છે. પોતે મૂકેલા સંપૂર્ણ વિશ્વાસને લીધે જ આજે તે તમારા પિતાના સંપૂર્ણ વિશ્વાસને પાત્ર થયેલી છે. તેણે અધું સહન કર્યું તેથી જ તેને માટે તમારા પિતા ગમે તે કરવા તૈયાર છે. તેણે પોતાનું નોખું એવું કર્યું જ રાખ્યું નહીં, માન્યું નહીં, તેથી જ આજે ઘરમાં જે કાંઈ છે તે અધું તેનું જ થઈ ગયું છે. સારા, સંસ્કારી અને ધર્મનિષ્ઠ કુટુંબોમાં અધે આ જ સ્થિતિ જણાશે. તમારા આ શિક્ષણમાં નોકરી કરીને પેટ ભરવા ઉપરાંત વધારે ક્યું સામર્થ્ય છે? તેના પર આધાર રાખી સહુજીવો તરફ દુર્લક્ષ કરશો નહીં; ધર્મને ભૂલશો નહીં; માનવતા છોડશો નહીં. પૈસા કરતાં માનવહૃદયની કિંમત યોક્ષ્ણ વધારે છે, માટે પૈસા કમાવાના મોહમાં પડીને માનવીનું દિલ અને પ્રેમ ગુમાવશો નહીં.

અને આ અધી આપતો તમારે લગ્ન થયા પછી શીખવાની નથી, પણ આજે જે ઘરમાં તમારા પર પહેલેથી જ પ્રેમ કેવળ સ્વસુખલક્ષી કરનારાં માણસો છે, તે ઘરમાં જ શીખવાની છે. વિચારમાં રહેલા દોષ ત્યાં તમે શીખશો નહીં તો લગ્ન થયા પછી તે તમને એકદમ આવડી જશે એમ ન માનતાં. આજે જ્યાં તમને અધી આજીવેથી પ્રેમનો આશ્રય છે, ત્યાં જ તમે પ્રથમ પોતાના કર્તવ્ય વિષે જાગૃત થાઓ. તમારી માતાને કે ઘરની વડીલ સ્ત્રીઓને રાતદિવસ ધરનાં કામોમાં શ્રમ કરવો પડે છે, એટલા પરથી તેમનું જીવન દુઃખી છે એમ તમને લાગે છે અને તેથી તમને તેમની દયા આવે છે એમ પણ તમે જણાવ્યું. પણ એ દયા સાચી છે કે કેમ એ તમે જ પોતાનું મન જરા તપાસીને જુઓ. તમારા અધાના ઘરની સ્થિતિ હું જાણતો નથી, પણ મને ખબર છે કે આજે ભણતી કેટલીય છોકરીઓ પોતે ભણે છે એ જાણે માપ્યાપ પર ભારે મોટો ઉપકાર કરતી હોય એમ માને છે. ઘેર ગમે તેટલી અડચણો હોય, પોતાના

કામનો મોટો બોજો પોતાની માતાને સહન કરવો પડે છે, એવું જાણતાં છતાં તેના કામમાં મદદ કરવાની તેમને વૃત્તિ થતી નથી. તમને સાચે જ તમારી માની દયા આવતી હોય અને તેને વિષે લાગણી થતી હોય તો તેની સાથે તમે આવી રીતે કદી નહીં વર્તો. ઓછામાં ઓછું તમારે માટે તેને શ્રમ કરવાનો વખત ન આવવા દેતાં. તમારે માટે તેને હેરાન ન કરતાં. પરંતુ જે છોકરીઓમાં વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ માને મદદ ન કરવા જેટલાં અજ્ઞાન, અહંકાર અને જડતા હોય, તેઓ નોકરી કરીને બે પૈસા કમાતી થયા પછી પોતાની માતા અને ભાઈ-ભાંડુઓ સાથે નોકરના જેવી વર્તણૂક રાખે તો તેમાં શી નવાઈ? અને જે છોકરીઓની જીવન વિષેની કલ્પના, ભાવના અને મનોવૃત્તિ કેવળ સ્વસુખલક્ષી હોય, તેઓ આનાથી જુદી રીતે ઘરમાં કેમ વર્તશે? અને લગ્ન થયા પછી પતિ અને તેના ધરનાં અપરિચિત માણસો સાથે તેમનો વહેવાર સ્વાર્થની દૃષ્ટિ સિવાય ખીજી કંઈ દૃષ્ટિથી ચાલશે? માટે તમારે કર્તવ્યનિષ્ઠ ને ધર્મનિષ્ઠ થવું હોય અને અધા સાથે સ્નેહ અને ઉદારતાથી વર્તવું હોય તો આજ જે ઘરમાં તમે છો, જે પરિવારમાં તમે રહો છો, ત્યાંથી જ આ વસ્તુઓ શરૂ કરી દો. તમે અધી સ્વાર્થી છો અથવા તો તમારાં માતૃપિતા માટે તમને દયામાયા નથી કે તમારાં ભાઈબહેનો વિષે તમને મમતા નથી, એમ કહેવાને મારી પાસે કશો આધાર નથી. પરંતુ તમારા કેવળ સ્વસુખલક્ષી વિચારો, પૈસાથી સુખી થવાની તમારી કલ્પનાઓ, થોડું ભણેલા કે સાવ અભણ લોકો વિષેના તમારા ખોટા ખ્યાલો અને શિક્ષણને કારણે પોતા વિષેના તમારા વધારેપડતા ઉચ્ચ ખ્યાલો જોઈને મારા મનમાં જે વિચારો આવે છે, તે હું તમારી આગળ કહી રહ્યો છું. સાધારણ લખતાં વાંચતાં આવડે છે એવી સ્ત્રીઓ પણ પતિ પરદેશ ગયો હોય ત્યારે તેની ગેરહાજરીમાં ધરનો, ધરની ખેતીવાડીનો તેમ જ ખીજો કાંઈ ધંધો હોય તો તે પણ કેટલી દક્ષતાથી અને હોશિયારીથી ચલાવી શકે છે એનાં ઉદાહરણોની તમને ખબર પડે તો હાલની કેળવણી વિષેનું તમારું

અભિમાન તેમ જ ઓછું કે મિત્રકુલ ન ભણેલી સ્ત્રીઓ વિષેની તમારી ભૂલભરેલી માન્યતાઓ દૂર થશે એવી મારી ખાતરી છે.

તમે સુખી થવા ઇચ્છો છો તેમાં તમારો કશો દોષ નથી. પરંતુ સુખનો માર્ગ તમે જાણતાં નથી. ખીજાઓને ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્ત્રી- સુખ આપવામાં ધૃપણ રહીને અને પોતાને માટે પુરુષનું સરખું મહત્ત્વ ખીજાની પાસે કષ્ટ કરાવીને તમે સ્વાતંત્ર્ય અને સુખની ઇચ્છા કરો છો એ તમારો દોષ છે. સુખની ઇચ્છા તો પ્રાણીમાત્રને હોય છે; પરંતુ તે ક્યે માર્ગે સુખ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે પરથી તેની પરખ થાય છે. એ સુખમાં કેવળ શારીરિક સુખનો અંશ કેટલો છે અને માનવી શ્રેષ્ઠ ગુણોનો તેમ જ ધર્મનો અંશ કેટલો છે તે પરથી માણસની પાત્રતા નક્કી થાય છે. પુરુષોની પાસે અંધી સત્તા હોવાથી સ્ત્રીઓને પરતંત્રતા સહન કરવી પડે છે અને તેથી તેમને મૂંઝવણ થાય છે અને તેમની પ્રગતિ અતેક રીતે કુંઠિત થાય છે એમ તમે કહ્યું તે અમુક અંશે સાચું છે. નોકરિયાત વર્ગોમાં પૈસા કમાવાનું કામ પુરુષો જ ધણા વખતથી કરતા આવેલા હોવાથી અને તે વર્ગમાં સ્ત્રીઓને પૈસા કમાવાનું સાધન ન હોવાથી આપણે સ્ત્રીઓ કરતાં ચડિયાતા છીએ એમ પુરુષોને લાગવા માંડ્યું. ખેડૂતોમાં કે ખીજા શ્રમજીવી વર્ગોમાં પુરુષોની સાથે સ્ત્રીઓ પણ શ્રમ કરે છે, તેથી તે વર્ગોમાં કમાણીની આખતમાં એટલો ભેદ માનવામાં આવતો નથી. પરંતુ નોકરી કરનારા વર્ગોમાં તેવો ભેદ એટલી હદ સુધી વધ્યો કે પુરુષ પોતાને કુટુંબનો સત્તાધીશ માનવા લાગ્યો. તેના મૂર્ખપણાને લીધે સ્ત્રીઓ પર કેટલીક આખતોમાં તેના તરફથી અન્યાયો પણ થતા રહ્યા. પરિણામે સ્ત્રીઓને પોતે પરાધીન છે એમ લાગવા માંડ્યું. તે તેમને અસહ્ય થયું. અને શિક્ષણનો માર્ગ છોડરાઓની પેઠે છોકરીઓ માટે પણ ખુલ્લો થયો અને તેમને પણ નોકરીઓ મળવા લાગી એટલે તેમનામાં આત્મવિશ્વાસ આવવા લાગ્યો અને આપણે પણ પુરુષોની માફક સ્વતંત્ર અને સુખી થઈએ એમ તેમને લાગવા માંડ્યું. પરંતુ પુરુષ સ્વતંત્ર છે એટલે કઈ

સ્વતંત્રતા તેને છે? નોકરી કરીને પોતાનું તેમ જ પોતાનાં બૈરાંછોકરાંનું ગુજરાન ચલાવવાની શક્તિ તેનામાં હોવાથી તેને કઈ સ્વતંત્રતા મળી? નોકરને તે કેટલી સ્વતંત્રતા હોય? એ અધાનો વિચાર સ્ત્રીઓએ કર્યો હોય એમ દેખાતું નથી. પણ તમે આનો વિચાર કરજો. પુરુષોની મૂર્ખમીને કારણે અને તેમના અહંકારને લીધે સ્ત્રીઓમાં આ જાતની ભાવના પેદા થયેલી છે. પરંતુ જેમનામાં કુલીનતા છે, જેઓ વિચાર-શીલ છે તેઓ કદી પોતાની સ્ત્રીઓને જરા સરખી ઊતરતી ગણતા નથી. તેઓ તેમની સાથે માનથી વર્તે છે. ધરને અંગેની દરેક આખતમાં તેમની સદ્ગાહ લે છે અને આખું ઘર તેમનું જ છે એમ સમજે છે. પોતે વૈતરું કરે છે અને અંધી કમાણી તેમને સોંપી દે છે. સંસારમાં પુરુષોનું અને સ્ત્રીઓનું મહત્ત્વ સરખું જ છે. કાર્ષકાર્ષિના કરતાં ચડિયાતું કે ઊતરતું નથી. અને એ મળીને સંસારને સુખી બનાવવાનો છે. અને એ એકખીજાની મદદથી પોતાની ઉન્નતિ સાધવાની છે. ગૃહસ્થાશ્રમ માટે અનેની સરખી જ જરૂર છે. ગૃહસ્થાશ્રમ માનવી ઉન્નતિનું ઘણું મહત્ત્વનું ક્ષેત્ર છે. એ ક્ષેત્રને વધુ ને વધુ પવિત્ર બનાવવું એ અનેનું કામ છે. અને એ એકખીજાનું સન્માન સાચવવાનું અને વધારવાનું છે. સંસારનાં સુખદુઃખ, આનંદશોક, લાલહાનિ, માનઅપમાન તેમ જ પ્રતિષ્ઠા, ગૌરવ, ભાગ્ય, યશ, ધર્મ — આ અંધાંમાં અનેનો સરખો હિસ્સો છે. ધરની પ્રજા પર અનેનો સરખો અધિકાર છે. પોતાની સંતતિને જ્ઞાન, અગ, વિદ્યા અને સર્વ સદ્ગુણોથી સંપન્ન કરીને અનેએ છેવટે એક જ રસ્તે, એક જ ગતિએ જવાનું છે. ગૃહસ્થ અને ગૃહિણી — એ બેમાં કોણ શ્રેષ્ઠ અને કોણ કનિષ્ઠ? કોણ સ્વતંત્ર અને કોણ પરતંત્ર? એ વાદ જ ઝોટો છે. પરંતુ એક જણ મૂર્ખતાથી વર્તવા લાગે કે તેના જેડીદારને આખો જનમારો દુઃખ ભોગવવું પડવાનું જ; અને એ દુઃખમાંથી છૂટવા માટે તેને સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિની ઇચ્છા થવાની જ. પરંતુ લાંબો વિચાર કરી જેતાં અને ડહાપણથી વર્તે તેમાં જ અનેનું, તેમ જ આખી માનવ-જાતિનું કલ્યાણ છે. ગમે તેમ થાય તોએ અને જુદે જુદે રસ્તે જાય તે

ન ચાલે. નિસર્ગે ઘડેલી આ બેડીનું — પરમાત્માએ પોતામાંથી નિર્માણ કરેલી આ મૂર્તિઓનું — સહભાગ્ય, માંગલ્ય અને સાર્થક્ય, અને પોતા-પોતાનો અહંકાર છોડી દઈને અરસપરસ એકરૂપ અને એમાં જ છે. ભાવિ પેઢીઓનું અને એકંદર સમાજનું કલ્યાણ પણ તેમાં જ છે. એમ છતાં તમે ઘરની ગૃહિણીઓ, ઘરની સ્વામિનીઓ બનવાનું છોડી દઈને સ્વાતંત્ર્યને માટે ને સુખને માટે એક ઓદ્ધિસથી ખીજ ઓદ્ધિસ નોકરીઓ ખોળતાં ને કરતાં ફરવા માંડો તો તેથી પુરુષવર્ગનું, તમારી ભાવિ પેઢીનું અને એકંદર સમાજનું શું કલ્યાણ સંધાવાનું છે ?

તમારા પૈકી કેટલીક બહેનોનો પ્રશ્ન છે કે છોકરીઓએ અને સ્ત્રીઓએ નૃત્ય શીખવું કે નહીં ? સિનેમામાં કામ જીવનનાં બે ચિત્રો કરવું કે નહીં ? નૃત્ય શીખવું અથવા સિનેમામાં કામ કરવું એમાંય તેમનો હેતુ પૈસા કમાવાને જ છે. એટલે પૈસા કમાવાની ખાખતમાં હમણાં જ મેં મારો જે અભિપ્રાય તમને કહ્યો તે જ આને અંગે પણ સમજાવ્યો. તમારા આ પ્રશ્ન પરથી અત્યારની છોકરીઓના અને સ્ત્રીઓના વિચારો પૈસા કમાવાના, સ્વતંત્ર થવાના અને સુખ ભોગવવાના હેતુથી ક્યાં સુધી ગયા છે તેનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે. આળાઓ ! તમારા આ પ્રશ્નો પરથી સુખ અને સ્વાતંત્ર્યની ધૂનથી તમે ભરમાઈ ગયાં છો એ જોઈને આશ્ચર્ય અને દુઃખ થાય છે. સુખ અને સ્વતંત્રતાને માટે પૈસા જોઈએ અને તે કમાવા માટે સિનેમામાં જઈને કે પુરુષો આગળ નાચીને તેમનું મનરંજન કરવા તરફ તમારા મનનું વલણ થતું જોઈને તમારી દયા આવે છે. નૃત્ય કરનારી અને સિનેમામાં કામ કરનારી છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓને પૈસો મળે છે એટલી જ તમને ખબર છે. પરંતુ તેમને સુખ મળે છે કે નહીં, તેમ જ તેમનું જીવન કેવા પ્રકારનું છે અને પોતાના જીવન દરમ્યાન તેમને કેવી કેવી વિપરીત પરિસ્થિતિમાંથી અને વિટંબણામાંથી પસાર થવું પડે છે તેની તમને ક્યાં કલ્પના છે ? તમે તેમનું આખું

જીવન કેવું હોય છે તેની તપાસ કરી છે કે ? કેવળ તેમને મળતા પૈસાની વાતો સાંભળીને તેમનો થોડા દિવસનો ભપકો, ઠાક, અને સ્વતંત્ર તથા સ્વચ્છંદી જીવન જોઈને તમને તેમના જેવા જીવનનો લોભ અને મોહ થાય એ મને ખુબ જ કમનસીમ અને શોચનીય ખીના લાગે છે. નૃત્ય કરનારી અને સિનેમામાં કામ કરનારી છોકરીઓની અને સ્ત્રીઓની કિંમત આજે કેવળ પૈસાથી મપાતી હોય તોપણ તે કેટલો વખત ટકે છે ? જીવાની વીત્યા પછી તેમનો કોઈ ભાવે પૂછે છે ખરો ? જેમ જેમ જીવનનો ઉત્તરકાળ આવતો જાય અને જેમ જેમ ઘડપણ આવતું જાય તેમ તેમ આપણી કિંમત ઘટતી જાય, અને જીવનને અંતે આપણી સાથે કોઈ પ્રેમ અને સહભાવથી વાત સરખી ન કરે તેમ જ આપણે વિષે કોઈને આદર ન થાય, એવા પ્રકારનું જીવન સારું કે જેમ જેમ આઘેડ ઉંમર થતી જાય અને જેમ જેમ ઘડપણ આવતું જાય તેમ તેમ આપણે વિષે આદર, માન, પ્રેમ અને સહભાવ વધતાં જાય એવું જીવન સારું ? એનો તમે જ વિચાર કરો. આમાંનું કયું જીવન તમે પસંદ કરશો ? વૃદ્ધ સ્ત્રીનું નૃત્ય જોવાની ઇચ્છા કોઈ કરતું નથી. જીવાનીની તેની કળા બદલ ઘડપણમાં તેને કાણ આદરમાન આપે ? પરંતુ પોતાનાં સાંસારિક કર્તવ્યો સારી રીતે પાર પાડીને અને પતિપુત્ર માટે અધી જતનાં કષ્ટ સહન કરીને વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલી ગરીબ સ્ત્રી વિષે પણ અધાના મનમાં આદર, માન અને પવિત્રતાની ભાવના હોય છે. જે જીવનને અંતે પોતાને વિષે તેમ જ ખીજાઓને વિષે પણ સંતોષ અને ધન્યતા સહજે લાગે તે જીવન સારું, એ વિષે શંકા નથી. મોટા મોટા જ્ઞાની, સદ્ગારી અને પુણ્યવાન પુરુષો અથવા મહાન પ્રતાપી ધર્મજ્યો પણ પોતાની વૃદ્ધ માતાને ચરણે મરતક મૂકવામાં ને તેની ચરણરજ પોતાને માથે મૂકવામાં પોતાની જાતને ધન્ય અને કૃતકૃત્ય માનતા આવ્યા છે. આ પવિત્રતાનો, શીલનો, કર્તવ્યનિષ્ઠાનો અને માતૃત્વનો પ્રભાવ છે. આવી જાતનું ભાગ્ય કઈ જાતના જીવનને અંતે પ્રાપ્ત થઈ શકે, તેનો વિચાર કરવો તમારે માટે મુશ્કેલ નથી. આળાઓ ! તમારી

સામે બે ચિત્રો છે. એમાંનું કયું જીવન અનુકરણીય અને આદરણીય છે, એનો નિર્ણય તમે પોતે જ કરી શકશો.

આટલું સાંભળ્યા પછી પણ આજના બદલાયેલા કાળની સાથે આ આદર્શનો મેળ બેસતો નથી એમ તમને થાય સામાજિક સેવાનો અને એ તમારે ગળે ન ઊતરે અને તમારામાં આદર્શ પુરુષાર્થ, જ્ઞાન, સેવાપરાયણતા અને પોતાના સુખ વિષે ઉદાસીનતા હોય, તો ઘરની બહાર પણ તમારે માટે જોઈએ તેટલું વિશાળ કાર્યક્ષેત્ર છે. જે સમાજમાં તમે હરો-ફરો છો તેમાં જ આસપાસ જરા નજર નાખી જુઓ. સ્ત્રીવર્ગમાં કેટલું અજ્ઞાન છે, બાળકોનાં ઉછેર અને કેળવણી તરફ કેટલી ઉપેક્ષાવૃત્તિ છે, એને અંગે કેટલી અગવડો છે; સમાજમાં સ્વચ્છતા, સુધડતા, વ્યવસ્થિતપણું વગેરે સારા સંસ્કારોનો કેટલો અભાવ છે; પરસ્પર મેળ, ઐક્ય, પ્રેમ, વિશ્વાસ, લાગણી, પ્રામાણિકતા, સહકાર ને સેવાભાવ કેટલાં ઓછાં છે; આરોગ્ય અને ખીન્ન શારીરિક ગુણોનો તેમ જ અનેક માનસિક સહગુણોનો સમાજમાં કેટલો અભાવ છે, તે બધું લક્ષમાં લો. આ સ્થિતિ વિષે તમને જો અરેખર દુઃખ થાય, એ જોઈને તમારો અંતરાત્મા વ્યાકુળ થાય, તો તમારી શક્તિ પ્રમાણે એમાંની કોઈ પણ એક આપતમાં સુધારો કરવાનું આજીવન વ્રત લો અને તે પ્રીત્યર્થે પોતાની બધી શક્તિ વાપરતાં રહો, તો કેવળ સ્વસુખની તમારી કલ્પના કરતાં તેમાં તમે કેટલીયે વધારે ધન્યતા અનુભવશો અને તે સાથે જ આપણા સમાજની સ્થિતિ પણ સુધરશે.

(પ્રવચન, ૧૯૪૦)

ગૃહસ્થાશ્રમની દીક્ષા

નવદંપતીને,

આજે તમે અને એ તમારાં માતૃપિતાની, ગુરુજનોની અને વડીલોની સંમતિ ને આશીર્વાદથી ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કર્યો છે. અત્યાર સુધીનું જીવન તમે ગૃહસ્થાશ્રમની પૂર્વતૈમારીરૂપે ગાળ્યું હશે તો જીવનની દૃષ્ટિથી આજના દિવસનું મહત્ત્વ કેટલું છે તે તમે જાણતાં જ હશો. તમે આજે જે આશ્રમની અને તેના કર્તવ્યની જવાબદારી લીધી છે તે સમજીને લીધી હશે એમ હું માનું છું. ખરી રીતે આજને પ્રસંગે તમને ઉપદેશના બે બોલ કહેવાને મારા જેવો માણસ, જેણે આ જવાબદારી કદી સ્વીકારી નથી તે, લાયક ન ગણાય; પણ જેણે ગૃહસ્થાશ્રમને જીવનના ઘણા મહત્ત્વના અને પોતાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સાધવા માટેના યોગ્ય કાળ તરીકે પ્રામાણિકપણે ધર્મશુદ્ધિથી વ્યતીત કર્યો હોય, અને એ આશ્રમનાં બધાં કર્તવ્યો જે યથાયોગ્ય રીતે પાર પાડતો આવ્યો હોય, એવો જ માણસ તમને આ આપતમાં અનુભવતો અને તમારા હૃદયે પછીના જીવનમાં તમને માર્ગદર્શક થાય એવો ઉપદેશ આપવાને યોગ્ય ગણાય. પરંતુ તમારા અને તમારા વડીલોના મારા પરના સહભાવ, વિશ્વાસ ને પ્રેમને લીધે તેમ જ તમારા બધાંના આગ્રહને લીધે આ કર્તવ્ય મારા પર આવેલું છે અને તમારે વિષેની તેમ જ સમાજ વિષેની લાગણીને લીધે તે સ્વીકારીને તમને બે બોલ કહેવાને તૈયાર થયો છું.

સંસારમાં ઉપયોગી થાય એવું જ્ઞાન મેળવવાની દૃષ્ટિથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ મહત્ત્વનો છે. આ જ કાળમાં અનેક વિદ્યાઓ, કળાઓ અને જાતજાતનું જ્ઞાન મેળવી લેવાનું હોય છે. સારા સંસ્કારો મોટે ભાગે આ જ કાળમાં પ્રહણુ કરવાના હોય છે. ત્યાર પછીનો આશ્રમ એટલે ગૃહસ્થાશ્રમ.

કૌટુંબિક અને સામાજિક મહત્વનાં કર્તવ્યોની આ આશ્રમથી શરૂઆત થાય છે. અત્યાર સુધી તમે અને છૂટાં હતાં, હવે તમે પતિપત્ની તરીકેનાં અંધન સ્વીકાર્યાં છે. પૂર્વે જેનો એકબીજાની સાથે કશો સંબંધ ન હતો એવાં તમારાં જીવન તમે હવેથી એક કર્યાં છે. હવે તમારાં સુખદુઃખ, લાભહાનિ, ધર્મઅધર્મ—અર્થ એક થયું છે. હવે પછીનો જીવનપંથ તમારે અનેએ મળીને કાપવાનો છે.

લગ્ન એ કેવળ પોતાના સુખ માટે છે, એમ સમજીને, કેવળ પરસ્પરના આકર્ષણથી લોભાઈને કે મોહમાં પડીને તમે તે ક્યું હોય અથવા તમારા વડીલોના દ્રવ્યલોભને કારણે કે ખીજા કોઈ ક્ષુદ્ર કારણસર કે લોભને લીધે તે ગોક્વાયું હોય અને થયું હોય તો જેના પાયામાં જ કેવળ મોહ છે અથવા કોઈનો પણ દ્રવ્યલોભ છે, તે લગ્ન ધર્મ્ય છે અથવા તો એ ગૃહસ્થાશ્રમની દીક્ષા છે એમ કહી શકાય નહીં. તમારા લગ્નની પાછળ જે કોઈ પણ ધર્મ્ય કર્તવ્યની કે ઉદાત્ત ધ્યેયની કલ્પના ન હોય અને તે કેવળ એકબીજાના આકર્ષણથી જ થયું હોય, તો તે આકર્ષણ અને તેનો મોહ એ બેના જ આધાર પર તમે તમારો સંસાર સુખી કરવાની મદાર બાધી છે એમ કહેવું પડશે. અને આકર્ષણનો આ કાળ પસાર થયા પછી, મોહ એસરી ગયા પછી, ત્યાર પછીનું જીવન, ત્યાર પછીનો સંસાર, તમે શાને આધારે ચલાવશો એ સંવાલ છે. અને લગ્નને નિમિત્તે કોઈ એ કોઈની પાસેથી પૈસા પડાવ્યા હશે તો તે પૈસા પણ તમને કેટલા દિવસ ચાલવાના? આ વધુવરને નિમિત્તે હું જે શબ્દો બોલું છું તે કેવળ તેમને જ અનુલક્ષીને છે એમ ન માનતા. દાંપત્યધર્મનો સ્વીકાર કર્યાને જેમને ઘણાં વર્ષ થયાં હોય તેઓ પણ આ મારા શબ્દોનો વિચાર કરે, અને પોતાનું જીવન તપાસી જુએ. તે જ પ્રમાણે હવે પછી દાંપત્યધર્મનો સ્વીકાર કરવા ધૃતતા તરુણો પણ મારા કહેવા તરફ બરાબર ધ્યાન આપે. જે સમાજમાં લગ્નો કેવળ મોહવશ થઈને થાય છે અથવા તેમાં કોઈનો પણ દ્રવ્યલોભ સંતોષવામાં આવે છે તે સમાજ કદી ઉન્નત થઈ શકતો

નથી. જીવનની દૃષ્ટિથી અત્યંત મહત્વના એવા લગ્નવિધિને નિમિત્તે જે સમાજમાં ધર્મ, કર્તવ્ય, ઉદારતા, પ્રેમ, ઉદાત્તતા, ઐક્ય, વિશ્વાસ, પરસ્પર સહકારભાવના વગેરે સંસ્કારોની અને સદ્ગુણોની જગતિ અને વૃદ્ધિ થતી નથી તે સમાજ આ જીવનસંગ્રામમાં લાંબો વખત ટકી રહે એ શક્ય નથી. લગ્નને નિમિત્તે જ્યાં આર્થિક જીલમ, અન્યાય, માનભંગ અને સ્વાર્થસાધન, એ જ પ્રકારે બનતા હોય, ત્યાં સમાજ અંદર ને અંદર એકબીજાને ખાઈને જેમતેમ જીવતો હોવો જોઈએ. જે વરવધૂને આશીર્વાદ આપવા માટે અને જેમના શુભ ચિંતન માટે હું અહીં આવ્યો છું તે અને તેમનાં વડીલો આ સમાજઘાતક અને માણસાઈને એમ લગાડનારા પાતકથી અદ્વિપ્ત હશે એમ માનું છું.

લગ્ન કેવળ વરકન્યા માટે નથી. કેવળ તેમની તાત્કાલિક જરૂરિયાતો માટે કે કેવળ સુખ માટે તે નથી. માણસમાં રહેલી દુર્દૈભ્ય ધૃત્વજ્યો અને નૈસર્ગિક પ્રેરણાને કેવળ રસ્તો આપવા માટેય તે નથી. એ બાબતો તેમાં આવતી હોય તોપણ તેના કરતાંય શ્રેષ્ઠ અને પવિત્ર ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે માણસે લગ્નનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ અને તે જ તેનો પ્રધાન હેતુ સમજવો જોઈએ. માનવતા પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે. લગ્નસંબંધ દ્વારા ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વીકારીને અનેએ એકબીજાની ઉન્નતિમાં મદદ કરતાં રહીને, સાથે મળીને સમાજનાં કર્તવ્યો પાર પાડીને પોતાનું શ્રેય સાધવાનું છે. પેઠી દર પેઠી ચાલતા આવેલા અને વધતા વધતા આપણા સુધી આવી પહોંચેલા માનવતાના વારસાને વધારે પવિત્ર, વ્યાપક, ઉદાત્ત અને વૃદ્ધિંગત કરી તેને આપણાં સંતાનમાં ઉતારી આપણી ભાવિ પેઠીને માનવતાના માર્ગમાં જન્મથી જ વધારે લાયક બનાવવા માટે તે છે. પેઠી દર પેઠીને રૂપે નિર્માણ થતાં માનવજાતિનાં આ સંસ્કરણો માનવી સદ્ગુણોમાં એક કરતાં એક વિશુદ્ધ અને વધારે પ્રગતિ પામતાં રહીને આખી માનવજાતિ પરમ શુદ્ધ અને પરમ મંગળ સ્થિતિએ જઈ પહોંચે, એ પરમાત્માનો હેતુ માણસે લગ્ન દ્વારા પાર પાડવાનો છે. લગ્નસંબંધથી વરવધૂનું જીવન એક

થાય છે. તેને લીધે એ જીવમાં જાણે એક જ ચૈતન્ય વહેવા લાગે છે. એ જીવોના આ સંબંધથી એ કુટુંબો એકત્ર થાય છે. તેમનામાં એકબીજા પ્રત્યે મિત્રતા, પ્રેમ, વિશ્વાસ વગેરે સહભાવો વધવા લાગે છે. અર્ધાનાં સુખદુઃખો અર્ધાને વધતાઓછા પ્રમાણમાં લાગવા માંડે છે. તે એ કુટુંબનાં બીજાં અનેક સંબંધી કુટુંબો, તે અનેક કુટુંબોનાં અનેક સર્ગાવહાલાં, મિત્ર, પરિવાર મળીને અર્ધામાં લગ્નને નિમિત્તે જ વિશાળ આત્મીયતા અને એકતા લાગવા માંડે છે. અર્ધાને એકબીજાનો આધાર લાગવા માંડે છે. અર્ધાં એકબીજાને મદદ કરવા માંડે છે અને એકબીજાનું દુઃખ અરસપરસ વહેંચી દર્દને પરસ્પરનું સુખ વૃદ્ધિંગત કરે છે. આવી રીતે અર્ધાનો મળીને એકજીવ સમાજ અને છે. તે સમાજની, તેનાં આખાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોની, સેવા ગૃહસ્થ અને ગૃહિણી અનેક રીતે કરી શકે છે. પ્રાચીન કાળના આપણા રોજના પંચ મહાયજ્ઞો ગૃહસ્થાશ્રમને આધારે ચાલતા હતા. તેમાં દેવતા, પિતર, જ્ઞાની, માણસ, અને જીવમાત્ર — અર્ધાની સેવાનો સમાવેશ કરેલો હતો. તે અર્ધાની નિત્ય નિયમિતપણે સેવા કરનાર દંપતી જેટલી શ્રેષ્ઠતા તે કાળે કોઈનીય માનવામાં આવતી ન હતી. આવો આ દાંપત્યધર્મ, આ ગૃહસ્થાશ્રમ, જીવનનું પવિત્ર ધ્યેય સાધવા માટે છે. તે કેવળ વૈયક્તિક, તાર્કાલિક ક્ષુદ્ર સુખ માટે છે એમ માનવું એ તેની વિડંબના છે. એની સહાયથી માણસે એક બાબુથી પોતાની ઉન્નતિ અને બીજી બાબુથી જગત વિષેનાં પોતાનાં કર્તવ્યો પાર પાડવાનાં છે. સ્ત્રી અને પુરુષ અંતરે અનુક્રમે પતિવ્રત અને પત્નીવ્રત ધારણ કરી તે એકનિષ્ઠપણે પાળી તેમાંથી જ સંયમની ઉપાસના વધારતાં જઈને પોતાની ચંચળતા ને અસંયમનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી ગૃહસ્થાશ્રમની પરમ શુદ્ધિ સાધવાની છે. જીવનમાં જોઈતા અનેક સહગુણોની પ્રાપ્તિ કરીને માનવતા સિદ્ધ કરવાની છે.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં સાંકડું મન રાખ્યે નહીં ચાલે. અર્ધાં વિષેની કર્તવ્યશુદ્ધિ ધારણ કરતાં આવડ્યા વિના, એટલી વિશાળતા પ્રાપ્ત કર્યાં વગર, ગૃહસ્થ અને ગૃહિણીની માનવંતી પદવીને માટે તેઓ લાયક નહીં ગણાય. ગૃહસ્થાશ્રમનું મહત્ત્વ આજે ભલે ક્યાંય ન દેખાતું હોય, તેનો અસલ

અને પવિત્ર હેતુ ભલે કોઈ ન ઝોળખતું હોય, પણ માણસને પોતાના જીવનમાં માનવતા પ્રાપ્ત કરવી હોય અને એકંદરે સમાજની શુદ્ધિ સંધાય અને તેના સહગુણમાં વૃદ્ધિ થાય એવું તેને લાગતું હોય, તો ગૃહસ્થાશ્રમનું મહત્ત્વ ઝોળખ્યા વિના બીજાં ઉપાય નથી. આજે આપણા જીવનનું ખાસ કર્યું મહત્ત્વ જ રહ્યું નથી. ગુજરાન ચલાવવા માટે કોઈ પણ ધંધો હાથ કરી લેવો, તે દ્વારા પૈસા મેળવી ઐરાંછોકરાનો જેમતેમ સંસાર ચલાવવો, એમ કરતાં કરતાં જ ખરેખોટે માર્ગે મેળવી શકાય તેટલા પૈસા અને કંઈકે આખર મેળવવી — આના કરતાં જીવનમાં કર્યું ઉદાત્ત ધ્યેય આજે રહ્યું નથી. આપણી પાસે કોઈ ઉચ્ચ વિચારસરણી નથી. નાનપણથી ઉત્તમ સંસ્કાર મળવાની સગવડ સમાજમાં ક્યાંય નથી. પોતાની ઇચ્છા, વાસના ને કામના પ્રમાણે આદર્શરહિત જીવન જેમતેમ ચલાવવું, એ જ આપણી સામાન્ય જીવનપદ્ધતિ છે. તેથી માનવતાની દૃષ્ટિથી આપણા જીવનની કશી કિંમત નથી, એવી આપણી સ્થિતિ થયેલી છે. કેટલીયે પેઢીઓથી આપણે લગભગ આ જ સ્થિતિમાં છીએ. એક પેઢી પછી બીજી આ જ રીતે વહે જાય છે, પણ આપણે કશો વિકાસ થતો નથી. એનું કારણ આપણે સુધરવું જોઈએ, ઉન્નત થવું જોઈએ, એવી આપણામાં આકાંક્ષા નથી એ છે. દર વરસે લાખો લગ્ન થાય છે. લાખો નવાં દંપતી પોતાના નવા સંસારની શરૂઆત કરે છે. પોતાનાં વડીલોએ, માતપિતાએ, સંસારમાં, દાંપત્યજીવનમાં, કરેલી ભૂલો તેઓ પણ કરે છે. અને તેના કડવા અનુભવો પોતાનાં માતપિતાની માફક તેઓ પણ ભોગવે છે. દરેક પેઢી તેનાં તે જ વિપરીત પરિણામોનો અનુભવ લઈને જાય છે, છતાં ભાવી પેઢીને પોતાના અનુભવનું જ્ઞાન આપીને તેને તે સાવધ કરતી નથી. અજ્ઞાન, અસંયમ, અને કામ, ક્રોધ, લોભના આવર્તોને લીધે પોતાને હાથે થયેલી ભૂલો અને તેનાં પોતાને અને બીજાઓને ભોગવવાં પડેલાં પરિણામોમાંથી પોતાની ભાવી પેઢી અચી જાય તે માટે તે સંસારમાં પડે તે પહેલાં આપણે તેને સાવચેત કરતા નથી. પોતાના સંતાનને આપણે અજ્ઞાનમાં રાખીએ છીએ.

સંસાર, તેમાં થતા ઇષ્ટઅનિષ્ટ પ્રકારો, તેનાં સુખદુઃખ, આનંદ-શોક, લાભહાનિ, ઉન્નતિઅવનતિ, યશઅપયશ, સારુનરસુ વગેરે અર્થાનું જ્ઞાન તેમને પહેલેથી જ આપીને કયા ક્ષેત્રમાંથી, કયે માર્ગે, કેવી રીતે તેમને જવાનું છે અને તેમાંનાં અનિષ્ટ, દુઃખ, શોક, અવનતિ, અપયશ વગેરે કેમ ટાળવાં તે આપણે તેમને કહેતા નથી. આ આપણી જડતા છે. લાંબા વખત સુધી આપણા સમાજની સ્થિતિ જોતાં મને આમ લાગે છે. તેમ છતાં પણ હું એમ કહેવા તૈયાર નથી કે આપણે પેટીઓથી દુષ્ટ કે મૂર્ખ છીએ અને આપણાં સંતાનોનું જાણી જોઈને નુકસાન કરતા આવ્યા છીએ. માતૃપિતાના હૃદયમાં પોતાનાં સંતાન વિષે કેટલો પ્રેમ, વત્સલતા અને કાળજી હોય છે તે હું જાણું છું. મારા પોતાનાં તેમ જ મારા આપત, ઇષ્ટ અને મિત્ર વગેરે અનેકનાં માતૃપિતાનાં પ્રેમ અને વાત્સલ્યનો જે લાભ મને સહભાગ્યે મળ્યો છે તે હું કદી ભૂલી શકું તેમ નથી. તેમનાં પ્રેમ અને વાત્સલ્યની મહત્તા હું જાણું છું. તે અર્થાં વિષે મારા મનમાં પૂજ્યભાવ અને કૃતજ્ઞતા વસે છે, એ મારા હૃદયમાંથી કદી જશે નહીં. પણ એ અર્થાં ભાવો કાયમ રહેવા છતાં મને એમ લાગે છે કે, સંસારની કેટલીય આવશ્યક આપતો વિષે આપણાં જડતા છે. એ કદાચ આપણા રૂઢિચરિત્રપણાં અથવા આપણા સામાજિક-ધાર્મિક પરંપરાગત રીતરિવાજોનું પરિણામ હોય. પણ મારે કહેવું જોઈએ કે, લાંબા વખતથી ચાલતો આવેલો આ દોષ આપણે હવે કાઢી નાખવો જોઈએ. નાનપણથી છોકરાંને યોગ્ય જ્ઞાન આપતાં આપતાં, તેમને સંસારની યથાર્થ ઝોળાખાણ થયા પછી, જવાબદારીની, કર્તવ્યની, ભાવના તેમનામાં દઢ થયા પછી, અને આપણે કરેલી ભૂલો તેમને હાથે નહીં થાય એટલી જાગૃતિ, જ્ઞાન અને દૃઢતા તેમનામાં આવ્યા પછી જ તેમને માતાપિતાએ સંસારમાં જોડવાં જોઈએ.

નવદંપતી, તમે ઘણી મોટી અને પવિત્ર જવાબદારી પોતાને માથે લીધી છે. સંસારમાં અનેક મુશ્કેલીઓ છે, સંકટો છે. તે અર્થાંમાંથી તમારે તમારું શીલ કાયમ રાખી પાર જવાનું છે. તમને

સુખની ઇચ્છા સ્વાભાવિકપણે જ હોવાની; અને તમે જો ધર્મને માર્ગે ચાલશો, કર્તવ્યબુદ્ધિ જાગ્રત રાખીને તે સુખ વર્તશો, તો તમે સુખી થયા વગર રહેશો નહીં. સંસાર દુઃખ માટે નિર્માણ થયેલો નથી. પરમાત્માની એવી ઇચ્છા નથી. આપણે અર્થાં સહભાવથી વર્તીએ, વિવેકપૂર્વક વર્તીએ, તો અર્થાં સુખી થઈશું એમાં શંકા નથી. તમે ખીજાઓને સુખી કરવાનો, પોતાના સહજાણી ખીજાઓને આનંદિત કરવાનો પ્રયત્ન કરો. તમને સુખ અને આનંદ મળ્યા વગર રહેશો નહીં. સુખની આપતમાં તમે સંકુચિત વૃત્તિ રાખશો, કેવળ પોતાના જ સુખ તરફ જોશો તો સુખ તમારા હાથમાં નહીં આવે. સંસારમાં હું જોતો આવ્યો છું કે કેવળ સ્વાર્થની પાછળ પડવાથી કલહ અને કલેશ નિર્માણ થાય છે. કુટુંબની દરેક વ્યક્તિ ઉદારતા કેળવે, સેવાવૃત્તિ પોષે, ખીજાઓના સુખમાં પોતાનું સુખ માને ને કૃપણતા છોડી દે, તો કુટુંબનાં અર્થાં માણસોને આનંદ અને સુખ મળશે. આવું સહભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય તે માટે દરેકે થોડુંકાલું વેલું પડવાનું જ. પણ તેનાથી કંટાળી ન જતા; ત્રાસી ન જતા. આપણું જીવન અર્થાં માટે છે એવી ઉદાત્ત ભાવના અપનાવશો એટલે તમને કોઈ પણ આપત કંઈ નહીં લાગે. ઊલટું, કૃપણતા રાખશો તો દરેક આપત તમને અશક્ય જણાશે. સંસારમાં કોઈકોઈ વાર તમારા જેની વચ્ચે પણ મતભેદ અને અસંતોષના પ્રસંગો આવશે; પરંતુ તે વખતે તમે ઉદારતા રાખજો. એકખીજાને નભાવી લેતાં શીખજો. ખીજાના દોષો વિષે ક્ષમાવૃત્તિ રાખજો. અહંકાર અને દુરાગ્રહ ન રાખતા. અંતર્મુખ થઈને પોતાના દોષો શોધજો, તપાસજો અને સુધારજો. કોઈનુંમ મન પોતાની અન્યાયી, દુષ્ટતાભરી કે સ્વાર્થી વર્તણૂકથી કોચવાય નહીં તેની કાળજી લેજો. દુર્બુદ્ધિને ચિત્તમાં આશરો આપશો નહીં. માંહોમાંહે સંશય રાખશો નહીં. તમારા અંતરમાં પરસ્પર પ્રેમ અને વિશ્વાસ દિવસે દિવસે વધવાં જોઈએ. તમારા અંતરને લીધે આખા કુટુંબમાં સુખ, આનંદ, પ્રેમ, વિશ્વાસ અને એકતાની સતત વૃદ્ધિ થવી જોઈએ. હવે તમારે તમારાં મન પહેલાં

કરતાં વિશાળ અનાવવાં જોઈએ. તમારા સહભાવ અને સહગુણ હવે વધારે વ્યાપક થવા જોઈએ. વધુએ પોતાનું નવું ધર પોતાનાં પ્રેમ, સહભાવ, ઉદ્યોગ, સેવાવૃત્તિ, આનંદી સ્વભાવ, પ્રામાણિકતા, અને સત્યપરાયણતા વગેરે ગુણોથી પોતાનું અનાવવું જોઈએ. ધરનાં વડીલોએ તેની પ્રત્યે પોતાની દીકરી પ્રમાણે પ્રેમથી વર્તવું જોઈએ. વરે પણ પોતાની પત્નીના વડીલો સાથે નમ્રતાથી અને પ્રેમથી વર્તી તેમને પુત્રની જેમ આનંદ આપવો જોઈએ. તમારું અત્યાર સુધીનું જીવન સહગુણોથી ભરેલું હોય તો હવે પછી પણ જીવનમાં તમને કશું મુશ્કેલ નહીં લાગે અને તમારા સહગુણોનો સતત વિકાસ જ થતો રહેશે.

પરમાત્મા તમને તમારા દરેક ધર્મ્ય કર્મમાં સહાય થાઓ અને તેની જ કૃપાથી તમારા અંતેનું જીવન તમારા પરસ્પરના, તમારા અંતેનાં કુટુંબના, આપણા સમાજના, દેશના અને આખા માનવ સમાજના ઉત્કર્ષ અને ઉન્નતિને પોષક થાઓ. એ જ મારી શુભેચ્છ અને એ જ મારા તમને અંતેને આ મંગળ પ્રસંગે પ્રેમપૂર્વક આશીર્વાદ છે.

સ્ત્રીપુરુષના સામાન્ય અને વિશિષ્ટ ગુણો

[એક દંપતી સાથે — મોટા ભાગે પત્ની સાથે — થયેલો સંવાદ.]

પ્રશ્ન — ગુણોના વિકાસ પર જ માણસની ઉન્નતિનો આધાર છે, એવું આપ હંમેશાં આગ્રહપૂર્વક કહો છો, એ મારે ગળે ઊતર્યું છે. તે જ પ્રમાણે સહગુણોના સંપૂર્ણ વિકાસ પછી જ ખરી ગુણાતીત અવસ્થા માણસને પ્રાપ્ત થાય છે, એ આપનું કહેવું પણ મને પૂરેપૂરું માન્ય છે. પરંતુ ગુણોના વિકાસ માટે કોઈ ખાસ અનુકૂળ પરિસ્થિતિની જરૂર હોય છે; એવી પરિસ્થિતિ કોઈની ન હોય તો તેણે પોતાની ઉન્નતિ કેવી રીતે સાધવી ?

ઉત્તર — કેટલાક ગુણોના વિકાસ માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિની જરૂર હોય છે એ ખરું છે; પણ ખીજા કેટલાક ગુણોનો વિકાસ પ્રતિકૂળ અને વિકટ પરિસ્થિતિ વગર થઈ શકતો નથી. માણસ જે પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો વિચાર કરે અને તે સ્થિતિમાં કયા પ્રકારનું વર્તન, વિવેકયુક્ત અને સદાચારયુક્ત થાય એ શોધી કાઢીને તે પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રયત્ન કરે તો ગમે તે પરિસ્થિતિમાં તે પોતાની ઉન્નતિ સાધી શકે, વિષે મને શંકા નથી. પરિસ્થિતિની અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતા સહગુણવૃદ્ધિના પરિણામ પરથી નક્કી કરવાની હોય તો, જે પરિસ્થિતિમાં સહગુણોની જરૂર લાગે, તે જેમાં જન્યત અને વૃદ્ધિગત થાય, તે જ સ્થિતિને ખરેખર અનુકૂળ સ્થિતિ કહેવી જોઈએ; પછી તે પરિસ્થિતિ આપણને પ્રિય લાગે કે અપ્રિય લાગે, ઇચ્છનીય હોય કે અનિચ્છનીય હોય. પરંતુ તે જ પરિસ્થિતિમાં વિવેક અને સદાચારથી વર્તવાનો નિશ્ચય કરીને તે પ્રમાણે વર્તતા રહીએ અને તેમાં જે આપણા સહગુણોનો વિકાસ થાય તો અપ્રિય પરિસ્થિતિ પણ આપણી ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી આપણે માટે હિતકારક જ નીવડી એમ

કહેવાય. તેથી આપણને અપ્રિય જણાતી અને ઉપર ઉપરથી જોતાં દુઃખદ લાગતી પરિસ્થિતિને આપણી ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી અનુકૂળ કરી લેવી એ આપણી વિવેકબુદ્ધિ પર અને સદાચાર વિષેની આપણી નિષ્ઠા પર આધાર રાખે છે. આપણા જીવનનો હેતુ પવિત્ર અને શુભ હોય, સહગુણસંપન્ન થઈને માનવી જીવન કૃતાર્થ કરવું એ જ એક સાધ્ય આપણે અપનાવ્યું હોય, તો ગમે તે પરિસ્થિતિનો આપણે સહુપયોગ જ કરી શકીશું એમ મને લાગે છે. વિચારપૂર્વક વર્તન કરીએ તો બહારથી ખરાબ જણાતી પરિસ્થિતિમાંથી પણ કંઈક સારું સિદ્ધ થઈ શકે છે. ‘ઈશ્વર જે કરે છે તે આપણા ભલા માટે જ કરે છે,’ એમ પોતા પર દુઃખ આવી પડતાં કોઈ શ્રદ્ધાવાન માણસને કહેતાં આપણે ક્યારેક સાંભળીએ છીએ તેનો આ જ અર્થ હશે.

માનવી જીવનમાં અનેક પ્રકારના સહગુણોની જરૂર છે. તેમાંના દરેક સહગુણની જરૂર જણાવા માટે તેમ જ જન્યત થવા માટે જુદા જુદા પ્રિયઅપ્રિય અંતર્બાહ્ય પ્રસંગોની તેમ જ પરિસ્થિતિની જરૂર હોય છે. કારણ, કોઈ પણ સહગુણની જરૂરિયાતનું ભાન કોઈ ખાસ પ્રસંગે જ માણસને થાય છે; તે ભાન થયા પછી તે ગુણની જન્યતિ, અને જન્યતિ પછી પ્રસંગની ઓછીવધતી તીવ્રતાના પ્રમાણમાં તે ગુણ અનુસાર વર્તન થયા પછી તેની વૃદ્ધિ - એવો પ્રત્યેક ગુણની વૃદ્ધિનો ક્રમ છે. એટલે બધા જ ગુણો એક જ પરિસ્થિતિમાં જન્યત થાય અને વિકાસ પામે એ શક્ય નથી. દાખલા તરીકે પ્રેમ, મૈત્રી, ઉદારતા, વાસ્તવ્ય, દયા વગેરે ગુણો જેમ એક ખાસ પરિસ્થિતિ અને મન:સ્થિતિમાં જન્યત થાય છે, તેવી જ રીતે સત્યનિષ્ઠા, પ્રામાણિકતા અને ન્યાયપરાયણતા, એ ગુણો જન્યત થઈને તેમનો વિકાસ થવા માટે જુદી પરિસ્થિતિની જરૂર હોય છે. અને શૌર્ય, ધૈર્ય, નિર્ભયતા, સહનશીલતા વગેરે સહગુણો વળી જુદી જ પરિસ્થિતિમાં નિર્માણ થાય છે. કેટલાક ગુણો ખીજા પર આવી પડતો કહણ પ્રસંગ જોઈને માણસમાં જન્યત થાય છે; તો ખીજા કેટલાકની ઉત્પત્તિ પોતા પર આવેલા કહણ પ્રસંગોમાંથી થાય છે. કામલ ભાવનાઓ

ખીજા પર આવેલી આશ્રિતો જોઈને પેદા થાય છે, બ્યારે જે ગુણો માટે મનને દૃઢ અને કહણ કરવું પડે છે તે ગુણો પોતા પર સંકટ આવી પડે ત્યારે પેદા થાય છે. “મશૂ મેણાહુનિ આમ્હી વિણુદાસ । કઠિણ વજ્રાસ મેહું ઐસે ॥” (અમે વિશુભતા ભક્તો મીલુથીયે નરમ અને વજ્રને પણ વીંધીએ એવા કહણ છીએ) એવું એક સંતનું વચન છે. તે પ્રમાણે “વજ્રાદપિ કઠોરાણિ, મૃદૂનિ કુસુમાદપિ । લોકોત્તરાણાં ચેતાંસિ” (સજ્જનોનાં મન વજ્ર કરતાંયે કહણ અને ફૂલ કરતાંયે કામળ હોય છે) એવું એક સુભાષિત પણ પ્રચલિત છે. એ પરથી આ જ વાત સિદ્ધ થાય છે કે પ્રસંગ અનુસાર ઉચિત ગુણોનો આવિર્ભાવ સજ્જનના ચિત્તમાં થાય છે. કોઈ પરિસ્થિતિ મનની કામલ ભાવનાઓ વિકસિત થવા માટે અનુકૂળ ન હોય તો તે જે ગુણો માટે મનની દૃઢતાની જરૂર હોય છે, તે ગુણોના પોષણ માટે ઉપયોગી થઈ શકે છે. માણસ નિર્ધન અને છે સારે તેની ઉદારતાનો તે કાળે સાધારણપણે વિકાસ થતો નથી; પરંતુ તે જ કાળ દરમ્યાન સાદાઈ, સહનશીલતા, ધીરજ, નિરલસતા, પરિશ્રમશીલતા, કરકસર વગેરે ગુણો તે વિવેકપૂર્વક પોતાનામાં કેળવી શકે છે; અને નિર્ધનતામાં માણસ કેવો અસહાય અને લાચાર અને છે એનો સ્વાનુભવપૂર્વક ઓધ તે તેમાંથી કાઢી શકે છે. આ પરથી વિચારી માણસ કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાંથી સહગુણોની અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરીને પોતાનું હિત સાધે છે, એમ દેખાય છે. સહગુણના અને જ્ઞાનના વિકાસ માટે કોઈ પણ સમય પ્રતિફૂળ હોતો નથી. પરંતુ તેમાં મુખ્ય વાત એટલી જ કે, પોતાની ઉન્નતિની માણસને તીવ્ર ઇચ્છા હોવી જોઈએ અને પ્રાપ્ત પ્રસંગમાં કયા સહગુણની જરૂર છે એ ઓળખવા જેટલો વિવેક તેનામાં હોવો જોઈએ. તેવી તીવ્ર ઇચ્છા અને વિવેક જો તેનામાં ન હોય તો આખું જીવન ચાલ્યું જાય, પોતા પર અને ખીજા પર સારાનરસા પ્રસંગો આવતા દરરોજ અનુભવાતા અને દેખાતા હોય, છતાં ઉન્નતિને યોગ્ય અને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ તે ઓળખી શકશે નહીં અને તેને તે જરૂરોય નહીં.

પ્રશ્ન — આ અઘા પરથી આપનું કહેલું હું સારી રીતે સમજ્યો. વિવેકી માણસને ગુણવિકાસ માટે કોઈ પણ પરિસ્થિતિ અનુકૂળ જણાશે એમાં મને હવે શંકા રહી નથી. પણ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને પોતપોતાની ઉન્નતિ માટે એક જાતના ગુણોની જરૂર છે કે તેમાં કોઈ ભિન્નતા છે, તે મને સમજાવો.

અુત્તર — અંનેને અઘાં માનવી સહગુણોની જરૂર છે. અંને માણસ છે અને અંનેના પોતપોતાની દૃષ્ટિથી પૂરેપૂરો વિકાસ થાય એ જરૂરી છે. અંનેનાં કાર્યક્ષેત્ર જુદાં હોવાથી તેમનાં કાર્યો અનુસાર અંનેના ગુણોમાં ઓછેવત્તે અંશે ફરક જણાય પણ અંશે; પરંતુ કોઈ ગુણની પુરુષને પોતાની ઉન્નતિ માટે અત્યંત જરૂર હોય છતાં સ્ત્રીને તે ગુણની જરાયે જરૂર ન હોય, અથવા તેથી ઊલટું, સ્ત્રીને જરૂર હોય છતાં પુરુષને જરાયે ન હોય એમ કદી ન અને. માનવી જીવન અનેક ગુણો પર ચાલી રહ્યું છે. જે વખતે જે ગુણની જરૂર હોય તે ગુણ, સ્ત્રી કે પુરુષ ગમે તે હોય, તેનામાં પ્રકટ થવો જોઈએ. તે જ જીવનના કટોકટીના પ્રસંગો અને મુશ્કેલીઓનું નિવારણ થશે અને માણસની ઉન્નતિ થઈ શકશે. સત્ય, પ્રામાણિકતા વગેરે નૈતિક ગુણો, તેમ જ ડુરુણ, ઉદારતા વગેરે ભાવપોષક ગુણો, સ્ત્રીપુરુષ અંનેમાં સરખા જ હોવા જોઈએ; એટલું જ નહીં, પણ શૌર્ય, ધૈર્ય, સાહસ વગેરે સામાન્ય રીતે પુરુષોમાં જોવા મળતા ગુણો પણ સ્ત્રીઓમાં હોય એ જરૂરનું છે; અને વાત્સલ્ય, આલસંગોપન, શુશ્રૂષાવૃત્તિ એ ઘણે ભાગે સ્ત્રીઓમાં દેખાતા ગુણો પણ પુરુષમાં હોવા જોઈએ. સ્ત્રીઓ પર ઘરની વ્યવસ્થાની જવાબદારી હોવાથી આલસંગોપન અને સંવર્ધન, ગૃહવ્યવસ્થા, ખાતપાન, આરોગ્ય વગેરેની સંભાળ તેમને લેવી પડે છે; તેથી તે માટે જરૂરી ગુણો તેમનામાં વિશેષ પ્રમાણમાં હોવા જોઈએ. અને અર્થસંપાદન અને અઘાંના રક્ષણની જવાબદારી પુરુષોને માથે હોવાથી તે માટેના ગુણોની વૃદ્ધિ તેમનામાં થયેલી હોવી જોઈએ. કોઈ ખાસ પ્રસંગે એકમાં જ અંનેના ગુણો હોવાની જરૂર હોય છે. આળકો નાનાં હોય ત્યારે જ તેમની માતા ગુજરી જાય તો આપને બહાર કમાણી કરીને આળકોના ઉછેરનું કામ

પણ કરવું પડે છે. અથવા આપ મરણ પામે તો માને કંઈક કમાણી કરીને આળકોનું ભરણપોષણ અને સંગોપન કરવું પડે છે. એવે વખતે દરેકમાં અંનેના વિશેષ ગુણો કંઈક અંશે પણ પ્રકટ થયા સિવાય આળકોનું ભરણપોષણ, સંગોપન, શિક્ષણ વગેરે થઈ શકતું નથી. આ તો કોઈ વિશેષ પ્રસંગની વાત થઈ. પણ હંમેશા માટે એક નિયમ ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ કે, નૈતિક અને ભાવવર્ધક ગુણોની અંનેને સરખી જ જરૂર છે. કાર્યપરત્વે જેની જરૂર પડે એવા ગુણોની આખતમાં એ એમાં થોડેઘણે અંશે ભિન્નતા હોય તોય તેથી તેમની ઉન્નતિમાં આધ આવી શકતો નથી. એકનું ક્ષેત્ર સંકુચિત હોવાથી તેના કેટલાક ગુણોનો સંબંધ તેટલા પ્રમાણમાં ઓછો આવે, અને બીજાનું ક્ષેત્ર વ્યાપક હોવાથી તેના તેટલા પ્રમાણમાં વધારે આવે એટલું જ. પરંતુ તેથી અંનેની ઉન્નતિમાં ફેર પડવાનું કશું કારણ નથી.

પ્રશ્ન — આમ હોય છતાં તેમાંય કયા વિશેષ ગુણો અને ભાવનાઓનું પોષણ કરવાથી સ્ત્રીઓની અને કમાનું પોષણ કરવાથી પુરુષોની ઉન્નતિ થઈ શકશે તેનું કંઈક સ્પષ્ટીકરણ કરી શકાય ? ગુણોમાંય સ્ત્રીસુલભ અને પુરુષસુલભ એવો કોઈ ભેદ હશે જ ને ?

અુત્તર — કુદરતે પોતે એ એમાં કંઈક ભિન્નતા રાખી હોવાથી તેમનાં કાર્યોમાં અને તેથી તેમના ગુણોમાં અને ભાવનાઓમાં કંઈક ભિન્નતા અને વિશિષ્ટતા સ્વાભાવિકપણે જ છે. માતા આળકને જન્મ આપે છે. ગર્ભથી માંડીને તેનું પોષણ તે જ કરે છે. જન્મ પછી પણ તેના પર જ તેનો અઘા આધાર હોય છે. તેનું સંગોપનસંવર્ધન અહું તેને જ કરવું પડે છે. તેની શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક, અધી ક્રિયાઓ અને વ્યાપાર તે જાણે છે. આળક પણ શરીર, બુદ્ધિ, મન, ત્રણે માટે જોઈતું પોષણ તેની પાસેથી જ મેળવે છે. આ રીતે તે અંને એકબીજાની સાથે હંમેશાં સમરસ થયેલાં હોય છે. આળક એટલે એક જ ચૈતન્યમાંથી પ્રાણ, મન, બુદ્ધિથી યુક્ત અનેલું બીજું આકારવાળું ચૈતન્ય છે. તે એકમાંથી બે થયેલાં છે કે અંને સમરસ બનીને એક થાય છે એ શોધી કાઢવું કઠણ છે. એક આબુથી માતૃપ્રેમના અને બીજા આબુથી વાત્સલ્યના

સંબંધથી તે એકબીજા સાથે તાદાત્મ્ય પામેલાં હોય છે. સ્ત્રીના જીવનમાં તેના ભાવવર્ધક ગુણોને આ વાત્સલ્યથી જ વિશેષ ગતિ મળે છે. વાત્સલ્યમાંથી જ તેની પ્રતિપાલક શક્તિ વિશેષ જન્મત અને પ્રકટ થાય છે. બીજા જીવ માટે અર્ધું સહન કરવાનો ગુણ અને શક્તિ વાત્સલ્યમાંથી જ પેદા થાય છે. સ્ત્રી પતિ માટે સહન કરે છે અને દીકરા માટેય સહન કરે છે. પણ તે અને સંબંધને અંગે સહન કરવાની ભાવનામાં ત્રણું અંતર છે. માતૃત્વમાં જે ક્રોમળતા, જે માધુર્ય, જે પવિત્રતા અને જે સરળતા છે, તે કેવળ પત્નીત્વમાં કદી પણ મળી શકે નહીં. પત્નીધર્મ અને માતૃ-ધર્મમાં ઘણો જ ફરક છે. એકમાં સતી થવા જેટલા વિવક્ષ્યુ સાગમાંય ભયાનકતા, વિવશતા, અસહાયતા અને દાસત્વની ભાવના રપજ જણાઈ આવે છે; જ્યારે બીજામાં ક્રોમળતા, સરળતા અને સહજતા ભરેલી દેખાય છે. ગાંભીર્ય અને સ્થિરતા વાત્સલ્ય દ્વારા સ્ત્રીઓમાં આપો-આપ આવે છે. વાત્સલ્યની પૂર્તિ માટે તેમને બીજા ગુણો પોતાનામાં લાવવા પડે છે. આવી રીતે બીજા અનેક ગુણોની જન્મગતિ અને વિકાસ આ એક ભાવનાને લીધે તેમનામાં થઈ શકે છે. વાત્સલ્યને લીધે તે પોતે પ્રેમથી સહન કરતાં શીખે છે, સંયમ પાળી શકે છે. જાતે કષ્ટ વેડીને બીજાને સુખ આપવાની વૃત્તિ તેનામાં આમાંથી જ નિર્માણ થાય છે. પોતે ખરાય અન્ન ખાઈને, વખતે સૂખ્યા રહીને પણ, બાળકનું પોષણ કરવાનો આ ભાવ અને ગુણ તે આ વાત્સલ્યમાંથી જ શીખે છે. અને આ અર્ધું વેડીને તે એનો કદી ગર્વ કરતી નથી. નિરહંકારી સેવા માતા જ કરી જાય છે અને કરી શકે છે. આવી રીતે જેના હૃદયમાં આખી જિંદગી વાત્સલ્ય રહી શકે છે તેને જ માતા કહેવી યોગ્ય ગણાય. બાકીની કેવળ જન્મ આપનારી એટલે જનની ભલે કહેવાય. જે પોતાનાં જ છોકરાઓમાં કે છોકરાઓકરીઓમાં વાત્સલ્યની આખતમાં ભેદ કરે છે અથવા માને છે તેમનામાં માતૃત્વનો વિકાસ થયેલો નથી એમ કહેવું જોઈએ. આવી રીતે ભેદ કરનારી સ્ત્રીઓ છોકરાઓકરીઓને જન્મ આપીનેય સેવા અને નિષ્કામતાનો પાઠ શીખી નથી, એવો એનો અર્થ

થાય. જેમના પ્રેમમાં આર્થિક કે બીજા કોઈ લાભની દૃષ્ટિ હોય તેમના વાત્સલ્યનો વિકાસ થવો શક્ય નથી. પોતાને પેટે જન્મ પામેલાં સંતાનોમાં જેઓ ભેદ કરે છે, તેમનામાં બીજાનાં બાળકો વિષે વાત્સલ્ય ક્યાંથી પેદા થાય? પોતાને પેટે જન્મેલ દીકરો હોય કે દીકરી, જેને પોતાના વાત્સલ્યની વધારે જરૂર હોય તેના તરફ જ, ખરું જોતાં માતાને વધારે ખેંચાણ હોવું જોઈએ. ભરવાડ પણ પાંગળા ઘેટાની વધારે સંભાળ રાખે છે. જેને ઘેર ઘેરલાંખર હોય છે તે ખેડૂત પણ નબળા વાછડાની સૌથી વધારે સંભાળ રાખે છે. પોતાને આશરે રહેતા પશુને વિષે પણ સારા માણસના મનમાં ક્રોમળ લાગણી હોય છે; તો પછી પોતાને શ્રેષ્ઠ કહેવડાવનાર માનવીમાં આટલી પણ સહભાવના, આટલું પણ વાત્સલ્ય પોતાનાં બાળકોની આખતમાં જો ન દેખાય તો શું કહેવું? પોતાનાં બાળકો વિષેના વાત્સલ્યમાંથી જ બીજાનાં બાળકો વિષે વાત્સલ્ય નિર્માણ થાય છે. તે વાત્સલ્ય દ્વારા અને તેને માટે કરવા પડતા બીજા અનેક ગુણોનાં અવલંબન અને અનુશીલનથી જ સ્ત્રીઓની સ્વાભાવિકપણે ઉન્નતિ થાય છે.

પુરુષો વિષે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે, ધર ચલાવવા માટે જોઈતી કમાણી કરવાની અને તે કમાણીનું અને પોતા પર આધાર રાખનારા અન્યનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી તેના પર હોવાથી, તે માટે જે ગુણોની જરૂર પડે છે તે ગુણો દ્વારા તેની ઉન્નતિ થાય છે. તે ગુણો તેનામાં જેટલા કેળવવાયા હોય તે પ્રમાણમાં તેની કૌટુંબિક સ્થિતિ સારી હશે. અધા નૈતિક ગુણો અને ભાવનાઓ હોય તોપણ પોતાનું વિશિષ્ટ કર્તવ્ય પાર પાડવા માટે જોઈતા ગુણ અને શક્તિ પુરુષમાં ન હોય તો ન ચાલે. એ ગુણો ને શક્તિમાં જ તેની વિશેષતા છે. પ્રેમ, વાત્સલ્ય, સેવાવૃત્તિ, નિરલસતા, સાદાઈ, સંયમ, કરકસર, યોગ્ય પ્રસંગે ઉદારતા, પરિશ્રમ-શીલતા, યોજકતા, આતિથ્ય, કર્તવ્યનિષ્ઠા વગેરે અનેક ગુણો, ભાવો અને વૃત્તિઓ તો સ્ત્રીપુરુષ અનેમાં હોવાં જરૂરી છે. છતાં તેમાંય વિશેષતા શોધવી હોય તો સ્ત્રીમાં વાત્સલ્ય અને પુરુષમાં બાહ્ય કમાણીની પાત્રતા અને સંરક્ષકશક્તિ એ ગુણો વિશેષ પ્રમાણમાં હોવા જોઈએ.

પ્રશ્ન — એકંદરે, આપના મત પ્રમાણે વાત્સલ્ય સિવાય સ્ત્રીઓનો વિકાસ થવો શક્ય નથી એમ જણાય છે.

અુત્તર — સ્ત્રીઓની આખતમાં કુદરતની એવી યોજના હોવાથી તે યોજનાને મુખ્ય સમજીને તે દ્વારા જ ઉન્નતિનો વિચાર અને પ્રયત્ન કરવાનું શ્રેયસ્કર લાગે છે.

પ્રશ્ન — તો પછી જેમને પોતાનાં સંતાન નથી એવી સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ થયેલી અને તેમનામાંય અનેક સહૃદય કૃપાવાયેલા જેવામાં આવે છે તે શી રીતે ?

અુત્તર — પોતાનાં સંતાન દ્વારા જ સ્ત્રીમાં વાત્સલ્યની જન્યતિ થાય છે એમ નથી. હવે એ ખરું કે, કુટુંબમાં રહેવા છતાં જેનામાં તે ભાવ જરાય જન્યત ન થયો હોય તેનામાં માત્ર પોતાના સંતાન સિવાય તે ભાવ પેદા નહીં થાય. એક રીતે આ તેની જડ અવસ્થા જ સમજવી જોઈએ. સમાજમાં આવી સ્ત્રીઓ અહુ થોડી મળશે. જે સ્ત્રીમાં વાત્સલ્ય સાથે ખીજા સહૃદયોનો પહેલેથી જ વિકાસ થયેલો હોય તેને વાત્સલ્ય માટે પોતાના સંતાનની જરૂર નથી. પણ આવી સ્ત્રીમાંય વાત્સલ્ય જ વધારે વ્યાપકપણે અને ખીજા સર્વ સહૃદયોમાં પ્રમુખપણે જણાઈ આવશે.

પ્રશ્ન — એટલે ગમે તેમ પણ તેનામાં વાત્સલ્ય વિશેષપણે હોવું જ જોઈએ એવું આપનું કહેવું દેખાય છે. ખરું ને ?

અુત્તર — હા. આ જ વાત અધિક સ્પષ્ટતાથી કહું એટલે તમારા ધ્યાનમાં આવશે. દરેક સ્ત્રીને પોતાના આજક દ્વારા જ વાત્સલ્યનો પાક મળે છે એમ નથી. કુટુંબમાં છોકરીને નાનપણથી જ પ્રેમ અને વાત્સલ્યનો પાક મળે છે. છોકરી પોતાનાં નાનાં ભાઈબહેનોને સંભાળવા માંડે છે ત્યારથી જ તેનામાં તે ભાવની જન્યતિ થાય છે. મોટી અહેનને નાના ભાઈ કે અહેન પર જે પ્રેમ હોય છે તેમાં જ વાત્સલ્યનો અંશ હોય છે. જેને આવી જન્યતો પ્રેમસંસ્કાર નાનપણથી મળેલો નથી હોતો

તેને પોતાના આજક સિવાય વાત્સલ્ય જન્યત થવાની તક મળેલી હોતી નથી. પ્રેમનું જ એક ખાસ સ્વરૂપ તે વાત્સલ્ય. પ્રેમ જન્યત થવાને જે આજ નિમિત્ત કારણ અને છે તે નિમિત્ત પરથી જ આપણે તેને જુદી જુદી ભાવનાને રૂપે ઓળખીએ છીએ. માતૃપ્રેમ, પિતૃપ્રેમ, અંધુભગિની-પ્રેમ, એ જોકે આજ નિમિત્ત કે સંબંધને કારણે જ પ્રેમના જુદા જુદા પ્રકારો કહેવાય છે તોપણ તે અંધામાં એક જ જન્યતી પ્રેમવૃત્તિ છે. મા, માશી, ફેઈ, મોટી અહેન, કાકી, મામી, દાદી, એ અંધાનો આપણા પરનો પ્રેમ એનું જ નામ વાત્સલ્ય. પિતા, મોટા ભાઈ, કાકા, મામા, દાદા એમનુંય આપણા પર વાત્સલ્ય હોય છે. પણ વાત્સલ્યની આખતમાં સ્ત્રીઓની વિશેષતા છે. પ્રેમની સાથે જ્યાં પૂજ્યતાનો ભાવ હોય છે તેને આપણે ભક્તિ તરીકે ઓળખીએ છીએ. ઈશ્વર, માતૃપિતા, ગુરુ, સંત-સજ્જન ઇત્યાદિ પરના પ્રેમને આપણે ભક્તિભાવ કહીએ છીએ. ખરું જોતાં આ અંધામાં પ્રેમ એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે. એવી જન્યતો પ્રેમ નાની છોકરીમાંય હોય છે. એ જ પ્રેમ નાનાં ભાઈભાંડુઓને નિમિત્તે જન્યત થઈને વધવા લાગે છે. એ જ તેના વાત્સલ્યનો ઉદ્ભવ અને ત્યારથી જ તેની વૃદ્ધિ થાય છે. એ જ વાત્સલ્યનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરવા માટે પોતાના આજકને નિમિત્તે તેને અવસર મળે છે. એવી તક પોતાની સંતતિને અભાવે કાઈ સ્ત્રીને ન મળી હોય તોય પોતાનાં ભાઈ, અહેન, દેરાણી, જેદાણી વગેરેનાં આજકને નિમિત્તે અથવા સગાંવહાલાનાં કે આડોશીપાડોશીનાં આજક પરના પ્રેમને નિમિત્તે, પોતાના વાત્સલ્યનો વિકાસ તે કરી શકે છે. પરંતુ આમ થવા માટે તે માર્ગે પોતાની ઉન્નતિ કરવાની તેની ઉત્કટ ઇચ્છા હોવાની અત્યંત જરૂર છે. તેવી ઇચ્છા ન હોય અને પોતાને સંતાન ન હોવા અદ્ધ તે પોતાને દુઠ્ઠેલી માનતી હોય તો તે આજથી તેની ઉન્નતિને અવકાશ કે આશા નથી.

પ્રશ્ન — પણ અનેક સ્ત્રીઓનો આ આખતમાં એવો અનુભવ છે કે, ખીજાનાં આજકો પર કરેલા પ્રેમનો છેવટે તેમને પોતાને કરી લાભ

થતો નથી. આળકો છેવટે પોતાનાં માઆપ તરફ જ ખેંચાય છે અને તેમનાં જ થાય છે. એટલે તેમને માટે પોતે લીધેલો અગ્રો પરિશ્રમ ફાકટ બધ છે.

શુભ્ર — પોતાના સ્વાર્થ માટે જેમણે ખીજનાં આળકોનું પાલન-પોષણ કર્યું હશે તેમને એમ લાગવાનું જ. પણ જેમણે પોતાના વાત્સલ્ય માટે અને આળકોનાં કલ્યાણ ખાતર પરિશ્રમ લીધો હશે તેમને એ આળકો પોતે આપેલાં શિક્ષણ અને સંસ્કારને કારણે પોતાનાં માઆપ પાસે જઈને તેમને સુખી કરે છે એ જોઈને આનંદ થયા સિવાય નહીં રહે. આપણે કેટલોક સમય આળકોનું પાલનપોષણ કર્યું, તેમને શિક્ષણ આપ્યું, સુસંસ્કાર આપ્યા એટલા માટે તેઓ પોતાનાં માઆપને કાયમનાં ઊડીને તેમની મરજી વિરુદ્ધ આપણી પાસે હમ્મેશાં રહે એવી ઇચ્છા કોઈ પણ સુશીલ સ્ત્રી કદી નહીં કરે; કારણ તે ઇચ્છા ન્યાય નથી. આપણી પાસે રહીને આપણી પાસેથી મળેલા સંસ્કારો વડે આળકો માતૃપિતૃભક્ત થાય, સ્વધર્મનિષ્ઠ થાય, એવી જ ઇચ્છા આળકોનું કલ્યાણ ઇચ્છનારી કોઈ પણ સ્ત્રીએ રાખવી જોઈએ. તે જ પ્રમાણે આળકોનાં કલ્યાણની દૃષ્ટિથી જોતાં જેમણે તેમનું થોડો વખત પણ મમતાથી કે વાત્સલ્યથી પ્રતિપાલન કરીને તેમને સારી કેળવણી આપી તેમની પ્રત્યે તેમણે (આળકોએ) પોતાના મનમાં આમરણ માતૃભાવ અને કૃતજ્ઞતાભાવ રાખવો જોઈએ. તેમને માટે પ્રસંગ આવ્યે જરૂરી પરિશ્રમ કરીને પોતા પર કરેલા વાત્સલ્યના તેમ જ પોતા માટે ઉદ્ધાવેલા શ્રમના ઋણમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવો એને એ આળકોએ પોતાના જીવનનું એક અત્યંત આવશ્યક અને પવિત્ર કર્તવ્ય ગણવું જોઈએ. પોતાનું પાલનપોષણ કરનારાઓ વિષે પણ પોતાનાં માઆપ જેટલો જ કર્તવ્યભાવ તેમના મનમાં જન્મત રહેવો જોઈએ. એક આજીવી વાત્સલ્ય અને ખીજ આજીવી માતૃભાવ એવી જાતના પવિત્ર ભાવો એકબીજામાં હમ્મેશ ટકી રહે તો બંનેની સહભાવનાનો ઉત્કર્ષ થશે અને બંનેની ઉન્નતિ થશે. એટલા માટે બંનેમાં સહભાવ, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને ઉન્નતિની

દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ. તો જ આ વાત બની શકે અને બંને પક્ષે આખી જિંદગી સુધી સંતોષ રહી શકે.

જીવનની દૃષ્ટિથી વાત્સલ્યનું મહત્ત્વ કેટલું છે તે ધ્યાનમાં લઈ, તે દ્વારા પોતાનું જીવન વધારે ને વધારે ઉન્નત થાય છે કે નહીં તે સ્ત્રીઓએ હમ્મેશાં તપાસવું જોઈએ. મનુષ્યજાતિ દુનિયામાં હમ્મેશ ટકી રહે એવો પરમાત્માનો હેતુ હોય અથવા કુદરતના કોઈ અજ્ઞાત અથવા અતકર્ષ ધર્મમાંથી નિર્માણ થયેલા મનુષ્યપ્રાણીની પરંપરા કાયમ રહે એવી આપણા અધાની ઇચ્છા હોય તો પરમાત્માનો એ હેતુ અથવા આપણા અધાની એ ઇચ્છા સિદ્ધ થવા માટે માનવજાતિમાં રહેલા જનનધર્મ કરતાં તેના પ્રતિપાલન ધર્મની વિશેષ જરૂર છે. અને આ પ્રતિપાલન ધર્મની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ વાત્સલ્યમાંથી જ છે એ વાત આપણે અધાંએ, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓએ, ચોક્કસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. એકલી માનવજાતિનું જ નહીં પણ પશુપક્ષી વગેરે પ્રાણીઓનું અસ્તિત્વ પણ મુખ્યત્વે કરીને આ વાત્સલ્યને લીધે ટકી રહેલું છે. આ અધા પરથી જોતાં, માનવજાતિની શાશ્વતતા માટે અત્યંત જરૂરી એવા એક મહાન સહભાવ અને ગુણની કદી પણ એછી કિંમત ન આંકતાં તેનો શક્ય તેટલો વિકાસ કરવો જોઈએ. કેવળ પોતાને પેટે અવતરેલા આળકોનું પ્રતિપાલન કરવાથી આ ધર્મની સમાપ્તિ થતી નથી. એ તો તેની કેવળ શરૂઆત છે. એટલો ધર્મ તો પશુપક્ષીઓમાં અમુક વખત સુધી જણાઈ આવે છે. માણસ એટલાથી જ જો પોતાને કૃતકૃત્ય માને તો એમાં તેની શ્રેષ્ઠતા શી? પોતાનાં ભાઈભાંડુઓ અને આળકોને નિમિત્તે પેદા થયેલા આ ધર્મને આપું જીવન વધારે ને વધારે વ્યાપક, ઉદાત્ત અને પવિત્ર કરતા રહેવામાં જ માનવજાતિની વિશેષતા છે. સ્ત્રીઓએ અને પુરુષોએ આવી દરેક વિશેષતા સિદ્ધ કરતા રહીને પોતાનું જીવન સહગુણમુદ્ધ કરવાનું છે. જેમના વાત્સલ્યની મર્યાદા પોતાનાં આળકોથી આગળ જઈ શકતી નથી તેમનામાં, જીવનવિકાસની દૃષ્ટિથી જોતાં, વાત્સલ્યના કરતાં મોહનો અંશ વધારે હોવો જોઈએ. પરંતુ જે સ્ત્રી ખીજને પેટે જન્મેલાં સંતાનોનું મમતાથી

પાલનપોષણ કરીને, તેને સારી કેળવણી અને સંસ્કાર આપીને, પોતાને કશો સ્વાર્થ ન જોતાં એ આળોકને જોતાં હોય તેમને પાછાં સોંપે છે, અથવા જોની સંભાળ રાખનાર કોઈ નથી અથવા જોનાં માતૃપિતાનો પત્નો નથી એવાં નિરુશ્રિત આળોકોનું પેટના આળોકની માફક પાલન કરીને જે સ્ત્રી તેમને નિરપેક્ષપણે ઉછેરીને મોટાં કરે છે, તેમને માટે ગમે તે કષ્ટ, પ્રસંગે નિંદા, અપમાન વગેરે પણ સહન કરે છે, તે સ્ત્રી, કેવળ પોતાનાં આળોકને માટે કષ્ટ સહન કરનાર ખીલ કોઈ પણ સ્ત્રી કરતાં, આ આખતમાં વધારે ઉદાર અને શ્રેષ્ઠ છે એમાં શંકા નથી. જોના વાત્સલ્યમાં વ્યાપકતા છે પણ મોહ નથી, જોનામાં કર્તૃત્વ છે પણ લોભ નથી, સહગુણ હોવા છતાં જોનામાં તે વિષે અહંકાર નથી, તે સ્ત્રી ખીલ સામાન્ય સ્ત્રીઓ કરતાં જરૂર અધિક ધન્ય છે. તેનાં આ વાત્સલ્યનો, કર્તૃત્વનો અને સહગુણનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ ચાલુ રહે તો, જોકે તે કોઈને જન્મ આપીને કોઈની જનની ન થઈ હોય, તોપણ તે જગન્માતા થવાને લાયક થશે—આટલા ભાગ્ય તે યોગ્યતાને તે પહોંચશે. કારણ, માનવધર્મના એક મહાન ગુણની તે ઉપાસક છે.

આ મહાન સહગુણનું મહત્ત્વ આપણે જાણતા હોત અને તેની ઉપાસના આપણા સમાજમાં ચાલતી હોત તો? પુરુષોના, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓના, જીવનમાં તેથી કેટલી શોભા આવી હોત? કેવાં મોટાં મોટાં કુટુંબો આજે આનંદ અને સુખમાં રહેતાં હોત? પછી પોતાનાં અને પોતાનાં ભાઈબહેનનાં કે દેરાણીજેઠાણીનાં આળોકોમાં ભેદ કોઈએ માન્યો હોત? વાત્સલ્ય અને પ્રેમની આખતમાં સ્ત્રીઓમાં આજે લગભગ અંધે દેખાતી દીનતા, કૃપણતા અને અનુદારતા પછી ક્યાંથી નજરે પડત? ભાઈભાઈમાં કલહ, કુટુંબોમાં ભંગાણ અને આપસમાં અણુખનાવ ક્યાંથી થાત? અને આપણી માનવતાને પછી કલંક ક્યાંથી લાગત? આપણે અને આપણે પેટે જન્મેલી પ્રબલ—એટલી સંકુચિત કૌટુંબિક કલ્પનામાં આપણે સમાધાન માનીને કેવી રીતે રહ્યા હોત? આપણામાં વાત્સલ્ય વ્યાપકપણે વાસ કરતું હોત તો કેંકડેકાણે માઆપ વગરનાં અનાથ આળોકો આપણી

નજરે કેવી રીતે પડત? આ અંધી દુઃસ્થિતિ આપણા વાત્સલ્યના અભાવને લીધે છે. પુરુષોના કરતાં સ્ત્રીઓને આ સ્થિતિ માટે વધારે દુઃખ થવું જોઈએ. કારણ, આ સહગુણ તેમની ઉન્નતિનો મુખ્ય આધાર છે. સ્ત્રીઓમાંથી માતૃત્વ કાઢી નાખીએ તો આટી શું રહે? અને વાત્સલ્ય વિના માતૃત્વનો કશો અર્થ નથી. એ વાત્સલ્ય આપણામાં છે કે નહીં, આપણાં અને ખીજનાં આળોકોનું પ્રતિપાલન કરવાથી આપણો વિકાસ થાય છે કે નહીં, એ તરફ તેમણે લક્ષ આપવું જોઈએ. પોતાના સહવાસથી, સારા સંસ્કારથી આળોકો ધર્મનિષ્ઠ થાય છે કે નહીં તે તેમણે જોવું જોઈએ.

પ્રશ્ન—પ્રત્યક્ષ પોતાનાં આળોકો માટે પુષ્કળ કષ્ટ સહન કરનારાં માઆપોનું આળોકો મોટાં થયા પછી માનતાં નથી તેનું શું કારણ હશે?

અુત્તર—છોકરો હોય કે છોકરી તેને સાચા ધર્મનું શિક્ષણ આપીને ધર્મનિષ્ઠ બનાવવાનો પ્રયત્ન આપણે કરતાં નથી એ જ આનું કારણ હોવું જોઈએ. માઆપ આળોકો પર પ્રેમ કરે છે, વાત્સલ્યને લીધે તેમને માટે ઘણું સહન કરે છે, અને તેમને સુખી કરવા પ્રયત્ન કરે છે. સુખ અને સહવાસને લીધે જન્મથી જ આળોકોના મનમાં માઆપ વિષે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વખતે કોઈ કોઈનો વિયોગ સહન કરી શકતું નથી. પરંતુ આળોકો જેમ જેમ સ્વાધીન થાય છે, તેમના મનમાં જુદી જુદી સુખેચ્છાઓ જાગ્રત થાય છે અને તે માઆપ તરફથી પૂરી થવી શક્ય નથી એમ તેમને લાગે છે, ત્યારે એ અંધી જમાંથી પૂરી થાય એમ તેમને લાગે છે તે તરફ તેમની મનોવૃત્તિ વળે છે અને માઆપ પ્રત્યેનો પહેલો ભાવ ઓછો થવા માંડે છે. માઆપે પણ આળોકોને કેવળ સુખ આપવાનો પ્રયત્ન કરેલો હોય છે તેથી તે કેવળ સુખભોગી બની ગયેલાં હોય છે. માઆપને વિષે તેમને જે પ્રેમ હોય છે તે પણ કેવળ પોતાના સુખને લીધે જ હોય છે. સુખ મળે ત્યાં મમતા આંધવાની સહજ પ્રવૃત્તિ આળોકોમાં વધેલી હોય છે. તેમાં કર્તૃવ્યનો કે ધર્મનો અંશ ઘણું ભાગે નથી હોતો. કર્તૃવ્યને માટે કષ્ટ પણ સહન કરવાં જોઈએ. દુઃખ થાય તોપણ કર્તૃવ્ય છોડવું ન જોઈએ. ધર્મની આગળ સુખની પરવા ન કરવી જોઈએ. અધર્મ

કે અન્યાય સહન ન કરતાં એના પ્રતિકાર માટે અધું સહેવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ. સારાંશ, આપણે ધર્મ માટે જ જીવવું જોઈએ અને ધર્મ માટે જ પ્રસંગે મરણ પણ આનંદથી સ્વીકારવું જોઈએ. આવી જાતની કેવળશી માઆપે આગકોને કદી આપેલી નથી હોતી. આગકોને સતત સુખ આપ્યા કરીને તેમણે તેમને કેવળ સુખનાં રસિયાં બનાવેલાં હોય છે. આવી રીતે સુખભોગી અનેલી પ્રજાને જોઈતાં સુખો માઆપ તરફથી મળવાનું અટકી જતાં, જ્યાંથી તે મળશે એમ તેને લાગે છે એ તરફ તે વળે અને માઆપને છોડી જાય, તો તેમાં નવાઈ શી? નાનપણમાં માઆપને પૂરેપૂરા અધીન રહેલા છોકરાઓ જુવાનીમાં પત્નીને અધીન બનીને માઆપનો ભાવ પણ પૂછતા નથી તેનું કારણ તેમની સુખલોલુપતા અને ધર્મશિક્ષણનો અભાવ છે એમ લાગે છે. સુખના કરતાં ધર્મ પર, કર્તવ્ય પર પ્રેમ કરવાનું આગકોને શીખવવામાં આવે તો આવાં દુઃખદાયી પરિણામ આવવાનો સંભવ નહીં રહે એમ લાગે છે. તેથી પોતાના વાત્સલ્યને નિમિત્તે જેમણે પોતાના અને આગકોના મોહમાં વધારો ન કરતાં તેમને ધર્મની ગળથૂથી પિવરાવી હોય તેમનાં આગકો મોટાં થયા પછી પણ મોહમાં ન પડતાં ધર્મમાર્ગે જ આપું જીવન પસાર કરશે. કારણ, તે નાનપણમાં જ શીખેલાં હોય છે કે, જીવન ધર્મ માટે છે; પોતે દુઃખ, કષ્ટ, મુશ્કેલીઓ વેડીને બીજાનાં દુઃખ, કષ્ટ અને મુશ્કેલીઓ ઓછાં કરવા માટે છે; એમાં જ જીવનનું સાર્થક છે. વાત્સલ્ય દ્વારા માતૃપિતા આગકોને જે આવી જાતના સંસ્કારો આપતાં રહે તો તેમના વાત્સલ્યનું પરિણામ ધર્મને રૂપે આગકોમાં પ્રગટ થયેલું જણાયા વગર રહેશે નહીં.

પ્રજ્ઞવૃદ્ધિની મર્યાદા

માનવજાતિનું દુઃખ અને અવનતિ ટાળવા માટે એક મહત્વની આખત તરફ આપણે બધાએ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. પ્રજાવૃદ્ધિ પર અંકુશ દુનિયામાં સુખનાં સાધનો વધતાં દેખાતાં હોય તો તેની સાથે દુઃખની વૃદ્ધિ પણ માનવજાતિમાં થતી દેખાય છે. તેનાં અનેક કારણો હોય તોપણ અવિચારીપણાથી થઈ રહેલી પ્રજ્ઞવૃદ્ધિ એ પણ તેમાંનું એક મહત્વનું કારણ લાગે છે. દિવસે દિવસે પ્રજ્ઞ વધી રહી છે, પણ તે સાથે માણસની પરિપાલનશક્તિ વધતી દેખાતી નથી. તેને લીધે જીવનકસ્ટ આકરો બની અનેક દુઃખોની વૃદ્ધિ થઈ રહી છે. આ અનર્થમાંથી માનવજાતિએ બચવું હોય તો તેણે પ્રજ્ઞવૃદ્ધિને મર્યાદિત કરીને પોતાની પરિપાલનશક્તિ વધારવી જોઈએ. પ્રજ્ઞનિર્માણ કરવા માટે સદ્ગુણોની જરૂર નથી પડતી; પણ તેનું પાલનપોષણ, શિક્ષણ અને સંવર્ધન કરવા માટે, તેમ જ તેને સંસ્કારી, કર્તવ્યનિષ્ઠ અને જ્ઞાની બનાવવા માટે સદ્ગુણોની જરૂર હોય છે. નિર્સર્ગધર્મ અનુસાર પશુપક્ષીઓને પ્રજ્ઞ થાય છે, તેમ માણસને પણ થાય છે. તેમાં તેની કશી વિશેષતા નથી. માણસ કેવળ કુદરત પર આધાર રાખીને રહેનારો નથી અને તેમ રહે તો તેનું ચાલે પણ નહીં. આજે જે થોડીઘણી માનવતા આપણામાં દેખાય છે તે માનવી પુરુષાર્થ, પરિશ્રમ, વિવેક, સંયમ, ત્યાગ, સેવા, સહકારવૃત્તિ, જ્ઞાન, સંગઠન, પ્રેમ વગેરે અનેક સદ્ગુણોને કારણે છે. આ સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ પર માનવતાની વૃદ્ધિનો આધાર છે. માટે માણસે પ્રજ્ઞવૃદ્ધિ કરતાં સદ્ગુણોને અને માનવતાને મહત્વ આપવું જોઈએ.

પશુપક્ષીઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કેવળ નિસર્ગ અનુસાર ચાલે છે. તેમનામાં પ્રજ્ન ઉત્પન્ન થાય છે, થોડો સમય તે જન્મ આપનાર પર અવલંબીને રહે છે અને પછી થોડા જ વખતમાં તે સ્વાવલંબી બનીને કુદરત પર જીવવા માંડે છે. ગર્ભપોષણ, અપત્યપોષણ, અને અપત્ય-સંગોપનના કાળ દરમ્યાન તેમનામાં સ્વાભાવિકપણે સંયમ રહે છે. અપત્યનું પરાવલંબન, તેમને વિષેનું વાત્સલ્ય અને સંયમ—એ આખો તેમનામાં કુદરતી ધર્મ અનુસાર ચાલતી દેખાય છે. આવો અન્યોન્ય-સંબંધ તેમનામાં હોય છે. આ પરથી માણસે જે મોટો બોધ લેવો જોઈએ તે તેણે લીધેલો જણાવતો નથી. અપત્યનું પરાવલંબન અને જન્મદાતાનાં વાત્સલ્ય અને સંયમ, એમાંથી માનવી અપત્યમાં એકલા પરાવલંબનની જ વૃદ્ધિ થયેલી દેખાય છે. કેટલેક અંશે વાત્સલ્યનો વિકાસ પણ જોવા મળે છે. પણ પરાવલંબનના પ્રમાણમાં તેની વૃદ્ધિ થયેલી નથી. પશુ-પક્ષીઓમાં અપત્યના પરાવલંબનનો કાળ ટૂંકો હોય છે. તેથી તેમનું વાત્સલ્ય તેના પ્રમાણમાં પૂરતું છે. માનવી અપત્યનાં પોષણ, સંગોપન, સંવર્ધન, શિક્ષણ વગેરેની અધી જાતની જવાબદારી માણસને લાંબો કાળ ઉઠાવવી પડે છે, તેથી તે અધાને પૂરતું થાય એટલું વાત્સલ્ય અને પરિ-પાલનશક્તિ તેનામાં હોવાની જરૂર છે. અને એ પ્રમાણમાં તેણે પ્રજ્ન-વૃદ્ધિને મર્યાદિત કરવાની પણ જરૂર છે. પશુપક્ષીઓમાં કુદરતી જવાબદારીની માફક જેમ સંયમ સહજ હોય છે તેમ માનવી પ્રાણીમાં ન હોવાથી માનવજાતિની તે આબુથી ઉન્નતિ ન થતાં તે દિવસે દિવસે નિકૃષ્ટ સ્થિતિએ જઈ રહી છે. જે પ્રમાણમાં માનવજાતિમાં પ્રજ્નવૃદ્ધિ થઈ રહી છે તે પ્રમાણમાં જીવનને જરૂરી એવાં ખાનપાન વગેરેનાં સાધનો પેદા થતાં નથી. ઉપાદન વધતું નથી. આજે યંત્રની મદદથી માણસ તે દિશામાં પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. પણ જેમ જેમ તે આ માર્ગે પ્રયત્ન કરતો જાય છે તેમ તેમ અપત્યના પરાવલંબનનો કાળ પણ વધતો જાય છે. ભણેલા વર્ગમાં છોકરો પચીસ વર્ષનો થાય ત્યાં સુધી તેના પોષણ વગેરેની જવાબદારી તેનાં માઆપ પર જ હોય છે. ક્યાંક ક્યાંક તો

આ મર્યાદા ત્રીસ વર્ષ સુધી જઈ પહોંચી છે. આવી રીતે પરાવલંબનનો કાળ જે વર્ગમાં વધતો જાય છે એજમાં એણે તે વર્ગે તો સંયમ સાધીને પોતાની પ્રજ્નવૃદ્ધિ મર્યાદિત કરવી જોઈએ.

આજે અસંખ્ય ઘરોમાં એવી સ્થિતિ દેખાય છે કે, પ્રજ્નનું પાલન, પોષણ, સંવર્ધન કે શિક્ષણ યોગ્ય રીતે થતું નથી અમર્યાદ પ્રજા- છતાં પ્રજ્નમાં માત્ર સતત વધારો થયા જ કરે છે. વૃદ્ધિનાં પરિણામ એક આગક માંડ બોલવા ચાલવા લાગે ન લાગે એટલામાં બીજા આગકનો જન્મ થાય છે. એવી સ્થિતિમાં માઆપ કેટલાં આગકોનું યોગ્ય રીતે પાલનપોષણ કરી શકે? દરેક આગકને પૂરતું દૂધ અને પોષક ખોરાક તેઓ ક્યાંથી પૂરાં પાડી શકે? અધાંનું સંગોપન અને શિક્ષણ કેવી રીતે કરી શકે? પ્રજ્નની વૃદ્ધિના પ્રમાણમાં માઆપની પરિપાલનશક્તિ, પુરુષાર્થ અને કમાણી વધતાં નથી તેથી તે અધાં આગકો જેમતેમ કરીને બાજરે છે. આગકમાંથી જ સંસ્કારી માનવ બને છે, પણ તે કેવળ કુદરતી રીતે બનેતો નથી. તેને યોગ્ય પરિસ્થિતિની અને સાધનોની જરૂર હોય છે. પરંતુ સાવ કનિષ્ઠ સ્થિતિના જ નહીં પણ સાધારણ સ્થિતિના કુટુંબમાં આ અધાંની અછત છે. માઆપોમાં પોતાનાં સંતાન વિષે મમત્વ કે વાત્સલ્ય હોતું નથી એમ નથી. તેઓ તેમને માટે મહેનત કરતા નથી અથવા તેમના સુખની અવગણના કરીને કેવળ પોતાનું જ સુખ જુએ છે એમ પણ નથી. પણ તેમના યોગ્ય સંગોપન અને શિક્ષણ માટે જોઈતો પુરુષાર્થ તેમનામાં નથી. તે પ્રમાણમાં તેમનું વાત્સલ્ય એણે પડે છે. પોષક ખાનપાન, સંભાળ, સ્વચ્છતા, યોગ્ય સંસ્કાર, આગકોના રોજના વહેવાર અને રમતગમત માટે પૂરતી જગા અને યોગ્ય સાધનો, વ્યવસ્થિતપણું અને શિસ્ત કેળવાય એવું શિક્ષણ, સહજુણોનો વિકાસ, માતૃપિતૃભાવની તેમ જ અંધુભગિનીભાવની વૃદ્ધિ થતી રહે એવું પ્રેમમય વાતાવરણ વગેરે નાનપણમાં જરૂરી એવી સગવડો આજે ઘણું ભાગે ક્યાંય દેખાતી નથી. જ્યાં સંપત્તિ છે ત્યાં લાડ અને સ્વચ્છંદને લીધે આગકો બગડે છે. આફી તો અસંખ્ય ઘરોમાં

આળકોની આખતમાં ઉપેક્ષા જ થઈ રહી છે. ગમે તેવા ખોરાકથી તેમનાં પેટ ભરવામાં અને ગમે તેવાં કપડાં વડે તેમના શરીર ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરવામાં માઆપ બધે જ ત્રાસી ગયેલાં નજરે પડે છે. આવી સ્થિતિમાં આળકોની સ્વચ્છતા તરફ, આરોગ્ય તરફ તેમ જ યોગ્ય કેળવણી તરફ કોણ ધ્યાન આપે? તેમનો શારીરિક, ઔદ્ધિક અને માનસિક વિકાસ શી રીતે થાય? દરેક માઆપને આળકોના પ્રશ્નો ચિંતામાં નાખે છે. તેમાંય તેમની માંદગી આવે, કશુંક દુખવા માંડે, એટલે ઘરની મુશ્કેલીઓનો અને સંકટોનો પાર રહેતો નથી. આવી સ્થિતિ સેંકડે નવ્વાણું ઘરોમાં છે અને એવી જ સ્થિતિમાં સંતાનવૃદ્ધિ થાય છે. આના કરતાંય ખરાબ સ્થિતિ — જે જોતાં જ માણસનું મન દુઃખ અને કનુણ્યથી ભરાઈ આવે છે — એ છે કે ગરીબાઈ, રોગ, અને પંગુતાથી પીડાતા લોકોમાંય પ્રજ્ઞની એસુમાર વૃદ્ધિ થઈ રહી છે અને તેમની મૂળની વિપત્તિમાં ઉમેરો થઈ રહ્યો છે. આવી રીતે દેશનું અને સમાજનું દુર્ભાગ્ય દિવસે દિવસે વધતું જાય છે.

આ અર્ધી સ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતાં એમ લાગે છે કે, આ આખતમાં ઉપેક્ષા કર્યે ચાલશે નહીં. સંયમશક્તિ અને ચાહ સ્થિતિમાં પુરુષાર્થની વૃદ્ધિ થયા વગર આપણી ભાવી પેઢીના આપણું કર્તવ્ય કલ્યાણની આશા કરી શકાય નહીં. પ્રજ્ઞવૃદ્ધિના ચાલુ ક્રમથી આપણું કે પ્રજ્ઞનું કોઈનુંય કલ્યાણ થવાનું નથી. આપણાં પોતાનાં સંતાનોનું અને દેશની અસંખ્ય નિરાધાર અને દુઃખ ભોગવતી પ્રજ્ઞનું પરિપાલન કરી શકવા જેટલી વિશાળ વત્સલતા અને શક્તિ આપણામાં હોય તો જ આજની સ્થિતિમાં આપણે માટે તરણોપાય છે. હિંદુ પૌરાણિક દેવતાઓમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ એ ત્રણ મોટા દેવતાઓ માનવામાં આવ્યા છે. તે ચૈક્રી બ્રહ્મા સૃષ્ટિ અને પ્રજ્ઞનિર્માણ કરનારો, મહેશ સંહાર કરનારો અને વિષ્ણુ પરિપાલન કરનારો છે — એમ સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયની તેમની વચ્ચે વહેંચણી કલ્પેલી છે. એ ત્રણમાં વિષ્ણુને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવ્યો છે, તેનું કારણ તેનામાં અગાધ પરિપાલનશક્તિ છે એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે એ છે.

માણસ પણ પોતાની પરિપાલનશક્તિનો વિકાસ કરે તો જ તેની માનવતાની વૃદ્ધિ થઈ શકે. અને એ શક્તિનો વિકાસ કરવો હોય તો પ્રજ્ઞવૃદ્ધિની વૃત્તિને મર્યાદિત કરીને તેનું વાત્સલ્યમાં રૂપાંતર કરવું જોઈએ. આપણાં પોતાનાં આળકોના કલ્યાણ પૂરતું વાત્સલ્ય આપણે ધારણ કરીએ તોય તેથી આપણી પ્રજ્ઞનિર્મિતિની વૃત્તિ થોડેઘણે અંશે મંદ પડશે. આજે સ્થિતિ એવી છે કે, માનવ જ માનવનો વેરી અનેલો છે. ભાઈ જ ભાઈનો દુરમન થાય છે. આપણે આ આખતમાં સાવધ ન થઈએ, વિવેકી અને સંયમી ન થઈએ તો “આ અધું જગત ઈશ્વર વડે વ્યાપેલું છે,” અથવા “આપણે અંધાં ઈશ્વરનાં આળકો છીએ,” એ જ્ઞાનના ઉપદેશ આપે જન્મારો સાંભળતા રહીએ તોય તેના આપણી કે પછીની પેઢીના કલ્યાણની દૃષ્ટિથી કશો ઉપયોગ નહીં થાય. આળકોના પરાવલંબનના પ્રમાણમાં આપણી સંયમશક્તિનો અને વાત્સલ્યનો વિકાસ ન થાય તો માનવજાતિ પર આવી પડતી આફતો ટળશે નહીં. વિશ્વયુદ્ધના પ્રસંગો પણ વારે વારે આવ્યા વગર રહેશે નહીં.

જેમનું આપણે સારી રીતે પોષણ કરી શકતા નથી, અથવા જેમને રાખવા માટે આપણા ઘરમાં જગ્યા નથી બ્રહ્મચર્યસિદ્ધિ અને એવાં ગાય, બળદ, ઘોડા વગેરે પ્રાણીઓ પણ આપણે તે માટે અુપાય- ખરીદતાં નથી. પણ જેમનું આપણે સારી રીતે શોધનની જરૂર પોષણ ન કરી શકતા નથી, જેમને રાખવા માટે ઘરમાં પૂરતી જગ્યા નથી એવાં સંતાનોને કોઈ પણ મર્યાદા વિના એક પછી એક જન્મ આપીએ છીએ! જેમના પર આપણો વિશેષ પ્રેમ નથી હોતો એવાં પ્રાણીઓની આખતમાં આપણે જેટલો વિચાર કરીએ છીએ તેટલો આપણે પેટે અવતરનારાં આળકો માટે પણ આપણે કરતા નથી. આ સ્થિતિ આજે લગભગ બધે જ પ્રવર્તે છે. તેમ છતાં બધા લોકો પોતાના સંતાન વિષે લાગણી વિનાના છે એમ કહેવામાં અન્યાય થશે. આપણામાં પ્રેમ છે, વાત્સલ્ય છે, સ્વાર્થલાગ પણ છે; પરંતુ આપણે જીવન વિષે આ દૃષ્ટિથી વિચાર જ

કર્ષો નથી એમ કહેવું પડે છે. માનવજાતિના વિકાસ અને કલ્યાણની દૃષ્ટિથી આપણે આ આખતનો વિચાર કરવો જોઈએ, એ હવે અત્યંત જરૂરી થયું છે. કેવળ પ્રજ્ઞવૃદ્ધિનું માનવતાની દૃષ્ટિથી મહત્ત્વ નથી. પરંતુ પ્રજ્ઞવૃદ્ધિની વૃત્તિનું વાત્સલ્યમાં રૂપાંતર કરવું, એ વાત્સલ્યમાં વિશાળતા અને શુદ્ધતા લાવવી, એમાં આપણો વિકાસ છે. અસંયમ કરતાં સંયમ શ્રેષ્ઠ છે. સંયમ કરતાં વાત્સલ્ય શ્રેષ્ઠ છે. વાત્સલ્યમાંય પરિપાકનશક્તિનું મહત્ત્વ છે. આ શક્તિની વિશાળતામાં જ તેની શુદ્ધિ છે. આ શુદ્ધિમાં અહમચર્યાની સિદ્ધિ છે, અને અહમચર્યા પર માનવતાની સંપૂર્ણ સિદ્ધિનો આધાર છે. માનવજાતિએ આ રીતે આ વિષમનો વિચાર કર્યો હોય એમ દેખાતું નથી. વિચાર, આચાર, ખાનપાન, યોગ, ચિંતન, સોખત, સંકલ્પબળ, ઔષધિ વગેરેની મદદથી માણસે આ આખતમાં પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે. તેવો પ્રયત્ન થતો રહે તો તેમાંથી પોતાના હેતુને અનુકૂળ જ્ઞાન માણસ પ્રાપ્ત કરી શકશે એમાં શંકા નથી. જે વૃત્તિઓને ક્ષીણ કરતાં જઈને છેવટે તેમના પર વિજય મેળવવાનું માણસનું કર્તવ્ય છે, તે ક્ષુદ્ર વૃત્તિઓને ઉત્તેજિત કરવા માટે જુદા જુદા ઔષધિપ્રયોગો સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્ન તરફ મોટા મોટા રસાયણશાસ્ત્રીઓ અને વૈદ્યો પોતાની જુદી જુદી આજ સુધી વાપરતા આવ્યા છે; કારણ ભોગલોલુપ અને ભોગવશ રાજ્યમહારાજ્યો અને ધનિક લોકો તેમના પ્રયત્નોને અનેક રીતે મદદ કરતા આવ્યા છે. પરંતુ અહમચર્યા, સંયમ, વગેરેની ઉપાસના કરનારા વૈરાગ્યશીલ પણ ગરીબ લોકો પાસેથી તે લોકોને કશા પણ મળતરની આશા ન હોવાથી મનુષ્યની તે વૃત્તિઓને સૌમ્ય અને મંદ કરીને તેમને કાબૂમાં રાખવા માટે કઈ ઔષધિનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેની શોધ તેમણે કદી કરી નથી. સૃષ્ટિમાં પરસ્પરવિરોધી ગુણો અનેક છે. સૃષ્ટિમાં અગ્નિ છે અને પાણી પણ છે. અત્યંત મૃદુ પદાર્થો છે, તેમ જ અત્યંત કઠણ પદાર્થો પણ છે. તે જ પ્રમાણે ઉત્તેજક અને શામક ગુણધર્મોવાળી વનસ્પતિઓ અને પદાર્થો પણ છે. જે શોધકો વનસ્પતિઓમાંથી કે ધીજન કુદરતી

પદાર્થોમાંથી ઉત્તેજક ગુણધર્મો પ્રાપ્ત કરી શક્યા તેઓ તેમની ધમ્મક હોત તો શામક ગુણધર્મવાળી વનસ્પતિઓની કે અન્ય પદાર્થોના શોધ ન કરી શકત એમ નથી. પરંતુ એવી સિદ્ધિ શોધકોને માનવજાતિની દૃષ્ટિથી મહત્ત્વની લાગી નહીં અને હજીયે લાગતી નથી.

સારાંશ, આ વિષયમાં સહાયક થાય એવાં સાધનો આપણી પાસે ન હોય અથવા માનવજાતિની સિદ્ધિ સાધવા જેટલી મહત્ત્વાકાંક્ષા દરેકમાં ન હોય તોય આજે અવિચારીપણે થતી પ્રજ્ઞવૃદ્ધિ અને તેને કારણે થતું આપણું અને આપણી ભાતી પેઢીનું અકલ્યાણ ટાળવા માટે દરેકે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ પ્રયત્ન માનસિક ઉન્નતિને સહાયક હોય એમાં જ માનવતાનો યોગ્ય વિકાસ છે. અનતાં સુધી માણસે એ દિશામાં જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઓછામાં ઓછું માનસિક અવનતિ ન થાય એટલી સાવધાનતા તો માણસે આ આખતમાં રાખવી જોઈએ. આ પ્રકારના પ્રયત્નથી માનવજાતિ જગતમાંથી નાશ પામશે એવો ડર કોઈએ રાખવાનું કશું કારણ નથી. તેમ છતાં જેમને તેવો ભય લાગતો હોય તેમણે કંઈ નહીં તો એ કરતાં વધારે આજકાને જન્મ ન આપવા જેટલી સાવચેતી રાખવી જોઈએ. એટલે અમર્યાદ સંખ્યાને લીધે પોતાની તેમ જ પ્રજ્ઞની થતી અધોગતિ કંઈક અંશે તો ટાળશે; અને માનવજાતિ જગતમાંથી લુપ્ત થવાનો પણ ભય રાખવાનું કારણ રહેશે નહીં.

પ્રાકૃતિક પ્રેરણા અને સંયમ

જે જ્ઞાતનું બીજા હોય તે જ જ્ઞાતિનું વ્રક્ષ તેમાંથી થાય છે. ઉદ્ભિન્નજામાંથી પણ એની જ્ઞાતની જ સૃષ્ટિ પેદા થાય છે. જીવસૃષ્ટિમાં પણ એમ જ બને છે. જીવમાં જેમ જીવતા રહેવાની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ ઇચ્છા છે તેમ જ તેમાંથી તેના જેવી જ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરવાનો ધર્મ પણ તેનામાં છે. માણસમાં એ ધર્મ છે અને તે ધર્મ અનુસાર જ માણસમાંથી મનુષ્યસૃષ્ટિ વધતી આવી છે. નિસર્ગે જ આ ધર્મ તેનામાં મૂકેલો છે. આ ધર્મ જીવમાં અને માણસમાં નાનપણમાં નથી હોતો. તે યથાકાલે તેનામાં પ્રકટ થાય છે. કોઈ એક વિશિષ્ટ અવસ્થા સુધી શરીરનો વિકાસ થયા બાદ, શરીરના રસમાં પોતાના જેવા બીજા પ્રાણી નિર્માણ કરવાની શક્તિ પૂર્ણતાને પામે છે અને ત્યાર પછી તેવી સૃષ્ટિ નિર્માણ કરવાની વૃત્તિ જીવોમાં અને માણસમાં સ્વાભાવિકપણે જોવામાં આવે છે. શરીરના રસનું જ બીજા બનીને તે દ્વારા જીવની વૃદ્ધિ થતી રહેવાનો ધર્મ દરેકને મળેલો હોવાથી તે જ્ઞાતનું જ્ઞાન સ્વયંભૂ પણે દરેક જીવમાં હોય છે. માણસના ઔદ્ધિક વિકાસની સાથે આવી જ્ઞાતની સ્વયંભૂ પ્રેરણાઓની વૃદ્ધિ થઈ છે અને તેમને જુદી જુદી વાસનાઓનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયેલું છે. ઔદ્ધિક વિકાસને કારણે માણસ કેવળ કુદરતી પ્રેરણા પર આધાર રાખીને રહ્યો નથી. બીજાં પ્રાણીઓમાં જે વસ્તુઓ કુદરતી અને મર્યાદિત છે તે જ વસ્તુઓ માણસમાં કેવળ કુદરતી ન રહેતાં માણસ તેમાંથી પોતાના વિકાસ પામેલા બુદ્ધિસામર્થ્યથી જુદા જુદા રસાનુભવો લેવા લાગ્યો છે. તેથી અનેક રસના વિષયો પેદા થયેલા છે. ખાનપાન, આશ્રયસ્થાન વગેરે બાબતો પ્રથમ કેવળ કુદરતી હતી. તેમાંથી જેમ જુદા જુદા રસવિષયો માનવબુદ્ધિને કારણે નિર્માણ થયા

તેમ પોતાના જેવી પ્રજા નિર્માણ કરવાની કુદરતી પ્રેરણામાંથી પણ અનેક વાસનાઓ અને રસના વિષયો નિર્માણ થયા. આ બધાનું કારણ માણસની વધતી જતી બુદ્ધિમત્તા હશે એમ લાગે છે. આ બુદ્ધિમત્તા અને વધતા જતા મનોભાવોને લીધે આત્મીયભાવ અને મમતાની પણ વૃદ્ધિ માણસમાં થવા લાગી અને સમુદાય વધવા લાગ્યો. તે સાથે જ પોતાના તેમ જ સમુદાયના રક્ષણની જવાબદારી અને ચિંતા વધવા લાગી. જેમ જેમ માણસને સમુદાયમાં રહેવાની ફરજ પડવા લાગી, જેમ જેમ તેમાંથી સમાજ પેદા થવા લાગ્યો, જેમ જેમ તેની એકતા વધવા લાગી, તેમ તેમ વૃદ્ધિ પામેલા દરેક વિષયમાં તેને નિયમો કરવા પડ્યા. તે માટે તેને નિયમન અને સંયમનો આશરો લેવો પડ્યો. કારણ કે સંયમ વિના નિયમન આવતું નથી, અને નિયમન સિવાય નિયમ નહીં અને નિયમ સિવાય સમાજ નહીં અને સમાજ સિવાય વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ પણ ટકવું શક્ય નથી. આ બધાં કારણોને લીધે માણસને સંયમ કેળવવો પડ્યો. આવી રીતે માનવજાતિમાં રસવૃત્તિ અને સંયમ બનેલી વૃદ્ધિ એકી સાથે થતી આવી છે. મૂળભૂત નૈસર્ગિક સ્વયંભૂ પ્રેરણાને વધારીને તેમાંથી અનેક વાસનાઓ અને ઇચ્છાઓ નિર્માણ કરીને જેઓ આનંદની પાછળ પડ્યા તેઓ વિલાસી અને ભોગી કહેવાયા, અને એ જ મૂળભૂત પ્રેરણાને ક્ષીણ કરીને તેને નાપૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરનારા એ જ પરસ્પરવિરોધી પરિણામ છે. ભોગના કરતાં સંયમી સ્થિતિ કોઈ પણ સંજોગોમાં વધારે ઉન્નત છે એમાં શંકા નથી. દુઃખમાંથી છૂટીને માણસે જો સ્વાધીનતા અને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો સંયમ સિવાય તેને માટે બીજો ઉપાય નથી, એમ માનવજાતિના આજ સુધીના અનુભવ પરથી સ્પષ્ટ જણાયું છે.

ઉપર કહેલી મૂળભૂત વૃત્તિ પર કાપૂ મેળવવો અથવા તેનો નાશ કરવો એ સંયમી મનુષ્યનો હેતુ હોય છે. આ વૃત્તિ માણસ સદંતર નાપૂર કરી શકશે કે નહીં એ વિષે મને શંકા છે. આ વૃત્તિ પર કાપૂ મેળવવો

શક્ય લાગે છે. પણ કાબૂમાં લાવવી અને નાશ કરવો એ એમાં મોટું અંતર છે. માનવી લોહીમાં રહેલો પ્રાકૃતિક ધર્મ તે કેવી રીતે નાબૂદ કરી શકશે? તે ધર્મનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં માણસને કદાચ તેના પર કાબૂ રાખવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય એમ અને. આપણે ગમે તેવા સંકલ્પો આજે કરતા હોઈએ, ચિત્તની પવિત્રતાની આપણી કલ્પના ગમે તેટલી ઊંચી હોય, તેમ જ આપણો આદર્શ ગમે તેટલો ઉદાત્ત હોય તેપણુ આપણા મૂળભૂત પ્રાકૃતિક ધર્મનો આપણે સદંતર નાશ કરી શકીશું નહીં એમ લાગે છે. આ પરથી આપણે માનેલી કાલ્પનિક સિદ્ધિની દૃષ્ટિથી આપણે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. આપણા માર્ગમાં આપણે આજ સુધી મેળવેલી સિદ્ધિ તરફ લક્ષ આપીને હિંમતપૂર્વક, ઉત્સાહથી અને સાવધપણે આપણે આપણો પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો જોઈએ.

જગૃતિમાં આપણા સંકલ્પો, આપણી ઇચ્છાશક્તિ, બુદ્ધિ, વિવેક, વગેરે અધી શક્તિઓ જગૃત હોય છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં અધી શક્તિઓ સુપ્ત હોય છે. તેથી ચિત્ત પરનો તેમનો દાબ સ્વાભાવિકપણે જ ઓછો થયેલો હોય છે. તે વખતે આપણો શુદ્ધ સંકલ્પ જોટલા પ્રમાણમાં આપણા લોહીમાં ઊતરી જઈ આપણો સ્વભાવ અચો હોય તેટલા પ્રમાણમાં સ્વપ્નદશામાં આપણી મૂળ પ્રાકૃતિક પ્રેરણા પર દાબ રહેલો હોય છે. આકીના વ્યાપાર એ મૂળ પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર ચાલ્યા કરે છે. જગૃતિ દરમ્યાન આપણે આપણા ચિત્ત પર જે પવિત્ર સંસ્કાર પાડવા ઇચ્છીએ, જે સંયમ સાધવા માગીએ છીએ તેમાં જોટલા પ્રમાણમાં સહજતા આવેલી હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં આપણી સ્વપ્નદશા પવિત્ર હોય છે. આ પ્રયત્નની સિદ્ધિનો આધાર આપણાં જ્ઞાનપાન, વ્યવહાર, આરોગ્ય, ચિત્તશુદ્ધિના અભ્યાસ વિષે આપણી તત્પરતા અને ચીવટ વગેરે અનેક આગતો પર હોય છે. આપણે કદી પણ નિરૂત્સાહી ન થતાં હંમેશ સાવધ, શોધક, ઉત્સાહી, પ્રયત્નશીલ અને આશાવંત રહેવું જોઈએ. અનાદિકાળથી માણસ આ પ્રાકૃતિક અને અતિ જળવાન પ્રેરણા અનુસાર વર્તતો આવ્યો

છે. એટલું જ નહીં, પણ એ પ્રેરણામાંથી તેણે અનેક વિષય, રસ અને આનંદ નિર્માણ કર્યા છે. સૈકાઓથી પરંપરાગત ચાલતા આવેલા અને સ્વભાવગત અનેલા આ એક વિષય પૂરતો સંપૂર્ણ સંયમનો પ્રયત્ન આપણે કરીએ છીએ. એ પરંપરાગત પ્રેરણા આપણામાં પણ ઊતરી આવેલી છે. એક બાબુએ એ મૂળ પ્રાકૃતિક પ્રેરણા અને ખીજ બાબુએ આપણું સંકલ્પબળ, આપણી સંયમશક્તિ, આપણી પવિત્રતા માટેની તાલાવેલી, સિદ્ધિ વિષેની આપણી ઉત્કંઠા, આપણા યોજનાપૂર્વકતા પ્રયત્નો અને આપણી સાવધાનતા — એવી સ્થિતિ છે. આમાંથી જ સિદ્ધિ વિષે વિશ્વાસ રાખવાનો છે. એ વિશ્વાસ આપણામાં વધતો રહેવો જોઈએ. પરમેશ્વર આપણને આ પ્રયત્નમાં સફળ બનાવશે એવી દૃઢ શ્રદ્ધા આપણે રાખવી જોઈએ.

આ બાબતમાં વિચાર કરવાનું સહેલું થાય એટલા માટે મેં આ લખ્યું છે. આ પરથી તમે આ બાબતનો વિચાર કરી શકશો.

(પત્ર, ૩૧-૩-૪૨)

૭

બ્રહ્મચર્યવિચાર

બ્રહ્મચર્ય સંબંધી તમે લખ્યું છે. ગર્ભ મુલાકાત વખતે પણ આ બાબતમાં તમે વાત કરી હતી. તમે આ વિષે ઘણા પ્રયત્નશીલ છો. ધ્યાનના અભ્યાસથી આ વસ્તુ માણસ પોતાના કાબૂમાં લાવી શકે છે એવો મને વિશ્વાસ છે. ધ્યાન માટે ચિત્તની અધી શક્તિ એક જગાએ ભેગી કરીને ત્યાં જ તેને સ્થિર કરવા માટે દૃઢતાની જરૂર છે. ચિત્તના અધા તરંગોને શાંત કરીને વૃત્તિને એક જ પવિત્ર સંકલ્પ પર દૃઢપણે રાખતાં આવડે તો આપણા સંકલ્પમાં બળ આવે છે. તે બળને લીધે ખીજ અશુદ્ધ વૃત્તિઓ ક્ષીણ થાય છે. સ્વજન વિષેની પ્રેરણા અને તે પ્રકારનો રજ દરેક જીવની માફક માણસમાં પણ છે. વિવેકી માણસ તે

રજને કાપૂમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જન્મથી મળેલા આવા રજનો વારસો માણસ સમૂહનો નષ્ટ કરી શકશે કે નહીં એ વિષે મને શંકા છે. પરંતુ તે તેને પ્રયત્નપૂર્વક કાપૂમાં રાખી શકે છે એ વિષે મારી ખાતરી છે. વ્રતી, વિવેકી અને પ્રયત્નશીલ માણસની સુજનવિષયક વૃત્તિ મંદ અને ક્ષીણ થાય છે. ઉદાત્ત ધ્યેયને ધારણ કરીને હંમેશ પવિત્ર ભાવના ચિત્તમાં રાખવાથી, તેમ જ આદર્શ જીવન વ્યતીત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા, પારમાર્થિક મહત્વાકાંક્ષા, સતત વિવેકયુક્ત સંયમશીલ રહેણી, કર્મપરાયણતા વગેરે સાધન કે ઉપાયોથી માણસની તે વૃત્તિનો સમૂહનો નાશ ન થાય તોય તે કાપૂમાં રહેવા જેટલી ક્ષીણ થાય છે. જુવાનીમાં કુદરતી અવસ્થા અનુસાર તે વૃત્તિ વધારે પ્રમાણમાં દેખાય તોપણ ઉચ્ચ આદર્શની પાછળ પડેલા જુવાન માણસમાં જ વૈરાગ્ય અને સંયમશક્તિ પણ ભરપૂર હોય છે અને તેને જોઈ જ તે વિદ્યાર્થીનો સામનો કરી શકે છે અને તેમાં વિજયી થવાનો આત્મવિશ્વાસ પણ તેનામાં હોય છે. પરંતુ તે કાળ વીતી ગયા પછી પાછલી ઉંમરમાં એટલે ઘડપણમાં કોઈ કોઈની દૃઢતા એટલી થાય છે. વ્રત વિષે કે આદર્શ વિષે થોડીક શિથિલતા ચિત્તમાં આવવા લાગે છે. વૈરાગ્ય અને સંયમશક્તિ એટલી થાય છે. આવે વખતે ચિત્તમાં ચંચળતા દેખાવા માંડે છે, અને મનને જતવું, તેને કાપૂમાં રાખવું મુશ્કેલ લાગે છે. પરંતુ વિવેકી અને નિશ્ચયી માણસ આ અધી વસ્તુઓ ઓળખીને સાવધપણે તેમાંથી પાર જવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને યોગ્ય ઉપાય વડે તેમાં સફળ થાય છે.

માણસના ચિત્તમાં સારાનરસા બધા સંસ્કારો પ્રકટ કે સુપ્તપણે હોય છે જ. તેમાંના જે સંસ્કાર, જે વૃત્તિઓ, તેને ન જોઈતી હોય તેને ક્ષીણ કરવાનો માણસે સતત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સત્સંગ, ભજન, મનન, ચિંતન, ધ્યાન, એ તેના ઉપાયો છે. કંઈકે સધાય તો આનાથી જ સધાય એમાં શંકા નથી. શુભ તરફ તમારું સ્વાભાવિક વલણ છે. જીવનની દૃષ્ટિથી વ્રતનું મહત્ત્વ તમે જાણો છો. દૃઢતા અને નિષ્ઠા સિવાય તે પાર પડવું શક્ય નથી.

વ્રતનો વિચાર આજુબે મૂકીએ તોપણ ખીજ એક મહત્ત્વની દૃષ્ટિથી મારા મનમાં આ વિષયનો વિચાર આવ્યા કરે છે. માનવજાતિની સુધારણાનો કશો વિચાર કરવામાં આવતો નથી અને તેની પેઢીઓની પેઢીઓ જગતમાં નિર્માણ થતી જાય છે. પોતાના દોષો, દુર્ગુણો અને રોગોનો વારસો પછીની પેઢીને આપીને દરેક પેઢી લુપ્ત થાય છે. આવા કર્મથી, આવી પરંપરાથી, માણસ પોતાનું કે પોતાની ભાવી પેઢીનું શું કદ્યાણુ સાધે છે? કયા સદુદ્દેશથી માણસ એક પછી એક સંતાન જગતમાં લાવે છે? સંખ્યાબંધ રોગો માનવજાતિની વિકૃતિમાંથી જ પેદા થાય છે અને થઈ રહ્યા છે. આપણા રોગનો, વિકૃતિનો અને દુર્બળતાનો વારસો આપણી પછીની પેઢીને મળશે અને તે આખી જિંદગી દુઃખ, યાતના અને ક્લેશથી પીડાઈને પોતાનું જીવન જેમતેમ કરીને ગાળશે એ જાણતાં છતાં, એની ખાતરી હોવા છતાં, માનવપ્રકૃતિમાંથી પિંડોની પરંપરા નિર્માણ થાય છે અને કષ્ટ ભોગવે છે. કોઈની ઇચ્છા, કોઈની અસાવધાનતા, કોઈનો અવિવેક તો કોઈનો અસંયમ અને જડતા આ બધાં દુઃખોનું, યાતનાઓનું કારણ છે. માણસનું દુઃખ જોઈ જોઈને તું કંટાળી ગયો છું. દુઃખી અને યાતનાગ્રસ્ત માણસોની શુશ્રૂષામાં હોઈ છું ત્યારે આ જ જાતના વિચારો મનમાં આવતા હોય છે, મનને પીડે છે. જગત સુખી રહે, કોઈ દુઃખી ન રહે એવી ઇચ્છા છે. પણ સવાલ એ થાય છે કે, આ માર્ગે, આવી જાતની જીવનપરંપરાથી કોઈ પણ માણસ કદી પણ સુખી થશે કે? થઈ શકશે કે? સંખ્યાબંધ માણસો આ જ રસ્તે ચાલી રહ્યા છે. તેઓ સાચે જ ચાલે છે કે વિશ્વપ્રકૃતિના મહાન પ્રવાહમાં તણાઈ જતાં હોઈને ચાલે છે એવો કેવળ ભાસ થાય છે? દુઃખ, પીડા અને રોગનો વારસો તેઓ પોતાની પછીની પ્રજાને આપે છે કે તે તેમને મળવામાં વચગાળામાં કેવળ નિમિત્તમાત્ર થાય છે? તેઓ જે કંઈ કરી રહ્યા છે તેના પરિણામનું તેમને ભાન પણ કદાચ નહીં હોય, કદપનાય નહીં હોય. પરંતુ તેમને ભાન ન હોય, કે કદપના ન હોય તોય તેમનાં કર્મનાં અનિષ્ટ પરિણામ જેમને ભોગવવાં પડે છે તેમની યાતનાઓમાં

તેથી સૌમ્યતા થોડી જ આવવાની હતી? આપણે અથવા આ પ્રવાહમાં સપડાયેલા હોઈને આપણી ઇચ્છાઓ, વાસનાઓ દ્વારા એ પ્રવાહને વેગ પણ આપીએ છીએ.

તમારે નિમિત્તે મનમાં ચાલતા વિચારો હું લખી રહ્યો છું. તેમાં માનવી જીવનની દૃષ્ટિથી તમને એકાંગીપણું અને રુક્ષતા પણ કદાચ લાગશે. પણ આમાં રુક્ષતા નથી. માનવજાતિ વિષે પ્રેમ, ચિંતા અને કરુણા ન હોત તો આ વિચારો મનમાં પણ આવ્યા ન હોત. આ લખતી વખતે મન કરુણાથી વિહ્વળ થયેલું છે. વિચારોના એકાંગીપણું અને અતિરેકનું પણ મને અત્યારે ભાન છે. પણ આ અધાની પાછળ વિવેક પણ જાગ્યું છે.

ફરી વ્રતના વિચાર પર આવું. સમગ્ર જીવન વિવેકયુક્ત કરવાનો તમારો દૃઢ પ્રયત્ન છે. મનમાં ઊંડા અનિષ્ટ તરંગોથી ગભરાઈ ન જતા, નિરાશ ન થતા. માણસના મનમાં આવી જાતના તરંગો કોઈક નિયમાનુસાર ઊઠે છે. નિર્સર્ગ, પોતાના સંસ્કાર, ટેવો, સંકલ્પો અને સત્ત્વ-રજ-તમાત્મક અવસ્થા એ અથા પરથી સાધારણપણે આ આત્મમાં દરેક જાણુનો નિયમ નક્કી થયેલો હોય છે. આ રીતે નિયમથી ઊંડા તરંગોને કે વેગોને હું આવર્ત સમજું છું. તરસ, ભૂખ, નિદ્રા એ પણ એક રીતે જોતાં આવર્ત જ છે. સૂઝનેચળ પણ માનવપ્રકૃતિનો આવર્ત જ હશે. કેટલાક આવર્તો એવા હોય છે કે, તે ઊઠે છે તે વખતે તેમને જે જોઈતું હોય તે આપીને શમાવવા પડે છે. તે કેટલાક સાવધપણે, દીર્ઘ વિચાર કરીને તેમ જ સંયમપૂર્વક વર્તીને શાંત કરવા પડે છે. આવી જાતના આવર્તોને શાંત કરવામાં ધ્યાનનો અભ્યાસ ઘણો ઉપયોગી થઈ શકે છે. તેને લીધે આ વેગો સૌમ્ય અને મંદ થઈ જાય છે, વિવેક અને સંયમના કાષ્ટમાં આવે છે. અભ્યાસ અને આ જાતના જ દરરોજના પ્રયત્ન વડે મૂળ પ્રાકૃતિક ધર્મમાં જ ક્ષીણતા આવવા માંડે છે. તે જાણે સુરત દશાએ જઈ પહોંચે છે. તે વખતે વ્રતનું વ્રતપણું મટી જઈ શ્રેયાર્થીની તે સહજ અને સાવધ અવસ્થા અતી જાય છે.

(પત્ર, ૧૯૪૦)

પરિશ્રમ અને ધર્મ્ય વેતન

મનુષ્યપ્રાણી સમૂહમાં રહેનારું હોવાથી તેણે વ્યક્તિગત સુખસગવડની અભિલાષા ન રાખતાં સુખદુઃખ, લાભહાનિ, ઉન્નતિ-કર્તવ્ય તરીકે અવનતિ વગેરે દરેક આત્મનો સામુદાયિક દૃષ્ટિથી પરિશ્રમમાં દિસ્સો વિચાર કરતાં શીખવું જોઈએ. જે સુખસગવડોનો આપણે આજે ઉપભોગ કરીએ છીએ તે આપણે કે બીજા કોઈએ એકલાએ પેદા કરેલી નથી. તે માનવજાતિના પરિશ્રમથી, જ્ઞાનથી, સદ્ગુણથી નિર્માણ થઈને આપણા સુધી આવી પહોંચી છે. પરમાત્માએ કુદરતમાં મૂકેલા ધર્મો કે ગુણો, નિર્સર્ગની શક્તિ, તેમ જ માનવી સમાજની શારીરિક, આંદિક અને માનસિક શક્તિઓ—એ અધાના સમુચ્ચયથી અને સદાયથી આપણા ધારણપોષણનાં, રક્ષણનાં અને સુખ-સગવડોનાં અથા સાધનો પેદા થતાં આવ્યાં છે. માણસની સોખતમાં રહેનારાં ગાય, ઘોડા, અળદ જેવાં પ્રાણીઓના પરિશ્રમનોય તેમાં મોટો હિસ્સો છે, એ વાત પણ ધ્યાનમાં લઈ આજે પરમાત્મા વિષે, માનવજાતિ વિષે અને પોતાની સાથે રહેનારાં પ્રાણીઓ વિષે હંમેશ કૃતજ રહેવું જોઈએ. માનવી પરિશ્રમથી પેદા થયેલાં સાધનો પર આપણે જીવીએ છીએ, તેથી એ પરિશ્રમમાં આપણે આપણી ફરજ સમજીને પરિશ્રમને રૂપે પોતાનો હિસ્સો હંમેશ સંતોષપૂર્વક આપવો જ જોઈએ. તેમ કર્યાં સિવાય આપણું જીવવું, જગતના પરિશ્રમમાંથી પેદા થયેલી સાધન સંપત્તિ વાપરવી, તેનો ફોકટ લાભ લેવો, એ માનવદ્રોહ છે, અધર્મ છે. તેમાં કૃપણતા, ચોરી, જડતા, કૃતદ્રતા, સ્વાર્થ, અન્યાય વગેરે અનેક દુર્ગુણોનો અને પાપનો સમાવેશ થાય છે.

જીવન ગુણરવા માટે દરેક માણસ અધી જાતના પરિશ્રમ જાતે કરી શકતો નથી. પણ અધાના પરિશ્રમનો અધા શ્રમવિભાગનો સિદ્ધાન્ત ન્યામપૂર્વક ઉપયોગ કરે તો અધાનું જીવન સુવ્યવસ્થિત-પણે ચાલી શકે છે. અને આવી જાતના ન્યાય અને સુવ્યવસ્થિત નિયમથી સમાજ અનેક રીતે સંપન્ન અને સમર્થ બને છે. જીવનને માટે જરૂરી અધી જાતના પરિશ્રમ દરેક માણસ એકલો અલગ અલગ કરવા બેસે તો માનવી વિકાસ થઈ શકે નહીં. તેને લીધે માણસનું સામાજિકપણું નાશ પામે અને સાથે સાથે આખી માનવજાતિ જ કદાચ નાશ પામે. તેથી સમાજની સુખસગવડ અને ઉન્નતિ માટે શ્રમની જેમ જ શ્રમવિભાગની પણ જરૂર છે. સમાજનાં ધારણપોષણ, રક્ષણ અને ઉન્નતિ માટે જરૂરી સાધનસંપત્તિ પેદા કરવાની પોતાની જવાબદારી દરેક જણે પોતાના ધર્મ તરીકે સંતોષથી સ્વીકારવી જોઈએ. આ ધર્મ માનવી જીવનનો પ્રાણ છે. તે ન આચરતાં શારીરિક, ઔદ્ધિક કે માનસિક કોઈ પણ પ્રકારના માનવી પરિશ્રમથી નિર્માણ થયેલી કોઈ પણ સાધનસંપત્તિને કે સુખસગવડનો પોતાના જીવનમાં ઉપભોગ કરવાનો કોઈને પણ હક્ક નથી. એમ માનવી ધર્મના શ્રમવિભાગની ન્યાયની દૃષ્ટિથી ઠરે છે.

આ ધર્મને માટે જે વિદ્યાઓને કળાઓ જરૂરી છે તેમાં પ્રવીણતા મેળવીને તેમનો અધાના હિતની દૃષ્ટિથી હમેશાં ઉપયોગ ધર્મ્ય જીવનની કરતા રહેવું, એને જ આપણે આપણું જીવનકાર્ય મહત્ત્વાકાંક્ષા સમજવું જોઈએ. પરમાત્મા તરફથી કુદરતી રીતે જ પ્રાપ્ત થયેલી આપણા અંગઅંગની અધી શક્તિઓનો વિકાસ કરીને તથા તેમને શુદ્ધ કરીને તેમનો સતત ઉપયોગ કરવાથી આપણી શક્તિઓ સતેજ અને શુદ્ધ રહે છે. કોઈ પણ શસ્ત્ર કે હથિયાર વાપરતા રહીએ તો જ સારું રહે છે, નહીં તો કાટ ચડી જઈ ખરાબ થાય છે. તે જ પ્રમાણે આપણી શક્તિઓને ઉચિત ગતિ આપવાથી અને તેમનો સત્કાર્યમાં ઉપયોગ કરવાથી આપણાં અંગ પ્રત્યંગો, તેમની શક્તિ,

આપણી શુદ્ધિ અને આપણું મન શુદ્ધ રહે છે. નહીં તો તે અધાં નકામાં થાય છે અને જડતા અને આળસ વગેરે દુર્ગુણોથી આપણો નાશ થાય છે. કેવળ પોતાની સુખસગવડ કે અર્થોત્પાદન માટે તેમનો ઉપયોગ કરવો એ જીવનની ઉદ્ધતતા અને વ્યાપકતાની દૃષ્ટિથી અત્યંત હીન વસ્તુ છે. અધાંના હિતનો ખ્યાલ રાખીને પોતાના વ્યવસાયમાંથી પોતાના જીવનનિર્વાહ માટે જોઈતી મજૂરી કે મહેનતાણા કરતાં તેમાંથી વિશેષ અર્થલાભ કે લોભનો ઉદ્દેશ આપણે કદી ન રાખવો જોઈએ. આપણે અધાં આવી જાતના પવિત્ર અને ધર્મ્ય જીવનની મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખીએ તો જ આપણા અધાંના જીવનનું સાર્થક થશે અને તો જ કોઈ કાળે પણ માનવજાતિ સંપૂર્ણ સુખી થવાની આશા રાખી શકાય.

આ મહત્ત્વાકાંક્ષા પૂરી થાય તે માટે આપણામાં શ્રમવિભાગની વહેંચણી અને વ્યવસ્થા એવી હોવી જોઈએ કે જેથી ન્યાય અને અન્યાય કોઈ પણ વ્યક્તિ પર કે વર્ગ પર ખીજના કરતાં વહેંચણીનાં પરિણામ વધારે શ્રમનો ભાર ન પડે અને કોઈ પણ વ્યક્તિને કે વર્ગને ખીજ વ્યક્તિના કે સમાજના પરિશ્રમનું ફળ ખીજવો કરતાં વધારે ન મળે. આ પ્રમાણે સમતાના તત્ત્વાનુસાર પરિશ્રમ અને ફળની વહેંચણી જે સમાજમાં થાય છે તે સમાજ અનેક આબુથી સમર્થ, સંપન્ન અને સ્થાયી બને છે. તે સમાજમાં અધાનો પરસ્પર પોષ્યપોષક સંબંધ હોય છે. પરંતુ જે સમાજમાં આ પ્રમાણે શ્રમવિભાગની વ્યવસ્થા ન્યાયથી થતી નથી તે સમાજમાં એક આબુથી ગુલામી ને ખુશામત અને ખીજ આબુથી વિકાસ અને સુખસગવડને નામે સ્વાર્થ, અભ્યાચાર, જીલમ, દુષ્ટતા, ચેન્યાણ, વિકારવશતા, આયતું ખાવાની ટેવ, જડતા અને આળસ વગેરે દુર્ગુણો વધતા જાય છે. તેને લીધે સમાજમાં શોષિત અને શોષક એવા વર્ગો નિર્માણ થાય છે. વ્યક્તિવ્યક્તિમાં અને વર્ગવર્ગમાં પરસ્પર ભક્ષ્યભક્ષક સંબંધ વધતો જાય છે. આખો સમાજ દિવસે દિવસે અવનત થતો જાય છે અને પછી થોડા જ વખતમાં કોઈ પણ અળવાન સમાજનો તે ગુલામ બને છે. જે સમાજમાં પરિશ્રમ

કરનારાઓ કરતાં પરિશ્રમમાંથી પેદા થનારી સાધનસંપત્તિનો મદત લાભ લેનારા વર્ગની સંખ્યા વધારે હોય છે અથવા તેમને સમાજમાં વધારે મહત્ત્વ અને પ્રતિષ્ઠા મળે છે, તે સમાજ છિન્નભિન્ન થયા વગર રહેતો નથી. ધર્મ અને અધ્યાત્મની ભ્રામક કલ્પનાઓ, કળાને નામે વિલાસને મળેલું મહત્ત્વ, ધનને અપાયેલી ખોટી પ્રતિષ્ઠા વગેરેને લીધે શ્રમવિભાગનો અને તેની ન્યાય્ય વહેંચણીનો સમાજમાંથી લોપ થાય છે. તેને લીધે પુરુષાર્થહીનતા, દંભ, સ્વચ્છંદ વગેરે વધતાં જાય છે. અને એકંદરે આખો સમાજ પતન તરફ જાય છે.

આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં સમાજની સુસ્થિતિ માટે પરિશ્રમ, શ્રમની યોગ્ય વહેંચણી અને સમતાના તત્વાનુસાર તેના ધર્મનિષ્ઠ સમાજ કૃણની યોગ્ય વહેંચણી—આ તત્ત્વો દરેક વ્યક્તિને મળે ઊતરે અને તે પ્રમાણે તે આચરણ કરે એ જરૂરનું છે. હંમેશ કર્મમાં મશગૂલ રહીને તેમાંથી નિર્માણ થતી સાધનસંપત્તિમાંથી પોતાના નિર્વાહ કરતાં જરાય વધારેની અપેક્ષા ન કરવાનો સિદ્ધાન્ત દરેકને માન્ય હોવો જોઈએ. આવી જાતના તત્ત્વનિષ્ઠ સમાજને જ ધર્મનિષ્ઠ સમાજ કહી શકાય. સમાજમાં આવી જાતની તત્ત્વનિષ્ઠા અને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થાય તે માટે આપણે પોતે તત્ત્વનિષ્ઠ અને સદ્ગુણી બનવું જોઈએ. આ નિષ્ઠા પર માનવજાતિના ઉત્કર્ષનો અને ઉન્નતિનો આધાર છે.

આ જાતની તત્ત્વનિષ્ઠા એક જમાનામાં ભારતવર્ષની પ્રજામાં હતી. તે વખતે જીવન કેવળ ધર્મ માટે છે એમ માનવામાં આવતું. પરમેશ્વરી શક્તિના, પૂર્વજોના, જ્ઞાની પુરુષોના, માણસમાત્રના તેમ જ માણસની સોજાતમાં રહેનારાં અર્ધાં પ્રાણીઓના આપણે ઋણી છીએ એવી ભાવના તે કાળે સમાજમાં હતી. અન્નાહુતિને નિમિત્તે તે અર્ધાં વિષે કૃતજ્ઞતા યુદ્ધિ પ્રકટ કર્યા વગર આપણને ખોરાક લેવાનો હક નથી એવું તીવ્ર ભાન જેથી હંમેશ રહી શકે એવી તે જમાનાની પ્રજાની દિનચર્યા હતી. જીવનમાં જે કંઈ વસ્તુ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે, તે આપણા એકલાના પરિશ્રમનું અથવા

જ્ઞાનનું ફળ નથી, પણ તે અર્ધાંના પરિશ્રમનું અને જ્ઞાનનું ફળ છે; તેમની પ્રત્યે આપણે કૃતજ્ઞ રહીને તેમાંથી કેવળ પોતાની યોગ્ય જરૂરિયાતો જેટલું લેવાનો આપણને અધિકાર છે, એવી જાતની સામુદાયિક ધર્મનિષ્ઠા તે પ્રજામાં હતી. તે કાળે આજના જેટલી ભૌતિક શોધો થયેલી ન હતી. સુખનાં સાધનો પણ આજના જેટલાં ન હતાં, અથવા તો વૈભવસંપન્નતાય ન હતી. પણ તે કાળે પ્રજામાં માનવતા હતી, સામુદાયિક ભાવ હતો, પ્રજામાં માનવધર્મ જાગૃત હતો. તેમના જીવન પરથી આપણે ઘણું શીખવા જેવું છે. આપણો આજનો ધર્મ નક્કી કરવા માટે અને તે પ્રમાણે ચાલવા માટે તેમના જીવન પરથી આપણે કંઈ ગ્રહણ કરી શકીએ તો તેથી આપણું કલ્યાણ થશે એમાં શંકા નથી.

વિભાગ ૩ : ચિત્તનો અભ્યાસ

૧

રૂપધ્યાનની મીમાંસા

પ્રશ્ન — જેના મન પર કોઈ સાકાર દૈવતની ભક્તિનો પૂર્વસંસ્કાર નથી, અથવા પહેલાં હોતો અને પાછળથી શ્રદ્ધા ઊડી ગઈ છે, પણ જેને રૂપધ્યાનની આવશ્યકતા લાગે છે અને ત્યાં ભક્તિથી મન ચોંટે તો સારું એમ પણ લાગે છે, તેણે કયું અથવા કઈ રીતે દૈવત પસંદ કરવું ?

ઉત્તર — જેના પર સાકાર દૈવત વિષેની શ્રદ્ધાનો પૂર્વસંસ્કાર નથી, તેણે સાકાર ધ્યાનના પ્રયત્નમાં ખાસ પડવાનું પ્રયોજન સત્યોપાસનામાં નથી. તે જ પ્રમાણે જેની સાકાર દૈવત પરની શ્રદ્ધા સાકાર પરની ઊડી ગઈ છે, તેણે પણ ફરીથી તેવી શ્રદ્ધા નિર્માણ શ્રદ્ધાની મર્યાદા કરવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. દેવતા સાકાર સ્વરૂપ પર શ્રદ્ધા હોય તો અમુક હદ સુધી ધ્યાનના અભ્યાસમાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. સાકાર ભક્તિમાર્ગી સાધકનું ધ્યેય પોતાના ઇષ્ટદેવનું દર્શન કરવાનું હોય છે. તેથી તે પ્રથમથી જ સ્વાભાવિકપણે આજી ધ્યાનાભ્યાસથી મૂર્તિનું રૂપ ચિત્તમાં દસાવવાનો અને તેમાં તન્મય થવાનો તથા રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અભ્યાસમાં ગતિ થવા માંડે એટલે તે એ જ મૂર્તિના અંતર્ધ્યાન પર આવે છે. અંતર્ધ્યાનમાં પ્રથમ સ્થૂળ રૂપને ધારણ કરી રહેલો સાધક ધીમે ધીમે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ પર અને તેમાંથી આગળ ક્રમશઃ ભાવ, ગુણ, ધર્મ, પ્રસન્નતા પર આવે છે અને તેમાંથી છેવટે કેવળ શાશ્વત ચૈતન્ય તરફ પોતાના અભ્યાસ વડે જાય છે. અભ્યાસની સાથે જ તેના મનમાં તાત્ત્વિક વિચારણા ચાલુ હોય, અનુભવોનું

પરીક્ષણ ચાલુ હોય, તો સાધકની વૃત્તિ સાકારમાંથી ધીમે ધીમે ઓછી થતી જાય છે. અને જેમ જેમ પૂર્વકલ્પનાઓ નષ્ટ થતી જાય છે તેમ તેમ તેની સાથે સાથે જ તે વિષેની શ્રદ્ધા પણ વિલય પામે છે. કેટલાક સાધકો કુશાગ્ર યુદ્ધિના અને વિવેક જાણનારા હોય છે, છતાં કેવળ પરંપરા ન તૂટે તેમ જ ચાલતી આવેલી શ્રદ્ધા ન ડગે એટલા માટે સત્ય જ્ઞાનની સામે ન ટકનારી એ ખોટી શ્રદ્ધાને પણ ચિત્તમાં જાણીપૂજીને દઢ રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ આવી સ્થિતિમાં પોતાના અનુભવોની અને પ્રતીતિઓની પહેલાં કરતાં વધારે કર્સાને પરીક્ષા કરવાની આવડત તેમનામાં આવે, પોતે પ્રયત્નપૂર્વક જે શ્રદ્ધાને જાળવી રહ્યા છે તેના ગર્ભમાં કેટલીયે કલ્પનાઓ ભરી છે એ વધતા જતા વિવેકના અપર તેજમાં તેમને દેખાઈ આવે, અને કેવળ સત્યની જ શોધ તથા તેની જ ઉપાસના કરવાનું અને તે માટે સર્વસ્વનો ભાગ કરવાનું ધૈર્ય તેમનામાં આવે, તો તેમની પણ સાકાર પરની શ્રદ્ધા ઊડી ગયા વિના રહેતી નથી. તેથી જેમને અગાઉથી જ સાકાર દૈવત વિષે શ્રદ્ધાનો સંસ્કાર નથી, અથવા જેમની તે પરની શ્રદ્ધા ઊડી ગઈ છે, એવાઓએ એવી જાતની શ્રદ્ધા નિર્માણ કરવાના પ્રયત્નમાં પડવાની જરૂર નથી.

સાકાર પરની શ્રદ્ધા એક વાર નષ્ટ થયા પછી ફરી તે પર જ ભક્તિ ચોંટે એવી ઇચ્છા થવી એ એ વસ્તુઓ મને સત્ય જ્ઞાનને અમાવે પરસ્પર વિસંગત લાગે છે. પણ જે સાકાર પરની શ્રદ્ધા નવા સાકારનો અને વિવેકપૂર્વક અને જ્ઞાનપૂર્વક સ્વાભાવિકપણે ઊડી ન ગઈ સંપ્રદાયનો સુદ્ભવ હોય અને કેવળ તર્કવાદને પરિણામે સંશયગ્રસ્ત થવાને લીધે તૂટી ગઈ હોય કે ડામાડોળ થઈ ગઈ હોય અને ઊડી ગયા જેવી લાગતી હોય, તો તે ફરી ચોંટે તો ઠીક એમ લાગવાનો સંભવ છે. બાકી તો જે વસ્તુ, જે માન્યતા કે કલ્પના, એક વાર જ્ઞાનપૂર્વક આપણા ચિત્તમાંથી વિલય પામે તેની ઇચ્છા ફરી થવી શક્ય નથી. કોઈ સંસ્કારનો નાશ જ્ઞાનપૂર્વક ન થયો હોય તો તે સંસ્કાર કોઈ કારણથી ફરી જાગત થવાનો સંભવ હોય છે. કારણ કે પરંપરાગત અને જન્મથી પેદા થયેલી સાકાર

પરની શ્રદ્ધાના અને ભક્તિભાવના સંસ્કારોથી ચિત્તમાં અષ્ટ સાત્ત્વિક ભાવો પેદા થાય છે અને તેથી સાધકને એક જાતનો આનંદ થાય છે. સોમ્ય, સતત ચિંતન ઇત્યાદિ અનેક સાધનોથી આખી જિંદગી એ જ ભક્તિભાવનું પોષણ થતું આવ્યોથી પ્રેમ તથા આનંદનો જે અનુભવ શ્રદ્ધાયુક્ત ચિત્તને થાય છે, તેવો અનુભવ બુદ્ધિવાદથી શ્રદ્ધા ઊડી ગયા પછી આવી શકતો નથી. કેઈ વસ્તુ કલ્પિત કે મિથ્યા છે એમ જાણ્યા પછી તેથી થતો આનંદ સ્વાભાવિક રીતે જ ઊડી જાય છે. તેમ છતાં પ્રેમ અને આનંદની ઇચ્છા અને તેમનો ઉપભોગ લેતાં રહેવાની મનને પડેલી ટેવ કેવળ બૌદ્ધિક ચર્ચાથી કે જ્ઞાનથી નાશ પામતી નથી. એવી સ્થિતિમાં રહેલા સાધકને પ્રેમ અને આનંદ વિના જીવનમાં નીરસતા લાગવા માંડે છે. અથવા તો બુદ્ધિથી સમજાયેલા સત્યના સ્વરૂપનો કે જ્ઞાનનો આનંદ સાધક લઈ શકતો નથી તેથી તેના ચિત્તમાં ફરી ફરી પૂર્વસંસ્કારના પ્રેમ અને આનંદની ઇચ્છા પેદા થાય છે. આવી સ્થિતિમાં પૂર્વશ્રદ્ધા ઊડી ગયા બાદ પણ ફરી ક્યાંક ભક્તિ ચોંટે એવી ઇચ્છા સાધકને થવાનો સંભવ હોય છે. આવાં જ કેઈ કારણોથી જેની સાકાર પરની શ્રદ્ધા ઊડી ગઈ છે એવો સાધક, જેના ઉપદેશથી તે શ્રદ્ધા ઊડી ગઈ હોય તેને, એટલે પોતે માનેલા ગુરુને જ સર્વસ્વ સમજી, તેને જ પ્રત્યક્ષ સાકાર દેવત માની તેનાથી પોતાની ભાવનાઓની તૃપ્તિ શોધવા માંડે છે અને તેમાંથી પ્રેમ અને આનંદ મેળવવા માંડે છે. આવી જાતના થોડાક સાધકો, અથવા થોડાક સુધરેલા જેવા લાગતા ભાવિકો ભેગા મળે એટલે તેમાંથી જ સંપ્રદાય નિર્માણ થાય છે. શરીર બંધી રીતે સારું અને ખોડખામી વગરનું હોવા છતાં, સ્વાધીન હોવા છતાં, પોતાનું મનુષ્યપણું જાળવીને જીવનવહેવાર કરવા માટે જે જાતના ઉપચારોની કે પૂજનઅર્ચન કરાવવાની માણસને જરૂર નથી એવી જાતના પૂજનઅર્ચન વગેરે ઉપચારો વડે ગુરુની સેવા કરવાની તે સાધકો પ્રથા પાડે છે. તેમાંથી પ્રેમ, આનંદ, ભાવતૃપ્તિ વગેરે મેળવવા માંડે છે. અને ગુરુનો દેહાંત થતાં તે જ ભાવતૃપ્તિના સાધન અને અધિષ્ઠાન તરીકે તેની મૂર્તિ, પાદુકાઓ કે સમાધિ સ્થાપીને કે આંધીને

ત્યાં એ જ ઉપચારો શરૂ કરે છે અને તેમાંથી પ્રેમ અને આનંદ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ આ બંધી વસ્તુઓ તેમની પ્રગતિને બાધક થઈ બેસે છે. અગાઉ છોડી દીધેલા સાકારનો તેઓ ફરી જુદી રીતે અંગીકાર કરે છે. છોડી દીધેલા ઉપચારો અને ક્રિયાકાંડ ફરી ચાલુ કરે છે. ભક્તો તથા અનુયાયીઓ જેટલે અંશે વ્યવહારકુશળ હોય, તેટલા પ્રમાણમાં સંપ્રદાયનો પ્રસાર થાય છે. પરંતુ તેથી સાધકોનું, અનુયાયીઓનું કે સમાજનું કશું કલ્યાણ થતું નથી. જૂના ચાલતા આવેલા સંખ્યાબંધ દેવતોમાં વધુ એકનો કેવળ ઉમેરો થાય છે, સમાજમાં એક નવા સંપ્રદાયનો વધારો થાય છે. નિરાકાર ભક્તિમાર્ગમાં ગુરુ પોતે જ સાકાર દેવત બની જાય છે; અને તેની પછી તેની પ્રતિમાઓ તથા તેની વાપરેલી વસ્તુઓને દેવત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પૂજવા માંડે છે. આ પરથી વિચાર કરતાં જણાય છે કે, જ્યાં સુધી સત્ય જ્ઞાન થયું કે પર્યું નથી ત્યાં સુધી વ્યક્તિ શું કે સમાજ શું, પહેલું બાહ્ય નિમિત્ત તે બદલે તોય બીજું સ્વીકારીને તે પહેલની જ મનોદશામાં પાછો આવી પડે છે, અને એના એ જ વ્યક્તિક અને કલ્પનિક આનંદના ક્ષેત્રમાં રમ્યા કરે છે. આ બંધી ઘટનામાં કેવળ બાહ્ય નિમિત્ત પૂરતો જ ફેરફાર થાય છે. પરંતુ તેથી વ્યક્તિ કે સમાજ, કેઈની પ્રગતિ થતી નથી.

પણ આ જાતના સાધકો તથા આ જાતની શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિ છોડી દઈ એ તોય જે સાધકો એકદમ સૂક્ષ્મ અંતર્ધ્યાન એકવિધ વૃત્તિ પર જઈ શકતા નથી અને કેઈ પણ ઇંદ્રિયગ્રાહ્ય માટે પ્રતીક બાહ્ય વસ્તુની ધારણા વિના ચિત્તને એકવિધ કરી શકતા નથી તેમને માટે પ્રથમ બાહ્ય ત્રાટક — જેમ કે નીલવર્ણુ ગોળ આકૃતિ, દીવાની જ્યોત, અગ્નિ, તારો, આકાશ અથવા નાસાથ દૃષ્ટિ વગેરે સાધનો ઉપયોગી થઈ શકે છે. નામ-જપ, પ્રણવ અને શ્વાસઉચ્છવાસનો પણ એકવિધતા માટે ઉપયોગ થઈ શકે છે. અભ્યાસથી એક વાર એકાગ્રતા સિદ્ધ થવા માંડ્યા પછી બાહ્ય સાધન બદલાવામાં આવે તોય એકાગ્રતા સાધવામાં મુશ્કેલી આવતી નથી.

સાધન જેટલું સૂક્ષ્મ લેવાય તેટલો સાધક જલદી સિદ્ધિની દિશામાં જાય છે. પ્રથમ સ્થૂળ સાધન લીધું હોય તોય જેમ જેમ વૃત્તિ એકવિધ થતી જાય છે, તેમ તેમ તે વધુ ને વધુ સૂક્ષ્મ અને સ્થિર થતી જાય છે. વૃત્તિની સૂક્ષ્મતામાં બાહ્ય સ્થૂળ વિષય ટકી શકતા નથી. તે આપોઆપ એટલે કોઈ ખાસ પ્રયત્ન વિના ખરી જાય છે. સૂક્ષ્મ વૃત્તિમાં ધ્યાનનો વિષય પણ સૂક્ષ્મ થઈ જાય છે. તેથી અભ્યાસનો આરંભ ગમે તે રીતે થયો હોય તોપણ સાધકને આગળ જતાં વધારે ને વધારે સૂક્ષ્મતામાં જવાનો પ્રસંગ આવે જ છે.

ધ્યાનાભ્યાસમાં આપણને સાકારની આવશ્યકતા જણાય છે તે એટલા જ માટે કે તેવા પ્રકારના સંસ્કારમાં આપણે શુદ્ધ સત્ત્વગુણનો ભાગ્યો ધીએ. એક દૈવત છોડીએ તોય ખીજું કોઈ શુદ્ધ દૈવત હોય તો સારું, એમ આપણને લાગે છે; અને તેથી જ પસંદગીનો પ્રશ્ન ઊઠે છે. પણ મને લાગે છે કે, દૈવતને વિષે આપણામાં વસતો ભક્તિભાવ સામાન્ય રીતે પરંપરામાંથી આપણામાં ઊતરી આવેલો છે. આપણને જે ગુણો પ્રિય લાગે છે, જે કેટલેક અંશે આપણામાં હોય છે, તે ગુણોનો ઉત્કર્ષ જેમનામાં થયો હતો એમ આપણે માનીએ છીએ તેવી વિભૂતિઓના ચિંતનથી, મનનથી અને તેમના ચરિત્રનો વિચાર કરવાથી આપણી ઉન્નતિ શીઘ્ર ગતિથી થઈ શકે છે. સદ્ગુણસંપન્ન વિભૂતિઓના ચિંતનના અભ્યાસની સાથે ગુણગ્રહણનો પણ આપણો પ્રયત્ન હોય તો જ તે અભ્યાસ યોગ્ય રીતે ચાલે છે એમ કહી શકાય. તેવા અભ્યાસથી જ શુદ્ધ સત્ત્વગુણનો ઉદય તથા ઉત્કર્ષ થઈ શકે છે. પણ આ રીતે અભ્યાસ કરનારા સાધકો જવલ્લે જ જેવામાં આવે છે. દૈવત વિષેની આપણી શ્રદ્ધા પરંપરા અનુસાર જ ચાલતી આવી છે. જન્મથી અથવા તેનીયે પૂર્વેથી આપણને જાતના સંસ્કાર મળે છે, તે પ્રમાણે જ આપણે આવી બાબતોમાં ધણુંખરું ચાલતા હોઈએ છીએ. પરંપરામાંથી બહાર નીકળી વિવેકથી પોતાનો માર્ગ કાઢનારા વિરલ હોય છે. બહુજનસમાજ ચાલતી આવેલી શ્રદ્ધા અનુસાર જ ચાલતો હોય છે.

અત્યારે આપણે અભ્યાસી સાધકનો વિચાર કરતા હોવાથી બહુજન-સમાજનો વિચાર બાહ્યએ રાખીએ. ભ્રમમાં કે ખોટી

ધ્યેય સમજી કલ્પનામાં ન પડતાં પોતાના અભ્યાસનો અને લેવાની જરૂર સાધનાનો માર્ગ ક્રમશઃ નિર્વિધનપણે પાર પડે એમ જેઓ ઇચ્છતા હોય, આ માર્ગમાં પોતાનો સમય

અને શક્તિ નકામી ખરબાદ ન થાય અને બધી શક્તિ યોગ્ય રીતે કામમાં આવે એવી જેમની ઇચ્છા હોય, તેમણે જીવનનું ખરું ધ્યેય શું અને તે સિદ્ધ કરવા માટે કેવાં સાધનોની, કેટલી અને કઈ રીતની જરૂર છે, તે પહેલાં ખરાબર સમજી લેવું જોઈએ. ઈશ્વર-પરમેશ્વર, આત્મા-પરમાત્મા, જીવ-શિવ, સાકાર-નિરાકાર, સગુણ-નિર્ગુણ, બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ, અવતાર, ચમત્કાર, ભક્તિ, મુક્તિ, જ્ઞાન, યોગ, કર્મ, ધર્મ, નીતિ, કર્તવ્ય, લોક, પરલોક વગેરે વિષયોનું શક્ય તેટલું વ્યવસ્થિત બૌદ્ધિક જ્ઞાન તેમણે પ્રથમ મેળવી લેવું જોઈએ. સૌથી મહત્ત્વની વાત એ કે, તેમણે પોતાની વિવેકશક્તિ વધારવી અને પછી બધામાંથી વિવેકથી પોતાનો માર્ગ કાઢવો. યોગ્ય વિવેકદષ્ટિ આવતાં તેમની માન્યતાઓમાં, ભક્તિમાં, સંસ્કારોમાં, જ્ઞાનમાં, પરંપરામાં, સાધનામાં જે કંઈ ભ્રમાત્મક હશે, કાલ્પનિક હશે, જીવનના ધ્યેય સાથે જેનો કશો સંબંધ નથી એવું જે કંઈ હશે, તે અધું નાશ પામશે. તેમનો માર્ગ સ્પષ્ટ થશે. પોતાનો માર્ગ કલ્પપ્રદ હોય તેની ચિંતા ન હોવી જોઈએ; પણ તે ભ્રમયુક્ત ન હોવો જોઈએ. ધ્યેય આકર્ષક ન હોય તોયે હરકત નહીં, પણ તે કાલ્પનિક ન હોવું જોઈએ. તેથી આ બધી વસ્તુઓ સમગ્રય ને ગળે ઊતરે તે માટે સાધકે પહેલેથી જ વિવેકી બનવું જોઈએ. જેથી ભ્રમ પેદા થાય તેવું સાધન તેણે ન લેવું જોઈએ. પોતે જે સાધનનું આચરણ કરતો હોય તે તથા તેનાં થનારાં પરિણામો જીવનમાં હંમેશ ઉપયોગી થાય અને જીવનનો હેતુ સિદ્ધ કરવામાં અત્યંત જરૂરી અને મદદગાર થાય એવાં હોવાં જોઈએ, એવો સાધકને તે બાબતમાં આગ્રહ હોવો જોઈએ.

૨

એકવિધ વૃત્તિનું પ્રયોજન

પ્રશ્ન—કોઈ હેતુને સિદ્ધ કરવાના ઉદ્દેશથી—દા. ત. કોઈ ચંત્ર કે ઔષધિના આવિષ્કાર માટે—એક માણસ તે કાર્યમાં મશગૂલ થઈ જાય; રાતદહાડો તેની પાછળ મંડ્યો રહે, તેના જ વિચાર કરે, તેના જ પ્રયોગો કરે; તે સિવાય એને ખીજું કશું સૂઝે નહીં; તેમ કરતાં ખાવાપીવાનું તથા ઊંઘ પણ કચારેક ભૂલી જાય. આવી એકાગ્રતા અને આસનબદ્ધ થઈને એકાદ ધ્યેયની ધારણા કરી તે પર એકાગ્ર થવાનો ધ્યાનાભ્યાસ એ એમાં ફેર શો અને તે દરેકનું મહત્ત્વ શું?

ઉત્તર—ચિત્તવૃત્તિને કેવળ એકવિધ કરતાં આવડવું, એટલું જ આપણું ધ્યેય હોય, તો તમારો પ્રશ્ન સંભવે ખરો. એકવિધ વૃત્તિનો પણ જ્યાં દરેક વસ્તુનો જીવનની શુદ્ધિની દૃષ્ટિથી હેતુ વિચાર કરવાનો હોય, ત્યાં કેવળ એકવિધતાને મહત્ત્વ આપ્યે ન ચાલે. ચિત્તને એકવિધ કરવાની પાછળ શોધકનો અથવા સાધકનો હેતુ શો છે, તે મુખ્ય અને મહત્ત્વની વાત છે. હેતુની શુદ્ધિઅશુદ્ધિ, પરાર્થ કે સ્વાર્થ, તે હેતુ સિદ્ધ થવાથી પોતા પર તેમ જ સમાજ પર થનારાં સારાંમાઠાં પરિણામ, હેતુસિદ્ધિ માટે ઉપયોગમાં કે આચારમાં આણેલાં સાધનોની શુદ્ધિઅશુદ્ધિ, વગેરે આખતો પરથી આવી જતના પ્રયત્નનું અથવા અભ્યાસનું જીવનની દૃષ્ટિથી શું મહત્ત્વ છે, તે નક્કી કરવાનું હોય છે. ભૌતિક શોધોની પાછળ પડેલો માણસ કેટલોક સમય ભૂખ, તરસ, ઊંઘ વગેરે ભૂલી જાય છે, એમાં તેની કશી વિશેષતા નથી. વિશેષતા હોય તો એ શોધોની પાછળ કોઈનું દુઃખ દૂર કરવાનો હેતુ હોય તો તે હેતુની. તેથી શોધની પાછળ કોઈ દુઃખનિવારણનો હેતુ છે કે સ્વાર્થનો છે તે જોવું જોઈએ. ખીજાનાં દુઃખ, અજ્ઞાન, અગવડ

વગેરે કમી કરવાના એકમાત્ર હેતુથી કોઈ માણસ કોઈ શોધની પાછળ પડ્યો હોય અને તે પ્રયત્નમાં તે એકવિધ થવાથી ભૂખ ને તરસ તે ભૂલી જાય, તો એટલી સાત્ત્વિકતાનો લાભ તેને જીવનની દૃષ્ટિથી થયો અને ખીજાનાં દુઃખ, અજ્ઞાન, અગવડ વગેરે કંઈક ઓછાં થયાં એમ કહી શકાય. તેથી કેવળ તદાકારતા, તનમયતા કે એકવિધતા મહત્ત્વની નથી. કોઈ પણ વિષયની પાછળ માણસ અત્યંત ઉત્કંઠાથી પડે છે, ત્યારે કેટલોક કાળ તેનામાં આપોઆપ તનમયતા આવે છે. ચિત્ત કોઈ પણ વિષય તરફ અતિશય ખેંચામ છે ત્યારે હમેશાં સ્વાભાવિકપણે ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિખેરાઈ જતી આપણી અધી શક્તિ એક જ વૃત્તિમાં કેન્દ્રિત થઈને કેટલોક વખત ઇષ્ટ વિષય સાથે તદાકાર થાય છે. માછલી પકડવા માટે બગલાને, ઉંદરને પકડવા માટે ખિલાડીને, અથવા એવા જ પ્રયત્નમાં પડેલાં ખીજાં પ્રાણીઓને પોતપોતાના પ્રયત્નમાં કેટલાય વખત સુધી એકાગ્ર થવું પડે છે. જંગલમાં શિકારની પાછળ પડેલો શિકારી તરસ, ભૂખ, ઊંઘ, રસ્તો, દિશા, સમય, વગેરે અધું ભૂલી જાય છે. અધી ઇન્દ્રિયોના શ્વાસોચ્છ્વાસ જેવા સ્વાભાવિક ધર્મનો પણ તેને કચારેક થોડોધણો નિરોધ કરવો પડે છે, એટલો તે પોતાના વિષય સાથે તનમય થઈ જાય છે. ગાનતાન, મોજશોખ વગેરેમાંય માણસને કેટલીય આખતોનું વિસ્મરણ થાય છે અને તેમાં જ તેને તનમયતા પ્રાપ્ત થાય છે.

આવી જ રીતે ભૌતિક શોધોની પાછળ પડેલો માણસ કેટલોક વખત તનમય થઈ જતો હોય, તોય તેમાં જ તનમય થઈ રહેવું એ તેનો હેતુ હોતો નથી. પરંતુ શોધ એ જ તેટલા વખત પૂરતો તેનો હેતુ હોય છે. તે હેતુ સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્ન દરમ્યાન વચ્ચે વચ્ચે થતી તનમયતા તે શોધને માર્ગે આપોઆપ આવતી અવસ્થા છે. ઉપરાંત, ઉપર ઉપરથી શોધ જ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જણાતો હોય તોય તે શોધની પાછળ તેનો જે અંગત હેતુ હોય, એ જ તે અધા પ્રયત્નો પાછળનો તેનો ખરો હેતુ અને એ જ તેની ખરી સિદ્ધિ છે એમ સમજવું યોગ્ય

થશે. તે શોધ દ્વારા જગતનું દુઃખ કંઈકે કમી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, અથવા જ્ઞાન, ધન, માન, કીર્તિ વગેરે પ્રાપ્ત કરવાં, એ પૈકી જે કોઈ તેનો મુખ્ય હેતુ હોય, તે પર તે શોધકની નૈતિક પાત્રતાનો આધાર રહેશે. કેવળ તનમયતા કે એકાગ્રતા સાધ્ય નથી. કારણ એકવિધ વૃત્તિ તો નિત્યનાં અનેક કામોમાં કે ધંધાઓમાં માણસને કરવી જ પડે છે. એ દરેક કામમાં કરવી પડતી એકાગ્રતા માણસને કલ્યાણને માર્ગે જ લઈ જાય છે એવો નિયમ નથી. તેથી એકવિધતાની પાછળ મૂળભૂત હેતુ શો છે, તે તપાસવું જોઈએ. આપણો હેતુ આપણને પોતાને તેમ જ સમાજને કલ્યાણને માર્ગે લઈ જવામાં સહાયભૂત થવો જોઈએ. તે જ પ્રમાણે આપણા હેતુ માટે જે સાધનો તે વિચારસરણીનો આપણે ઉપયોગ કરીએ તેનાં આપણા પોતાના પર તેમ જ સમાજ પર શુભ પરિણામ થશે એવી આપણી ખાતરી હોવી જોઈએ.

ધ્યાનધારણાના અભ્યાસમાં એકાગ્રતા અને તનમયતાનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. તેમ છતાં તેમાં પણ અભ્યાસની પાછળ જીવનવ્યાપી લાભ સાધકનો હેતુ શો છે તે જોવું જરૂરનું છે. ગીતામાં યજ્ઞ, દાન, તપ, કર્મ ઇત્યાદિના સાત્ત્વિક, રાજસ, અને તામસ ભેદો કહ્યા છે તે અહીં વિચાર કરવા જેવા છે. ભૌતિક શોધની પાછળ પડવામાં થોડો વખત એકવિધ વૃત્તિ થાય તોયે શું, અથવા આસનબદ્ધ થઈ માણસ એકાગ્રતા સિદ્ધ કરે તોયે શું, અનેની પાછળ જીવનનો હેતુ શો છે, તે જોયા સિવાય તે પ્રયત્નોની શ્રેષ્ઠતા કે કનિષ્ઠતા ઠરાવી શકાશે નહીં. ધ્યાનધારણામાંય જે કોઈ વૈષયિક સકામતા જ સાધકના મનમાં હોય, ધન, માન, કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા, કે ખીજો કોઈ વ્યક્તિગત ઐહિક હેતુ હોય, તો તે ધ્યાનધારણા જીવનશુદ્ધિની દૃષ્ટિથી ઊંચી કક્ષાની ન ગણાય. જીવનશુદ્ધિ માટે કરવાં પડતાં ધ્યાનધારણામાં એકાગ્રતા, તનમયતા કે એકવિધતાનું જે મહત્ત્વ છે તે ચંચળપણે ખંધી બાળુએ ફેલાઈ જઈને બહુશાખામય અનેલી ચિત્તવૃત્તિઓનું એકીકરણ કરી, તેને એક પવિત્ર સંકલ્પમાં કેન્દ્રિત કરવાના અભ્યાસની

દૃષ્ટિથી છે. આવા અભ્યાસ દરમ્યાન જે પવિત્ર સંકલ્પબળ નિર્માણ થાય છે, તે સાધકના બધા વિચાર, આચાર અને એકંદરે આખા જીવન પર પવિત્રતાના સંસ્કાર પાડે છે અને સમગ્ર જીવનને પવિત્ર તથા ઉન્નત બનાવે છે. કોઈકે પવિત્ર સંકલ્પ પર ચિત્તને એકાગ્ર અને સ્થિર કરવું, એટલી જ વાત આમાં ઉપર ઉપરથી જણાતી હોય, તોપણ ચિત્તના વિકાસની દૃષ્ટિથી તેનાં અનેક કલ્યાણકારી પરિણામ સાધકને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્થિરતા, દૃઢતા, નિશ્ચળતા, તેજસ્વિતા, અશુદ્ધ વૃત્તિઓનો ક્ષય, શુદ્ધ વૃદ્ધિઓનો ઉદય અને ઉત્કર્ષ, શારીરિક સ્વચ્છતા, બૌદ્ધિક કુશાગ્રતા, વિવેક, સદ્ગુણોની રુચિ, માનસિક પવિત્રતા, સંયમ, ધૈર્ય, નિરહંકારતા વગેરે લાભો આ અભ્યાસ દ્વારા સાધકને પ્રાપ્ત થાય છે. અને આ લાભો કેવળ અભ્યાસકાળ પૂરતા જ નહીં, પણ આખા જીવન પર્યંત ટકનારા છે. જીવનશુદ્ધિના હેતુથી કરવાં પડતાં ધ્યાનધારણાની શરૂઆત જ યમનિમય અને સદાચારના પાલનથી થાય છે. જીવનશુદ્ધિના પ્રયત્નમાં સદાચારને જેટલું મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે તેટલું ભૌતિક શોધના માર્ગમાં અપાય છે જ તેની ખાતરી નથી. ભૌતિક શોધની તીવ્ર જિજ્ઞાસાના અને ઉત્કંઠાના કાળમાં શોધકમાં આપોઆપ જે સંયમ આવતો હોય તે ખરો. પણ તે સંયમ આખી જિંદગી સુધી ટકી રહેવો જોઈએ, એવી ઇચ્છા તેના મનમાં હોવાનું કારણ દેખાતું નથી. જીવનશુદ્ધિના માર્ગમાં જે સાધનનું અવલંબન કરવામાં આવે છે, તે સાધનથી નિર્માણ થનારા સદ્ગુણો પોતાનો સ્વભાવ ખતી જાય એવી સાધકની ઇચ્છા હોય છે. ભૌતિક શોધની પાછળ પડેલા અભ્યાસીને જેમ તેના શોધના વિષયની સાથે સાથે એ વિષય સાથે સંબંધ ધરાવનારા ખીજા વિષયોનું, વસ્તુઓનું, દ્રવ્યોનું, તેમના અણુપરમાણુઓના ગુણધર્મોનું, તથા તેમની શક્તિનું જ્ઞાન થાય છે, તેવી જ રીતે જીવનશુદ્ધિના હેતુથી એકવિધતાનો અભ્યાસ કરનાર સાધકને પણ ચિત્તના જ્ઞાનની સાથે જ અનેક સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર વૃત્તિઓનું તથા ઇન્દ્રિયોના દરેક ગુણધર્મનું જ્ઞાન થાય છે. શોધન, નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, આકલન વગેરે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં

અનેક અંગો તેનામાં વિકાસ પામે છે. પોતાની વૃત્તિઓ, ઇચ્છાઓ ને વાસનાઓને રોકવાની શક્તિ વધે છે. માનવી જીવનની શુદ્ધિ તથા વિકાસની દૃષ્ટિથી આ આખો અને આ લાભો અત્યંત મહત્ત્વનાં છે. આ અભ્યાસમાં આજીવ આધાર જેવી કોઈ શોધ કરવાની નથી હોતી, પણ પોતાની જ શુદ્ધિ સાધવાની હોય છે. કોઈ પણ વિકટ પ્રસંગે તેનું ચિત્ત વિચલિત ન થાય, એવા રીતે સાધકે પોતાના ચિત્તને ઘડવાનું હોય છે. રાગ, દ્વેષ, ભય, ક્રોધથી આપણે હંમેશા અલિપ્ત રહી શકીશું એવી અલિપ્તતા સાધકે પ્રાપ્ત કરવાની હોય છે. યમાનયમના પાલનથી પવિત્ર અને સદ્ગુણસંપન્ન થતા ચિત્તને, ધ્યાનધારણાના અભ્યાસથી તથા આત્મનિરીક્ષણથી અને પરીક્ષણથી વધારે ને વધારે પવિત્ર, દૃઢ, સંયમી અને જ્ઞાનસંપન્ન કરીને પોતાની જીવનશુદ્ધિ સાધવાનો તેનો આ પ્રયોગ અથવા પ્રયત્ન હોય છે. કોઈ પણ આજીવ પ્રયોગ કરતી વખતે તેમાં થતી એકવધ વૃત્તિની અથવા તે પ્રયોગની સફળતાથી જે વ્યક્તિગત કે સામાજિક લાભ થવાનો સંભવ હોય તેની તુચ્છતા જીવનશુદ્ધિ માટેના પ્રયત્નમાં થતી એકવિધતાની અને તેથી થતા એકંદર લાભની સાથે થઈ શકે નહીં. મૂળથી જ અનેના હેતુમાં ઘણું અંતર હોય છે આજીવ શોધની પાછળ દુનિયાને દુઃખમુક્ત કરવાનો જ કેવળ હેતુ હોય તો તેટલો સાત્ત્વિકતાનો લાભ અભ્યાસીને થયા વિના નહીં રહે અને જીવન-શુદ્ધિની દૃષ્ટિથી એ જ વસ્તુ વધારે મહત્ત્વની ગણવી જોઈએ.

આ બધા લખાણનો અર્થ એ નથી કે માનવી જીવન માટે ભૌતિક શોધની કશી ઉપયોગિતા કે જરૂર નથી. મનુષ્યનાં દુઃખો, યાતનાઓ, કષ્ટો, મુશ્કેલીઓ, અજ્ઞાન, અગવડો વગેરે જેથી ઘટાડી શકાય એવી શોધો અને ઉપાયોની મનુષ્યજાતિને યોગ્ય જરૂર છે. પરંતુ તેથીયે વધારે માણસને માનવતાની જરૂર છે. તે માનવતા સદ્ગુણો સિવાય સાધ્ય ન થઈ શકે. ત્યાગ અને સંયમ વિના સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થઈ શકતી નથી. દૃઢતા અને નિઘ્રશક્તિ વિના સંયમ ટકી શકતો નથી. શુદ્ધ સંકલ્પબળ વિના દૃઢતા અને નિઘ્ર આવી શકતાં નથી. અભ્યાસ વિના સંકલ્પબળ વધારવાનો

બીજો માર્ગ નથી. અભ્યાસ માટે એકવિધતાનું મહત્ત્વ છે. અભ્યાસથી ચિત્ત સ્થિર થઈ શકે છે, દૃઢ થઈ શકે છે, શુદ્ધ થઈ શકે છે. અભ્યાસથી જ પ્રજ્ઞા અને શુદ્ધ વિવેક જન્મત થાય છે, ચિત્ત વધારે ને વધારે શાંત થાય છે. આ પ્રકારના બધા લાભ અભ્યાસથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેથી જીવનશુદ્ધિની દૃષ્ટિથી આવી જ્ઞાનના અભ્યાસનું મહત્ત્વ છે, કેવળ એકવિધતાનું મહત્ત્વ નથી. જીવનશુદ્ધિના માર્ગમાં તે જેટલી સહાયરૂપ થઈ શકે તેટલું જ તેનું મહત્ત્વ છે. કારણ જીવનશુદ્ધિના પ્રયત્નથી જ માનવજાતિને સાચી માનવતાની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે.

૩

ધ્યાનાભ્યાસનું માર્ગદર્શન - ૧

માનવી ચિત્ત એક ભારે અહમ્મત વસ્તુ છે. તેમાં કેટલી શક્તિ સુપ્ત રહેલી છે તેનો હજી કોઈનેય પૂરો પતો લાગ્યો નથી. જીવનમાં સુખદુઃખો, લાભહાનિ, ઉન્નતિઅવનતિ, સદ્ગુણદુર્ગુણ વગેરે બધાંનો સંબંધ ચિત્ત સાથે છે. તે ચિત્તને જો આપણે બંધી આણીએથી સારું બનાવી શકીએ, તેને જો સર્વસદ્ગુણોનો ભંડાર કરી શકીએ તો જીવનના બધા પ્રશ્નો ઊકલી જશે અને તે કૃતાર્થ થતાં વાર નહીં લાગે. તે માટે આપણે પોતાનું ચિત્ત સ્થિર કરવું જોઈશે, શુદ્ધ કરવું જોઈશે. તેને દૃઢ અને બળવાન બનાવવું જોઈશે.

અહીં ચિત્ત, શુદ્ધિ અને મન એ શબ્દો વિષે અને તેમનાં કાર્યો વિષે થોડું સ્પષ્ટીકરણ કરી લઈએ. કેમ કે આ મંતઃકરણનું સ્વરૂપ વિષયનું નિરૂપણ કરવામાં આ શબ્દો વારંવાર અને કાર્ય વાપરવા પડશે. આ ત્રણ નામ પરથી આ ત્રણ જુદી જુદી સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો છે એમ સમજવાનું નથી. કાર્ય કરવાનાં તે સાધનો હોવાથી તેને 'કરણ' કહે છે. વાસ્તવિકપણે

આ 'કરણ' એક જ હોઈ તેની જુદી જુદી કાર્યશક્તિ પરથી તેને જુદે જુદે નામે ઓળખવામાં આવે છે. જગૃતિમાં આ કરણ સતત કાર્યરત હોય છે. સ્વપ્નમાં એનું કામ અડધુંપડધું ચાલુ હોય છે. સુષુપ્તિમાં એટલે કે ગાઢ નિદ્રામાં એનું કાર્ય અંધ હોય છે. આમ જગૃતિ અને સ્વપ્ન એ બે અવસ્થાઓમાં તે કદી પણ કાર્યરહિત હોતું નથી. સવારમાં જગૃતિની પહેલી ક્ષણથી તેના કાર્યની સ્પષ્ટપણે શરૂઆત થાય છે, અને ગાઢ ઊંઘ આવે ત્યાં સુધી તેનું કાર્ય ચાલુ હોય છે. આ 'કરણ' બહાર દેખાતું નથી, તેથી તેને અંતઃકરણ કહે છે. કોઈ પણ વિચારનો આરંભ, અસ્પષ્ટ સ્ફુરણ, સ્મૃતિ, તર્ક, કલ્પના, અનુમાન, સંકલ્પ, અવલોકન, નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, તારતમ્ય, વિવેક, યોજના, સમયસૂચકતા, પ્રસંગાવધાન, જ્ઞાન; કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે વિકારો; ચિંતા, ભય, શોક, દુઃખ, વગેરે પ્રકારો; તે જ પ્રમાણે પ્રેમ, વાત્સલ્ય, દયા, ઉદારતા વગેરે ભાવો — એ બધાં તે એક જ કરણનાં કાર્યો છે. આ ચૈકી કેટલાંક કાર્યો તેની મારફત ચાલુ હોય ત્યારે તેને આપણે ચિત્ત કહીએ છીએ, કેટલાંક કાર્યોને વખતે બુદ્ધિ કહીએ છીએ, તે વળી કેટલાંક કાર્યોને પ્રસંગે તેને જ મન તરીકે ઓળખીએ છીએ. વાસ્તવિકપણે તે બધાં કાર્યો કરનારું કરણ એક જ છે. તે એક જ કરણમાં જુદી જુદી કાર્યશક્તિઓ છે. તે શક્તિઓનું આ કરણ દ્વારા સ્પષ્ટપણે પ્રતીત થનારું જે પહેલું સ્વરૂપ અથવા સ્ફુરણ તેને આપણે સામાન્ય રીતે વૃત્તિને નામે ઓળખીએ છીએ. જગૃતિમાં આવી અનેક વૃત્તિઓનો સંમિશ્ર પ્રવાહ એકસરખો ચાલુ જ હોય છે. પ્રાકૃતિક ધર્મ, પોતાના સંસ્કાર અને પૂર્વજીવનને અનુસરીને એ પ્રવાહ ચાલતો હોય છે. તે ક્યારેક આપણા વ્યવહારનાં કાર્યોને અનુસરીને ચાલે છે, તે ક્યારેક તે પ્રવાહની વૃત્તિઓ આપણા વ્યવહારને વલણ આપે છે. આ બાબતમાં શાસ્ત્રીય ચર્ચામાં ન ઊતરતાં આ વિષય ધ્યાનમાં આવવા માટે આટલું સમજાવ તો પૂરતું છે.

આપણા અંતરમાં આખો દિવસ ચાલતો વૃત્તિઓનો પ્રવાહ શુદ્ધ નથી હોતો, પણ તેમાં અનેક અનિષ્ટ અને અહિતકર અંતઃપ્રવાહની શુદ્ધિ વૃત્તિઓનું મિશ્રણ હોય છે. તે વૃત્તિઓને લીધે તેમ જ એ જાતનાં કર્મોને લીધે આપણે પોતે દુઃખી અને અવનત થઈએ છીએ; અને તે વૃત્તિઓ અને તે કર્મો બીજાઓનાં દુઃખ અને અવનતિનું પણ કારણ બને છે. તેથી આપણે બધા દુઃખમાંથી છૂટીએ અને આપણને બધાને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય એમ આપણે ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણે બધાએ પોતાની વૃત્તિઓનો પ્રવાહ શુદ્ધ કરવો જોઈએ. તે પ્રવાહને શુદ્ધ ન કરતાં દુઃખ ટાળવા અને સુખ મેળવવા માટે આપણે એકલા અથવા બધા મળીને ગમે તેટલા ઉપાય કરીએ તોય તેનો કશો ઉપયોગ થવાનો નથી એમ વિચાર કરતાં ખાતરીપૂર્વક લાગે છે.

આપણું તેમ જ બીજાઓનું સુખ કેવળ બાહ્ય પરિસ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે એમ કહેવું જેમ ભૂલભરેલું છે, તે જ પ્રમાણે બાહ્ય પરિસ્થિતિ સાથે તેનો બિલકુલ સંબંધ નથી એમ કહેવું પણ ભૂલભરેલું છે. જેમ ઉત્કૃષ્ટ રસાનુભવ કેવળ આપણી રસનેન્દ્રિય પર આધાર રાખતો નથી, તે જ પ્રમાણે કેવળ બાહ્ય વસ્તુ પર પણ તેનો આધાર નથી. પરંતુ આપણી રસનેન્દ્રિયની શુદ્ધિ અને તીક્ષ્ણતા તેમ જ પદાર્થની શુદ્ધિ અને સ્વાદિષ્ટપણું એ બંને પર તેનો આધાર હોય છે. તેથી આપણે આપણાં તેમ જ બીજાઓનાં સુખદુઃખનો વિચાર કરતી વખતે કેવળ બાહ્ય પરિસ્થિતિનો વિચાર ન કરતાં પોતાની અને બીજાઓની વૃત્તિઓનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. દુઃખને સમયે કે સુખને પ્રતિબંધ કરનારો પ્રસંગ આવે ત્યારે આપણે કેવળ બાહ્ય પરિસ્થિતિનો જ ધ્યાન કરીને વિચાર કરીએ છીએ. બહુ થાય તો બીજાઓના દોષોનોય તે વખતે વિચાર કરીએ છીએ. પરંતુ આપણી પોતાની કઈ વૃત્તિને લીધે દુઃખનો આ પ્રસંગ આવી પડ્યો છે, કયા સહજીવનના અભાવને પરિણામે આપણને આ દુઃખ થાય છે અથવા આપણા સુખમાં અંતરાય બીજો

થયો છે અથવા કઈ સહૃદયિતા ધારણ કરવાથી આ બંધાં દુઃખોનું નિવારણ થઈ શકે તેમ છે એનો આપણે ભાગ્યે જ વિચાર કરીએ છીએ. આજ વસ્તુઓ અને ખીજાઓની મનોવૃત્તિઓ અને સ્વભાવ આપણી સુખસગવડને હંમેશાં અનુકૂળ રહે એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ; તેવો પ્રયત્ન પણ આપણે કરીએ છીએ; પણ અંતર્મુખ થઈને આપણા પોતાનામાં જ રહેલાં દુઃખનાં કારણો આપણે કદી શોધી કાઢતા નથી. બહાર દોડનારી વૃત્તિઓના પ્રવાહમાં જ આપણું મન હંમેશાં મગ્ન હોય છે. તેમાંય દુઃખ, શોક, ભય, ચિંતા, ઉદ્વેગ વગેરેને પ્રસંગે આપણી વૃત્તિઓ સુખ્ય થાય છે અને તેથી તે પ્રવાહને વેગ મળે છે. એવે વખતે ચિત્તને પ્રવાહમાંથી કાઢીને આખી પરિસ્થિતિનો, પોતાની મનોવૃત્તિઓનો, તેમ જ ઇચ્છાઓનો અલિપ્તપણે, સ્થિરપણે, શાંતપણે વિચાર કરવાનું આપણે માટે ભારે મુશ્કેલ અને છે. વૃત્તિઓનો પ્રવાહ આપણી ઇચ્છાઓ અનુસાર દોડે છે. ઇચ્છાઓ આપણી ઇન્દ્રિયોમાં રહેલા રસો અનુસાર વહે છે. આવી સ્થિતિમાં એકંદર પરિસ્થિતિનું અને પોતાનું અવલોકન કરીને, નિરીક્ષણપરીક્ષણ કરીને, યોગ્ય નિર્ણય આપનારો વિવેક આપણને સૂઝતો નથી. પણ ઊલટું, દુઃખનો નાશ કરવા માટે અવિવેકથી અને ઉદ્વેગથી તત્કાળ કંઈ પણ કરી નાખીને આપણે પોતાની પહેલી સ્થિતિને જ વધારે મુશ્કેલ અને આપણા મનને વધારે દુર્ભંગ બનાવીએ છીએ. અવિવેકી પ્રયત્નમાં કોઈ કોઈ વાર તાત્કાલિક યશ મળ્યા જેવું લાગે છે અને સુખ્ય મનોવૃત્તિઓ થોડા સમય પૂરતી કચારેક શાંત પણ થઈ જાય છે. પરંતુ અયોગ્ય માર્ગે યશ મેળવવાના પ્રયત્નમાં ખીજાઓની ન્યાય મનોવૃત્તિઓને પહોંચાડેલા આઘાતોની પ્રતિક્રિયા ત્યારથી જ શરૂ થઈ ગયેલી હોય છે. તેનાં અનિષ્ટ પરિણામો આપણને કચારેક પણ ભોગવવાં જ પડે છે. ઉપરાંત, અયોગ્ય માર્ગે દુઃખમુક્ત થવાના પ્રયત્નની આપણી ટેવ આપણને ધીમે ધીમે અવનતિ તરફ લઈ જાય છે. અને જે પ્રમાણમાં તે આપણામાં ધર કરી એસે તે પ્રમાણમાં તેને કાઢી નાખવાનું પણ આપણે માટે પછી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તેથી દુઃખને

પ્રસંગે આપણી ચિત્તવૃત્તિઓને તપાસીને, તેમને યોગ્ય વલણ આપીને દુઃખમુક્તિનો પ્રયત્ન આપણે કરતા રહીએ તો આપણાં દુઃખો યોગ્ય માર્ગે દૂર થશે; આપણી તેમ જ ખીજાઓની અવનતિ પણ ટળશે અને આપણે ઉન્નત થઈશું. કોઈ પણ દુઃખને પ્રસંગે અથવા વિશેષ સુખને પ્રસંગે આપણું ચિત્ત સ્થિર, શુદ્ધ અને દૃઢ રહે, આપણી વિવેકબુદ્ધિ તે વખતે જાગ્રત, તીક્ષ્ણ અને પ્રખર રહે, તો આપણી અને ખીજાઓની ઉન્નતિને આધક કે પ્રતિબંધક બાબતો આપણા તરફથી કદી થશે નહીં. આપણી અને ખીજાઓની ઉન્નતિને સાધક અને પોષક વિચારો અને ઉપાયો તે વખતે આપણને સૂઝશે.

ચિત્તની આવી સ્વાધીનતા જીવનની ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી ઘણી જ મહત્ત્વની છે. પરંતુ દુઃખમુક્ત થવા માટે અથવા સુખમય શાંતિ મેળવવા માટે સંયમ, ચિત્તની સ્વાધીનતા વગેરે શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરવાનું ઘણું ભાગે કોઈને પણ સૂઝતું નથી. કદાચ કોઈના ધ્યાનમાં આવે વિચાર આવે તોય તેને ખીજા તરફથી પુષ્ટિ કે માર્ગદર્શન મળતું નથી. આવી સ્થિતિમાં કોઈ પોતાની બુદ્ધિથી ઓછોવત્તો પ્રયત્ન કરે તોપણ તે પ્રયત્ન પૂરતો થતો નથી. તેથી આપણા અંતરના પૂર્વસંસ્કારોના અને આજ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિના બળ સામે આપણું કુશું ચાલતું નથી એવો તેને અનુભવ થતાં તે તેમ કરવાનો પ્રયત્ન છોડી દે છે અને પહેલાંના જ વિકારવશ માર્ગમાં પડી જઈ પહેલાંની જેમ જીવન જેમ તેમ ચાલવા માંડે છે. પરંતુ જેના ચિત્તમાં પોતાના શ્રેય વિષે પ્રખળ ઇચ્છા અને તીવ્ર સંકલ્પ ભરેલાં હોય તેણે ગમે તેવું સંકટ અને મુશ્કેલીઓ આવે તોય ચિત્તસ્વાધીનતાનો પ્રયત્ન કદી ન છોડવો જોઈએ. પરમાત્મા પર તેમ જ પોતાના શુદ્ધ સંકલ્પ પર નિષ્ઠા રાખીને પોતાનામાં જે જ્ઞાન હોય તેની મદદથી તેણે પોતાના માર્ગમાં સ્થિર અને દૃઢ રહેવું જોઈએ, પોતાનો અભ્યાસ ચીવટથી સતત ચાલુ રાખવો જોઈએ અને તે માટે પ્રયત્નની પરાકાષ્ઠા કરવી જોઈએ.

આપણું ચિત્ત સ્થિર, દૃઢ અને પવિત્ર થાય તો તેમાં રહેલી સુપ્ત શક્તિઓ આપોઆપે જાગૃત થાય છે. તે શક્તિઓની ચિત્તસ્વાધીનતા માટે મદદથી શ્રેયાર્થી સાધકને આગળના માર્ગનું જ્ઞાન અભ્યાસની જરૂર થાય છે. જ્ઞાનની સાથે ધૈર્ય અને ધૈર્યની સાથે શાંતિ અને પ્રસન્નતા તેને મળવા માંડે છે. તે સ્થિતિમાં કોઈ પણ ભૌતિક સુખથી લુબ્ધ થઈને તે તેને અધીન થતો નથી; અથવા કોઈ પણ દુઃખથી ઉદ્વેગ પામીને હારતો નથી. શારીરિક દુઃખનાં પરિણામ તેના શરીર પર થોડાંધણું દેખાય તોપણ તેથી તેના ચિત્તમાં દીનતા આવતી નથી અથવા તેના ચિત્તની સ્થિરતાનો ભંગ થતો નથી. કોઈ પણ પ્રયત્નશીલ માણસ ચિત્તની આવી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકે; પણ આપણે એ વાત મન પર લેતા જ નથી. ચિત્ત સ્વાધીન રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ દષ્ટિથી તેનો અભ્યાસ કરવો, એ સાધુસંતોનું કે યોગી મહાત્માઓનું કામ છે એવી આપણી ખોટી માન્યતા છે. જગતમાં અન્નપચનની જરૂર અમુક માણસોને જ છે અથવા તેમને જ તે આખત સિદ્ધ થઈ શકે અને ખીન્નઓને તેની કશી જરૂર નથી કે તેમને એ આખત સિદ્ધ થવી શક્ય નથી, એવું કદી હોઈ શકે ખરું? ખોરાક લેનાર દરેક માણસને તેના પચનની અને શરીર ધારણ કરનાર દરેકને પોતાનું શરીર સારું રાખવાની જેમ જરૂર છે તેવી જ રીતે દરેક માણસને પોતાનું ચિત્ત શુદ્ધ રાખવાની આવશ્યકતા છે. જેના ચિત્તમાં કામ, ક્રોધ અને લોભ પેદા થઈ શકે છે, જેના ચિત્તમાં આશા, તૃષ્ણા અને વાસનાનો અળવો ચાલુ છે, જેના ચિત્તમાં અનેક મલિન વૃત્તિઓ ઊઠે છે અને તેને કુમાર્ગે લઈ જઈ શકે છે તે દરેકને, તે સાધુ, સંત, યોગી, મહાત્મા હોય કે સાધારણ માણસ હોય, પોતાના ચિત્તને સ્વાધીન, શુદ્ધ અને દૃઢ રાખતાં આવડે એ જરૂરનું છે. સાધુસંતો ચિત્ત સ્વાધીન રાખીને શાંતિ પ્રાપ્ત કરે અને સાધારણ લોકો પોતાની મલિન વૃત્તિઓને કારણે પોતાના તેમ જ ખીન્નઓના જીવનનો નાશ કરે એવી ધૈર્ય આજ્ઞા કે ઇચ્છા નથી, એ વાત ચોક્કસ માનીને

આપણે દરેકે પોતાનું શરીર નીરોગી તેમ જ ચિત્ત શુદ્ધ અને દૃઢ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ચિત્તની મલિનતા, પંચુતા, પરાધીનતા, અસ્થિરતા અને સદ્ગુણોની આખતમાં આપણી ઊણપ-આ અધા દોષો આપણી માનવતાને શોભે તેવા નથી. તે દોષો બદલ આપણને શરમ આવવી જોઈએ; અને તેમને નાબૂદ કરવાનો આપણે નિશ્ચય કરવો જોઈએ. તે માટે યોગ્ય અભ્યાસ કરવો જોઈએ; અને તે અભ્યાસની મદદથી આપણે તે માર્ગમાં ખાતરીપૂર્વક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીશું એવો આત્મવિશ્વાસ આપણે રાખવો જોઈએ.

આ અભ્યાસ પ્રત્યક્ષ શરૂ કરતા પહેલાં માણસે અંતર્મુખ થઈને આત્મપરીક્ષણ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. પોતાનું અભ્યાસની પૂર્વતૈયારી અંતર્માર્ગ જીવન તેણે તપાસી જોવું જોઈએ. તેમાં ચિત્તને સ્વાભાવિક રીતે અસ્થિર, ચંચલ અને મલિન કરનારી અંતર્માર્ગ આખતો, કારણો, ક્યાં ક્યાં છે તે તેણે પ્રથમ શોધી કાઢવું જોઈએ. પોતાનો વહેવાર તપાસવો જોઈએ. તે કારણો અને વહેવારમાં દેખાતી અયોગ્ય આખતો તેણે પ્રથમથી જ છોડી દેવી જોઈએ. અસત્ય, અપ્રામાણિકતા, દુષ્ટતા, કપટ, દંભ એ અંધાનો સંબંધ છોડી દેવો જોઈએ. વ્યસનો, ખોટી ટેવો, આળસ, જડતા, કુમિત્ર તેમ જ સમય બગાડનારી અને ફરી ફરી લાલચમાં ફસાવનારી આખતો એ અંધાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. મોહ ઓછો ન કરી શકાય તોય તે વધે એમ તો ન જ કરવું જોઈએ. સદ્વ્યવહારથી આજીવિકા ચલાવીને પોતા પરની જવાબદારીઓ અદા કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શરીર, કપડાં, પોતાની વપરાશની વસ્તુઓ, પોતાની જગા વગેરે સ્વચ્છ રાખવાનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ. બોલવામાં વિવેક રાખવો, સત્ય અને પરિમિતતા રાખવી. વાણી મધુર રાખવી. અતિ વાચાળતા, કર્કશતા, તેમ જ અમર્યાદ, કંઠાર, તીવ્ર, આક્રોશયુક્ત, અસત્ય, અવિવેકી, નિષ્કારણ અને અપ્રિય ભાષણ — વાણીના આ અધા દોષો કાઢી નાખવા. ખાતપાત શુદ્ધ, સાત્ત્વિક અને પૌષ્ટિક રાખવું; તેમાં પણ પરિમિતતા રાખવી. ઉગ્ર અને તીવ્ર સ્વાદવાળું અને માદક

ખાનપાન ન કરવું. હંમેશ થોડી ભૂખ રહે તેમ ખાવું. ખાઉધરા ન થવું. ભોજન કરતી વખતે અને પછી પણ પ્રસન્ન રહેવું. સંતાપમાં, ઉદ્વેગમાં તેમ જ ભુખ્ત અને અપ્રસન્ન સ્થિતિમાં અન્નગ્રહણ ન કરવું. તે જ પ્રમાણે અર્ધુ ચિત્ત ખોરાકમાં જ રાખીને અથવા અસંતુષ્ટપણે તેની ચર્ચા કે ચિકિત્સા કરીને ભોજન ન કરવું. આહારની શુદ્ધિ પર શરીર, પ્રાણ અને ચિત્તની શુદ્ધિનો આધાર છે. અન્નની શુદ્ધિ અને તેમાંના આપણા સંકલ્પ અનુસાર શરીરમાં રસો નિર્માણ થાય છે; તેથી અમૃત-તુલ્ય પ્રાણદ્રાવી સાત્ત્વિક પરિણામ નીપજે એવા સંકલ્પો આપણે ભોજન વખતે સેવવા જોઈએ. પરિશ્રમ કરતા રહેવું. સેવા અથવા કોઈ પણ સત્કર્મ કરવાની આખતમાં આળસ કે શરમ ન રાખવી. નિંદા અને કુસંગ ટાળવાં. સારું વાચન, મનન અને ચિંતન રાખવું. સૌથી મહત્ત્વની આખત એ કે સત્સંગ રાખવો. સત્સંગ એટલે કોઈ મહાન સાધુનો સંગ એવો અહીં અર્થ નથી. જેની સોખતમાં આપણું મન પવિત્ર રહે, અને પવિત્રતા વિષેની આપણી ઇચ્છા અને રુચિ વધતાં રહે તે સત્સંગ. એ કામ વાચનથી થાય, મનનથી થાય, તેમ જ રોજનું નિત્યકર્મ સદ્ભાવનાથી અને કર્તવ્યશુદ્ધિથી કરતા રહીએ તો તેથી પણ થાય. આપણો અર્ધુ, પુત્ર, મિત્ર, પડોશી, નોકર, માઆપ, બહેન, પત્ની વગેરેમાંથી જેની સોખતમાં આપણું ચિત્ત નિર્મળ રહે અને તેની નિર્મળતા વધતી રહે તેને સત્સંગ કહેવાને હરકત નથી. અને સાધુ-મહાત્માઓની સોખતમાં પણ જે આપણામાં મોહ અને ચંચલતા વધતાં હોય તો તે સંગ આપણે આપણા પૂરતો વળ્ય માનવો. નિયમિત અને વ્યવસ્થિત થવું. દયા, સ્નેહ, નિખાલસતા, સત્ય, ઉદારતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને સંયમ આપણા વર્તનમાં સ્વાભાવિકપણે જ દેખાવાં જોઈએ. આપણું શરીર, આપણી કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મન, એ બધાના ચોવીસે કલાકના વ્યાપાર તરફ આપણું સાવધાનપણે લક્ષ હોવું જોઈએ. તેમની અયોગ્ય ક્રિયાઓને દંઢતાપૂર્વક રોકવી જોઈએ. આપણા વિચાર અને આચારમાં મેળ રાખવો જોઈએ. સવારમાં વહેલા ઊઠીને વિશુદ્ધ થઈને

ભાવપૂર્વક પ્રાર્થના કે સ્તોત્ર બોલવાની ટેવ રાખવી. અને ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની આખત એ કે આપણા હૃદયમાં સતત વિવેક જગ્રત રાખવો.

આવી જાતની ટેવ પાડવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આવા પ્રયત્નથી આપણી ચિત્તવૃત્તિમાં ઝાંઝો, ફેર ન પડે તોમ અયોગ્ય વર્તનનો અગાધૂર્વક ત્યાગ અને આગ્રહપૂર્વક સારું વર્તન, એટલું તો આપણે ચોક્કસ સાધી શકીશું. આપણે આપણા શ્રેયની ઇચ્છા રાખતા હોઈએ તો આપણને આમાં અગાધકાર જેવું કશું નહીં લાગે. આ સમય દરમ્યાન ચિત્ત સ્વાધીન થયેલું નહીં હોય, એટલે કેટલીક આખતોમાં આગ્રહ રાખવો પડશે. પણ તેથી આપણા પૂર્વસંસ્કારોમાં અને ચિત્તમાં ધીરે ધીરે ફેરફાર થતો જશે. કેટલાંક અનિષ્ટોમાંથી આપણે સહેજે બચી જઈશું અને કેટલાંક ઇષ્ટ પરિણામો પણ જીવન પર થયેલાં દેખાઈ આવશે અને તેને લીધે આપણને આ માર્ગનો રસ લાગશે. આપણા શુભ સંકલ્પમાં તેથી બળ આવશે. ખોટી ટેવો, વ્યસનો, ખોટા ખર્ચો, વગેરે અયોગ્ય આખતો જીવનમાંથી નાશ પામવા માંડશે. એજે જનું જીવન સારા માર્ગે અને કાર્યમાં પસાર થવા માંડશે. પોતાનો વખત નકામો અગાડનારાં માણસો આપણાથી દૂર થશે. કુમિત્રો આપણને આપોઆપ છોડી દેશે. દોષો નીકળી જશે. આપણો રસ્તો સાફ થશે. સન્મિત્રો મળવા લાગશે. ભલા લોકો આપણને શોધતા આવશે. આ વખતે આપણું અંતર બાહ્ય કર્મના જેટલું શુદ્ધ થયેલું ન હોય તોપણ તે શુદ્ધ થાય એવી આપણી ઇચ્છા અને પ્રયત્ન ચાલુ રહેશે.

આવી જાતની આપણી બાહ્ય તૈયારી થયા પછી આપણે તે પછીનો પ્રયત્ન શરૂ કરવો. શરીરશુદ્ધિ, આચરણશુદ્ધિ અને વ્યવહારશુદ્ધિ ચાલુ હોય ત્યારે જ આપણે પ્રાણ-વ્યવહાર શુદ્ધિ તરફ વળવું જોઈએ. તે માટે પ્રાણાયામનો અભ્યાસ રાખવો. થોડાંક આસનો શીખી લેવાં. પ્રાણાયામ અને આસનોથી પ્રાણની અને શરીરની પણ શુદ્ધિ આપણે સાધવાની છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. પ્રાણાયામથી ફેફસાંની અશુદ્ધિ હવા બહાર કઢાય

છે, અને દરેક દીર્ઘ શ્વાસની સાથે અહારની સારી હવા અંદર લેવાય છે. એ ક્રિયા ચાલુ હોય ત્યારે દરેક વખતે જે આંતર અને બાહ્ય કુંભક થશે તેનાથી ચિત્તની ચંચલતા ઓછી થશે. પ્રાણ અને સૂક્ષ્મ વાયુ-વાહિનીઓ પર તેની સારી અસર થશે. આસન અને પ્રાણાયામના અભ્યાસથી હોઝરીની ક્રિયા સુધરશે. જઠરાગ્નિ ખરાબર કામ કરતો થશે. આસનોને કારણે હળવો વ્યાયામ થતો રહેશે અને સાંધેસાંધામાં બેગો થયેલો મળ ત્યાંથી ખસવા માંડશે ને આખરે દૂર થશે. શરીરમાં સ્ફૂર્તિ અને ઉત્સાહ વધવા લાગશે. નિત્ય નવું ચૈતન્ય સંચરતું માલૂમ પડશે. એકંદરે આસન અને પ્રાણાયામથી શરીરની નીરોગિતા અને શુદ્ધિમાં થણી મદદ મળશે.

આ અભ્યાસની પાછળ થોડાક દિવસ સ્વતંત્રપણે આપવા જેવી જેની પરિસ્થિતિ હોય તેણે દૂર એકાંતમાં શાંત જગ્યાએ અભ્યાસ માટે સ્થાન જઈને આ અભ્યાસ કરવો. એવી સ્થિતિ ન હોય તેણે, અને સમય હોય તે પરિસ્થિતિમાં સૌથી શાંત જગ્યાએ તે કરવો. પ્રાતઃકાળ પહેલાંનો સમય આ અભ્યાસ માટે સૌથી વધારે અનુકૂળ છે. રાતની વિશ્રાંતિથી અધો થાક ઊતરી જઈ શરીર અને મન સ્વસ્થ થયેલાં હોય છે, તે વખતે પ્રવૃત્તિની શરૂઆત થયેલી ન હોવાથી તેમાં ચંચલતા આવેલી હોતી નથી. પ્રવૃત્તિ પર ચડ્યા પછી ચિત્ત સહેજે રજ્જેગુણી થાય છે. તેથી વિશ્રાંતિ પૂરી મળેલી હોવાને લીધે જડતા અને તમમાંથી અહાર પડેલા ચિત્તને તે રજ્જેગુણી થાય તે પહેલાં જ સત્ત્વગુણી વિચાર પર, અભ્યાસ પર, ચડાવવામાં આવે અને પોતાનામાં રહેલા શુદ્ધ રજ્જે એ કામમાં આપણે ઉપયોગ કરી લઈએ તો તે વખતે આપણા પ્રયત્નમાં જલદી યશ અને સિદ્ધિ મળી શકે. આ અભ્યાસ આપણે નદીકાંઠે, જલાશય પાસે કે પર્વત, ડુંગર, કે ટેકરી જેવી ઊંચી જગ્યાએ એકાંતમાં કરવાનો ક્રમ રાખીએ તો સૃષ્ટિની અનુકૂળતાનો અનુભવ અને લાભ આપણને સહેજે વધારે થશે. આખી સૃષ્ટિ અધારમાંથી તેજમાં આવી રહી છે; ઝાડ, પાન, ફૂલ, અંધાં પોતપોતાની

દબે પ્રકુલિત થઈ રહ્યાં છે; દશે દિશા તેજથી ભરાઈ રહી છે; પશુપક્ષી, જીવજંતુ જાગૃતિને માર્ગે છે; — એવે વખતે જે કોઈ સંકલ્પ કરીએ તે સહેજે ચિત્ત પર દટપણે ઠસી જાય છે. જેમ જેમ આ સમય વહી જાય છે તેમ તેમ સૃષ્ટિમાં ગડબડ શરૂ થાય છે. સૂર્ય પ્રદીપ્ત થાય છે. આપણું ચિત્ત પણ પ્રવૃત્તિમય બનીને ચંચલ થતું જાય છે. એટલા માટે અધીરોતે યોગ્ય અને અનુકૂળ એવા પ્રાતઃકાલે સ્નાનાદિ કરી પવિત્ર થઈને પૂર્વાભિમુખ કે ઉત્તરાભિમુખ બેસીને રોજ નિમમિતપણે આસનપ્રાણાયામને અભ્યાસ કરવો.

૪

ધ્યાનાભ્યાસનું માર્ગદર્શન - ૨

આસનના અભ્યાસથી આસનની સ્થિરતા અને પ્રાણાયામથી પ્રાણની શુદ્ધિ કંઈક પ્રમાણમાં સિદ્ધ થયા પછી એકાગ્રતા માટે સાધકે ધ્યાનાભ્યાસની શરૂઆત કરવી. જરાય અસ્વસ્થ અંતર્બાહ્ય પ્રતીક થયા વિના જે આસન પર પોતે કેટલોક સમય બેસી શકે તે આસન સાધકે અભ્યાસ માટે પસંદ કરવું. તે પર સહજપણે ટટાર બેસીને પરમાત્માનું ચિંતન કરીને પોતાના ધ્યેયનું અને સત્સંકલ્પનું સ્મરણ કરવું. અને ચિત્તને સહેજે આકર્ષક લાગે એવે સ્થાને તેને એકાગ્ર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. ચિત્તને એકાગ્ર કરવા માટે બાહ્ય સાધનની કે વસ્તુની જરૂર અને તેટલી ઓછી કરવી. તેમ કરવાથી અભ્યાસમાં જલદી સિદ્ધિ મળી શકે છે. નાસિકાગ્ર, હૃદયનો મધ્યભાગ, બ્રૂમધ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, પ્રણવ, નામજપ — એ પૈકી કોઈ પર પણ ચિત્તની ધારણા કરી શકાય તો સારું. આમાંથી કોઈ પર પણ ચિત્ત સ્થિર ન થઈ શકતું હોય તો દિશા, દીવો, અગ્નિ, તારા, ભૂરો રંગ, ગોળ આકૃતિ, — એ પૈકી ગમે તે પર, જેના પર કરી શકાય તે પર,

ચિત્ત સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. એ પણ ન બની શકે તો દિવ્ય ગુણોવાળા પુરુષની મૂર્તિનું અંતરમાં ચિંતન કરવું. તે પણ ન કરી શકાય તો તેનું ચિત્ર તૈયાર કરીને તે સામે રાખી તેના ભ્રૂમધ્ય પર પોતાની દષ્ટિ સ્થિર કરવી. ત્યાં ચિત્ત ન ચોંટે તો ધ્યાનાભ્યાસ માટે અત્યારે આપણી પાત્રતા નથી એમ સમજીને સાધકે સત્સંગ વધારવો, સત્પુરુષોનાં ચરિત્રો વાંચવાં, તેમના ગુણોનો વિચાર કરવો, એ ગુણોનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, પ્રકટ નામજપ કરવો. પ્રાર્થના અને સ્તવન વડે ચિત્તની શુદ્ધિ સાધવાનો પ્રયત્ન કરવો. પરંતુ શ્રેયનો માર્ગ છોડીને અવિવેકી અનવું નહીં. આ જાતનું પોતાને યોગ્ય સાધન કરતાં કરતાં ચિત્તમાં એકાગ્રતા સાધવાની શક્તિ આવશે. ઉદારતા અને ઉદારતાથી કર્તવ્યો કરતાં કરતાં પણ માણસના ચિત્તનું ચાંચલ્ય ઓછું થાય છે અને તેની સુપ્ત શક્તિઓ જાગ્રત થાય છે. અને વખત જતાં તે અભ્યાસ માટે લાયક બને છે.

ચિત્તને એકાગ્ર કરવાની આપણને ટેવ ન હોવાથી તે શરૂઆતમાં પ્રથમ સ્થિર નહીં થાય. જે વસ્તુ, સંકલ્પ, વિચાર સાક્ષીવૃત્તિની કે ગુણ પર આપણે ધારણા કરી હોય ત્યાંથી ચિત્ત આવશ્યક્તા ફરી ફરીને ચળશે. તે વખતે તેને નામ પર સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. ત્યાં સ્થિર ન થાય તો મનમાં ને મનમાં સ્તવન કે સ્તોત્ર બોલવા માંડવું અને તેના અર્થમાં કે ભાવમાં તેને તન્મય કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. આ પ્રયત્નથી પણ ચિત્ત એકવિધ ન થાય અને તે ફરી ફરીને સંકલ્પવિકલ્પ પર ચડતું હોય તો તેને એકવિધ કરવાનો આગ્રહ તે વખત પૂરતો છોડી દેવો. પરંતુ આપણી પોતાની સ્થૂળ બેઠક એટલે કે પોતાનું આસન અને પોતાનો સંકલ્પ છોડવાં નહીં. ચિત્ત જેમ તરંગાકાર થાય તેમ તેને થવા દેવું. પણ તે વખતે તે દરેક તરંગને ઓળખનારી એક જાગ્રત અને સાક્ષી-વૃત્તિ નિર્માણ કરવી. ચિત્તના દરેક તરંગ પર, ચિત્તની ગતિ પર, તે સાક્ષીવૃત્તિને પહેરે રહે એટલી તે વૃત્તિ જાગ્રત હોવી જોઈએ. કોઈ

કોઈ વાર આ સાક્ષીવૃત્તિ તરંગની મગ્નતામાં સરી જાય કે ડૂબી જાય તોય આપણો મૂળ સંકલ્પ તે વૃત્તિને ફરી ફરી જાગ્રત કરશે. તે સાક્ષીવૃત્તિથી બધા તરંગોનું નિરીક્ષણ કરવું. આ રીતે ચિત્તની પ્રવાહિત શક્તિની વહેંચણી થઈને જેમ જેમ સાક્ષીવૃત્તિની જાગ્રતિનું અખંડિતપણું રહેવા માંડશે અને જેમ જેમ ચિત્ત તે વૃત્તિથી જ ભરાતું જશે તેમ તેમ સંકલ્પવિકલ્પાત્મક તરંગોનું જોર મંદ પડશે, અને ક્ષીણ થતાં થતાં છેવટે આપોઆપ અંધ પડશે. તે અંધ પડતાં જ સાધકે ફરી પોતાના ચિત્તને મૂળ ધારણા પર લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો.

ચિત્તને હંમેશ કોઈ ને કોઈ રસ જોઈતો હોય છે. એ રસ મળે નહીં ત્યાં સુધી જેમાંથી રસ મળે એવા વિષયને તે ચિત્તશક્તિની શોધ્યા કરે છે. એ અવસ્થામાં તે સહેજે ચાંચલ છે એમ લાગે છે. પોતાને જોઈતો રસ અને વિષય મળતાં જ તે સહેજે ત્યાં તન્મય થાય છે. આ તેનો

ધર્મ ધ્યાનમાં લઈને આપણે તેને સારા વિષય તરફ વાળવું જોઈએ અને ત્યાં એકાગ્ર કરવું જોઈએ. ચિત્તની એકાગ્રતામાં મહાન શક્તિ ભરેલી છે. જ્ઞાનની પાછળ એકાગ્રતાથી પડવાથી જ દુનિયામાં મહાન શોધો થઈ છે અને થાય છે. આપણે પણ શુદ્ધ ધારણા પર ચિત્તને કેંદ્રિત કરી શકીએ તો આપણામાં મહાન શક્તિ જાગ્રત થાય. સૂર્યનાં કિરણોને વિશિષ્ટ કાચની મદદથી એક જગાએ કેંદ્રિત કરવાથી એ જ કિરણોમાં આગવાની શક્તિ પેદા થાય છે. પાણીના ધોધને સતત એક સરખી વિશિષ્ટ ઊંચાઈ પરથી ચોક્કસ ગતિથી અને પ્રમાણમાં વહેતો રાખી શકાય તો તેમાંથી પ્રચંડ શક્તિ પેદા થાય છે. સુથારનું ગિરમીટ લાકડા પર એક જ ઠેકાણે ફેરવ્યા કરવાથી લાકડામાં આરપાર કાણું પડે છે. એવી જ રીતે ચિત્તશક્તિને વિષયાકાર થઈને અહાર પડવા ન દેતાં એક જ શુભ સંકલ્પ પર કેંદ્રિત કરવાથી તેમાંથી મહાન શક્તિ નિર્માણ થાય છે. સંકલ્પની દબતા, વૃત્તિને કેંદ્રિત કરવામાં તીવ્રતા અને સાતત્ય, વૃત્તિને અહાર ફેલાઈ જવા ન દેવાથી એટલે કે ચિત્તશક્તિનો અપવ્યય

ન થવા દેવાથી આપણી અંતરશક્તિનો થયેલો સંચય, વગેરે અનેક કારણોને લીધે આપણા પ્રયત્નમાં આપણને સિદ્ધિ મળે છે. તેથી સાધકે આ બધી બાબતો ધ્યાનમાં લઈને અભ્યાસમાં ચીવટ રાખવી.

શ્રેય વિષે કેવળ ઉત્કંઠા સાધકમાં હોય પણ તેના પ્રમાણમાં અભ્યાસનું જોર ઓછું હોય તો તેનામાં કેવળ વ્યાકુળતા વધવા વ્યાકુલતા અને તેનું લાગશે. ઉત્કંઠાના પ્રમાણમાં અભ્યાસ અને માર્ગ-શમન દર્શન ન મળવાથી વિલક્ષણ વ્યાકુળતા વધવાના આપણા સંતોના અનેક દાખલાઓ ઉપલબ્ધ છે. આ માર્ગમાં ઉત્કંઠા જોઈએ, તીવ્ર ઇચ્છા જોઈએ પણ ખોટી વ્યાકુળતાની તેમાં જરૂર નથી. યોગ્ય માર્ગ મળે તો પ્રયત્નમાં ક્રમશઃ યશ મળે છે અને તેને લીધે ધીરે ધીરે ઉત્કંઠાનું શમન થતું જ રહે છે. તે યશની સાથે જ સાધકનો આત્મવિશ્વાસ વધતો જાય છે. સાધન પરની શ્રદ્ધા દઢ થાય છે અને વધતી જાય છે. તેથી સાધકે પોતાના ચિત્તનું, વર્તનનું તેમ જ અભ્યાસમાં શા શા પ્રકારે અને છે તેનું હુમેશ નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. યશ ન મળતો હોય અને કેવળ ઉત્કંઠા વધતી હોય તો પોતાને યોગ્ય સાધન મળ્યું નથી અથવા યાદુ સાધનનો પ્રયોગ કરી શકવા જેવી પોતાની પરિસ્થિતિ નથી તેમ જ અંતરની સાર્વિકતા નથી એમ તેણે સમજવું. અને યશ ન મળતો હોય અને ઉત્કંઠા ઓછી થતી હોય તો શ્રેય વિષેની પોતાની ઇચ્છા ઓસરતી હોવી જોઈએ અને પોતાના ચિત્તને અંદરથી ખીજા કશાનું આકર્ષણ હોવું જોઈએ એમ સમજવું. આ રીતે સાધકે વખતોવખત પોતાના ચિત્તને તપાસી જોવું. અભ્યાસમાં ગતિ ન થતાં કેવળ વ્યાકુળતા જ વધતી હોય તો વિવેકથી તેને ઓછી કરીને અભ્યાસમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવો. સત્સંગ રાખવો. મનને શાંત કરવું. થોડા સમય વિશ્રાંતિ લઈને ફરી અભ્યાસ શરૂ કરવો. ચિત્તના પૂર્વ સંસ્કારોને કારણે અથવા તેની અશુદ્ધિને કારણે અભ્યાસનું બળ ઓછું પડતું હોય તો તે વખતે પ્રાર્થનાનો ક્રમ રાખવો. હૃદયપૂર્વક કરેલી પ્રાર્થનામાં ઘણું સામર્થ્ય છે. તે પ્રાર્થનાના તીવ્ર સંકલ્પથી અશુભ

સંસ્કારોનું બળ ઓછું થશે. શુભ સંસ્કારો જાગ્રત થશે. તે દઢ થશે. જ્ઞાનનો ઉદય થશે. સદ્ગુણોમાં પ્રગતિ થશે. આની રીતે આપણો હેતુ પાર પાડવાના કામમાં તે વખતની પ્રાર્થનાને સ્તવન આપણને સહાયભૂત થશે.

આ પ્રયત્નથી આપણા ચિત્તમાં બળ આવ્યા પછી ફરી આપણે ધારણા સિદ્ધ કરવા પાછળ લાગી જવું. તેમાંથી વૃત્તિ અભ્યાસનાં વિષ્ણો ચળતી હોય તો ચિત્ત ક્યાં ક્યાં જાય છે, શેમાં રમે છે, ક્યા વિષયમાં અગ્રણ્યતાં તનમય થાય છે, તેમાંથી ક્યારે કેવી રીતે બહાર નીકળે છે — એ બધાની સાધકે તપાસ કરવી. તેનાં કારણો શોધવાં. કારણો મળ્યા પછી તે સ્થિતિમાંથી છૂટવા માટે પોતાના જીવનવહેવારમાં ફેરફાર કરવો જરૂરી અને શક્ય હોય તો તે કરી જોવો. કોઈની સોબતથી ચિત્તમાં વિક્ષેપ થતો હોય તો એ સોબત ટાળવી. અભ્યાસને વખતે કઈ કઈ ઇન્દ્રિયોના ક્યા રસો આડે આવે છે, ક્યા સંસ્કારો, કલ્પનાઓ કે ભાવનાઓ વિદ્વન્સ્પ થાય છે તેની તેણે તપાસ કરવી અને તેમને વિવેકથી દૂર કરવાં. જીવનસિદ્ધિના માર્ગમાં એ રસો કેટલા વિદ્વાતક થાય છે તેનો વારંવાર વિચાર કરવો. મન નિર્મળ કરવું. અભ્યાસમાં નિદ્રા, તંદ્રા અથવા જડતા આવતી હોય તો રોજની વિશ્રાંતિ પોતાને પૂરતી છે કે નહીં તેનો વિચાર કરવો. પૂરતી વિશ્રાંતિ લીધા પછી પણ અભ્યાસ વખતે તંદ્રા આવતી હોય તો ખાનપાનમાં કેઈ દોષ છે કે કેમ તે તપાસવું. ચિત્ત વિષયમાંથી નીકળતાં જ નિદ્રામાં લય પામે છે, એ આપણો રોજનો ક્રમ છે. આપણે ચિત્તને એક કેન્દ્ર પર લાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ ત્યારે ખીજા બધા વિષયોને, સ્મૃતિઓને, વૃત્તિઓને, દૂર કરીને ચિત્તમાં એક જ સંકલ્પ રાખવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. એવે વખતે ખીજા બધા વિષયોમાંથી નીકળેલું ચિત્ત આપણે ઇચ્છેલા સંકલ્પને, ગુણને, કે વિચારને ધારણ ન કરી શકે તો આપણી હંમેશની ટેવ પ્રમાણે તે નિદ્રામાં લીન થાય છે. નિદ્રાની પહેલાંની સ્થિતિ તંદ્રા. તંદ્રાની પહેલાંની સ્થિતિ જડતા. ચિત્ત અન્ય વિષયોમાંથી છૂટ્યું

હોય પણ શુભ સંકલ્પ ધારણુ ન કરી શકે તો તે જડતામાં, એટલે કે તમોગુણમાં પ્રવેશ કરે છે.

આપણને આપણી અશુદ્ધ વૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને શુભ સંકલ્પ ધારણુ કરતાં અને ત્યાં જ ચિત્તની અધી શક્તિ વિક્ષેપોની ચઢતી-કેદ્રિત કરતાં આવડવું જોઈએ. તેકેદ્રિત થયા અતરતી ગતિ પછી તે સંકલ્પને મધ્યમાં રાખીને તેને અંગેના વિચારોની સ્ફુરણા થવા માંડશે. તે સંકલ્પનો, ગુણનો અને વિચારનો પોતાની અને માનવ જીવનની ઉન્નતિની સાથે કઈ રીતે કેટલી જ્ઞાતનો સંબંધ પહોંચે છે તે આપણા લક્ષમાં આવવા માંડશે. માનવી ગુણધર્મ, સંસ્કાર અને સ્વભાવ પર આપણે ધારણુ કરેલા સંકલ્પનું કેવું પરિણામ થશે તેની યથાર્થ કલ્પના આપણને આવવા માંડે તો અભ્યાસથી આપણી પ્રજ્ઞા શુદ્ધ થઈ રહી છે એમ સમજવું. પરંતુ તેને અભ્યાસની પૂર્ણતા ન સમજતાં પ્રજ્ઞાને રૂપે અભ્યાસનું કૃણ આપણને મળી રહ્યું છે એટલું જ તે પરથી આપણે સમજવું. અભ્યાસમાં ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી આપણામાં કોઈ પણ અશુભ સ્મૃતિ ધ્યાનસમયે નહીં ઊઠે એવી ખાતરી સાધકે ન રાખવી. અને એવી સ્મૃતિ ઊઠે તો તેથી ગભરાવું નહીં કે નિરાશ થવું નહીં અથવા તેમાં જ રમ્યા કરીને મગ્ન થવું નહીં. આવે વખતે સાવધતા ન છોડતાં તે સ્મૃતિને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. તેમ ન કરી શકાય તો તે સ્મૃતિની ગતિ કઈ બાજુએ છે તે જાણવું. તે સ્મૃતિ અંતરમાંથી ઊડી છે કે કોઈ બાહ્ય નિમિત્તથી ઊડી છે તે તપાસવું. એ સ્મૃતિ વૃત્તિનું રૂપ ધારણુ કરે છે કે કેમ તે જાણવું. તેમાંથી પણ સાવધપણે અભ્યાસ પર આવવાનો પ્રયત્ન કરવો. તે પણ ન કરી શકાય તો ચિત્તનો પ્રવાહ કેવા કેવા રંગો ધારણુ કરે છે તેના પર નજર રાખવી. આપણી સાવધતા વિશેષ હોય અને સંકલ્પ પર આવવાની ચીવટ હોય તો ચિત્ત તે પ્રવાહમાંથી છૂટીને ફરી અભ્યાસ પર આવશે એવે વખતે ચિત્તમાં ઊડનારી અશુભ સ્મૃતિની ગતિ, તેની ચંચલતા, વધતા પ્રમાણમાં છે કે ઊતરતા પ્રમાણમાં છે એ

સાધકે તપાસી જાણવું. ચિત્તમાં ઊઠતી સ્મૃતિનું વૃત્તિમાં સ્પષ્ટપણે થતું રૂપાંતર; પછી તેની ક્ષણિકતા કે દીર્ઘતા; તેની મંદના કે તીવ્રતા; તેમાંથી ઊઠતા બીજા સંકલ્પવિકલ્પ; ત્યાર પછી તેમાંથી જ એક એકથી વધારે અશુદ્ધ વૃત્તિઓનો ચિત્તમાં થનારો ઉદ્ભવ; તેને લીધે થનારી વ્યાકુળતા; તે વ્યાકુળતા પરથી સ્થૂળ વિષયો તરફ ચિત્તને થતું આકર્ષણ આકર્ષણ; અને છેવટે એ અધામાંથી ચિત્તને અભ્યાસ પર લાવવા માટે કરવો પડતો ઓછોવતો પ્રયાસ;— એ અધા પરથી આપણા ચિત્તની અવસ્થા કેવા પ્રકારની છે અને વૃત્તિઓનું જોર વધી રહ્યું છે કે ઓસરી રહ્યું છે, તે સાધક ઓળખી શકે છે. અશુદ્ધ વૃત્તિઓની વધતી જતી તીવ્રતા, વ્યાકુળતા કે વિવિધતા, તે જ પ્રમાણે ચિત્તની તેની સાથે થતી તદાકારતા અને સ્થૂળ વિષયો તરફનું આકર્ષણ, એ અધા પરથી વૃત્તિઓની ગતિ વધવા તરફ છે અને અભ્યાસને પ્રતિબંધક છે એમ જાણવું. અને સ્મૃતિરૂપે વૃત્તિ જ્યારે થયા પછી ચિત્ત તેમાં જ રમ્યા ન કરે, તેના પ્રવાહમાં ન તણાય અને જલદી સાવધ થઈ પોતાના સાધનમાં લાગી જાય તો અશુદ્ધ વૃત્તિઓ ક્ષીણ થવાના, અસ્ત પામવાના, માર્ગ પર છે એમ સમજવું. એ જ અભ્યાસથી તે વધુ ને વધુ ક્ષીણ થતી જશે એવો વિશ્વાસ તેણે રાખવો. અભ્યાસકાળમાં ધારણુ કરેલા સંકલ્પ સિવાય બીજી સારી કે નરસી અને પ્રકારની વૃત્તિઓ કે સંસ્કારો ચિત્તમાં જ્યારે થયા કરે છે. પણ અભ્યાસની દૃષ્ટિથી તે અને બાધક જ હોય છે. ધારણુ કરેલા સંકલ્પ સિવાય અથવા તે સંકલ્પમાં દૃઢતા આવી શકે એવા બીજા કોઈ સંકલ્પ કે વૃત્તિ સિવાય બીજી કોઈ પણ સારી કે નરસી વૃત્તિની કે સંસ્કારની જાગૃતિ અભ્યાસને સહાયક થઈ શકતી નથી. તેથી પોતાનામાં કોઈ વૃત્તિઓ ઊઠે છે તે સાધકે ઓળખવું જોઈએ. ધ્યેયને વિષે ઉત્કંઠા, તેને માટે યોગ્ય સાધનમાર્ગ, અભ્યાસની ખાતરમાં સતત પ્રયત્નશીલતા અને સાવધતા વગેરે ખાતરો જે પ્રમાણમાં સાધકમાં હશે તે પ્રમાણમાં તેને વહેવો કે મોડો પોતાના પ્રયત્નમાં યશ મળે છે.

સાધકને બહારની આપતો કરતાં અભ્યાસમાં તેના પોતાના પૂર્વ સંસ્કારો અને ટેવો જ વધારે આધક થાય છે. ધારણ કરેલા ધ્યેય વિષે જાગૃતિ સંકલ્પ પર સ્થિર ન રહેતાં ચિત્ત ત્યાંથી અન્યથાતાં ગમે ભારે ક્ષંટાઈ જઈ એક વિચાર પરથી બીજા પર બીજા પરથી ત્રીજા પર, એવી રીતે વિસંગતપણે જતાં જતાં કયાંક હૃમ્બેશની ટેવના કોઈક પણ રસાનુભવની સ્મૃતિમાં રમમાણુ થાય છે અને ભાં જ લીન થઈ શાંત થાય છે. તે તેમાંથી થોડુંક બહાર નીકળ્યા પછી સાધક સાવધ થાય છે. તેને અભ્યાસનું ભાન થાય છે અને તે ફરી પોતાના ચિત્તને પહેલી ધારણા પર કેન્દ્રિત કરવાના પ્રયત્નમાં લાગી જાય છે. આવો પ્રકાર ઘણી વાર થતાં તેમાંથી જ એકાગ્રતા સધાય છે અને તે દીર્ઘકાળ ટકે છે. આવી રીતે પ્રયત્ન કરતાં કરતાં સાધકને યશ મળવા લાગે છે. અભ્યાસમાં થોડી ગતિ થવા લાગ્યા પછી તે રોજ કયાં વગર તેને ચેત પડતું નથી. એટલો તેને તેમાં આગળ જતાં આનંદ થવા માંડે છે. આ સ્થિતિ પણ વિક્ષેપરહિત હોતી નથી. નિદ્રા ને તંદ્રા દૂર કરીને, પૂર્વસંસ્કારોનું બળ ઓછું કરતો કરતો ને ચંચળતા કાઢી નાખતો નાખતો સાધક આગળ જાય તોપણ તેના ચિત્તમાં કોઈ વખતે પૂર્વ-સ્મૃતિ-સંસ્કાર જાગ્રત થાય છે. અભ્યાસમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી આ કરીશું ને તે કરીશું, એવા જાત જાતના સંકલ્પવિકલ્પો ચિત્તમાં ઊભા માંડે છે. તે અભ્યાસમાં ચંચલતા લાવે છે. તેમને પણ હઠાવીને સાધક આગળ વધે છે. તેના ધ્યાનમાં સ્થિરતા આવે છે, જાગૃતિ આવે છે. તેની પ્રજ્ઞા પ્રખર થાય છે. સ્ફૂર્તિ ને પ્રસન્નતા લાગવા માંડે છે. ધન્દ્રિયોમાં રહેલી સૂક્ષ્મ શક્તિઓ જાગ્રત થવા માંડે છે. મેરુદંડ (કરોડ)માંથી પ્રવાહ અને સ્ફુરણ ચાલુ છે એમ લાગવા માંડે છે. નાડીસ્ફુરણ, સૂક્ષ્મ શ્વાસોચ્છ્વાસ, પ્રકાશ, ધ્વનિ, સ્પર્શ, વગેરેના જાત જાતના, પહેલાં કદી ન થયેલા, સૂક્ષ્મ અને સુખદ અનુભવો થવા માંડે છે. વાણીમાં સ્ફૂર્તિ અને તેજસ્વિતા આવે છે. શરીર હલકું લાગવા માંડે છે. આવી રીતે જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શુદ્ધિ અને તીક્ષ્ણતાને લીધે પાંચે વિષયોના

જુદી જુદી જાતના સૂક્ષ્મ અનુભવો સાધકને થવા લાગે છે. આ અનુભવ પરથી આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયો શુદ્ધ અને તીક્ષ્ણ થઈ છે અને તેની વધતી જતી બધી શક્તિનો ઉપયોગ આ જ અભ્યાસમાં કર્યા કરીને આપણે આગળ જવાનું છે એમ સાધકે સમજવું જોઈએ અને અભ્યાસને વિષે વિશ્વાસ રાખીને તેને વધારે વેગ આપવો જોઈએ. તેમ સમજવાને બદલે એ અદ્ય અનુભવ અને શક્તિના મોહમાં બે સાધક પડે અને તેમાં રમમાણુ થાય તો તે અભ્યાસમાં આગળ વધી ન શકે. એ સ્થિતિમાં તેના શબ્દમાં માધુર્ય આવીને થોડી શબ્દસિદ્ધિ પણ તેને પ્રાપ્ત થાય. નેત્રમાં તેજ આવીને તેનો પ્રભાવ પણ પડવા માંડે. કદાચ શક્તિસંચરણ પણ તેને સિદ્ધ થાય. પણ આ પૈકી કશામાંય તેનું સાચું કલ્યાણ નથી. અભ્યાસની દૃષ્ટિથી આ બધા વિક્ષેપો છે. એ શક્તિઓનો ઉપયોગ પોતાના પછીના અભ્યાસમાં કરવો એ જ સાધકનું કામ છે. તે માટે તેણે સતત જાગ્રત રહીને કોઈ પણ જાતના મોહમાં ન ફસાવું જોઈએ. વિક્ષેપોને ઓળખીને તેણે તેમને કોઈ પણ સંજોગોમાં ટાળવા જ જોઈએ. તેમાં તન્મય થવામાં કે તે દ્વારા પ્રતિષ્ઠા મેળવવામાં આપણું કલ્યાણ નથી એમ સમજીને એવે વખતે સાધકે સંકલ્પસિદ્ધિ, ચિત્તશુદ્ધિ અને સાત્ત્વિકતા પર જ પોતાનું લક્ષ સ્થિર રાખવું જોઈએ, અને આક્રીની આપતો વિષે વૈરાગ્યવૃત્તિ રાખવી જોઈએ. ધ્યાનાભ્યાસ દરમ્યાન જે સાત્ત્વિકતા લાગે તે પૈકી જેટલી પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં ટકે તેટલી જ ખરી સાત્ત્વિકતા છે એમ તેણે સમજવું જોઈએ. અને તે સાત્ત્વિકતાનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરતી વખતે ધ્વનિ, પ્રકાશ વગેરે સૂક્ષ્મ ચિહ્નોનો અનુભવ ન થાય તો તે વિષે સાધકે ચિંતા કરવાનું કારણ નથી; કેમ કે તે ચિહ્નો એ ખરી સાત્ત્વિકતા નથી, પણ તેની જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સૂક્ષ્મ શક્તિઓનાં અને તેની તીક્ષ્ણતાનાં લક્ષણો છે. તે સાત્ત્વિકતાનાં લક્ષણો નથી તેમ જ એવી જાતની તીક્ષ્ણતા સાધવી એ તેનું ધ્યેય નથી. દિવ્ય કે અહ્ભુત લાગતા કોઈ પણ કેવળ અનુભવને કે શક્તિને મહત્ત્વ ન આપતાં તેની સાથે સાથે આપણા અશુદ્ધ સંસ્કારોનું જોર ઓછું થાય છે કે નહીં અને આપણી

સાત્ત્વિકતા વધે છે કે નહીં તે જ તેણે જોવું જોઈએ. આપણી ધારણાને એ હેતુ છે. આપણો શુદ્ધ સંકલ્પ વ્યવહારમાં પણ જન્યત રહી શકે છે કે નહીં અને આપણી સ્વપ્નદશા પણ ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ થતી જાય છે કે નહીં તે તરફ તેણે ધ્યાન આપવું જોઈએ. આ અભ્યાસમાં સાધન અને સાધ્ય અને તરફ સતત ધ્યાન આપવું પડે છે. ધ્યાન કરતાં કરતાં સાધકના ચિત્તની સ્થિતિ સતત બદલાતી જાય છે. તે વખતે તેની જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં મૂળ કરણ પર, તેના ગોલકો પર સૂક્ષ્મ અસર થાય છે. એને પરિણામે પૂર્વે જેની કલ્પના પણ ન હોય એવા અનુભવો થવા માંડે છે. તેમાંની કોઈકે અહ્ભુતતાને લીધે સાધકનું ચિત્ત તેમાં જ રમવા લાગે છે. એ જ દિશામાં શક્તિનો વિકાસ સાધવાનો સંકલ્પ સેવીએ તો જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સૂક્ષ્મતા અને શક્તિ વધારી શકાય છે. ધ્યેયનું વિસ્મરણ થાય અથવા તે પર દૃઢ રહી ન શકાય તો સાધક એવા આકર્ષણમાં ફસાય છે. જિજ્ઞાસાને લીધે પણ કેટલાક એ દિશામાં જાય છે. પરંતુ આ અભ્યાસ ચિત્તની સ્વાધીનતા માટે છે અને સ્વાધીનતા માનવતાની પૂર્ણતા માટે છે એ વાત જેને ચોક્કસપણે ગળે ઊતરી હોય અને તેથી જેને એનું કદી વિસ્મરણ થતું નથી તે કોઈ પણ આકર્ષણમાં કદી ફસાશે નહીં.

સાધકે ધ્યાન માટે બાહ્ય વસ્તુ લઈને સ્થૂળ ધ્યાનથી શરૂઆત કરી હોય તોયે જેમ જેમ તેની વૃત્તિ સ્થિર થતી અભ્યાસનો સાર જશે તેમ તેમ તેનું બાહ્ય ધ્યાન છૂટતું જશે અને સૂક્ષ્મ ધ્યાનમાં તેનો પ્રવેશ થશે. સંકલ્પ, ગુણ, ભાવના, વિચાર, એ પૈકી કોઈને પણ અંતરમાં સંકલ્પિત સ્થાને વૃત્તિના પ્રવાહનું કેન્દ્ર કરતાં આવડી જાય એટલે અભ્યાસમાં ગતિ થવા લાગી એમ સમજવું. અનુસંધાન અને પ્રવાહનું સાતત્ય એ આમાં મુખ્ય આખતો છે. આ એ આખતો સિદ્ધ થાય તો આપણા ચિત્તમાં સ્થિરતા આવશે, ચિત્ત દૃઢ થશે. અભ્યાસકાળ દરમ્યાન અનેક શુભ ભાવનાઓ ચિત્તમાં જન્યત થાય છે. તે ભાવનાઓ યોગ્ય કર્મમાં પરિણત થવી જોઈએ. તે પરિણત થવાથી તેમને જ આધારે ખીજ ભાવનાઓનો પણ ઉદ્ભવ થશે

અને એ ભાવનાઓ પણ કાર્યમાં પરિણત થવા માંડશે. આવી રીતે સદ્ભાવના, સત્કર્મ અને સદ્ગુણ વડે આપણું જીવન ઉત્તરોત્તર સમૃદ્ધ થતું જશે. આપણા જીવનના બધા વ્યવહારોની શુદ્ધિ થશે અને તે બધાનું પરિણામ શાંતિને રૂપે આપણને પ્રાપ્ત થશે. આ સ્થિતિ સિદ્ધ કરવા માટે સાધકે ધ્યાનના અભ્યાસની સાથે જ પોતાનું વર્તન અને જીવન વધારે ને વધારે શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સત્કર્મચરણ આપણો સ્વભાવ બનવો જોઈએ. આવી જાતના પ્રયત્નથી આપણી અશુદ્ધ વૃત્તિઓનો પૂરેપૂરો નાશ થશે કે નહીં તે આપણે આજે ખાતરીપૂર્વક ન કહી શકતા હોઈએ તોપણ એટલું તો આપણે ચોક્કસ કહી શકીએ છીએ કે, આ પ્રયત્નથી આપણી અશુદ્ધ વૃત્તિઓ ધીમે ધીમે એટલી ક્ષીણ થશે કે તે આપણને ગમે તેવા અયોગ્ય માર્ગ તરફ કદી પણ ધસડી જઈ શકશે નહીં અથવા તેમની કશી પણ માઠી અસર આપણા પર થશે નહીં. આટલી વાત આ જીવનમાં આપણે સાધી શકીએ તો ખસ છે. આપણામાં રહેલી અશુદ્ધિ નાશ પામે, બંધી વૃત્તિઓને આપણે ઝોળખી શકીએ, તેમની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનો ક્રમ આપણે સમજતા થઈએ, આપણું ચિત્ત આપણા કામ્યમાં આવી જાય અને હમેશ કામ્યમાં રહે, સદ્ભાવનાઓ જન્યત થાય, તેમનો વિકાસ થાય અને આપણે તેમને સત્કર્મમાં પરિણત કરી શકીએ, અને આવી રીતે ચિત્તની શુદ્ધિ અને સદ્ગુણો સાથે પુરુષાર્થની વૃદ્ધિ આપણામાં થઈ જાય, તો જીવનમાં ખીજું કશું સાધવાનું રહે નહીં. બધા અભ્યાસનો સાર આ જ છે.

અભ્યાસ કરનાર સાધકમાં અનેક પ્રકારના ગુણોની જરૂર હોય છે. તેમાં તારતમ્ય, પ્રસંગ ઝોળખીને વર્તવું અને કોઈ અભ્યાસની સિદ્ધિ પણ પ્રસંગમાંથી યોગ્ય માર્ગ શોધી કાઢવો, એ ત્રણ ગુણોની અત્યંત જરૂર છે. આપણું ચિત્ત સ્વાધીન રહે તે માટે એકાગ્રતા, શુદ્ધતા, દૃઢતા, કોમળતા અને સ્થિરતા, એ ચિત્તની અવસ્થાઓ આપણને સિદ્ધ થવી જોઈએ. તે સિદ્ધ કરવા માટે

ચિત્તવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, પૃથક્કરણ, કેન્દ્રીકરણ, જુદા જુદા કૃત્કણ સંયોજન અને એમાંથી કંઈ આખતની કચારે કેટલી જરૂર છે તે તેને યોગ્યતામાં આવડવું જોઈએ. યોગ્યતા પછી તે પ્રમાણે કરતાં આવડવું જોઈએ. ચિંતન, મનન, નિદિધ્યાસન, અનુસંધાન અને અનુશીલન - એમાંની દરેક આખત આવશ્યકતા મુજબ તેને કરતાં આવડવી જોઈએ. વૃત્તિને દૃઢપણે કચારે ધારણ કરવી, તેને કચારે છોડવી, એક વૃત્તિમાંથી ચિત્તને બીજી શ્રેષ્ઠ વૃત્તિ પર કેવી રીતે ચડાવવું, સંકલ્પને દૃઢ કેમ કરવો, તેને બીજા સંકલ્પમાં વિલીન કેમ કરવો વગેરે બંધી આખતો સિદ્ધ કરવા માટે સાધકને ઉપર જણાવેલા ગુણોની ધણી જરૂર છે.

માનવી જીવન વિશાળ છે. તેના સંબંધો વ્યાપક છે. તે પ્રધાને પહોંચી વળવા જેટલી ચિત્તશક્તિ અને ગુણો આપણામાં હોવાં જોઈએ. ચિત્તને કારણે જ આપણો જગતની સાથે સંબંધ છે. તે ચિત્તમાં કેવળ એકાગ્રતા, કેવળ શુદ્ધતા, કેવળ કોમળતા કે દૃઢતા હોય તેથી આપણું જીવન સારુંક નહીં થાય. જીવનમાં કોઈ વાર આપણને એકાગ્રતાની જરૂર પડે છે તો કોઈ વાર ચિત્તશક્તિને અનેક જગાઓએ એકી વખતે વહેંચી દેવી પડે છે. તે દરેક જગાનું મર્મ કે રહસ્ય તે જ ક્ષણે યોગ્યતાને પોતાના હિત કે રક્ષણ માટે તેનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. કચારેક ચિત્તને કેવળ સ્થિર રાખવું પડે છે, તો કચારેક કોમળ અને કચારેક ન્યાયનિષ્ઠુર બનાવવું પડે છે. તેથી ચિત્તની કેવળ એકાંગી સ્થિતિ સાધવી એ આ અભ્યાસનો હેતુ નથી. કોઈ પણ જાતની એકાંગિતા અથવા અભ્યાસથી સહેજે આવતી શક્તિનો દુરુપયોગ કરવાની ધમ્મ ઓ પૈકી કોઈ પણ વસ્તુ આપણામાં કદી પેદા ન થવી જોઈએ. શરીરસ્વાસ્થ્ય, આરોગ્ય અને ઔદિક તીક્ષ્ણતા એટલે કોઈ પણ વિષયને સમજવા જેટલી બુદ્ધિની પાત્રતા, એની જીવનમાં જેટલી જરૂર છે, તેના કરતાંય સાણસને ચિત્તસ્વાધીનતાની વધારે જરૂર છે. તે માટે જનગૃતિના બધા સમય દરમ્યાન આપણે આ આખતમાં અભ્યાસી રહેવું જોઈએ.

નિત્યના વ્યવસાયમાં, કર્મમાં, પોતાનું ચિત્ત સ્વાધીન રાખવાનો આપણો અભ્યાસ હોવો જોઈએ.

દરરોજના જીવનમાં જ જે ચિત્તની શુદ્ધિ, તેની સ્વાધીનતા, તેમ જ સહલાવનાઓનો અને સહગુણોનો વિકાસ સાધી શકતો હોય તેને આસનસ્થ થઈને ચિત્તને કોઈ એક શુભ સંકલ્પ પર ખાસ કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર નથી. સાસ્વિકતાથી, નિરહંકારપણે, પોતાના માનવી કર્તવ્યો જે સહજપણે કરી શકતો હોય અથવા કર્તવ્યકર્મો કરતાં કરતાં આ સ્થિતિએ પહોંચવાની જેને પોતા વિષે ખાતરી હોય તેને આને માટે આવી જાતના અભ્યાસની ખાસ જરૂર નથી. ચિત્તની સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કર્યા વગર માનવતા સાધ્ય ન થઈ શકે, એ વાત માત્ર તેને પૂરેપૂરી સમજાવેલી હોવી જોઈએ. અમુક એક વિશિષ્ટ પ્રકારના સાધનને આગ્રહ ન રાખતાં સાધ્ય વિષે અને સાધનની નૈતિકતા અને સરળતા વિષે આગ્રહ હોવો જોઈએ. દરરોજના ચાલુ વ્યવસાયવાળા જીવનમાં જ કોઈ પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સાધન કર્યા વિના પણ પોતાના માનવી કર્તવ્યો પવિત્રતાથી, સરળપણે અને નિરહંકારતાથી જે પાર પાડી શકતા હોય તેઓ ધન્ય છે એમાં શંકા નથી.

૫

લય અવસ્થાનું શોધન

પાછલા પ્રકરણમાં માનવતાની દૃષ્ટિથી ચિત્તસ્વાધીનતાની કેટલી જરૂર છે એ બતાવ્યું છે. આવી સ્વાધીનતા માણસે અલિપ્ત સ્થિતિ ખાસ અભ્યાસ કરીને અથવા હંમેશના જીવનમાં જ અસંત વિવેકથી અને સાવધપણે વર્તીને પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. તે પ્રાપ્ત કર્યા વગર માનવી જીવન ઉન્નત થાય એ શક્ય નથી, એ વાત આપણે ચોક્કસ સમજી રાખવી જોઈએ. ચિત્ત હંમેશ સ્વાધીન રહે તે માટે એકાગ્રતા, સ્થિરતા, દૃઢતા અને શુદ્ધતા એ ચાર મુખ્ય સિદ્ધિઓની આવશ્યકતા છે. પાછલા પ્રકરણમાં સૂચવેલા અભ્યાસથી આપણે તે સાધી શકીએ તો તે દ્વારા ચિત્તને સ્વાધીન રાખવાની શક્તિ આપણામાં આવે. જરૂર પડે ત્યારે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવાનું અને યોગ્ય વૃત્તિઓને પ્રેરણા અને ગતિ આપવાનું આપણને સિદ્ધ થાય તો જીવનસફળતા માટે અધિક ચિત્તશક્તિની કે તેને અંગેના અભ્યાસની આપણને જરૂર નથી. આ અભ્યાસથી આપણી ધારણાશક્તિ અને સંકલ્પશક્તિ વધે છે. ચિત્તમાં દૃઢતા આવે છે. આપણામાં વિવેકપ્રધાન એવી એક જાગૃત વૃત્તિ અખંડપણે કામ કરવા માંડે છે. એ આપણો સ્વભાવ બની જાય છે. એકાગ્રતાનો અભ્યાસ કરતી વખતે ચિત્ત જ્યારે ચંચલ અને બેકાબૂ બનીને ફરી ફરી ફટાઈ જાય છે અને વિક્ષિપ્ત થઈને સંકલ્પવિકલ્પ પર ચડવા લાગે છે ત્યારે તે બંધી ઘટના પર ધ્યાન રાખનારી એક વૃત્તિ નિર્માણ કરવી પડે છે. ત્યાંથી જ આ જાગૃત વૃત્તિનો સ્પષ્ટપણે આરંભ છે. તેને ગયા પ્રકરણમાં 'સાક્ષીવૃત્તિ' કહી છે. તેમ છતાં તે કેવળ સાક્ષી એટલે તટસ્થ વૃત્તિ નથી; તેમ જ તે કેવળ જાણનારી વૃત્તિ નથી; પણ તેમાં મુખ્ય ભાગ સાવધતાનો

છે. અર્થાત તે વિવેકયુક્ત હોય છે. ચંચલતાને યોગ્ય વખતે રોકીને ચિત્તને યોગ્ય ઠેકાણે વાળવાનો ભાવ પણ આ વૃત્તિમાં હોય છે. આવી રીતે અનેક મહત્વની વૃત્તિઓ મળીને તે એક વૃત્તિ બનેલી હોય છે. તે વૃત્તિનું આ અભ્યાસમાં વારંવાર કામ પડવાથી તે દૃઢ થાય છે. તે બંધી વૃત્તિઓને, બધા ગુણોને, બધાં કર્મોને, બધા વ્યવહારોને તેમ જ ચિત્તના બધા ફેરફારોને જાણે છે, પણ પોતે કશાયમાં રમી જતી નથી. ક્યાંય તન્મય થતી નથી. તે તદ્દુપતાને ઝોળખે છે પણ પોતે તદ્દુપ થઈને રહેતી નથી. બંધાને ઝોળખીને અને પારખીને બંધાંથી અલિપ્તપણે, સાવધપણે સતત કાર્ય કરનારી તે વૃત્તિ છે. જેમ જેમ તે જાગૃત, સ્થિર, અને સૂક્ષ્મ થતી જશે તેમ તેમ તેના નિરીક્ષણ-ખરીક્ષણમાંથી, તેના પૃથક્કરણમાંથી કોઈ પણ વૃત્તિનો એક અંશ પણ છૂટશે નહીં. અને એટલું ક્યાં પછી પણ તે બંધાંથી અલિપ્ત રહેશે. તે સાવધકને કોઈ પણ કર્મમાં ભાન ભૂલવા ન દેતાં તેને યોગ્ય મર્યાદામાં રાખીને સુખદુઃખ, આશાતૃષ્ણા અને રાગદ્વેષથી અલિપ્ત રાખશે. જીવનના દરેક કાર્યમાં તે તેની સાથે રહીને તેને ધર્મમાર્ગમાં સ્થિર રાખશે. આ રીતે અભ્યાસકાળે તેમ જ વ્યવહારસમયે તે હંમેશ તેના ચિત્તમાં હશે, અને વખત જતાં તેનો સ્વભાવ બની જશે.

આવી રીતનો અભ્યાસ કર્યા વિના પણ વિવેકી, સાવધ અને સંયમી માણસ કેવળ દુનિયાનો વહેવાર કરતો હોય તોપણ આ પ્રકારની અલિપ્ત અને જાગૃત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. નિત્ય આસનસ્થ થઈ અભ્યાસ કરનારને જ તે પ્રાપ્ત થાય છે એવું નથી. જેનો ચિત્ત-શુદ્ધિ અને સદ્વર્તન પર ભાર છે, જે કોઈ પણ કાર્યના હેતુનો અને પરિણામનો દીર્ઘ દૃષ્ટિથી અને બંધી બાબુથી વિચાર કર્યા વગર તે શરૂ કરતો નથી, જે દક્ષતાથી, તત્પરતાથી અને જ્ઞાનપૂર્વક કાર્ય કરતાં અને કાર્યને અતે લાભહાનિ પૈકી કોઈ પણ પરિણામ આવતાં પોતાનું સાવધ-પણું ગુમાવતો નથી, અને વ્યવસ્થિતપણે કર્મમાં રહીને જે નિરહંકારપણે વર્તન કરે છે તેને પણ અલિપ્તતાની આ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એ

સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા વગર સાધનપણે, ઉદારતાથી, દક્ષતાથી અને વિવેકપૂર્વક કોઈ પણ વર્તી ન શકે. સંયમી જીવન સિવાય તે પ્રાપ્ત ન થઈ શકે. કર્મેન્દ્રિયોના, જ્ઞાનેન્દ્રિયોના કે ચિત્તના કોઈ પણ સારાનરસા વેગમાં તન્મય થઈને તેમાં જ તણાઈ જનારને આ અવસ્થા સાધ્ય ન થઈ શકે. અધી સહભાવનાઓનો અને સહગુણોનો યોગ્ય મેળ સાધીને તે અવસ્થા જ્યારે રાખવી પડે છે. જીવનની દૃષ્ટિથી આ અત્મંત મહત્ત્વની અવસ્થા છે. એ પ્રાપ્ત થયા પછી જીવનની પૂર્ણતા માટે કશું સાધવાનું રહ્યું નથી એમ કહી શકાય.

પરંતુ કોઈ સાધકને ચિત્તની નિર્વિકલ્પ અવસ્થા સુધી પહોંચીને તેની અધી અવસ્થાઓ જોઈ લેવી હોય તો તેણે નિર્વિકલ્પ અવસ્થા ચિત્તસ્થિરતાનો અભ્યાસ વધારવો જોઈએ. તેથી ચિત્તની સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ અવસ્થાઓનું તેને જ્ઞાન થશે. ચિત્ત સ્થિર કરવાનું સાધકને સિદ્ધ થાય તો તે અવસ્થાને જાણનારી એક વૃત્તિ તે વખતે પ્રયત્નથી તે જ્યારે કરી શકશે. ઉપર વર્ણવેલી અલ્પિત સ્થિતિનો કેવળ સાક્ષિત્વનો જ ભાગ એ વૃત્તિમાં રહેશે. તે લગભગ તટસ્થ અવસ્થા જ હશે. એ જ વૃત્તિનું અનુસંધાન સતત રાખવામાં આવે તો તે એક સ્વતંત્ર વૃત્તિ તરીકે દૃઢ થઈ શકે છે. કોઈ તેને જ સાક્ષી અવસ્થા કહે છે. પણ સાધકને એથી આગળ જવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે ચિત્તના અંધા સંકલ્પો, અંધા વિચારો છોડી દેવા જોઈએ, અને ચિત્તને નિઃસંકલ્પ અને નિર્વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ચિત્તમાં જાહતા કોઈ પણ સંકલ્પ કે વિચાર પર ચિત્તને કેન્દ્રિત કે સ્થિર ન કરતાં જે સંકલ્પ કે જે વિચાર આવે તેનું કેવળ સાક્ષિત્વ સાધવાનો અને તેને દૃઢ કરવાનો તેણે પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વખત જતાં સંકલ્પોને અને વિચારોને ચિત્તમાંથી ગતિ કે પ્રેરણા મળવાનું અંધ થતાં તે ધીરે ધીરે મંદ થતા જશે અને આગળ જતાં આપોઆપ અંધ પડશે અને કેવળ સાક્ષિત્વનો ભાવ માત્ર રહેશે. આવી સ્થિતિમાં ચિત્ત કોઈ પણ પાછલા સંકલ્પને સ્પર્શ કરતું નથી અને આગળ પણ કોઈ

સંકલ્પને ધારણ કરી શકતું નથી કે તેના પર કોઈ પણ સ્પન્દ જાહેરો નથી. કોઈ પણ સંકલ્પને કે વિચારને ચિત્ત ધારણ કરી શકતું નથી એમ થયા પછી સાક્ષી વૃત્તિને કોઈ કાચું ન રહેવાથી સાક્ષિત્વનો ભાવ પણ ચિત્તમાં રહેશે નહીં. કોઈ પણ વૃત્તિ જાહેરો નથી એટલે સાક્ષિત્વ પણ રહેતું નથી. આ જ ચિત્તની લયાવસ્થા. આ સ્થિતિ સાધવામાં સાધકનો જે મૂળ હેતુ કે સંકલ્પ હોય તે પ્રમાણે તે આ અવસ્થાને મહત્ત્વ અને નામ આપશે. ચિત્ત સંકલ્પનિકલ્પરહિત થાય, તેના પર કોઈ પણ સંકલ્પ જોઈ નહીં, એટલો જ જેનો હેતુ હોય તે આ સ્થિતિને નિર્વિકલ્પ અવસ્થા કહેશે. ઈશ્વરનું ચિંતન કરતાં કરતાં જેના ચિત્તનો લય થયો હશે તે આ જ સ્થિતિને તદ્દ્રૂપતા કહેશે. અને ચિત્તનો લય થતાં આ સ્થિતિમાં દૈતનું ભાન નષ્ટ થયેલું હોવાથી તેને જ કોઈ અદ્વૈતાનુભવ કહેશે. આ રીતે કોઈ પણ સાધનથી ચિત્તને પ્રાપ્ત થયેલી લયાવસ્થા મૂળ હેતુ, સંકલ્પ અને વિચારસરણી અનુસાર જુદી જુદી અવસ્થા ગણાઈને જુદે જુદે નામે ઓળખાય છે. પણ આ અંધામાં સાચી વાત એટલી જ કે એ સ્થિતિમાં ચિત્ત નિર્વ્યાપાર થયેલું હોય છે; અને આ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવામાં અધાની એક જ — મોક્ષી — અભિલાષા હોય છે.

ઉપર જે ચિત્તલયનો ક્રમ બતાવ્યો છે તે ચિત્તના સંકલ્પવિકલ્પ અંધ પાડવાના અભ્યાસનો છે. ઈશ્વરચિંતન કરતાં કરતાં જેમના ચિત્તને લય થાય છે અથવા દૈતના ભાનનો લોપ કરીને જેઓ અદ્વૈતાનુભવ માટે ચિત્તનો લય સાધે છે તે દરેકની વિચારસરણીમાં, ધારણામાં, સંકલ્પમાં અને હેતુમાં થોડોધણો ફરક હોય છે, તેથી તેમના અભ્યાસક્રમમાં એટલા પ્રમાણમાં ફરક હોય છે. પરંતુ છેવટની આખત જે લયાવસ્થા તે અધાની એક જ હોય છે. એ લયાવસ્થા કોઈ એ એકેએક વૃત્તિના કે સંકલ્પના ચિત્ત પરના સ્પન્દો શાંત પાડતાં પાડતાં અને કોઈ પણ નવા સંકલ્પને કે વિચારને ધારણ ન કરતાં ચિત્તને નિર્વિચાર કરીને સાધેલી હોય છે; તો કોઈ એ ભાવપૂર્ણતાથી કોઈ એક જ પવિત્ર સંકલ્પ પર ચિત્તને ચડાવીને તેમાં તેને પૂર્ણ ઉત્તેજિત કરવાથી તેની પ્રતિક્રિયા

રૂપે તે નિર્માણ થયેલી હોય છે. પણ એ અધાનો અંત ચિત્તની લયાવસ્થામાં થાય છે એ વાત ખરી. અને તે સાધ્યા પછી આપણો હેતુ પાર પડ્યો એમ દરેક માર્ગનો સાધક માને છે.

આ જ પ્રકરણમાં અલિપ્ત અવસ્થાનો કેવળ સાક્ષિત્વનો ભાવ લઈને તે જ વૃત્તિને દઢ કરવા વિષેનો ઉલ્લેખ આવેલો સાક્ષિત્વ અને તે પરથી છે. કેટલાક સાધકો એ જ સ્થિતિને મહત્ત્વની ગણે માનેલી આત્મસ્થિતિનું છે અને તેનું અનુસંધાન રાખીને તે જ વૃત્તિ અધી શોધન વખત ટકાવી રાખવા ઇચ્છે છે. આવી જાતના સાધકો ‘હું કોણ?’નો વેદાંતવિચારસરણી પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં ‘હું પ્રકૃતિથી જુદો, અજ્ઞ, અમર, નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ આત્મા છું; પ્રકૃતિને, પાંચ તત્ત્વોને, ત્રિગુણને, અધાને જાણનારો, અધાનો સાક્ષી હું છું’ એ વિચાર પર આવીને એ જ સાક્ષિત્વની વૃત્તિને સતત ધારણા અને અનુસંધાનથી દઢ કરે છે; અને આવી રીતે દઢ કરેલી ચિત્તની આ વૃત્તિને જ ‘આત્મસ્થિતિ’ સમજે છે અને મોક્ષ વિષે ખાતરી રાખીને સમાધાન મેળવે છે. આવી જાતના સાધકો ધણે ભાગે કર્મમાર્ગમાં નથી હોતા; તેમણે અધાં વ્યાવહારિક કર્મોનો અને કર્તવ્યોનો ત્યાગ કરેલો હોય છે; કોઈ પણ જવાબદારી તેમણે વહોરેલી નથી હોતી; તેઓ નિરુપાધિક અને અલિપ્ત હોય છે. ચિત્તનો ક્ષોભ કે ઉદ્વેગ થવાના પ્રસંગો તેમને હોતા નથી. આવી અંતર્બાહ્ય શાંત અને નિરુપાધિક સ્થિતિને લીધે અને શાંતિમય જીવન પરથી આ જ ‘આત્મસ્થિતિ’ અથવા ‘બ્રહ્મસ્થિતિ’ છે એવું તેમને લાગે છે અને ‘હું કોણ?’નું જ્ઞાન પોતે મેળવી લીધું છે એમ તેમની વેદાંતવિચારસરણી અનુસાર તેમને લાગવા માંડે છે. પરંતુ પોતાની વૃત્તિને, સ્થિતિને અને સમજણને તપાસવાનું તેમને જે સૂઝે તો તેમને જણાશે કે, આ ‘આત્મસ્થિતિ’ નથી પણ પોતે જ ખનાવેલી એક વૃત્તિ છે. પોતે જ કરેલો તે એક શુદ્ધિનો નિશ્ચય છે. બ્રહ્મ, અનુસંધાન, ચિંતન વગેરેથી પોતે જ તેને દઢ બનાવ્યો છે. આપણે પોતે જ ખનાવેલી તે વૃત્તિના કે નિશ્ચયના આપણે પોતે જ

કર્તા છીએ. તેને જ ‘આત્મા’ માનવો એમાં ભ્રાંતિ છે. જે સાધકો આવી રીતે વિચાર કરે છે તેઓ આ ભ્રાંતિમાંથી છૂટી જાય છે. જેઓ પ્રથમથી જ વિવેકથી આ સ્થિતિને ઝોળખે છે તે ભ્રાંતિમાં પડતા જ નથી. પરંતુ એવામ કેટલાક સાધકો હોય છે કે તેમના જીવનભરના તપનું અને પરિશ્રમનું એ જ સર્વસ્વ-ફળ તેમને લાગે છે. તેને લીધે અથવા તો અંતર્યામી, અંતર્યામી વચનોની ખોટી સમજણ, પોતાનો વૈરાગ્ય, નિરુપાધિકતા અને શાંતિ વગેરે કારણોને લીધે પોતાની માની લીધેલી ‘આત્મસ્થિતિ’ને તપાસી જોવાનું તેમને સૂઝતું નથી. કેટલાક વેદાંતીઓ આ અવસ્થાને ઉન્મત્ત સ્થિતિની પહેલાંની સાક્ષી કે તુર્યાવસ્થા કહે છે.

પાછળ કહેલી ચિત્તની લયાવસ્થા પણ માનવતાની પરિસીમા નથી, એ આપણે લક્ષમાં લેવું જોઈએ. સવિકલ્પ, નિર્વિકલ્પ અવસ્થાનું અને નિર્વિકલ્પ, અધી અવસ્થાઓ ઝોળખનારા શોધન અને માનવ- સાધકો તે અવસ્થાઓનો જીવનમાં જરૂરી એવી તાની સિદ્ધિ ચિત્તસ્વાધીનતા માટે અને અલિપ્તતા માટે કેટલો ઉપયોગ થઈ શકે, એનો વિચાર કરીને તેનું મહત્ત્વ જાણવું અને ઠરાવવું જોઈએ. કોઈ એક વિશેષ સ્થિતિને કે અનુભવને, વૃત્તિને કે તર્કને આપણે સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થિતિ કે અવસ્થા ત સમજવી જોઈએ. ચંચલતા, નિશ્ચલતા, એકાગ્રતા, સર્વાર્થતા, સ્થિરતા, શુદ્ધતા, સાક્ષી, ઉન્મત્ત, વ્યુત્થાન, સવિકલ્પ, નિર્વિકલ્પ વગેરે અધી અવસ્થાઓ ચિત્તની છે. આત્મા નથી સવિકલ્પ કે નથી નિર્વિકલ્પ. આ અધી અવસ્થાઓ ચિત્તના સંસ્કાર અને અભ્યાસ પર આધાર રાખે છે. નિર્વિકલ્પ અવસ્થા ચિત્તના અભ્યાસાનુસાર ટકે છે. પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારનો ગમે તેટલો અભ્યાસ કરવામાં આવે તોયે તે અવસ્થા જ્ઞાનપૂર્વક આખો વખત ટકવી શક્ય નથી. ‘જેવું’ એ જેમ સારી નીરોગી આંખનો જાગૃતિ કાળનો ધર્મ છે તેમ સંકલ્પવિકલ્પ કરવા, વિચારો આવવા, ચિંતન ચાલવું એ પણ ચિત્તનો ધર્મ છે. આંખો ગમે તેટલો વખત અંધ રાખવાથી જેમ તેનો સ્વાભાવિક જોવાનો ધર્મ નાશ પામતો

નથી, તે જ પ્રમાણે ચિત્તના લયની આખતમાં પણ સમગ્રવું જોઈએ. ચિત્તનો થોડા વખત માટે લય કરી શકાય, પણ તેનો સ્વાભાવિક ધર્મ નષ્ટ કરી શકાશે નહીં. તેથી ચિત્તની કોઈ પણ અવસ્થાને શાશ્વત ન માનવી; અને ચિત્તની અવસ્થાને જ 'આત્મસ્થિતિ' માનવાના ભ્રમમાં ન પડવું. કોઈ પણ અવસ્થાનો આગ્રહ રાખ્યા વિના આપણે ચિત્ત-સ્વાધીનતા સાધીને ચિત્તવૃત્તિઓના પ્રવાહને જ શુદ્ધ કરવો જોઈએ. કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા નિત્ય અને સતત થતાં કર્મોની શુદ્ધિ કરવાનો આગ્રહ આપણે રાખવો જોઈએ. અને એવી જાતના આગ્રહ-પૂર્વકના દૈન્ય પ્રયત્નમાં આપણી બધી વૃત્તિઓની અને આપણા નિત્યના વ્યવહારની શુદ્ધિ આપણે સાધી શકીએ અને તેને અનુરૂપ આપણે સહજ સ્વભાવ અને તો એ જ આપણી સહજ અને કાયમની સ્થિતિ રહી શકશે. હંમેશાની આ જ પ્રકારની જીવનપદ્ધતિથી તેમાં કશી મુશ્કેલી નહીં રહે અને લાગશે પણ નહીં. આવી રીતે ચિત્તની સ્વાધીનતાથી તેની શુદ્ધિ અને પુરુષાર્થયુક્ત જીવનવ્યવહાર આપણે સાધી શકીશું. માનવતાની આ જ સિદ્ધિ છે.

નિર્વિકલ્પ કે ઉન્નત અવસ્થાની શોધ એ ઐચ્છિક બાબતો છે. જેને ચિત્તની બધી અવસ્થાઓની શોધ કરવી હોય તે આ અભ્યાસ તરફ વળે. દરેકે તે તરફ જવાની જરૂર નથી. પણ જીવનશુદ્ધિ અને પુરુષાર્થસિદ્ધિ માટે જે સંયમશક્તિની અને કર્તૃત્વશક્તિની જરૂર છે તે પ્રાપ્ત કરવા માટે અને ચિત્તની સ્વાધીનતા સાધવા માટે અવશ્ય કોઈ પણ પદ્ધતિસરના અભ્યાસની દરેકને જરૂર છે. શરીર, શુદ્ધિ અને મનને હેતુપૂર્વક અને પ્રયત્નપૂર્વક શુદ્ધ અને શક્તિમાન કર્યા વગર તે આપો-આપ તેવાં બનતાં નથી. સંત તુકારામ કહે છે, "મિરાશીને મ્હૂળ જોત । નાહીં દેત પીક ઉગે ॥" અર્થાત્ ઇનામી ખેતર હોય એટલે તેને વાવ્યા વગર, તેમાં મહેનતમજૂરી કર્યા વગર પાક આવતો નથી. આપણા જીવનનું એમ જ છે. ઇન્દ્રિયદમન કરવું પડે છે, સંયમ સાધવો પડે છે. વખત ન ગુમાવતાં, કોઈ પણ શક્તિનો દુરુપયોગ

ન કરતાં અનેક શક્તિઓ અને સદ્ગુણોથી સંપન્ન થઈને તેનો આખી જિંદગી વિવેક અને જ્ઞાનપૂર્વક સદ્હેતુથી જાગ્રતપણે સદુપયોગ કરવો પડે છે. એમાં જ જીવનની શુદ્ધિ અને સિદ્ધિ છે. એમાં જ માનવતા છે.

૬

ધ્યાનાભ્યાસ વિષે કેટલીક સૂચનાઓ

ધ્યાનને માર્ગે ચિત્તસ્વાધીનતાનો અભ્યાસ કરનારને કેટલીક

સૂચનાઓ આપવાની જરૂર છે. આ અભ્યાસ બહુ

કેટલીક મુશ્કેલીઓ કહેણું નથી તેમ જ સાવ સહેલોમ નથી. એમાં

અને માર્ગદર્શકની પહેલી વસ્તુ એ છે કે, અભ્યાસ વિષે યોગ્ય અને

જરૂર સ્પષ્ટ સમજણ હોવી જોઈએ. ત્યાર પછી અભ્યાસ

વિષે નિશ્ચય જોઈએ. અભ્યાસનો ખરો હેતુ સતત

ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. ધ્યાન સધાવા માટે એટલે જ્ઞાનતંતુઓમાં આવતી

સૂક્ષ્મતાને લીધે કોઈકે રસાનુભવ આવવા લાગ્યા પછી સાધક તેમાં જ

રમ્યા કરવાનો સંભવ હોય છે. કોઈકે વાર બૂલ ભરેલા અભ્યાસને પરિણામે

જ્ઞાનતંતુઓમાં થનારી વિકૃતિથી પણ કેટલાક વિલક્ષણ આભાસો સાધકને

તે કાળે થવા માટે છે. એવે વખતે સાધક જે સાવધ હોય તો સારું;

નહીં તો, આભાસોની વિલક્ષણતાથી ચકિત થઈને બૂલભરેલા અભ્યાસને

તે એમ ને એમ ચાલુ રાખે છે. તેની બૂલ તેના ધ્યાનમાં જલદી આવી

શકતી નથી. પણ જેમ જેમ તે એ બૂલભરેલા અભ્યાસમાં આગળ

વધે છે તેમ તેમ વિપરીત આભાસો થવા લાગે છે. તે પરથી તેને પોતાના

બૂલભરેલા અભ્યાસની ખાતરી થાય છે. પણ ત્યાં સુધી દરરોજ થતા

આભાસોની તેને ટેવ પડી જાય છે અને તેથી ચિત્તને ખોટું વલાણું પડી

જવાનોય સંભવ હોય છે. એવી સ્થિતિમાં અભ્યાસનું પડેલું વલાણું અને

ચિત્ત પર થયેલા સંસ્કારો તે ઝટ બદલી શકતો નથી. આવી સ્થિતિમાં

તેના મગજમાં કાયમની વિકૃતિ થવાનોય ભય હોય છે. ગાંડપણુ આગ્યા છતાં અસ્ખલિતપણુ વેદાંત બોલનારાઓ આવી જ કોઈ સ્થિતિમાંથી નિર્મીલુ થાય છે. તેથી જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સૂક્ષ્મતા વધવા માંડે એટલે એ વિકાસની સાથે સાથે તેમની શુદ્ધિ પણ થાય છે કે નહીં એ સાધકે જાણવું જોઈએ. પોતાને થતા સૂક્ષ્મ અનુભવો ધ્યેયની દૃષ્ટિથી ઉપયોગી થવા જેવા છે કે નહીં તે તેણે વખતોવખત સાવધપણુ તપાસવું જોઈએ. ધ્યાન સાધ્ય થયા પછી તેમાંથી પણ અનેક ક્રાંતિ કૂટે છે. તે પૈકી કયો માર્ગ પોતાની જીવનસિદ્ધિ માટે ઉપયોગી છે એ સાધક એકદમ નક્કી કરી શકતો નથી. એવે વખતે જે યોગ્ય માર્ગનો જ્ઞાતા મળે તો તેના એક શબ્દથી તે માર્ગનું જ્ઞાન થાય છે અને માણસ તે માર્ગે નિઃસંશયપણુ, ઉત્સાહથી અને પૂર્ણગતિથી આગળ જઈ શકે છે. તે માટે શરૂઆતમાં કેટલોક વખત સાધકને માર્ગદર્શકની જરૂર હોય છે. તે યોગ્ય વખતે મળી જાય તો સાધકનો વખત અને પરિશ્રમ અચી જાય છે. તે જોઈ માર્ગે જતો નથી; અથવા વચલા જ કોઈ પણ અનુભવમાં રમી જઈને ત્યાં જ તે ગૂંચવાઈ રહેતો નથી. સાધકના સંસ્કાર, તેની સંયમની પાત્રતા, તેની નિઃપ્રહશક્તિ, તેની ચંચલતા કે નિશ્ચલતા, તેની પરિસ્થિતિ — એ અધાનો વિચાર કરી માર્ગદર્શક તેને શરૂઆતમાં જ યોગ્ય સૂચનાઓ આપી શકે છે. અભ્યાસની શરૂઆત કરતા પહેલાં પણ ચિત્તની ખાસ લાયકાત પ્રાપ્ત થાય તે માટે તે તેને ઉપાય બતાવી શકે છે. બાદ અભ્યાસ શરૂ કર્યા પછી ચિત્તને એક જ કેન્દ્રમાં લાવવા માટે ચંચળપણુ અધે ક્રાંતિ જતી ચિત્તવૃત્તિને કેમ રોકવી, તે અધામાંથી ચિત્તને છોડાવીને ધારેલા સંકલ્પમાં એકવિધતા, દૃઢતા અને સ્થિરતા આવે તે માટે પ્રસંગોપાત્ત કેવા કેવા ઉપાયો યોજવા; તેનું અનુભવાત્મક જ્ઞાન માર્ગદર્શક તરફથી મળતું રહે તો સાધકનો પુષ્કળ પરિશ્રમ અચી જાય છે. તે એક-સરખી ગતિથી નિઃસંકલ્પણુ અભ્યાસમાં આગળ વધી શકે છે અને ચીવટથી પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કરી શકે છે. આ માર્ગમાં માર્ગદર્શકનું આટલું જ મહત્ત્વ છે.

આપણા સમાજમાં લાંબા વખતથી આવા માર્ગદર્શકને ‘ગુરુ’ તરીકે ઘણું મહત્ત્વ આપેલું છે. તેમાં આપણા માર્ગદર્શક અને હંમેશના સ્વભાવ પ્રમાણે આપણે તેનું “ગુરુર્બ્રહ્મા સાધકની પાત્રતા ગુરુર્વિષ્ણુઃ ગુરુર્દેવો મહેશ્વરઃ ।” વગેરે વગેરે વર્ણન કરીને અતિ ઉચ્ચ પદ્ધતિએ પહોંચાડ્યો છે. આમ કરવાની ખરેખર કશી જરૂર નથી. માર્ગદર્શકમાં જ્ઞાન, સાધકના હિતની દાઝ, યોગ્યતા વગેરે હોય; પોતે કાંઈ વિશેષ સત્કૃત્ય અથવા પરોપકાર કરી રહ્યો છે અથવા પોતે ઘણો શ્રેષ્ઠ છે એવા પ્રકારની ભાવના ન હોય; અને સાધકમાં અભ્યાસની ચીવટ, ઘૈય, ઔદ્ધિક તેજસ્વિતા, દૃઢતા, શારીરિક પાત્રતા, વિશ્વાસ, કૃતજ્ઞતા, નિશ્ચલતા, સંયમશીલતા વગેરે ગુણો હોય; તે જ પ્રમાણે ઉતાવળાપણું, ક્યારે એક વાર અભ્યાસ પૂરો કરી તેમાંથી દૂટા થઈ એ એની અધીરાઈ, ચંચળતા વગેરે દોષો ન હોય તો આ અભ્યાસ સ્થિરપણુ ચાલુ રહે અને સાધક પોતાનું ધ્યેય નિર્વિઘ્નપણુ પ્રાપ્ત કરી શકે. માર્ગદર્શકને અભાવે આમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ અને અગવડો પડીને દિશાભૂલ થવાનો સંભવ હોય છે. તેમ જ પાત્રતા ન હોવા છતાં કોઈ અભ્યાસ કરવા લાગે તો તેમાં નિષ્ફળતા મળવાની ખાતરી હોય છે. એમાં નિષ્ફળ થયેલો સાધક પાછળથી દંભી થવાનો સંભવ હોય છે.

આવી જાતનું કોઈ અનિષ્ટ ન અને તે માટે સાધકે પહેલેથી પોતાનું મન તપાસી જોવું. પોતાનો જીવનહેતુ શો છે તે અરાખર જાણી લેવો. ચાલુ જીવનમાં કોઈ વિશેષતા લાગતી નથી અથવા કોઈ મહત્ત્વ આપતું નથી એટલા માટે, અથવા ધાર્મિક આલુથી કોઈ માન્યતા કે પ્રતિષ્ઠા મળે એ આશાથી કે મહત્ત્વાકાંક્ષાથી અથવા કશો કામધંધો નથી એટલા માટે, અથવા આ અભ્યાસની મદદથી ખીજ કોઈ ખાખતમાં પોતાની છાપ કે પ્રભાવ ખીજન પર પાડી શકાય એટલા માટે પોતે આ અભ્યાસ કરવા માગે છે કે કેમ તેનો સાધકે વિચાર કરવો જોઈએ. અથવા કોઈ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતે આ અભ્યાસમાં પડે છે કે કેમ તે તેણે તપાસવું જોઈએ. પોતાની શુદ્ધિ, ચિત્તની સ્વાધીનતા અને સ્થિરતા જ

અભ્યાસ કરીને પ્રાપ્ત કરવી છે, સહયુગ્મોનો વિકાસ કરવો છે, એવી પોતાના હેતુ વિષે જેની ખાતરી હોય તેણે જ આ માર્ગે લાગવું. ભોગ કરતાં સંયમ તરફ જેનું સ્વાભાવિક વલણ હોય; સાદાઈ જેને સ્વાભાવિકપણે જ પ્રિય હોય; પરિશ્રમની જેને હાંશ હોય; આલ્સ રસ વિષે જેને સહજે અનિરુદ્ધ હોય; અંતર્મુખતા તરફ જેને આકર્ષણ હોય; આત્મપરીક્ષણ, વિવેક, સાવધતા, તારતમ્ય જેની હામ્બેશની ટેવો બની હોય; જેનામાં કૃતજ્ઞતા, આસ્તિકતા, પ્રેમાળપણું, ઉદારતા, મૈત્રી, કરુણા વગેરે સહયુગ્મો પ્રધાનપણે હોય; જે પહેલેથી જ સ્વાવલંબી, ખીઝના સુખમાં સુખ અને દુઃખમાં દુઃખ માનનારો અને નિઃસ્વાર્થી હોય; સેવાપરાયણતા એ જેનો સ્વભાવ હોય, સ્વાધીનતામાં જેને સમાધાન હોય — એવા સાધકને યોગ્ય માર્ગદર્શકનો લાભ મળે તો તેના માર્ગમાં તેને સિદ્ધિ મળતાં ઝાઝો વખત લાગતો નથી. દરેક વિદ્યામાં કે કલામાં જેમ માર્ગદર્શકની જરૂર હોય છે તે જ પ્રમાણે આ અભ્યાસમાં પણ હોય છે. આના કરતાં વધારે અને ખોટું મહત્ત્વ આ અભ્યાસના માર્ગદર્શકે માનવું ન જોઈએ. અને જેને અભ્યાસનું અને તે સાથે જ જીવનનું ખરું રહસ્ય સમગ્રયું હશે તે કદાપિ તેમ માનશે પણ નહીં. સાધકે પણ પોતાની કૃતજ્ઞતાને યુક્તિમતનું રૂપ કદી આપવું નહીં. સેવાવૃત્તિનું ગુલામીમાં પર્યાવસાન થવા દેવું નહીં. સ્વાધીનતામાંથી પરાવલંબી બનવું નહીં.

ચિત્તનો અભ્યાસ ધણે અંશે સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમાં સહેજે કંઈક ગૂઢતા અને ગહનતા છે જ. પરંતુ તેમાં જાણી જોઈને તેનો આ ભાસ કરાવવાનું કારણ નથી. અભ્યાસના બળથી અથવા પરંપરાને કારણે કોઈ સાધકમાં કેટલીક વિશેષ શક્તિઓ આવે છે પણ ખરી. એવા પ્રકારની શક્તિ જેમનામાં આવી હોય છે તેઓ ખીઝઓની કંઈક પ્રમાણમાં અભ્યાસમાં ગતિ કરાવી શકે છે. તેમને અનુસરનારાઓ ઝાઝો અભ્યાસ કર્યા વિના પણ આસન, પ્રાણાયામ, અંધ વગેરે બાંખતો સાધી શકે છે. નાદશ્રવણ, નાડીસ્કંધણ, કરોડરજ્જુમાંથી વેગ ચાલુ થવો, શરીરમાં જીવે જીવે સ્થાને કોઈ વિશેષ સંવેદના કે ભાન થવું, અષ્ટ સાત્ત્વિક ભાવોમાંથી

કેટલાકનાં લક્ષણો દેખાવાં, કોક વાર મૂર્છા આવવી, વગેરે પ્રકારો તેમને જાણવા લાગે છે. આ પ્રકારના માર્ગદર્શક કોઈ શબ્દથી, કોઈ સ્પર્શથી, કોઈ સંકેતથી સાધકને આ સ્થિતિમાં પહોંચાડી દે છે. પરંતુ સાધક પોતે પ્રયત્નશીલ અને ધ્યેય વિષે દૃઢ હોય અને તેની આગળ જવાની ગતિ કાયમ રહે તો જ જીવનની દૃષ્ટિથી આ અંધી વસ્તુઓનાં ઇષ્ટ પરિણામ થાય છે. નહીં તો થોડા દિવસ સુધી આ પ્રકારો ચાલે છે અને પછી અંધ થાય છે અને જીવનની દૃષ્ટિથી તેમનો કશો ઉપયોગ રહેતો નથી.

અભ્યાસમાં પોતાની પ્રગતિ થાય છે કે નહીં તે સાધક પોતે જ જાણી શકે છે. અભ્યાસ શરૂ કરતા પહેલાં સાધકે અભ્યાસમાં પ્રગતિની જે વ્રતો અને નિયમો શરૂ કર્યાં હોય અને નિશાની અભ્યાસમાં પણ જે ચાલુ હોય તેમાં સંયમ અને સ્વાધીનતા એ મુખ્ય તત્ત્વો હોવાં જોઈએ. બ્રહ્મચર્યનું મહત્ત્વ સાધક જાણતો હોવાનો જ; એટલે એ બાબતમાં ખાસ હેતુ-પૂર્વક ભાર દઈને કશું કહેવાની કે સૂચવવાની જરૂર નથી. પણ આ અંધામાં આપણી ઉન્નતિની ખરી નિશાની એ છે કે, કોઈ પણ વ્રત, કોઈ પણ નિયમ કે સંયમનું કહણપણું અભ્યાસની સાથે સાથે આપો-આપ ઓછું થતું જવું જોઈએ. તો જ આપણો અભ્યાસ બરાબર ચાલે છે અને આપણે ઉન્નતિ તરફ જઈએ છીએ એમ સમજવું.

વ્રતનું વ્રતપણું, નિયમનું કડકપણું અને સંયમનો નિગ્રહ સહેજે લોપ પામીને આ અંધી વસ્તુઓ આપણું સહજ જીવન બની જવી જોઈએ. અને અભ્યાસ પછી આખા જીવન દરમ્યાન તે આપણા જીવનમાં ઊતરી જવી જોઈએ. સાધકના જે નિયમો હોય તે સિદ્ધનો સ્વભાવ અથવા સિદ્ધનું જે વર્તન તે સાધકનો ધર્મ છે. એકને પ્રયત્નપૂર્વક આચરવું પડે છે તે ખીઝનું સહજ જીવન થયેલું હોય છે. પણ એક વાર સ્વીકારેલું વ્રત, કરેલો નિયમ, પાળેલો સંયમ — એમાંથી પાછળ પગલું કદાપિ ન પડવું જોઈએ. આ બાબતમાં સાધકની ગતિ આગળ ને આગળ જઈને અંધા સહયુગ્મોનું સ્વાધીનતામાં, સંતોષમાં, પ્રસન્નતામાં અને કૃતકૃત્યતામાં

પર્યાવસાન થવું જોઈએ. આ અંધી આખતો સાધકે શરૂઆતથી ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. તો જ અભ્યાસમાં અને અભ્યાસ પછી જીવનમાં કદી પણ ભ્રમ અથવા ગેરસમજ થવાની તેને ધારતી નહીં રહે.

અભ્યાસ વિષેની આ સૂચનાઓ અને તેમના અંતિમ લક્ષ્ય વિષેના આ ઉદ્દેશ્ય પરથી કોઈએ નિરાશ થવાનું અથવા પરમાત્માના ચિંતનની કોઈને પોતે આને માટે અપાત્ર છે એમ લાગવાનું આવશ્યકતા કારણ નથી. જે કોઈ પોતાની શક્તિ અનુસાર આ આખતમાં જેટલો પ્રયત્ન કરશે તેને તે પ્રમાણમાં લાભ થયા વગર રહેશે નહીં. ચિત્ત જે પ્રમાણમાં સ્વાધીન થશે તે પ્રમાણમાં માણસ સુખી થશે એ ચોક્કસ છે. તેથી દરેક માણસે શાંત અને અનુકૂળ સમયે રોજ અંતમુખ થઈને ચિત્તને સ્થિર અને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણામાં જૂના કાળથી સંધ્યા, પ્રાણા-યામ, પૂજન, નામસ્મરણ વગેરેની પ્રથા છે તેનો આ જ હેતુ છે. કોઈ પણ ઉપાયે માણસે પોતાનું ચિત્ત સ્થિર અને શુદ્ધ કરવું જરૂરી છે. આખો દિવસ કામ કરીને માણસનું શરીર અને મન થાકી જાય છે. અનેને વિશ્રાંતિની જરૂર હોય છે. રોજ ઊંઘમાં તેમને વિશ્રાંતિ મળે છે. પણ તે પૂરતી હોતી નથી. આજકાલ લોહીનું દમાણ વધી જવાથી અથવા હૃદયની ક્રિયા અંધ પડવાથી અચાનક મરણ નીપજવાના ઘણા દાખલાઓ અને છે. તેમનાં કારણોનો વિચાર કરતાં લાગે છે કે દ્રવ્યલોભ, સ્વાર્થ, સુખોપભોગ, મહત્ત્વાકાંક્ષા અને જીવનકલહમાં માણસની એટલી અંધી શક્તિ આજે ખચાય છે કે તે રોજ ને રોજ પુરાતી નથી. અનેક કારણોને લીધે જ્ઞાનતંતુઓ પર પડનારી તાણ ઓછી થવા માટે કશો ઉપાય કરવામાં આવતો નથી. ઈશ્વર પર નિષ્ઠા ન હોવાથી અને અંધી ચિંતા ને અંધા કર્તૃત્વનો ભાર માણસ પોતા પર જ લે છે તેથી તે તેને રોજ ને રોજ અસહ્ય થઈ જાય છે. રમરમાં સ્થિતિસ્થાપકતાનો ગુણ છે. પણ એ જ રમર જો સતત તાણેલું જ રાખીએ તો તેનો એ ગુણ નાશ પામે છે. પણ તેને થોડો વખત તાણ આપી થોડો વખત

તદન તાણરહિત રાખવામાં આવે તો તેનો તે ગુણ લાંબો વખત ટકી શકે છે. આપણા જ્ઞાનતંતુઓની પણ કંઈક અંશે એવી જ સ્થિતિ છે. દિવસનો કેટલોક વખત તેમને તાણ પડ્યા કરે તોય રોજ નિયમિતપણે તે પરની તાણ સદંતર દૂર કરવાનું જો માણસ સાધી શકે તો ઉપર જણાવેલા અકસ્માતના પ્રસંગો ઓછા થવાનો સંભવ છે. દરેક ધર્મમાં પરમાત્માનું ચિંતન કરવા વિષે, તેને સર્વભાવે શરણુ જવા વિષે, પોતાના કર્તૃત્વનો અને ચિંતાનો ભાર નિરહંકારપણે છોડી દઈ અધું કર્તૃત્વ તેને જ સોંપી દેવા વિષે આજ્ઞા અને ઉપદેશ કરેલો છે. પ્રાર્થના, સંધ્યા, ધ્યાન, ચિંતન અને નમાજ માટે રોજના કેટલાક ચોક્કસ સમયો નક્કી કરી આપેલા છે. દરરોજ એટલો વખત પણ જો માણસ પોતાનો અહંકાર અને સ્વાર્થ છોડી દઈને સ્થિર ચિત્તે પરમેશ્વરનું ચિંતન કરે, અંધો ભાર તેના પર નાખી પોતે તેમાંથી છૂટે, અને લોભ, ઉપભોગ ને ચિંતા તેટલા વખત પૂરતી પણ જો છોડી દે, તો તેના જ્ઞાનતંતુઓની શક્તિ થોડી ઘણીય ટકી રહેશે. પરંતુ એવો કશો ઉપાય ન કરતાં આજના જોવી સતત તાણ પડ્યા કરવાની સ્થિતિ જ જો ચાલુ રહે તો માણસ તે આજુથી પણ વધારે દુઃખી બનતો જશે. તેથી દરેક માણસે ચિંતન, ધ્યાન વગેરેનો નિત્ય અભ્યાસ રાખીને પોતાનું ચિત્ત થોડું પણ સ્વાધીન રાખવાનો, પોતાના જ્ઞાનતંતુઓને આરામ આપવાનો અને રોજ નવી શક્તિ મેળવવાનો પ્રયત્ન જરૂર ચાલુ રાખવો જોઈએ. તેમાં તેનું ચોક્કસ કલ્યાણ છે.

ચિત્તશોધન અને આત્મસત્તાની પ્રભા*

૧૫મીના કાગળમાં તમે 'ઉન્નત' શબ્દ વાપર્યો છે. નિદ્રાવસ્થામાં ક્રમેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મનના વ્યાપારો અંધ પડેલાં હોય છે. સ્વપ્ના-વસ્થામાં મન કંઈક કાર્ય કરતું હોય છે. સ્વપ્ન એટલે નિદ્રામાં આધા. આધારહિત ગાઠ નિદ્રામાં અધા વ્યાપાર અંધ હોય છે. શરીરની અંદરની નૈસર્ગિક ક્રિયાઓ જ એકલી તે વખતે ચાલે છે. માણસે વિકસાવેલા શારીરિક, ઔદિક અને માનસિક, અધા વ્યાપારો તે વખતે લય પામેલા હોય છે. મનુષ્યનો 'અહ' તે વખતે સુપ્ત થયેલો હોય છે. જાગૃતિમાં આના જેવી સ્થિતિ અભ્યાસથી થોડા સમય માટે સિદ્ધ કરી શકીએ તોપણ તે સહજ અવસ્થા ન થઈ શકે. અને પ્રવૃત્તિમાં તો તે સ્થિતિ ટકવી અશક્ય લાગે છે. કોઈ ગૂઢ વિષયના વિચારમાં મગ્ન હોઈએ ત્યારે પણ ચિત્તનો વ્યાપાર અંધ પડતો નથી. તે વખતે ચિત્ત કેવળ એકલક્ષી થયેલું હોય છે એટલું જ. પ્રવૃત્તિમાં તો ઉચિતઅનુચિતનો તેમ જ યોગ્ય-અયોગ્યનો વિચાર હંમેશ કરવો પડે છે. કર્મના હેતુ અને તેનાં અનેક-વિધ પરિણામોનો નિશ્ચય કરીને અને અંદાજ આંધીને મનમાં જે નિર્ણય નક્કી થાય તે પ્રમાણે કર્મ કે કર્મના વલણમાં વખતોવખત ફેરફાર પણ કરવો પડે છે. આપણી તારતમ્યબુદ્ધિ સતત જાગ્રત અને પ્રખર રાખવી પડે છે. એટલે પ્રવૃત્તિમાં ઉન્નત અવસ્થા જેવી અવસ્થા રાખવી શક્ય નથી.

તમારા ખીજા કાગળમાં તમે 'ઉન્નત' વિષેની કટપના છોડી દીધેલી જણાય છે. ગાઠ નિદ્રામાં પણ ચિત્તનો લય થયો હોય તે વખતે સંકલ્પ ધારણ કરવાનો ધર્મ ચિત્તમાં છે. જાગૃતિની અધી કર્તૃત્વશક્તિ

* આ અને આ પછીના ચાર પત્રો ચિત્તનો અભ્યાસ કરનાર એક સાધકને લખેલા છે.

નિદ્રાકાળે સુપ્ત થઈ ગયેલી હોય છે. એ અવસ્થામાં પણ અમુક વખતે જાગવાનો સંકલ્પ પ્રધાનપણે અને અધાની મોખરે ચિત્તમાં હોય છે. ચિત્તની અધી વૃત્તિઓનો લય થઈ તે સંકલ્પનું જ કેવળ સૂક્ષ્મરૂપે અસ્તિત્વ હોય છે. તેમાંથી જ મુકરર કરેલે વખતે જાગૃતિ આવે છે.

મનુષ્યે પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓનું શોધન કરીને તેની સાથે જ પોતાના ચિત્તનો વિકાસ કરવાનો છે. એક જ શુભ વિચાર પર સ્થિર થવાનો અભ્યાસ કરતાં ચિત્તની અનેક વૃત્તિઓનું દર્શન થાય છે; અને તેમનાં મૂળ કારણોની શોધ માણસ કરી શકે છે. તેમાંની શુભઅશુભનું વર્ગીકરણ કરીને અશુભનો લય અને શુભની વૃદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન કરી શકાય છે. આ અભ્યાસ કરતાં કરતાં ક્યારેક વૃત્તિશોધનમાં સર્વ વૃત્તિઓનો નિરાસ થતાં થતાં ચિત્તનો લય થશે અથવા અધાને તપાસી જોનારી અને અધાને જાણનારી એવી એક જ વૃત્તિ આકી રહેશે. તે વૃત્તિ અધાની સાક્ષીરૂપે રહેશે. પછી વૃત્તિના નવા નવા અને જુદા જુદા પ્રકારો જાણવાના આકી ન રહેવાથી ચિત્તની જ્ઞાનશક્તિનું કાર્ય અત્યંત સૂક્ષ્મ થયેલું હશે. તે વખતે સાક્ષીપણું પણ લોપ પામશે અને કેવળ જાગૃતિ જ એકલી રહેશે. એ જાગૃતિમાં અલિપ્તતા અને સ્વાધીનતા એ મહાન ગુણો હશે.

ચિત્તશોધન કરતાં કરતાં આ અવસ્થા સુધી જવાનો સાધક ફરી ફરીને પ્રયત્ન કરે તો શરૂઆતથી માંડીને છેવટ સુધીની ચિત્તની અધી વૃત્તિઓ અને તેના પ્રકારો તે ઓળખતો થશે. ચિત્તની આવી રીતે ફરી ફરીને તપાસ અને શોધન થવાથી તેને એ વિષયમાં કશું ગૂઢ રહેશે નહીં. ચિત્તના ધર્મો સમજવાથી તેને અજ્ઞાત એવું કશું રહેશે નહીં. સારાનરસા વિષે, ઉન્નતિઅવનતિ વિષે, તેનું મન શંકાવાળું રહેશે નહીં. ચિત્ત-વૃત્તિઓનો ક્રમ સમજાઈને છેવટની અલિપ્તતા સાધ્ય થયા પછી તેનો ઉપયોગ તે જીવનનાં કાર્યોમાં કરી શકશે. ચિત્તની સ્થિરતા, શુદ્ધતા, અલિપ્તતા અને સદ્ગુણોનો ઉત્કર્ષ — આ અંત વડે જ માનવી જીવન સફળ થાય છે. જ્ઞાનને લીધે આવતી નિઃશંકતા અને સદ્ગુણોને લીધે આવતો આત્મવિશ્વાસ એ માનવી જીવનની સર્વશ્રેષ્ઠ સંપત્તિ છે.

અભ્યાસમાં ચિત્ત શુભ સંકલ્પમાં તન્મય થયા પછી ક્યારેક ક્યારેક આનંદ અને પ્રસન્નતાનો લાભ સાધકને સહેજે થશે. આ આનંદ અને પ્રસન્નતાના અનુભવથી તેના ચિત્તને પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં સહેજે ક્ષોભ કે ઉદ્વેગ થઈ શકશે નહીં. કર્મયોગનું આચરણ કરતાં રહીને માણસે આ જ સાધવાનું છે. અભ્યાસમાં થતા આનંદ અને પ્રસન્નતાનો લાભ સાધક લે, પણ તેમાં જ રમ્યા કરવાની ઇચ્છા તેણે ન કરવી. એ આનંદ, પછીના અભ્યાસમાં અને આખું જીવન ચાલનારા કર્મયોગમાં તેને ઉત્સાહ આપનારો થવો જોઈએ.

અભ્યાસ કરતી વખતે જ્યાંથી સંકલ્પ ઊઠે છે તે સ્થાનને ઝોળખવું. તે સ્થાનને ઝોળખીને સંકલ્પના સાક્ષી થવું. પછી તે દશાને પણ છોડી દઈને કેવળ 'પોતાપણાનું', 'અહ'નું, સ્કુરણ ક્યાંથી નીકળે છે તે શોધવું. જેને લયાવસ્થાનો અનુભવ લેવો હોય તેણે તે 'અહ'નોયે લય કરવો. આ અધી સ્થિતિઓનો ફરી ફરીને અનુભવ લીધા પછી આપણા અને આપણી ચિત્તવૃત્તિઓના સંબંધ વિષે ભ્રમ રહેતો નથી. આ સ્થિતિ કાયમની રહે તે માટે ચિત્તશુદ્ધિની અંતિશય આવશ્યકતા છે. તે શુદ્ધિ પર જ આપણી અલિપ્ત દશા ટકી રહેવાની છે. આ સ્થિતિ સાધીને તે દૃઢ થયા પછી જીવનમાં પ્રાપ્ત થતા સારાનરસા પ્રસંગોનાં પરિણામો ચિત્ત પર તીવ્રપણે થઈ શકતાં નથી. જીવનમાં વિલક્ષણ હર્ષ અથવા ક્ષોભનો કદી અનુભવ થતો નથી.

આ અભ્યાસ તમે ચીવટથી પાર પાડો. અભ્યાસમાં દર્શન દેનારી અને લય પામનારી અધી વૃત્તિઓને સારી પેઠે તપાસો. તે સાથે જ સદ્ગુણોની વૃદ્ધિનો પ્રયત્ન ઉલ્લસિત અને આનંદિત મનથી કરો. સદ્ગુણસંપાદન આપણા પર કોઈએ લાદેલી વસ્તુ કે વેઠ નથી પણ એ જ આત્મસત્તાની સાચી પ્રભા છે. સદ્ગુણો દ્વારા આપણું આત્મત્વ શુદ્ધપણે પ્રકટ થાય છે.

(પત્ર, ૧-૪-૪૦)

ચિત્તના અભ્યાસનો હેતુ

સાક્ષી અને ઉન્મન એ બે અવસ્થાઓની આખતમાં મેં ગમા પત્રમાં લખ્યું છે. તે પરથી તમારી જે સમજ થઈ છે તે અરાખર છે. એ બે અવસ્થાઓ જુદી જુદી છે. એકમાં વૃત્તિનો સ્પષ્ટપણે અને અનુસ્મૃતપણે વ્યાપાર ચાલુ હોય છે; અને બીજામાં વૃત્તિઓનો સંપૂર્ણ લય થયેલો હોય છે તેથી કોઈ પણ વૃત્તિ બાકી હોતી નથી. ચિત્ત નિસ્તરંગ હોય છે.

અભ્યાસ કરતાં કરતાં પ્રાપ્ત થયેલી ઉન્મન અથવા લયાવસ્થા લંબાવ્યા કરવી એ આપણા અભ્યાસનો હેતુ નથી એ વાત તમે સારી રીતે સમજ્યા છો એમ મને લાગે છે. સાક્ષી અને ઉન્મન અવસ્થાઓ અભ્યાસ કરતી વખતે એકબીજાની વિરોધી નથી હોતી; પરંતુ એકની પછી બીજી એવો તેમનો ક્રમ છે. એક સ્થિતિમાં અનેકવિધ વૃત્તિઓનો લય થતાં થતાં છેવટે અધાને જાણનારી એક વૃત્તિ બાકી રહે છે. પછી તેનો પણ લય કરવાનો અભ્યાસ કરવાથી તેનોય લય થઈ શકે છે. આ પૈકી કોઈ પણ અવસ્થા લાંબો વખત ટકાવી રાખવી હોય તો તે પરસ્પર વિરોધી થવાનો સંભવ છે.

અભ્યાસનો હેતુ તમારાં ધ્યાનમાં આવ્યો છે એમ લાગે છે; છતાં એ આખતમાં વધારે સ્પષ્ટતા કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું. વૃત્તિશોધનની આપણને ખાસ જરૂર છે. આપણી કઈ વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો, કઈ દૃઢ કરવી અને કઈ વધારવી તે સમજવા માટે આપણને અધી વૃત્તિઓનું જ્ઞાન થવાની જરૂર છે. કયા દોષોને લીધે અને કયા ગુણોના અભાવને લીધે આપણી ગતિ કુંઠિત થઈ છે તે સમજવા માટે આપણી વૃત્તિઓનું

શોધન અને પૃથક્કરણ થવું જરૂરી છે. કેટલાક દોષો આપણે જાણીએ છીએ; કેટલાકનું આપણને જ્ઞાન નથી હોતું. ગુણોની આખતમાંય એમ જ હોય છે. જે દોષનું આપણને જ્ઞાન કે જ્ઞાન હોય છે તે પણ સ્વતંત્રપણે એકલો હોતો નથી, પણ અનેક દોષોનું સામઠું પરિણામ હોય છે; અથવા અનેક નાના નાના દોષોનું મિશ્રણ બનીને સ્પષ્ટતાને પામેલું રૂપ હોય છે. તે મિશ્રિત દોષોમાંથી એક એક દોષ જે આપણે કાઢી નાખી શકીએ તો મોટા દોષનું અસ્તિત્વ જ રહેશે નહીં. અનેક તંતુઓની અનેલી એક દોરીમાંથી એક એક તંતુ કાઢી નાખીએ તો છેવટે દોરીનો નાશ કરવાનો બુદ્ધ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. એ જ નિયમ દોષોને પણ લાગુ પડે છે એમ સમજીને એવા પ્રયત્ન માટે પ્રથમ આપણી સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ, સારીનરસી બધી વૃત્તિઓનું જ્ઞાન આપણને હોવું જરૂરી છે. વૃત્તિ અંતર્મુખ કરીને ચિત્તનું શોધન અને વૃત્તિઓનો અભ્યાસ કર્યા વિના આપણી પોતાની વૃત્તિઓનો આપણને પૂરેપૂરો પત્તો લાગતો નથી.

સંદોષ વૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને તેમનું કારણ અનનારી ખીણ અનેક વૃત્તિઓનો ક્ષય કરવા માટે તેમ જ સહવૃત્તિઓનો વિકાસ કરવા માટે ચિત્તના અભ્યાસની જરૂર છે. ચિત્તનો કેવળ લય સાધવાથી આ અભ્યાસ પૂરો થતો નથી; કારણ કે કેવળ લય ગુણવિકાસની વિરોધી અવસ્થા છે. તેથી અશુભ વૃત્તિઓનો નિરોધ અને લય કરીને શુભ વૃત્તિઓનો વિકાસ સાધતાં આવડવું જોઈએ. વિકાસ માટે વૃત્તિશોધનની અને શુભ વૃત્તિઓના સંવર્ધનની જરૂર છે. શુભ વૃત્તિ કે શુભ સંકલ્પને આચરણમાં મૂકવા માટે યોગ્ય કર્મક્ષેત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. તે પરથી ગુણોનું સંવર્ધન અરેખર કેટલું થઈ શકે છે તેનો અનુભવ આપણે લેવે જોઈએ. એવા અનેક પ્રકારના અનુભવોના નિરીક્ષણ પરથી વૃત્તિ-શોધનનો અને સહગુણવિકાસનો અભ્યાસ અને માર્ગ આપણે આગળ ચલાવવો જોઈએ. આ રીતે આખી જિંદગી પ્રયત્ન કરતા રહીને જે જે ગુણોની આપણે પોતા પૂરતી પરિસીમા સાધી શકીશું અને જે

ગુણો આપણામાં પૂર્ણત્વ પામશે તે ગુણોનું કાર્ય આપણે હાથે સહેજે થતું રહેશે. તે ગુણોની આખતમાં આપણામાં સાક્ષીભાવ રહેશે. ગુણોમાં તન્મય ન થતાં, ગુણોના વેગમાં તણાઈ ન જતાં, જે કાર્ય માટે જેટલા પ્રમાણમાં તે ગુણોની જરૂર હશે તે પ્રમાણમાં તેમનો ઉપયોગ કરીને અલિપ્તપણે આપણે કર્મ કરતાં રહી શકીશું. કર્મો કરતાં છતાં જે અલિપ્તતા રહેવી જોઈએ તે આપણને સાધ્ય થાય તો જ સંગ્રહણના વેગમાં ક્રસાયા વિના આપણી દ્વારા નિર્દોષપણે કર્તવ્યકર્મો થતાં રહેશે. ગુણોના વિકાસ વગર કર્મમાં સહજપણું નહીં આવે; સહજપણા વગર અલિપ્તતા નહીં સધાય; ચિત્તના અભ્યાસ વગર વૃત્તિઓની શોધ નહીં લાગે અને તે પર કાબૂ નહીં મેળવી શકાય. આ બધી આખતો જીવનમાં આવે તે માટે આ બધો પ્રયત્ન કરવાનો છે. વૃત્તિઓનો લય અથવા તેના પહેલાંની સાક્ષી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી એ આ અભ્યાસનો હેતુ નથી. જે પ્રમાણમાં આપણામાં ગુણોની જાણી રહેશે તે પ્રમાણમાં કર્મક્ષેત્રમાં આપણી સ્થિતિ વખત આવ્યે ચંચલ, અસ્થિર અને અનિશ્ચિત રહેશે. દોષનિવારણ, ગુણસંપાદન, ગુણોને સહજ સ્થિતિએ લઈ જવા, એ સહજ સ્થિતિમાં જ અલિપ્તતા અને કર્મનો ધર્મયુક્ત ઉદ્દાત્તભાવ સાધવો વગેરે બધી આખતો અભ્યાસથી જ સિદ્ધ થઈ શકે. નિર્દોષ કર્મમાં કર્મકૌશલ્ય આવી જ નમ છે.

(પત્ર, ૬-૫-૪૦)

ચિત્તની અવસ્થાઓનું પરીક્ષણ

દરેક માણસના ચિત્તની સંકલ્પ ધારણ કરી રાખવાની શક્તિ કંઈક મર્યાદિત હોય છે. ચિત્ત એ મર્યાદાએ પહોંચ્યા પછી વધારે વખત સંકલ્પ ધારણ કરી શકતું નથી. એવી સ્થિતિમાં સંકલ્પ આપોઆપ મંદ પડે છે અને ચિત્તમાં જ વિલીન થાય છે. સંકલ્પ ધારણ કરવો, તે છૂટી જવો અને સંકલ્પરહિત રહેવું એ અધી ચિત્તની જ અવસ્થાઓ છે. ચિત્ત ન્યારે સંકલ્પ ધારણ કરી શકતું ન હોય ત્યારે એ સ્થિતિમાં તેમાં કેવળ જાગૃતિ જ એકલી રહી શકે છે. માણસે એકસ હેતુથી અને અનપૂર્વક સંકલ્પ ધારણ કરેલો હોય છે. તેની એ ધારણા છૂટી જાય તોય જાગૃત ચિત્તમાં સ્વાભાવિક જ્ઞાનપ્રવાહ સૂક્ષ્મપણે ચાલુ હોય છે. નિદ્રામાં આ અધી વાતો નથી હોતી. તેનું એક કારણ એ કે, તે પ્રાકૃતિક સુખાવસ્થા છે; અને તે અવસ્થા આપણે યુદ્ધિપૂર્વક બનાવેલી ન હોવાથી તેની પાછળ આપણો કોઈ પણ જ્ઞાનપૂર્વકનો સંકલ્પ હોતો નથી અને એવી રીતે તે ધારણ કરી શકાતો પણ નથી. તેથી અવસ્થાનું જ્ઞાતાપણું તે સમયે સ્ફુરતું નથી. ચિત્ત એ વખતે મૂઢ દશામાં હોય છે. પરંતુ જે અવસ્થા સાધક જ્ઞાતીયુક્તને પ્રયત્નપૂર્વક કેળવતો હોય છે તે સાધતી વખતે તેમ જ તે સિદ્ધ થયા પછી ધારણાશક્તિની મર્યાદા આવી જાય છે અને ધારણા મંદ પડી જઈ સંકલ્પ વિલીન થયા પછી પણ એકંદરે અધી અવસ્થાઓમાં તેનું ચિત્ત જાગૃત હોય છે. એક અવસ્થા છૂટી જઈને બીજી ધારણ કરવાના સંધિકાળમાં પણ તેનું ચિત્ત જાગૃત રહી શકે છે. એટલે પહેલેથી છેવટ સુધી તેની જાગૃતિ કાયમ હોય છે.

આ પરથી તમે વિચાર કરી જુઓ. કોઈ પણ સંકલ્પનો અને સંકલ્પરહિત અવસ્થાનો જ્ઞાતા કેાણુ છે? સંકલ્પનો પ્રારંભ ક્યાંથી થાય

છે? મૂળ સ્ફુરણ ક્યાંથી નીકળે છે? અને ફરીને તે સંકલ્પ ક્યાં વિલીન થાય છે? ચિત્ત તરંગાકાર થઈને, તે તરંગો સ્પષ્ટ દશામાં આવીને, પછી વૃત્તિઓને રૂપે તેમનો પ્રવાહ વહેવા માંડીને છેવટે તે અધા ક્યાં લીય પામે છે? આ અધી અવસ્થાઓનું અધિજ્ઞાન કોના પર છે? તેની તમે શોધ કરો.

આ પત્રમાં તમે લખેલી સ્થિતિ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ સારી છે. તમે લખ્યું છે કે, “સંકલ્પનો અભ્યાસ ચાલતો હોય ત્યારે આગળ જતાં તે સ્થિર થઈ જાય છે અને આપોઆપ અધ થાય છે અને ચિત્તની સાથે તેની થયેલી તદ્રૂપતા તૂટી જાય છે; અને કેવળ સ્તબ્ધતાનું ભાન થાય છે. એમાં જાગૃતિ અને સ્મૃતિ હોવાથી સ્થિરતા જણાય છે.”

આમાં તમે ‘જાગૃતિ અને સ્મૃતિ’ લખ્યું છે, એ જાગૃતિ અને સ્મૃતિ શાની? છૂટી ગયેલા સંકલ્પની કે બીજી કોઈ જાગૃતિ? આ આખતમાં થોડું સ્પષ્ટીકરણ કરી શકો તો કરશો. સ્મૃતિ કે જાગૃતિ જણાય છે તેમાં અને સાક્ષી અવસ્થામાં કોઈ ફરક લાગે છે કે સાક્ષી અવસ્થાનો જ તે કંઈક અસ્પષ્ટ અને સૂક્ષ્મ પ્રકાર લાગે છે? આ વિષે ખુલાસો કરશો.

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરના અનુભવામૃતના ૩, ૪ અને ૫ પ્રકરણો લક્ષ્યપૂર્વક વાંચશો. તેમાં વળુવેલી સ્થિતિનો વિચાર કરતા રહીને તે વાંચશો. ચાર વાંચ વખત વાંચવાં પડે તોય વાંધો નહીં. પણ તેના અર્થ, આશય અને અનુભવ સાથે બની શકે તેટલા સમરસ થઈને તે વાંચશો. તે પરથી જે બોધ થાય તેનો વિચાર કરશો. તમારો હાલનો અનુભવ તે સાથે સરખાવી જોજો.

(પત્ર, ૧-૯-૪૦)

સંકલ્પ, સાક્ષીવૃત્તિ અને નિસ્તરંગ અવસ્થા

શુભ સંકલ્પમાં એકાગ્રતા વિષે લખ્યું છે તે જાણ્યું. તે પછી તમે લખો છો કે, “એકાગ્રતા સાધતી વખતે સંકલ્પ એટલો સ્થિર થઈ જાય છે કે તેમાંથી જ એક નવો સંકલ્પ નિર્માણ થાય છે, જે ચાલુ સંકલ્પને સાવધાનપણે જુએ છે અને પછી પોતે શાંત થઈ જાય છે. શાંત થતી વખતે કેવળ જગૃતિ જ હોય છે. આ જગૃતિ થોડો સમય ટકે છે અને પછી પહેલી અલગવૃત્તિ અને સંકલ્પનો સંબંધ ચાલુ થાય છે.”

આમાં “એક સંકલ્પ પર એકાગ્રતા સાધતી વખતે તેમાંથી ખીજો સંકલ્પ નિર્માણ થાય છે અને તે પહેલાંના ચાલુ સંકલ્પને સાવધાનપણે જુએ છે,” એમ જે તમે લખ્યું છે, તે ખાખત મને લાગે છે કે એકમાંથી ખીજો સંકલ્પ નિર્માણ થાય તો તે પહેલાંને જોઈ શકે નહીં. પણ જોઈ શકતો હોય તો તે પહેલાં સંકલ્પમાંથી કૂટી નીકળેલી ખીજી વૃત્તિ હશે, સંકલ્પ નહીં હોય. સંકલ્પ હોય તો એક તો તે પોતાના પ્રવાહમાં ચાલુ રહેશે અથવા પહેલાંની જેમ તેનું દટીકરણ ચાલુ રહેશે. જોવાનું કે જાણવાનું કામ અલગ વૃત્તિઓ દ્વારા થાય છે. સંકલ્પ એટલે પણ એક ખાસ લક્ષ્ય પર, હેતુ પર કે કલ્પના પર દટ કરેલી વૃત્તિ જ હોય છે. પરંતુ તે કેવળ જોનારી કે જાણનારી, અલગ કે તટસ્થ વૃત્તિ નથી હોતી. તેમાંની દટતા ઓછી થઈને જ્યારે ચિત્ત ધારણામાંથી, સંકલ્પમાંથી કૂટીને થોડું બહાર નીકળે છે અને અલગપણે એ બંધા પ્રકારને જુએ છે, ઝોળખે છે, ત્યારે તે બહાર પડેલો ચિત્તનો જે ભાગ એ જ બંધાને ઝોળખનારી વૃત્તિ. એ ભાગ જેમ જેમ વધારે સ્પષ્ટ દશામાં આવે છે તેમ તેમ સંકલ્પની દટતા ઓછી થતી જાય છે; અને

પછી અલગવૃત્તિ જ કેવળ રહે છે. સંકલ્પ પૂરેપૂરો શાંત થયા પછી તેને ઝોળખનાર અલગવૃત્તિનું કામ ન રહેવાથી તેનો પણ લય થાય છે. અને પછી ખીજો સંકલ્પ કે વૃત્તિ ન ઊઠે તો ચિત્તમાં કેવળ જગૃતિ જ રહે છે.

આ બંધા ચિત્તવૃત્તિના જ પ્રકારો છે. વૃત્તિ નિર્માણ થાય છે; તે કેટલોક વખત પ્રવાહની જેમ વહે છે; દટ થાય છે અને પછી તેમાંથી જ અલગવૃત્તિ નિર્માણ થાય છે. અભ્યાસ એવો ને એવો જ આગળ ચાલુ રહે તો તે વૃત્તિનો પણ લય થાય છે અને કેવળ જગૃતિ રહે છે. અભ્યાસ ન હોય તો એકમાંથી ખીજી અને ખીજીમાંથી ત્રીજી એમ વૃત્તિઓનો પ્રવાહ સતત ચાલુ જ રહે છે. એવી સ્થિતિમાં જ્યારે કોઈ પણ વૃત્તિ સ્પષ્ટપણે હોતી નથી ત્યારે અમનસ્કતા એટલે કે એક પ્રકારની જડતા જ હોય છે. અભ્યાસી માણસના ચિત્તમાં વૃત્તિનો લય થયા પછી જગૃતિ રહે છે. એક તરંગનો લય અને ખીજો પ્રારંભ એ એ વચ્ચેની અવસ્થાને વૃત્તિરહિત અવસ્થા કહે છે. આ અવસ્થાને પાણીની સમતલ અવસ્થાનું દૃષ્ટાન્ત શ્રી જ્ઞાનેશ્વરે અનુભવામૃતમાં આપ્યું છે. સાધકે આ સ્થિતિનો અનુભવ લેવો; પણ એ અવસ્થા વધારતા રહેવું એને અભ્યાસનું કે જીવનનું ધ્યેય સમજવું નહીં.

સંકલ્પ સંકલ્પને જોઈ શકતો નથી. એક જ દટ વૃત્તિમાંથી, સંકલ્પમાંથી, નીકળેલો ચિત્તવૃત્તિનો અંશ સંકલ્પને ઝોળખી શકે છે. સંકલ્પ અને તેને જાણનારી અલગવૃત્તિ એ એક જ ચિત્તશક્તિમાંથી ચાલતાં બે કાર્યો છે. તે વખતે એક જ શક્તિ બે જુદાં જુદાં કાર્યમાં વહેંચાયેલી હોય છે.

(પત્ર, ૧-૫-૪૩)

જ્ઞાનમય જાગૃત અવસ્થા

પાછલા પત્રમાં જે લખ્યું તેનું જ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ આ પત્રમાં કરું છું.

અભ્યાસ કરવા માટે પ્રથમ શરૂઆતમાં સાધક કોઈ પણ એક શુભ સંકલ્પ અથવા એકાદ આન્તર અગર બાહ્ય લક્ષ્ય પસંદ કરે છે, અને ચિત્તવૃત્તિનો પ્રવાહ તેના પર લાવવાનો અને ત્યાં જ સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ચિત્તની સંકલ્પવિકલ્પાત્મક ચંચલતા આ પ્રયત્નની આડે આવે છે, તેથી ચિત્તવૃત્તિને એક ઠેકાણે કેન્દ્રિત કરવા માટે ચિત્તનું અધું બળ તેને એકત્રિત કરવું પડે છે. તેને એકત્રિત કરીને એક જ ઠેકાણે તેનો ઉપયોગ કરવા માટે તેને દૃઢતા અને નિગ્રહ સાધવો પડે છે. હાથમાં પકડી રાખેલી કોઈ વસ્તુ છૂટી ન જાય તે માટે જેમ હાથનું અધું બળ વસ્તુ પકડી રાખનાર સ્નાયુઓમાં લાવવું પડે છે, ત્યાં જ તેને સ્થિર રાખવું પડે છે અને તે માટે તે સ્નાયુમાં દૃઢતા લાવવી પડે છે, તેવી જ રીતે ચિત્તને એક ઠેકાણે કેન્દ્રિત કરતી વખતે જે ઠેકાણે એ ક્રિયા ચાલે છે ત્યાંના જ્ઞાનતંતુઓમાં સાધકને દૃઢતા લાવવી પડે છે. ચિત્તવૃત્તિને ત્યાંથી ચળવા કે ફટાવા ન દેવી અને ધારણ કરેલા સંકલ્પ પર કે લક્ષ્ય પર તેને સ્થિર રાખવી - આ જ આખતો ઓછામાં ઓછું અભ્યાસની શરૂઆતમાં તો દૃઢતા સિવાય સાધી શકાતી નથી. આગળ જતાં ટેવ પડ્યા પછી દૃઢતાની જરૂર રહેતી નથી. ધારણા સિદ્ધ થયા બાદ એક તો તે પહેલો સંકલ્પ જે પ્રકારનો હોય તે પ્રકારના જ વિચારો તેમાંથી સ્ફુરવા માંડે છે, અને તે જ અભ્યાસમાંથી પછી બધા વિચારોનો ક્રમ ગોઠવાવા માંડે છે. એમ ન થતાં જે ચિત્તવૃત્તિ સંકલ્પ પર જ સ્થિર થઈ જાય તો, પાછળથી સ્થિરતાની મર્યાદા પૂરી થતાં ધારણા મંદ પડવા માંડે છે. તે મંદ પડવા

લાગ્યા પછી પણ આ બધા પ્રકારોને જાણનારી એક વૃત્તિ જાગૃત રાખવી પડે છે. તે વૃત્તિ ધારણાને, તેના પરિણામને, જાણે છે. તે પ્રથમ કેવળ સાક્ષીપણે હોય તોપણ તેમાંથી જ અવલોકન, શોધન, પરીક્ષણ, વગેરે વૃત્તિઓ નિર્માણ કરવાથી પહેલા સંકલ્પની દૃઢતા ધીમે ધીમે ઓછી થતી જાય છે. પછી સાક્ષીપણું જઈને શોધન, પરીક્ષણ પણ લુપ્ત થાય છે. તે વેળા પહેલા સંકલ્પમાંથી આડી રહેલો છેવટનો અંશ પણ વિલીન થાય છે.

તે વખતે સંકલ્પ અસ્ત પામે, સાક્ષીપણું નાશ પામે, તોપણ શોધન અને અનુભવમાંથી નવી પ્રાપ્ત થયેલી જ્ઞાન સાથેની જાગૃતિ આડી રહે છે. પ્રસન્નતા આવે છે. શુભ સંકલ્પની ધારણાથી ને દૃઢતાથી ચિત્ત એક પછી એક ઉચ્ચ અવસ્થામાં જતાં જતાં તેમાં સ્થિરતા આવે છે અને તે હવે અશુભ કે શુભ એમાંથી કશાયને ન પકડતાં કેવળ પોતાની જ સ્થિતિમાં જ્ઞાનમય જાગૃતિમાં રહે છે. આ જ ચિત્તની સમતલ અવસ્થા. આગળના જ્ઞાનની સ્ફુરણા થાય તે માટે આ અવસ્થાની દૃઢતાની અને સ્થિરતાની પણ જરૂર છે. તે વધારે સમય સ્થિર રહી શકે તો જ પછીના જ્ઞાનનો ઉદય થઈ શકે છે. તે અવસ્થાનો વધારે વખત ટકી રહેવાનો આધાર સાધકની ચિત્તશુદ્ધિ પર, સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક ચંચલતા તેના ચિત્તમાંથી જે પ્રમાણમાં નાશ પામી હોય તે પર, તેમ જ અભ્યાસ કરતી વખતે તેના જ્ઞાનતંતુઓ પર જે પ્રમાણમાં તાણ પડી હોય તે પર હોય છે. ઉપરાંત, અભ્યાસ કરતાં કરતાં સાધકનું ચિત્ત સહેજે કે પ્રમાણથી એકમાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજા અવસ્થામાં ક્રમશઃ જેમ ગયું હોય તે પર પણ આ આખત આધાર રાખે છે. શુભ સંકલ્પની ધારણા સાધતી વખતે જ્ઞાનતંતુઓ પર વિશેષ તાણ પડી હોય તો સંકલ્પ પરની ધારણા મંદ પડવા માંડતાં જ ચિત્ત સાક્ષી અવસ્થા પર જવાને અદલે તેનો તંદ્રામાં લય થવાનો સંભવ હોય છે. અને ધારણા સહેજે સિદ્ધ થઈ હોય તો તેમાંથી જ આગળ જતાં જાગૃતિ અવસ્થા સાધી શકાય છે.

એ જ પત્રમાં તમે પૂછ્યું છે કે, “આમાં ત્રણ સ્થિતિ છે : સંકલ્પ, તેની સાક્ષીવૃત્તિ અને સાક્ષીનો લય. આમાંથી કઈ સ્થિતિ પર ભાર ધરને અભ્યાસ કરવો?”

શુભ સંકલ્પ પર એકાગ્ર થવામાં આપણો જે હેતુ હોય તે પર આ પ્રશ્નના જવાબનો આધાર છે. કેવળ એકાગ્રતા સિદ્ધ કરવાનો હેતુ હોય તો ચિત્તની ચંચલતા દૂર કરીને તેને એક જ સંકલ્પની ધારણામાં થોડો વખત પણ નિમગ્ન કરવા પર ભાર આપવો જોઈએ. શુભ સંકલ્પની ધારણાથી ચિત્તની શુદ્ધિ સાધીને તે શુભ સંકલ્પનું વધારે સ્પષ્ટ દર્શન થાય તે માટે અથવા તેને સહાયરૂપ થનારા ખીજા શુભપ્રદ વિચારોની સ્ફુરણા થાય તે માટે આપણી ધારણા ચાલુ હોય તો તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા પર ભાર મૂકવો જોઈએ. ધારણાની મર્યાદા પૂરી થયા બાદ થોડા વખત પછી તેમાંથી જ ખીજા વિચારધારા કે સંકલ્પ ઊઠવાના વચલા કાળમાં સાવધપણે સાક્ષીવૃત્તિ સાધી શકાય છે. તે સાધવાનું આપણું ધ્યેય હોય તો તે પર ભાર મૂકવો યોગ્ય થશે. પરંતુ તે લાંબો વખત ટકનારી વૃત્તિ ન હોવાથી તેમાંથી જ કાં તો અન્ય સંકલ્પો ઊઠવા માંડશે અથવા સંકલ્પ ધારણુ કરવાની ચિત્તની શક્તિ કુંઠિત થઈ હોય તો સાક્ષીવૃત્તિનું પર્યાવસાન લયાવસ્થામાં થશે. પરંતુ સાક્ષીમાંથી શોધન, પરીક્ષણ વગેરે અને તેમાંથી વળી આગળ જાગૃતિ સાધવા જેટલું બળ અને એટલી પ્રખરતા આપણા ચિત્તમાં હોય અને એ જાતનો આપણો હેતુ હોય તો સાક્ષી અવસ્થામાંથી ચિત્ત લયાવસ્થા તરફ ન જતાં જાગૃતિ તરફ જશે. કેવળ સાક્ષી કરતાં શોધન અને પરીક્ષણવૃત્તિનું મહત્ત્વ ધણું છે. કારણ કે તેમની સૂક્ષ્મતા અને પ્રખરતા પર જાગૃતિની શુદ્ધિનો, સ્થિતરતાનો અને ટકાઉપણાનો આધાર છે. એ જાગૃતિ સાધવી એને આ અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ માનવો યોગ્ય થશે એમ મને લાગે છે. જીવનના બધા વ્યવહારોમાં આ જ જાગૃતિ હંમેશા ઉપયોગી થાય તેવી છે. આ જાગૃતિ જેટલા પ્રમાણમાં સધાશે તેટલા પ્રમાણમાં અલિપ્ત દશા સિદ્ધ થશે, આ અભ્યાસમાં તમે કયો ઉદ્દેશ મુખ્ય રાખ્યો છે

અને તેમાંથી તમે શું નિર્માણ કરવા ઇચ્છો છો તે પર આ પ્રશ્નના જવાબનો આધાર છે. હું આ બાબતમાં એમ સમજું છું કે, ચિત્તની અશુદ્ધતા દૂર કરીને તેની શુદ્ધતા અને સ્થિરતા સાધવી, એકાગ્રતા સાધવી, તે એકાગ્રતામાંથી વધારે ને વધારે શુભ સંકલ્પનું દર્શન થવું, શુદ્ધ સંકલ્પની અને તેના આનુષંગિક ખીજા પણ અનેક શુદ્ધ વિચારોની તેમાંથી જ સ્ફુરણા થવી, એકાગ્રતાની સિદ્ધિથી ચિત્ત શુભ સંકલ્પમાં નિમગ્ન થઈ તેમાંથી આગળ સાક્ષી અવસ્થા અને ત્યાંથી આગળ જઈને બધી સ્થિતિઓનું શોધનપરીક્ષણ સિદ્ધ થઈને છેવટે આ બધામાંથી બહાર નીકળ્યા પછી ચિત્તની જાગૃત અવસ્થા બધો વખત રાખતાં આવડવી એ જ આ અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ હોવો જોઈએ. અભ્યાસની દરેક આવૃત્તિમાં ચિત્ત આ બધી અવસ્થાઓનું વધારે ને વધારે ગાઢપણે, સ્થિરપણે, સૂક્ષ્મપણે અને જાગૃતપણે અનુભવ લેવા માટે એટલે પોતાનો અભ્યાસ યોગ્ય રીતે ચાલે છે એમ સાધકે સમજવું. ચૈતન્ય ચિત્તની દ્વારા કેટલું શુદ્ધપણે, સૂક્ષ્મપણે, સ્થિરપણે અને વિવિધ રીતે સ્ફુરે છે—વસ્ત્રની ગડી જેમ ઊકડી શકે છે તેમ પાછી ખેસી પણ શકે છે—તે પ્રમાણે એકમાંથી ખીજા એમ અનેક અવસ્થાઓનું એક પછી એક થતારું પ્રકટીકરણ અને ફરી બધી અવસ્થાઓનો ચિત્તમાં થનારો લય, આ બધો ક્રમ સાવધપણે જાળવવો અને આ બધા અનુભવોમાંથી જાગૃતિ, અલિપ્તતા અને ચિત્તની સ્વાધીનતા સાધવી—એ દૃષ્ટિથી આ અભ્યાસનું મહત્ત્વ છે. આ બધી વસ્તુઓ સિદ્ધ થયા પછી એક બાબુથી જીવનવ્યવહારના આપણા બધા ચિત્તવ્યાપારો પર આપણો કાબૂ આવવો જોઈએ અને ખીજા બાબુથી સહજુણાનો ઉત્કર્ષ કરતાં કરતાં આપણી આ જ ચિત્તશક્તિનો શુદ્ધિ અને શરીરની મદદથી આપણે વિકાસ કરતા રહેવું જોઈએ.

ઉપર લખ્યું છે તે પરથી તમે પૂછેલા પ્રશ્નોના જવાબ તમે તારવી શકશો. અભ્યાસ ચાલુ રાખશો તો તેમાં મળતા અનુભવ પરથી આ બધી વસ્તુઓ સહેજે સમજવા માંડશે. જીવનનો હેતુ તમારા ધ્યાનમાં આવ્યો હોય તો તેને સહાયરૂપ વસ્તુઓ આ અભ્યાસમાં કઈ છે તે પણ

તમારા ધ્યાનમાં આવશે જ. અને તેમને જ તમે મહત્ત્વ આપજો. થોડી ભૂલચૂક થાય તો તે બદલ ચિંતા કરવાનું કારણ નથી. અનુભવ, શોધકપણું, જ્ઞાન, જાગૃતિ, સહગુણો વિષે રુચિ, તેની પ્રાપ્તિ માટે જોઈતો પુરુષાર્થ અને આ બધાનો જીવન સાર્થક કરવા માટે જોઈતો સુમેળ વગેરે આપતો જેથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તે જ ખરો અભ્યાસ છે, એ વાત સતત સતત પોતાની નજર સામે રાખવી જોઈ એ.

(૫૪, ૮-૫-૪૩)

૧૨

મન:શક્તિની શોધ

માનવી મનમાં પુષ્કળ સામર્થ્ય સુપ્તપણે પડેલું છે. માણસ જે કર્મો કરે છે તે કર્મો દ્વારા ગુણઅવગુણોનું જે પ્રકટી-માનસિક શક્તિ કરણ થાય છે તે એ સામર્થ્યનું ઘીતક છે. પ્રેમ, સાથે જ શુદ્ધિનો દયા, ઉદારતા એ આપણી માનસિક શુદ્ધ શક્તિનાં આગ્રહ અને દુષ્ટતા, કઠોરતા, દિંસા એ આપણી અશુદ્ધ શક્તિનાં લક્ષણ છે. શક્તિ અને શુદ્ધિ વચ્ચે મોટો તફાવત છે. શુદ્ધિ હોય ત્યાં શક્તિ હોવાની જ; પણ શક્તિ હોય ત્યાં શુદ્ધિ હશે જ એમ ન કહી શકાય. તેથી માણસની કેવળ માનસિક શક્તિની વૃદ્ધિ થવાથી તેની માનવતા વધતી નથી; પણ શક્તિની સાથે શુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય તો જ માનવતાની વૃદ્ધિ થાય છે. ગીતામાં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ તપના ત્રણ પ્રકારો કહ્યા છે. કોઈ પણ ઉદ્દેશથી માણસ સહન કરે છે, લાગ કરે છે. એ સહન કરવાને તપ કહીએ તો તેટલાથી તે તપ સાત્ત્વિક ઠરતું નથી. કોઈ પણ કાર્ય કે તેનાં પરિણામની પાછળનો ઉદ્દેશ સાત્ત્વિક હોવો જોઈએ. તેને લઈને આપણામાં ને દુનિયામાં સાત્ત્વિકતા વધવી જોઈએ. આ બધી વસ્તુઓ સિદ્ધ કરવાનાં સાધનો પણ

સાત્ત્વિક હોવાં જોઈએ. તો જ તે કાર્ય માટે કરેલા પ્રયત્ન, વેરેલાં કષ્ટ અને આચરેલું તપ સાત્ત્વિક ગણી શકાય. સંયમ, ધૈર્ય, સાહસ, નિભયતા એ ગુણો માનસિક શક્તિ વગર પ્રાપ્ત થતા નથી. પરંતુ સંયમ, ધૈર્ય વગેરે ગુણોનો ઉપયોગ માણસ દુષ્ટ કાર્યમાં પણ કરી શકે છે; તેથી તે ગુણોને તે પ્રસંગે અવગુણ સમજીને તે શક્તિમાં શુદ્ધિ નથી એમ કહેવું પડે છે. માનસિક શક્તિ વિના સંયમ સિદ્ધ થતો નથી. ક્ષમાશીલ અને કપટી બંનેને ક્રોધનો સંયમ કરવો પડે છે. અને બંનેને તેટલા વખત પૂરતો તે સિદ્ધ પણ થાય છે. પરંતુ ક્ષમાશીલ માણસ સંયમ વડે નિર્વૈર અને શાંત થાય છે, ન્યારે કપટી માણસ સંયમ વડે વેર લેવાની રાહ જોયા કરે છે. એટલે સંયમની માનસિક શક્તિ એકને ઉન્નતિએ તો બીજાને અધોગતિએ લઈ જવામાં કારણ બને છે. તેથી શક્તિની સાથે શુદ્ધિનો પણ આગ્રહ માણસમાં હોવો જોઈએ.

માનવી મનની મહાશક્તિ જાગ્રત કરવાનું સામર્થ્ય દૃઢ સંકલ્પમાં જોડેલું છે તેટલું બીજા કશામાં નથી. ગુણ કે મન:શક્તિ જાગ્રત અવગુણની વૃદ્ધિ એ જાતના દૃઢ સંકલ્પ વિના થઈ કરવાનું સંકલ્પનું શક્તિ નથી. મનની સર્વ શક્તિનું રક્ષ્ય આ સંકલ્પમાં સામર્થ્ય છે. માણસની ઇચ્છા ન્યારે એક સંકલ્પમાં આવીને બેસે છે અને એ સંકલ્પ ન્યારે ચિત્તની બધી શક્તિઓને ભેગી કરીને એક સ્થાને તેમનું કેન્દ્રીકરણ કરે છે ત્યારે તેમાં વિશેષ સામર્થ્ય પેદા થાય છે. બધી ઇન્દ્રિયો દ્વારા બહાર પડનારી અને આપણી સુપ્ત શક્તિને જાગ્રત કરવાથી નિર્માણ થનારી — એમ અને શક્તિઓને માણસ જે એક જ જગ્યાએ એકાગ્ર, સ્થિર અને દૃઢ કરી શકે તો તેમાંથી જુદી જુદી શક્તિનાં રૂપો પ્રકટ થઈ શકે છે. આ આપ્તમાં શુદ્ધિપૂર્વક પ્રયત્ન કરવામાં આવે અથવા માણસને હાથે એ જ ક્રિયાઓ અજાણતાં સહેજે થઈ જાય તોય તેમનું એક જ પરિણામ આવે છે. જેમ આપણે એક લાકડાને બીજા સાથે ઘરાદાપૂર્વક ઘસીએ તોય અગ્નિ પ્રકટ થાય છે અથવા કુદરતી રીતે પવનને જોરે બે લાકડાં કે ઝાડ એકબીજા

સાથે ઘસાપા કરે તોપણ તેમાંથી અગ્નિ જ પ્રકટ થાય છે. દૂધ આપણે જાણી જોઈને વલોવીએ તોય તેમાંથી માખણ નીકળે છે, અને કોઈ કારણથી દૂધનું વાસણ કે ખાટલી સતત હાલતી રહે તો તેમાંથી પણ માખણ જ નીકળે છે. પાણીના પ્રવાહમાં કોઈ ચોક્કસ ગતિ, વેગ કે દાબ આપણે બુદ્ધિપૂર્વક નિર્માણ કરીએ અથવા કુદરતી રીતે જ તેમાં એ વસ્તુઓ દાખલ થાય તોય તેમાંથી શક્તિ નિર્માણ થવાની જ. એવી જ વાત મન:શક્તિની આખતમાં છે. ક્યારેક કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારની મનની સ્થિતિમાં મોંમાંથી નીકળેલા ઉદ્દગારોને મંત્રનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. ક્યારેક કોઈ ચોક્કસ શબ્દ, વિધિ કે તંત્રમાં તે સામર્થ્ય નિર્માણ કરવું પડે છે. એટલે કે, કોઈ પણ સ્થિતિમાં નીપજેલા પરિણામ માટે માણસના મનની શક્તિ જ કારણ હોય છે એમાં શંકા નથી.

ઠેક પ્રાથમિક કાળથી માણસ પોતાનામાં રહેલી હરકોઈ શક્તિ વડે પોતાનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો આવ્યો છે. સૃષ્ટિનાં સ્થૂળ અને આગળે પણ ધીમે ધીમે કરતાં ભયંકર રીતે વધેલી તેની સૂક્ષ્મ તત્ત્વોના ધર્મો ભૌતિક, ઔદ્ધિક, આર્થિક અને સામુદાયિક શક્તિઓ વડે પણ તે એ જ વસ્તુ એટલે કે પોતાનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ કાર્ય માટે જે વખતે માણસ પાસે આજના જેવાં જાતજાતનાં સાધનો નહોતાં તે વખતે તે સ્વાભાવિકપણે જ માનસિક શક્તિ વધારવા તરફ વળ્યો હશે. અથવા આકસ્મિક રીતે તેની માનસિક શક્તિ ઉત્તેજિત થઈ હશે. એ પૈકી પ્રથમ શું થયું હશે તેની યથાર્થ કલ્પના આજે આપણે કરી શકતા નથી. મોટે ભાગે ક્ષુબ્ધ અને ઉત્તેજિત અવસ્થામાં માણસની અધી શક્તિ શરીર અને બુદ્ધિ દ્વારા અનેક રીતે બહાર પડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને જ્યારે તેમની દ્વારા બહાર પડવાનો તેને માર્ગ મળતો નથી ત્યારે તે શક્તિ મનમાં એકત્રિત થઈને ત્યાં જ જુદા જુદા વિચારોમાં, ભાવનાઓમાં અને વિકારોમાં અવ્યવસ્થિતપણે સંચાર કરતી ને ફરતી રહે છે. એ જ શક્તિ જો એવે વખતે એક જ સંકલ્પમાં અચાનક કેન્દ્રિત થાય તો તે વખતે માણસના મોંમાંથી નીકળતા શબ્દોમાં,

તેને હાથે થતી સાધારણ ક્રિયામાં તેનું સામર્થ્ય પ્રકટ થઈ શકે છે. તે શબ્દનું કે ક્રિયાનું આજ સ્થૂળ સૃષ્ટિ પર, પોતા પર કે ખીજ પર સંકલ્પાનુસાર મર્યાદિત પ્રમાણમાં સારું કે નરસું પરિણામ તત્કાળ અથવા કાળાંતરે થાય છે. આ નિર્સર્ગનો ધર્મ છે. સૃષ્ટિનાં સ્થૂળ તત્ત્વોનું જેમ આપણા શરીર પર પરિણામ થાય છે તેવી જ રીતે સૃષ્ટિનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનું આપણાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વો પર પરિણામ થાય છે. સૃષ્ટિમાં મનતત્ત્વ, બુદ્ધિતત્ત્વ, પ્રાણતત્ત્વ વગેરે અર્થાં તત્ત્વો છે. તે તત્ત્વો મનુષ્યનાં તે તે તત્ત્વો જેટલાં પ્રકટ કે સ્પષ્ટ નથી પણ સુપ્ત છે. આપણામાં રહેલાં તે તે તત્ત્વોની સાથે સંબંધ આવ્યા પછી જ તે સુપ્ત તત્ત્વોની પ્રકટ દશા શરૂ થાય છે. અનાજનાં અર્થાં તત્ત્વો સુપ્ત દશામાં છે. તે માણસના કે ખીજ કોઈ પ્રાણીના પેટમાં ગયા પછી તેમાં રહેલાં સુપ્ત તત્ત્વો તે તે શરીરનાં તત્ત્વોને રૂપે સ્પષ્ટ દશામાં આવે છે. અનાજની જેમ સૃષ્ટિમાં પણ અર્થે અર્થાં તત્ત્વો સુપ્તરૂપે ભરેલાં છે. એ જ તત્ત્વોમાંથી આપણે આપણી આવશ્યકતા અને શક્તિ અનુસાર જ્ઞાત કે અજ્ઞાતપણે અનેક તત્ત્વો સતત લઈએ છીએ, અને તેમને આમસાત કરીએ છીએ. આપણામાંથી પણ એ જ તત્ત્વો અન્યરૂપે બહાર પડે છે અને સૃષ્ટિમાં ભળી જાય છે. આવી રીતે આપણી અને સૃષ્ટિની વચ્ચે અરસપરસ વ્યવહાર સતત ચાલુ છે. આપણામાં અને ખીજાઓમાં પ્રકટ દશામાં આવેલાં તત્ત્વોને — અન્તેને જોડનારાં સુપ્ત તત્ત્વો અન્યક્રમપણે સૃષ્ટિમાં પ્રસરેલાં છે; અને તેમની દ્વારા આપણે અને ખીજા જીવો, અર્થાં એકખીજની સાથે જોડાયેલા છીએ. અને આ સાધન કે વાહન દ્વારા આપણાં અને તેમનાં તત્ત્વોનાં એકખીજનાં ચિત્ત, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ અને શરીર પર પરિણામો નીપજે એવો સૃષ્ટિમાં ધર્મ રહેલો જ છે. સૃષ્ટિનાં નાનાંમોટાં કાર્યો, આ નિયમ અનુસાર ચાલ્યા કરે છે. તેમાંનાં કેટલાંક આપણને જ્ઞાત છે, તે કેટલાંક અજ્ઞાત છે. આપણને તે જ્ઞાત હોય કે ન હોય, પણ સૃષ્ટિમાં તે ધર્મો કાયમ છે. તે આપણને જ્ઞાત નથી હોતાં છતાં તે આપણે જાણીએ છીએ એમ આપણને લાગે છે. હું આ લખું છું એવા જ સૃષ્ટિના અને આપણા

પરસ્પર ધર્મો કે કાર્યકારણસંબંધો હોય કે ન પણ હોય. માણસનું કામ એ છે કે તેણે પોતાના જ્ઞાનનો અહંકાર અને આગ્રહ ન રાખતાં સત્ય ધર્મો શોધીને તેમને માનવજાતિની ઉન્નતિ માટે અનુકૂળ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

કાર્યનું જ્ઞાન એ ખરું જ્ઞાન નથી, પણ તેનાં કારણો જાણવાં એ ખરું જ્ઞાન છે. માણસમાત્રની બુદ્ધિનું વલણ મંત્રતંત્રની ઉત્પત્તિ ઓછાવતા પ્રમાણમાં સ્વાભાવિકપણે એ તરફ જ છે. તેમ છતાં તેની જડતા, અહમ્મસંતોષ અને અહંકારને લીધે તે સાવ મર્યાદિત અને કુદિત પણ થાય છે. મનની કોઈ વિશેષ સ્થિતિમાં કરેલા સંકલ્પનું એટલે કે મનની શક્તિનું પરિણામ દુનિયા પર તેમ જ પોતા પર થાય છે એમ અગાઉ કહ્યું જ છે. એવી જાતનો અનુભવ માણસને થયા પછી પણ પોતાની સંકલ્પશક્તિનો ભાવ તે જાણતો હોતો નથી તેથી તે પરિણામના કર્તૃત્વનો સંબંધ જેને તે પોતાનો શ્રદ્ધસ્પદ અને સામર્થ્યવાન દેવતા માને તેની સાથે, ભૂતપિશાચની સાથે અથવા પિતરોની સાથે, ગમેતેમ પણ પોતાનાથી જુદી એવી કોઈ શક્તિ સાથે જોડી દે છે. ક્ષુબ્ધ અને ઉત્તેજિત થયેલા મનની શક્તિ એક જ સંકલ્પમાં કુદરતી રીતે એકત્રિત અને કેન્દ્રિત થાય છે ત્યારે તેને તેના દેવતાનું અને તેની અગાધ શક્તિનું સ્મરણ થાય એ સ્વાભાવિક છે. અને તેના પરિણામનું કર્તાપણું તે પોતાના આરાધ્યમાં સહેજે આરોપે છે. ચમત્કારમય અનુભવથી તેની શ્રદ્ધા બમણી થાય છે. અને સંકટ કે મુશ્કેલીને પ્રસંગે કશો રસ્તો દેખાતો નથી ત્યારે તે તેનું સ્મરણ કરે છે, અને તેની કૃપા યાચે છે. એક વખતના મન-શક્તિના આકસ્મિક એકીકરણથી જે કાર્ય થયું તે દરેક વખતે થાય છે જ એમ કહેવાય નહીં. અને ન થાય તો પણ ભાવિક પોતાની શ્રદ્ધા છોડતો નથી. દેવતા પરની આવી જાતની શ્રદ્ધા ઉત્તાન બને છે ત્યારે કોઈની જાગૃતિ લુપ્ત થાય છે; અને તે અવસ્થામાં દેવતા સાથે એકરૂપ થવાને કારણે જગતના મનતત્ત્વ સાથે સહેજે સમરસ થવાને લીધે

હંમેશની મન:સ્થિતિમાં ન સમજનારી કેટલીક વસ્તુઓનું તેને જ્ઞાન થાય છે; અને તે તેના મુખમાંથી બહાર પડવા માંડે છે. આવી વ્યક્તિ સમાજમાં દેવતાના 'ભગત' તરીકે ખ્યાતિ પામે છે. અને કોઈનાય દુ:ખમાં કે સંકટમાં શું કરવાથી દેવતા સંતુષ્ટ થઈને દુ:ખનું કે સંકટનું નિવારણ કરશે તે સમજી લેવા માટે એ ભગતને પ્રશ્નો પૂછવાની પ્રથા પડે છે. 'ભગત' અજ્ઞાત કે અર્ધજ્ઞાત અવસ્થામાં તેના જવાબ આપે છે. દેવતા તેના શરીરમાં સંચરે છે કે તેને મોઢે જવાબ આપે છે એમ લોકો માને છે. મનની આવી ઉત્તાન કે ઉત્તેજિત અવસ્થામાં જગતના મનતત્ત્વ સાથે તદ્દૂપ થયા પછી સંકટનિવારણ માટે અથવા ઉદ્દેશસિદ્ધિ માટે જે શબ્દો કે શબ્દરચના મોંમાંથી બહાર પડે છે તેને મંત્રનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. જે ઉપાય સૂચવવામાં આવે છે તેમાંથી તંત્ર પેદા થાય છે, અને તે વખતના વિધિમાં પવિત્રતા આવે છે. તે તેમાં કોઈક વિશિષ્ટ અને અહ્મુત સામર્થ્ય છે એવી લોકશ્રદ્ધા પેદા થાય છે.

દૃઢ સંકલ્પમાં એકત્રિત અથવા કેન્દ્રિત થયેલી મનની શક્તિમાંથી અથવા મનનો ચાલુ પ્રવાહ અંધ પડી જતાં સૃષ્ટિના વિશ્વશક્તિ સાથે મનતત્ત્વ સાથે એકરૂપ થયા પછીની સ્ફુરણામાંથી તાદાત્મ્ય થતાં પ્રાપ્ત દિવ્ય મનાતી અર્ધી શક્તિઓની ઉત્પત્તિ છે. આ અનારી શક્તિ શક્તિઓનું મૂળ આપણા પોતાનામાં જ છે. ન સમજનાથી માણસ આ જ નિસર્ગધર્મોને દેવતાઓની આરાધના વડે પોતાના કાબૂમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તેમની આરાધના માટે તે તેમનું સ્તવન કરવા લાગ્યો. તે માટે તેણે વિધિવિધાન તૈયાર કર્યાં. તે સ્તવનમાં અને વિધિવિધાનમાં તે પરની શ્રદ્ધાને કારણે સહેજે પવિત્રતા દાખલ થઈ. અને એ જ પ્રથા આગળ ચાલુ રહી. સૃષ્ટિ વિષે વધતા જતા જ્ઞાનને લીધે તેમાં ફરક પણ પડતો ગયો. માણસની શ્રદ્ધા ભૂત, પિશાચ, પિતરો અને દેવતાઓ પરથી આગળ જતાં ઈશ્વર સુધી આવી. પરંતુ પોતાની મન:શક્તિનું સામર્થ્ય

તેના ધ્યાનમાં ન આવવાથી એ સામર્થ્ય વડે થતાં કાર્યોના કર્તાપણાનું તે હંમેશા ખીણ કોઈ પણ દિવ્ય શક્તિમાં આરોપણ કરતો આવ્યો છે. મનની ઉત્તેજિત અવસ્થામાં આકસ્મિકપણે થયેલા મન:શક્તિના નૈસર્ગિક કેન્દ્રીકરણમાંથી વીગળીની જેમ એક અદ્ભુત શક્તિ નિર્માણ થાય છે, એ જાણતો ન હોવાથી તેની દ્વારા થતા કાર્યનું કર્તાપણું ખીણ કોઈ દિવ્ય શક્તિમાં માણસે આરોપ્યું, તેમ છતાં નૈસર્ગિક કેન્દ્રીકરણ પરથી તે ચિત્તને કોઈ પણ વિવક્ષિત સંકલ્પ પર દૃઢ અને કેન્દ્રિત કરતાં શીખ્યો. અને તે પરથી દેવતાની આરાધના જે હેતુથી આપણે કરીએ તે હેતુ આ ઉપાય વડે સિદ્ધ થાય છે એ વસ્તુ તે સમજ્યો. સૃષ્ટિના કુદરતી ધર્મો પરથી જ માણસે પોતાનું જ્ઞાન વધાયું છે. વરસાદને લીધે ચોમેર ફેલાતાં જંગલો પરથી જ તે ખેતી કરતાં શીખ્યો. કુદરતી રીતે થતાં કાર્યો પરથી જ તેવાં કાર્યો યોજનાપૂર્વક અને ખાસ હેતુથી કરવાનું જ્ઞાન તેનામાં સ્ફુર્યું. તે જ પ્રમાણે મન:શક્તિના આકસ્મિક કેન્દ્રીકરણ પરથી પોતાના સંકલ્પમાં દૃઢતા, તીવ્રતા, એકાગ્રતા વગેરે લાવીને એવી જાતની મન:સ્થિતિ બનાવવાનું તેને સૂઝ્યું. અને તે તે પ્રયત્નમાં લાગ્યો. એક જ સંકલ્પના સતત અનુસંધાનથી ચાલુ મનનો છેવટે લય કરી વિશ્વના મનતત્ત્વ સાથે સમરસ થવાથી વિશ્વમાં રહેલી વસ્તુઓના ગુણધર્મોનું જ્ઞાન પોતાનામાં સ્ફુરણ પામી શકે, પ્રકટ થઈ શકે, એવી શક્તિ તેણે પેદા કરી. ચાલુ ચિત્તપ્રવાહનો લય કર્યા પછી મૂળ સંકલ્પની દૃઢતા, તીવ્રતા અને વિશ્વના અનંત જ્ઞાનમાંથી પોતાના સંકલ્પની પૂર્તિ માટે જોઈતું જ્ઞાન પોતાનામાં સ્ફુરણ થવાની અને તે ધારણ કરવાની પોતાની પાત્રતા, એ અર્થ પર પોતાના સંકલ્પની સિદ્ધિનો આધાર છે, એ પણ તેણે જોયું. અને તે મુજબ કોઈ કોઈએ પ્રયત્નો પણ કર્યાં. આવા પ્રયત્નોમાંથી માણસને જે સ્ફુરણ થાય છે તે તેની હંમેશની વિચારશક્તિની અને મન:શક્તિની બહારની હોય છે. તે તેની કલ્પનાની પેલે પારની હોય છે. પોતાની અંત:શક્તિ અને વિશ્વની ઈશ્વરશક્તિ, એ ખેતી સમરસતામાંથી તે નિર્માણ થયેલી હોય છે. આવા જ કોઈ

પ્રકારને યોગીઓ 'અંતર્નાદ' કહે છે અને ભક્તો 'ઈશ્વરી આદેશ' સમજે છે.

આવી જાતના પ્રયત્નોમાંથી જ મંત્ર અને તત્સમ વિદ્યાઓનો જન્મ થયેલો છે. તત્ત્વજ્ઞાની લોકોએ વિશ્વનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોની શોધ પણ આ જ જાતના પ્રયત્નો દ્વારા કરી હશે. તે જ પ્રમાણે આયુર્વેદની પહેલાંના ઔષધિવિદ્યાના શોધકો પણ આવી જ જાતના પ્રયત્નશીલ લોકો હશે. યોગમાર્ગમાં ઘણા આગળ વધેલા સિદ્ધો જ આવા પ્રકારની શોધ કરી શકે છે. તેમનો પ્રયત્ન કેવળ ચિત્તલયનો નહીં પણ ત્યાર પછીની મહાજાગૃતિનો હોવો જોઈએ. આ અર્થાતી પાછળ ચિત્તના ધર્મો ઓળખીને કરેલા પ્રયત્નો છે. તેની પાછળ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો આધાર છે. પ્રયત્ન, અનુભવ અને નિરીક્ષણની મદદથી આ વિદ્યાઓનો, શાસ્ત્રોનો અને જ્ઞાનનો વિકાસ કરવાને હજી ઘણો અવકાશ છે. આ માર્ગમાં સાચી ને તીવ્ર ઝંખના, હેતુ વિષે તીવ્રતા, સંકલ્પની દૃઢતા, ચીવટ, પ્રયત્નનું સાતત્ય અને સિદ્ધિ મળતાં ગમે તેટલો વિલંબ થાય તોય કદીયે ચલિત ન થનારી ધીરજ, દૃઢ ઈશ્વરનિષ્ઠા વગેરે અનેક ગુણોની જરૂર છે. ઉતાવળાપણું, અલ્પસંતોષીપણું, અવિશ્વાસ અને ચંચલતા આમાં ન ચાલે.

આ વધાના હેતુ અને સાધનની શુદ્ધિ કે અશુદ્ધિ પરથી તેના ત્રણ ભેદ પડે છે. જે હેતુનો માનવજાતિના દુ:ખ-સાત્ત્વિક મંત્રવિદ્યા નિવારણ સાથે વ્યાપક અને નિ:સ્વાર્થ સંબંધ હોય અને જેનું સાધન પવિત્ર અને કોઈને પણ દુ:ખ આપનારું ન હોય તે હેતુ અને સાધન સાત્ત્વિક મનાય છે. જેમાં વ્યક્તિગત માન, પ્રતિબંધ, સુખ, સામર્થ્ય વગેરે મેળવવાનો હેતુ હોય તે રાજસ; અને જેમાં ખીજનો નાશ કરીને કોઈ પણ ભૌતિક પ્રાપ્તિનો હેતુ હોઈ જેનું સાધન પણ હિંસામય, ભયાનક, સામાન્ય નીતિધર્મને માન્ય ન હોય એવું, અમંગળ અને અનેક રીતે અપવિત્ર હોય તે તામસ પ્રકાર કહેવાય. આ ત્રણ પ્રકારો માનવજાતિમાં પુરાતન કાળથી ચાલતા આવ્યા છે. એમાંના સાત્ત્વિક પ્રકારનો વિચાર અહીં પ્રસ્તુત

હોવાથી ખીજા બે પ્રકારોની ચર્ચા કરવાનું કારણ નથી. માનવજાતિના કલ્યાણના હેતુથી તપસ્વી બ્રાહ્મણોએ આ આખતમાં પૂર્વે પ્રયત્ન કર્યો હતો અને તેમાંથી જ કેટલાક મંત્રોને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી; અને તે પરથી વૈદિક મંત્રો વિષે લોકોમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ તે હજી સુધી ચાલતી આવી છે. મધ્યયુગના જમાનામાં મન્યે-દ્રનાથ અને ગોરખનાથ જેવા સિદ્ધ પુરૂષોએ આ વિષયમાં અનેક શોધો કરી. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મમાં પણ આ વિદ્યાના ઉપાસકો થઈ ગયા છે. મહાદેવી, પારસી, ખ્રિસ્તી અને મહામદી ધર્મમાં પણ આ વિદ્યાનો વિકાસ થયેલો છે. અર્ધજંગલી જાતિના ધર્મોથી માંડીને સુધરેલા ધર્મોવાળા લોકોમાં આ વિદ્યાનો પ્રચાર ઓછાવધતા પ્રમાણમાં થતો આવ્યો છે. હાલમાં આ વિદ્યા ઘણુંખરું લુપ્ત થઈ છે અને પૂર્વજોની તે વિદ્યાના પુણ્યને જોરે, નિષ્પ્રભ અને નિઃસત્ત્વ થયેલા તેના અવશેષના જોર પર, આજે તે વિદ્યાનો વહેવાર ચાલે છે. અથવા વૈદિક મંત્રોમાં કદી પણ દિવ્યશક્તિ નહોતી. તે અધ્યય આજે માનવામાં આવે છે તેવા પ્રભાવશાળી કદી નહોતા. પરંતુ લોકોની એવી માન્યતા ચાલતી આવી છે. વિશેષ સામર્થ્યથી યુક્ત એવા મંત્રો ઘણા જ થોડા હોય છે. તેમનાં પ્રભાવ અને પરિણામ સ્પષ્ટ હોય છે. પરંતુ તેમનું અભિમંત્રણ મોટેથી કરવાનું હોતું નથી. દીવાસળી સળગાવી કે અટન દમાવીને વીજળીની બત્તી કરવી એ કાર્યો જેમ અમુક ચોક્કસ ક્રિયા કરવાથી નિશ્ચયપણે થાય છે તે જ પ્રમાણે મંત્રશક્તિથી કોઈ પણ ચોક્કસ પરિણામો નિશ્ચિતપણે થાય જ છે. કારણ કે તેમની પાછળ નિર્સર્ગની અને ચિત્તની શક્તિઓના ધર્મો જાણીને કરેલી શાસ્ત્રીય યોજના હોય છે.

ધ્વિરભક્ત કે સાધુ પુરૂષોની હયાતીમાં તેમને વિષે લોકોમાં ચમત્કારોની અફવાઓ હમ્મેશ ચાલતી હોય છે. ચમત્કાર વિરુદ્ધ તેમના મરણ પછી પણ ચમત્કાર ચાલુ હોવા વિષે મંત્રશક્તિ લોકવાયકાઓ ચાલ્યા કરે છે. પરંતુ તેમાં સત્યતા કરતાં હમ્મેશ ભ્રમ જ વધારે હોય છે. જેનાં

કાર્ય-કારણભાવે ધ્યાનમાં આવતા નથી એવી અધી ધૃષ્ટ આખતોનું કર્તૃત્વ ભાવિક લોકો ભક્તના કે સાધુના દિવ્ય સામર્થ્યમાં આરોપે છે. તે અધ્યાને એ ચમત્કારો સમજે છે. સાધુ હોય ત્યાં ચમત્કાર હોય જ એવી લોકોની માન્યતા પરંપરાથી ચાલતી આવી છે. પરંતુ તપાસ કરતાં આ અથવા પ્રકારોમાં અજ્ઞાન, ભ્રાણપણ અને ભ્રમ જ દેખાઈ આવે છે. તેમાં પણ સાચે જ ચમત્કાર જેવી લાગતી કોઈ વાત સાધુના જીવનમાં બની હોય તો તે કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારની મનની સ્થિતિમાં અનેલી આકસ્મિક ઘટના માનવી જોઈ એ. તે તેની હમ્મેશની મન:શક્તિ અથવા હમ્મેશની સ્વાધીન કર્તૃત્વશક્તિ કદી હોઈ શકે નહીં. મનની પવિત્ર અને સ્થિર સ્થિતિમાં પોતાને વિષે કે ખીજાને વિષે ચિત્તમાં ઊઠેલો કોઈ સંકલ્પ, કોઈ વિચાર, કોઈ વખત સહેજે સિદ્ધ થાય છે. અથવા અનુભવ સંજોગોમાં સૃષ્ટિના ધર્મ અનુસાર ભવિષ્યમાં બનનારી કોઈ આખતની સ્ફુરણા કે કલ્પના મનની પવિત્ર સ્થિતિમાં તદ્દન સ્વાભાવિકપણે ચિત્તમાં ઊઠે છે અને વાણી દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. અને પાછળથી તેમ જ બને છે. આવી જાતની ઘટના સાધુ મનાતી વ્યક્તિ દ્વારા થાય એટલે આપણે તેને ચમત્કાર કહીએ છીએ. પરંતુ સર્વસામાન્ય દુન્યવી વહેવાર કરનારા માણસની આખતમાં પણ આવા અનુભવો થાય છે; પણ સાધુની માફક આપણે તેમની તરફ અહ્ભુતતા, દિવ્યતા કે ચમત્કારની દૃષ્ટિથી કદી જોતા નથી. સાધુનો એકાદ શબ્દ કે આશીર્વાદ સાચો નીવડે તો આપણે તેને ચમત્કાર સમજી તે પરથી તેને વિષેની શ્રદ્ધા અને પૂજ્યભાવ આપો જ-મારો પોષ્યા કરીએ છીએ; પરંતુ ખીજી કેટલીયે વાર તેના શબ્દો અને આશીર્વાદ નિષ્ફળ નીવડેલા હોય છે તેમની ગણતરી આપણે કદી કરતા નથી. એક વાર કોઈ ધ્વિરભક્ત પર માણસની શ્રદ્ધા બેસે એટલે જીવનમાં જે જે કંઈ સારું થાય તે તેની કૃપાથી, અને ખરાબ થાય તે પોતાના કર્મને પરિણામે — એવી વહેંચણી માણસ કરે છે. અથવા કરું પૂરું થાય તોય તેમાં પોતાના કલ્યાણનો જ તે મહાપુરૂષનો હેતુ હોવો જોઈ એ એવી માન્યતા મન સાથે આંધીને પોતાની મૂળ શ્રદ્ધામાં ઊણુપ ન આવવા દેવાનો તેને

પ્રયત્ન હોય છે. આવી જાતની એક વ્યક્તિની શ્રદ્ધા પરથી અનેક માણસો કામનિક બુદ્ધિથી એ ભક્ત પાસે જવા લાગે છે અને આપણને પણ તેની અદ્ભુત ચમત્કારશક્તિનો અનુભવ થશે અને આપણા દુઃખનું પણ કંઈક નિવારણ થશે એમ કદપી શ્રદ્ધાયુક્ત મનથી રાહ જોયા કરે છે. વખત જતાં એવી અનેક અંધશ્રદ્ધાળુ વ્યક્તિઓ મળીને એક મંડળ અને છે. અને તેમાં એકબીજાના સહવાસને લીધે અને સાધુની નિત્યની સોખતથી એક પ્રકારનું મમત્વ બંધાય છે. આવી રીતે પોતપોતાના જીવનવ્યવસાયમાંથી મગતા નવરાશના વખતમાં એકબીજાના સાહચર્યમાં રહેનારો, અંદર અંદર એકબીજા સાથે પોતાના ગુરુના સામર્થ્ય અને ચમત્કારને અંગે જાનજાતની કથાઓ જોડતો, રચતો અને બોલ્યા કરતો, તેમ જ તે પ્રસિદ્ધ કરતો એક સમૂહ બને છે. મૂળમાં કશું ન હોવા છતાં અજ્ઞાન અને ભ્રામકપણને લીધે ચમત્કારની અને દિવ્ય શક્તિની અનેક કથાઓ દરેક સાધુ પુરુષને નામે ચાલ્યા કરે છે. સાધુને પણ તે ગમે છે. પરંતુ તેમાંની કોઈ પણ ઘટના સાધુની સ્વાધીન મનઃશક્તિથી થયેલી હોતી નથી. બહુ તો તેમાં એકાદ આકસ્મિકપણે અનેલી ઘટના હોય છે. કોઈ કાકતાલીય ન્યાયે અનેલો પ્રકાર હોય છે. તેની પાછળ ખાતરીપૂર્વકનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અથવા સ્વાધીન સાધન ન હોવાથી તે જ વસ્તુ તે ફરી કરી શકતો નથી. આ પ્રકારમાં અને સિદ્ધ મંત્રવિદ્યામાં ઘણો ફેર છે. જ્યાં મંત્રવિદ્યાનું પરિણામ સ્વાધીન નહીં પણ અનિશ્ચિત હોય ત્યાં પણ ભ્રમ છે એમ જ સમજવું.

માનવી જીવનના હિતની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં ચમત્કાર ભ્રમ અને ભોળપણ વધારનાર છે. તેથી કોઈ પણ જાતનું ચમત્કાર વિષે કલ્યાણ થતું નથી. પરંતુ સાત્ત્વિક મંત્રવિદ્યા માણસને શાસ્ત્રીય વિચાર અત્યંત ઉપયોગી હોઈ તે શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો વિકાસ કરનારી છે. આજના ભૌતિક જ્ઞાન વડે અને વિજ્ઞાન વડે જેમ સૃષ્ટિના સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક ગુણધર્મોની અને શક્તિઓની શોધ થઈ રહી છે તે જ પ્રમાણે માનવી ચિત્ત અને માનવી મનના સામર્થ્યની

શાસ્ત્રીય રીતે શોધ થતી જાય અને માનવીજીવનને અનેક રીતે દુઃખ-મુક્ત અને સુખમય કરવા તરફ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો માણસનું આજનું જીવન અને જીવનપદ્ધતિ ચોક્કસ પલટાઈ જશે. ભૌતિક શાસ્ત્રોના જ્ઞાનનો આજે જેવો ખૂબ દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે તેવો જ માનસિક શક્તિનો પણ દુરુપયોગ થવાનો સંભવ છે. આ જોખમ ધ્યાનમાં રાખીને આપણે આ માર્ગના સાત્ત્વિક પ્રયત્નોને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. તે માટે ભોળપણ અને નાસ્તિકતા અને ટાળીને, શોધક અને ચિકિત્સક પદ્ધતિથી સૃષ્ટિમાં રહેલા અનેકવિધ ધર્મોનો અને માનવી ચિત્તશક્તિનો આપણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. કોઈ પણ સાધુના ચમત્કારથી એકદમ આશ્ચર્યચકિત થઈને ભાવિક ન બનતાં તેમાં કંઈ સત્ય છે કે કેવળ ભ્રમ છે, કાકતાલીય ન્યાય છે કે કંઈક છેતરપિંડી છે, હાથચાલાકી છે કે આજુ-આજુના લોકોનું કોઈ કારસ્થાન છે, વગેરે બંધી આખતોની આપણે તપાસ કરવી જોઈએ. સાધુની કોઈ વિલક્ષણ અને અતકર્ષ શક્તિ વડે ચમત્કાર રૂપે કોઈનું દુઃખ દૂર થયું હોય, કોઈનો રોગ મટી ગયો હોય, કોઈને માટે તેણે પાણીનું દૂધ કરી આપ્યું હોય અને એવી શક્તિઓ સાધુમાં ખરેખર જ હોય તો સાધુત્વનો મુખ્ય ગુણ દયા તેનામાં હોવો જ જોઈએ. તો એવી સ્થિતિમાં તેની મારફતે સમાજનાં દુઃખો અને રોગોનું નિવારણ કરાવવાનો પ્રયત્ન આપણે કરવો જોઈએ. ગરીબગુરખાને તેમ જ તેમનાં બાળકોને રોજ દૂધ મળે એવી વ્યવસ્થા આપણે તેની પાસે કરાવવી જોઈએ. એવું કશું કરવા તે સાધુ તૈયાર ન હોય તો તેનામાં એ જાતની માનસિક શક્તિ નથી અને તેને હાથે આ શાસ્ત્રનો વિકાસ થવાનો નથી, એમ આપણે સમજી લેવું જોઈએ. ચમત્કારોની આખતમાં આપણે શાસ્ત્રીય રીતે વિચાર અને તપાસ કરતા નથી તેથી તે વિષે અંધશ્રદ્ધા અને ભોળપણ વધ્યાં છે, અને તેમાંથી જ આગળ વધીને દંભ અને છેતરપિંડી સુધી વાત જઈ પહોંચી છે. તેમાં રહેલી અંધ-શ્રદ્ધાની પાછળ ભ્રમ અને લાલચ હોય છે અને તેમાંથી જ ખુશામત અને ગુલામી વૃત્તિ પેદા થાય છે. એમાં માનવજાતિનું કલ્યાણ નથી.

આપણને વિદ્યા અને શાસ્ત્રની વૃદ્ધિની તેમ જ જ્ઞાન અને સદ્ગુણની જરૂર છે. અને તે દ્વારા કલ્યાણપ્રદ માર્ગની શાસ્ત્રીય સંશોધનની આપણને જરૂર છે. વિદ્યા, શાસ્ત્ર ને જ્ઞાનની મદદથી જરૂર આપણે સૃષ્ટિમાં રહેલાં ગુણ, ધર્મ અને શક્તિઓ જાણી શકીએ છીએ; આપણા પોતાનામાં રહેલી શક્તિઓ આપણે ઓળખવા લાગીએ છીએ. અને સદ્ગુણોની મદદથી આપણે અધ્યાના કલ્યાણ માટે તે અધાનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. આ વિદ્યા જાણનારાઓમાં પણ બે ત્રણ મહત્ત્વના પ્રકાર છે. નિર્સર્ગના ગુણ, ધર્મ, તેની શક્તિઓ; તે જ પ્રમાણે ચિત્ત, મન, પ્રાણ અને ચેતનની શક્તિઓનાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપો; તે શક્તિઓની જાગૃતિ અને વિકાસ વગેરે જાણીને તેમની દ્વારા અંતમાં ધૃષ્ટિ પરિણામ જે ઉપજવી શકે છે અને અંતમાં જ્ઞાનની મદદથી યોજના ઘડીને સંકલ્પિત હેતુની કે કાર્યની સિદ્ધિ જે સાધી શકે છે તે આ વિદ્યાનો સિદ્ધ ગણ્ય છે. તે જ આ વિદ્યાનો ઉપાસક છે. તે જ ખરો શોધક અને શાસ્ત્રજ છે. બીજો, આવા શોધક પાસેથી એ વિદ્યાનાં થોડાક વિધિનિષેધો, થોડીક ક્રિયાપ્રક્રિયાઓ અને થોડાક કાર્યકારણભાવ સમજી લઈને તે વિદ્યાનો ઉપયોગ કરનારો. તે એ વિદ્યા અંશતઃ જાણે છે. અને ત્રીજો, કોઈ નિશ્ચિત વિધિથી તેનો ઉપયોગ કરનારો. આ ત્રણ એકબીજાથી ઘણા જુદા છે. મૂળ શોધક સાથે તેમની અરોઅરી કદી પણ થઈ શકે નહીં. જેમ રેડિયોનો અથવા કોઈ યંત્રનો મૂળ શોધક કે આવિષ્કારક એ એક; બીજો તેની પાસેથી થોડુંક જ્ઞાન લઈ તે મુજબ યંત્ર બનાવનારો; અને ત્રીજો તેની કોઈ અમુક કળ કે સ્વચ્છ ફેરવીને તેને ચાલુ કે અંધ કરનારો—એટલે આવી રીતે તેનો કેવળ ઉપયોગ કરનારો. એવો જ પ્રકાર મંત્ર કે મન:શક્તિની આખતમાં છે.

આજે પણ કેટલાક રોગો પર અને ઝેરી પ્રાણીના ઝેર પર મંત્રોપચાર કરનારા કચાંક મળી આવે છે. પરંતુ તેઓ તે વિદ્યાના સિદ્ધો નથી. તે કેવળ કળ કે સ્વચ્છ ફેરવીને યંત્ર ચાલુ કે અંધ કરનારા

જેવા છે. તેમનામાં શોધકપણું પણ જોવા મળતું નથી. દીવાસળી કેમ બનાવવામાં આવે છે તેના જ્ઞાન વિના પણ તે સળગાવી શકાય છે. યંત્રની રચનાનું જ્ઞાન ન હોય તોમ તે ચલાવી શકાય છે. એવો જ પ્રકાર આજના મંત્રોપચારની આખતમાં દેખાય છે. તેથી જે કેવળ મંત્ર જાણે છે તે મંત્રજ કે શાસ્ત્રજ નથી. તે પ્રયોગ કરી શકે છે, પણ તેના કાર્યકારણભાવનું જ્ઞાન તેને નથી હોતું. જે અંતમાં શક્તિનાં મૂળતત્ત્વો જાણે છે, તેમની વૃદ્ધિ કરીને જે તેમના યોગ્ય મેળથી ઇષ્ટ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તે જ સિદ્ધ કે મંત્રજ છે. તે મંત્ર નિર્માણ કરી શકે છે. સિદ્ધ થવાને માટે મન:શક્તિ અને સંકલ્પશક્તિ વધારવી પડે છે. તેના ગુણધર્મો અનુભવસિદ્ધ કરવા પડે છે. સૃષ્ટિમાં રહેલી સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ શક્તિઓ અને તત્ત્વો જાણીને, તેમના ગુણધર્મો ઓળખીને, તેમનો એકબીજા સાથે મેળ બેસાડીને અને તેને અનુકૂળ કરી લઈને, મન અને સૃષ્ટિ એ બંને શક્તિઓની સહાયથી ધૃષ્ટિ સંકલ્પ અને કાર્ય પાર પાડવા માટે સંયોજકશક્તિ પોતાનામાં કેળવવી પડે છે. તેને માટે તપશ્ચર્યાની જરૂર પડે છે. જીવનનો સૌથી મહત્ત્વનો અને ઉત્સાહનો કાળ તેની પાછળ આવવો પડે છે. આ બધી વસ્તુઓ ઉપરાંત સંકલ્પસિદ્ધિ માટે જોઈતી તીવ્રતા, પ્રખરતા વગેરે અનેક ગુણો માણસમાં હોવાની જરૂર પડે છે. આ બધી વસ્તુઓ જાણીને આપણે ચમત્કાર, સિદ્ધિ અને બીજી આ જાતની વિદ્યાઓનો વિચાર કરવો જોઈએ. આમાં કઈ શક્તિ કામ કરે છે અને તેનો માનવજાતિના કલ્યાણ માટે કેટલો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ છે તે જોવું જોઈએ. કેવળ પોતાની કોઈ વ્યક્તિગત અને તેટલા વખત પૂરતી જરૂરિયાત અકસ્માત પૂરી થાય એટલા પરથી ચમત્કારની કલ્પનાથી આશ્ચર્યચકિત થઈને આપણે આખી જિંદગી કોઈ વિષે શ્રદ્ધા રાખતા થઈએ તે નહીં ચાલે. તેથી માનવજાતિનું કલ્યાણ નથી. માનવજાતિના હિત માટે અનેક શક્તિઓની અને શાસ્ત્રોની આવશ્યકતા છે. તેથી માનવી મનની કોઈક વિશેષ શક્તિથી માનવજાતિનું કોઈ હિત સિદ્ધ થઈ શકે કે નહીં અને શક્ય હોય તો તે શક્તિ પ્રાપ્ત

કરવાનો માર્ગ અને સાધન શાં, એ શોધી કાઢવું એ આપણું કામ છે. હિપ્નોટિઝમ, મેરમેરિઝમ વગેરે ઇચ્છાશક્તિના પ્રયોગો આજે કેટલાક લોકો કરે છે. તેમાં સત્યઅસત્ય કેટલું છે અને તે વિદ્યાની માનવી મન પર સારીનરસી શી અસર થાય છે તે આપણે જાણી લેવી જોઈએ. કેટલાક યૌગિક પંથોમાં શક્તિપાત અથવા શક્તિસંચરણવિદ્યાથી ગુરુ શિષ્યનો માર્ગ અને અભ્યાસ સહેલો બનાવે છે. તેમાં પણ મન:-શક્તિનો કેટલો સંબંધ છે અને શિષ્યની પ્રગતિ માટે તેનો કેટલો ઉપયોગ થઈ શકે છે, તેમ જ તે શક્તિનો ઉપયોગ કેવળ આ જ ક્ષેત્રમાં થઈ શકે છે કે જીવનનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં પણ તે વિદ્યાના સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરીને માનવજાતિનાં દુઃખો ઓછાં કરી શકાય, તેનું જ્ઞાન પણ આપણે મેળવવું જોઈએ યોગની અષ્ટ મહાસિદ્ધિઓનો અને ઉપસિદ્ધિઓનો માનવી પ્રગતિમાં કશો ઉપયોગ થઈ શકે કે નહીં તે પણ તપાસવું જોઈએ. ધ્યાસાધન, અગ્નિસાધન વગેરે સાધનો વડે મનની શક્તિ વધારીને, આધ્યાત્મિક માર્ગમાં તેનો ઉપયોગ કરીને પોતાની ઉન્નતિ સાધનારા પંથો આપણા દેશમાં છે. તેમાંય ખરેખર કેટલું તથ્ય છે તેની પણ તપાસ કરવી જોઈએ. સાપ, વીંછી અને બીજાં ઝેરી પ્રાણીઓનું ઝેર મંત્રથી ઉતારવાના તેમ જ શીત, પિત્ત અને વાત પર મંત્રનો ઉપચાર કરવાના પ્રકારો આપણા દેશમાં ક્યાંક ક્યાંક પ્રચલિત છે; તેમાં પણ કેટલું સત્ય છે, અને ભ્રમ કેટલો છે, તે શોધી કાઢવું જોઈએ. સારાંશ, આ એકંદરે બધા પ્રકારમાં મનની શક્તિનો શો સંબંધ છે અને તેમાં કાર્યકારણ સંબંધ શા છે તેનું શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી સંશોધન થવાની જરૂર છે.

આ બંધાનું સત્ય જ્ઞાન થયા વગર તેમ જ તેને શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ મળ્યા વગર આ વિષયમાં એક બાબુથી અધવિશ્વાસ સંશોધનનું ફલ અને બીજી બાબુથી નાસ્તિકતા જેવી પરસ્પરવિરોધી વસ્તુઓ પેદા થયેલી છે તે દૂર નહીં થાય. એ બંને વસ્તુઓ જીવનના ઉત્કર્ષની અને ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી આધક છે.

કોઈ પણ વિષયના સત્ય અને યથાર્થ જ્ઞાનથી, તે જ્ઞાનના સામર્થ્યથી અને યોગ્ય પ્રસંગે તેનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવાથી માનવી જીવન ઉત્કર્ષ અને ઉન્નતિ તરફ પ્રગતિ કરે છે. માનવી મનનું સામર્થ્ય કેવી રીતે જાગ્રત અને વૃદ્ધિગત કરવું અને જેમ આપણે શરીર ને શુદ્ધિની શક્તિનો ઉપયોગ કરીને આપણું જીવન સુખી કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેમ તે સામર્થ્યનો પણ જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં ઉપયોગ કરીને આપણું જીવન નિર્દોષ, દુઃખરહિત અને સુખમય કેવી રીતે બનાવવું, એ જ આને અંગે સવાલ છે. સદ્ગુણોને રૂપે આપણામાં વિકાસ પામેલી માનસિક શક્તિ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં આપણને ઉપયોગી થાય છે એમાં શંકા નથી. પરંતુ આ સિવાય બીજી રીતે મનની શક્તિ વિકસાવીને તે બધી શક્તિ જો શુદ્ધ સંકલ્પમાં કેન્દ્રિત કરી શકાય અને તે સંકલ્પની દૃઢતા, તીવ્રતા અને એકાગ્રતા વધારીને વિશ્વશક્તિની સાથે — પરમાત્માની સાથે — સમરસ થવાનું જો માણસ સિદ્ધ કરી શકે તો તેનામાં કંઈક વિશેષ શક્તિ સંચરવા માટે છે; અને તે શક્તિની મદદથી કેટલીક મુશ્કેલ બાબતો પણ સહેજે સિદ્ધ થઈ શકે છે. આમાં કશી અદ્ભુતતા નથી. એમાં ચમત્કાર નથી. સૃષ્ટિના અનેક ધર્મો પ્રમાણે માનવી મનનો પણ એ એક ધર્મ છે. વિદ્યુત વગેરે સૃષ્ટિના ધર્મો જેમ અમુક સંયોગોમાં પ્રગટ થાય છે, તે જ પ્રમાણે માનવી મનનો આ ધર્મ પણ યોગ્ય પ્રયત્નથી પ્રગટ થાય છે. આપણે અભ્યાસી, પ્રયત્નશીલ અને નિષ્ઠાવાન બનીએ તો ચમત્કારના ભ્રમથી અથવા ખરેખર અનેલા ચમત્કારથી આપણે આશ્ચર્યચકિત ન થતાં, ભોળી શ્રદ્ધાથી ભાવનાવશ ન બનતાં, તેના કાર્યકારણભાવની શોધ કરીને, સૃષ્ટિના અને મન:શક્તિના ગુણ-ધર્મો ઓળખીને તેમનું સશસ્ત્ર જ્ઞાન મેળવીએ, અને તેનો માનવી જીવનમાં ઉપયોગ કરતા રહીએ. તેમ થાય તો તેમાંની વિશેષતા અને તે સાથે જ લોકોની ભોળી શ્રદ્ધા નાશ પામશે અને આપણું જીવન સહેજે સમૃદ્ધ થશે.

માનવગતિની સર્વાંગી ઉન્નતિ વિષે તાલાવેલી, જ્ઞાનની અભિરુચિ, પ્રાણીમાત્ર વિષે પ્રેમ, દુષ્ક્રિયાને વિષે કરુણા, પવિત્રતા, સ્ત્રીશ્રવણની સંધમ અને સદ્ગુણો તરફ સ્વાભાવિક વલણ, પોતે આવશ્યકતા કષ્ટ વેડીને ખીખઓને સુખી જ્ઞેવાની ઇચ્છા, જીવન-અને તેનું સામર્થ્ય સિદ્ધિ વિષે મહત્ત્વાકાંક્ષા, પ્રયત્નના સાતત્ય માટે જરૂરી ચીવટ, શોધકપણું, ધૈર્ય, ગાંભીર્ય વગેરે અનેક પ્રકારની પાત્રતા જ્ઞેનામાં હોય તેને માટે આ મુરકેલ નથી. અને સૌથી મહત્ત્વનો ગુણ તે ઈશ્વરનિષ્ઠા છે. તે જ્ઞેનામાં હશે તેને કશું જ મુરકેલ નથી. કોઈ પણ સિદ્ધિ આપણે સંકલ્પશક્તિથી સિદ્ધ કરી શકતા હોઈએ તોપણ, સર્વ શક્તિનો અને સર્વ સામર્થ્યનો અનંત ભંડાર જે પરમાત્મા તેની પાસેથી જ કોઈ પણ શક્તિ આપણામાં સંચરે છે અને આવિભાવ પામે છે. તેના પરની નિષ્ઠા વિના આપણે તે અનંત શક્તિમાંથી આપણા પોતાનામાં કોઈ પણ વિશિષ્ટ શક્તિ લાવી શકતા નથી, તેમ જ ધારણ પણ કરી શકતા નથી. એટલા માટે પોતાનો ક્ષુદ્ર અહંકાર ફેંકી દઈને, પોતાપણું ભૂંડી જઈને, નમ્રતા, અનન્યતા અને એકનિષ્ઠતાથી આપણે વિશ્વશક્તિ સાથે સમરસ થઈ શકીએ તો તેમાંથી જ આગળ ઉપર પ્રાપ્ત થનારી મહાન્નગતિમાં આપણામાં સંકલ્પિત જ્ઞાનની અને શક્તિની સ્ફુરણા અને સંચાર થયા વિના નહીં રહે. જીવનની બધી સિદ્ધિનું સૂત્ર આમાં જ છે.

શુદ્ધિપત્ર

શુદ્ધ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૫	૨૫	હલકટ	ક્ષુદ્ર
૫૧	૩-૪	માણસ જ માણસનો સૌથી મોટો ગુણુ	સંતોના મુખ્ય ઉપદેશનો આધાર કરીને ઉપેક્ષા
૬૪	૮	શરીરમાં	હૃદયમાં
૭૦	૧૯	ખીજ બધે	બધે
૭૨	૧૨	પ્રકારો વિષેની	વિષેની
„	૧૩	વગેરે શરૂ થયા	વગેરે પ્રકારો શરૂ થયા
૭૭	૯	ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર પછી વિરામ ઉમેરો	અને દર્શન પછી અલ્પ-
૮૫	૧૫	થાય છે તે, તેઓ	થાય છે તેઓ
૧૦૩	૧૦	જીવન-	જીવન-
૧૨૦	૭	નિર્વિકાર	નિર્વિકલ્પ
૧૫૧	૨૦	સચુકાય	સચુકાય
૧૫૪	૬	ગુણો	પ્રકારો
૧૭૩	૮	માણસમાં આવે છે	આવે છે
૨૦૦	૨૩	અને જે કોઈથી	જે કોઈથી
૨૦૫	૨૨	વિકાસ	વિકાર
૨૦૫	૨૪	ઉપર	ઉંમર
૨૪૩	૧૯	પ્રમાણ	પ્રમાણ પર
૨૭૫	૧૩	સાધી શકે	સાધી શકે એ
„	૧૫	પરિસ્થિતિમાં	પરિસ્થિતિમાં જે
૨૭૭	૫	કંઈ	કંઈ
૨૯૩	૧૯	પોપણ ન કરી	પોપણ કરી
૩૧૨	૨૪	આપણને જાતના	આપણને જે જાતના
૩૨૬	૨૧-૨૨	ભૂરો રંગ, ગોળ આકૃતિ,	નીલવર્ણુ ગોળ આકૃતિ
૩૪૦	૨	સંયોજન અને એમાંથી	સંયોજન વગેરેમાંથી

३५२	२०	आ भास	आभास
३६४	१५	वृत्तियो	वृत्ति
३६८	२३	स्थितरतानो	स्थिरतानो
३७५	२०	न समन्वयाथी	अत्रुं न समन्वयाथी
३७७	१७	— वधाना	आ विधाना
३७८	१८	सणगावी	सणगाववी
३८३	१३	सृष्टि	सृष्टि

This book may be kept a fortnight.

B
29
.K3V4

જાણીયા.
પાઠ શ્રી શિયાળી

Signature

Issue Date

B

29

.K3V4

BK-3101

.3101

